This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Digitized by Google

1254

Per. 3977e.184

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

LETTER-OEFENINGEN.

Digitized by Google

Digitized by Google

HEDENDAAGSCHE VADERLANDSCHE LETTER-OEFENINGEN,

WAAR IN DE

BOEKEN EN SCHRIFTEN,

DIE DAGELYKS IN ONS VADERLAND EN ELDERS UITKOMEN, OORDEELKUNDIG TEVENS EN VRYMOEDIG VERHANDELD WORDEN.

BENEVENS

MENGELWERK,

tot Fraaije Letteren, Konſten en Weetenſchappen betrekkelyk.

Derde Deels, Eerſte Stuk.

Met Plaaten.

Te AMSTERDAM,

By A. VAN DER KROE,

en

By YNTEMA EN TIEBOEL.

MDCCLXXIV.

Digitized by Google

Digitized by Google

HEDENDAAGSCHE VADERLANDSCHE LETTER-OEFENINGEN.

WAAR IN DE

BOEKEN EN SCHRIFTEN,

DIE DAGELYKS IN ONS VADERLAND EN ELDERS UITKOMEN, OORDEELKUNDIG TEVENS EN VRYMOEDIG VERHANDELD WORDEN.

Bybelſche Opheldering uit Oosterſche en andere Reisbeſchryvingen. Door FR. M. LUFFT, *Diaconus te Furth. Op eenen vryen trant uit het Hoogduitsch vertaalt. Vermeerderde uitgaave. In 's Gravenhage by* H. Bakhuyſen 1774. *Behalven het Voorwerk, en een Bladwyzer der opgehelderde Schriftuurplaatſen,* 286 *bladz. in gr. octavo.*

IN den eigenſten ſmaek, in welken de Eerwaerde *Paulſen* zyne *Echte Berichten van den Akkerbouw der Oosterſche Volkeren*, en zyne naſpooring van *de Regeering der Oosterlingen*, geſchreven heeft, ter verklaringe veler ſpreekwyzen in de Heilige Schriften, tot die onderwerpen betreklyk, zyn ook deze Bybelſche Opheldering ingericht. De Heer *Lufft* heeft mede, met oogmerk om aen de uitdrukkingen der Oosterlingen, die op hunne levenswyze en gebruiken ſlaen, hoedanigen 'er dikwils in de Heilige Schriften voorkomen, enig licht by te zetten, verſcheiden Oosterſche Reisbeſchryvingen met oplettendheid gelezen; en derzelver berichten met ettelyke ſpreekwyzen der Godgewyde Schryveren vergeleken. Hy had al vroeg ene reeks van aentekeningen van die natuur by een verzameld; en zou dezelven, indien de dood hem niet overvallen ware, eer hy nog den ouderdom van 35 jaren bereikte, vermeerderd hebben. In zyne oefenzugt ontving hy meermaels ook aenmerkingen van anderen, van welke hy, by manier van Noten, gebruik gemaekt heeft, 't zy ze ter bevestigingе van zyne gedachten ſtrekten, of op ene andere leest geſchoeid waren; latende alles over aen 't oordeel der Lezeren

Digitized by Google

Wyders vond men, na 's Mans dood, nog vele geſchreven papieren hier toe behoorende; welken de Heer *Eskuche* door den druk gemeen gemaekt heeft, met eenige bygevoegde aenteekeningen; welke latere verzameling men, in deze Neder-duitſche Uitgave, aen de voorige gehecht heeft. Zy, die hun werk maken van Bybeloefening, zullen de hier medegedeelde opheldering over 't geheel met genoegen nagaen, en het Stukje niet ongepast vinden, om geplaetst te worden, by de bovengenoemde leerzame Schriften van den Eerwaerden *Paulſen*; waer mede het, in de manier van uitvoering, zeer overeenkomſtig is. — Een en ander voorbeeld zal den Lezer, zo wé achten, niet ongevallig zyn.

Wanneer de Reisbeſchryvers ons melden, dat de Wynranken in 't Oosten zeer welig wasſen, zich rondsom de boomen naer boven vlechten; en zich door de kruin van den boom wyd uitbreiden: als mede dat de jonge ſterke looten, die men de hoogte van drie voeten laet behouden, meermaels op zich zelve recht opſchieten, zonder enige palen noodig te hebben; en dat men 'er groote Wynſtokken vind, die naauwlyks te omarmen zyn; kan zulks dienen, ten rechten verſtande van enige plaetſen der Bybelbladen, welken zulke kundigheden voorónderſtellen.

Uit ſoortgelyke berichten ziet men, hoe 'er Pſ. LXXX: vs. 10, 11 en 12, zonder een al te zeer vergrootenden ſpreektrant, zinnebeeldig geſproken kan worden, van een Wyngaerd, die zeer uitgebreid, gansch lommerryk en hoog opgeſchooten was. Die grootheid der wilde wynſtokken nagaende, ziet men de rede, waerom de ranke of de tak van zulk een wynſtok gelyk geſteld wordt, aan het hout des wouds, en niet aen de ſtruiken, Ezech. XV: 2 en 6. En zulks doet ons de beſchryving, welke die Propheet van een zeer heerlyken wynſtok geeft, Ezech. XVII: 6--8, te gereeder verſtaen. — Als men agt geeft, op het gewoonlyk uitbreiden en omwinden der Oosterſche wynſtokken, beſpeurt men dat de Dichter, Pſ. CXXVIII: 3, de Huisvrouw niet ongepast vergelykt, by *een vruchtbaren wynſtok rondom het Huis*, by zulk een voortreflyken, grooten en vruchtbaren wynſtok, die zich aen alle zyden van het Huis, met zyne takken en vruchtbare ranken, ſlingert. Hy wil zeggen, dat de Vrouw, door vele wel opgevoede kinderen, den Man een groot genoegen verſchaffen, zyn geſlacht onderhouden en aenzienlyk maken zal. 't Is buiten dit ligt te bemerken, dat de Jooden die wynſtokken om hunne huizen geleid zullen hebben, op dat de regen aen hunne lemen muuren gene

al

Digitized by Google

al te groote ſchade zou toebrengen; en zy meer ſchaduw tegen de hitte der Zonne hebben; als mede om op hunne platte daken, op welken zy zich meestentyds onthielden, een aengenamen ſcherm te behouden. Ja mogelyk hebben zy zulke wynſtokken te eerder geplant, om hier door een goeden grond en een beginzel in gereedheid te hebben, tot hunne hutten op het Feest der Loofhutten. Gelyk zy dan hierom ook jonge *Olyfboomen*, op de daken hunner huizen, en wel rondom den *diſch*, of de byzondere plaats van hun dak, daer zy gewoonlyk aten, in potten of leemaarde geplant zullen hebben; by welken dus de Kinderen, die in goede hoop opwaſſen, en in 't vervolg tot byſtand en troost voor hunne Ouders verſtrekken kunnen, in deze zelfde plaats, met het hoogſte recht vergeleken worden. — Wyders kan men, die ſchaduwryke Wynſtokken gade ſlaende, zich zeer levendig voorſtellen, de mogelykheid en de gewoonte der Jooden, om onder zulke wynſtokken, gelyk ook onder de groote Oosterſche Vygeboomen, (welken zich zeer ligt tot hutten laten binden,) of op de daken, of in de hoven der huizen, met groot vergenoegen te eeten en te drinken. Hier door ziet men dan den nadruk der ſpreekwyze, ter aenduidinge van den gelukſtaet des Volks, als 'er van gezegd word, dat zy *zeker woonen, en zitten een iegelyk onder zynen wynſtok en vygeboom*; dat zy *hunnen naesten noodigen, tot onder den wynſtok, en tot onder den vygeboom.* Zie 1 Kon. IV: 25, Micha IV: 4. en Zach. III: 10.

Even zo kan het bericht, dat men ons van de Oosterſche Spelonken geeft, dienen, om ons een klaerder denkbeeld te verleenen van 't gebruik dat 'er de Oosterlingen van maekten, en van de daer toe betreklyke uitdrukkingen in de Heilige Schriften in 't algemeen, mitsgaders wel byzonder van 't voorgevallen, aengetekend, 1 Sam. XXIV: 4 en 5. Het blykt naemlyk uit het geen ons deswegens gemeld word, dat 'er zeer uitgebreide Spelonken zyn, die verſcheiden byholen hebben; en dat ook de Herders 'er zig veelvuldig van bedienen, om daer hun verblyf te houden en uit te rusten.

„ Men vergelyke nu, zegt onze Autheur, hier meede, het geen naar 1 Sam. XXIV: 4. enz. in een Spelonk tusſchen *Saul* en *David* is voorgevallen, en men zie, of niet alles duidelyk op volgende wyze te begrypen is. *Saul was aangekomen* by *de verblyfplaats der Veeherders by den Heereweg*, (op welke de Herders van de weide gemeenlyk te zamen komen, hunne Spelonken hebben, en den Caravanen Leeftogt verkoopen,) *daar eene Spelonk was*, waar in *Saul ging, om zyne voeten te dek-*

Digitized by Google

ken, dat is, om zyn gevoeg te doen. Buiten twyfel ging hy, om van zyne Lieden niet gezien te worden, wat diep en in het donkere in, zo dat hy *het bybol* niet ontdekken kon, nog verneemen, dat het zelve ver in ging. *Maar David onthieldt zig met zyne Mannen aan de zyde der Spelonke*, dat is in het verborgene hol, dat 'er neevens was; en kon in het ligt van de groote ruimte zeer wel zien, en den Koning Saul in agt neemen, maar van hem niet gezien worden. *Op aanzetting zyner Krygsknegten geeft by zig voorwaards*, zonder twyfel met zyn uitgetrokken zweerd, en kan tot oogmerk gehad hebben, Saul onvoorziens ter neer te vellen; waar door hy zig als *een dapper* en *ſterk man* wanhoopig zoude geweerd hebben. Maar toen hy daar toe kwam, *ſneed by ongemerkt alleen den ſlip van zynen mantel* af; *want het geſchiede, terwyl hem het harte ſloeg, dat* hy *het diesweegens enkel by het afſnyden van deezen ſlip* liet, en zynen makkers, (om het misnoegen, dat zy hier over betoonden,) vs. 7. *tot antwoord gaf, het zy verre van my, dat ik* enz. Ter meerder bevestiging van deeze verklaaring moet men aanmerken, dat David, volgens Cap. 22. vs. 2. *vierhondert man van t'zaamengeraapt volk by zig had*, die in hopelooze omſtandigheden waren, en aan welken *de holen in de ſpelonken*, of de *verborge ſchuilhoeken*, welke zommigen hunner mogelyk hadden helpen vervaardigen, wel zyn bekend geweest; zoo dat het geenains te verwonderen was, dat wel David, maar niet Saul, goede onderrigting van deeze ſpelonke had.

„ Dat was ook de oorzaak dat David, behalven dat hy zelve, als *een hoofd der herders*, door de ondervinding goede kennisſe van ſpelonken had, ook de beste ſchuilplaatſen in het Land leerde kennen; daarom geloofde ook *Abſalom* den lof, dien *Huſai* aan *David* gaf, als hy van hem zeide, 2 Sam. 17. vs. 8, 9, 10. dat hy als een ervaare krygsman zonder te vertoeven met het volk in verborgen hoolen en andere ſchuilplaatſen, welke hem genoeg bekend waren, zyne voordeelige posten wederom gewonnen had. En dewyl David zulk eene goede kennis hadde van *de holen in bergen*, in *rotzen* en *andere zeekere ſchuilplaatzen*, zoo is het geen wonder, dat hy in zyne Liederen daar van zingt, en in het byzonder den opperſten Beſchermheer in den hemel, zyne ſteenrots, zyn burch, zynen uithelper en rotze noemt, in den 18 Pſ. vs. 3.; en niet nagelaaten heeft zyne ſpreekwyze hier en daar 'er van te ontleenen."

Ten laetſte zullen wy nog wat ſtil ſtaen, op de Oosterſche wyze van zyne Gasten te onthalen, met *boter en melk*, waer om-

Digitized by Google

omtrent onze Schryver de volgende opmerkingen aen de hand geeft. Het onthael van Abraham, die zynen Gasten *melk en boter* voorſtelde, Gen. XVIII: 8. mag iemand in den eerſten oplag vreemd voorkomen; maer hy zal 't terſtond als zeer gepast beſchouwen, wanneer hy nagaat, van hoe groot ene nuttigheid de boter en de melk, ter verkoelinge van den grooten dorst, in het heete Oosterland is. Wanneer men, dit bezeffende, leest, dat deze Gasten juist *tegen de hitte des dags, of den heetſten tyd van den dag* kwamen, zal men ligt begrypen, hoe geſchikt, en hoe goed Abraham hen onthaald heeft. Hy zet hun geen boter en melk voor, na dat zy van het gebraden kalf gegeten hadden; maar geeft hun eerst boter en melk, op dat de ſterke dorst geſtild, en de eetlust eerst opgewekt mogte worden. —— Ja, men zal zien, dat het een heerlyk onthaal genoemd mag worden, als men weet, dat de Oosterlingen anders veel al te vrede waren, wanneer men ſlechts een ſtukje *boter* in *water* ſmelten kon; en dat de Arabiſche Vrouwen het voor iets byzonders hielden, melk in ene ſchotel te hebben, en daer nog boter in te doen. Het is dus waerſchynlyk dat de *yogourt*, (by welke benaming deze drank in 't Oosten bekend ſtaet,) dien Abraham voor zyne Gasten liet maken, te lekkerder en aengenamer geweest is, dewyl hy melk en boter afzonderlyk bragt, en zy de boter derhalve in melk en niet in water ſmelten konden: gelyk zo onze Karnemelk of zuure Melk, (ene ſoort van *yogourt* (*),) te krachtiger van ſmaek is, als men 'er wat boter onder mengt.

Hier door vat men ook den nadruk der woorden van Debora, in haer Lied, Richt. V: 25; *Water eischte hy* (Siſera.) *Melk gaf zy* (Jaël.) *In eene heerenſchale bragt zy boter*, verſta boterdrank, den verfrischenden aengenaamen *yogourt*. Men begrypt duidelyk, dat Jaël hier door hare gewilligheid en eerbied het best aen Siſera betoonen kon, en hem dus zonder ſchroom en zeker maken, als zy hem, tot ſtilling van zyn ſterken dorst (†), het beste middel, naamlyk een wel-

(*) De eenvoudige *Yogourt* is op zich zelve Karnemelk, een ſmaekiyker *Yogourt* is geſtremde Melk of Stremzel. Als men den *Yogourt* bewaren wil, doet men ze met wat zout in een Linnen Zak, laet 'er het wateragtige uitdruipen, waer op ene ſoort van Kaes wrongel, of het Boterachtige overblyft; hier van neemt men een ſtukje, dat men in water of melk laet ſmelten, 't welk een friſſchen drank maekt.

(†) Als men in de H. Schrift van *dorst* leest, mag men gemeenlyk wel om grooten dorst denken, gelyk 'er gewoonlyk in de heete Landen is.

Digitized by Google

welbereiden *yogourt*, uit melk en boter beſtaende, toereikte, en dien nog daer en boven in ene heerlyke drinkſchael ſmaeklyk en aengenaem maekte.

't Is waer Richt. IV: 19. ſtaet dat *zy haere melkvles* [melkzak] maer *geopend en hem te drinken gegeven heeft*; doch een oplettende bezeft wel dra, dat zy, naer de wyze der Arabiſche Vrouwen, de zuure melk, uit den *melkzak*, in ene *drinkſchale* of *ſchotel* gegooten, en den *yogourt*, op de gewoone wyze, tot drinken zal bereid hebben. Ook mag men wel verwachten, dat *Jaël*, als ene voorname ryke Vrouw, (want haers Mans huis had vrede met Koning Jabin, volgens vs. 17,) haer gewoonen Melkzak, haer goeden behoorlyken huisdrank, altyd in gereedheid gehad heeft.

Wanneer men alles nagaet word het vry waerſchynlyk, dat men, zo in 't geval van *Abraham*, als in dat van *Jaël*, op een zeer welbereiden drank heeft te denken. חמאה betekent vermoedelyk alleen *de boter in zuure melk ontbonden*; en חלב *de zoete melk pas gemolken*, of de *kern* en *room*, welke by den *yogourt* gegooten werd; op dat dezelve daer daer door wat verzoet en aengenamer gemaekt mogte worden. De ſmaeklykheid der vermenginge van *Karnemelk en Room* geeft reeds aenleiding tot deze gedachte, en dezelve word verſterkt, door 't geen we lezen Deut. XXXII: 14. daer van *Jeſchurun* gezegd word, dat hy begiftigd was met *Boter van Koeien en Melk van klein Vee*, dat is Geiten en Schapen; waer uit niet duister blykt, dat men meest al *de Koemelk* tot Boter maekte, terwyl men de *Schapen- en Geiten-melk* als Melk gebruikte.

Redekundige en Schriftuurlyke Gedachten over de H. Schrift. In 't Hoogduitsch beſchreeven door J. E. SCHUBERT *Doctor en gewoon Hoogleeraar in de H. Godtgeleerdheid enz. En in 't Nederduitsch vertaald, door* A. F. KLENKE, *Hoog- en Nederduitsch Schoolhouder te Amſterdam. Eerſte Deel. Te Amſterdam by* A. Eichhorn 1773. *Behalven het Voorwerk en het Register* 498 *bladz. in groot octavo.*

GEwichtige onderwerpen, die der ernſtigſte overweginge waerdig zyn, worden in dit Geſchrift verhandeld. Het raakt de Godlyke Ingeving der Heilige Schrift, en derzelver verdeeling; de Schryvers en den inhoud dier Boeken; het Godlyk gezach en de Volmaektheid der Heilige Schrift. Daer mede word dit eerſte Deel beſlooten, en 't volgende ſtaet ons

Digitized by Google

ons nog voor te dragen, de duidelykheid der Heilige Schrift; te toonen, dat dezelve het enigſte Richtſnoer van ons Geloof en de Rechter der Godsdienſt-geſchillen is; mitsgaders de Kracht der H. Schrift te ontvouwen, en ons te onderrichten, wat men in 't verklaren der Heilige Schrift in acht hebbe te neemen; dat eindelyk nog vergezeld zal gaen van ene Verhandeling over de geopenbaerde Godgeleerdheid. — De eerstgemelde onderwerpen, in dit Deel vervat, beredeneert de Hoogleeraer *Schubert*, op de gewoone gronden der Proteſtanten, regelmatig; en hy maekt met oordeel gebruik van zyne Geſchied- en Oudheidkunde, ter opheldering van zulke byzonderheden, daer dezelven te ſtade komen; voorts behandelt hy dezulken, 't zy onder of buiten de Proteſtanten die in 't een en 't ander geval op ene verſchillende wyze denken, met beſcheidenheid. Men vind hier des de onderſcheiden gevoelens over de Ingeving der Heilige Schrift getoetst; erlangt een geregeld verſlag van 't geen omtrent de ſchikking en 't algemene oogmerk der Godgewyde Boeken in aenmerkinge komt; en leert, hoe men 't Godlyk Gezach, als mede de Volmaektheid der Heilige Schrift, heeft te beweren, tegen alle dezulken, die aenleiding geven, om derzelver gezach te krenken, en, ons met een last van Overleveringen, als waren ze noodig ter Zaligheid, belasten, of nieuwe Openbaaringen voorwenden. — Tegen het gedrag der zulken, om hier op nog een weinig ſtaen te blyven, ſtelt zich de Hoogleeraer, met het afloopen van dit Deel, ten ernſtigſte.

In den aenvang zyner Verhandelinge, over de Volmaektheid der Heilige Schrift, ſtelt hy zich voor, te bewyzen.

„ 1. Dat de Heilige Schrift eene Weezenlyke Volmaektheid heeft, dat is, dat haar de weezenlyke Stukken van eene geſchreeven Openbaaring toebehooren.

„ 2. Dat geen Boek verlooren is geraakt, 't welk GODT ooit heeft ingegeeven, en tot de Heilige Schrift behoord heeft.

„ 3. Dat noch de Hebreeuwſche, noch de Griekſche Text des Ouden en Nieuwen Testamentes verminkt is, en dat wy gevolglyk denzelven thans nog zo hebben, als dezelve, door de Heilige Schryvers, die den GEEST der ingeevinge hadden, aan de Kerk is overgegeeven.

4. „ Dat de Heilige Schrift Genoegzaam is, of dat dezelve het Oogmerk ten vollen bevorderen en bereiken kan, waar toe GODT dezelve bepaald heeft".

Na het afhandelen der drie eerſte Voorſtellen, wend hy zich tot het laetſte, en onderzoekt vooraf; „ tot welk een

Digitized by Google

einde of oogmerk de Heilige Schrift van GODT verordineerd is". —— Dit nagaende loopt alles, dat zeer verſcheiden voorgeſteld kan worden, hier in te zamen. „ GODT heeft eene Openbaaring laaten opſchryven, op dat de Menſchen daar uit zeekere Waarheden mogten leeren kennen. Hy wil, dat zy deezen kennen; op dat zy in CHRISTUS kunnen gelooven. Hy begeert hun Geloof op dat zy Zalig worden". Zulks bewezen hebbende leid hy 'er uit af, dat de Genoegzaamheid der Heilige Schrift, als een toereikend middel, dat zonder enige byvoeging of hulp van andere dingen, om dit Godlyk oogmerk te bevorderen, en tot daedlykheid te brengen, hier in moet beſtaen. „ Dat dezelve alle en eene iedere Waarheid voordraagt en in zich bevat, die men weeten moet, als men in CHRISTUS Gelooven en Zalig worden wil".

Om dit voorſtel tegen alle vitteryen te beſchermen, wil hy in aenmerking genomen hebben. (1.) Hoe 't niet noodig is, dat alle deze Waerheden 'er met klare en uitdruklyke woorden in ſtaen. —— Hy zou gene zwarigheid maken om zulks te beweren; maer, om onnutte tegenwerpingen voor te komen, wil hy dit niet aendringen: 't is genoeg, zegt hy, wanneer men 'er die Waerheden, door gemaklyke en duidlyke Sluitredenen, uit afleiden kan. (2.) Dat alle de Boeken der Heilige Schrift niet gelyktydig te voorſchyn gekomen zyn; en dat ieder gedeelte der Openbaringe ene zekere ſoort van Genoegzaemheid heeft; voor dien tyd, toen dat gedeelte alleen nog maer voor handen was. Zo heeft men de Boeken van Mozes in den eerſten tyd te beſchouwen; mitsgaders die des Ouden Testamentes in 't vervolg aen Israël verleend; en eindlyk de Schriften des Nieuwen Testamentes. De veranderingen van tyden en omſtandigheden nieuwe Openbaringen vereiſchende, gaf God trapswyze verdere Openbaringen, welken genoegzaem waren voor dien tyd, voor welken God dezelven bepaeld had. En zo is de laetſte Openbaring, vervat in de Schriften des Nieuwen, benevens die des Ouden Testamentes, genoegzaem voor ons; om te leeren kennen, wat wy in de tyden des Nieuwen Verbonds noodig hebben te weeten. (3.) Voor 't overige heeft men toe te ſtaen, dat de Propheten en Apoſtelen ongetwyfeld meer geſproken dan geſchreven hebben; ter wydloopiger verklaringe van den Godsdienst: doch men mag veilig ontkennen, dat zy ooit Leerſtellingen, die ter Zaligheid noodig zyn, mondling voorgedragen hebben, die men uit hunne Schriften niet bewyzen kan.

De Hoogleeraer zyne Stelling dus opgehelderd hebbende, draegt vervolgens zyne bewyzen ter ſtavinge van dezelve voor.

Hy

Digitized by Google

Hy beroept zich op de Godlyke Wysheid, die nimmer feilt in 't verkiezen van geſchikte middelen, ter bereikinge der heilzame oogmerken, die dat Verſtandig Wezen zich voorgeſteld heeft. Hy gaet na, hoedanige kundigheden hier vereischt worden, en doet ons opmerken, dat het zodanigen zyn, die de Heilige Schrift ten overvloede openbaert. Hy toont ons daer benevens, van onderſcheiden zyden, de ongegrondheid, ongerymdheid, en het gevaerlyk gevolg der Stellinge, dat de Heilige Schrift niet genoegzaem zou zyn. Ook bevestigt hy het beweerde nog verder, door het omkeeren van een bewys, waer van de Party zich zomtyds bedient. Men zegt naemlyk; Zo de Schrift dus genoegzaem ware, dan had God zulks ergens moeten aentoonen; dit nu niet geſchied zynde, is 't niet te bewyzen. Dit mag men, zegt hy, ten ſterkſte omkeeren. Zo de Schrift niet genoegzaem ware, en men, buiten de geſchreven, nog ongeſchreven Leeringen ter Zaligheid behoorde te weten, had God zulks ergens moeten aentoonen: dit nu niet geſchied zynde, kan men zodanig iets niet voorſtaen. —— Dit bewys is zelfs ſterker in deze omkeering. —— Als God den Menſchen ene geſcheven Openbaring verleent; kan men niet wel vermoeden, dat hy hun nog eene ongeſchreven voorbehouden heeft: maer vind reden, om te gelooven, dat hy in de geſchrevene alles heeft laten zetten, wat de Menſchen moesten weten. Uit dien hoofde was het wel in 't laatſte, maer niet in 't eerſte geval, noodzaeklyk, de Menſchen deswegens, door ene byzondere Openbaring, te onderrichten. —— Deze zyne redenering, gegrond op de natuur ener geſchreven Openbaringe, verſterkt de Hoogleeraer daer en boven, door 't geen die Openbaring zelve meld. De Verkondigers van 't Euangelie ſpreken meermaels indiervoege van de Schriften des Ouden Testamentes, dat ze een duidelyk getuigenis van derzelver Volmaektheid, tot het bereiken van Gods oogmerk, verleenen. Men zie *Hand.* XXVI. 22. vergel. met *Hand.* XX. 27. *Rom.* XVI. 26. *Joh.* V. 46, 47. 2 *Tim.* III. 15. En had het Oude Testament dezen ſtaat van Volmaektheid, zo kan men aen de genoegzaemheid van het nieuwe niet wel twyfelen. Trouwens deze word ons, gelyk de Hoogleeraer dit aendringt, ontegenzeglyk bevestigd door de volgende plaetſen. *Rom.* I. 16, 17. *Gal.* I. 6 – 9. *Openb.* XXII. 18.

Hier mede zyne Stelling voldongen achtende, verledigt hy zich tot het beantwoorden van de twee voornaemſte Tegenwerpingen der Roomſche Kerke; en leid voorts, uit het bewezene, zyn beſluit tegen de *Traditien*, of het opdringen van Overleveringen, als noodig ter Zaligheid, af. Wanneer men

Digitized by Google

nu, zegt hy, vooronderſtellen mag, dat de Heilige Schrift ons alleen genoegzaem en voldoende onderwyzen kan, in 't geen een Christen gelooven en doen moet: „ zo zyn 'er inderdaad geen Leerſtukken des Geloofs, en ook geene Pligten des Leevens, die in de geſchreeven Openbaaring niet ſtaan, en nochtans even zo heilig en ten opzichte van de Zaligheid der Menſchen even zo noodzaaklyk zyn, als dat gene, welk ons in de Heilige Schrift geöpenbaard is". Dit doet hem verder acht geven op de onderſcheiden ſoorten van Traditien, en de Leer der Roomſche Kerke nopens dezelven; met nevensgaende aenmerkingen over 't geen derzelver Voorſtanders zouden moeten bewyzen, eer zy de verplichting, van zulke Overleveringen te gelooven en te betrachten, konden beweren; 't welk, gelyk hy toont, nimmer geſchieden kan. Dit begrypt een ieder ligtlyk, (om maer één van die vereischten op te noemen,) als men begrypt, dat hy met het hoogſte regt eischt, te bewyzen: „ dat eene mondelyke Leer van een *Apostel*, (toegeſtaan zynde, dat dezelve Apostolisch is,) die buiten de *Heilige Schrift* en nevens dezelve onderhouden en voortgeplant is, ook uit eene *Godtlyke Ingeeving* voortkomt.

„ Wy loogchenen, zegt hy, geenzins, dat, wanneer 'er mondelyke Berichten van de *Apostelen* voor handen waren, die GODT hun hadt ingegeeven, en in de *Heilige Bladeren* niet vervat zyn, deeze het zelfde *Godtlyk Gezag* zouden hebben, 't welk wy aen de *Schrift* toeëigenen. Maar men bewyze ons, dat deezen inderdaad aanweezig zyn. Het is niet genoeg dat men zegt: Dit of dat heeft een *Apostel* geleerd. Men bewyze ons, dat hy het zelve ook uit eene *Godtlyke Ingeeving* heeft geleerd. Want hoe? — Heeft dan een Apostel ſteets uit een *Godtlyke Ingeeving* geſprooken? — Is het niet mogelyk geweest, dat hy zonder dezelve iets heeft kunnen beweeren? — Ik meene, dat géne, wat wy in den Brief van den Heiligen PAULUS, aan de *Galaten* geſchreeven, leezen. Gal. II. 11. enz. is een Bewys dat alle mondelyke Leeringen der *Apostelen* niet *Euangelisch* en *Godtlyk* zyn geweest. PAULUS gaat den *Apostel* PETRUS tegen. Hy wierp hem met groote hevigheid een *Geveinstheid* voor. Wat de eene billykte, dat werd van een anderen verworpen. Hebben dan toen beiden uit eene Godtlyke Ingeeving geſprooken? — Heeft GODTS GEEST zich toen zelfs tegengeſprooken? — Noemt Hy dat gene door den Mond van den Heiligen PAULUS eene Geveinstheid, wat Hy PETRUS hadt ingegeeven? — Men werpe my niet tegen, dat deeze Twist niet over eene Leere, maar wegens eene Daad van PETRUS ontſtaan is.

Men

Digitized by Google

Men zegge niet, dat deeze Apostel berispt wordt, om dat hy zich van de *Heidenen*, met welke hy te vooren hadt gegeeten, uit vreeze voor de *Jooden* afzonderde. Want deeze Daadt hadt een grooten Invloedt in den *Godtsdienst*. En die gene, die met de *Heidenen* geene Gemeenschap wil hebben, die moet ook ongetwyfeld hebben geleerd, dat eene zodanige Gemeenschap niet recht en verboden zy. Ik geloof derhalve, dat de *Papisten* zeer noodig hebben, niet alleen te bewyzen, dat eene *Traditie* van de *Apostelen* afstamt, maar ook, dat zy dezelve uit een *Godtlyke Ingeeving* medegedeeld hebben. —— Zy erkennen de noodzaaklykheid van 't eerste te bewyzen, op dat men niet eene iedere Menschlyke Leere daar voor houde. —— Maar ik heb niet bevonden, dat zy zich om een bewys bekommeren, dat deeze *Traditie* den *Apostelen* van den HEILIGEN GEEST ingegeeven is. Zy zoude het zelve nog minder kunnen geeven, dan het eerste".

Het tweede Gevolg, dat de Hoogleeraer uit zyne beweezen Stelling afleid, is ingerigt, tegen de *nieuwe Openbaringen*. Wy konnen, zegt hy, ten tweede, uit de Volmaektheid en Genoegzaemheid der Heilige Schrift besluiten; „ dat GODT heeden ten Dage geene nieuwe Openbaaring meer geeft, en dat Hy dezelve ook niet meer gegeeven heeft, na dat de Apostelen gestorven zyn, en de Canon der Heilige Schrift verzegeld is". —— Hy behandelt dit Onderwerp verder, naer de twee soorten van voorgewende latere Openbaringen, met onderscheid. Eerst brengt hy een bewys te berde, om te toonen, dat God in onze dagen geen nieuwe Leerstukken des Geloofs openbaert; en vervolgens doet hy zien, hoe 'er redenen zyn, om te gelooven, dat God ook niet eens, in den tegenwoordigen tyd, toekomende dingen openbaert, die het Noodlot van een Mensch, van de Kerk of van den Staet betreffen. Voorts enige bedenkingen hier tegen opgelost hebbende, besluit hy dit Deel met de aenmerking, hoe billyk het is, dat wy ons aen het geschreeven Woord van God alleen houden, en alle andere gewaende Overleveringen en Ingevingen, die men ons buiten het zelve wil opdringen, verwerpen. *Wy hebben Moses en de Propheeten, wy hebben de Euangelisten en Apostelen, laet ons die hooren.*

De

De gansche naam der allerhoogste Goedheid, op de allerbeste wyze verheerlykt in de Schepping en schikking der Redelyke Weezens. En voornaamelyk door de eeuwige verkiezing en kragtdadige verlossing van eene bepaalde Gemeinte. Door J. V. DIESBACH, *Lidmaat der Hervormde Gemeinte in 's Gravenhage. Voor rekening van den Autheur. En te bekoomen in 's Gravenhage, by* H. Backhuysen 1773. *Behalven de Voorreden, 69 bladz. in groot octavo.*

EEn ernstig Voorstander van de Leer onzer Nederlandsche Kerke, rakende de *byzondere Verkiezing en krachtige Genade*, stelt zich in dit Stukje voor, die Leerwyze over een te brengen met de verlichte Rede. Hy bedoelt te betoogen, dat deze Leer, op de volmaektste wyze, overeenstemt met, en beantwoord aen de schikking ener Allerhoogste Goedheid: en teffens te toonen, dat, niet tegenstaende de *byzondere verkiezing* en *krachtige verlossing* van eene *bepaelde Kerk of Gemeinte*, evenwel de Zaligheid voor *alle Menschen* zo *mogelyk*, ja veel *mogelyker* is, dan dezelve, door de Voorstanders van eene *algemene Verlossing*, gesteld word. — De Autheur vleit zich met het denkbeeld, van dit Stuk zo grondig beredeneerd te hebben, dat de Voorstanders der *algemene en niet byzondere Genade*, hier door, de gronden hunner Leerwyze zullen zien wankelen. Dan dit is het streelend denkbeeld dat een Autheur niet oneigen is; 't welk men meermaels, en zo ook in dit geval, echter niet wel kan koesteren, als men Schriften van die natuur onpartydig gade slaet.

In alle zodanige Geschriften, waer in men 't 'er op toelegt, om betwiste Leerstukken der Openbaringe, waer omtrent Partyen gegronde reden menen te hebben, om 'er verschillend over te denken, bepaeldlyk te beredeneren, neemt men altoos verscheiden Godgeleerde kundigheden aen als erkende waerheden; die ondertusschen van Party niet voor zodanig erkend worden. Men doet dit slag van kundigheden in een zeker verband voorkomen, vlecht dezelven hier en daer, somtyds zelfs ongemerkt, in zyne voorstellingen, redeneert daer op voort, en leid 'er gevolgen uit af; waer van men zeggen moet, dat ze wettig getrokken zyn; maer die Party noodwendig moet wraken, om dat hy aen die voorafgaende Godgeleerde kundigheden zyn zegel niet kan hangen. Hier toe hellen gemeenlyk alle die genen over, die 't 'er op toeleggen, om de geschillen der Christenen, in die party welke zy omhelzen, met het Redenlicht over een te brengen; uit welken hoofde we-

Digitized by Google

wederzydſche partyen, wanneer zy hunne gevoelens een Philoſophisch of Metaphyſisch kleed aenpaſſen, zich zelven gereedlyk konnen voldoen. Ter dier oorzake ſtrekken ook zodanige Geſchriften veel al, meer ter verſterkinge van hun die het verdeedigde gevoelen toeſtemmen, dan ter overtuiginge van zulken, die een daer van verſchillend denkbeeld voeden; 't welk wy mede natuurlyk van dit Geſchrift verwachten. ——

De Autheur behandelt voor 't overige dit Verſchilſtuk zeer gemaetigd, en ſtelt zyne redeneringen, volgens zyne gronden, op ene niet ongeſchikte wyze voor. —— Wel inzonderheid ſtrekt zyne ſtelling, aengaende de zekerheid der zaligheid van *jonggeboorene* of *niet volwaſſen Kinderen*, zeer ter troofte der Ouderen, die hun kroost in de eerſte jeugd verliezen; en ter afweringe van 't denkbeeld, dat zodanige Kinderen, volgens de Leer van Nederlands Kerk, eeuwig verlooren kunnen gaen; des men zoude mogen zeggen:

God rukt de onnozelheid van 's Moeders borſten af,
En ſmakt ze in 't eeuwig vuur.

Men overweege hier omtrent des Autheurs volgende redeneering.

„ De *dadelyke Zaligheid* van *alle Adams kinderen*, (zegt hy,) die in hunne *vroege* of *onvatbare jeugd*, in de eeuwigheid overgaan, zou men met de volgende reedenen konnen bewyzen.

1. „ Om dat in de gantſche H. Schriftuur geen één bewys van hunne *eeuwige ſtraf* of *verdoemeniſſe* te vinden is.

2. „ Om dat die Kinderen, door hunne *onkunde* van de *Wet* en van 't *Euangelium*, zich aan gene *dadelyke overtredinge* of *ongehoorzaambeid* van dezelve konnen ſchuldig maaken, en het tegen Gods *hoogſte Goedheid* zou ſtryden, de Kinderen met de *eeuwige verdoemeniſſe* te ſtraffen, zonder dat zy de *ongehoorzaambeid* van *Adam* met 'er daad *toegeſtemd*, of het *Euangelium* ongehoorzaam *verworpen* hebben. Waarom ook het menigvuldig getal van zulke *onmondige kinderen* in *Nineve*, van God zelve word bygebragt, als eene betamelyke rede der verſchoninge van die gantſche Stad, Jon. IV. 11. *En zoude ik die groote Stad Ninive niet verſchoonen, daar veel meer als honderd en twintig duizend Menſchen in zyn, die geen onderſcheid weeten, tuſſchen haare regterhand en haare ſlinkerhand?*

3. „ Om dat de *Verdoemenis* van zulke *onmondige* of *vroegſtervende Kinderen* zoude ſtryden, tegen de *waarheid* niet alleen

leen van Gods *algemeene en onbepaalde beloften* omtrent het *zaad* van *alle zyne Kinderen* tot in het *duizendſte geſlagt*, Exod. 20. 6. Deut. 7. 9: maar ook tegen Gods plegtige *eedzweeringe: Zoo waarachtig als ik leve ſpreekt de Heere, zoo ik eenigzins lust hebbe in den dood des Godloozen.*

4. „ En voor al blykt de *dadelyke Zaligheid* van *alle Adams vroegſtervende Kinderen*, om dat het ten ſterkſte zou ſtryden tegen Gods *allerhoogſte Goedheid*, dat *Adam en alle zyne volwaſſen Kinderen*, (hoe *bloed-* en *ſcharlakenrood* hunne ongeregtigheden ook zyn mogen,) eene *mogelyke Zaligheid* zouden genieten, en dus niet anders als *vrywillig* en *moedwillig* zouden konnen verlooren gaan: Maar dat de *onnozele Kinderkens*, die zich nooit aan eenige *dadelyke ongeregtigheid* ſchuldig maakten, in eene *volſtrekte onmogelykheid* van *bekeeringe* en *Zaligheid* zouden blyven, en dus, alleenlyk *om het ongeloove* van hunne Ouders, *noodzakelyk* zouden moeten verlooren gaan.

5. „ En eindelyk, zoude men hier nog kunnen byvoegen, dat in deeze ſtellinge geen de minſte zwarigheid kan gevonden worden: Althans, (*a*) Zy is niet ſtrydig tegen Gods *Regtvaardigheid*; want indien dezelve toelaat de Zaligheid van zo veele *volwaſſene Godloozen*, die hunne meeste jaaren in het plegen van allerlei dadelyke *ongeregtigheid* hebben doorgebragt, hoe veel meer dan van de *onnozele Kinderkens.* (*b.*) Ook benadeeelt zy geenzins de *Barmhertigheid* onzes *Gods*, noch de *eeuwige geregtigheid* des *Middelaars:* Maar *verhoogt* dezelve. (*c*) Zy kan ook niet tot *zorgeloosheid* misbruikt worden: Noch van de *Volwaſſenen*, want dien raakt het niet: Noch van de *Kinderkens*, die daar van onkundig zyn. (*d*) Ook is het, vooral in deeze zaake veel Godvrugtiger na den aart der liefde, het goede dan het quaade te gelooven.

„ Tegen deeze *dadelyke Zaligheid* van alle *Adams vroegſtervende Kinderen*, kan niet worden ingebragt, dat dan de *Kinderen* van de *gelovige* en *ongelovige Ouders* het *zelfde voorregt* zouden hebben, daar nogthans getuigd word 1 Cor. VII. 14. dat de *Kinderen* van de *gelovige Ouders* HEILIG, en van de *ongelovige Ouders* ONHEILIG zyn. Want,

1. „ Deeze woorden konnen met geene mogelykheid worden toegepast op *Vroeggeſtorven*, of *doode Kinderen*; dewyl daar uit dan zoude volgen, *dat alle zulke Kinderen* van *ongeloovige* of *onbekeerde Ouderen*, zonder eenig onderſcheid, verlooren waren, het welk tegen de waarheid van Gods *onbepaalde belofte* aan de *Kinderen der Gelovigen*, tot in het *duizend-*

Digitized by Google

zendſte geſlagte, en andere te voren bygebragte redenen, zou aanloopen.

2. „ Dus konnen de bygebragte woorden alleenlyk worden toegepast op zulke *Kinderen*, dewelke nog leevendig zyn. En dan zyn zulke Kinderen der Gelovigen zekerlyk als *heilig*, dat is, als behoorende tot Gods Verbond en Gemeinte, aan te merken, zoo lange als zy niet met 'er daad het tegendeel vertoonen. En de *Kinderen* der *Ongelovigen* zyn daar en tegen als *onheilig* of *buiten de Gemeinte* aan te merken, zoo lange als zy niet door hun *gelove* en *bekeeringe* het tegendeel bewyzen.

3. „ En daar en boven is het voorregt van de leevende *Kinderen der Gelovigen* onbedenkelyk groot, door de ernſtige voorbiddingen, getrouwe vermaningen, leerzame onderwyzingen en Godvrugtige Voorbeelden, die zy boven andere Kinderen genieten".

De Christen Wysgeer, bezig in aandagtige Overdenkingen over de werken van God, in het Ryk der Natuur en zyne Voorzienigheid, op alle de dagen van het Jaar. Uit het Hoogduitsch vertaald. Voor de Maanden November en December. In 's Gravenhage by J. du Mee 1773. *Met een algemeenen Tytel voor het Tweede Deel, dat* 664 *bladz. in groot octavo beſlaat.*

MEt deeze twee Stukjes wordt dit ſtigtende Maandwerk beſlooten; 't welk, gelyk we meermaals gezien hebben, zeer wel beantwoordt aan 't hoofdoogmerk van den Schryver, om den Leezer, onder het beſchouwen der Natuure, op te leiden tot gemoedelyke beſpiegelingen, nopens den Schepper, met betrekking tot onzen pligt, jegens den volmaakt wyzen en goeddoenden Albeſtierder. Eenſtemmig hier mede behelzen ook deeze twee Stukjes eene reeks van leerzaame opmerkingen, welken daar toe aanleidelyk zyn; waar van de volgende beſchouwing der *Weldaaden van den Winter*, in deezen, tot een gepast voorbeeld kan ſtrekken.

„ Beſchouw, o myn Christen, ook in dit Jaargetyde, het goede dat de Heere aan u doet! Vorst en Koude verhinderen den toevloed van veele ſchadelyke dampen, en houden dezelve in de bovenſte Lucht te rug, ja zy zuiveren de Lucht zelve. Zy zyn in veele ſtukken niet ſtrydig tegen de gezondheid der Menſchen, maar zy bevorderen en verſterken dezelve. Zy bewaaren de ſappen van het Lighaam voor meerder verrotting, die door een aanhoudende Hitte ontſtooken worden.

Digitized by Google

den. Als de dampen en verzaamelde vochten der Lucht enkel in beſtendigen Regen moesten afvallen, dan zou het gebrek van droogte, 't Aardryk zo wel te ſterk doorweeken, en onbeganglyk maaken, als de vloeibaarheid en de uitzetting der deelen van ons Lighaam te zeer vermeerderen; daar de Koude in tegendeel de vastigheid deezer deelen en den zuiveren omloop van het bloed bevordert. In de zeer warme en in den Wintertyd vochtige en natte Landen zyn pynelyke en doodelyke Ziektens veelvuldiger. De Reizigers verzeekeren, dat zelfs in het Koude Groenland, daar geheele Ysbergen het Land bedekken, en de dag in den Winter naauwlyks vier of vyf uuren lang is, de Lucht ongemeen gezond, zuiver en ligt zy, en dat men behalven eenige Borst- en Oogpynen, die deels van de daar gebruikt wordende Spyzen voortkomen, zeer zelden iets van de in Europa gemeene Ziektens hoort. Ja wy weeten, dat God de Lighaamen van de bewoonders der Aarde, naar de onderſcheiden Luchtſtreeken, zo verſcheiden ingericht heeft; dat die Volken, welken de Koude Noordlanden bewoonen, ook juist een ter Koude geſchikte en ſterke Natuur hebben. Even gelyk de Mensch, of ſchoon hy noodzaaklyk beweeging, beezigheid en arbeid moet hebben, en de drift tot het zelve in hem legt, zig nogtans by ieder avond geneigt vindt, den arbeid te ſtaaken, zig aan den ſlaap over te geeven, en alzoo een geheel andere geſtalte aan te neemen, als hy eerst had; even zo is onze natuur, door eene geheel onbekende drift, ook tot de veranderingen der Jaargetyden buigzaam, en laat zig dezelve zo wel gevallen, als of zy, gelyk zy ook werklyk zyn, deelen van haare ruste en gelukſtaat waren.

„ Zie, ô Mensch, uwe Tuinen en Velden! Zy leggen zekerlyk door Sneeuw begraven, en rusten onder dit dekkleed. Maar deeze bedekking is hun juist tot verwarming noodig; en verzeekert dat geene wat gezaaid is, tegen alle de verwoestingen der verrotting, en tegen de magt der Stormen. Zy hadden ruste nodig, en moesten niet by aanhouding bearbeid worden, om de onverzaadelyke gierigheid der Menſchen te dienen. Eerst moesten zy in den Zomer zo vruchtbaar zyn, dat gy van hun eenen voorraat voor een geheelen Winter verzaamelen kondt. Zie daar de weldaadige Wysheid Gods. Had God u onverzorgt gelaaten, zo dat gy tans geene Spyze had, maar ze nu uit de Aarde haalen moeste, dan zouden uwe klachten rechtmaatig zyn: maar de Heere heeft eerst uwe Koornſchuuren opgevult, en gy geniet ze met

Digitized by Google

het eene ruste, welke geschikt is naar het ongunstige van dit Jaargetyde.

„ Hoe veel voorzorge ontdekken wy niet, by de inrichting van dit Jaargetyde! God heeft den Menschen de konst verleent, zig tegen Vorst en Koude te beschutten. Hun vindingryke Geest heeft het vermogen, om eene konstige Warmte voort te brengen, door welke zy een gedeelte van de verkwikkingen van den Zomer, in hunne kamers genieten. De Bosschen moeten ons daar toe dienen. De jaarlykische teeling en voortplanting van het Hout, vertoont ons even zo wel Gods Voorzienigheid, als de Vruchtbaarheid van den Akker. De Mensch heeft in dit Jaargetyde eene menigte van hulpmiddelen, die het zelve voor hem geschikt moeten maaken. Hoe kouder de Landen zyn, hoe grooter de voorraat van Dieren is, welken men daar vind, en wier Pels ons verwarmen moet. Is dit niet een blyk dat eene Alweetenheid het gebrek der landen voor uit zag, en dezelve in 't geheel vervulde, dewyl hy zulke Dieren daar in plaatste, welke in andere Oorden niet leven kunnen? Onze Paarden en Osen dienen ons even zo, om ons onderhoudingsmiddelen te verschaffen. De Vruchtbaarheid van het Vee valt meestendeels in dit Jaargetyde, in welke wy het vooral benoodigt zyn.

„ De Koophandel en de hanteeringen der Menschen verliezen niets door den Winter. Het water is yzer geworden, en zyn geharnaste rug, met Sneeuw bedekt, verligt onze reizen, en bevestigt den band der Menschen. Zo heeft ook de Voorzienigheid gezorgt, dat de Mensch in deezen tyd niet zonder beezigheid in een luije ruste kunne blyven. Zy heeft zulke beezigheden bezorgt, die juist met de huisselyke stilheid, in welke hy ten deezen tyde opgeslooten is, overeenkomt. Hier word nu de Mensch, van de slaapende en verstorvende natuur, in zig zelven gevoert. Zyne oogen hebben minder verstrooijing en afweiding in de Schepping: maar dies te meer moet de Geest, ook by de duisternis en in den nacht, bezig zyn. Hier kan hy in veelvuldige bespiegelingen, over de veranderlykheid en afwisseling der dingen, uitweiden, die hem tot het vaste besluit kunnen brengen, om aan den onveranderlyken God getrouw te zyn, en te arbeiden voor het geene wat bestendig is. Hier heeft hy nu genoegzaame eenzaamheid en ruste, om zyn hert te beproeven, en zig zelven tot goede werken te laaten bewerken. Wél ons als wy deezen tyd daar toe aanwenden! Indien ook de Winter voor ons geene schatten der natuur voortbracht, den Akker niet nuttig was, den tydelyken voorraat niet holp

vermeerderen, dan zou het geluk genoeg zyn, dat hy ons gelegenheid geeft, om onzen geest en onzen naasten nutrigheid toe te brengen. Wy hebben veelvuldig gelegenheid, om ons in dit Jaargetyde in de vreeze Gods, in dankbaarheid en vertrouwen in Hem, te oeffenen.

„ By zulke onloogenbaare weldaaden Gods, zou het weerbarſtig zyn, als wy enkel by de ongemaklykheden van den Winter bleven ſtaan, en aan den anderen kant, de veel grooter weldaaden niet beſchouwen wilden. Het zy daarom onze plicht beter geneigtheden aan te neemen, en die overeilende klagten tegen te gaan. Deeze beſpiegeling zal reeds beloont worden, als een myner Leezers opgewekt moge worden, om den Heer in alles te erkennen, hem te bewonderen, en hertelyk te danken.

Praktikale Verhandelingen over de tusſchenpooſende Koortſen, de Waterzugt, Ziektens van de Lever, Vallende Ziekte, Kollek, Roo-loop en over de Werking van de Calomel. Door DANIEL LYSONS, *Geneesheer te Bath. Uit het Engelsch vertaald en vermeerderd met eenige Aanteekeningen en Waarneemingen over de Vallende Ziekte, met gevolg van Herſtel. Door* JOANN. VEIRAC, *Med. Doct. Te Rotterdam by* A. Bothal 1773. 182 *bladz. in groot octavo.*

DE oorzaak der tusſchenpoozende Koortſen is meest een koele dampige Luchtsgeſteldheid, dezelve worden niet veel in zeer heete, noch in zeer koude landſtreeken waargenomen: 't welk door verſcheide getuigenisſen en waarneemingen van den Heer LYSONS bevestigd wordt. — Handelende van de geneezing der tusſchenpoozende Koortſen, pryst hy eerſtelyk aan, 't gebruik van den Slangenwortel en Koortsbast; en meent, dat wanneer men deeze beide middelen ſamen voegt, de Ziekte niet zo ligt zal wederkeeren. De Auteur bepaalt de gifte op twee ſcrupels van de Koortsbast, tegen een van den Slangenwortel. 't Mist zelden of twee of drie Giften zullen een eind van de Koorts maaken, 't welk door verſcheide Waarneemingen bevestigd wordt. — 't Gebruik van Calomel, in deeze Koortſen, komt voornaamentlyk te pas in eene onzuiverheid van de eerſte wegen; dog wanneer dezelve eerst gezuiverd zyn, voltooit hy veelmaalen de Geneezing door 't Koorspoeijer. — In de tweede Verhandeling gaat de Auteur tot de Waterzucht over, en handelt eerst over de oorzaak en algemeene Geneeswyze van deeze Ziekte: onder de by-

Digitized by Google

byzondere Geneesmiddelen, telt de Schryver voornamentlyk de Calomel; welke MONRO ook reeds in deeze Ziekte aangeprezen heeft; hy brengt verſcheide Waarneemingen ter ſtaavinving van de heilzaame gevolgen van dit Geneesmiddel by, welke wel verdienen nauwkeurig nagegaan te worden. — De uitwerkingen der Buikzuiverende middelen hebben zomtyds in deeze Ziekte gevaarlyke gevolgen. — In de derde Verhandeling worden de Ziekten van de Lever overwogen; 't is zeer moeijelyk eene Verharding van de Lever te verdryven: gaene der Middelen, welke ooit tegen deeze Verharding beproefd zyn, werken, volgens 't getuigenis van onzen Auteur, zo ſpoedig en zeker als de Calomel; 't welk hy door twee Waarneemingen, en tevens door 't getuigenis van Dr. LIND bevestigt, welke 'er 't volgende van zegt. „ Het gebruik van de Kwik, in deeze gevallen, moge empiriek ſchynen, het blykt evenwel uit de ondervinding van allen, die de Geneeskunde in Indiën geöefend hebben, dat deeze Geneeswys zeer veilig en uitmuntend zy." — In de Verzweeringen van de Lever word derzelver opening aangeprezen, waarvan de Auteur een geval, onder zyn opzicht gelukkig behandeld, uitvoerig mededeelt. — De vierde Verhandeling vervat de Vallende-Ziekte, en levert verſcheide nutte zaaken op, welke verdienen naader overwoogen te worden. — Van het gebruik der Bindingen in de Vallende-Ziekte verhaalt men, „ dat indien, zo dra de eerſte tekenen eener op handen zynde Vallende Ziekte in de Ledemaaten gevoeld worden, Bindſelen boven het aangedaane deel gelegt worden, de Ziekte zich als dan tot dat deel bepaalt, en niet boven de Ligatuur klimt." De Auteur heeft het genoegen gehad, hier van een gelukkige Proef te neemen, welke hy hier mededeelt. — Verder handelt hy van de Geneezing der Vallende-Ziekte door de Panbooring, en meldt een geval eener Epilepſie in een Stier, welke door een Waterblaas binnen de Herſenpan veroorzaakt was, en door de Panbooring geneezen werdt. De Auteur is by de Bewerking tegenwoordig geweest, en oordeelt aan, dat MONRO 't verhaal van WEPFER, aangaande deeze zaak, te onrecht, in twyfel getrokken heeft. — Hier op volgen eenige Waarneemingen over het gebruik der Calomel in de Vallende-Ziekte. — De Heer VELNAC heeft deeze Verhandeling nog verrykt *met eenige Waarneemingen over de Vallende-Ziekte, met gevolg van Herſtel.* Welke wel verdienen nauwkeurig nagegaan te worden. 't Nut van de Orangebladeren en de Braakmiddelen, in deeze Ziekte, wordt daarin onder anderen aangetoond. — De vyfde Ver-

handeling beöogt voornaamentlyk, de voordeelige uitwerkingen van de Calomel in de Kolieken aan te toonen, byzonder wanneer de pyn hardnekkig aanhoudt, of dikwyls wederkeert, 't welk door eenige Waarneemingen bevestigd wordt. — De Auteur heeft de Calomel ook in de Roode loop beproefd, en daar van in twee gevallen goede uitwerking gezien, 't welk hy in de zesde Verhandeling meldt. — Ten laatsten onderzoekt de Auteur in de zevende Verhandeling de bereiding der Calomel, en deszelfs algemeene uitwerkingen, als ook of dezelve op de vaste of op de vloeibaare deelen werkt.

Uit het geen wy 'er van gemeld hebben, vertrouwen wy dat onze Leezers genoegzaam 't belang van deeze Praktikaale Verhandelingen kunnen opmaaken. — Wy hebben in 't *Eerste Deel* van de *Hed. Vad. Letteroef.* bl. 185, onze Leezers reeds een verslag gegeeven van eene Verhandeling van den zelfden Auteur over de Uitwerking van de Kamfer en Calomel in de Gal- en Rotkoortsen.

Natuurlyke Historie van Holland. Door J. LE FRANCQ VAN BERKHEY M. D. *Derde Deels Tweede Stuk. Met noodige Afbeeldingen. Te Amsterdam by* Yntema en Tieboel 1773. *In groot octavo* 350 *bladz.*

IN gevolge der voorheen gemelde tweeledige Hoofdverdeeling van het Ryk der Dieren, in *Heerschende* en *Onderworpen* Weezens (*), eischt de *Mensch*, als het eenige Geslacht, dat onder de eerste Afdeeling te betrekken is, de eerste plaats, in de beschouwing van het Dierenryk in ons Vaderland. Uit dien hoofde maakt ook de Heer *van Berkhey*, in dit Stuk, daar mede een aanvang. Hy verledigt zig in 't zelve, ten overweeginge van 't geen de Ingezetenen onzes Lands, als Menschen, betreft, om den Leezer zyne opmerkingen mede te deelen, over 't geen den Hollanderen als eigen geagt behoort te worden, ten aanzien van hunne Lichaamlyke Gesteldheid en Gemoedsneigingen, met het geen daar toe betrekkelyk is. Ter uitvoeringe hier van stelt hy zig in een drieledig Plan voor. (1.) Eene *Natuurlyke* beschouwing; strekkende om, met ter zydestellinge van 't Ontleedkundige, voor te draagen, de natuurlyke of vermengde Oorsprong der Natie, derzelver Gestalte, Geneigdheid en Eigenschappen, be-

(*) Zie *Hedend. Vad. Letter. Oef.* I D. bl. 398.

Digitized by Google

benevens derzelver natuurlyke Spys en Drank. (2.) Eene *Zedekundige* overweeging; waar toe behoort, na te gaan, derzelver Godsdienst, Zeden, Opvoeding, Huishouding en dierglyken. Deeze twee byzondere deelen heeft hy in elkander gevlogten, om noodlooze herhaalingen te vermyden; en alles, op eene gevalliger wyze, gelyklyk onder 't oog te brengen. Hier mede loopt het tweede en derde Stuk van dit Deel af. Zulks ſtaat voorts (3.) agtervolgd te worden van eene *Ziektekundige* Verhandeling; ter naſpooringe van den natuurlyken ſtaat hunner Gezondheid, van hunnen Leeftyd, en de natuurlyke Lands- en Volksziekten; welken, zo uit de geſteldheid der Lugt en des Lands, als uit die des Volks zelven, en hunne leevenswyze voortvloeien; dat het onderwerp van een volgend Stuk zyn zal.

Met betrekking tot de eerstgenoemde deelen, het *natuurlyke* en *zedekundige*, vindt men hier eene verſcheidenheid van aanmerkingen, die ſtrekt ter opheldering van veele byzonderheden, raakende onze Hollandſche Natie. De Heer *van Berkhey* begint met een beknopt verſlag van de herkomst onzer *Batten* of *Batavieren*, uit de *Katten*, eertyds, omtrent het tegenwoordige *Heſſiſche* woonagtig: en meldt verder, hoe dezelve zig hier te Lande, in de *Betuwe*, gevestigd, en voorts in de Landen tuſſchen *Maas* en *Waal* uitgebreid hebben. Wyders ſlaat hy het oog op hunne vroege vermenging met die Nabuurige bewoonders; en 't geen vervolgens aanleiding gegeeven heeft, dat ook andere Volken zig onder hen ter neder gezet hebben, en zy daar mede min of meer vereenigd zyn geworden. Hy ſtaat toe, dat onze Landzaaten hier door eenigermaate een gemengd Volk zyn geworden; maar beweert tevens ten ſterkſte, dat onze Batavieren, niettegenſtaande deeze vermenging, egter niet geheel verbasterd zyn. Aan dit voorſtel hegt hy eene beſchouwing van de vroege uitbreiding der Natie; en toont by die gelegenheid wel byzonder, hoe de Hollanders en Zeeuwen, met andere nabuuren, voorkomen, als de bevolkers van het Markgraaffchap Brandenburg, omtrent het jaar 1152; dat zelfs aanleiding gegeeven heeft, tot het invoeren van het *Jus Hollandricum*, of Hollandſche Recht, aldaar. Hier benevens ontvouwt hy ons de tegenwoordige geſteldheid der Hollanders, met opzigt tot de vermenging met de inwoonders der aangrenzende Provincien; 't welk eenige verſcheidenheid in de Natie te wege brengt: naar maate dat zy onderſcheiden Landſtreeken bewoonen, die aan verſchillende Provincien paalen. En dit leidt hem verder, ter overweeginge van 't geen de menigte der

Digitized by Google

Vreemdelingen op het character der Natie, die zig natuurlyk met de zodanigen vereenigt, te wegen brengt; dat niet kan nalaaten merkelyken invloed op de geſteldheid en neigingen der Hollanderen te hebben. Dit wordt ook door onzen Auteur niet ontkend; maar wel degelyk gade geſlaagen: doch hy doet ons tevens opmerken, dat het egte character der Natie, in 't midden van dit alles, nogtans ſteeds blyft doorſtraalen, en dat wy alleszins rede hebben, om ons te verblyden, over den roem der Natie, zo binnen als buiten ons Gewest, tot op den tegenwoordigen dag. Dit is de voornaame inhoud van 't eerſte Hoofddeel in dit Stuk; dat ons Hollands Inwoonders, ten opzigte van hunnen oorſprong en vermenging, met de daar uit ontſtaande gevolgen, vry naauwkeurig leert kennen. In 't volgende Hoofdſtuk gaat de Autheur over, ter afzonderlyke beſchouwinge van de oude en hedendaagſche eigene Geſtalte en Kleedy, mitsgaders den natuurlyken Aart en Gencigdheid der Hollanderen; doch nademaal dit onderwerp in 't derde Stuk vervolgd, en tot op den tegenwoordigen tyd nagegaan wordt, zullen wy het verdere gewag hier van uitſtellen, tot de byzondere melding van dat Stuk zelve. — Wy doen dit te liever, om hier door plaats uit te winnen, tot het mededeelen van iets, dat in het bovengemelde inzonderheid aanmerkelyk, en ſlegts met een kort woord aangeduid is. Te weeten des Autheurs ſtelling, dat de Batavieren, in 't midden van alle die vroegſte en laatere vermengingen, niet geheel verbaſterd zyn. Hy heeft deeze onveranderlykheid der Natie, niet tegenſtaande dezelve eenigen tyd lang, nu eens min dan eens meer, onder vreemde Heeren moest bukken, op zodanig eene manier voorgeſteld, dat het eene korte ſchets der voornaamſte wisſelvalligheden van 's Lands Beſtier behelze, en verder eenige aanmerkingen aan de hand geeve, die der nadere overweeginge wel waardig zyn. — Hy verdeelt, ten dien einde, 's Lands Geſchiedenis, zedert den bloei der Batavieren, tot op den tegenwoordigen tyd, in twee groote Tydperken. Het eerſte begint met de komst der Romeinen hier te Lande, ongeveer vyftig jaaren voor de geboorte van Christus: en 't tweede vangt aan, met de gebruikelyke tydsbepaaling van 't begin der Graaflyke Regeering, omtrent duizend jaaren na de gemeene telling. Zyn oogmerk is te doen zien, dat de Natie in 't laatſte tydbeſtek onveranderlyk dezelfde gebleeven is, en daar uit af te leiden, dat men zulks ook ten aanzien van 't eerſte mag beweeren.

„Wy vinden, *zegt hy*, om, naar gewoonte, de telling

aan

Digitized by Google

aan te vangen met de Graaflyke Regeering van DIRK den I, wiens aanſtelling men gemeenlyk brengt op het jaar 923, dat de zeven eerſte Graaven uit de eigen Natie oorſpronglyk zyn; te weeten, DIRK de I, DIRK de II, ARNOUD, DIRK de III, DIRK de IV, FLORIS de I, en deszelfs zoon, DIRK de V. Dan, hier op viel het Land, met de minderjaarigheid van deezen Vorst, onder het beſtier van deszelfs moeder, GEERTRUIDA, eene Saxiſche Vorſtin; en voorts, by haar tweede Huwelyk, onder dat van den Vlaamſchen ROBERT, bygenaamd *den Vries*. Edog, deeze afwending, gelyk ook de daarop gevolgde overheerſching van den Lotharingſchen GOVERT MET DEN BULT, bragt geene merkelyke verandering te wege; te minder daar DIRK de V zig, na verloop van weinig jaaren, in 't gebied herſteld zag. Zedert dien tyd was het Land weder onder zyn eigen Landheeren, FLORIS den II, DIRK den VI, FLORIS den III, en DIRK den VII; van wien het Graafſchap, (om van het voorgevallen met des Graaven dogter, ADA, gehuwd met LODEWYK VAN LOON, een Lotharingſchen Graaf, niet te ſpreeken,) overging op zynen broeder, WILLEM den I: wiens afſtammelingen, FLORIS de IV, WILLEM de II, FLORIS de V, en deszelfs zoon JAN de I, vervolgens het Graaflyk bewind bezeten hebben. Op het kinderlooze overlyden van JAN den I, geraakte deeze waardigheid in handen van een *Henegouwer*. JAN de II, Graaf van Henegouwen, onder wiens beſtiering de *Henegouwers*, een oud Volk uit Gallien, in menigte naar deeze Landen kwamen afzakken, wierd opgevolgd door zynen zoon, WILLEM den III, en kleinzoon, WILLEM den IV. Met den dood van deezen laatſten, die geen egte kinderen naliet, ging het bewind over op des Graaven zuster MARGARET, gehuwd met Keizer LODEWYK VAN BEIEREN; waar door 't in handen van haaren zoon WILLEM VAN BEIEREN kwam. Het Graafſchap dus, uit het Huis van *Henegouwen*, in dat van *Beieren* gekomen zynde, viel, op het afſterven van deezen WILLEM den V, ten deel aan zynen broeder ALBERT; die 't zelve naliet aan zynen zoon WILLEM den VI; welke opgevolgd wierd door zyne dogter, de beroemde Graavinne JACOBA VAN BEIEREN, die zig eindelyk gedrongen vond om afſtand te doen van het Graafſchap; waar op het zelve in 't Huis van *Bourgondien* geraakte. Toen PHILIPS de I, langs dien weg, aan 't bewind gekomen was, wierd Holland, door deszelfs Landsgenooten, de *Bourgondiers*, als overſtroomd; dat nog meerder toenam, onder deszelfs zoon en opvolger KAREL den I; wanneer 't 'er naar geſchaapen ſtond, als of het Koninglyke gezag zig in deeze Landen zou vestigen. Deezen

Digitized by Google

heerschzugtigen Graaf zag men voorts opgevolgd, door zyne eenige dogter MARIA, wat laater gemaalinne van MAXIMILIAAN VAN OOSTENRYK; by wien zy eenen zoon verkreeg; die op haaren dood, onder de voogdyschap des Vaders, voor Graaf erkend wierd. In deezen zoon, FILIPS den II, kwam het Graafschap ten laatste in 't Huis van *Oostenryk*; waar op ons Land niet minder door de *Oostenrykers* uitgemergeld wierd. De Graaflyke waardigheid bleef vervolgens in dat Huis, door de opvolging van 's Graaven zoon, KAREL den II, over bekend, by den naam van Keizer KAREL den V; die 't bewind eindelyk afstond aan zynen zoon PHILIPS den III, als Graaf deezer Landen, of PHILIPS den II, als Koning van Spanje; welken 's Lands Staaten, in den jaare 1581, plegtig afzwoeren; waar mede dit Graaflyke bestier een einde nam. 't Zal onnoodig zyn in 't breede te melden, de onderdrukkende, ja de moorddaadige huishouding der Spanjaarden, hier te Lande, onder deeze laatste Graaven; en even zoo min zal ik my behoeven op te houden, met de gewelddaadige invallen en strooperyen der Franschen, van laatere dagen, in onze Gewesten; welk alles te bekend is, om 'er byzonderlyk op staan te blyven.

„ We zien uit dit beloop der Geschiedenisse, volgens het geene ik voornaamlyk bedoelde, met het bybrengen van dit alles, dat Holland en deszelfs Nabuuren, staande ons tweede tydperk, of gehandhaafd, of beheerscht, of overmeesterd, of gestroopt zyn geworden, door *Vriezen*, *Saxers*, *Vlaamingen*, *Lotharingers*, *Henegouwers*, *Beyersche*n, *Bourgondiers* en *Oostenrykers*, mitsgaders *Spanjaarden* en *Fransche*n. En 't is bekend, dat zeer veelen van alle deeze Volkeren, door hunne Heeren, in spyt der zuivere oorspronglyke Edelen onzer Gewesten, met hooge Ampten hier te Lande bevoordeeld geweest zyn. Deeze vreemde Vorsten hadden tog veelal hunne eigen dienaaren; overmids zy meer vertrouwen op dezelven stelden, dan op de *Hollanders*; die, hoe zeer gedrukt, geen slaaverny van Uitheemschen gewillig draagen konden. Men mag zekerlyk uit dit alles gegrond genoeg afleiden, dat 'er eene merkelyke verbastering onder onze *Hollanders*, geduurende die Eeuwen, of dit laatste Tydperk, stand gegreepen heeft. Dog het is wel verre van daar, dat zulks zoo veel invloeds gehad heeft, dat het in staat geweest zou zyn, om de oorspronglyke Natie te verheeren, ofte geheel te doen verbasteren. De Hollanders, en zoo ook de Stichtschen, de Gelderschen, de Zeeuwen, benevens de Vriezen, hoe zeer ze oudtyds, vermoedelyk meerendeels door de heerschappy hunner

Hee-

Digitized by Google

Heeren, onderling verbitterd waren, hebben hunnen natuurlyken Landaart en eigen Natie genoegzaam behouden. Onze eigen ingebooren Edelen hebben alle die Eeuwen door, niet tegenſtaande alle deeze wisſelvalligheden, en de daar door geſtigde verbastering, de ſchaal van 't gezag ſteeds nog eenigermaate in evenwigt doen blyven; en 't edele Bataafſche bloed in hunne Nakomelingen overgevoerd. Hier omtrent is boven al aanmerkelyk, dat onze oude Edelen, als met naame de *Waſſenaaren*, de *Egmonden*, de *Brederoden*, de *Duivenvoorden*, de *Arkels*, de *Wœrdens*, de *Aemſtels*, de *Bronckhorſten*, de *Matenesſen*, en eene geheele ry van Hollandſche Ridderen, ſteeds met de grootſte zorgvuldigheid het Vaderlandſche Bloed hebben getragt te bewaaren; door gemeenlyk in Huwlyk te treeden, met beminnenswaardige Jufferen, van eene Hollandſche, Gelderſche, Zeeuwſche, of Vlaamſche, en nu en dan ook Vrieſche, afkomſt. Zy liepen zelfs dermaate hoog met het zuivere Vaderlandſche Bloed, dat zy zig niet ſchaamden, aan hunne natuurlyke, of buiten den echt geteelde, kinderen, hunne naamen mede te deelen, en dezelven met Ridderlyke goederen te beſchenken. En overeenkomſtig hier mede, hebben niet weinigen der zulken, ſchoon ze op geene wettige geboorte konden roemen, zig als dappere helden en braave Hollanders gedraagende, den Lande zoo gewigtige dienſten gedaan, dat ze zig betoonden waardig te zyn het Bloed, uit het welke zy geſprooten waren.

„ Wanneer men nu deeze aanmerkingen, nopens de geſchiedenis van ons Land, geduurende het beloop van de omtrent agt honderd laatſte jaaren, vergelykt, met het voorgevallen in voorige Eeuwen, of het eerſte Tydperk, van dien tyd af dat de Batavieren, als natuurlyke Inwoonders van dit Land, bekend waren; zoo verleent ons deeze vergelyking, uit kragte van 't geen ons het laatſte tydperk blykbaar leert, een redelyk vaſten grond om te beweeren, dat onze oude Landzaaten, in 't eerſte tydperk, door zoo veele vreemde Volkeren niets minder dan geheel verbaſterd zullen zyn. En men mag dus, uit de overeenkomſt der omſtandigheden, wel onbeſchroomd ſtellen, dat zy, in het eerſte tydperk, ſchoon onder zoo veele Duitſche en Noordſche Volkeren vermengd, even op die zelfde wyze hunnen Landaart en eigen Natie bewaard zullen hebben. Men heeft gevolglyk der *Franken*, *Saliers*, *Saxen*, *Gothen*, *Sueven*, *Noormannen* en *Vriezen* overheerſching, in dit tydperk, hier te Lande, op de eigenſte manier te beſchouwen, als die der *Vriezen*, *Saxers*, *Vlaamingen*, *Lotharingers*, *Bourgondiers*, *Henegouwers*, *Oostenrykers*, *Spaniaarden* en *Fran-*

Franſchen, in de laatere dagen: met dit onderſcheid, dat de bezitneeming dier oude Volkeren min beſchaafd, en min overeenkomſtig was met 's Lands Zeden en Wetten, dan die der laateren. En deezen nogtans hebben, niet tegenſtaande zy dat voordeel boven de eerſten bezaten, het oude Recht en de Vryheden van het oude Batavien, of toen gevestigd Holland, nooit kunnen vermeesteren. Men hoore deswegens de taal van 's Lands Staaten, in den jaare 1587; toen ze nog te ſtryden hadden, ter handhaaving van hun vry Gezag; als LEICESTER, onder den ſchyn van het aan hem in vriendſchap vertrouwde gezag, deeze Landen alleszins zogt te kneevelen: by welke gelegenheid 's Lands Vaderen zig in openbaaren geſchrifte aldus uitdrukten. „Het is kennelyck dat de Landen „van Hollandt, met West-Vrieslandt ende Zeelandt, zyn ze„dert den tydt van achthonderdt Jaren herwaerts geregiert en„de bericht geweest by Graven ende Gravinnen, den welcken „by den Ridderſchap, Edelen ende Steden, Repreſenterende „de Staten van denſelven Lande, de Heerſchappye ende Sou„verainiteit derſelver Landen wettelyck is opghedraghen ende „gedefereert geweest: die oock met ſuleke discretien ende ma„tigheyt hen ghedraghen hebben, in haer Regieringhe, dat „deſelve noyt hebben ghedisponeert van oorloghe aen te ne„men ofte pays te maken, ſchattingen ofte contributien over „de Landen te heffen, ofte van eenighe andere ſaken den Staet „van den Lande betreffende, ſonder advys ende conſent van „den Edelen ende Steden van de Landen, die telckens daer „op werden beſchreven ende vergadert, &c.'

„Dit ſtaaltje, het welkons der Hollanderen zuivere vryheid, op der Staaten gezag, zedert het beloop van agt honderd jaaren, zoo uitdrukkelyk voorſtelt, verleent ons een voldingend bewys voor de gegrondheid der ſtellinge, dat de Natie altoos dezelfde is gebleeven, ſchoon 'er veelerleie vermengingen onder hen ſtand greepen; zoo door den bloei der Koopmanſchap, als den invloed van Vreemdelingen, en wat meer van die natuur zy; waar van ook, in de voornaamſte Steden van Holland, in onze dagen, onwraakbaare bewyzen voorhanden zyn."

Afbeelding van In- en Uitlandſche Houten, zo wel van Boomen als Heesters, welken door de Liefhebbers der Natuurlyke Historie in hunne Naturalien-Cabinetten, tot vermaak en nuttigheid verzameld werden. Te Amſt. by J. Ch. Sepp 1773. *In groot quarto.*

DE onnadenkelyke verſcheidenheid, die zig, met de fraaiſte trekken, in verſchillende Houten vertoont, wanneer men

men ze aan Schyfjes ſplyt of zaagt, en keurig polyst, heeft al vroeg ettelyke Liefhebbers der Natuurlyke Historie bewoogen, om hunne Kabinetten ook met dat cieraad der Natuure te verryken. Eene keurige verzameling hier van is niet min grullig voor 't oog, dan eene ſoortgelyke van onderſcheiden gepolyste Marmer-plaatjes. Het berigt, dat men in 't jaar 1729 gegeeven heeft, van het *Hout-Kabinet*, 't welk te *Dresden*, in de voortreffelyke Naturalien-Kamer van zyne Koninglyke Majeſteit van Polen en Keurvorstlyke Doorluchtigheid van Saxen, geleverd is, toont hoe deeze zinlyk behandelde Pronkſtukken, met oordeel geſchikt, een Kabinet vercieren. — Om eenigermaate een duidelyker denkbeeld van dit fraaie te vormen, kan men 't oog ſlaan, op de Afbeeldingen van In en Uitlandſche Houten, welken de kunstryke hand van *Sepp* ons in deezen onder 't oog brengt. Die zo keurige Natuur maaler heeft zig gezet tot het uitgeeven van juist getekende, in 't koper gebaagte, en gekoleurde Houten Schyfjes, door verſcheiden Liefhebbers in hunne Kabinetten bewaard. Hy heeft een zestal van Plaaten geleverd, welken ieder negen zodanige Stukjes vertoonen; die ons eene fraaie verſcheidenheid doen opmerken: waar benevens hy voor ieder Plaat gevoegd heeft, eene Lyst der benaamingen, in de Hollandſche, Hoogduitſche, Engelſche, Franſche en Latynſche Taal. Indien zulks den Liefhebberen het genoegen geeve, dat men natuurlyk uit de zinlykheid der uitvoeringe kan verwagten, is het oogmerk deeze Proeve te agtervolgen, en telkens zodanig een zestal van Plaaten, met de daar toe behoorende Benaamingslysten, te gelyk af te geeven. Men ontvangt hier door het eerſte, en tot nog het eenigſte Werk van dien aart, dat den Liefhebberen der Natuurlyke Historie in ſtaat ſtelt, om de inwendige verſcheidenheid der Houten gereedlyk gade te ſlaan; en eene ſchoone verzameling hier van ten minſte in Afbeeldingen te maaken, zo 't hunne zaak niet zy zulks in de Natuur zelve te doen. — Eene oplettende inagtneeming van die veelvuldige veranderingen, van derzelver overeenkomſten, afwykingen, ſtrydigheden enz. zou ook veelligt zyne nuttigheid hebben voor den handigen Kunſtenaar, die 'er met oordeel gebruik van wist te maaken, tot het zamenſtellen van Pronkſtukken, geſchikt om ieders oog tot zig te trekken.

Kort

Kort Samenſtel der Perſpectief, op eene gheheel nieuwe wyze afgeleid uit de gronden der Driehoeksmeetinge, door JACOB DE VLAMING. *Te Amſterdam by* G. Warnars *en* P. den Hengst 1773. *Behalven het Voorwerk* 35 *bladz. in groot octavo.*

AL wie maar eenige de minſte kennis van de *Perſpective* of *Doorzigtkunde* bezit, weet dat dezelve het naauwſte verband heeft met de Meetkunde, en dat de grondregels der Perſpective geheel en al op Wiskundige regels ſteunen; van waar alle dezulken, die eene grondige onderrigting van de eerſte geeven, ook van de laatſte gebruik maaken. In zo verre is des een Samenſtel van Perſpectief, uit de gronden der Driehoeksmeetinge afgeleid, niet iets nieuws; en de kundige *de Vlaming* bedoelt zulks in geenen deele; maar geeft, door den bovengemelden Tytel, te kennen, dat hy zyn Samenſtel, op eene nieuwe wyze, daar uit afgeleid heeft. Men vordert naamlyk, in 't behandelen deezer Kunſte, veel-al, eene uitgebreide kennis der Meetkunde; dat ook weezenlyk zyne nuttigheid heeft, om den Tekenaar en Schilder ter grootſte vorderinge te brengen; maar weinige Leerlingen zyn recht geſchikt, om 'er zig in diervoege op toe te leggen. Dit heeft veelen aangezet tot een gemeenzaamer onderwys, dat een oplettend Leerling in ſtaat ſtelt om de gronden gemaklyk na te gaan, en zig, by aanhoudende oefening, verder te volmaaken. En zo is 't, dat de Heer *de Vlaming* zyn Samenſtel op zulk eene manier ingerigt heeft, dat eene Leerling, zig de platte driehoeksmeeting en de proportie-rekening eigen gemaakt hebbende, daar uit gereedlyk kunne nagaan, hoe hy zyne Tekening hebbe in te rigten; waar omtrent hem de Autheur in dit Stukje eene beknopte en duidelyke onderrigting aan de hand geeft. — De algemeene grondlag, op welke hy zyne volgende onderrigting vestigt, is kortlyk deeze.

„ De platte driehoeksmeeting is het fondament deezer konst, en de proportie-rekening derzelve geeft te kennen alle de Grootheden der aftekeningen op het Tafereel, hoe ver of naby de voorwerpen zyn; men kan, de afſtand derzelve bekend zynde, de afmeetingen bekomen, met de onderlinge proportie door rekening te bepaalen, uit de ſnypunten der ſtraalen, die van de voorwerpen tot het oog ingaan; dus kan men de omtrekken der ver of naby-zynde voorwerpen, alle wiskundig, zonder te giſſen, op het Tafereel overbrengen,

en

Digitized by Google

en naauwkeurig zeggen, hoe groot ze moeten afgeteekend worden. Het tekenen der Landſchappen, naar het leven, moet eene afbeelding zyn van de natuur, de verre of naby zynde voorwerpen vallen op een plat vlak. De gegeven afſtand bepaalt zynde, als ook de hoogte van het oog, zo kan men zig verbeelden het Tafereel glas te zyn, daar men alles, zonder het oog te veranderen, door ziet. Wanneer men dan van alle de punten der voorwerpen verbeeldelyke ſtraalen trekt, die het Glas ſnyden, en tot het oog ingaan, zo geven die ſnydingen in profil en plano de hoogten en breedten der voorwerpen te kennen, welke door de bekende afſtand, hoogte en breedte, en afſtand van den Ziender, naauwkeurig geteekend kunnen worden. Want de afſtand van den Ziender tot het voorwerp ſtaat tot derzelver hoogten, als de diſtantie van het oog tot het Tafereel tot de hoogte der aftekening ſtaat; zo ſtaat ook de diſtantie van den Ziender tot des voorwerps breedte, als de afſtand van het oog tot het Tafereel tot de breedte der aftekening. Wanneer de aftekening der voorwerpen aldus verkreegen word, is dezelve eene waare afbeelding der Natuur, en deeze wyze geeft eene zaakelyke bevatting dezer konst: doch men moet kundig zyn, in Plano, in Profil of Grond- en verheven tekening; en dan zal men in alle gezigten, naar het leeven getekend, de Natuur naauwkeurig nabootſen; mits men door de Schilderkonst de tuſſchenvakken, met een konſtige mengeling van Verwen vult, die de Natuur gelyken."

Onze Autheur deeze handelwyze nader opgehelderd, en de verder vereischte algemeene kundigheden voorgedraagen hebbende; toont wyders, hoe men zig van dezelve bedient, ter ſchikkinge der deelen van verſchillende ſoorten van voorwerpen, om ze, op eene regelmaatige wyze, wiskundig te vertoonen. Hy geeft in dit gedeelte, met het voorſtellen der daar toe noodige Plaaten, eene duidelyke ontvouwing, van de manier, op welke men, dit in agt neemende, onderſcheiden voorwerpen in Perſpectief kan brengen; en verklaart door deeze voorbeelden zyne handelwyze, in verſcheiden aanmerkelykte gevallen; waar uit men kan afleiden, hoe men in andere te werk behoort te gaan. — Zy die de ſchoone Tekenkunst beminnen zullen dit Stukje niet van de hand wyzen, maar, deszelfs inhoud overwoogen hebbende, jonge Leerlingen aanmoedigen, om 'er gebruik van te maaken, als eene geſchikte handleiding, om in 't doorzigtkundige tekenen wel te leeren ſlaagen. En de zodanigen zullen wel doen, wanneer ze, op den raad des Autheurs, by de Rekenkunde en de Driehoeksmee-

Digitized by Google

meeting eene beoefening der Sterrekunde en Bouwkunde voegen, als welke weetenſchappen hier in veele gevallen onontbeerlyk zyn. Voegt hy dan, by eene nette Tekenhand, eene keurige behandeling van 't Schilderpenſeel, zo zal hy de Doorzigtkunde in haar grootſten luister vertoonen. „ Want de Doorzigtkunde," gelyk de Heer *de Vlaming* ten laatſte met regt aanmerkt, „ geeft vaste ſtippen, meetkundige ſtreepen en lynen; maar de Teken- en Schilderkunde vult alle de tuſſchenvakken met een mengeling van Verwen, overeenkomende met de ver- of nabyheid van ieder voorwerp. De Doorzigtkunde gaat zeker en onfeilbaar, maar de handeling van het Penceel heeft die onfeilbaarheid niet: maar die Konſt moet door hebbelykheid en moeite verkreegen worden; en het zyn alleen weinige Schilders, die bekwaam zyn de Natuur naar te bootzen."

Tafereel van Natuur en Konſt. Grootdeels naar het Engelſche gevolgd. Tiende Deel. Te Amſterdam by P. Meijer 1773. *In octavo* 308 *bladzyden.*

GEene Landſtreek levert, den oplettenden Onderzoeker der Tafereelen van Natuur en Kunſt, een grooter voorraad, dan die, welke in dit tiende Deel beſchouwd wordt. 't Is *Italie*, in de oude Hiſtorie beroemd, door de Staats- en Burgerlyke lotgevallen der Romeinen; in de laatere Geſchiedenisſen vermaard, door 't Kerkelyke beſtier der Roomſche Paufen; en geduurende veele Eeuwen beſchouwd als een Gewest, dat, door zyne voornaamſte Hoofdeen, een uitgebreiden invloed had op geheel Europa, ja ook hier en daar op andere Waereldsdeelen. In deeze Landſtreek doet zig voort, eene menigte van Natuurlyke byzonderheden; een overvloed van vroegere en laatere Kunſtſtukken; eene verſcheidenheid van oude Overblyfſelen; een aantal van byzondere Wetten, Gewoonten en Zeden; mitsgaders eene reeks van Staatsveranderingen, die elks aandagt tot zig trekken. Veelvuldige merkwaardigheden van die onderſcheiden ſoorten worden ons in dit Stukje beknoptlyk aangeweezen, of breeder voorgedraagen; des het niet minder dan een der voorigen geſchikt zy, om den Leezer eene aangenaame en nutte uitſpanning te geeven; waar van de volgende byzonderheden eenigzins tot proeven mogen dienen.

Het vangt aan met een algemeen berigt van Italie; dat ons een geregeld verſlag geeft van deszelfs ligging, verdeeling, lugtsgeſteldheid, grondsgeaartheid, zeden der inwoonderen, en meer ſoortgelyke byzonderheden, die in de algemeene beſchryving eener Landſtreeke in aanmerking komen. Hier ontmoet ons de verklaaring der ſpreekwyze, by

hy is de Transmontana, of, gelyk men gemeenlyk zegt, *de Tramontana kwyt*, die men dikwyls gebruikt zonder de oorspronglyke betekenis te verstaan; waarom wy het deswegens voorgesteide zullen mededeelen.

„Nadien de Alpen Italie van Vrankryk, Zwitserland en Duitschland scheiden, zo noemen de Italiaanen de natien deezer drie genoemde Landen *Ultramontana*, dat is, natiën, die over het gebergte woonen: en uit dit zelfde denkbeeld, van over het gebergte, is de opgemelde spreekwyze gebooren. — Men weet dat de Ouden het gebruik van 't Kompas niet kenden, en dat de zeevaarende lieden om die reden, wanneer zy buiten gezigt van 't land waren, hunnen koers naar de Starren, en inzonderheid naar de Noord- of Pool-star rigten moesten. Daar nu de Middelandsche Zee onder de eerste Zeeën bevaaren is, zag men de Noord-star meest altoos over, of aan geene zyde, de Alpen; hierom kreeg zy den naam van *stella Transmontana*, of *Transmontana* (*) alleen. Zo dra nu de lugt des nagts donker, of mistig was, moesten zy op de gis, zonder de minste zekerheid, en met eenige verwarring voortzeilen, waar van men zeide, *wy zyn*, of *hy is*, *de Transmontana kwyt*; welk spreekwoord men zelfs in gemeene zaaken behouden heeft, om iemand te kennen te geeven, die, door welke reden ook, zig eenigzins in verwarring bevind, en niet weet welke party te kiezen."

In 't vervolg, gewag maakende van 't Gedierte in Italie, geeft ons de Autheur eene uitvoerige beschryving van de *Marmotte* of het *Marmeldier*, het welk omtrent een half jaar slaapt, en wel zo vast, dat het aanleiding gegeeven hebbe tot het spreekwoord, *hy slaapt als een Marmot*. Voorts een kort berigt van de *Bouquetins* en *Chamoisen*, twee soorten van wilde Geiten; van welker laatsten Vel het eigenlyke *Chamois*- of Kamoesleer bereid wordt; dat om deszelfs zagtheid en buigzaamheid zo zeer geroemd is. Onder de Vogelen komen hier wel byzonder in aanmerking de *Arend*, en de Vogel van *Diomedes*; en, onder de Insecten, de *Langosta* of Springhaan, benevens de *Tarantula*; by welke gelegenheid onze Schryver een verslag geeft van de zogenaamde Dansziekte, die men eertyds voor een gevolg van het steeken der *Tarantula* hield; maar thans gemeenlyk als eene byzondere soort van Miltzugt beschouwt.

Overgaande tot de Gewassen van Delfstoffen, maakt de Schryver gewag van den opmerkelyken Mannaboom, den Kurkboom, en de onderaardsche Paddestoelen, die boven alle andere gewassen in Italie opmerking verdienen. En zo is 't ten aanzien der Delfstoffen gelegen, met den Palmsteen, het Rotskristal, de Talk, den Phosphorischen steen van Boulogne, en den Amiant of Asbeststeen; die dit

(*) Uit dien hoofde noemt men ook, op de Middellandsche Zee en in Italie, den Noordlyken wind nog *Tramontana*, en de Zon word gezegd te *tramontare* als hy ondergaat.

dit by uitftek byzondere heeft, dat hy uit zeer buigzaame draadjes beſtaat, welken door konst zo ſlap te maaken zyn, dat men dezelven konne ſpinnen en weeven.

„ Hier door bereid men 'er een ſoort van doek van, byna gelyk aan dat, het welk van hennip, vlas of zyde gemaakt wordt; doch het is niet zeer fraai, ros, moeilyk te bearbeiden en zeer kort. Men kan dit weefzel gerust in het vuur werpen, zonder te vreezen, dat het verteerd zal worden. Men verbrandde oudtyds de lyken der Koningen in zulk doek, op dat hunne aſchen niet met die van den houtſtapel vermengen mogten. Ook wordt het zelve best bewaard, wanneer men 't nu en dan met olie beſmeert, om de deeltjes zagt en buigzaam te houden, en 't voorts in 't vuur werpt; wanneer de olie 'er afbrandt, en het linnen weder zuiver uit de vlammen komt. Op die wyze reinigt men het zelve als het vuil geworden is; door uitbranden word het ſchoon en zindelyk. Het vuur verteert de vreemde deeltjes, daar het mede beladen was, zonder het doek zelf te kunnen veranderen. *Plinius* zegt een tafellaken van onverbrandbaar doek gezien te hebben, het welk men in het vuur wierp, om het ſchoon te maaken. Het merkwaardigſte ondertuſſchen telkens iets van zyn gewigt, als men deeze proef herhaalt. 't Is waar *Ciampini* zegt, dat hy het drie weeken lang in een gloeijend glas gehouden, en 'er onverminderd in zwaarte weder uitgehaald heeft. Maar in twee proeven van de Koninglyke Maatſchappy te Londen genomen, blykt het, dat een ſtuk doek of ſtof van deezen ſteen gemaakt, het welk een voet lang en een half voet breed was, telken reize een drachme in gewigt verloor. Het was in deze tweemaalen herhaalde proef opmerkelyk, dat, wanneer de gloeijende ſtof uit het vuur wierdt genoomen, het een ſtuk gewoon papier niet in brand ſtak, ſchoon het dus heet op het zelve wierdt nedergelegd. — De Amiant is byzonder zeer geſchikt om 'er pitten van te maaken, dewyl 'er geene veranderingen gebeuren, die het licht hinderen kunnen. De zoekers na eeuwigdurende lampen hebben gebruik gemaakt van dit onverbrandbaar pit. Het ontbrak hen nu ſlegts aan olie, welke hunne dwaasheid hen deed denken, dat uit den Amiant zelven kon geperst worden; als of eene ſtof vlam konde uitwerpen, zonder van zyne zelfſtandigheid te verliezen."

In de verdere beſchryving der Bergen en Holen, welken de oplettendheid der Reizigers in Italie tot zig trekken, ontmoet ons een verſlag van de merkwaardigſten, wel byzonder van de beſneeuwde Alpen, de Yſvaleien, en de Avalanches of Sneeuwklompen; die zomtyds, in eene vervaarlyke groote van 't gebergte rollende, eene deerlyke verwoesting aanregten. De vuurbraakende Veſuvius, het Hondenhol, het Slangenhol, en dergelyken worden niet vergeeten, maar met bygevoegde natuurkundige aanmerkingen gemeld. Voorts vindt men een berigt van de voornaamſte Bronnen,

ten, Meiren en Watervallen; en daar op wordt de beſchouwing van 't natuurlyke beſlooten, met een kort woord van de rampen, aan welken Italie, inzonderheid door de Aardbeevingen, onderworpen is.

Wyders komen hier, ten opzigte van de Kunst, in overweeging, de ontdekkingen en uitvindingen der Italianen; benevens de groote verderingen, die zy van oudsher in verſcheiden weetenſchappen gemaakt hebben. Dit doet onzen Autheur ook tevens ſtil ſtaan, op een der fraaiſte konſten van het hedendaagſche Rome, te weeten, het Moſaïk-werk; op welke oude konst, byna in ongebruik geraakt, men zig te Rome op nieuw weder toelegt; om de beste Schilderſtukken der eerſte Meesters in eene groote volmaaktheid en duurzaamheid tot de Nakomelingſchap over te brengen. Zie hier de wyze van in Moſaïk te werken.

„ De konſtenaars, die dit werk beoeffenen, maaken, door middel van het vuur, een koek van eene zelfſtandigheid tuſſchen glas en ſteen, maar die niet in het minst doorſchynend is. Deeze koek is zo hard als marmer, en zy weten denzelven in het vuur allerhande kleuren te geeven, en die zo vast te maaken, dat zy altoos haare levendigheid behouden; zy maaken zulk eene verſcheidenheid van deze gecouleurde ſteenen, dat zy nooit gebrek aan eenige nuances hebben, en alle de verſchillende ſchaduwen eener ſchildery volkoomen vertoonen kunnen. Deze konſtſteen is bros, en de werklieden ſnyden 'er ſtukjes van af, van welke grootte en fatſoen het hun behaagt; zy zyn doorgaans vierkant, en van twee of drie linies, een half duim breed. De werklieden hebben altoos eene groote verſcheidenheid van deze verſchillende genuanceerde ſtukjes ſteen onder hun bereik geplaatst.

„ Op dat deze ſtukjes Moſaïk niet agterwaards wyken, maaken de werklieden een rug van ſteen, ter grootte van de ſchildery die zy navolgen moeten. Vervolgens leggen zy een ſoort van ciment, het welk verbazend ſchielyk hard wordt, by een klein gedeelte tevens op deze ſchutting, kloppen daar de kleine ſtukken Moſaïk van zulk eene grootte, fatzoen en kleur als zy verkiezen, digt aan elkanderen, met kleine houten hamertjes in, en laaten dus het ciment hard worden, en zig met het Moſaïk vereenigen, wanneer zy de ruwheid wegneemen met wryven en polysten; als dan neemt het werk eene verwonderlyk fraaije gedaante aan, ſchoon men erkennen moet, dat het niet volkoomen op kan tegen het ſchilderwerk op doek. Voor eerst, om dat de ſtukjes ſomtyds eene ongelyke glanſigheid vertoonen, en ten anderen, om dat men doorgaans de kleine ſpleetjes tuſſchen de ſtukjes een weinig zien kan. De kopy ondertuſſchen, welke men van den beroemden St. Michaël de Guido gemaakt heeft, gelykt genoegzaam zo wel als het origineel; en 't is ongetwyfeld, dat de Konſtenaars dagelyks toeneemen in bekwaamheid".

Hier aan volgt eene beſchouwing der voornaamſte openbaare Ge-

Digitized by Google

ſtigen en andere Konſtwerken; waar onder de eerſte plaats verdient de Kathedraale Kerk van St. Petrus te Rome, naar welker model de St. Paulus Kerk te Londen gebouwd is. Van deeze Kerk, de ſchoonſte en edelſte in de Waereld, wordt hier een kort berigt gegeeven, gelyk ook van andere voortreflyke Kerken in verſcheiden Italiaanſche Steden, met melding van 't geen in veelen derzelver byzonder merkwaardig is. Dus vindt men, buiten de fraaiſte ſchilderſtukken, en koſtelykſte Bouwcieraaden, daar de Italiaanſche Kerken gemeenlyk in uitmunten, in de Kathedraale Kerk van Florence, mede een van de fraaiſte gebouwen in Europa, een Meridiaan of Middagcirkel, door Paulus Toskanelli voor drie eeuwen gemaakt; welke het grootſte van alle gedenkſtukken in die zoort is. „ Dezelve was, gelyk hier aangetekend wordt, door den tyd, en het afſtooten van eenige ſtukken, merkelyk beſchadigd, en dus voor een groot gedeelte ten onbruik gemaakt; maar zyne Keizerlyke Majeſteit, onderrigt geworden van het belang en de nuttigheid van dezen Meridiaan, tot voortzetting van de ſterrekunde, gaf order aan Vader Ximenes den Jeſuit, hoogleeraar in de Wiskunde en Aardryksbeſchryver van zyne Keizerlyke Majeſteit, om dezelve te gaan herſtellen. Met dit bevel voorzien, heeft Vader Ximenes, met eene alleromzigtigſte naauwkeurigheid alle de gedeelten van de oude naald, en de middaglyn zelve nagezien en verbeterd, het waterpas herſteld, nieuwe waarneemingen met de Zon gedaan, en eindelyk uit eene vergelyking van dezelven met de ouden beſlooten, dat de ſchuinte van de Ecliptica 1755 één minuut en zesden ſeconden minder was, dan in 1510. Hy geeft een verſlag van alle zyne verrigtingen, in een Werk in 4to. te Florence in het jaar 1757 uitgegeeven, onder den titel van *Oude en Nieuwe Middag-wyzer van Florence*". — Aan deeze Kerk, of wel aan de Dooppleats voor de Kerk, ſtaan drie koperen poorten, op welken zommige ſtukken uit den Bybel zo konſtig in Bas-relief vertoond worden, dat Michaël Angelo plag te zeggen, dat zy goed genoeg waren, om de poorten van het Paradys te zyn. En zo vindt men, onder andere cieraaden der Kathedraale Kerke van Sienna, een vloer die ten uitterſte fraai is. „ Dezelve beſtaat uit marmers van allerhande koleuren, die een ſoort van Moſaïk werk uitmaaken, waar in zeer levendig de hiſtorie van Abraham vertoond wordt, wanneer hy heen gaat, om zyn zoon Iſaak te offeren, benevens de doortogt der Iſraëliten door de Roode Zee, en eenige andere ſtukken uit het Oude Testament. Om dit ſchoone vloerwerk niet te beſchadigen, bedekken zy het met de kleeden, die men ligtyk opneemt, om de nieuwsgierigheid van vreemden te voldoen".

Soortgelyke byzonderheden en andere treffende kunſtryke voorwerpen, zo ten aanzien der Godsdienſtige, als andere Openbaare Gebouwen, komen hier veelvuldig voor; en derzelver beſchryving wordt agtervolgd van eene optelling der merkwaardigſte Overblyfſelen der Oudheid, die men alomme in Italie ontmoet. Aan dit alles hegt

de

Digitized by Google

de Autheur voorts nog een verslag van eenige byzondere Wetten, Gewoonten en Zeden der Inwooneren, en besluit ten laatste dit Deelje met eene kort doorloopende beschouwing van de Geschiedenis der Romeinen; inzonderheid zedert dat *Julius Cæsar*, in 't 48ste jaar voor onze Tydrekening, zig van al het gezag meester maakte, tot dat *Karel de Groote*, na 't vernietigen der Lombardsche Overheersching van 't Roomsche Ryk, in 't jaar 800, onder den eernaam van *Keizer der Romeinen*, den naam van 't *Roomsche Keizerryk* deed herleeven, of liever een nieuw Ryk, het *Duitsche Keizerryk*, vestigde.

Geschiedenissen der Stad Zwolle. Door Mr. BURCHARD JOAN VAN HATTUM. *Lid van de Maetschappy der Nederlandsche Letterkunde te Leyden. Vierde Deel. Te Zwolle, by* S. Clement *en de* Wed. J. A. van Santen 1773. *In groot octavo* 168 *bladzyden.*

MEt dit Stukje, dat het merkwaardigste der Zwolsche Geschiedenissen, van 't jaar 1672 tot op het jaar 1700 behelst, besluit de Heer en Mr. *van Hattum*, deeze zyne Geschiedkundige Beschryving van de lotgevallen dier Stad. Derzelver hoofdaandeel aan, en invloed op, de omstandigheden der geheele Provincie van Overysfel, maakt dit Geschrift eenigermaate tot eene ontvouwing der Overysfelsche Geschiedenissen, die 'er in veele gevallen door opgehelderd worden; het welk de nuttigheid van dit Werk te uitgebreider maakt.

Onze Geschiedschryver begint dit Deel met een verslag van de genomen voorzorg tegen Frankryks gevreesden toeleg, en den daar op gevolgden tegenstand, met de eindelyke overgave der Provincie, toen ze voor 's Vyands magt moest bukken, in den jaare 1672. Het voorgevallene tusschen den Magistraat van Zwol, en den Colonel *Ripperda*, betreffende het schandelyke overgaan der Stad, waar omtrent de Colonel geweigerd heeft zig te verantwoorden, ter bevestiginge van zyn Geschrift deswegens gemeen gemaakt, is een der voornaamste byzonderheden van dit gedeelte. Voorts verleent het een kort berigt van de lotgevallen der Stad, geduurende dat dezelve door de Keulschen en Munsterschen bezet bleef, dat aanliep, tot den 20sten van Mey, des jaars 1674. Hier aan is verknogt een verhaal der komste van Zyne Hoogheid te Zwolle, in 't jaar 1675, wanneer alles weder in orde gebragt werd; en de Provincie eerlang, na dat ze Zyne Hoogheid de Stadhouderlyke waardigheid opgedragen had, besloot, tot het aanneemen der Voorwaarden, op welken Hunne Hoog Mogenden, volgens eene Resolutie van den 20sten April 1674, het weder aanneemen van Overysfel in de Unie bepaald hadden.

Van dien tyd af genoot de Stad en de Provincie, gelyk de Autheur vervolgens meldt, rust van buiten, maar deeze en geene onesigheden stoorden meermaals de rust van binnen; waar van hy,

Digitized by Google

mitsgaders van andere byzondere voorvallen der Stad, tot op het jaar 1700, een beknopt verſlag geeft. Alleenlyk blyft hy wat byzonderer ſtaan, op de aanmerkelyke oneenigheid tuſſchen de Ridderſchap en de Steden, die vooral in 't jaar 1689 zeer hoog liep; waar van wy 't voornaamſte nog kortlyk zullen opgeeven; te meer daar ons het beloop dier oneenigheid hier vollediger, dan elders anders, wordt voorgedraagen.

Zints het jaar 1608, gelyk onze Geſchiedſchryver voorheen gewaagd heeft, was 'er reeds geſchil geweest, tuſſchen de Ridderſchap en de Steden, over de Souverainiteit met den aankleeve van dien. Dat geſchil was inzonderheid verlevendigd in den jaare 1613, in 't jaar 1623 op nieuw zeer ſterk gedreeven, en in 't jaar 1642, gelyk ook in 't jaar 1663, weder hevig aangevoerd. Het was nu en dan minder of meer tot bedaaren gebragt, doch nooit volkomen beſlist; hier door bleef dat vuur van oneenigheid ſteeds ſmeulen, ontvonkte weder omtrent het jaar 1680, en borst, met den jaare 1689, in volle vlam uit.

De Ridderſchap had diestyds zo veel gehoors by Koning William verworven, dat hy de Heeren *Roſeboom*, van *Hulewyn* en *Kan* volmagtigde, om deeze verſchillen te beſlisſen. Die Scheidsmannen gaven berigt van hunne aanſtelling, en bepaalden den tyd hunner komſte te Zwolle op den 27ſten February des jaars 1690. Doch de Steden beſlooten hun te verwittigen, dat zy niet gezind waren, zich aan eenige uitſpraak te onderwerpen; dat de Raad en de Gemeente wel mogt lyden, dat de Secretaryen der drie Hoofdſteden met de Compromisſarisſen 'er over ſpraken, dan zonder præjudicie, en alleen om de voorſlagen te hooren. De Gevolmagtigden gaven vervolgens te kennen, dat zyne Majeſteit hen andermaal geauthorizeerd had, om de uitſpraak te doen; doch dat zy den tyd hunner komſte niet wisten te bepaalen. Eerlang egter kwamen ze in Overyſſel. De Ridderſchap ſtelde hun haare blyken, ſchynen en beſcheiden in handen: maar de Steden weigerden hunne tegenbelangen aan de Gecommitteerden over te geeven; doch eindelyk begaven ze zig, te Deventer, met hun in geſprek; alleen om den voorſlag van zyne Majeſteit te hooren; ten einde daar van aan de Raden en Gemeenten verſlag te doen.

Zyne Majeſteit dit berigt van Gecommitteerden ontvangen hebbende, beſloot den 25ſten April eene proviſioneele bepaaling te maaken. Hy vermeende wel, in gevolge het Reglement van 1675, als Stadhouder geregtigd te zyn, om die geſchillen eindvellig te beſliſſen; maar om de Steden niet onverhoord te oordeelen, gaf hy alleen een proviſioneelen uitſlag, ter ſchikkinge van eenige in verſchil hangende byzonderheden. Voorts gelastte hy de Steden, nog voor de maand September, haare ſchriftlyke belangen, tegen de beſcheiden der Ridderſchap, aan de Gecommitteerden over te geeven: doch dat deeze Heeren, by ontſtentenisſe daar van, op de ingediende ſtukken

Digitized by Google

ken regt zouden doen, en aan beide de Leden kennis van hunne beſlisſing geeven. —— Dan de Steden, in plaatze van hier aan gehoor te geeven, toen 't door de Gecommitteerden was voorgeſteld, toonden, met het handhaaven van haare betwiste Regten, zeer duidelyk, dat een eindvellig gewyſde nooit van kragt zou zyn. —— De Koning maande de Steden, op den 2den Juny daar aan volgende, nog nader aan, en gaf te kennen, welke de gevolgen van haare tegenkanting zyn moesten. Maar men bleef by het genomen beſluit; en committeerden eenigen uit den Raad en de Meente van Zwol, om over deezen hachelyken toeſtand te confereeren, en eene Misſive op te ſtellen, ter beantwoordinge van die des Konings. Men vond te meer geraden, dezelve vergezeld te doen gaan van eene breedvoerige Deductie, om dat het gedrag der Steden, zelfs van onpartydigen, zeer verſchillend beoordeeld werd, en zommigen het duidden, als of de Steden zig het Stadhouderlyke gezag poogden te onttrekken. — De gemelde Misſive en Deductie, in Augustus vervaardigd zynde, werden op den 22ſten dier maand, in de Vergadering van Raad en Meente der Stad Zwolle onderzogt, en op eenige veranderingen na goedgekeurd. Zy werden dus vervolgens aan zyne Majeſteit overgezonden, zo om hem te verzekeren van hunne hoogagting voor hem, als Stadhouder, en de regtmaatigheid van hun gehouden gedrag, voor hem open te leggen, als om de gegrondheid van hun beweerd Gezag tegen de eiſchen der Ridderſchap aan te toonen, en derzelver bezwaaren te beantwoorden. —— Het zy dat de Koning hier mede voldaan ware, het zy dat hy vreesde of voorzage, dat de Steden nimmer na eenige uitſpraak zouden willen luisteren; 'er is althans over deeze verſchillen nooit eenige uitſpraak des Konings gevallen. En men heeft nimmer na dien tyd het Hoge Gezag der drie Steden zo ſcherp aangetast; hoewel 'er in laatere dagen over het eene of andere point der bezwaaren al eens nieuwe onlusten gereezen zyn. — De Heer en Mr. *van Hattum*, dit voorgevallen breeder meldende, heeft 'er ten ſlot ook aangehegt, de opgenoemde *Deductie der drie Steden*; en zou 'er de *Deductie der Heeren van de Ridderſchap* insgelyks bygevoegd hebben, indien by dezelve magtig had mogen worden.

De Geſchiedkundige Beſchryving hier mede, tot het jaar 1700, afgeloopen zynde, ſtaat verder gevolgd te worden, van eene Beſchryving der Stad en derzelver Regeeringswyze, zo in vroegere dagen als tegenwoordig; en veelligt brengt hy de Geſchiedenis zelve, by manier van een Aanhangzel, nog wel tot op den tegenwoordigen tyd.

Digitized by Google

Rivierkundige Aanmerkingen op de Rivierkundige Waarneemingen van den Wel Edelen en Gestrengen Heere M. V. BARNEVELT *Vrybeere van Noordeloos enz. Door* C. REDELYKHEID. *In 's Gravenhage by* H. Backhuyzen 1773. *In groot octavo*, 141 *bladz.*

ZY, die de Rivierkundige Waarneemingen van den Heer *van Barnevelt* (*) doorbladerd hebben, zullen wel doen, wanneer zy ook deeze Rivierkundige Aanmerkingen van den Heer *Redelykheid* in overweeging neemen; om dus de eene en andere zyde te hooren. Buiten ettelyke byzonderheden, die het Rivierkundige betreffen, welken de Heer *Redelykheid* ontvouwt, en hier en daar in een beter licht poogt te ſtellen, dan door den Heer *van Barneveld* geſchied is, welken men veel al met vrugt zal konnen nagaan, komen hier in voor, des Autheurs bedenkingen, tegen de *Overlaaten*, voor welken de Heer *van Barneveld* pleit; en ter aanpryzinge van de *Afleidingen* door *Sluizen*, die de Heer *Redelykheid* het bekwaamſte agt. Wanneer men het Project van den Heer *Redelykheid*, in den jaare 1771 uitgegeeven (†), nagaat, het voorſtel van den Heer *Barneveld* in zyne Waarneemingen overweegt, en verder oplettend indenkt, het geen de Heer *Redelykheid* in deeze zyne Aanmerkingen voordraagt, zal men vry wel in ſtaat zyn, om de zaak ter wederzyde te overweegen. Rivierkundigen wordt daar door aanleiding verleend, om de gevolgen van 't een en ander hulpmiddel gade te ſlaan; en 't is te wenſchen, dat onbevooroordeelden, en genoegzaam kundigen, zig beſtendig met ernſt zullen verledigen, om het veiligſte voor 't Vaderland werkſtellig te maaken.

Men ſtaat eerlang in 't licht te geeven eene naauwkeurige in 't koper gebragte aftekening der Sluizen, door den Heer *Redelykheid*, ter volvoeringe van zyn Project uitgevonden, met eene nevensgaande omſtandige beſchryving van derzelver gebruik; zie hier ondertuſſchen een kort verſlag van de nuttigheid deezer *Sluizen*, zo als hy dezelve opgeeft, na 't melden der zwaarigheden tegen de *Overlaaten*.

„ 1. Alle de ingebragte zwaarigheden tegens een *overlaat* zyn door 't gebruik deezer *ſluizen* voorgekoomen, en niet te vreezen.

„ 2. Men kan de ſluisdeuren openen en ſluiten ten allen tyde, waar door men altoos water kan aftappen, en ook tegen houden.

„ 3. Naar goedvinden en noodzaaklykheid kan men in voorraad, eer de nood daar is, water afleiden of doorlaaten.

„ 4. Als 'er water genoeg afgelaaten, en de rivier of dyken zonder perykel zyn, kan men de deuren ſluiten.

„ 5. Als 'er, 't zy in de rivier, 't zy in de afleiding eenige verſtopping van ys mogte gevreest worden, of reeds plaats hebben, zoo

(*) Zie boven *bl.* 249. (†) Zie *N. Vaderl. Letter-Oef. V. D. bl.* 265.

Digitized by Google

zoo kan men het openen en sluiten der deuren onderstaan, of 'er eenige ontstopping zoude konnen geschieden, en 'er is hoop van ja.

„ 6. Het water uit de *rivier* word tot derzelver bedding, van de bovenvlakte af, geheel afgetapt met zand en slik enz. Welk middel nu aan het hoofd eener afleiding te verkiezen zy, om altoos zeeker te zyn, en te konnen werken of water aftappen als men wil, een *Overlaat* dan deeze soort van *Sluizen*? laaten wy *Verstandige en Rivierkundige* beoordeelen.

„ 7. Kortom, met een woord, deeze *Sluizen* zyn de sleutels eener afleiding, en konnen zoo zeeker en sterk gemaakt worden, dat 'er nergens voor te vreezen is, voor zo verre als wy menschen voorzigt konnen zien." —— Men mag des, gelyk onze Autheur zig in 't slot uitdrukt, op deeze Sluizen, onder hulp en medewerking van den Godlyken zegen, als een gewenst en best mogelyk middel vertrouwen, zo ver men zich ooit op menschelyke poogingen, naarstigheid, verrigingen en trouwe mag verlaaten."

Verhaal wegens de twee laatste Overstroomingen in de Betuwe, de Graafschappen Buuren en Kullenburg en aangrenzende Landen. Te Rotterdam by R. Arrenberg 1773. *In quarto* 120 *bladz.*

IN dit Geschrift vinden wy een naauwkeurig verslag van den ongelukkigen toestand, aan welken de opgenoemde Landen meermaals, en wel byzonder in de jaaren 1769 en 1770, bloot gesteld zyn geweest, door verwoestende Overstroomingen. Het meldt ons de gewilligheid der Hollanderen om hunne Nabuuren middaadig te onderstennen, in den bitteren nood, waar toe veelen der Inwoonderen dier Gewesten gebragt waren. En behelst te gelyk eene geschikte verantwoording van de uitdeeling der toegezondene penningen; met eene dankbaare erkentenisse aan de gulhartige Weldoeners. Daar benevens verleent het verscheide Rivierkundige Aanmerkingen, met betrekking tot de Overstroomingen dier Landen; en Bedenkingen, over de middelen, ter waterkeeringe, die men, zedert het jaar 1771, aangewend heeft, om verdere inbraaken en overstroomingen op den Benedenryn en Lek voor te komen. Terwyl men op den gewenschten uitslag van de hier gemelde, en andere aangewende, of nog in overleg zynde, middelen hoopt, genieten de middaadige geevers hier eene voldoende opgave van de bestiering der ingezamelde penningen: dat hen kan aanmoedigen, om in soortgelyke gevallen, zo ze onverhoopt mogten ontstaan, weder de behulpzaame hand te bieden.

Digitized by Google

Nieuwe Geographiſche Nederlandſche Reize- en Zak-Atlas. Te Amſterdam by J. Ch. Sepp. 1773.

EEn getal van 73 byzondere Kaartjes, gemaakt naar de verdeeling van een vooraan geplaatst algemeen Kaartje van de vereenigde Nederlanden, verleent hier eene zeer geſchikte aftekening van de onderſcheiden ſtrekking der voornaamſte Landſtreeken van ons Gewest. Het algemeene Kaartje, in ieder afgedeeld vakje genommerd, verſtrekt ter handleidinge, om te toonen, op welk byzonder Kaartje, met de eigenſte benommering beſtempeld, ieder gedeelte op zig zelven te vinden is. De Kaartjes zyn met de uiterſte naauwkeurigheid getekend, en met alle oplettendheid geſneeden; in een langwerpig breed formaat, zo dat ze, in een ſtevig bandje gebonden zynde, op reis ongekreukt in den zak gedraagen kunnen worden. Met de vereischte juistheid afgeſneeden, en op doek geplakt zynde, formeeren ze te zamen eene uitvoerige Kaart van onze Nederlanden, ter breedte van 4 voeten en 5 duimen, en ter hoogte van 3 voeten en 7 duimen, Amſterdamſche Maat; dat ons eene uitvoeriger algemeene Kaart van ons Gewest aan de hand geeft, dan men tot nog bezat; en die by uitſtek wel ingerigt is, om ons het beloop en de verknogting der byzondere Landſtreeken van 't Vaderland, in éénen opſlag, onder 't oog te brengen. Men vindt ze ook, op zodanig eene wyze, tot een huisgebruik, in gereedheid, by den Uitgeever van deezen Zak Atlas. —— De Liefhebbers der Aardryksknnde, en allen die maar eenig vermaak ſcheppen in eene duidelyke afbeelding van 't Gewest dat wy bewoonen, mits gaders alle dezulken, die, het zy t'huis of op reis, 'er eenig belang in ſtellen, om de rigting van 't een of ander gedeelte der Nederlanden gereedlyk na te gaan, kunnen niet wel anders dan genoegen neemen, in de uitvoering van dit beſtek, dat in alle deelen aan 't voorgeſtelde oogmerk zeer wel beantwoordt.

Men heeft voor deeze byzondere Kaartjes nog geplaatst een algemeen Geographisch berigt van onze Provincien. En daar nevens gevoegd, eene opgave van verſchillende Reistogten, welke in diervoege voorgeſteld zyn, dat men van *Hellevoetſluis*, van 's *Hertogenbosch*, van *Nymegen*, van *Deventer* of van *Delfzyl*, naar *Amſterdam* trekkende, langs onderſcheiden wegen, ons Land doorkruiſe, en de voornaamſte plaatſen aandoe. In de opgave hier van heeft men zig bevlytigd, om de Reizigers het merkwaardigſte met een woord te melden; en hun aanwyzing te geeven van het aankomen en vertrekken der Posten en diergelyke, in de voornaamſte plaatſen; als mede van den tyd der invallende Jaarmarkten, en de geſchiktſte Logementen. —— Dit Berigt, dat, voor een Zak-Atlas, niet wel breedvoerig kon zyn, en zig tot de algemene kundigheden

Digitized by Google

den bepaalt, is meest van dienst voor vreemde Reizigers, op eene soortgelyke wyze, als het bekende *Reisboek door de voornaamſte Koningryken en Heerſchappyen van Europa.* Onderrigtingen van die natuur hebben haare nuttigheid, maar zy die immer wat gereisd hebben, weeten dat men 'er zig met voorzigtigheid van bedienen moet, uit hoofde der veranderingen, die dikwerf in 't een en 't ander ontſtaan; voor al ten opzigte der Logemeesten, die, na 't verloop van eenigen tyd, niet altoos aan de opgave beantwoorden; ja, dat jammer is, ons hier, nu reeds, niet dan zeer gebrekkig worden opgegeeven.

Twee Oordeelkundige Brieven, opgedraagen aan den Wel Edelen, en Zeer Geleerden Heer en Meester, JAKOB VISSER. *Door* PETRUS NIEUWLAND, *Predikant in 's Haage. In 's Gravenhaage by* J. Thierry 1773. *In groot octavo,* 31 *bladz.*

ONder het naſpooren van de afleiding en betekenis eeniger Latynſche en Griekſche woorden, brengt de Eerwaarde *Nieuwland* hier verſcheiden Taal- en Oudheidkundige aanmerkingen te berde, die ten getuigen van 's Mans uitgebreide Lecture ſtrekken. Hy ſtelt ze ter beoordeelinge en beſchaavinge aan zynen Vriend voor; en ze dus openlyk in 't licht geevende, kunnen dezelven den Liefhebberen van deezen tak van oefening aanſpooren, om dit onderwerp voort te zetten; en na te gaan, of ze het duistere en onzekere, dat 'er in overblyft, nader kunnen ophelderen, en bepaalen.

Het eerſte woord, hier overwoogen, is CHARIVARIUM; 't welk men in de middeneeuwen gebruikt heeft, om 'er mede te kennen te geeven, „dat geweld, 't welk men maakte voor de deuren van weduwenaaren, weduwen, of van ongelyk-bejaarde lieden, wanneer dezelven trouwden of hertrouwden." Over de afleiding en de waare beduidenis van dit woord is men niet eens. De Eerwaarde *Nieuwland* de verſchillende gevoelens toetſende, en zulks met oudheidkundige aanmerkingen doorvlegtende, voegt zig, als 't waarſchynlykſte, by hen, welken hier denken, om het woord *Carie*, beteekenende eene *onwettige afparſing van tollen*; van welk woord de Bononiers zig bedienden, als ze de Pagters over hunne knevelaryen wilden ſchelden, ſchreeuwende *Cary, Cary*, om het gemeen tot oproerigheid aan te hitzen. Uit dien hoofde is 't dan niet vreemd te denken, dat het woord *Charivarium* gebruikt is, met betrekking tot het geweld dat het Gemeen maakte, om van zulke getrouwden eene ſoort van cyns af te perſen; nademaal 't Gemeen gewoonlyk met het geweld, dat ze maakten, zo lang aanhield, „tot dat de getrouwden dit lastig gerugt door eene zekere ſomme geld hadden afgekogt." *Charivarium* zegt dan zo veel als *een gezaar* of *gebaar van Cary, Cary*; een geweld dat men maakt, om zulke nieuwgetrouwden, als 't ware, cynsgeld af te perſen.

Daar

Digitized by Google

Daar benevens heeft de Eerwaarde *Nieuwland* zyne gedagten laten gaan over 't woord ACACIA, waar mede men het omwindsel benoemde, dat de Conſtantinopolitaanſche Keizer, in ſtede van een Scepter, in de hand droeg. Het had de gedaante van eene holle papieren rol, van binnen opgevuld met ſtof; dit de Keizer in ſtandſie zynde droeg, als eene zinnebeeldige herinnering, dat hy, niet tegenſtaande zyne aardſche grootheid, ſtof was. Men heeft dit omwindzel, naar 't oordeel van zyn Eerwaarden, *Acacia* of *Acacia*, dat is *Zuiverheid* of *Onnoozelheid* geheeten; voor zo ver dit gebruik diende, ter opwekkinge, om hem de Zuiverheid of Onnoozelheid van hart en wandel te doen bewaaren.

Voorts behelst de eerſte Brief van zyn Eerwaarden nog eene aanmerking over de benaaming van ἀφέντης, met welke *Cruſius* in zyne *Turco-Græcia*, den Sultan benoemt; waar voor men, zyns oordeels, heeft te ſchryven ἀυθέντης, als een eernaam van den Grooten Heer, gelyk ſtaande met ἐξουσίαςης, zo veel als *Oppermagtig*. By die gelegenheid ſtelt hy tevens dat ἀυθεντόπαιδες, of misſchien ἀυθεντοπαιδάκια, van des Sultans kinderen, als in een verkleinenden zin gebruikt, naar den letter zegt, *het kieken*, *den zoon van den Sultan*.

De tweede Brief is wyders geſchikt, ter opheldering van 't gebruik van 't woord *Cyranides*; dat gewoonlyk gebezigd word, met opzigt tot eene verzameling van *Kruidzangen* of zulke verzen, waar in de Ouden de kragten, en wel de Magiſche toverkragten, der Kruiden opzongen. Vermoedlyk heeft men dit woord af te leiden van het Arabiſche woord *Karana*, dat *Kruid* beteekent, van waar de Grieken dan de verzen, die tot lof der Kruiden gezongen werden *Kyranides* genoemd zullen hebben. De Eerwaarde *Nieuwland* teekent in deezen aan, dat men niet wel kan twyfelen, of de Ouden, die veel op hadden met de Toverkragten der Kruiden, zulke *Kruidzangen* gezongen en verzameld zullen hebben; dooh dat die boeken, welken thans onder deezen naam bekend ſtaan, met reden geoordeeld worden, eene vrugt te zyn van de vierde of vyfde eeuw, welke een of ander bauzugtige met dien tytel begiftigd zal hebben, om het gezag der oude *Cyranides* aan dezelven by te zetten. Voorts geeft hy, by deeze ontvouwing, in bedenking, of niet wel *Salomon*, ſchoon buiten wil en toeleg, aanleidinge gegeeven hebbe, tot het opſtellen van die ſoort van *Kruidzangen*. *Joſephus*, oogende op het geen gemeld ſtaat 1 Kon. IV: 33, zegt, dat de Koning *een* PARABEL *geſproken heeft van den Yſop tot den Cederboom toe*. (*Ant. Jud. LVIII. C.* 2.) Men kan 'er niet ongevoeglyk door verſtaan, dat hy gedichten over dezelve gemaakt heeft; zingende den aart, de natuur en de geneezende kragten der kruiden en planten. Ook ſtaat hier ten ſlot nog te melden, dat men zig, in deeze Magiſche Kruidboeken waarſchynlyk bediend zal hebben, van veele oosterſche vreemde bewoordingen, gelyk de oude Guichelaars pleegden te doen. Zy ontleenden dezelven van de Phenicíers en Hebreu-

Digitized by Google

beroepen; en hielden staande, dat het niet geoorlofd was, dezelven in eene andere taal over te brengen, om dat ze als dan hunne kragt verlooren. Overeenkomstig hier mede ontmoet men ook meermaals zodanige zonderlinge bewoordingen, waar door men oudtyds meende geheime kragten aan kruiden en steenen te kunnen byzetten, als breeder te zien is, by CLERICUS *in Ind. Philol. ad* STANLEJI *Phil. Orient.* ad v. *nomina*; STANLEJUS *in Hist. Phil. Orient. p.* 1148. en SPENCERUS *ad* ORIG. *p.* 17, 18.

Requeste of Verzoekschrift van den Eerwaarden CORN. BLOM. Eccl. Leov. *aan zyne Doorlugtige Hoogheid* WILLEM den V *voorgesteld, te Leeuwaarden, den* 29 *July* 1773.

DE Eerwaarde *Blom* beklaagt zig over eene weigering van den Candidaat *v. d. Kooy*, van voor hem, by zekere gelegenheid, te prediken. Hy vindt goed Zyne D. H. onder 't oog te brengen, *dat ze maar één Zogenaamt Huurpaart hebben, eene v. d. Kooy*, en dat Hy, benevens zyne Collegaas, door deszelfs onwilligheid, ligtlyk in verlegenheid gebragt zouden konnen worden. Zulks doet hem verzoeken dat Zyne D. H. uitzie na eenig middel ter verligtinge: 't zy door een zevenden Predikant, boven het tegenwoordige zestal te laaten beroepen, of schikking te maaken tot een toereikend Pensioentje voor een Candidaat, tot het waarneemen eener beurte op alle Zondagen: met nevensgaande verbintenis, dat die Candidaat, zo veel hy 't schikken konde, op het verzoek der Predikanten, ook andere beurten zou hebben waar te neemen; *mids dat hy daar voor telkens drie guldens zoude beuren, op dat 'er geen misbruik van gemaakt mogte worden.* Zyn Eerwaarde heeft dit opgesteld en overgegeeven, in den vroegen morgen, buiten weeten van zyne Collegaas; die hem vermoedelyk wederhouden zouden hebben, van Z. D. H. lastig te vallen, met een belachlyk geschrift; dat Zyne D. H. goedgunstig heeft overgegeeven, *in handen van de Magistraat van Leeuwaarden, om daar op te disponeeren zo als zullen vinden te behooren.*

Proces, Advys en Vonnis over een Kindermoord, in het Guarnisoen van Arnhem voorgevallen. Te Arnhem by Wouter Troost, 1773. *In quarto* 37 *bladz.*

VOlgens den gulden regel, van alles in regten behoorlyk gade te slaan, wat ter verschooninge van den Delinquent kan dienen; en in twyfelagtige gevallen, zo veel mogelyk is, de zagtste zyde te kiezen, heeft men in deezen gehandeld, met eene ongelukkige Vrouw, die haar eigen Kind gewelddaadig omgebragt had.

Sy-

Sybilla van Ewick, eene Soldaate-Vrouw, heeft haar Kind, een Jongen van veertien jaaren, zonder dat dezelve iets misdaan had, op den grond geſmeeten, met een byl het hoofd ingeſlaagen, en door gedurig ſlaan van 't leeven beroofd. De misdaad is door haar beleeden, en door alle nevensgaande omſtandigheden buiten tegenſpraak. Zy komt derwegens voor als ſtrafſchuldig, door 't pleegen van Kindermoord. Maar, alles naar vereisch overwoogen zynde, vindt men gegronde reden, om als genoegzaam zeker te ſtellen, dat zy dit onmenschlyk wanbedryf begaan heeft, niet in beraaden gemoede; maar in een tyd, dat zy, door eene verregaande Melancolie, en daar uit voortkomende Dementie, getroffen was. Uit dien hoofde abſolveert de Krygsraad des Guarniſoens van Arnhem, tot wiens judicatuure dit geval behoorde, gemelde Vrouwe van de gepleegde ontlyvinge; en verſtaet „ dat dezelve *Sybilla van Ewick* in een ſecuur confinement voor haar leven lang zal werden geſteld en wel bewaard, dat zy nog zich zelfs nog een ander eenig letzel of kwaad kome toe te brengen." Dit Vonnis aldus geſlagen, op approbatie van Z. D. H. den Heere Prince Erf-Stadhouder, is door gemelde Z. D. H. na het zelve gezien en geexamineerd te hebben, geapprobeerd. — Het Advys en de Deductie van Mr. *Johan Jacob van Haſſelt*, Auditeur Militair des Guarniſoens van Arnhem, ter zaake van dit geval, den Krygsraad ingediend, behelst eene zeer wel ingerigte behandeling van het onderwerp; ter aantooninge, dat men deeze Vrouw, in die omſtandigheden, van de misdaad van kindermoord behoorde te abſolveeren en ſtrafloos te houden; mits haar, ter voorkominge van meer ongevallen, zo voor zig zelve, als voor haaren evenmensch, in een confinement voor al haar leeven te verwyzen.

't Geheim der Goochelaars. Door den vermaarden Goochelaar H. S. Gedrukt voor rekening van den Autheur 1773. *In octavo*, 76 *bladz.*

EEn Meester van de Kunst heeft hier de edelmoedigheid van eenigen zyner geheimen te openbaaren; ten minſte, het wordt zo voorgeſteld. Dit ſchynt den Kunſtenaaren niet voordeelig. Doch het gevaar van nadeel is niet zeer te vreezen. De hier ontvouwde geheimen zyn meerendeels al voor lange over bekend; en zelfs 't Gemeen, geen denkbeelden van Tovery meer koesterende, is ten volle overtuigd, dat alles grootlyks afhangt van eene handigheid en vaardigheid, die het gezigt der Aanſchouweren als begoochelt. Men ſteit uit dien hoofde veel al ook weinig belang in 't kennen dier byzondere bewerkingen; maar vermaakt zig met de bekwaamheid van den Goochelaar; terwyl men weet, dat alle onderrigtingen des aangaande, buiten de vereischte handigheid en vaardigheid in de uitvoeringe, dat eene beſtendige oefening vereischt, niemand in ſtaat ſtellen, om de zoogenaamde Goochelary op eene gevallige wyze in een Gezelſchap te oefenen.

Digitized by Google

HEDENDAAGSCHE VADERLANDSCHE *LETTER-OEFENINGEN.*

De Huis-Uitlegger des Nieuwen Testaments. Door PH. DODDRIDGE, *Doktor en Profesſor der H. Godgeleertheid te Northampton. Uit het Engelsch in 't Nederlandsch overgezet. Derde Deel. Eerſte Stuk. Te Amſteldam, by* P. Meijer 1773. *Behalven het Voorwerk* 258 *bladz. in groot octavo.*

OP het in orde ſchikken en verklaren van 't overeenſtemmend verhael der Euangelisten, in de viet Euangelien, rakende 's Heillands Geboorte, Leven, Leer, Dood en Opſtanding; volgt, in dit derde Deel, de ontvouwing van het tweede Geſchrift van Euangelist Lukas: dat, onder den Tytel, van de *Handelingen der Apostelen*, een bericht geeft van de uitbreiding der Euangelieleere, onder Jooden en Heidenen, door de prediking der Apostelen. De Hoogleeraer *Doddridge* behandelt het daer in voorgeſtelde, met die zelfde oplettendheid, *en* klaerheid, welke hy, in 't openleggen van den inhoud der Euangelien, genoegzaem getoond heeft, hem eigen te zyn; dès het den Beminnaren van Schriftuurlyke Oefeningen niet verveelen zulle, hunne leezing van dit nuttig Werk te achtervolgen. —— Tot een uitlokkend voorbeeld hier van moge enigermate ſtrekken, 't geen onze beroemde Schriftverklaerder bybrengt, ter opheldering van 't merkwaerdige dat wy aengetekend vinden, Hand. IV. 36 en 37, benevens V. 1—14.

„ De Hiſtorieſchryver Lucas alvoorens in 't algemeen gemeld hebbende, hoe edelmoedig de eerſtbekeerden van hun goed afſtapten, ter hulpe *en* onderſteuninge der Armen onder de Geloovigen, by hunnen buitengewoonen toeſtand van zaaken, tekent nu, als eene byzonderheid, aan, dat 'er onder dezen ook een *Joſes* was, *die*, uit hoofde zyner groote weldadigheit en het nut, [dat hy toebragt in later tyden,] zeer geagt was in de Kerk, en *door de Apostelen toegenoemd was Barnabas, 't welk*, uit de Syrieſche Tael *overgezet, een Zoon der Vertroostinge betekent* (*a*). Deze was *een Leviet*, die zoo vet

(*a*) „ *Joſes .... toegenoemd Barnabas .... een Zoon der Vertroostinge.*] Als men aenmerkt, hoe gemeen de naemen van Joſes

Digitized by Google

ver was van het vooroordeel tegen dezen nieuwen Godsdienst te zyn ingenomen, ſchoon dezelve tegen zyne tydelyke belangen ſcheen aen te loopen, dat hy zich blymoedig aan denzelven onderworpen had. Voorts was hy, uit een ander land afkomſtig, en *van geboorte uit Cypren*".

En *ene bezitting hebbende*, die zonder overtreding der Wet vervreemd kon worden (*b*), *verkogt* hy *dezelve*, *en bragt*, even als anderen gedaen hadden, *het geld*, *en lei het neder aen de voeten der Apostelen* (*c*), begeerende, dat zy 'er zoo een

en JOSEPH [dat beide dezelfde naam is,] waren, ſchynt 'er geene voldoende reden, om te beſluiten, gelyk ſommigen gedaen hebben, dat *deze* die JOSEPH was, waer van Kap. I. 23. gewaegd word, als een der [twee] uitgekorene tot het *Apoſtelampt*. Ik zie ook geene reden, om met *Aertsbiſchop* WAKE, (*Apoſt. Fathers Introd. p.* 62.) te denken, dat deze JOSES *een Zoon der Vertroostinge* genoemd is, om de *groote Vertroosting* uit te drukken, die de Broeders door *de Verkooping zyner bezittinge* verkregen. Deze Naem ſchynt eerder te ſlaen, op zyne *buitengewoone bequaemheden* tot het *Dienstwerk*, en op die *Gave des* GEESTES, waer door hy in ſtaet geſteld was, beiden om te *vertroosten* en te *vermanen*; gelyk het woord ook beteekent. —— Mr. FLEMING maekt dit inderdaed tot een zeer aenzienelyke Tytel, als beteekenende, een Zoon van de werking des Troosters, dat is, des H. GEESTES".

(*b*) „ *Eene bezitting*..... die zonder overtreding der Wet vervreemd kon worden.] Hy kon dat geene niet verkogt hebben, 't welk een *vaderlyk Erfgoed* van hem als *Leviet* was: maer dit zal mogelyk *eenige bezitting* of *gekogt Land* in Judea geweest zyn, dat hem tot het naeste *Jubeljaer* in eigendom toebehoorde; of ook misſchien lag het in *Cypren*; en wy konnen gisſen, dat dit [zoo byzonder] gemeld wordt, 't zy als de eerſte *buitenlandſche Bezitting*, die verkogt werdt, of uit hoofde van haere *buitengemeene waerde*".

(*c*) „ *Lei het neder aen de voeten der Apostelen.*] OTHO merkt aen, tegen LIMBORCH *Collat. pag.* 134. (en het is een van de geringſte en zwakſte Voorſtellen, die ik in zyne Schriften vinde), dat het geen gering Voordeel voor *arme Viſchers* was *Schatmeesters* van zo een aanmerkelyk Fonds [in 't Engelsch *a Bank*] te worden. Niets toch is onredelyker en ongerymder, dan te vermoeden, dat menſchen, die zoo gewillig waren, om *hun Leven* voor de Zaek der Waerheit, en het geluk des Menſchelyken Geſlagts *op te offeren*, genegen zouden zyn, om zoo een *Betrouwen*, [als] hier door [in hen geſteld wierdt] *bedriegelyk te misbruiken*, uit zugt voor *een weinig Gelds*. Hunne wonderdadige Vermogens gingen dagelyks vergezeld met duizend Tekenen van *Braefheit* in hun Levenswandel, die *zoo een Betrou-*

Digitized by Google

een gebruik van zouden maken, als dienſtigst was ter [vervulling van de] behoeften der Heiligen; en de vermeerdering, die dit aen den gemeenen Voorraed toebragt, was zoo aenmerkelyk, dat dezelve daerom deze byzondere melding verdiende.

„ *Maer* het is in een zeer ſtrydig opzigt, en by een zeer treurige Gelegenheit, dat we verpligt zyn, eer we van deze Gebeurdtenis, [het verkoopen der goederen ten behoeve der armen,] afſtappen van andere Perſoonen te gewaagen. Daar was namelyk onder deze eerſte Belyders des Euangeliums ook *zeker Man, Ananias genoemd, met Sapphira zyne Vrouw*, deze *verkogt* met haere toeſtemming [en onderling overleg] *eene bezitting*.

„ *En verborg* bedrieglyk *een deel van den prys, ook met medeweten van* deze *zyne Vrouw; en* alleen *een zeker deel* daer van *brengende, lei by dit neder aen de voeten der Apostelen*, even als de anderen deeden, voorwendende, dat dit de geheele Koopprys was, en ingevolge daer van te kennen gevende, dat hy, alles in hunne handen gefteld hebbende, voortaen verwagtte, met de overigen der Broederen bezorgd te zullen worden.

„ *Maer* de HEILIGE GEEST, onder wiens beſtier *Petrus* werkzaem was, ontdekte hem wel haest het bedrog, en de ontzachgelyke wyze, waer op het de Goddelyke Wysheid goeddagt, het zelve te ſtraffen: en ingevolge van deze inwendige Openbaring *zei* hy, terwyl hy hem ſterk onder de oogen zag: ô *Ananias, waerom heeft de Satan*, wiens Verzoekingen gy volgens uwe eigene Verkeerdheit gehoor gaeft, *uw hart* met zoo eene mate van Gierigheid, Valschheid, Dwaesheid en Verwaendheid *vervuld, dat gy* zoo onbeſchaemd *onderneemt* den HEILIGEN GEEST zelven te *bedriegen* (*d*), onder wiens

trouwen zeker maekten, 't welk niet meer dan een regtmatig bewys was van de agting, die zy verdienden. Men ziet uit *Kapittel* VI. *vers* 2, 3 en 4, hoe gereed zy zyn, om het *Bewind* dezer Zaek ſchielyk aen anderen *over te draegen*, en de volgende Geſchiedenis verſchaft ons nog daer en boven een *antwoord* op deeze betigting, dat geen verdere uitvlugt [voor den bedilller] overlaet".

(*d*) „ *Uw hart vervuld.... den HEILIGEN GEEST te bedriegen.*] De Hebreeuwen zyn gewoon van iemand, die *tot eenig ding aengezet* werdt, te zeggen, dat *zyn Hart vervuld* wordt: (vergel. *Esth.* VII. 5. en *Pred.* VIII. 11.) en Jos heeft ten overvloede getoond, dat ψεύδεσθαι τινὰ betekent *tegen iemand te liegen*, of *hem*

Digitized by Google

wiens byzonder beſtier wy handelen; *en een deel van den prys des lands*, dat gy verkogt hebt, *agter te houden*, terwyl gy voorwendt, denzelven in zyn geheel op te brengen?

„ *Terwyl het* [immers] onverkogt *bleef*, *bleef het niet ſteeds het uwe*, ſchoon gy belydenis deedt van het geloove in JESUS? *en als het verkogt was*, *was het niet* nog *in uwe magt* (*e*), om het te geven of niet te geven, en of geheel of ten deele in de Schatkist der Kerk te brengen, zoo als 't u behaegde? *Waerom* dan *hebt gy deze Zaek in uw hart goed gevonden*, om zoo laeg, inhalig en godlooslyk te veinzen by deze plegtige Gelegenheit? *gy hebt tegen de Menſchen niet* ſlegts, [gy hebt niet enkel] tegen ons, tegen de Kerk, wier Schatbewaerders wy zyn, *gelogen*, *maer* gy hebt gelogen *tegen* den Gezegenden GOD zelven, die door zynen Goddelyken GEEST in ons woonende beſlooten heeft, u tot een ſchrikverwekkend Voorbeeld te ſtellen van zyn Misnoegen, om eene onteering Hem zelven aengedaen, in 't midden van den verbazenden Kring zyner buitengewoone Werkingen.

„ *En Ananias deze woorden hoorende*, *viel*, terwyl hem de klank daer van [als 't ware] nog in de ooren was, *ter neder en ſtierf* (*f*); op dat een ieder uit dit droevig Voorbeeld leeren mogt,

te bedriegen. (Bos *Exercit. pag.* 73, 74.) Maer ik kan my niet erinneren, dat het ooit beteekent *iemand te beliegen*, gelyk Dr. BENSON het hier vertaeld wil hebben. *Hist. of Christianity Vol. I. pag.* 103.

(*e*) „ *Als het verkogt was*, *was het niet in uwe magt.*] Hier uit blykt duidelyk, dat de *Chriſten bekeerden* niet verpligt waren *hunne bezittingen te verkoopen*".

(*f*) *Ananias viel ter neder en ſtierf.* Deze ſtrengheit was niet alleen *regtvaerdig*, uit aenmerking van die opeenſtapeling van ydele Eerzugt en Gierigheit, van bedrog en godloosheit, die, gelyk LIMBORCH en Mr. BISCOE (*at Boyle's Lect.* pag. 659—661.) duidelyk getoond hebben, in dit bedryf plaets had; maer ze was ook over 't geheel [overeenkomſtig met] Wysheit en Goedheit; zoo om dat ze dienende ter verdediging der Eer van den *Gezegenden* GEEST, zoo ſterk geſchonden door deze Onderneming, *om die genen te bedriegen*, die zoo onlangs en zoo blykbaar door eene buitengewoone *Uitſtorting van denzelfden Geest gezalfd* waren; als ook om dat ze eigenaertig geſchikt was, om *eenige oneerlyke menſchen* af te ſchrikken, die zich anders enkel met inzigt op eenigen *lichaemelyken onderſtand* tot de *Chriſtenheid vervoegd mogten hebben*; waer toe menig een, door een bedrog gelyk dit, ook de eene of andere Verkoop kon hebben voorgewend, [om dus in de gemeene beurs te deelen,] 't welk buiten

mogt, hoe gevaerlyk het was, dien Goddelyken GEEST oneere aen te doen, onder wiens invloed de Apostelen werkzaem waren. *En* het beantwoordde ook aen dit oogmerk, want *daer quam groote Vreeze*, niet alleen by de daer tegenwoordig zynde aenſchouwers, maer ook *by allen die het* verhael van dit Geval *hoorden*.

„ *Toen ſtonden* eenige van *de jonge* en vaerdige *mansperſoonen* in de Vergadering op, *en* begrypende, dat 'er geen reden was, om de herſtelling te hopen van iemand, die door zoo eene onmiddelyke werking der Goddelyke Magt gedood was, *omwonden* zy *hem* in zyn mantel, zonder eenige omſtandigheden van Rouw, [en zonder eenig] uitſtel; *en hem wegdragende begroeven zy hem*.

„ *En na verloop van omtrent drie uuren quam ook Sapphira* zyn *Vrouw daer in* de plaets, waer zy vergaderd waren, *niet wetende wat 'er geſchied was*; als zynde afwezig toen het gebeurde, [dat haer man na zyn leugentael dood ter nedergevallen was.]

„ *En Petrus zei* nu ook *tot haer* in aller tegenwoordigheit: *zeg my* vrymoedig, Sapphira, met die opregtheit, die eene Discipelinne van JESUS past, *of gy* inderdaed *het Land* ſlegts *voor zoo veel* gelds *verkogt hebt*, als gy weet, dat uw Man hier gebragt heeft; (noemende haer de Som.) *En zy zei: ja* het is net *voor zoo veel* verkogt.

„ *Toen zei Petrus*, op onmiddelyke Aendryving van denzelfden GEEST, die zich even te vooren zoo ontzachgelyk had doen gelden, *tot haer* wederom: *hoe is 't, dat gylieden* dus boosaertig *hebt ſaemgeſpannen, om den GEEST des HEEREN te beproeven*, als of gy met 'er daed getwyfeld had, of Deze in ſtaet was, om de Zaek te ontdekken, of niet, en daerom be-

ten twyfel groote oneer zou toegebragt hebben aan eene Belydenis; die op zoo ſchandelyke bewegredenen werdt aangenomen, (vergel. vers 13.) Even zoo was dit ook een zeer overtuigend Getuigenis van *der Apostelen eerlyk Gedrag* in de Uitdeeling der Somme, die hun toebetrouwd was, en met 'er daed ook in 't algemeen van hunne *Goddelyke Zending*: want niemand kan denken, dat PETRUS de *vrymoedigheit* zou hebben tot het *uitſpreeken*, en veel minder nog *de magt tot het uitvoeren* van een Vonnis, als dit, indien hy ten zelfden tyde *ſchuldig* geweest ware aan een veel ſnooder bedrog van het zelfde ſoort; of indien hy in 't algemeen den HEILIGEN GEEST *belogen* had in zyn Voorgeven, dat hy onder deszelfs wonderdadigen invloed en beſtiering leefde. Zie CRADOCK's *Apoſt. Hiſt. p.* 27. en REINBOLD's *Letter to a Deist, pag.* 245."

Digitized by Google

beſlooten had, dit eens op de proef te ſtellen? Helaes! ongelukkige Vrouw, gy zult 'er beiden rampzalige Ondervinding van hebben, want *zie, de voeten der geenen, die* zoo pas *uwen Man*, wien de Goddelyke Wraek reeds by deze Gelegenheit dood ter neder velde, *begraven hebben, zyn* nu juist weder *aen de deur; en zy zullen u* zoo aenſtonds *uitdragen*, en by hem in het graf leggen.

„ *En terſtond* daer op *viel zy* ook *neder voor zyne voeten en ſtierf* (*g*); *en de Jongelingen*, toen juist *inkomende, vonden haer* op het oogenblik volſtrekt *dood, en droegen haer* daerom *uit, en begroeven haer by Ananias haeren Man.*

„ *En groote Vreeze quam over de geheele Vergadering*, die Ooggetuige geweest was van het gebeurde, *en* ook *over alle* anderen, *die* het gerugt, dat zich wel ras van *deze dingen* rondsom wyd en zyd verſpreidde, *hoorden*, die niet konden nalaten te erkennen, dat het de Hand van GOD zelve was, die deze beiden gedood had, en dat Hy regtvaerdig was in deze ontzachgelyke Straffe.

„ *En veele* andere verbazende *Tekenen en Wonderen werden 'er* op de meest opentlyke wyze *door de handen der Apoſtelen onder het Volk verrigt: en zy* bleven ſteeds in de naeuwſte Gemeenſchap en Eenigheit met het geheele Gezelſchap Geloovigen, en *waren* dikwils *alle in eensgezindheit* te ſaemen *in* dat ruim Gebouw, bekend onder den naem van *Salomons Voorhof*, verkeerende met elkander met de tederſte bewyzen van wederkerige Vriendſchap.

„ *En niemand der anderen*, die nog niet met 'er daed tot het Christendom bekeerd waren, *durfde zich by hun voegen* (*b*), ge-

(*g*) „ *Viel zy ook neder... en ſtierf.*] By het geen in de vorige *Aentekening* (*f*) ter verdedigínge van deze *ſchynbaere ſtrengheit* gezegd is, mogen we nog voegen, dat *zoo een voorbeeldelyke Straf* van een zoo grouwzaem Quaed te noodiger was, daer de *Christenheit* nu eerst in *haere Opkomſt* was. Even als by den aenvang der Moſaiſche Regeering *Nadab* en *Abihu*, om eene misdaed, (zoo 't ſcheen) veel minder zwaer dan dezen, door den blikſem dood geſlagen waren; (*Levitikus* X. *vers* 1, 2.) En de wyste *Regeerders* onder de menſchen gaen gemeenlyk volgens dit zelfde beginſel, [in gelyke gevallen,] te werk".

(*b*) „ *Niemand der anderen durfde zich by hen voegen.*] Dr. LIGHTFOOT verklaert dit van *de overigen der Honderd en twintig*, zoo dat *deze zich niet by de Twaelven durfden voegen*, of zich met de *Apoſtelen* in bedieninge en waerdigheit gelyk ſtellen; (LIGHTFOOT *Com-*

Digitized by Google

gelyk eenige ſchepzels van een bekrompen Geest anders wel voor een poos gedaen zouden hebben, uit een laege zugt nae een kortſtondig Voordeel, om namelyk deel te krygen in de Uitdeelingen, die 'er van de Goederen gedaen werden. *Maer al het Volk* had een ſterken eerbied voor de Apostelen, en *prees hen zeer hoog*, met de verhevenſte uitdrukkingen van Ontzach en Agting, als Perſoonen, die op de zigtbaerſte wyze door GOD [voor zyne Dienaers] erkend werden.

„ *En*, hoewel de dood van deze twee onzalige Overtreders ieder afſchrikte, om zich geveinsdelyk by de Gemeente te voegen, werdt nogtans de Voortgang des Euangeliums hier door veel eer bevorderd dan verhinderd; ja zelfs groote *Menigten beiden van Mannen en Vrouwen*, [der Apostelen] Getuigenis *geloovende*, *werden* nog *zoo veel te gereeder* op eene plegtige wyze *tot* de Kerk van *den HEERE toegedaen*, en deden openbaere belydenis van hun Geloove; beſluitende billyk, uit het geen 'er gebeurd was, hoe gevaerlyk het zyn zou, de inwendige Overtuigingen hunner gemoederen in een Zaek van zoo veel Gewigt tegen te ſtaen, of te onderdrukken".

Comment. in loco.) Maer, gelyk 'er van dit geval in *dit Kapittel* geheel niet geſproken wordt, zoo hebben deze (gelyk Dr. WHITBY aanmerkt,) zich ook nimmer in dien zin *by de Apostelen gevoegd*; ook is dit nergens de betekenis van het woord κολλᾶσθαι, 't welk te kennen geeft *iemand te vergezellen*, *zich met hem te vereenigen*, *hem toegedaen te zyn*, of *hem aen te hangen*. (Vergel. *Hand.* IX. 26. X. 28. XVII. 34.) ——— BEZA wil dat κολλᾶσθαι hier betekent *aenvallen* of *aenraken* en dat λοιπῶν, *der anderen*, hier ſlaet op *hunne vermogende Vyanden* in onderſcheiding van *het Volk*; maer die betekenis van κολλᾶσθαι is, gelyk hy erkent, *zeer ongemeen*, en ze is hier *geheel onnoodig*. ——— L'ENFANT denkt, dat de meening is, dat *Perſoonen van aenzien geen moeds* genoeg hadden, *om zich by hun te voegen*, hoe eene Overtuiging zy ook hadden van de waerheit hunner Leere. Maer na alles [overwogen te hebben] is het eigenaertigst te verſtaen, zoo als gezegd is; „ *het Volk* had eene hooggaende Verwondering over hun, en *durfde zich* nimmer op een valſch Voorgeven *tot hun voegen*, indien zy niet waerlyk tót hunnen Godsdienst bekeerd waren". Terwyl 'er egter (gelyk blykt uit het *volgende vers*) *verſcheidene waren*, die zeer gewillig tot een volkomen en openbaere Belydenis daer van quamen, daer *het laetſte Wonder*, hoe verſchrikkelyk, teffens een luisterryk bewys was van deszelfs Waerheit".

Digitized by Google

De Heerſchappy der Genade, van derzelver oorſprong tot aan derzelver vervulling nageſpeurd en overwoogen, door ABRAHAM BOOTH, *Bedienaar van 't Heilig Euangelium in Londen. Vertaald naar de tweede verbeterde en vermeerderde Engelſche uitgaave van* 1771. *Te Utrecht by de Wed.* J. J. v. Poolſum 1774. *Behalven het Voorwerk* 386 *bladz. in groot octavo.*

HEt onderwerp van dit Geſchrift is de Godlyke *Genade*, die de Eerwaerde *Booth* omſchryft, als „de eeuwige en volſtrekt vrye gunſt van GOD, geopenbaard in de vergunning van geestelyke en eeuwige zegeningen aan den onwaardigen." Deze word hier voorgeſteld in hare uitgebreide *Heerſchappy*, zo als zy het Ryk der Zonde ſtuit, derzelver magtige en verderfelyke werkingen te keer gaet, den Zondaer alles vrylyk uitdeelt, dat tot zyne eeuwige zaligheid noodig is. „ De Genade, zegt onze Autheur, doet onze Zaligheid geen aanvang neemen, door derzelver voorwaarden en bedingen te ſchikken na de verzwakte vermogens van een gevallen Schepzel; maar begint het gewigtige werk onzer Zaligheid, zet het zelve voort en voltooit het alleen en volkomenlyk." In de nadere ontvouwing hier van toont hy afzonderlyk, hoe deze Genade heerscht, in onze Verkiezing, — Roeping — Vergeving — Rechtvaerdiging, — Aenneming tot kinderen — Heiligmaking en Volharding der Heiligen tot de eeuwige Heerlykheid. Dit leid den Autheur verder tot het beſchouwen van Christus, als den Perſoon, door wien, en van 't Werk van Christus, waer door, de Genade Heerſchappy voert. En hier op toont hy ten laetſte hoe de Genade hare Heerſchappy voltooit, door hare Onderdanen, een eeuwigduurenden gelukſtaet te doen erlangen.

De Engelſche Leeraer behandelt dit Stuk, zeer geleidlyk, na genoeg eenſtemmig, met de heerſchende begrippen der Leeraren onzer Nederlandſche Kerke; doch niet zo zeer by manier van eene twiſtreden, als wel, by wyze van eene leerſtellige en betrachtende beſchouwing. Zyn Eerwaerde heeft deze Leer dus voorgedragen, wel byzonder met oogmerk, om 'er de Lezers door op te wekken, tot ene daedlyke beantwoording aen de Godlyke Genade; ten einde het blyke, dat ze ware Onderdanen zyn der albeheerſchende Genade, die de tael van Apostel Paulus, Rom. V: 21, welke de Eerwaerde *Booth* hier boven al in 't oog heeft, op zich zelven konnen

Digitized by Google

aen toepaſſen, verzekerd zynde dat *de Genade* in hun *heerſchte door rechtvaerdigheid, tot het eeuwige leven, door Jeſus Chriſtus onzen Heer.* Uit hoofde hier van is dit Geſchrift, gelyk het in 't leerſtellige den *Arminianen* tegengaet, in 't betrachtende een behoedmiddel tegen de *Antinomianen*; en ſtrekt om de voorſtanders van de Leer der onderſcheidende Genade te wapenen tegen het misbruik dier Leere; op dat zy Gods genade niet in ontuchtigheid veranderen, of zondigen, op dat de Genade meerder worde. — Dit doet hem ſteeds ernſtig aendringen op een heiligen wandel, als onafſcheidelyk verknocht met de heerſchappy der Genade, en de genieting der eeuwige Gelukzaligheid; waer omtrent hy zich, onder anderen, in dezervoege uitlaet.

„ De liefde GODS in het hart van eenen Zondaar in de wedergeboorte ingeplant zynde, maakt de Ziel bekwaam tot geeſtelyke gemeenſchap met het groote voorwerp van alle Godsdienſtige aanbidding, met zyne inzettingen en met zyn volk in de Kerk hier beneden; en tot eene hooge en volmaakte gemeenſchap met Hem en zyne Heiligen in de Waereld der heerlykheid. In deze gemeenſchap met den Vader en met zynen Zoon Jeſus Christus, tot welke de gelovigen in den tegenwoordigen ſtaat worden toegelaten, en in die edelere en naauwere gemeenſchap met God, welke genoten wordt door de Geesten der volmaakte rechtvaardigen hier boven, beſtaat de waare gelukzaligheid, beide in tyd en in eeuwigheid. — Maar het onwedergebooren hart, de ongeheiligde Ziel, is volſtrekt onbekwaam tot zulke gezuiverde vermaken. Zy kunnen door het zelve noch begeerd, noch geſmaakt worden. Terwyl een mensch in zynen natuurlyken ſtaat, als een vyand van God en een liefhebber der zonde volhardt; zo heeft hy niet, en kan ook niet hebben eenig wezenlyk vermaak, in zynen Maker op eenigerhande wyze te naderen. *Twee kunnen te ſamen niet wandelen, ten zy zy eens met malkanderen zyn.* Hier van daan is het, dat onze Heer zegt, *ten zy dat iemand wederom gebooren wordt, hy kan het Koningryk Godts niet zien.* Waar mede de Apostel overeenſtemt, als hy vrymoediglyk beweert, dat *zonder heiligmaking niemand den Heer zien zal* (*).

„ Die heiligheid, welke de Heilige Schrift zoo uitdrukkelyk afvordert tot de genieting van God, wordt bezeten door elk een, die van boven gebooren is en zich in eenen gerechtvaardigden ſtaat bevindt. „Want elk voorwerp der we-

der-

(*) *Joann.* III: 3. *Heb.* XII: 14.

derbaarende Genade bemint God. De liefde Gods het beginzel van heiligheid, en de bron van alle aanneemlyke gehoorzaamheid zynde, zoo kan niemand dezelve genieten, die niet eenigermaate een bezitter van *heiligheid*, *waare* heiligheid is. Ja wy mogen 't wagen te beweeren, dat, al wie den oneindig beminnelyken God lief heeft, bezitter is van alle die heiligheid in 't beginzel, welke t' eeniger tyd zal bloeijen en zynen toekomenden wandel verlieren, of tot in alle eeuwigheid in hem uitblinken. Zulk een, derhalven, moet niet alleen een *recht* tot den Hemel bezitten, maar ook eene *bekwaambeid* daar toe." — Overeenkomstig hier mede luid de taal van den Eerwaerden *Booth*, tegen dezulken, die betuigen, op den Hemel te hoopen, en intusschen de zonde najagen, rechtmatig aldus.

„ Waarom hoopt gy op den Hemel? als gy geen vermaak hebt in God? geen vermaak in zyne wegen; geene liefde tot zyn volk; met één woord geen bezitter zyt van heiligheid? en zonder heiligheid is eene wezenlyke, verstandelyke gelukzaligheid onmogelyk. De Hemel, indien gy daar u bevondt, zoude geen Hemel voor u zyn; en als een onwederbooren Zondaar kunt gy niet verlangen na deszelfs genietingen. Want zy zyn strydig met de geneigdheden van uwe natuur en de bovendryvende neiging van uwen wil. Gy hebt geene *liefde* voor den *Hemel*, maar zyt *bevreesd* voor de *Helle*. De inwooners van de Hemelsche Waereld zouden geene medgezellen voor u zyn. Hunne bezigheid zoude u tot een verdrietigen arbeid verstrekken, en hunne taal zoude onbekend voor u zyn; hunne lieflyke Hosannaas zouden u geen vermaak verschaffen, en de overeenstemming hunner guldene harpen zoude als eene wanstemming in uwe ooren klinken. Ja de genieting van God, hunne hoogste vreugde, zoude uwe grootste ongerustigheid zyn, indien gy in eenen vleeschlyken, onwedergeboorenen staat, toegelaaten mogt worden, in de woonplaatzen van zuiverheid. Want gelukzaligheid bestaat in het genot van een voorwerp, welk met onze verlangens overeenkomt en daar aan voldoet. Een heilig God kan, derhalven, onze gelukzaligheid niet zyn, zonder dat wy deel hebben aan zyne heiligheid! Bedenk Zondaar, dat, indien gy de Waereld in zulk eene gesteldheid, in welke gy niet bekwaam zyt voor den Hemel, verlaat, gy ook niet kunt ingaan in die gewesten van gelukzalige zuiverheid of derzelver uitgezochte vermaken smaken; maar uw staat zal eeuwiglyk aldaar bestemd zyn, waar *weeninge is en knersing der tanden.*"

Een-

Digitized by Google

Eenvoudige Zamenſpraaken tuſſchen een min ervaren en meer geeffend Chriſten, wegens eenige ſpreekwyzen, die in de hedendaagſche Geſprekken en Gezelſchappen der Godvruchtigen gebruikt worden. Door een Genootſchap van Waarheidlievenden. Te Utrecht by G. T. v. Paddenburg 1774. *Behalven de Voorreden* 150 *bladz. in octavo.*

DIt Waarheidlievend Genootſchap ſchynt zeer bevreesd te zyn, dat 'er eene jammerlyke verbastering in de Leer der Kerke ſtand grypt en veld wint; waar tegen dan deze Zamenſpraken ingericht zyn. Doch alles wel ingezien zynde komt ons, na het doorbladeren dezer Geſprekken, voor, dat 'er niet weinig Woordenſtryds in plaats heeft, en dat de gevoelens, die men kwanswyze tegengaet, te ſterk voorgeſteld worden. Een bedaerder onderzoek, en wat minder gezetheid op, of afkeerigheid van zekere ſpreekmanieren en wyzen van voorſtellingen, zou het verſchil kleiner maken, en elkanders rechtzinnigheid niet zo ſterk in twyfel doen trekken.

Iets volleedigs voor den Zondaar. Door DAVID HOLLAZ, *Euangeliedienaar te Guntbersberg in Achter-Pommern. Volgens de nieuwe uitgaave uit het Hoogduits vertaald. Te Arnhem by* J. H. Moeleman 1773. *In octavo*, 63 *bladz.*

EEne ſtichtelyke Leerreden over Joh. III: 16 — 21; welken tekst de Eerwaerde *Hollaz* beſchouwt, als behelzende iets volledigs voor den Zondaar, (1.) in het berouw en de verandering van zin; (2.) in 't geloof; (3.) in de beterſchap des levens. Overeenkomſtig hier mede dringt hy gemoedlyk aen, op de boetvaerdigheid, het geloof en de heiligmaking, ten wille van Christus, aen wiens lyden wy alles te danken hebben.

Over het Ampt, de Pligten en Voorregten van eenen Euangeliedienaar, door den Wel Eerw. Hooggel: Heere J. L. MOSHEIM. *Kanſelier der Hooge School te Gottingen. Uit het Latyn vertaald. Te Leyden by* J. le Mair 1773. *Behalven de Voorreden* 226 *bladz. In groot octavo.*

JOnge Leeraers ontvangen hier, met opzicht tot het werk hunner Bedieninge, nutte en oordeelkundige onderrichtingen;

Digitized by Google

gen; welken in diervoege geſchikt zyn, dat ze ook met vrucht gelezen konnen worden, van dezulken, die reeds enigen tyd het Leeraerampt bekleed hebben. En ſchoon ze tot de zodanigen byzonder betreklyk zyn, zullen ook de Leden der Kerke dezelven met genoegen kunnen nagaen, om 'er uit af te leiden, welke redelyke denkbeelden men van de vereischte plichtsbetrachting der Leeraren hebbe te vormen. Zyn Hoogeerwaerde ontvouwt hier (1.) het Leeraer-Ampt in 't algemeen, mitsgaders de plichten en voorrechten der Euangeliſche Leeraren, welken uit den aert hunner bedieninge voortvloeien. Verder handelt hy (2.) over den aenhoudenden en openbaren arbeid of dienst der Euangeliſche Leeraren; en eindelyk (3.) over den toevalligen en buitengewoonen arbeid of dienst. Onder dit laetſte Artykel toont hy wat hun in acht te nemen ſtaet, omtrent de Spotters met den Godsdienst, de Separatisten, en dezulken die uit het Joodendom, of van de ene Christlyke Gezindheid tot de andere, willen overgaen, als mede omtrent de zogenoemde Bezetenen, Toveraers, en de zodanigen, die onder een zielenſtryd zuchten; mitsgaders omtrent dezulken, die wegens hunne misdaden tot den dood veroordeeld zyn. — Men kan dit ſtukje eigenaertig voegen by 's Mans Verhandeling over de *Predikkunde* (*); en daer door dat Geſchrift tot ene in hare ſoort volledige onderrichting voor jonge Leeraren maken.

(*) Zie *Nieuwe Vaderl. Letter-Oef.* IV Deel, bl. 242.

De meest gewoone misſlagen in het Prediken aangewezen, door INGWER PETERSEN, *Predikant te Dagebul, van het Ambacht Tondern. Uit het Hoogduitsch vertaald. Te Amſterdam by* H. W. de Bruin 1774. *Behalven de Voorreden* 194 *bladz. in groot octavo.*

ERnſtige waerſchuwingen tegen het verkeerde zyn niet minder nuttig, dan bondige onderrichtingen ten aenzien van het rechtmatige; en uit dien hoofde mag ook dit Geſchrift zeer wel by de bovengenoemden van den Hoogleeraer *Mosheim* geplaetst worden. Schoon enige der hier gemelde gebreken boven al in Duitschland heerſchen, zyn ze echter ook meerendeels in onze Landſtreke te vinden; en men zal wel doen met 'er zich tegen te wapenen, voor zo ver zy ene duidelyke onderrichting en ernſtige aenmoediging, het hoofddoelwit der openbare Leerredenen, benadeelen. Dit Geſchrift kan

Digitized by Google

kan hier toe van te meerder dienst zyn, nademael de Autheur het 'er tevens op toegeleid heeft, om de hoofdbronnen dier misslagen aen te toonen; te weten, gebrek aen Geleerdheid. Voorzichtigheid, Vlyt en Godsvrucht. Gelukkig en Eerenswaerdig zy, die, deze gebreken en derzelver gevolgen erkennende, daer tegen op hunne hoede zyn.

Brief aan de Schryvers van de Hedendaagſche Vaderlandſche Letter-Oeffeningen van JOHAN MICHIEL BOON, *Leeraar der Lutherſche Gemeente te Delft. Te Delft by* Egbert van der Smout 1773. *In groot octavo, 16 bladzyden.*

DE Eerwaerde *Boon*, geen genoegen nemende, in onze onlangs voorgeſtelde vereffening van 't geſchil tuſſchen hem en den Eerwaerden *Maclaine* (*), meent reden van bezwaar te vinden, in onze voorſtellen van bemiddeling, en kan zig, naar 't ſchynt, op die wyze nog niet met hem vereffenen. Hy beklaegt zich deswegens in dezen Brief by ons zelven; op zodanig ene wyze, dat wy geen reden hebben, om over zyn ſchryftrant te klagen, en geen zwarigheid vinden, om onze bemiddeling voort te zetten; waer toe zyn Eerwaerde door zynen Brief aenleiding geeft, en ons als 't ware aenmoedigt; zo dat wy nog al hoop op een goed vergelyk hebben.

De Eerwaerde *Boon* naemlyk doet een gunſtigen ſtap, waer door hy nader bykomt, en 't geſchil, zo niet geheel weggenomen, ten minſte zeer verkleind kan worden; als men den Eerwaerden *Maclaine*, in de benaming van *Halve-Pelagianen*, niet al te bepaeld verſta.

Het voorſtel van de Leer der *Halve-Pelagianen*, volgens *Maclaine*, opgegeven, luidde aldus: *dat de Mensch bekwaam is, om de invloeden der Genade te wederſtaan, of zich naar derzelver inboezemingen te gedraagen.* De Eerwaerde *Boon* nu erkent de waerheid van 't eerſte Lid; hy is van gevoelen, dat het Euangelie ons met genoegzaem duidelyke woorden leert, *dat de mensch bekwaam is, de invloeden der Genade te wederſtaan*; maer hy ontkent, dat het laetſte Lid ene waerheid is. Dit zo zynde is zyn Eerwaerde, naauwkeurig geſproken, geen *Halven-Pelagiaen* te noemen; maer komt ſlegts ten halve van dit gevoelen; en zou dus, ten opzichte van dit ſtuk, eer *Quart-Pelagiaensch* zyn. Maer de Eerwaerde *Maclaine* is, gelyk we alvoorens gezegd hebben, „de Man niet, om de *Pelagianen* tot quarten en zestienen toe af te deelen;" uit

(*) Zie *Hedend. Vad. Letter-Oef.* II D. bl. 503—505.

uit dien hoofde heeft men dan ook zyne benaming van *Halve-Pelagianen* niet in den engſten zin te verſtaen, maer zo dat het *min* of *meer Pelagianesch* aenduide. En in dezen ruimen zin word die benaming meermaels gebruikt, ter oorzake dat de Leer der zogenaemde *Halve Pelagianen* zo veelerleie veranderingen, vermeerderingen en verminderingen ondergaen heeft, dat het niet wel mogelyk zy, derzelver verſcheidenheid onder ene juiste berekening te brengen. Deze nadere bemiddeling, op de nadere verklaring van den Eerwaerden *Boon*, ſchynt ons het ſtuk tuſſchen de twee partyen dermate te vereffenen, dat het niet der moeite waerdig zy, 'er breeder over uit te weiden.

Hier mede achten wy het doelwit onzer bemiddelende voorſtellen getroffen te hebben, en dus verder van onze bemiddeling te mogen afzien: dan de Brief van den Eerwaerden *Boon* noodzaekt ons nu nog kortlyk ſtil te ſtaen, op het gevoelen der Lutherſchen in dit Leerſtuk; nadien zyn Eerwaerde wel byzonder aen ons ſchryft, met betrekking tot het geen wy 'er van gezegd hebben.

Zyn Eerwaerde verdenkt ons van enigzins *beſmet te zyn met een vooroordeel tegen de Leer der Lutherſche Kerke*, en te behooren onder dezulken, *die zich der moeite niet getroosten van die Leer by haare Belyders en Voorſtanders na te gaen.* Dan hier omtrent verdenkt hy ons ten onrechte. Wy kennen ons vry, van eenig haetlyk vooroordeel, tegens de Broeders Lutheranen: en hebben altoos getracht hunne Leer te onderzoeken in de ſchriften hunner eigen Leeraren; om na te gaen, hoe zy hunne Symboliſche Boeken verklaren, vooral in die Stukken, daar hunne Symboliſche Boeken ons niet duidelyk genoeg ſcheenen. Overeenkomſtig hier mede hebben wy ons ook, in 't voorſtellen van 't Lutherſche gevoelen, 't welk wy dachten, dat de Eerwaerde *Boon*, zonder zwarigheid te maken, wel ſtaende zou houden, bediend van de voorſtellingen van geachte Leeraers der Lutherſche Kerke; wier rechtzinnigheid in de Leer hunner Kerke te verdenken, zyn Eerwaerden niet raedzaem zou zyn. Dus oordeelden wy een zeer veiligen weg ingeſlagen te hebben; en de Brief van zyn Eerwaerden verzekert ons ook, dat wy, in 't voordragen van 't gevoelen, niet misgetast hebben.

De groote Vraeg is hier, (zonder ons met *Heele- Halve-* of *Quart-Pelagianery* op te houden, daer wy niet mede te doen hebben, dat alleen het geſchil met *Maclaine* betrof,) „ of de *algemeene Leer* der Lutherſche Kerke den Mensch aenmerkt, als volſtrekt *lydlyk* in het werk der Bekeeringe en Hei-

Digitized by Google

Heiligmakinge?" In dit geſchilſtuk hebben wy ons aen de ontkennende zyde geplaetst: door de Leer, volgens geachte Lutherſche Leeraren, in diervoege voor te dragen, dat ze buiten tegenſpraek ene wederſtaenbare Genade onderwyze: ons leerende, „dat de werking des Heiligen Geestes niet onwederſtaenbaer is; en dat de Mensch dezelve wederſtaen kan, maer dat hy dezelve ook kan opvolgen." — Eenſtemmig hier mede verklaert zich de Eerwaerde *Boon* in dezen Brief, ſchryvende uitdruklyk.

„De Lutherſche Kerk en Haare Leeraaren leeren niet, dat Gods Almagt op eene *volſtrekte wyze* werkt in het werk der Bekeeringe en Heiligmakinge; zy leeren, dat de Geest des Allerhoogſten eene overvloedige grootheid van kracht, en eene werkinge zyner magtige ſterkte oeffent, om den Mensch tot Bekeeringe, Geloove en Zaligheid op te leiden: maar zy leeren tevens, dat die kracht niet ſlegts wederſtaanbaar is; maar dat zy, volgens des Heilands eigen klagten, Matth. XXIII: 37, werklyk, door de Jooden by voorbeeld, wederſtaan is."

Uit dien hoofde ſtemt de Eerwaerde *Boon* ook gereedlyk toe, alles wat wy voorgeſteld hebben, rakende het wederſtaenbare, en de wyze dier werkinge; alleen ſchynt hy te vreezen voor een misverſtand in de ſpreekwyzen, omtrent dezulken, die de genadewerking opvolgen. Zo ſtuit hem de uitdrukking, *dat de mensch dezelve* KAN *opvolgen:* echter ſtemt hy dezelve toe; wanneer men door dit *kunnen* verſtaet, „eene van den Algenoegzamen God ontfangene Genadekracht, waar door de mensch *bekwaam gemaakt word*, om de werking des Heiligen Geestes op te volgen." Doch dat de geachte Lutherſche Leeraren, wiet tael wy in dezen gebezigd hebben, die ſpreekwyze in dezen zin verſtaen, is by ons buiten enige bedenking; en dus valt hier over geen verſchil. De Mensch word bekwaem gemaekt, hier door en hier door alleen, kan hy de werking des Heiligen Geestes opvolgen: buiten deze bekwaemmaking kan zulks niet geſchieden. Maer dus bekwaem gemaekt zynde, kan hy dezelve opvolgen, en hy kan ook, als volgens het voorgaende buiten verſchil is, naer de Lutherſche Leer, dezelve wederſtaen. — Op ene dergelyke wyze is 't gelegen, met de andere ſpreekmanier, die hy betuigt hem hard te vallen; dat *Gods Geest alleen dezulken verbeteren* KAN, *die zich verbeteren willen laaten:* nochtans erkent hy, „dat God naar zyne Almagt niet handelen kan tegen zyne Heiligheid, tegen zyne Wysheid." Doch 't is buiten twyfel, dat een Luthersch Leeraer, dus ſprekende over de Genadewerking, 'er niets anders mede bedoelt: in welken zin

Digitized by Google

zin ook de Hoogleeraer *Mosheim* zegt; „De Heer kan den menſchen de boete niet door eenen trek zyner magt, welke niets weerſtaan kan, geeven. —— Buiten Hem is 'er niets, dat Hem beletten en tegenhouden kon, om onzen wil, op eenmaal zo te veranderen en te regelen, dat hy in zyne begeertens orde moest houden, en de weerſpannige aandoeningen van 't bloed, de levensgeesten en levensvogten alle kragt te beneemen, van deszelfs beſluiten te ſtooren. Alleen, in zyn Wezen zyn zekere volmaaktheden, die zyne magt hier omtrent paalen ſtellen. Zyne heiligheid, zyne wysheid, zyne regtvaardigheid willen, dat Hy de menſchen op zulk eene wyze beſtuure en bekeere, welke met de natuur en eigenſchappen hunner zielen overeenkomſtig is" (*).

Dit is het gevoelen van den Hoogleeraer *Mosheim*; van dat der geachte Leeraren, met wier uitdrukkingen wy het gevoelen der Lutherſche Kerke opgegeven hebben: en dit is ook, volgens dezen Brief, het gevoelen van den Eerwaerden *Boon*, en dat der Lutherſche Kerke: des wy, in 't voorſtellen van dit gevoelen der Kerke, door vooroordeel, niet misgetast hebben. —— Zulks nu vaſt ſtaende, kunnen wy nog niet anders zien, „of de Mensch is, volgens de *algemeene Leer* der Lutherſche Kerke, niet aen te merken, als volſtrekt *lydlyk*, in het werk der bekeeringe en heiligmakinge." Zo lang men de Genadewerking op die wyze verklaert, dat de Zondaer dezelve wederſtaen kan, komt de Zondaer niet voor als volſtrekt lydlyk; maer als een werkzaem Wezen, dat de Genadewerking, door opzetlyke blindheid en boosheid, een tegenſtand kan bieden, welken God, uit krachte zyner Volmaektheden, niet te boven komt, om dat hy, uit hoofde dier Volmaektheden, (volgens de Lutherſchen,) de boete niet door een onweerſtaenbaren trek zyner magt kan geven. Dit is zo handtastlyk klaer, dat wy 't eer zouden verduisteren, dan ophelderen, zo wy 'er meer woorden over op het papier bragten. —— Spreekt nu de Eerwaerde *Boon*, niet tegenſtaende dat hy de denkbeelden der Lutherſche Kerke omhelst, in dit geval nog verder van volſtrekt *lydlyk*; wy laten het overeenbrengen van die ſpreekwyze, met het gevoelen der Lutherſche Kerke, aen hem zelven over.

Voorts heeft zyn Eerwaerde nog tegen ons, dat wy „uit een min gunſtig vooroordeel tegen de Leer der Lutherſche Kerke, als *zeker* beweren, dat de Leer der Lutherſche Kerke niet is het tegengeſtelde, zo van 't geheele als van 't halve Pelagianismus, zo wel als de Leer der Nederlandſche Kerke

(*) *Mosheim. Zedenleer, II. D. bl.* 68.

Digitized by Google

ke het is." — Hier omtrent moeten wy vooraf aenmerken, dat wy zulks met geen haetlyk inzicht geſchreven hebben. Verre is 't van ons, dat wy onze Lutherſche Broeders met een mingunſtig vooroordeel beſchouwen: wy hebben, buiten enige ſlinkſche bedoeling (*), eenvoudig de Leer dier Kerke voorgedragen, zo als ze door geachte Lutherſche Leeraers uitgedrukt word, en wy hebben dezelve, als gezien is, naer waerheid opgegeven. Overmits nu zulks in dezen onloochenbaar is, en wy dus *zeker* weten, dat de Lutherſchen ene wederſtaenbare Genadewerking leeren; zo is 't tevens *zeker*, dat men, gelyk wy gezegd hebben, „ in die volle kracht van de Euangelisch-Lutherſche Leer niet zeggen kan, dat zy het tegengeſtelde zo van 't halve als van 't geheele Pelagianismus is, zo als men dit zeggen moet, van de Leer onzer Nederlandſche Kerke." Want hoe ſterk de voorſtanders der Lutherſche Leere ook ſpreeken van de kracht der Genadewerkinge, zy begrypen dezelve toch altoos als wederſtaenbaer; waer tegen de Leeraers onzer Nederlandſche Kerke dezelve, als onwederſtaenbaer, voor altoos overwinnende en zegenpralende, erkennen. Dat nu deze Leer in voller kracht dan die der Lutherſchen, het tegengeſtelde is der beſchrevene Pelagiaenſche Leere, *dat de mensch bekwaam is, om de invloeden der Genade te wederſtaen, of zich naar derzelver invloeden te gedraagen*, is, zo we ooit iets met een *zekerlyk* mogen bekrachtigen, te duidelyk *zeker*, om 'er langer op ſtaen te blyven. Ook twyfelen wy niet of de Eerwaerde *Boon* zal, zulks nader overwegende, ontwyfelbaer bemerken, dat wy ons niet ſterker uitgedrukt hebben, dan met de waerheid overeenkomt. — Men hoore, ten beſluite van dit onderwerp, nog de tael van den geachten *Mosheim*, wegens de verſchillende denkwyze over de Genadewerking, ter bevestiginge van 't geen wy nopens de Lutherſche Leer gezegd hebben.

„ Zig bekeeren betekent, uit eene gegronde overtuiging, zyne voorige lusten en neigingen verzaaken: en de godzaligheid is eene opgehelderde gehoorzaamheid eenes menſchen, die overtuigd is, dat hy verpligt zy, de wet van zynen Schepper te gehoorzaamen. Hierom moet zig de Heere van de

(*) Wy hebben wel inzonderheid *niet gepoogt den Lutherſchen Belyder, uit zynen ſchuilhoek, als 't ware, te halen*; gelyk de Eerwaerde *Boon* aenduid. Nimmer beſchouwden wy den Lutherſchen Belyder als een bloedaert, die in een ſchuilhoek kruipt; en dus kwam zulks niet in onze gedachten.

Digitized by Google

de waarheid, als een middel, bedienen, om bekeering en godzaligheid in ons te verwekken en te onderhouden. — Het ſchynt, dat die geenen onder de Christenen van andere gedagten zyn, die van een wisſen dwang der Ziele, van een liefderyk geweld, van eene onweêrſtaanlyke trekking, waar door God de menſchen ter bekeering noodzaakt, duisterer en onverſtaanbaarer, dan de rede lydt, ſpreeken. Doch mogelyk ſchynt het ſlegts zo. Misſchien zullen ze met ons overëenkomen, wanneer wy hen ſlegts gelegenheid geeven, hunne verwarde en uitgeſtrekte gedagten naauwer te bepaalen en te regelen. 't Is meer dan zeker, dat eenigen daar door ſlegts een ſtreng oordeel over zig haalen, om dat ze zig nooit toeleggen, de betekenis der woorden te bepaalen, waar van ze zig bedienen, en 'er een ſoort van vermaak in vinden, dat ze eene eeuwige duisternis in hun verſtand onderhouden. Is deze giſſing te zagt, en worden 'er werklyk menſchen gevonden, die zig diets maaken, dat de Heere in hen, die hy wil heiligen, niet anders handele en werke, als Hy werkt in de deelen der levenlooze natuure, waar in Hy nieuwe beweegingen voortbrengen wil; dan moeten 't zeker zulken zyn, die nog veel moeten leeren, voor dat ze zig als Leeraars der onweetenden kunnen uitgeeven". *Mosheim Zedenleer, II D. bl. 72.*

Uitgezochte Genees-en Heelkundige Verhandelingen en Waarneemingen, uit de voornaamſte buitenlandſche Genootſchappen, en andere byzondere Werken by een verzameld, door ALB. LENTFRINCK, *Med. Dr. Eerſte Deels, Eerſte Stuk. Te Dordrecht, by* P. van Braam, *en te Rott. by* A. Bothal 1773. 192 *bladz. in groot octavo.*

VErſcheide redenen hebben den Heer LENTFRINCK bewogen óm, na dat hy een einde gemaakt hadde, met 't uitgeeven van *'t Geneeskundig Tydſchrift*; 't welk met recht de achting der Geleerden verworven heeft, wederom over te gaan tot een diergelyk Werk; dog onder een andere benaaming, waar van evenwel de inrichting voor 't grootſte gedeelte dezelfde is: met die verandering echter, dat nu, in plaats van voorheen om de veertien dagen een blad, om de drie maanden ten naasten by een Stukje, ter grootte als 't tegenwoordige, van twaalf of dertien bladen, zal uitgegeeven worden: hy zal 'er hier en daar ook eenige Aanmerkingen, die ter zaak dienen, byvoegen. Eindelyk bericht ons de Uitgeever, dat hy zich niet alleen tot Vertaalen zal bepaalen; maar dat

Digitized by Google

dat hy ook nu en dan, iets door hem zelven opgeſteld, of hem door anderen toegeſchikt, in zyn Werk zal mededeelen; waar toe hy de hulp van zyne Kunstgenooten verzoekt. Dit eerſte Stukje behelst verſcheide nutte zaaken: Wy zullen den Inhoud 'er van mededeelen. — *Uitgezochte gevallen in de beoefenende Geneeskunde*, door JOHN BRISBANE. — *Verhael van eenige buitengewone gevallen in de Genees- en Heelkunde*, door DONALD MONRO. — *Waernemingen en Proeven, omtrent den Colombo wortel*, door THOMAS PERCIVAL. — *Den Tabbabisboomhast, als een nieuw Geneesmiddel tegen den Buikloop aangeprezen*, door WILHELMUS SPARKE. — *Verhael van een buitengewoon Spek-gezwel, in den Onderbuik eener Vrouwe gevonden*, door P. HANLY. — *Bericht, aangaende eene weinig bekende manier, om de Schurft te genezen, door middel van 't Vitrioöl-zuur*, door Dr. GARN. — *Waerneming van eenen geredden Gehangenen*, door JEAN JANIN. — *Verhandeling over het maekzel en de gebruiken van den blaesband*, door PORTAL. — *Nadere Proeven omtrent den aert der Galle*, door CADET. — *Waerneming eener in tweën verdeelde Pisblaes*, door BOURIENNE. — *Proeve omtrent de goede uitwerkingen van raeuwe eijeren in de Geelzucht*, door CHARLES WHITE. — *Hardnekkige Kolyken, door middel van het inwendig gebruik van den Aluin genezen*, door THOMAS PERCIVAL. — *Waerneming eener nieuw gevormde Geledingspan op het Schouderblad*, enz. door VAN MELLE. — *Gelukkige genezing van een Kankeragtig Gezwel aan den Hals*, door HOIN. — *Bericht wegens eene verbeterde manier, om de witte Magneſia te bereiden*, door THOMAS HENRY. — *Waerneming van een hardnekkige Vallende Ziekte aanmerkelyk verligt, door de* Flores Zinci, door BENJAMIN BELL.

Natuurkundige Verhandelingen of Verzameling van Stukken, de Natuurkunde, Geneeskunde, Oeconomie, Natuurlyke Historie &c. betreffende. IV Deel-Iſte Stuk. Te Amſt. by A. v. d. Kroe 1773. *In groot octavo* 172 *bladzyden.*

EEne treffende Lofreden op den beroemden *Gerard van Zwieten* ſtrekt ten aanvang van dit Stukje. Men ziet 'er 's Mans luisterryke hoedanigheden in 't heldere daglicht geſteld; overeenkomſtig met die algemeene hoogagting, welke hem naast den grooten *Boerhaave* plaatst. Voorts behelst dit gedeelte weder eene verſcheidenheid van merkwaardige onder-

Digitized by Google

werpen; die Leezers van verſchillenden ſmaak een aantal van byzonderheden aan de hand geeven.

De werking der voorbyſtreevende Kogelen, of de uitwerking der Schampſchooten, wordt hier verklaard, en met eene daar toe behoorende geneeskundige onderrigting voorgedragen. —— Men geeft ons verder, met eene nevengaande Plaat, eene beſchryving van een Werktuig, dat het Licht verre afwerpt, en met veel voordeels aan eene Lamp gevoegd kan worden. Het Licht van de Lamp wordt, door een blikken Kegel, aan dezelve gehegt, op een aanmerkelyken afſtand, in volle helderheid verſpreid, zo dat men, zonder eenigen hinder van flikkering of te ſterk licht, een gelyk helder licht over zyne geheele Lees-Schryf-of-Tekentafel hebbe; en men kan zig met voordeel van dit werktuig bedienen, in daar toe vervaardigde Lantaarens, en andere gevallen, daar men een zig ver verſpreidend helder licht begeert. De ganſche toeſtel en deszelfs gebruik wordt hier ten naauwkeurigſte beſchreeven, zo dat het niet veel moeite noch koſte zy, 'er eene proeve van te neemen. —— Hier by komt een verſlag eener waarneeminge van lichtgeevende uitſtraalingen op de bloemen van de Indiaanſche Kers; als mede een berigt van de Sneeuwfiguuren by 't blaazen van Zeepbellen, in vriezend weer; dat ons de vorming dier figuuren, en de volgreeks van derzelver verſchillende gedaanten kan leeren opmerken. —— Wydera breingt men ons onder 't oog het Voorſtel van den Heer *Molyneux*, wegens de bekwaamheid van een blindgebooren in het onderſcheidt zien, zo als hy 't gebruik van zyn gezigt verkrygt.

„ Onderſtel, zegt hy, dat men aan een blindgeboornen, die tegenwoordig een volwaſſen Mensch is, geleerd heeft, om door het gevoel een teerling en een bol van het zelfde Metaal, en ten naasten by van dezelfde grootte, te onderſcheiden, zodanig, dat hy, wanneer hy den een of den ander aanraakt, zeggen kan, welke de teerling en welke de bol is. Onderſtel dat de teerling en de bol op eene Tafel geplaatst zyn, wanneer de blinde het gebruik van zyn gezigt verkrygt; zo vraagt men; of hy dezelven zal kunnen onderſcheiden, alleenlyk door dezelven te zien, zonder ze aan te raken, en of hy zal kunnen zeggen, welke de bol, en welke te teerling is"?

Nopens deeze Vraag komt ons hier voor eene Verhandeling van den Heer *Merian*, die ons eerst eenige daar toe betrekkelyke grondbeginzelen ontvouwt, vervolgens de uitgedrukte en daar onder ſtilzwygend begreepen voorwaarden verklaart;

en

en verder de ontkennende ontbinding van dit Voorſtel, door de Heeren *Mahyeux* en *Locke* gegeeven, met nader opheldrende aanmerkingen voordraagt. Doch de Heer *Merian* ſtaat zig zelven, over de beantwoording dier Vraage, in eene volgende Verhandeling breeder uit te laaten.

Hier benevens behelst dit Stukje etlyke merkwaardige Proeven over de Electriciteit der Dampkringen, met de daar uit afgeleide gevolgen; die ter opheldringe van dit verſchynzel kunnen ſtrekken. —— En verder vinden de Liefhebbers der Natuurlyke Historie, in deeze Verzameling, een berigt van de Koningin der Byen, en de manier om Kunstzwermen te vormen; welke ontdekking den Byenhouderen van veel aanbelang is. Een verſlag van de Zeebeeren. Eene beſchryving van de Waterjuffertjes, welker paaring en verandering eene van de zeldzaamſte onder de Insecten is. En eenige onderrigtingen wegens het vangen, opvoeden enz. der Nagtegaalen, waar uit dezulken, die 'er hun werk van maaken, eenig nut kunnen trekken. —— By dit alles komt nog eene ontvouwing van het gevoelen van den Heer *le Cat*, over de oorzaak der Stonden; ſtrekkende om aan te toonen, welke geneeskundige hulp hier omtrent boven al in aanmerking kome: mitsgaders eenige waarneemingen betreffende de Spysverteerende kragt der Maage na den dood. Deeze laatſte leeren ons, dat de Spysverteerende werking in de afgeſtorvenen niet terſtond ophoudt; welke naſpooring den weg baant, tot het verklaaren der Spysverteeringe, op 't oplosſen van verſcheiden verſchynzelen in doode lichaamen; door de veranderingen aan te toonen, welken hier door veroorzaakt worden in Lichaamen, die zelfs aan een geweldigen dood, en in een ſtaat van volkomen gezondheid, geſtorven zyn.

Ook ontmoet men hier aan 't einde van dit Stukje, een berigt van de waarneeming van den Hoogleeraar *Pallas*, raakende het bevriezen van de Kwik, op de Noorderbreedte van 55 graaden, met een Thermometer van 50 graaden, beneden het Vriespunt, volgens de Schaal van *Reaumur*, ten naasten by overeenkomſtig met den 78ſten graad van *Fahrenheit* beneden o. Toen zulk eene verſchrikkelyke koude den ganſchen dag geduurd had, plaatſte die Hoogleeraar een porcelein kopje met een vierendeel ponds wel gezuiverde Kwik in de open lugt. Na verloop van drie of vier uuren begon de Kwik te bevriezen, en de geheele maſſa was, binnen twee uuren, zo vast geworden, dat de Hoogleeraar dezelve plat konde ſlaan, even of het tin ware. Hy verzekert hier omtrent alle mogelyke voorzorgen gebruikt te hebben, en 'er dus niet in mis-

Digitized by Google

leid te zyn. ——— Voorts heeft men aan dit Stukje nog gehecht de Weerkundige Waarneemingen van den Heer *R. Holl*, Cad. Bomb. te Zutphen, geduurende de eerſte helft van 't Jaar 1773.

De Opkomst en Bloei van de Republiek der Vereenigde Nederlanden; voorafgegaan door eene Verhandeling over de opkomst en ondergang van oude en hedendaagſche Republieken. Te Amſt. by P. Conradi, *en te Harlingen by* F. v. d. Plaats en Junior 1774. *Behalven de Voorberigten 694 bladzyden, in groot octavo.*

IN de voorafgaande Verhandeling, op den Tytel gemeld, levert men ons eene Staatkundige beſchouwing van de oorzaaken, die medegewerkt hebben, tot de opkomst en den ondergang van verſcheiden Republieken; waar mede verknogt zyn Staatkundige bedenkingen, over de geſteldheid van Groot Brittanje. De oorſpronglyke Schryver van dit Stuk is een Engelschman, die 't 'er op toegeleid heeft, om de oude Republieken te beſchouwen, met een oogwenk op zyn Vaderland, ter aanpryzinge der maatregelen van den vermaarden Engelſchen Staatsman, den Heer *Pitt*. Dit onderwerp is door een Fransch Heer, met naame *Turpin*, overgenomen; doch deeze heeft, in zyne Franſche beſchryving, zyne beſchouwing verder uitgebreid, met inzigt om de geſteltenis dier Republieken naauwkeurig te overweegen, met betrekking tot het geen derzelver bloei en verval veroorzaakt heeft. Alleenlyk het laatſte gedeelte heeft hy genoegzaam zo gelaaten, als het door den Engelſchen Schryver opgeſteld was. ——— Men vindt in deze Verhandeling een oordeelkundig verſlag der Republieken van Sparta, Athene en Thebe; mitsgaders van die der Carthaginenzers en der Romeinen; benevens eene vergelyking dier twee Gemeenebesten; daar by komt nog eene overweeging der omwentelingen van gemengde Regeeringsvormen, en eindelyk de bovengenoemde beſchouwing der geſteldheid van Groot-Brittanje. Dit Stuk behelst een aantal van overdenkenswaardige aanmerkingen nopens de gemelde Gemeenebesten; en ſtrekt om een leerzaam berigt te geeven, van 't geen omtrent dezelven, in 't Geſchied- en Staatkundige, boven al overweeging verdient.

Edoch van welk eene nuttigheid dit alles ook zy, het daar mede gepaard gaande Geſchrift, over Nederlands opkomst en bloei, is voor de Ingezetenen van ons Vaderland van ongelyk groo-

Digitized by Google

grooter belang; als hen leidende tot het beſchouwen van een onderwerp, dat voor hun van het uiterſte gewigt is. De geagte Schryver van dit Stuk naamlyk heeft zig, met eene gezette oefening, toegeleid op eene naauwkeurige beſchouwing van Nederlands Geſchiedenisſen, ter naſpeuringe der geſteldheid van ons Gemeenebest, om na te gaan, langs welke wegen het zelve opgekomen en in luisterryken bloei gebragt is. Hy vestigt ten dien einde het oog, wel voornaamlyk, op 's Lands Historie, zedert de Frankſche Regeering, of het begin der negende Eeuwe, en vervolgt zyne naſpeuring tot op de volkomen bevestiging van onze Republiek, met het ſluiten van 't Beſtand, in 't jaar 1609, gevolgd van de Munſterſche Vrede, in den jaare 1648, by welke onze Vereenigde Nederlanden voor een vry en onafhanglyk Gemeenebest verklaard werden.

Onze Autheur gaat het beloop dier Gebeurtenisſen na, niet ſlegts als een Geſchiedkundige, maar inzonderheid als een Staatkundige, die oplettend agt geeft, op de maatregels der Staatsbeſtierderen, de belangen van 't Gemeenebest, het character der Natie, en den invloed van dat alles op de geſteldheid der Republiek, in de verſchillende omſtandigheden, waar in dezelve voorkomt. Onder de overweeging hier van doet hy ons ſteeds opmerken, wat den bloei van 't Gemeenebest vertraagd, en wat denzelven bevorderd heeft. Hy ontvouwt ons, uit de gebeurtenisſen, waar aan wy de opkomst, inſtandhouding en bevestiging van onze Republiek verſchuldigd zyn. Hy toont ons hier door, hoe groot eene verpligting wy hebben aan Nederlands onvermoeide en ſchrandere Staatsbeſtierderen, welken den gelukſtaat van ons Gemeenebest, in allerleie wisſelvalligheden, ſteeds ernſtig ter harte genomen hebben: en meldt ons naauwkeurig, wat intusſchen den Lande gunſtig of nadeelig, ja zomtyds voor 't gemeene welzyn ten hoogſte gevaarlyk was. —— Alle zyne hier omtrent voorgeſtelde overdenkingen leiden hem, tot eene leerzaame onderrigting, om ons te helpen in eene geregelde redenkaveling, uit het vroeger voorgevallen, tot de geſchiedenisſen van laater dagen; om 'er met betrekking tot den volgenden tyd, uit af te nemen, wat den Lande nadeelig of heilzaam is. En daar benevens bepaalt hy ons, ten laatſte, ter overweeginge van 't geen men omtrent de zeden der Natie in agt heeft te neemen, om derzelver ſteeds voortgaande verbastering, ware 't mogelyk af te wenden, en de deugden onzer Voorvaderen, by 's Lands Ingezetenen, te doen herleeven. —— Eene gegronde kundigheid in Nederlands Geſchiedenisſen, met een juist oordeel over de geſteldheid onzer Republiek, dat eene reeks van

Digitized by Google

leerzaame opmerkingen uit alles weet af te leiden, maakt dit Geschrift ten uiterste nuttig voor ieder rechtschapen Vaderlander; wiens gedrag, in hoedanig een stand hy ook leeve, een heilzaamen invloed kan hebben op Nederlands welzyn. Hy zal, schoon hy zig met geene Staatszaaken hebbe te bemoeien, zien hoe veel hy, als een welgeaart Ingezeten, kan medewerken tot 's Lands Heil, dat niet bestendig gevestigd kan worden, dan door een Volk, dat de Vryheid van harte bemint, de Eer recht waardeert, een naarstig Werkzaam leeven leidt, en zig bevlytigt in 't beoefenen van nutte Weetenschappen. Hier toe wordt ieder Inwooner, dit gansche Geschrift door, op eene leerzaame wyze aangespoord, uit overweeging van 't beloop der Geschiedenissen, welken ons den invloed hier van op Nederlands geluk ten duidelykste toonen. — Men slaa, ten voorbeelde hier van, het oog op 's Mans aanmerking wegens den Koophandel, de bronwel van 's Lands welweezen; met welker vloeibaarheid of verstopping de bloei van onzen Staat moet toe- of afneemen. — Onze Autheur den langzaamen aanwas van Nederlands Gemeenebest, tot in 't midden der dertiende Eeuwe, gade slaande, bezeft zeer wel, dat zulks niet te verklaaren is, uit geweldige oorzaaken; dit doet hem na eene andere soort van oorzaaken zoeken; en hy agt, de voornaamste oorzaak hier van te zyn den Koophandel; waar over hy zig indeezervoege uitlaat.

„ Dat weldaadig gestarnte van voorspoed, van welvaart, van genoegen en geluk, verspreidt alle de gunsten der vruchtbaare Natuur, uit ieder gewest, over den aardbodem, en vermenigvuldigt ze door het aanmoedigen van vrye en nutte werkzaamheid. Handwerken, Kunsten en Weetenschappen, bloeien op het spoor van den Koophandel, zonder wien de Landbouw, de nuttigste kunst van allen, aan het kwynen slaat, en de Zeevaart geenen adem haalt. Geen Land kan ongelukkig zyn onder deezen invloed, die alle woestheid verbant, en het Menschdom zelfs de Rechtvaardigheid doet beminnen, om dat zyne eerste beginzelen zuivere gevoelens zyn van eer en goede trouw. Want wy spreeken hier van geene verachtelyke baatzucht, maar van een eerlyken, lofwaardigen en edelmoedigen Handel, die nimmer de belangen van het algemeen uit het oog verliest. De zeden, die onder het krygsgedruisch altoos verbasteren, zullen onder zulk een handeldryvend Volk, noch meer dan de Wetten, den band der Eendragt versterken. Het geringste lid der zamenleevinge is 'er nuttig, en deelt op zyne beurt in den gelukstaat van het Gemeenebest. Trotsheid is 'er haatelyk; maar de onbekrompene

ver-

Digitized by Google

overvloed baart eene edele fierheid, die, schuw van omkoopingen en bedriegeryen, op het schoonste gepaard gaat met de bewustheid van waare verdiensten. Gezegend Land! daar elk zyne eigendommen gerust bezit, daar geen ingebeelde rang de gezelligheid verhindert, om dat een iegelyk in zyne soort onafhanglyk is; daar deeze voldoening den zuursten arbeid verzoet en beloont. Zulk eene ryke bron van natuurlyk en zedelyk heil is de Koophandel, vermogende ziel en zenuw van eenen groeienden Staat, albezielende geest der gevestigde Maatschappyen, en leistar der Vryheid, zonder welke de Reden zelve een doodelyk geschenk zou zyn. Indien een sterveling, door de Voorzienigheid aan het hoofd van een Gemeenebest gesteld, dit alles, in zyne ontelbaare gevolgen begreep en begunstigde, wat zou hy gelukkig zyn!

„ Laat de onvolmaaktheid der waereldsche zaaken ons niet toe, te hoopen dat dit geluk immermeer in zyne volle zuiverheid zal gevonden worden, 't is ten minste zeker, dat onze Nederlanders het zelve onder zich geduurig hebben zien toeneemen, naar maate dat zy hunnen koophandel meer en meer uitgebreid hebben. De Nederlandsche Vryheid schynt, gelyk zy 'er uit gebooren is, ook haar bestaan, en haare veiligheid verschuldigd te zyn aan het minnelyk verband, dat zy steeds met den Koophandel onderhouden heeft. Het zal dan hier wel te pas komen, by deszelfs beginzelen voor een oogenblik stil te staan; dewyl zy inderdaad tot de grondvesten van het staatsgebouw behooren. Doch ten dien einde zyn wy verpligt, ons ook buiten de paalen van ons tegenwoordig Gemeenebest te begeeven.

„ Twee wydvermaarde Rivieren, de Maaze en de Ryn, hadden reeds ten tyde der Romeinen eenigen koophandel uit andere gewesten herwaards getrokken; maar Vlaanderen en Holland hebben 'er zich onder hunne Graaven eerst recht van bediend, om hunne koopmanschappen en gewerkte stoffen wyd en zyd te vertieren; terwyl zy te gelyk over zee, met Engeland, en met de Noordsche Volkeren aan de Belt of Oostzee, sterken handel dreeven. Zy benydden elkanderen, gelyk men denken mag, hunne wederzydsche voordeelen niet weinig. De Vlaamsche Kooplieden wisten zich doorgaans ruim zo wel te handhaaven, in het bezit van den Engelschen handel; maar de Hollanders belemmerden hunne verzending langs de rivieren, door zwaare tollen, te Dordrecht en te Geervliet, het welk aanleiding gaf tot veele onlusten. De Hollandsche zeevaart was daar en tegen naar den kant van het Noorden gelukkiger, hoewel de haringvisschery onder de

kusten van Engeland ook vry wel slaagde. Beide deeze Landschappen hadden ten aanzien van Groot Brittanje een voorrecht, dat hedendaags door de verandering der tyden zeer veel besnoeid geworden is. Dat uitgestrekt Eiland had, wegens zyne geduurige oorlogen met Vrankryk, hunne tusschenkomst van nooden, om met het vaste Land eenige gemeenschap te onderhouden; dewyl men toen, wegens de onvolmaaktheid der zeevaart, zo gereed niet was om afgelegener kusten aan te doen. Dus moest het veel meer belang in hunne vriendschap stellen, dan het nu noodig oordeelen zou, en was ten minsten niet bekwaam om zich, door eenigen uitgestrekten handel, ten hunnen nadeele, zo magtig en geducht te maaken, als het naderhand geworden is. Buiten deeze bedenking, zou men misschien verwonderd staan over de voorrechten, welke dat magtig Ryk aan twee zo geringe Landschappen gewoon was te vergunnen; want toegeevenheid voor Vreemdelingen is, gelyk een ieder weet, het zwak der Engelschen niet.

„ Vlaanderen was de kweekschool van handwerken, weeyeryen, verweryen en andere daar toe betrekkelyke kunsten; zo dat zelfs de Engelschen hunne wolle derwaard zonden om geverfd te worden. Holland verzuimde deeze hanteeringen niet, maar leide zich, naar 't schynt, toen reeds voornaamlyk op de zeevaart toe. De Hollandsche zeesteden, of zulke, die, om de veiligheid wat binnenwaard lagen aan de rivieren, zagen het getal en den rykdom haarer inwooneren schier dagelyks groeien. Men had in vroeger tyden hier omtrent reeds bloeiende koopsteden gehad; maar die waren, of door de Noormannen aan koolen gelegd, of door zwaare overstroomingen te grond gegaan. Nu was Dordrecht de voornaamste handelplaats, welke zelfs door haar beroemd *Stapelrecht* andere nabuurige steden niet zelden heeft in het licht gestaan. Rotterdam wierd langen tyd, wegens de onzekerheid der Zeeuwsche bezittingen, te veel belemmerd, om eene veilige toevlugt voor kooplieden te zyn; maar Zierikzee, dat onder het Hollandsch gedeelte van Zeeland behoorde, heeft niettemin al vroeg gebloeid. Amsterdam stond noch onder eenen byzonderen Heer, en wierd ook door veele andere oorzaaken klein gehouden; maar als eindelyk Westfriesland, of Noordholland, onder Holland betrokken was, en de zee, een groot deel lands hier omtrent verzwelgende, den weg naar het Y geopend had, nam die Koopstad uit de geringste beginzelen onophoudelyk toe. Antwerpen, aan de Schelde gelegen, wierd van den anderen kant, door den handel der Vlaamingen en Brabanders verrykt; en mogelyk heeft zulks gediend om

Am-

Amſterdam boven Dordrecht, of andere ſteden, te vergrooten, dewyl het niet wel mogelyk was, dat twee zulke magtige Koopſteden op korter afſtand tegen over elkanderen ſtonden. Ondertuſſchen beſeft men ook ligtelyk hoe zeer de voorſpoed der gemelde handelplaatſen zich over het ganſche Land moet verſpreiden; dewyl de Burgers van andere ſteden, welke niet onmiddelyk tot den handel geſchikt waren, evenwel hier door in hunne neeringen en hanteeringen ten hoogſten bevoordeeld wierden."

WILLEM DE EERSTE. *In tien Boeken, door den Heere* BITAUBE', *Lid van de Koninglyke Academie der Weetenſchappen en fraaije Letteren, te Berlyn. Uit het Fransch overtaald, door* L. P. H. J. R. *Te Amſterdam by* M. Magérus 1773. *Behalven het Voorwerk 414 bladz. in groot octavo.*

DE roemrugtige bedryven van den Verlosſer der Nederlanden, uit de Spaanſche dwingelandy, behelzen eene zo aanmerkelyke reeks van voorvallen, dat ze, ongetwyfeld, een zeer geſchikt onderwerp van een treffend Heldendicht geagt konnen worden. En 't is te denken, dat de moeilykheid van een hedendaagsch onderwerp, in den trant van een Heldendicht, voor te draagen, eene der hoofd-oorzaaken is, die veele edele Vernuften wederhouden heeft, van de handen aan dit werk te ſlaan; dat men anders natuurlykerwyze al voor lange zou hebben mogen verwagten. —— Eene zo wel bekende Geſchiedenis als deeze laat zig niet gemaklyk plooien, naar de wetten van 't Heldendicht: de volgreeks der gevallen beantwoordt niet altoos aan den aart van zodanig een Dichtſtuk; en derzelver verſchikking loopt den Leezer, van het tegendeel bewust, te ſterk in 't oog: de byverdichtſels, welker valschheid hen overbekend is, verliezen hunne kragt, op des Leezers verbeelding; en 't wonderbaare, dat hy weet, geen plaats gehad te hebben, is magteloos om zyne aandoeningen te treffen. Dit belemmert den Dichter in 't opſtellen, zo wel als den Leezer in 't leezen. 't Is hier door, zo 't niet onmogelyk zy, altans ten uiterſte bezwaarlyk, de vereischte ſchikking der gevallen, het invlegten der byverdichtſelen, het te pas brengen van 't wonderbaare, op zodanig eene manier in te rigten, dat de Verbeelding dermaate ingenomen worde, dat het beter overtuigde Verſtand 'er niet ſteeds tegen op kome.

Deeze

Deeze en meer dergelyke byzondere zwaarigheden waren den Heer *Bitaubé* niet minder bekend dan iemand anders: nogtans heeft hy 't ondernomen zyn Vernuft te ſcherpen, en de pen op te vatten, om te beproeven, hoe verre hy hier in gelukkig zou mogen ſlagen. En daar aan is men verſchuldigd het bovengenoemde Stuk, dat de Heer *Bitaubé* opgeſteld heeft, tot lof van een der eerſte Grondleggeren van Nederlands Vryheid, aan wiens moed en ſchranderheid ons Gemeenebest, boven allen, de grootſte verpligting heeft. —— Onze Heldendichter, met welken naam de Heer *Bitaubé* wel genoemd mag worden, ſchoon hy niet op Rym, maar in Proza ſchryve, dewyl hy hier in alles eene dichterlyke pen voert, maakt een aanvang van zyn Dichtſtuk, met de komst van Prins *Willem*, in 't Leger van den beroemden Veldheer *Coligny*; dien hy zyn wedervaaren ontvouwt. Voorts beſchryft ons de Dichter de lotgevallen van zyn Held, deszelfs omſtandigheden en bedryven, tot op de Utrechtſche Unie; waar mede hy zyn Heldendicht doet afloopen; in beantwoordinge aan de volvoeringe der daad, die hy zig voorgeſteld had, te melden; te weeten, WILLEM, *leggende den grondſlag van het Gemeenebest der vereenigde Provinciën.*

In de uitvoering van dit Stuk, heeft de Heer *Bitaubé*, gelyk hy zelf betuigt, de moeilykheid, die 't behandelen van zulk een onderwerp in heeft, ondervonden: en op het leezen van 't zelve, ontdekt men wel dra dat hy, hoe bekwaam ook, 'er zo gelukkig niet in geſlaagd is, als in zynen JOSEPH, dien hy, als eene Proeve van deezen Schryftrant, voor eenigen tyd het licht heeft doen zien. De Heer *Bitaubé*, ſchoon met eene leevendige verbeeldingskragt, een doorgeoefend verſtand, en een juist oordeel bedeeld, hoewel in een gevalligen ſtyl ſchryvende, en zyne denkbeelden vernuftig ſchakeerende, heeft egter dit onderwerp, hoe zeer ook geſchikt voor een Heldendicht, zo niet uitgewerkt, dat hy de voorgeziene zwaarigheden te boven gekomen zy. Eene al te leevendige kundigheid van 't waare beloop der Geſchiedenisſe belemmert geſtadig den Leezer, en maakt dat zyne Verbeelding geen vuur vat. Onze Autheur ſchynt gepoogd te hebben, dit te gemoet te komen, door de aandoenlykheid en veelvuldigheid der Verdichtſelen en Bycieraaden: dan deezen, hoe fraai ze ook meerendeels op zig zelven uitgevoerd zyn, miſſen dit doel op het overtuigde Verſtand; en derzelver geſtadige aaneenſchakeling maakt ze nog kragtloozer: en veelligt zouden ze in dit Stuk meer invloeds op den Leezer hebben, indien ze

'er

er wat ſpaarzaamer in gevlogten waren. Schilderyen, hoe treffend ook, verliezen haare kragt, wanneer ze in te groote aantale terſtond op elkander beſchouwd worden.

Maar boven al ſtuit, in dit Heldendicht, het wonderbaare, daar de Heer *Bitaubé* nu en dan gebruik van maakt, te ſterk: en men moet 'er zig te meer over verwonderen, als men des Autheurs zeer wel uitgevoerde Verhandeling *over het Wonderbaare*, voor aan dit Geſchrift geplaatst, geleezen heeft. Men ziet 'er ten klaarſte uit, dat onze Autheur geen ongemeen ſterk Voorſtander van het Wonderbaare, in het hedendaagſche Heldendicht, is; en hoe hy vooral wil, dat men de wetten der waarſchynlykheid altoos eenigzins in 't oog zal houden; weetende *dat het verſtand zig des te ſtrenger toont, indien de uitvindingen al te ſtout zyn.* Was de Heer *Bitaubé* hier aan gedagtig geweest, vermoedelyk had hy zig, om ſlegts een voorbeeld of twee van zulke ſtoutheden by te brengen, onthouden, van zynen Held, uit een verdicht Eiland, te redden, door den God *Ocanor*, (die meermaals wonderen verrigt,) een Schip te doen zenden, dat door geen menschlyke hand beſtierd werd; en van den Engel der Zee de mast van *Willems* Schip, door den ſtorm nedergeſlaagen, maar weder opgerigt, met de eene hand te doen vast houden, terwyl hy met de andere zynen ſcepter uitſtrekte over de effen golven. —— Tegen zodanige wonderen verzet zig het Verſtand ten ſterkſte, terwyl de Verbeeldingskragt zelve als agteruitſpringt.

Intuſſchen bezit egter dit Stuk, met dat alles, verſcheiden fraaiheden; die ons overvloedige ſtof verleenen, om zig te verwonderen over den vindingryken geest, en de ſterkte der verbeeldingskragte van den Autheur. Treffende ſchilderyen, keurige verhaalen, eigenaartige beſchryvingen, nadruklyke characters en meer diergelyken komen 'er veelvuldig in voor; welken ieder op zig zelven by uitſtek geſchikt zyn, om den Leezer in te neemen, en vooral den Liefhebberen van Dichtkundige cieraaden te behaagen. Wyders bezielt het denkbeeld van de edele Vryheid het geheele Stuk, en alles loopt te zamen om den lof van Prins *Willem*, in 't wederſtaan der Dwingelandye, het handhaaven der Vryheid, en 't vestigen van dezelve met de Utrechtſche Unie, in 't luisterrykſte daglicht te ſtellen. Men ontmoet alomme wel byzonder eene kragt van taal, die natuurlyk beantwoordt aan het character en de omſtandigheden der Spreekers, wier aandoeningen, in de wyze op welke zy voorkomen, ten eigenaartigſte gemaald worden. —— Begeert men hier van een voorbeeld, men hoore dan *Aldegonde*, daar hy 't gevangen neemen van *Egmond*

en

Digitized by Google

en *Hoorn*, benevens het opſluiten van *Willems* Zoon, den Graaf *van Buren*, op *Willems* verzoek, aan *Coligny* verhaalt.

„ Ik trachtte, (dus ving Aldegonde aan,) Egmond en Hoorne te beweegen zich by Naſſau te voegen, wanneer Alva hen roept in zyn paleis. Ik verſtaa 't geen my uwe oogen te kennen geeven, zegt Egmond tegen zyn' vriend: zoude ik, daar ik in Madrid de gramſchap des Monarchs trotſeerde, hier zynen Staatsdienaar vreezen? Voor de laatſtemaal tracht ik de ſtroomen bloeds, die gereed zyn den aarbodem te bedekken, te doen ophouden: de wetten zyn niet meer: wy zyn 'et de levendige afbeeldſels van. Indien gy uwen krygszuchtigen yver niet langer kunt beteugelen, vertrek dan met de krygslieden, die ons afwachten: ik alléén begeef my naar dien verſchrikkelyken mensch." „ Neen, zegt Hoorne, ik verfoei het byzyn van Alva: het zal my moeilyk vallen myne toorn tot ſtilzwygen te dwingen... maar Hoorne zal Egmond niet verlaaten".

„ De Echtgenoote van Egmond, (de droefheid maakt haare ſchoonheid aandoenlyker:) komt, van haare kinderen verzeld, hen te gemoet:" „ Zult gy, zegt ze, naar dien wreedaart gaan! Ik heb Alva gezien; ik heb gehuiverd. Ongevoelig voor de bede van Naſſau, zyt gy 't ook voor myne traanen? Beſchouw deeze kinderen: van een held geboren, moeten zy zyn voetſpoor volgen: zo gy ons word ontrukt, zullen deeze kwynende looten eens verdorden taks afvallen, in 't ſtof vergaan. Wie zal onze ſteun weezen? uw naam, die u naar den dood geleid zal hebben, zal die ons kunnen beſchermen? zal uwe ſchaduw onze vyanden beſtryden?.., Hoort gy de ſtem niet van den ongelukkigen, dien ik in mynen ſchoot draag? myne ingewanden worden 'er door verſcheurd: indien myn ſchoot zyn graf niet word, zal de eerſte opflag zyner oogen zynen Vader zoeken." Deeze woorden ſpreekende omhelst Sabina haaren Echtgenoot, en terwyl haare traanen tot op haare hygende borst nedervloeijen, vormen hunne kinderen, teder bewogen, elkanderen by de hand houdende, rondom hen eene zachte keten. Natuur omringt Egmond: tot in 't binnenſte zyns harten aangedaan, waggelt hy: traanen verduisteren zyne oogen: hy omhelst beurtelings zyne Gemalin en zyne kinderen: de moedige Hoorne is door dit ſchouwſpel bewogen. Egmond, zyne ſtandvastigheid hervattende, zegt: „ Waarde Echtgenoote, Alva is een krygsman, hy moet de eer bemmnen. Indien ik weiger my naar zyn paleis te begeeven, ben ik verloren. Verdryf uwe angſtvalligheden by de liefkoozeryen van uwe kinderen. Ik vlieg

naar

Digitized by Google

naar Alva, ik ſpoed my om u uwen Echtgenoot te rug te brengen." Dus ſprak hy: eenige traanen vertoonen zich nog op de oogenleden van die gemalin: hy verzamelt die met zyne lippen, en midden door de droefheid van Sabina ſchittert een ſtraal van hoop: zo ſchitteren in den morgendaauw de eerſte ſtonkeringen van de zon. De kinderen van Egmond, wier oogen op hunne moeder gevestigd zyn, laaten hunne handen vallen: hy vertoeft nog midden in dien kring: hy vat den jongſten zyner zoonen in zyne armen, zet hem ſtraks weêr neder op den ſchoot van de tederhartige moeder, en ontrukt zich van daar.

„ Zy begeeven zich naar 't paleis van Alva: ik volg hen van verre. Ik wacht hunne wederkomst met het hevigst ongeduld: een onbekende ſpreekt my aan. „ Zyn onze rampen u niet bekend? Egmond en Hoorne, offers der vloekwaardigſte trouwloosheid, zyn omſingeld van Alvaas trawanten". Dus ſprak hy: ontroerd, ſpoede ik my naar 't paleis: ik treed binnen. Even als de onwaardige mededingſter van Pallas, eene verraderlyke webbe ſpinnende, zich in haar duister verblyf verſchuilt; in haare ſtrikken de dochteren der lucht, minnaresſen der vryheid, verward ziet; het gedrogtelyk dier, zich door zyne klaauwen vermenigvuldigende, langs zyne draaden, toeſchiet; zyne offers aangrypt; die met zyn fenyn bedekt, en hen, ondanks hunnen weêrſtand, in zyne holen ſleept; zo valt ook Vargas met zyne trawanten op de twee helden aan. Hoorne, wien niets verbaast, wapent zich met zynen degen: Egmond volgt zyn voorbeeld. Verwonderd over hunne ſtoutmoedigheid, vreezen de Soldaaten, roerloos, hunnen moed. Vargas roept gramſtoorig uit: „ Wat vrees bevangt u? ſchroomt gy twee ſtervelingen? wilt gy hen in 't oorlogsveld bevechten, daar zy benden, dapperer dan gy, geleiden? ontwapent hen: Alva gebied het". Op den naam van Alva treeden zy toe met geſloten gelederen, en bieden de twee helden de punten hunner degens: driemaal vallen zy op hen aan, en driemaal deinzen zy af. Egmond echter, door een' zwaaren ſlag getroffen, laat zich zyn ſtaal ontglyden, hy waggelt. Hoorne ondersteunt hem met den eenen arm, terwyl hy met den anderen hunne bende weêrhoud. „ Alva! roept hy uit, laffhartige en trouwlooze Tyran! waarom verbergt gy u? vermeerder het getal myner vyanden, of, indien gy durft, kom alleen my bevechten". Dit zegt hy. Terwyl ik tot hem tracht door te dringen, vloeit zyn bloed, zyn arm verzwakt, men omringt hem, men ontrukt het ſtaal aan zyne dappere handen. Hoorne verweert zich nog; het opſlaan zyner oogen alleen verwekt den

Digitized by Google

den ſchrik. De twee helden worden, midden door een ſiddrend volk, gevoerd naar 't akelig hof, wel eer de verblyfplaats der misdaad, nu de wooning der onnozelheid. Zy omhelzen elkanderen. Men ſcheid hen. Ik hoor de deuren des kerkers ſluiten. „ô Staal! zeg ik, met luider ſtemme; de magt zegenpraalt over den moed; gy zyt niet meer dienſtig dan voor de dwingelanden." Ik werp het naar den kerker: de deuren weergalmen daar van.

„ Door droefheid verward, herinner ik my Buren (*): ik verlaat dat yslelyk verblyf: ik vlieg naar Leuven: maar, ô droevig noodlot! Buren is reeds opgeligt: een Vloekverwant van Alva, zyne jeugd misleidende, beloofde hem in de armen zyns Vaders te geleiden. Ik volg yllings de ſchreden des verraders: nimmer vervoerde een roofvogel ſneller zynen prooi. Wanhoopende kome ik te rug in Brusſel. Ik verneem dat Buren, in een' wagen, in welken 't daglicht niet kon doordringen, aangekomen, op 't voetſpoor eens trouwloozen, en met opene armen 't paleis zyns vyands is ingevlogen, om Willem te ontfangen, wanneer hy Alva ontmoet. Buren, verſtyft van ſchrik, verbleekt, ſtort een' ſtroom van traanen: maar derzelver loop doende ophouden, ziet hy Alva met trotschheid aan, zonder hem eenige ſmeektaal toe te ſpreeken. Alva doet hem in eene duistere gevangenis opſluiten. —— Hier zwygt Aldegonde". — De manier van voorſtellen lokt ons uit, en 't zal den Leezer, vertrouwen wy, niet mishaagen, om 'er nog by te voegen, hoe onze Schryver den verraaderlyken voorſlag van *Miramont*, en 't gedrag van *Willem* op dat tyd, ſtip, gemaald heeft.

„ Willem, levendig getroffen door het lot van Buren en van zyne Vrienden, weet niet, of hy hunne gevangenis dan wel hunnen dood moet betreuren. Somtyds houd hy zich behaaglyk op, om in de trekken van Maurits die van Buren te ontdekken: by trappen laat hy zich vervoeren door eene vleijende verbeelding, en waant Buren zelven te zien: maar wanneer de waarheid hem in de armen van Maurits weder verlicht, volgt op die oogenblikkige vervoering eene gevoeliger ſmart.

„ Hy gaf zich daar aan geheel over, wanneer Miramont hem

(*) *Aldegonde* was, op het vertrek van den Prins, hier te Lande gebleeven, en onder anderen verzogt om *Buren* van Leuven te haalen, en in 's Prinſen legerplaats te brengen. Hy had, even voor dit geſprek, den Prins reeds verſlag gegeeven van 't geen hy hier verhaalt.

Digitized by Google

hem uit naam van Alva verzoekt te ſpreeken: hy word toegelaaten: men geleid hem in de tent. De arglistigheid en de ſlaatkunde zyn in zyne wezenstrekken afgebeeld; zyne oogenleden zyn altoos neêrgeſlagen: van tyd tot tyd doet hy die op; toont een ſnel en doordringend gezicht, en ſlaat dit ſtraks weêr neder, uit vrees dat men zyne gedachten mogte ontdekken. Maurits blyft by zyn Vader alleen; is niet zonder wantrouwen: hy geeft acht op alle de beweegingen van Miramont, die met eene vleijende ſtem zegt: „ Met eene aangenaame boodſchap belast, wensch ik my zelven geluk, dat ik voor Willem mag verſchynen, wiens tegenwoordigheid aan het gerucht van de faam beantwoordt, en voor dien jongen Maurits, van wiens naam zy reeds gewag maakt..... Myn Meester, Alva, die u hoog acht, is zyns ondanks genoodzaakt geweest, u van uwe goederen te berooven, en uw' Zoon op te ligten, uwe waardſte hoop. Thans meer voldaan zynde, bied hy aan, u in 't bezit dier goederen te herſtellen: zelfs wil hy Egmond en Hoorne weder in uwe armen leveren, en Philips zal, naby Madrid, den kerker van Buren, op zyne bede, ontſluiten."

„ Hoe! Buren in de handen van Philips, valt Willem hier in, en hy leeft nog! tot wat prys kan ik die gevangenen vrykoopen? Door de dwinglandy des oorlogs uitgeſchud, zou ik voor hen het weinige geeven, dat my overgebleeven is. „ Zo ſpreekt hy, en Maurits oogen vatten vuur."

„ Het gerucht, hervat Miramont, zou niet vertoefd hebben u wegens het lot van Buren te onderrichten. Alva kon zynen Koning geene aangenaamer gift aanbieden. Uw Zoon is in Madrid verſcheenen, om ten triomf te verſtrekken: in weerwil zyner ſtandvastigheid heeft hy traanen geſtort: het volk, op 't zien van hem den haat vergeetende, heeft zyne ongelukken en zyne jonkheid beklaagd. Men heeft hem voor 't paleis van Granvelle geleid: Granvelle heeft hem beſchouwd... Dit verhaal treft u. Doch het ſtaat aan u uwen Zoon weder te zien. Alva eist uw goud niet: het eenige rantzoen, dat hy begeert, is dat gy eene party zult verlaaten, die zelf reeds u verlaat. Heeft de Nederlander zyne Steden voor u niet geſloten? hy zal, gebogen aan de voeten van Alva, uit het ſtof niet meer een oproerig voorhoofd opheffen: waarom zou hy uw afgod zyn, en gy aan hem vruchteloos opofferen 't geen u het dierbaarſte is? Offchoon hy u ondersteunde, offchoon nieuwe Bondgenooten uwe ſtandaarden volgden, zouden zo veele onderſcheidene beeken, (dit hebt gy reeds ondervonden,) geen zelfden loop kunnen houden; terwyl, even

Digitized by Google

als de oceaan, wiens afneeming onmerkbaar zou zyn, ſchoon zelfs verſcheidene rivieren zouden weigeren hem de ſchatting haarer wateren te brengen, Spanje, met de minſte zyner magten, de Provinciën kan overſtroomen, alwaar uwe rechten zullen bepleit worden.... Denk eindelyk, dat één oogwenk Buren en uwe Vrienden in het graf kan doen nederſtorten.

„ Willem ſchrikt en zwygt een oogenblik. „ Myn Zoon, zegt hy by zichzelven, en gy, myne teedere Vrienden! ik moet u aan de tanden van wreede tygers overleveren! ik zal uw bloed zien ſtroomen: ik zal uwe leden hooren breeken, terwyl het ongetrouwe Nederland"..... Terſtond het woord hervattende, zegt hy; Gy ſlaaf! kent gy het Vaderland, om te beſliſſen of dat offer een ligt rantzoen zy! Wie maakt u zo ſtout, om in myne tegenwoordigheid den Batavier te beledigen? uwe aankomst voorſpelt my, dat in 't oogenblik, waar in uw mond hem verkleent, zyn hart u tegenſpreekt. Indien ik de trouwloosheid myner Vyanden wilde navolgen, zoud gy in ketenen zyn geſlagen.... Hou op van verbleeken; gy kunt my tot geen' gyzelaar verſtrekken. Keer weder naar Alva: zeg hem, dat Buren en myne Vrienden tot dien prys de vryheid weigeren. Laat hem, zo hy wil, doorluchtige ſlachtoffers in 't graf dompelen; ik zou hem veel eerder Maurits, die my waard is, daar nog by leveren; ik zou veel liever my zelven aan zyne woede overgeeven, dan dat ik den Batavier aan hem zou afſtaan." Zo ſpreekt hy. Miramont, door beſchaamdheid getroffen, vertrekt. Willem geeft in zyn' triomf een' traan aan de natuur, aan de vriendſchap: de traanen van Maurits vloeijen in een grooter menigte.

Redenvoering en Feestzang, ter gelegenheid der vyf- en-twintigſte verjaaring van de oprigting des Genootſchaps, onder de zinſpreuk Concordia et Libertate. *Uitgeſproken te Amſterdam, in den Ouden Doelen, den 26ſten October* 1773. *Te Amſterdam by* J. Schreuder 1773. *In quarto, 53 bladz.*

HEt loflyke Genootſchap, dat, hier ter Stede, onder de bovengemelde Zinſpreuk, bekend ſtaat, en weeklyks op Dingsdag-avond byeen komt; deels ter verkwikkende uitſpanninge, door minzaame zamenkoutingen; en deels om elkander, door nutte voorleezingen, tot vordering in Deugd of Geleerdheid van dienst te zyn, heeft zyne vyf-en-twintigjaarige inſtandhouding met vreugde mogen vieren. —— By die gelegenheid heeft de Heer *Hermannus Gerardus Oosterdyk* eene Redenvoering uitgeſproken, die ons de natuur deezer

Maat-

Maatſchappye ontvouwt, en tevens den lof der *Eendragt* en *Vrybeid* meldt, met welgepaste aanmerkingen, over derzelver heilzaamen invloed op dit Genootſchap. —— Wyders heeft de Heer *Henri Jean Roullaud*, op dien tyd, een blyden Feestzang opgezongen, ter aanpryzinge van de nyvre Oefenzugt, die haare nutte gevolgen, eene reeks van vyf-en-twintig jaaren, heeft doen ondervinden, aan eene Maatſchappy, die zig met *Eendragt*, door eene *Vrybeid* van onderzoek en handelwyze, zonder belemmerende ſlaafſche banden, alleen gebonden aan 't geen de goede Orde afeischt, benaarstigd heeft, om elkanderen bevorderlyk te zyn in Kennis en Deugd. Beide deeze Stukjes ſtrekken tot eer van 't Genootſchap, en toonen dat het zelve alleszins verdient aangemoedigd te worden, om deezen lust beſtendig aan te kweeken; en te doen zien, dat het handelgraage Amſterdam Kooplieden heeft, die den noesten Handel en vlytige Oefenzugt loflyk te ſamen weeten te paaren, zeggende met den Heer *Roullaud*,

Hoe groot een drang van bezigheden
Elk in 't byzonder ook omring',
Nog vinden we uuren, die we in ſtille rust beſteeden
Aan nyvre Letter-Oefening.
ô! Mogten die vermaaklyke uuren,
Te ras vervlogen, langer duuren!
Niets overtrof dan hun waardy.
Hoe ras nochtans ze ook zyn vervlogen,
Verydelen zy nooit ons poogen,
Maar louteren ons verſtand, en zetten 't denkvermogen
Steeds nieuwe krachten by.

Met het hoogſte regt beſluit des de Dichter zyn Feestzang, met de volgende opwekking der Leden, en de daar mede verknogte aanſpraak aan dezulken, die deeze Feestviering van het Genootſchap met hunne tegenwoordigheid gelieſden te vereeren, in 't vooruitzigt der gelukkige gevolgen van de aanhoudende werkzaamheid dier Maatſchappye.

Wel aan, ô nyvre Medeleden!
Dat dit een nieuwe prikkel zy,
Om in het Letterſpoor blymoedig voort te treeden,
Tot roem van onze Maatſchappy!
Zo ſtrekk' die arbeid, na 't verrichten
Van onze dagelykſche pligten,
Ons ten verkwikkelyke rust!
Nooit zullen we ons den tyd beklagen,
Die, om de Wysheid na te jagen,
Aan Letteroefening door ons is opgedragen,
Met onbezweken lust.

Aanzienelyke Feestgenooten,
Wier byzyn we achten als een gunst!
Keurt ge onze pooging goed, zal 't onze vlyt vergrooten,
Ten roem van Weetenſchap en Kunst.
Gedoogt dat wy dit Feest beſluiten,
Door onze dankbaarheid u te uiten;
En ziet in deeze Maatſchappy
Een Oefenſchool van deugd en zeden,
Een bron van nutte Kundigheden,
Een Ligchaam, daar 't vermaak en 't doel van al de Leden
Eendragtig zyn en Vry.

Poëzy van PIETER HUÏSINGA BAKKER. *Te Amſterdam by* P. Meijer 1773. *Behalven de Voorreden* 179 *bladzyden in groot octavo.*

'ER heerscht in deeze Poëzy van den Heer *Bakker* een recht Dichtkundigen geest, welke deeze Verzameling by uitſtek onderſcheidt, en dezelve den Liefhebberen der Dichtkunde bovenaf aangenaam maakt. Men leest hier niet ſlegts Verzen, naar de regels van Maat en Rym geſchikt, in eene zuivere taal geſchreeven en vloeibaar opgeſteld; maar ontdekt genoegzaam alomme een' Dichter; die een vindingryken geest en leevendige verbeeldingskragt met een bezadigd oordeel weet te beſtieren, de onopgeſmukte natuur volgt, en de zuivere taal van 't hart ſpreekt; waar door hy zyne Leezers doet voelen het geen Hy voelt. — Het getal van de byeengebragte Stukken is niet groot; maar de verzameling is keurig, en behelst eene voldoende verſcheidenheid van onderwerpen; byzonder met betrekking tot 's Lands Lotgevallen, en ten opzigte van des Dichters verbindtenisſe met goede Vrienden, boven al met zyne Egtgenoote en Bloedverwanten. — In alles ſtraalt een aandoenlyk hart door, dat eene ongedwongen taal, en treffende manier van voorſtelling te wege brengt. Hier uit ontſtaat, by voorbeeld, die ſtreelende omſchryving van Nederlands Vryen Staat, welke ons in 't eerſte Dichtſtuk op de *Vryheid* voorkomt, en aldus luidt:

Het roemryk Zevenlands verbond,
Ontzegt der ſlaefsheid deezen grond,
Erkent de vryheid der nature;
Ziet alle menſchen, naer dat beeld,
Van hun ontluikende ugtenduure,
Uit eenen zaede voortgeteeld.

Geen

Geen heerſchappy verzet deeze orden:
Wat zou van Neêrlands welvaert worden,
Zo de Overheid niet vroed en vroom
Der volken vrydom zedig mende?
Het wuft gemeen dient roede en toom;
Regeeringloosheid is elende.

De landzaet juicht dan, wel te moê,
U, lieve Vryheid! vrolyk toe:
Uw geest komt immer hem te ſtade.
Een eigendunkelyk gebied;
Volſtrekt gezag, en de ongenade
Der dwinglandye deert hem niet.

Naer wyze keuren, zagte wetten,
Getrouw der daeden gang te zetten,
Maekt hem een nuttig onderzaet:
Zyn kroost en eigendom zyn heilig;
Zyn huisbeſtier, zyn leevensſtaet
Blyft onbekommerd, vry en veilig.

De Burgery en de Overheid,
Hier door een zelfde wet geleid,
Zyn, ſchoon geen rang-, natuurgelyken:
Den rang wordt eer noch hulde ontzegd;
Natuur geeft ſchamelen en ryken
Dezelfde zon, en 't zelfde recht.

Wien kwelt hier hofdienst, legertogten;
Het lot van ſlaeven of verkogten?
En eischt ge, ô Vryheid, hooger toon?
't Geloof volgt hier zyne eigen' paden;
't Mag, op zyn wyze, aen d'Oppertroon,
Het vrye leen verheergewaden.

Begeert men eene natuurlyke ſchildering van een ontkomen Scheepsgevaar, men leeze dan het volgende gedeelte van zynen Brief aan de Hoogduitſche Dichteresſe *Dorothea Fourcken*, geboôren *Haaren*.

Onkundig, DOROTHE, wat my zoude overkomen,
Scapte ik een ſchamele hulk, met meer gezelſchap, in;
Terwyl een tegenwind, reeds loeide op 't vlak der ſtroomen,
Dat wel een traege vaert, geen' ramp, ſpeide in 't begin.
Dan ſtraks, zo haest de wind de ontrolde doeken vulde,
Het hellend ſchip verheerde, en ylings wierp in ly,
En 't meir, dat door 't geweld van ſtorm en hagel brulde,
't Laveerend vaertuig beukte aen de een en de andre zy',

Zet zig een konde fchuik in 't hart der togtgenooten;
Elk zag, van waer hy kwam, met droevige oogen heen;
Elk wenschte dat de boeg d' ontzeilden wal mogt ftooten:
Men riep, keer Stierman! keer, of gy behoudt geen één.
De zeeliên, in den fchoot der golven opgetoogen,
Door wind en weêr gehard, braveeren ftorm en vloed;
Schoon 't want, de fteven kraekt; al wordt de mast bewoogen,
Zo lang hy buigt, niet breekt, ontzinkt hun nooit de moed.
De Stierman onzer kiel verbleekte in geene ftormen;
Hy zag, met forsch gelaet, den winden in 't gezicht:
Zyn borst was van geen vleesch, natuur wist die te vormen,
Uit yzer of metael, dat voor geen aenkoot zwigt.
Maer eindlyk werdt dit hart, dit yzeren hart verwonnen,
Toen een verwoeder wind door 't touwwerk gonsde en kreet,
En, nu met al zyn kragt op 't vaertuig aengefchonnen,
Den mast, den boeg, het roer, de ribben knakte of fpleet.
't Gefpannen zeildoek fcheurde op de aengedronge winden;
Der worftelende vlyt ontflipte 't flingrend roer;
Dat, aen het boord gefmakt, de ftoutheid deed bevinden,
Dat zy den vasten wal te roekeloos ontvoer.
De togthulk, dus vermand, beroofd van kunst en kragten,
Draeide ylings door den wind, en vloog voor wind en ftroom
Naer d' oever, waer het hart de angstvallige gedagten
Voor uit zondt, en dien 't nu hiet, juichend, welkom.
Toen fpeelde elk reisgenoot een blyder drift door de aêren:
Het leeven zelf herleefde op nieuw in elks gemoed.
Ik, dus ter goeder uur dat fchoepsgevaer ontvaeren,
Vertoefde, tot de wind zig zelv' hadde afgewoed.

Verlangt men zagter toon; wel aan, zie hier een ftaaltje uit des Dichters *Lykzang ter gedagtenis van Elizabeth Wagenaar*, zyne overledene Huisvrouwe.

Gy zyt verreisd, en laet uw vrinden;
My, uwen besten vriend, beneên!
Waer is nu myn vermaek te vinden?
Gy waert myn zielsvermaek alleen!
'k Heb dat, met u, naer 't graf zien draegen.
O Voorgevoel van duistre dagen!
Myn beste vreugd wordt nu verdriet;
Wat blydfchap kon myn hart recht fmaeken,
Wat plaetfen boden my ooit vermaeken,
Vond ik 'er myne ELISE niet!

'k Ver-

'k Verwagt nu luttel heils in 't leeven!
De wereld wordt my minder waerd!
Uw lief gezelschap kon 't my geeven,
Welks droef verlies dien weêrzin baert!
Myn kunst, myne oeffeningen sterven,
Nu zy haer ziel en leeven derven!
Myn geest, die nu verkwynt en suft,
Ging, menigwerf, by u te rade,
En immer kwaemt ge my te stade,
Door 't edel scherp van uw vernuft.

— — — —

— — — —

Gewoonte mag den smaek der dingen
Verflaeuwen doen in 't wust gemoed;
Maer wy, ELISE, wy ontvingen,
Steeds fyner smaek en beter zoet,
In 't langgewoon bestendig minnen.
Nu voel ik, in myn matte zinnen,
Een ydel, dat hun werking stoort:
Nu, door die derving aengevogten,
Versmelten de eelste boezemtogten;
Nu is de tael van 't hart gesmoord.

Men hoore, ter meerdere verscheidenheid, eindelyk nog des Dichters manlyke taal, waar mede hy zyn laatste Dichtstuk deezer Verzamelinge, zyn *Gezang op de Waerheid*, besluit.

Laet schoolsche knibbelaers een spreekwys, naem of woord,
Eerst avrechts opgevat, herstellen, zo het hoort.
Maer Valschheid, tot een reus gegroeid, en opgetogen;
Gewapend, en omringd van wereldlyk vermogen;
Met Koningen vereend, en, geevende elk de wet,
's Volks eigendom beheerscht, de Vryheid paelen zet;
Een godlyk recht beweert, om, wil het God gehengen,
Den vryen sterveling in slaverny te brengen:
Moet als een Dwinglandes, met ééne zugt en zin,
Door aller menschen hulpe, als aller vyandin,
Klookmoedig aengetast, verheerd, vernietigd worden,
't Zy, wat gezag haer dekk', wat naem zy draege of orden;
Hier baet rechtzinnigheid, noch ouderdom, noch eer.
Laet koning, filoscoph, genootschap, held of heer,
Poëet, en patriot, in deez' verlichter tyden,
De Waerheid hulde doen, en staf en veder wyden.

C. F. GELLERTS *Fabelen en Vertelſels in Nederduitſche Verzen gevolgd, Tweede Deel. Te Amſteldam by* P. Meijer 1773. *In groot octavo* 166 *bladzyden.*

DIt tweede Deel deezer Fabelen is, wat den inhoud en de uitvoering betreft, eenſtemmig met die van 't voorgaande, en kan dus niet anders dan behaagen aan Leezers, die ſmaak hebben in geestige boert en leerzaam hekeldicht, doormengd met zedelyke onderrigtingen; welken dus, op eene gevallige wyze, al vermaakende, ingeboezemd worden. De zedekundige *Gellert*, de menschlyke natuur kennende, heeft zig van dit middel by uitneemendheid wel weeten te bedienen; en zyne Fabelen of Vertelſels behelzen altoos iets leerzaams. Tot een voorbeeld uit dit tweede Deel, dat eerlang van het derde of laatſte Deel ſtaat gevolgd te worden, diene het Vertelſel van

DE TWEE NACHTWACHTS.

Twee Wachters, die zo menig' nacht
Getrouwe zorg voor ſtad en burgers droegen,
Vervolgden ſteeds elkaêr met alle magt
In alle bier- en borrelkroegen;
En hielden nimmer op met ſchelden of met ſlaan
En allerlei janhagels treken.
De kool, die de een, om zyn tabakspyp aan te ſteeken,
Gebruikte, daarãan ſtak, uit haat, nooit de ander aan;
In 't kort, al 't kwaad, uit zucht om zich te wreeken
Door eenen vyand ooit zyn' vyand aangedaan,
Wierd onderling door deeze Wachts bedreven.
En ieder wenschte alleen den andren te overleeven,
Om hem in 't graf nog eenen ſtoot te geeven.

Men giste lang en wist geen reden van hunn' haat.
Hun vyandſchap liep tot den hoogſten grand;
Tot dat het zich in 't eind voor 't Recht moest openbaaren
Waarom zy, ſints zo veele jaaren,
Zo heidensch onverzoenlyk waren.
Wat was toch de oorzaak? de afgunst? Neen;
Bewaart uw vuur en *kaarsje* wel, riep de een:
Bewaart uw vuur en *kaarslicht* wel, riep de ander.
En dus verſchillend van elkander,
Wyl elk in zynen zang volhardde uit al zyn magt,
Wierd uit dit *kaarsje* en *kaarslicht*, dag en nacht,
Spot, haat, veragting, wraak en woede voortgebragt.

My

* * * * * * *

My dunkt 'k hoor veelen, die dit leezen,
Uitroepen: hoe! om zulke kleinigheên
Is by die Wachts zo fel een haat gerezen:
Dat moeten groote zotten weezen!
Zacht, Heeren! doet u-zelv' geen nadeel door die reên,
Weet gy dan niets van zo veel groote lieden,
By wie verſchillen van geleerdheid zyn ontſtaan.
Om Lettergreepen die juist evenveel bedieden:
En met wat woede en drift ze elkandren tegengaan?

H. J. R.

Inſtructions d'un Pere a ſon Fils. A Utrecht chez Henri Spruit 1774. *Sans la Preface* 169 *pp. in octavo.*

IEder, die zich ooit bevlytigd heeft tot het onderwyzen der Jeugd, heeft ongetwyfeld meermaels ondervonden, dat het gelukkig ſlagen hier in grootlyks af hangt van 't geluk dat men heeft, van zich naer de vatbaerheid der Jeugd te konnen ſchikken, en derzelver verſtandig vermogen in ene geregelde werkzaemheid te brengen. De Jeugd, by manier van Vragen en Antwoorden, ene reeks van kundigheden, en zelfs diepzinnige denkbeelden, in 't Geheugen in te prenten, is ene geringe kunst; die ook, zonder verdere verſtandige leiding, buiten de oefening van 't Geheugen, van geen wezenlyke vrucht is, by mangel van ene verſtandlyke werkzaemheid. De Jeugd, zal ze daedlyk onderwezen worden, moet niet ſlechts het Geheugen, maer boven al het Verſtand oefenen: en hier toe word vereischt, dat de Onderwyzer zyne onderrichtingen indiervoege voordrage, dat de Jeugd dezelven ten klaerſte bevatte, en met die verkregen kundigheden trapswyze verſtandiger werkzaem worde. Zulks is, gelyk in alle Weteníchappen, boven al ten hoogſte noodig in 't Godsdienſtig onderwys; dat, zal het, gelyk dit hoofdbedoelde is, den gewenschten invloed op het hart hebben, niet het Geheugen moet overladen, maer het Verſtand, middelende Gods genade, dermate verlichten, dat ene verſtandige overtuiging hare kracht uitoefene op den Wil, om het gedrag, naer den eisch van den Godsdienst, te regelen. — In de overweginge der noodzaeklykheid hier van, heeft de geachte Schryver der *Zedekundige Brieven over 't Geluk*, die alleszins de kenmerken van Oordeel en Godsvrucht dragen, 't wel der moeite waerdig geoordeeld, zyne gedachten op dit onderwerp te vestigen; om na te gaen, hoedanig ene leiding hy zich als de beste, ter beteikinge van dit oogwit, konde voorſtellen. De vrucht zyner overdenkingen deswegens deelt hy, onder den titel van *Onderrichtingen van een Vader aen zynen Zoon*, in 't bovengenoemde Fran-

Digitized by Google

ſche Tractaetje mede; dat hy in 't Fransch opgeſteld heeft, of het ook van ene des te uitgebreider nuttigheid mogte wezen.

De Autheur brengt ons hier, ten voorbeelde, zyne onderwyzing van zyne *Emile* voor, en poogt in 't verſlag, dat hy van dezelve geeft, den Lezer te doen opmerken, hoedanigen weg men, zynes oordeels, behoort in te ſlaen, om de Jeugd ene genoegzame onderrichting van den Godsdienst, op ene overtuigende wyze, in te boezemen; zonder hen lastig te vallen, met afgetrokken en ſchoolſche kundigheden. In 't voordragen hier van verleent hy een bekopt geregeld ſamenſtel van de vooruaemſte Godsdienſtige Waerheden, meerendeels geſchikt naer de gewoone algemene Leer onzer Nederlandſche Kerke; doch de manier, op welke hy in dezen te werk gaet, is indiervoege ingericht, dat dezelve echter tot ene handleiding konne dienen, voor dezulken, die in deze en gene betwiste Leerſtukken op ene andere wyze mogten denken. Veelligt had de Autheur beter gedaen, met zyne *Emile* alleen te onderwyzen, in de algemene onbetwistbare waerheden; en hem voorts in ſtaet te ſtellen, om, zo onpartydig als 't ons menſchen mogelyk is, over de betwiste Godsdienſtige kundigheden, in zo verre zulks zyne nuttigheid heeft, te oordeelen. Dan ieder Vader ſchikt natuurlyk zyne onderrichtingen, naer die denkwyze, welke hy de beste oordeelt, en 't is naeuwlyks te wachten, dat iemand daer tegen volmaekt op zyne hoede zal zyn. Ook komt het hier, in 't geven van een voorbeeld van onderwys, meer aen op de manier der onderwyzinge zelve, als wel op de denkbeelden, die onderwezen worden; voor zo ver de eigenſte manier plaets konne hebben, niet tegenſtaende men over die en deze betwiste Leerſtukken verſchillend denke. En zulks zal een ieder, die de alhier voorgeſtelde handleiding nagaet, van dezelve gereedlyk erkennen; ook twyfelen wy niet of dezelve zal, over 't geheel, de algemene goedkeuring wegdragen, van dezulken, die wenſchen, dat de Jeugd tot ene gegronde overtuiging van den Godsdienst gebragt moge worden.

De Vader naemlyk leid zynen Zoon aenvanglyk op, tot ene naeuwkeurige beſchouwing en overweeging der voorwerpen, die onder 't bereik zyner zinnen vallen; om een opmerkenden geest in hem te verwekken; eer hy hem nog enige denkbeelden van Godsdienst inboezemt. Hem hier toe bekwaem gemaekt hebbende, brengt hy hem, door de beſchouwing der Natuure, tot de kennis van Gods Beſtaen en Voorzienigheid. Vervolgens wend hy zich tot de Openbaring, ter ontvouwinge van de hoofdwaerheden daer in voorgeſteld. Dit onderwys geſchied, by manier van een gemeenzaem onderhoud, dat trapswyze voortgaet, naer mate dat de Zoon zelf zyne denkbeelden allengskens ontwikkelt, zonder enige verhaesting; zo dat het ene denkbeeld eenleiding geve tot een volgende, en 't zelve niet voorgeſteld worde, dan na dat het voorgaende recht begrepen en in overtuiging erkend zy. In den loop van dit onderwys heeft hy zich

Digitized by Google

zich niet opgehouden met tegenbedenkingen; maer het onderwys, zo veel mogelyk was, indiensvoege ingericht, dat het geen aenleiding tot tegenbedenkingen gave; en wanneer zulks niet omgaen konde worden, heeft hy ze meermaels voorzichtig afgewend. Om hier in te gelukkiger te slagen, heeft hy *Emile*, onder 't beschouwen van natuurlyke voorwerpen, meermaels doen opmerken; hoe ons vermogen, in 't naspeuren veler zaken, te kort schiet, en hoe wy, door 't toenemen onzer kundigheden, zaken ontdekken, die ons voorheenen onbegrondelyk waren. De Vader hiervan een verstandig en omzichtig gebruik makende, doet dat door den Zoon, doch zeldzaem, alleen wanneer 't te passe komt, en noodig is, stil staen, of op nadere ontdekking in 't volgend onderwys wachten. Hem dus gebragt hebbende tot eene kennis der hoofdwaerheden, leid hy zynen Zoon verder op, wanneer hy zich ook bevlytigt tot het beantwoorden van tegenwerpingen, en 't oplossen van zwarigheden; die in dat vardere onderwys niet vermyd konnen worden, en voor welker beantwoording de Zoon nu ook vatbaer geworden is. — Onze Antheur ontvouwt deze manier van onderwyzen, zo in 't algemene, als in byzonderheden, met zeer veel klaerheid; en zo natuurlyk, dat een daer toe bekwaem Onderwyzer, dien weg met een vatbaren Jongeling inslaende, en zich niet verhaestende, met grond op een gewenschten uitslag moge hoopen.

Aenhangzel op het Magazyn der jonge Juffrouwen. Door M. LE PRINCE DE BEAUMONT. *Naar den laatsten Druk, uit het Fransch vertaald. In 's Gravenhage by de* Wed. O. van Thol en Zoon. *Vier Deelen in octavo.*

ONder eene manier van gemeenzaame gesprekken, in 't character eener Gouvernante, nutte kundigheden in te boezemen, is het hoofdoogmerk van Mejuffrouw *de Beaumont*, in dit Aanhangzel, even als in 't voorgaande. Zy bedient zig daar toe gewoonlyk van een gedeelte der Euangelische of der Romeinsche Geschiedenissen, dat zy één haarer Voedsterlingen doet voordraagen; waar uit zy dan gelegenheid neemt tot een leerzaam onderhoud. Ook verschaffen haar deeze en geene omstandigheden der jonge Juffrouwen, die haar toevertrouwd zyn, meermaals aanleiding tot byzondere gesprekken; en zy verlevendigt het onderhoud dikwerf, door 't verhaalen van de eene of andere Huishoudelyke gebeurtenis, die aan de jonge Juffrouwen stoffe verleent, tot eelyke bedenkingen, die verder overwogen wierden.— De manier van onderwyzen is zeer geschikt, om, als by voorkomende gelegenheden, zodanige onderrigtingen in te boezemen; die, naar 't bedoelde van dit Geschrift, haare maatigheid hebben, voor zulke jonge Juffrouwen, die zig in de groote Waereld, en in den Huwelyken Staat zullen begeeven. En

de

de wyze van uitvoering is zodanig, dat het Geſchrift met nutigheid van de Jeugd geleezen konne worden; die 'er ook meerendeels, door de ſchikking en de verſcheidenheid der ſtoffe, zo 't jonge lieden zyn, die eenig nadenken en oplettendheid bezitten, nog al vermaak in zullen vinden. De Gouvernante is, 't is waar, over 't geheel wat ſtreng in haare denkbeelden; doch dit is gemeenlyk min gevaarlyk dan al te ſlap te zyn; en ſchoon 'er nu en dan in haare Godsdienſtige denkbeelden eene te verre gaande naauwgezetheid mogte voorkomen, is dezelve egter niet als ſchaadlyk aan te merken. — Om een ſtaaltje haarer onderrigtingen over de Opvoeding der Kinderen te geeven, zullen wy ons bepaalen, tot het verſlag dat zy Freule *Verſtandig* in den mond legt, raakende de wyze haarer Opvoedinge, onder Minnen en Gouvernanten van verſchillende ſoort; ter aanduidinge hoe gevaarlyk het zy, de Opvoeding zyner Kinderen anderen aan te beveelen, en hoe oplettend men behoort te weezen, in de keuze eener Gouvernante, daar dezelve vereischt wordt.

„ Men heeft my, zegt Freule *Verſtandig*, tot de vierdhalf jaar in handen van myne Minne gelaaten: deeze goede Vrouw beminde my uitermaaten, en zeide my meer als hondertmaalen op eenen dag, dat ik zo ſchoon was als een Engel: als men my een kleed of iets anders nieuws gaf, maakte zy 'er een grooten ophef van, en toonde het aan een ieder die maar in myn kamer kwam. Zy wierd boos als men my geen Mylady noemde, en vertelde een ieder dat ik van een zeer groote afkomst was: en ook zeer ryk zoude zyn. Als zy goed van humeur was, gehoorzaamde zy zelfs aan myne belachgelykſte invallen en begeertens, en bekeef hun dapper, die ondernamen om my tegen te ſpreeken. Maar, als zy zoo niet was, weigerde zy my zelfs de allerredelykſte zaaken, ja ſloeg my als ik haar het een of ander vroeg, waar op ik dan begon te ſchreien en te ſtampvoeten, zoo dat de goede Vrouw, als wanhoopig over myne droefheid, my dan op haare ſchoot nam, my wat lekkers gaf, en zoende tot ſtikkens toe. Wanneer ik viel, liet zy my den grond ſlaan, die my kwaad gedaan had; als ik weigerde myn eeten op te eeten, dreigde zy my het aan de Pop te geeven, en ik, om voor te komen dat een ander het niet opat, haaſte my, om het ſchielyk in te ſlikken; als ik ſchreide, zeide zy, dat het de Kat deed; zo dat ik op de drie en een half jaar, verwaand, hoogmoedig, eigenzinnig, wraakzugtig, afgunſtig, leugenachtig, eigenwillig en gulzig was.

„ Myn Mama, my dikwils op haare kamer neemende, ontdekte wel haast de kwaade vruchten van myne opvoeding; zy was verſchrikt over myne hoofdigheid, en over myne andere gebreeken, doch zy verzuimde geen tyd, om een goede Gouvernante voor my te zoeken. Eene haarer Vriendinnen bezorgde 'er haar eene, die haar zeer ſterk was voorgedraagen; zy ſprak ook 't Fransch zeer wel, ſchoon zy te Londen gebooren was. Toen ik klein was, wierd ze nooit anders genoemt, als de Fraufche of de Mademoiſel. De Kin-

der-

derneid benevens de andere Dienstboden droegen groote zorge, om my geduurig in te prenten, dat zy niet meer als myn Meid was, het welk van zo grooten invloed op my was, dat ik haar, zoo wel als alle de andere, verachtede. Niettemin was het een zeer goed Meisje, of schoon zy geen het allerminste denkbeeld had van 't geen zy behoorde te doen, om my tot reden te brengen. Myn Mama had ze uitdrukkelyk verbooden, om my te kastyden; maar zy had ze bevoolen het haar iedere reis te komen zeggen, als ik kwaad deed, of my niet behoorlyk gedroeg. Doch ik nam myn tyd wel waar, om myne Sotheden en Stoutigheid te doen, alzoo ik het altyd deedt, als myn Mama uit, of in gezelschap was, en dan kon zy haare klagten niet inbrengen. Waar over dat Meisje zich zoodanig verdriettede, dat zy, na verloop van twee maanden, haar ontslag verzogt.

„ Die, welke in haare plaats kwam, was een regte Dragonder; die in staat was de Dienstboden te kloppen, en die ook daaglyks vier scheldwoorden tegen een toeduuwde. Van die leerde ik het krakeelen, het schelden en ruuw spreeken, ik gaf haar niet te goede, zy sloeg my, ik sloeg ze weerom, en dan wierden wy weer goede vrienden. Een komplot van alle de Dienstboden maakte deeze tweede het huis te benaauwt. De derde, alzoo onweetende als de eerste, was de kwaadspreekendheid zelve. Zy sprak met my over niets anders als over de gebreeken der Dames, die myn Mama bezogten, en stak de gek met dezelven; dus my wel haast dit nieuw gebrek al weder eigen wierd: en vermits zy my met haare vertelzelfjes zeer vermaakte, zoo deed ik zeer gewillig al wat zy begeerde. Zy was zeer beleeft en vleijende; ik volgde haar daar in na, en elk die my zag, vond my wonderbaar ten mynen beste verandert. Eene onvoorzigtigheid ontdekte aan myn Mama het gevaar dat ik liep: ik herhaalde eens in een gezelschap eene spotterny, die myne Gouvernante omtrent eene Dame gedaan had; dit aan myn Mama eenig achterdenken doende gebooren worden, nam zy de moeite om zich eens te verbergen, ten einde onze gesprekjes aan te hooren; en dit gedaan hebbende, joeg zy deeze slangetong aanstonds weg. Met drie, ja vier anderen die haar opvolgden, ging het niet beter: de een sprak my van niets anders, als de kleine loon die zy had, het weinige voordeel dat zy van my had, van de Historien van haare Moeijen, Nichten, Vriendinnen, die gansch niet van een deftige afkomst waren, en sprak onophoudelyk van myn weinig verstand. De andere onderhield my met geen andere zaaken, als van Ballen, Tooneelspeelen en Romans. Maar, om kort te gaan, myn Mama, die door de ondervinding tot wantrouwen gebragt was, en die dikwils aan onze deur luisterde, als wy dachten, dat zy 'er verre van af was, wierd eens als woedende, my een menigte van sotheeden te hooren spreeken; waar over zy, als ten einde raad wordende, en niet weetende hoe te doen, haar by geluk wierd bekend gemaakt, dat *ma*

Bon-

Bonne, [de tegenwoordige Gouvernante;] uit Vrankryk aangebragt men was. Zy was begeerig om ze te zien, en eenige geſprekken met haar gehouden hebbende, beſloot zy om my aan haare zorge en opvoeding op te draagen, al moest het haar honderd Guinies in 't jaar kosten. Zy vroeg haar derhalve, hoe veel Geld zy haar zoude geven. Het geen u goed dunkt antwoorde zy; maar ik kan my met Mejuffrouw uwe dochter niet belasten, als op zeekere voorwaarden.

„ De eerſte is dat zy geen oogenblik buiten myn oog moet weezen. Zy moet met my eeten, ik moet met haar op haare Kamer en in haare Gezelſchappen zyn, ja zelfs durf ik u verzoeken, om in uwe Kamer te blyven, als zy 'er in zyn zal.

„ In de tweede plaats, zoo begeer ik over haar een volſtrekte macht, en dat haar dat wel ingeprent word: want als zy zich kan vleijen, met over myne vonniſen en behandelingen te kunnen klagen, dan zal 'er niet veel van worden. Ook verzoek ik u noch Mevrouw, voegde ma Bonne 'er by, van my zonder ſchroom in haare tegenwoordigheid te beſtraffen, indien gy maar iet het allerminſte berispelyks in myn gedrag vind; doch my dan ook te vergunnen, om u myne redenen aangaande myne handelwyze voor te legen, die gy dan, de verſtandige reden volgende, zonder de minſte toegeevenheid, goedkeuren of verwerpen kunt".

Deeze voorwaarden van *ma Bonne*, die de Mama van Freule *Verſtandig* toegeſtaan had, komen aan de meeste jonge Juffrouwen wat hard voor; het welk gelegenheid geeft tot een nader geſprek; waar in de Gouvernante de rechtmaatigheid van dit haar gedrag toont, en de nutheid van 't zelve, door het verdere verhaal van Freule *Verſtandig*, bevestigt.

De Huisvader, Blyſpel, in vyf Bedryven, in onrym. Te Utrecht, by J. C. ten Bosch 1773. *In groot octavo* 206 *bladzyden.*

MEn zie den inhoud van dit Tooneelſpel door ons opgegeeven, by gelegenheid, dat de Heer *van Elverveld* dit Stukje van den Heer *Diderot*, uit het Fransch, in Nederduitſche Verzen gevolgd heeft (*). Men kan, zo de uitgave van den Heer *van Elverveld*, die dezelve voor 't Tooneel ſchikte, den Leezer dus te ingetrokken ſchyne, hier dat onderwerp breeder uitgevoerd vinden, en 'er het leerzaame, in alle de byzonderheden, des te duidelyker in nagaan.

(*) Zie *Hedend. Vaderl. Letteroefen.* II D. bladz. 406.

Be-

Digitized by Google

Bekwame en klaare Leerwyze der Fransche Taale, door L. CORNELLE. *Fransch Kostschoolhouder te Rotterdam. Tweede druk, vermeerderd met eenige fraaije Nederduitsche opstellen. Te Utrecht, by de Wed.* J. J. v. Poolsum 1774. *Behalven de Voorreden 448 bladzyden in octavo.*

DEeze Leerwyze behelst eene zeer wel geschikte onderrigting in de Fransche Taal, byzonder opgesteld ten dienste der Hollanderen. Hier toe komt, by het gewoone Voorwerk, eene verzameling van uitgeleezen Academische Grondregelen over de Fransche Taal, die in 't Hollandsch voorgedragen, en verstaanbaar verklaard worden. Wyders heeft de Heer *Cornelle*, in zyne daar op volgende Zamenspraaken, de gemelde ontvouwde grondregels indiervoege in 't oog gehouden, dat ze daar toe bekwaam gemaakt zyn; des het leezen en leeren van dezelven nevens bepaaldlyk diene, om de gegeeven regels des te dieper in te prenten. Voorts vervat dezelve nog de gewoone nevensgaande byzonderheden, die gemeenlyk zulke soorten van Leerwyzen vergezellen.

Vervolg op de nieuwe, welervarene Utrechtsche Keukenmeid, Confytuurmaakster en Huisdoctores. Te Utrecht, by G. v. d. Brink 1774. *Behalven het Voorwerk enz.* 191 *bladz. in octavo.*

ZY die de voorige Keuken-onderrigtingen bezitten, dienen 'er dit Vervolg by te hebben, al ware 't slegts om dit Werkje compleet te maaken. Ook verdient het, volgens berigt van eene onzer Vrouwlyke Correspondenten, aan wien wy het beoordeelen der Keukenboeken overlaaten, wel eene plaats by andere soortgelyke Lesfen; in welker opvolging een ieder met zyn Smaak en zyne Beurs kan raadpleegen. Voorts heeft ieder agt te geeven op zyne Gezondheid; op dat de Keukenmeid de Gasten niet te dikwerf noodzaake, om ook raad te pleegen met de nevensgaande Huisdoctores; die wel Recepten geeft, maar de verschillendheid der ongemakken, die wel eens onder denzelfden naam voorkomen, niet behoorlyk leert onderscheiden; dat zomtyds gelegenheid kan geeven tot gevaarlyke misvattingen; des hier omtrent voorzigtigheid vereischt worde.

Zedige en leerzaame Geschiedverhaalen; gegrond op echte gevallen, en waarachtige gebeurtenissen, door den Heer D'USSIEUX. *Uit het Fransch vertaald. Eerste Stukje. Te Dordregt,* by P. v. Braam 1774. *Behalven de Voorreden* 218 *bladzyden.*

EEn vierdal van Geschiedenissen, dat zeer sterke hartstogtlyke Tooneelen uitlevert, strekt, in dit eerste Stukje, naar 't doel-

wit,

Digitized by Google

wit, dat de Heer *d'Usfieux* zig in 't uitwerken deezer Geſchiedverhaalen voorgeſteld heeft, ter ontvouwinge van de hevige werkzaamheid der Menschlyke Gemoedsdriften.

Henriette en *Luci*, twee Medeminnaaresſen van den Graaf *Millfont*, die door de eerſte, op eene verraaderlyke wyze, aan de laatſte ontrokken wordt, toonen ons hoe de Min, niet wel geregeld, tot buitenſpoorigheden overſlaat; en een ongelukkig einde heeft. *Henriette* boet haar verraad met den dood; terwyl *Luci*, een afgelegen hoek gezogt hebbende, haare overige dagen in traanen ſlyt.

De Geſchiedenis van *Johanna Gray*, gehuwd met *Guilfort*, den Zoon van *Dudley*, Hertog van Northumberland, ten Huwelyk begeerd door *Maria*, de Dogter van *Hendrik* den VIIIſten, geweezen Koning van Engeland, brengt ons onder 't oog de onbepaalde Staatszugt van *Dudley*, den woedenden Minnenyd van *Maria*, en de tederſte Liefdeverbintenis van *Johanna* en *Guilfort*, die, ter voldoeninge van *Maria's* wraaklust, door het zwaard ſneeven.

Clementia d'Entragues geeft hier, in 't midden van den Franſchen Burgeroorlog, wegens *Hendrik den IVden*, een voorbeeld van haare ſtandvastige aankleeving aan *Hendriks* party; terwyl ze met mannenmoed de krygsonderneemingen van den Marechal *de la Châtre* tegenſtaat; en het anders gewenschte Huwelyk van haaren Zoon met deszelfs Dogter 'er aan opoffert. Dan dit Huwelyk ziet zy ten laatſte met vreugde voltrokken, na dat de Marechal, de onregtmaatigheid van 't voeren der wapenen tegen den Vorst bezeffende, de wapens nedergeleid en zig met den Koning verzoend heeft.

Hier by komt nog de Historie van *Berthold*, den Broeder van *Eleonora*, Gemalin van *Andreas den IIden* Koning van Hongarye; die, ter kruisvaart gaande, het beſtier van 't Ryk toevertrouwt aan *Banchanus*. In *Berthold* zien wy een Prins overgegeeven aan zyne driften. Hy was vóór dien tyd, ter ſtraffe van wederſpannigheid, tot eene eeuwige gevangenis verweezen; ſleet zyne dagen, met wroeging en wanhoop, in een duister hol; werd, met 's Vorſten vertrek, op de voorſpraak der Koninginne en van *Berthold*, op vrye voeten geſteld. Aan 't Hof verkeerende belaagt hy de kuiſche Gemaalinne van *Banchanus*, en maakt zig eindelyk met geweld Meester van haare Eer; dat eene reeks van treurige gevolgen met zig ſleept, welken hier in 't breede voorgedraagen worden.—— De manier van verhaalen, door den Autheur in 't opſtellen deezer gevallen gehouden, is van dien aart, dat derzelver leezing, in een uur van uitſpanning, genoegen kunne verleenen.

Digitized by Google

HEDENDAAGSCHE VADERLANDSCHE *LETTER-OEFENINGEN.*

De zwaarſte plaatzen der Brieven van PAULUS *opgehelderd, door* P. CURTENIUS, *Doctor en Profeſſor der H. Godgeleerdheid in het Athenæum Illuſtre, en Predikant te Amſteldam. Derde Deel. Te Amſteldam, by de Wed.* G. de Groot en Zoon 1773. *Behalven het Voorwerk en de Bladwyzers* 720 *bladzyden in quarto.*

OP de overweging der zwaerſte plaetzen in de Brieven van Paulus, aen de Chriſtenen te Rome en te Corinthe, in de twee voorige Deelen, volgt in dit derde Deel ene opheldering der dingen, die zwaer om te verſtaen zyn, in des Apoſtels Brieven, aan de Geloovigen in Galatie, te Epheze, te Philippis en te Coloſſe. Hier toe brengt de Hoogleeraer *Curtenius* de volgende onderwerpen.

De Belovte door de Wet niet vernietigd. Gal. III. 15—18. *'t Gebruik van de Wet voor de komſte van Chriſtus.* Gal. III. 19, 20. *Hagar en Sara, met Abraham tweederlei Zaad.* Gal. IV. 21—24a. b. *'t Oud en Nieuw Jeruſalem, of de twee Verbonden.* Gal. IV. 24c—26. *'s Menſchen onmagt tegen de magt des Satans.* Eph. II. 1, 2. *De rykdom van Gods wysheid ontdekt, of de uitmuntendheid der bedieninge van den Apoſtel Paulus.* Eph. III. 8—10. *Der geloovigen grond en voortgang tot hunne volmaaktheid toe.* Eph. III. 14—19. *De manlyke geſtalte van Chriſtus geeſtlyk ligchaam, of de volwaſſen ſtaat der Kerke.* Eph. IV. 13—16. *Paulus geeſtlyke wapenkreet, of de zwaarſte ſtryd der geloovigen in zynen tyd.* Eph. VI. 12. *Verſcheidenheid in het verkondigen des Euangeliums; doch uitkomende op Chriſtus.* Phil. I. 15--19. *De nederigheid uit het voorbeeld van Chriſtus aangepreezen.* Phil. II. 5--8. *De loon van Chriſtus nederigheid, door den ſtaat van zyne verhooging.* Phil. II. 9--11. *De waare winſt.* Phil. III. 7--9. *De gevolgen der gerechtigheid in Chriſtus.* Phil. III. 10, 11. *'t Gebrek der geloovigen in dit leven, onder het ſtreeven naar de volmaaktheid.* Phil. III. 12--14. *Chriſtus voortreflykheid boven alles.* Col. I. 15--17. *De overblyvzels der verdrukkingen Chriſti, in hoe verre door Paulus met blydſchap vervuld voor de Gemeinte.* Col. I. 24. *Des Apoſtels waarſchouwing tegen de verleiders,*

Digitized by Google

of de ydelheid der valſche Leer. Col. II. 8–10. *'t Geſchenrde Handſchrivt en Gods zegepraal over zyne Vyanden.* Col. II. 14, 15. En ten laetſte, *des Apostels waarſchouwing tegen de overheerſchers, of de onredelykheid der valſche Leer.* Col. II. 18 — 23.

In 't behandelen dezer onderwerpen houd de Hoogleeraer dezelfde ſchryfwyze, op welke hy de voorige ſtoffen van het tweede Deel ontvouwd heeft; en men ziet 'er alomme in doorſtralen een Schriftkundig Uitlegger, van wiens Werk men zich, ter opheldering van duistere ſpreekwyzen en voorſtellingen, met vrucht kan bedienen. Tot eene proeve hier van ſtrekke 's Mans uitlegging der betuiginge van Apostel Paulus, Col. I. 24; *Die my nu verblyde in myn lyden voor u, en vervulle in myn vleesch de overblyvzelen van de verdrukkingen Christi, voor zyn ligchaam, 't welk is de gemeinte.* In deze betuiging, welke de Hoogleeraer in 't geheele verband oordeelkundig verklaert, is wel inzonderheid duister, wat men te verſtaen hebbe, door *de overblyfzelen der verdrukkinge Christi*, hoe Paulus kunne zeggen, dat hy dezelven *vervult* in zyn vleesch, in 't lyden, dat zyn lichaem onderging, en wel *voor u*, voor de Colosſen, *voor de Gemeinte*; waerom wy op deze byzonderheden voornaemlyk ſtil zullen ſtaen.

De Apostel noemt zyn *lyden*, de ſmertlyke vervolgingen, die hem, door de handen der Ongeloovigen, overkwamen, om de prediking van 't Evangelie, waer door hy, dezen Brief ſchryvende, te Rome in banden zat, *de overblyfzelen der verdrukkinge Christi*, en zegt, dat hy, dus lydende, dezelven *vervult*. —— Ter verklaringe dier woorden tekent onze Uitlegger aen, dat het Griekſche woord *Hysteréma* in 't algemeen gebruikt word ter betekenisſe van allerlei mangel, gebrek of behoefte, die noodzaeklyk vervuld moet worden, zal 't ſtuk, waer aen dit te kort ſchiet, zyne voltooijing bereiken. Uit dien hoofde zou hy hier het woord *Agterſtallen*, boven dat van *Overblyfzelen* verkiezen; als aenduidende het geen aen de bepaelde maet der zake, waer van geſproken word, ontbreekt. —— Verder merkt hy op, dat het Griekſche woord *Antanaplèroun* zamengeſteld is, uit het werkwoord *plèroun*, dat op zich zelve *vervullen* betekent, en nog twee onderſcheiden voorzetzels *anti* en *ana*; waer uit hy afleid, dat *Antanaplèroun* in volle kracht zo veel zegt, als, iets op *nieuws* of *by herhaaling*, met *in plaatsſtelling* van 't een voor 't andere, *vervullen*: zo dat het ten minſte in zich ſluite eene *Vervulling by beurte*, en die tevens geſchied by *verwisſeling*, het laetſte, tot vervanging van het eerſte, daer na volgende. ——

En

En eindelyk brengt hy ons onder het oog, dat men, door deze *verdrukkingen Christi*, zekerlyk niet heeft te verſtaen de lydingen van Christus zelven, maer, gelyk de Apostel hier uitdruklyk ſpreekt van zyn eigen lyden, zeggende, *ik verblyde my* in myn *lyden*, de verdrukkingen van Paulus zelven, of de verdrukkingen, die den Apostel in zynen byzonderen perſoon troffen; welken genoemd worden *de verdrukkingen Christi*, dewyl zy hem *om Christus wil* aengedaen werden. Zoortgelyke ſpreekwyzen komen meermaels voor by gewyde en ongewyde Schryvers (*); ten klaerſte vind men ene hier mede gelykluidende uitdrukking 2 Cor. IV. 10, 11; alwaer de Apostel zyn gezegde, dat hy en zyne medearbeiders *de dooding* des Heeren Jeſu *altyd in 't lichaem omdroegen*, verklaert, door deeze woorden; *wy worden in den dood overgegeven om Jeſu wille*. En deze betekenis komt volmaekt overeen met het verband der woorden. Paulus had zich vers 23 genoemd *een Bedienaar des Euangeliums*, en verſtaet dus, door *de verdrukkingen Christi*, eigenaertig de verdrukkingen, die hem *om des Euangeliums van Christus wille* bejegenden. Dus is deze ſpreekwyze, van *de verdrukkingen Christi te lyden*, overeenkomſtig met de zo gebruiklyke ſpreekmanier van *te lyden* of *vervolgd te worden, om Jeſus naems wille*. — Op dit alles nu valt de vraeg nog, welke zyn dan hier *de overblyfzelen* der verdrukkingen Christi, en hoe *vervulde* de Apostel dezelven? Men hoore deswegens den Hoogleeraer zelven.

„ Wy moeten begrypen, dat de verdrukkingen, die den Apostel waren toegelegd om *Christus* wille, zekere bepaalde maate hadden, tot welke dezelve moesten opklimmen, eer zy haare volheid hebben konnen erlangen. De Heere hadt dit zelv te kennen gegeven aan Ananias, zeggende van Paulus: *ik zal hem toonen, hoe veel hy lyden moet om mynen naam*. Hand. IX. 16. Hier uit wist dan ook nu de voortreflyke Kruisgezant, dat hy zoude ontflagen worden uit zyne eerſte gevangkenis te Rome, waar in hy zig thans bevondt: vertrouwende, gelyk hy ſchreef aan de Philippenſen *Cap.* I: 25, 26, dat hy zoude *blyven door* zyne *tegenwoordigheid wederom by* hen. (vergel. Phil. II: 24. en Philemon vs. 22.) Maar als hy voor de

(*) Men zie Matth. II. 2. Phil. II. 30. (vergel. Jer. L. 28. 2 Cor. II. 15.) Eph. III. 1. Gal. VI. 17. Heb. XIII. 13. vergel. ook 2 Cor. I. 5. 2 Tim. I. 8, 12. Heb. XI. 26. *Vid.* ELSNERUM in *Biblioth. Brem. Cl.* III. Fasc. IV. p. 725 & 726. & in *Obſervationibus S.* Tom. II. p. 260. Conferantur etiam s. GLASSIUS *Phil. S.* Lib. III. Tract. I. Can. XXX. & L. DE DIEU *de Ellipſi* ad propoſitionem Ephes.

Digitized by Google

de tweedemaal te Rome gevangen was, ſchreev hy aan Timotheus 2 Tim. IV: 6, dat hy *nu* haast tot een *drankoffer* zoude *worden geofferd*, *en* dat *de tyd* zyner *ontbindinge aanſtaande* was. Thans hadt de Apostel wel reeds een groot gedeelte van zynen *loop voleindigd*, hebbende van tyd tot tyd al veele en zwaare *Verdrukkingen* uitgeſtaan. Doch de maat van zyn *Lyden* was nog niet vol, maar daar bleeven nog eenige *Verdrukkingen* over, die hy by vervolg, naar het voorſchrivt van Gods eeuwigen Raad, verpligt was af te doen, voor dat hy de pryskroon, die aan den meetpaal was opgehangen, zoude mogen verkrygen. Hierom dan leedt hy nog dagelyks, zullende ook nog verder moeten lyden, tot dat het gene nu nog aan zyn lyden *ontbrak* geheel zoude *vervuld* zyn. En dit *Restant*, op dat ik zoo ſpreeke, deeze *Achterſtallen*, die Paulus nog tot zynen dood toe, naar den wil van *Christus*, en zynenthalven, moest doorworſtelen, die zyn 't, welken hier *de overblyvzels* der Verdrukkingen Christi geheten worden.

„ Inmiddels echter was hy nu al bezig met dezelven te *vervullen*. Want de tyd begon ſterk te naderen, binnen welken hy het gene hem overbleev zoude te boven komen. Zyn loop helde naar het einde. Zyne tegenwoordige banden dienden werklyk, om dat zelve *Overblyvzel* op te korten. En daar mede zoude dan ook een einde gemaakt worden van de Verdrukkingen, welke hem waren toegemeten. Een ſtuk, dat zich nader openbaart, als wy de jaaren tellen, die 'er tot op die *Vervulling* verloopen moesten. Want geleerde mannen hebben aangewezen, dat de bekeering van Paulus voorgevallen is in het XXXIVſte jaar van den Tydwortel der Christenen, en 't is een aangenomen gevoelen, dat hy in den jaare LXV door eenen geweldigen dood geſtorven is. Dit was het XIde jaar der regeering van Keizer Nero. De Apostel zat ondertuſſchen nu reeds gevangen, wanneer hy deezen Brief geſchreeven heeft, volgens *Cap.* IV: 3, 10, 18. Deezen Briev heeft hy derhalven niet konnen aanvangen voor het LIVſte jaar van de Christelyke rekening, want de Heidenſche Vervolgingen zyn eerst met Nero begonnen: zoo dat, hoe vroeg men ook het ſchryven van deezen Briev zoude willen ſtellen, 'er echter maar weinig jaaren meer overig waren, binnen welken de *overblyvzels der verdrukkingen* van Paulus om *Christus* wille zouden moeten *vervuld* worden".

De Hoogleeraer toont verder, hoe deze Vervulling, naer de bovengemelde kracht van 't Griekſche woord *Antanaplérooun*, geſchied is op nieuws, by beurte en als by verwiſſeling. Was Paulus later dan anderen een Apostel geworden, had-

Digitized by Google

hadden zyne Verdrukkingen des later een aenvang genomen, hy vergoedde om zo te ſpreken, dit agterblyven wel, door 't ondergaen van zware en veelvuldige verdrukkingen. Had Christus voor hem geleden, hy onderging ook gewillig alle lyden om Christus wil. En had hy voorheen de Gemeinte verdrukt, hy is nu gereed, op zyne *beurt*, om zyne voormalige vervolgingen met het tegendeel *wederom af te wiſſelen.*

Vraegt men nu verder, in wat zin zegt de Apostel, ik lyd dit *voor u*, voor u Colosſen, *voor de Gemeinte*, die hy hier, gelyk ook elders, *het lichaem van Christus* noemt? Zo is het antwoord; (1.) Hy leed dit *voor*, ten voordeele der Colosſen, en de geheele Christelyke Gemeinte, in welken zin het Grieksche woordje *Hyper* meermaels gebruikt word (*). Of (2.) zo men beweren wil, dat het woordje *Hyper* hier dient aen te wyzen het ſtellen van den enen in de plaets van den anderen, zo kan men ook zeggen, dat Paulus dit leed *in de plaets* der Colosſen, *in de plaets* der Gemeinte; voor zo ver de vervolgingen tegen de belyders van 't Euangelie, in de hevigſte woede, de verkondigers der Euangelieleere, en boven al Paulus, die het Heidendom de grootſte afbreuk deed, by uitſtek troffen.

De Hoogleeraer getoond hebbende, hoe dit, in den enen en anderen zin, met betrekking tot des Apostels lyden, in vollen nadruk gezegd kan worden; daer zyne ſtandvastigheid in 't ondergaen der verdrukkingen den Geloovigen nuttig was, en de Apostel boven anderen deelde in de vervolging der belyderen van 't Euangelie; doet wyders zien, hoe regtmatige reden Paulus had om *zich te verblyden in zyn lyden*, wel byzonder *nu*, in die omſtandigheden, in welken hy zich toen bevond.

Hier op merkt hy verder nog aen, hoe deze woorden een geregeld verband met de voorigen hebben, en krachtig dienen, tot des Apostels oogmerk in dezen Brief; om naemlyk de Gemeinte van Colosſe te bewegen, om te blyven by het geloof, het geen zy door den dienst van *Epaphras* ontvangen hadden; wiens Leer met die van *Paulus* ten volle overeenſtemde.

(*) Zie Matth. V. 44. Marc. IX. 40. Luc. IX. 50. Joan. XI. 4. Rom. I. 5. VIII. 31. X. 1. 2 Cor. I. 6. XII. 10, 15, 19. Eph. III. 1, 13. 2 Th. I. 5. 1 Tim. II. 1, 2. Heb. VI. 10. 3 Joan. vs. 7.

Digitized by Google

De wederleggende Godgeleerdheid, door den Heer J. L. v. MOSHEIM, *met de aanmerkingen van* CH. E. v. WINDHEIM, *Tweede Deel. Uit het Hoogduitsch vertaald, door* A. A. v. MOERBEEK. *Leeraar der Doopsgezinden te Dordregt. Te Utregt, by* G. T. en A. v. Paddenburg 1773. *In groot octavo 446 bladzyden.*

NAer de voorheen gemelde afdeeling (*) van de aenmerkelykſte verſchilſtukken, welken de Proteſtantſche met de Roomſche Kerk heeft, vervolgt de Hoogleeraer *Mosheim*, in dit tweede Deel, de behandeling dier verſchillen. Dit doet hem, in 't eerſte Deel nagegaen hebbende, hoe ver wy uit elkander loopen, ten aenzien van den *grondſlag des Geloofs*, en de Leer nopens *de Kerk*; nu het oog vestigen, op het geen wy in de Roomſche Kerk wraken, met opzicht tot derzelver leeringen, wegens de *middelen om tot de Zaligheid te komen*; en de *Sacramenten*; als mede met betrekking tot derzelver *Godsdienſtige plechtigheden* en *bygeloovige gebruiken*. — De Godgeleerde en Geſchiedkundige *Mosheim* ontvouwt ons hier meerendeels, den oorſprong en voortgang der heerſchende denkbeelden van de Roomſche Kerk, met zeer veel naeuwkeurigheid; en toont ten duidelykſte aen, hoe derzelver onſchriftmatige gevoelens en handelwyzen best wederleid konnen worden. — Wyders behelst dit Deel nog eene ſoortgelyke beſchouwing van de Oosterſche Christenen, zo als dezelven zich onderſcheiden in de *Rechtzinnige* of *Griekſche*, en *Onrechtzinnige* of *Schismatiſche Oosterſche Kerk*, tot welke laetſte de *Nestorianen* en *Monophyſiten*, die 'er ene onderdeeling in maken, behooren. Derzelver overeenkomst met, en verſcheidenheid van de Roomſche Kerk, mitsgaders de gevoelens, die hen van de Protestanten afgezonderd houden, draegt de Hoogleeraer oordeelkundig voor; met nevensgaende aenmerkingen over 't geen men deswegens voornaemlyk in acht heeft te nemen.

Dus vervatten de twee eerſte Deelen de verſchillen, welken de Protestanten hebben, met zodanige Christenen, die, by de geſchreven Openbaring, nog een anderen grondſlag des Geloofs hebben; en met welken de Protestanten niet wel ene geloofsvereniging kunnen aentreffen; gelyk de Hoogleeraer van ieder der opgenoemde Kerken afzonderlyk toont. — Van de zogenaemde *Nestorianen* en *Monophyſiten* zou men, ten

(*) Zie *Hedend. Vaderl. Letter-Oef.* I Deel, bl. 280.

Digitized by Google

ten aenzien van hun Hoofdverſchil van de Leer der Proteſtanten, naer zyn oordeel, nog al het gunſtigſt mogen denken; in zo verre als het beweerde Hoofdverſchil genoegzaem in een Woordenſtryd beſtaet. Dan de diepe onkunde, de eerbied voor hunne Vaderen, en de eigenzinnigheid, welke gemeenlyk onder hen heerscht, maekt het bykans onmogelyk om hen te recht te brengen, en over te halen, tot het erkennen, dat onze twist meer in woorden dan in de zaek beſtaet. — Met de *Griekſche Kerk*, in vele opzichten zeer na verwant aen de *Roomſche Kerk*, is 't nog veel minder te verwachten; daer 'er, buiten woordenſtryden, wezenlyke verſchillen, zo in de Leer als in bygeloovige plechtigheden en gebruiken, gevonden worden, die met de denkbeelden der Protestanten niet te vereffenen zyn. En ſchoon zommigen gunſtiger mogen denken van ene vrede met Rome, (wanneer men ook op een vergelyk met de Grieken zou hoopen,) is zulks echter niet zeer gegrond.

„ Hoe men het ook beginne, zegt onze Hoogleeraer, dit zal altyd onmogelyk blyven. Want 1) hoe veel de Paus ook moge toegeeven; hy zal zig nogtans eene heerſchappy en magt in geestlyke dingen voorbehouden; en deze kunnen hem noch de *Proteſtantſche* Vorſten, die het *jus ſacrorum* hebben, noch de Euangeliſche Kerken, uit hoofde haarer grondbeginzelen inwilligen en toeſtaan. 2) Moest de *Roomſche* Kerk, wanneer de *Proteſtanten* zig met haar zouden vergelyken, alle die dingen laeten vaeren, en weg doen, waar uit zy haare beste en voornaamſte inkomſten en voordeelen trekt; als daar zyn de Leer van de Mis, de eigen Voldoeningen, de Biecht, den Aflaat en 't Vagevuur; want deze dingen kunnen de Protestanten onmogelyk voor geoorlofd houden. Dit alles kan de *Roomſche* Kerk nooit doen, zo lang ze die Kerk, die ze is, blyven, en dezelve in haaren bloey behouden wil. 3) Heeft de *Roomſche* Kerk eens, op het Concilie van *Trente*, de Protestanten vervloekt en verdoemd, en de leeringen, waar door ze van de *Roomſche* Kerk worden onderſcheiden, voor onverdraaglyke ketteryen verklaard. Zal 'er een vergelyk geſchieden; dan moet de *Roomſche* Kerk deze vloeken herroepen, en belyden, dat het Concilie van *Trente* beneffens de Paus gedwaald hebben. Dit zal, en kan de *Roomſche* Kerk nimmer doen, wil zy haar aanzien behouden, en in dien ſtaat blyven, waar in zy is".

Op deze gronden beweert de Autheur verder in 't breede, niet, dat de vereeniging der *Roomſche* en *Proteſtantſche* Kerke ene volſtrekt onmogelyke zaek is, maar alleen, dat deze vrede onmogelyk is, wanneer de *Roomſchen* in hunnen toeſtand, en

Digitized by Google

de *Evangeliſchen* by hun geloof willen blyven. Zo de vrede, zegt hy, tusſchen beiden tot ſtand zou komen, moesten beide de Kerken in ene andere geſtalte gebragt worden: en 'er is geen hoop, dat die geſtalte aangenomen zal worden, die eerst voor af gaan moet, voor dat de vrede werklyk worden kan.

Veelligt zouden zommigen nog al gunſtiger gedachten voeden van de *Rusſiſche* Kerk, zedert de Hervorming door *Peter* den Iſten; doch ene oplettende beſchouwing toont wel dra, dat deze Hervorming niet veel toebrengt tot ene nadere vereeniging met de Protestanten, en dat dit gedeelte der Griekſche Kerke 'er genoegzaem zo ongeſchikt toe is, als enig ander gedeelte. Men hoore hier over den Hoogleeraer zelven.

„ 'Er zyn, zegt hy, in de *Rusſiſche* Kerk, die ſlegts eene dochter der *Griekſche* Kerke is, in onze tyden, zulke veranderingen voorgevallen, dat veelen beweeren, dat de *Rusſiſche* Kerk zo niet meer als de overige Kerken, beoordeeld moet worden, maar dat men zig dezelve reiner en beter dan de overige *Griekſche* Kerk voorſtellen moet. 't Is buiten kyf, dat deze Kerk een gedeelte der Griekſche Kerk is; dit belydt zy zelve, en houdt tot nu toe eene geloofsgemeenſchap met den Patriarch van *Conſtantinopel*. Het is bekend, dat de *Ruſſen*, voorheen, mede onder de gehoorzaamheid des Patriarchs van *Conſtantinopel* geſtaan hebben: maar *Job. Bazilowitz* heeft zulks afgeſchaft, en een eigen Patriarch aangeſteld (*). Doch *Peter* I. heeft dezen weder afgeſchaft, en zich zelven tot hoofd der Kerke benoemd. Dit allés belet egter niet, dat de *Rusſiſche* Kerk niet eene gemeenſchap met den Patriarch van *Conſtantinopel* zoude onderhouden, en 'er wordt, jaarlyks, geld aan dezen gezonden. De Patriarch merkt dit als eene ſchatting aan; maar in *Rusland* zegd men, dat het eene aalmoes is, welke den Patriarch gezonden wierdt, om 'er veele liefdewerken mede te verrigten, by voorb. gevangen te ſlaaken.

(*) De Griekſche Kerk is zeer tegen de Pauslyke regeering, maer yvert ten ſterkſte voor de beſtiering der Patriarchen, die zy voor volſtrekt noodig houd: dan men ſtrydt 'er niet over 't getal der Patriarchen; bewerende dat de vergaderde Kerk magt heeft, om nieuwe Patriarchen te maken, wanneer zy zulks goed vind. Men telt 'er van oudsher vier. De Conſtantinopolitaenſche, de Alexandryniſche, de Antiocheenſche en de Jeruſalemſche Patriarchen hebben ieder de beſtiering van hun Patriarchaet. De Rusſiſche Patriarch is 'er in later tyd bygekomen; alzo de Rusſiſche Kerk, die voorheen, onder Conſtantinopole ſtond, ſedert het jaer 1558, het recht heeft van haer eigen Patriarch te kiezen.

Digitized by Google

ken. Dewyl de *Rusſiſche* Kerk geloofsgemeenſchap houdt met den Patriarch van *Conſtantinopel*, zo zoude men gelooven, dat 't *Rusſiſche* geloof geen ander ware, dan het welke in de ganſche *Griekſche* Kerk beleeden werdt. Doch men beweerd in onze tyden, dat 'er tusſchen het oude *Griekſche* geloof, en 't tegenwoordige der *Rusſen* een groot onderſcheid is, dat de *Rusſiſche* Kerk veel reiner in het gedrag, zo wel als in de Leer is, dan de overige Griekſche Kerk. Dit wordt in onze tyden, niet alleen van Staatkundigen, maar ook van de Godgeleerden onzer eige Kerke, voorgegeeven. Men zegd: *Peter I.* hebbe de Geestlykheid in orde gebragt, den Godsdienst van zyne dwaasheden gezuiverd, en den geheelen Godsdienst zo laaten regelen, dat 't onderſcheid tusſchen ons en de *Rusſen* thans eeniglyk op eenige Ceremonien aankome. Om dit te bewyzen, beroept men zig op het zogenoemd geestlyk Reglement van *Peter I.* Maar wordt de zaak naauwkeurig nagegaan; dan is deze verandering, door *Peter I.* gemaakt, zo groot niet. Zyne ſchikkingen hebben wel, in eenige ſtukken, een beter orde gemaakt; maar zy hebben in verre na zo veel niet uitgevoerd, als men zig wel verbeeld. Waarom men met zekerheid gelooven kan, dat de *Rusſiſche* Kerk in de meeste ſtukken het zelfde gelooft, wat de overige *Griekſche* Kerk gelooft en leert. Men moet zig niet ſtooren aan het geen dezulken onder de *Rusſen* leeren en zeggen, die langen tyd onder de *Duitſchers* verkeerd, en betere gevoelens hebben aangenomen; maar men moet op de geloofsbelydenis der *Rusſiſche* Kerke zien. Geſchiedt dit; dan ziet men wel dra, dat de Rusſiſche Kerk niet veel is veranderd.

„ Wordt de *Reformatie* van *Peter I.* heel onzydig overwoogen; dan blykt, dat zyn oogmerk niet zo zeer was, om den Godsdienst zyns volks op zig zelven te verbeteren; maar hem ſlegts zo te regelen, dat hy voor zyne magt en Hoogheid zo nadeelig niet meer ware, als hy voorheen geweest was. Met één woord: de *Reformatie* van *Peter I.* is meer eene ſtaatkundige, dan geestlyke *Reformatie.* 1) *Peter I.* heeft den Patriarch afgeſchaft. Dit was zeer noodig, zoo hy vry wilde heerſchen. De Patriarch voerde zo veel gezag, dat hy alles naar zynen Wil beſtieren konde, en byna meer vermogt, dan de Keizer zelf. 2) Heeft *Peter I.* de blinde eerbied en hoogagting voor de Geestlyken, voorheen in gebruik, zeer verminderd. Dit was een noodzaaklyk gevolg der nieuwe Kerkregeeringe. Toen 'er een *Conſiſtorie* of *Synode* te *Petersburg* was aangeſteld, zo was het met de magt der Geestlyken gedaan. Dit is insgelyks niet dan een ſtuk eener ſtaatkundige

Reformatie. De Keizer begreep heel wel, dat hy zo lang niet gerust regeeren zoude, als zyn volk eene onnodige eerbied voor de Geestlyken hadt; waarom hy 'er aan werkte, om deze eerbied af te schaffen. 3) Heeft *Peter I.* den Geestlyken een goed gedeelte hunner goederen ontnomen. Dit is weder een stuk eener staatkundige *Reformatie*. Dit zyn de hoofdzaaken, die *Peter I.* heeft uitgevoerd, en alle deze bedoelen de verbetering van den Godsdienst niet, maar de verbetering en bevestiging van 's Keizers magt. Eindelyk 4) zyn 'er ook eenige groffe misbruiken eenigzins gemaatigd, veranderd en afgeschaft. By voorb. hy heeft afgeschaft, dat men den dooden geen pasen meer aan den H. *Petrus* gaf. Deze gewoonten maakten de *Rusen* by andere volken bespottelyk, en de Keizer wilde over geen bespottelyk volk heerschen; waarom 'er hier en daar een gedeelte van zulke groffe misbruiken afgeschaft wierdt. Doch aan de meeste plaatzen ziet het 'er nog even zo buitenspoorig en bygeloovig uit, als voor dezen.

„ De Rusen nemen 1) de geloofsbelydenis der Grieken aan. 2) Zy vieren hunnen geheelen Godsdienst nog even zo, als voorheen 3) Daar is by hen nog dezelfde haat tegen de *Latynen* en Ketters. Men zie slegts de nieuwe boeken hunner Leeraren in. Hunne grootste Leeraar in laatere tyden is *Theophanes*, Aartsbisschop van *Novogrod*, geweest. Hy was eigenlyk Vice Patriarch en Voorzitter van het geestlyk Synode te *Petersburg*, en, wat zulk een man, die overal den roem der geleerdheid, maatigheid en deugd gehad heeft, schreef, dat moet voor eene geloofsbelydenis gehouden worden. Zo zagtmoedig, zo scherpzinnig hy ook in zyne Schriften is, hy verdoemt ons nogtans als Ketters. Daar dit een man doet, die 't Hoofd der Kerke was, zo kan men ligt denken, hoe de overige *Rusen* gezind zyn. Daar by komt het werk van *Stephanus Javorski*, dat hy den *geloofs-steen* noemt. Daar in worden de ketters weerlegd, en wy Lutherschen hebben de eer, dat wy, naast de *Roomschen*, de eerste plaats bekleeden (*). Deze groote Held der *Russische* Kerke beweert openlyk, dat men

(*) „ Dit ziet men ook in de *disputen*, die by het groot *Gymnasium* te *Moscou* uitkomen. Deze disputen worden doorgaans pragtig gedrukt, en onder aan den Titel staan gemeenlyk de Ketters in plaat verbeeld. Onder dezen staat de *Paus* met zyn driedubbelde kroon. Op den Paus volgt *Luther* met een grooten Poolschen rok, en een houte muts. Op deze volgt *Calvyn* enz."

men ons als Ketters al te zamen moest wurgen, doodſlaan en verbranden. Chriſtus, zegt hy, heeft met een geesſel de koopers en verkoopers uit den Tempel gedreeven; dit is eene Leer, hoe men met Ketters moet omgaan. Door dien geesſel verſtaat hy lighaams- en levens-ſtraffen, die men den Ketteren moet aandoen. Uit deze voorbeelden ziet men duidelyk, dat het 'er nog verre van af is, voor dat de *Ruſſiſche* Kerk zo ver zal komen, dat wy ze ſlegts als eene ſtiefzuster kunnen aanmerken."

Proeve van den tegenwoordigen Smaak der Hoogduitſchers in zaaken van Godsgeleerdheid en Wysgeerte. Tweede Stuk. Te Utrecht by J. van Schoonhoven en Comp. 1773. *Behalve de Voorreden* 107 *bladz. in groot octavo.*

MEt de afgifte van het eerſte Stukje had men, gelyk wy aengeduid hebben (*), enigermate voor, ene Proeve te nemen, nopens de overeenkomst van Smaek, tuſſchen onze Nederlanders en de Hoogduitſchers, in zaken van Godgeleerdheid en Wysgeerte. Dan, als men hier over oordeelen zal, naer mate van den aftrek van het eerſte Stukje, zo ſchynt de Proefneming niet gunſtig uitgevallen te zyn. Althans de geagte Vertaler geeft in zyne Voorreden te kennen, dat dezelve den voortgang van dit Geſchrift niet aenmoedigt; en dat dit tweede Stukje derhalve waerſchynlyk het laetſte deezer zyner Verzamelinge zal zyn. In dat vooruitzicht heeft hy niet wel konnen nalaten van zyne keuze in dezen te bepalen, tot zodanige Verhandelingen, die, terwyl ze openbaer getuigenis geven van de oordeelkundige denkwyze van den Hoogleeraer *Töllner*, tevens dienen, om te toonen, dat dezelve geen de minſte gemeenſchap heeft, met de Sociniaenſche begrippen, nopens de Godheid van Chriſtus en 't Werk der Verzoeninge. 't Is hem voorgekomen, dat men de gemaatigde Godgeleerden deswegens veelal ligtlyk verdenkt, om dat ze de gewoone tael van het Theologiſch Systema niet voeren, of zwarigheid maken in 't gebruiken van aengenomen Theologiſche Kunstwoorden. Dit heeft hem bewoogen een drietal van Verhandelingen uit te kiezen; waer van de eerſte de Socinianery regelrecht tegenſpreekt; en de twee laetſten hier en daer verſcheiden trekken behelzen, die den Hoogleeraer buiten alle verdenking ſtellen. — Mogelyk gelukt het den Vertaler,

(*) *Zie Hedend. Vad. Letter-Oef.* II D. bl. 316.

taler, hier door een ſteen des aenſtoots weg te nemen; en dan zou misſchien een gunſtiger uitſlag hem kunnen aenmoedigen, om zyn begonnen arbeid voort te zetten; met nog meer ſoortgelyke Verhandelingen in 't Nederduitsch over te brengen; die, ſchoon ze niet volkomen geſchikt zyn naer den Nederlandſchen Smaek, echter over het algemeen zo wel uitgevoerd zyn, dat ze ene oplettende lezing verdienen. Van dit laetſte verzekert ons het hier gegeven drietal van Verhandelingen op nieuw; als waer in men, ſchoon men 's Mans denkwyze niet geheel kunne toevallen, een overvloed van bedenkingen aentreft, die hare nuttigheid hebben, en gelegenheid geven om die of deze onderwerpen van ene andere zyde te beſchouwen, dan men gewoonlyk doet.

De eerſte dezer Verhandelingen heeft tot een onderwerp Heb. II: 10—12. Zyn Hoogeerwaerde toont hier ten duidelykſte, dat de gezegdens, welken aldaer voorkomen, niet betreklyk zyn, tot de Engelen, maer tot Jeſus Christus, Gods Zoon; aen wien gevolglyk, naer derzelver inhoud, de Schepping aller dingen toegeſchreven moet worden.

In de volgende Verhandeling ſtelt de Autheur zich voor te doen zien, hoe wezenlyk een deel van den Godsdienst het Vertrouwen tot God is: ja „dat de gantſche Godsdienst opgerecht is, zo dra Vertrouwen tot God voortgebracht is, en dat dezelve door niets anders, dan door Vertrouwen tot God, kan opgerecht worden." Hy dringt dit te ſterker aen, om dat men zynes oordeels, veelal, verkeerdlyk, de Menſchen tot Bekeering poogt te bewegen, door hunne harten met ſchrikkende denkbeelden voor God te vervullen; terwyl men zulks, naer 't hem voorkomt, behoorde te bewerken, door hun het Vertrouwen op God, als een Liefderyk en Weldoend Wezen, aen wien zy de hoogſte Wederliefde en Dankbaerheid verſchuldigd zyn, ten ſterkſte in te boezemen. Ter bevorderinge hier van, hecht hy, aen de bewyzen zyner Stellinge, nog vier regels, om te toonen, waer het op aenkomt, wanneer het Vertrouwen tot God in ons en anderen zal geboren werden; waer van het hoofdzaeklyke hier op uitkomt.

1. Men moet de Menſchen brengen tot ene rechte kennis van God in 't algemeen, en van zyne Zedelyke Volmaektheden in 't byzonder. —— Men moet hun toonen, dat het gantſche gedrag van God jegens de Schepzelen Goedheid is. —— „Het Zedelyk Goede, *zegt hy*, (dit is afgedaan,) is niets anders, dan elke vrye Bepaling, met welke een Phyſisch Goed verknogt is. God kan derhalven, volgens Goedheid en Menschlievendheid niet het laatſte zonder het eerſte in ons be-

Digitized by Google

begeeren, en niet tot het eerſte —— zonder tot het laatſte —— werken: te weten door zyne Wetten, door zyne Beloningen en Straffen. Het is derhalven uit *Goedheidt*, dat hy het Goede gebiedt en beloont, en uit *Goedheidt*, dat hy het kwade verbiedt en beſtraft. Zyn ongenoegen over het kwade, en over den genen die het kwade doet, is het ongenoegen van een' Vader, die zyn Kind tegen zyn Welzyn ziet handelen. Het is waar, dat dit alles ook met de *Heiligheidt* verknogt is. Maar deze ſtrekt zig uit tot het Goede en Wezenlyke (*Reale*) in 't algemeen. De nadere Grond, waarom God de Deugd in ons wil, is zyne Goedheid. En wordt zyn Ongenoegen over het kwade daar uit afgeleidt, dan wordt het Vertrouwen niet gehindert. Het ſtaat dan gelyk met een waargenomen Ongenoegen van een' Vader, van welken men weet, dat zyn Ongenoegen uit Liefde voortkomt."

2. Men moet zich God niet zo zeer voorſtellen, als een Heer, dien wy ten minſte meer te vreezen, dan te beminnen hebben: —— maar als een Vader, met wiens geboden het geheel anders gelegen is, dan met die van een Heer. „God is de Vader der Menſchen. In deze Betrekking heeft zyn Zoon geleert, dat wy ons hem voorſtellen zullen. En het is onmogelyk, dat God voor ons niet alle de Zorgvuldigheidt, Zagtheidt, Gedult en Medelyden hebben zoude, die een Regtſchapen (*) Vader voor zyne Kinderen heeft. Trouwens alle aardſche Vaders worden vermaant, barmhartig te wezen, gelyk de Hemelſche Vader barmhartig is. Gewennen wy ons derhalven aan het Schriftmatig Denkbeeld van God, als onzen Vader, dan zal het onmogelyk worden iet kwaads van hem te verwagten, noch in zyne Geboden iet anders te verwagten, dan Voorſchriften tot ons Beste."

3. Ene te hoog gedrevene en ſtuurſe Zedenleer moet het Vertrouwen tot God noodwendig hinderen: —— en hierom moeten wy alle Leeringen, die de vreugde aan God beletten, volſtrekt agterwege laten, wanneer Vertrouwen tot God geboren zal worden.

4. Wy moeten daer en tegen, en dit is de vierde en laetſte Regel, de veelvuldige verzekeringen van Gods Menschlievendheid, en de vele daar van getuigende dierbare Godlyke Be-

„(*) Zou het ook nodig zyn te erinneren, dat een *Regtſchapen* Vader, en een Vader, die, gelyk men zegt, *mal* met zyne Kinderen is, en geen kwaad in hen zien kan, twe zeer verſchillende Wezens zyn?"

(*De Vertaaler.*)

Digitized by Google

Beloften in de H. Schrift, ons en anderen levendig voorstellen.

„ 'Er is alles wat 'er wezen moet, wanneer en zo dra 'er ene ware Overtuiging is van Gods hoogste Goedheidt en Menschlievendheidt. Maar zekerlyk moet dit gene koele Overtuiging wezen; gene Overtuiging die slegts in het Verstand blyft. Zy moet *aanschouwende* (in het Latyn zegt men *intuitiva*) worden, en derhalven zo zinnelyk als immer mogelyk. Wy moeten *smaeken en zien dat de Here goed is.* (Ps. XXXIV: 9.) Willen wy derhalven, myne Broeders in den Here, willen wy Vertrouwen tot God in onze Toehoorders oprechten, laten wy hen dan voor al Gods Goedheidt in de Natuur schilderen. Laten wy 't hen voelbaar maken, dat de gansche Schepping betreklyk is op zodanige levendige wezens, die hun aanwezen gevoelen, en die genot kunnen hebben van de overige tot hunne onderhouding en tot hunne geneugte geschapene dingen: — dat voor de geneugte van het geringste Wormtje gezorgd is, maar dat God jegens den Mensch by uitnemenheid milddadig is geweest: — dat zelfs de dingen, die de Mensch voornamelyk en het meest nodig heeft, betrekking hebben op de voor hem geschikte grotere en menigvuldigere Genugten: — dat wy inderdaad omringd zyn van louter Goddelyke weldaden: — dat het niet mogelyk was alle menschen, ten dezen opzichte, gelyk te stellen, en dat de ellenden, die ons min of meer drukken, volstrektelyk niets tegen Gods hoogste Goedheid en Menschenliefde bewyzen. Laaten wy 't hen, gelyk ik reeds gezegd heb, regt voelbaar maken, dat God de Liefde is; en laten wy dan zien of zo de Mensch zo boos zy, dat hy God niet wederom lief hebben zoude. Laaten wy Gods heerlyke Openbaring in de Schepping en Onderhouding regt dikwils prediken; maar laten wy tevens die in de Verlossing niet agterwege laten (*). Het een en 't andere geschiedende,

„ (*) Zo zeker het is, dat de Verbinding dezer twe heerlyke Openbaringen Gods noodwendig vereischt word tot ene redelyke en Schriftmatige bediening van het Evangelie, zo zeker is het helaas! ook, dat dezelve nog al maar te veel verzuimt word. En ik kan niet denken, dat ik dwale, wanneer ik dit verzuim als den grond aanmerke, dat het Kristendom van velen als ene *redenlooze Dwepery*, — en dat van anderen als een louter *Deismus*, of gelyk de Eerw. *Lavater* zegt, als een (emporbrausende *Cristusleere* Christendum) *Kristusloos Kristendom* — verschynt." De Heer Vertaler, deze aenmerking schryvende, haelt voorts de waerschouwing van den

de, zal Dankbaarheid en Vertrouwen te gelyk, en dus Godsdienst voortgebracht worden."

By deze Verhandeling komt hier nog ene derde, over het Philosopheren in den Godsdienst, of het gebruik der Reden by het voorstellen der geopenbaerde Waerheden. Dit gebruik, zegt hy, heeft men aen te wenden (1) met Verstand van dezelven; (2) tot Onderzoek van derzelver Mogelykheidt; (3) ter naspeuringe van den aert harer Mogelyklykheidt; (4) haer redelyke Waerschynlykheidt en Bewysbaarheidt; (5) harer Gronden; en (6) harer Gevolgen. Dit alles stukswyze breeder

den Eerwaerden *Lavater*, tegen het opkomende *Kristuslooze Kristendom*, en de *Redenloze Dwepery* aen; en geeft ons, by die gelegenheid, de volgende omschryving van 't geen men, zyns oordeels, te verstaen heeft, door die benamingen, welken de Eerw. *Lavater* gebruikt.

„ Door een *Kristusloos* Kristendom versta ik een Kristendom, waar by men zig des Euangeliums Christi derwyze schaamt, dat men van Gods heerlyke en genaderyke Openbaring in het werk der Verlossing zo niet ten enemaal zwygt, immers weinig of geen werk maakt, terwyl men zig ten enemaal, immers voornamelyk en meerendeels, tot de Prediking van Gods heerlyke Openbaring in de Schepping en Onderhouding bepaalt; en dienvolgens de Drang- of Beweegreden tot *Deugd* alleen uit de laatste ontleent, zonder dezelven te onderschragen, te versterken, en te verlevendigen, met die allergewichtigste Beweegredenen, die het werk der Verlossing aan de hand geeft. Het een en ander tegen de allerklaarste Leeringen der H. Schrift: b. v: Joh. XIV. 6. Act. IV: 12.

„ Door ene *redenloze Dwepery* versta ik zulk ene Denk- en Handel-wyze, waar by men in 't algemeen onderstelt, dat tusschen Gods Openbaring in het Boek der Natuur en zyne Openbaring in de H. Schrift, en wel byzonder in het Euangelie van Jesus Kristus; of, 't geen het zelfde is, tusschen de Reden en 't Geloof, — ene *ware* (ik zeg niet ene *Schyn*) *Strydigheidt* plaats kunne hebben. En dat men dienvolgens door het Geloof deze of gene stelling voor *waar*, en deze of gene daad voor *goed* kunne houden, ja zelfs, op het gezag van een innerlyk Licht, van een Getuigenis des Geestes, van een zeker Gevoel, of van iets anders, hoe men 't dan ook noeme — *hebbe* te houden; hoe zeer men ook door de Rede begrype, dat die stelling of in haar zelve ene tegenzeggelykheidt insluit, of met andere erkende Waarheden baarblykelyk strydt, en dus noodwendig *valsch zy*: — en dat die daad regeltegt tegen een onbetwistbaar Gebod der Reden of der Schrift aanloopt, en dus noodwendig *kwaad zy*."

(*De Vertaler.*)

Digitized by Google

der ontvouwd hebbende, toont hy verder de mogelykheid, de noodzaeklykheid en de nuttigheid van het Philoſopheren over den Godsdienſt, met aenwyzinge van het misbruik, waer voor men zich te wachten, en het rechte gebruik, dat men 'er van te maken heeft. In het voordragen hier van, dat met zeer veel omzichtigheid gedaen word, legt zyn Hoogeerwaerde het 'er tevens op toe, om den Lezer te doen opmerken, van hoe ongelyk een gewicht het is, het geen hier geſchieden *kan*, en het geen hier geſchieden *moet*; het geen noodig is om de Zaak zelve te leeren kennen, en 't geen alleen dienſtig is, ter nadere opheldering; welk onderſcheid van zeer veel nuttigheid in de Christelyke Onderwyzingen is, en dikwerf niet behoorlyk in acht genomen word.

Zeevenvoudige Orde des Heils. Korte Text-Catechismus. Orde der Leevenspligten, en Orde der Bybelſche Historien, met eene rechte beſteeding van den Catechismus. Door CHR. STARKE, *Eerſte Leeraar en Garniſoenprediker, van de Stad en Vesting Drieſen. Naar den laatſten Hoogduitſchen druk vertaald, door* A. FR. KLENKE, *Hoog- en Nederduitsch Schoolhouder te Amſterdam. Te Amſterdam by* A. Meijer 1773. *Behalven het Voorwerk* 220 *bladz. in groot octavo.*

DE orde des Heils, of de Leer aengaende 's Menſchen zaligheid, word hier, naer de gewoone leerwyze der Euangelisch-Luterſchen, op zeven verſchillende manieren ontvouwt; te weten. (1.) In negen korte Stellingen. (2.) In bekende Schriftuurplaetzen, tot die Stellingen betreklyk. (3.) In 32 Rymregelen. (4.) In korte eenvoudige Vragen en Antwoorden. (5.) In ene korte Schets. (6.) In eene uitbreiding dier korte Schetſe. En (7.) In Regelen voor Studerende en Eenvoudigen, die den inhoud der Leere in veertig Leerſtukken ſchetswyze wat breedvoeriger voordragen. — De Eerwaerde *Starke* houd in ieder dezer voorſtellingen ene geregelde ſchikking, waer van men zich, naer de vatbaerheid der Leerlingen, in ene Catechetiſche Onderwyzing met vrucht zou komen bedienen. Wel byzonder zyn de drie laetſten op zodanig ene wyze te zamengeſteld, dat ze natuurlyk geſchikt zyn, om het gegeven onderwys, door ene gevoeglyke herhaling, in te ſcherpen, en allengskens verder uit te breiden, dat, door een bekwaem Onderwyzer, of een oplettend Leerling, die zich zelven oefent, langs dezen leiddraed met nuttigheid kan geſchieden.

Hier

Digitized by Google

Hier nevens heeft zyn Eerwaerde gevoegd den *kleinen Catechismus* van Dr. *M. Lutherus* met de opgave der Schriftuurtexten tot het aldaer gemelde betreklyk, en ene aenwyzing, hoe men de verklaring der Leerſtukken, uit de bovengenoemde zevende Orde, daer mede gepaerd kan doen gaen.

Wyders behelst dit Stukje ene korte opgave van de voornaemſte plichten, die ons jegens God, ons zelven en den Naesten te betrachten ſtaen. Mitsgaders een beknopt bericht van 't beloop der Bybelſche Geſchiedenisſen, ene optelling van de Euangeliſche Zegeningen, en ene verzameling van kortbondige Zedelesſen, ter regelinge van 't gedrag. —— Het een en 't ander maekt dit Geſchrift tot een nuttig Huisboek voor de Lutherſche Jeugd.

De Staat der afgeſcheide Geesten voor den dag der Opſtandinge, overwogen door J. E. VOET. *Te Utrecht by de* Wed. J. J. v. Poolſum *en* A. v. Paddenburg, *en te Amſterdam by* Lovering *en* Allart 1773. *In groot octavo*, 136 *bladz.*

ENe oplettende naſpeuring van 't geen men, rakende den ſtaat der Menſchen, byzonder der Geloovigen en Godvruchtigen tusſchen den Dood en de Opſtanding, zo door redenering uit de wyze van het beſtaan der Geesten, als door de onderrichting van Gods Woord, te denken hebbe, is het gene, dat ons de Heer *Voet* in dezen onder het oog brengt. Hy ontvouwt ons zyne overdenkingen wegens dit onderwerp in twee Verhandelingen. De eerſte Verhandeling is geſchikt, om de natuurlyke gevolgen, welken het zedelyk goed en kwaed, uit zyn natuur, in een redenmagtigen Geest, na de aflegging van dit grove lichaem, hebben moeten, na te gaen. En in de tweede Verhandeling overweegt de Autheur, wat hem Gods Woord, naer zyn inzien, van dezen afgeſcheiden ſtaet der Geesten ontdekt; waer omtrent hy zich echter, met afzicht van den rampzaligen toeſtand der godloozen, bepaelt, tot den ſtaet der afgeſcheide Geesten, die in den Here ontſlapen zyn. —— Schoon men niet zeggen konne, dat de Heer *Voet* dit, in verſcheiden opzichten, duister ſtuk in zo helder een licht geplaetst hebbe, dat het ene overtuigde toeſtemming afvordere; mag men echter, naer ons inzien, wel zeggen, dat hy daer omtrent verſcheiden beſpiegelingen voorgeſteld, en op zyne vooraf geleide gronden regelmatig aengedrongen heeft, die overweging verdienen. En alles is eigenaertig geſchikt, om den Geest een treffend vooruitzicht

Digitized by Google

te verlenen, van dat heil, 't welk God weggeleid heeft voor de genen die hem vrezen, om 'er terſtond na den dood aenvanglyk in te deelen, in de ontwyfelbare verwachting van deszelfs voltrekking, met de Opſtanding, in de eindelooze eeuwigheid.

Men heeft zich, volgens den Heer *Voet*, hier voor te ſtellen, „ dat onze geesten zekerlyk ene plaets beſlaen zullen, — met bewustheid en genot van die plaets. — Dat Jeſus Christus, — in wiens aengezicht men Gods heerlykheid zal kunnen zien, — daer ter plaetze zyn zal. — Dat de afgeſcheiden Geest die zalige inwendige gemoedsgeſteldheid zuiver en levendig bezitten zal, welke het natuurlyke gevolg der geloovige werkzaemheid in dit leven is, met de daer aen verknochte heuchlyke gevolgen, waer toe die ſtaet natuurlyk aenleiding geeft. — Dat God die zamelplaets geſchikt heeft tot de byeenvergadering van ſoortgelyke geesten, in welker aller natuur Hy de gezelligheid ingeplant heeft; en dat God altoos de eenſtemmige begeerte zyner kinderen vervult, indien de hoogſte wysheid niet nog iets beters aen hun ſchenkt. — Dat God deze zamelplaets geſchikt heeft, tot ene aenvanglyke verhooging en belooning. — Dat de Hoogſte Majeſteit altoos getoond heeft, zyn byzonder behagen te ſcheppen in den vereenigden Godsdienst. — Dat het God noch aen goedheid noch aen magt ontbreekt, om zo wel aen zyne eigen goedheid, als aen het vurig verlangen zyner kinderen, en in 't byzonder aen 't genoegen van zyn eigen Zoon en Throongenoot te voldoen, wiens ernſtige begeerte altoos geweest is, dat zyne discipelen zyn zouden daer Hy was. — En dat 'er na den dood geen redenen meer uit te denken zyn, waerom alle die zaligheden nu langer onthouden zouden worden. — Men verlevendige zich, zegt hy, dit alles, en vreeze niet dat men den ſtaet der afgeſcheide Geesten gelyk zal ſtellen, met den ſtaet der Zaligen na de opſtanding: want dit onderſcheid zal nog onnadenklyk groot blyven. — Wanneer aen de afgeſcheiden zalige geesten, by de opſtanding, gegeven zullen worden, onſtervelyke, onverdervelyke, geestlyke en heerlyke lichamen, om daer door, uit alle de onmeetbare deelen van het uitgebreide Godsryk, hunne kennis, verwondering, liefde en blydſchap, tot in eeuwigheid te vermeerderen, dan zal dit zalig Paradys evenwel nog merklyk verſchillen van den derden hemel, de vaste plaets van Gods wooning!"

Ge-

Digitized by Google

Geuziana. Door P. G. JOSSELIN. *Thans Emeritus Predikant van Vegbel en Erp. Te Amſterdam by* F. H. Demter 1773. *In groot octavo* 182 *bladz.*

Bitterheid word hier met Bitterheid vergolden. De Schryver dezer *Geuziana* heeft kunnen goedvinden, het haetlyke dat de Roomſche Kerk den Proteſtanten te laste legt, op zyne manier tegen te gaen, door niet alleen de Proteſtanten hier van vry te ſpreken, maer het zelve ten ſterkſte op de Roomſche Kerk over te brengen, om dezelve in het haetlykst licht te doen voorkomen. Men ontdekt aen de ene en de andere zyde veel yvers; doch weinig oordeels; en 't lezen van zodanig een Geſchrift ſtrekt in genen deele tot beſchaefde onderrichtinge; zo 't enige natuurlyke uitwerking heeft is het die van verbittering, of ſpotterny; waer toe men aenleiding geeft, als men 't 'er maer op toelegt, om haetlyke dingen te ſchryven, dat dikwils beſpotlyk word. —— Dit ſtraelt hier byzonder door in des Autheurs Ketterlyst, ſtrekkende, om te toonen, dat 'er naeuwlyks enige ſoort van Kettery is, die de Roomſche Kerk niet nagevolgd heeft; waer toe de minſte zweem van gelykheid, zelf in ene enkele daed, zomtyds genoeg is. By voorbeeld.

„ *Marcoſius*, veinſende te *danken*, en zyn *Gebed* wat lang uitſtrekkende, deed *wyn* in een *beker*, (ergens mede gemengt,) een *purperroode coleur* aenneemen, op dat het ſcheen dat hy door de *genade* van die dingen die boven allen zyn, zyn *bloed*, door zyne aenroeping, deed nedervloeijen in dien *beker*; zoo *Epipbanius* in de 34ſte *Kettery* verhaald. In navolging van dezen, hebben de *Papisten* de *Transſubſtantiatie* van 't brood en den *wyn* verdigt, en de *genade* aen de *Sacramenten* vast gemaakt.

„ De *Acephali* maakten uit een zoort van menſchen, die na hun van het zamengeſteld woord, *vryluiden* waaren, (en onder *geen Hoofd* ſtonden,) en by wien zegt *Nicephorus* in zyn 18de *Boek cap.* 45. den *communie* langen tyd bewaert zynde, tegen het *Paaſchfeest* tot *kleine brokjes* gemaekt wierd, om uit te reyken aen die genen, welke tot hen over quamen. Van dezelven hebben de *Papisten* geleerd het *Brood* (of liever den *Ouwel*, die maar *ſchuim van brood* is,) lang te *bewaren*, om in de *Paaſchweek* alleenlyk, en doorgaens maer op dien tyd, aen 't volk uit te deelen."

Met zulke dingen te ſchryven toont men, dat men meer het haetlyke dan het bondige op het oog heeft; doch onze Autheur

theur ſchynt zich zulks geoorlofd te achten, om dat de Roomſche Kerk de Proteſtanten meermaels ten haetlykſte afmaelt: 't is des, zegt hy, „ ook maer billyk dat men hun *maaijen* laate 't geen zy gezaeyt hebben, volgens den gansch billyken Stelregel des *Apostels*, Gal. VI: 7." Welk een zeldzaem gebruik der Heilige Schrift! doch 't is niet noodig, zo we hoopen, dit voor Proteſtanten breeder te ontvouwen.

Brief aan de Leeraaren der Hervormde Gemeinten in Nederland, by gelegenheid, dat in de openbaare Godsdienſtoeffeningen een nieuwe Pſalmberyming zal worden in gebruik gebragt. Te Amſterdam by H. Vieroot *en* de Wed. Loveringh *en* Allart 1774. *In groot octavo* 32 *bladz.*

IN dit Geſchrift word zeer ernſtig aengedrongen, op het afwenden van een misbruik, dat in het Pſalmgezang in den openbaren Godsdienſt plaets heeft. Men zingt naemlyk in Nederlands Kerk veel al, vóór de Predikatie, in 't vervolg van tyd, alle de honderd en vyftig Pſalmen, van den eerſten tot den laetſten, zo als ze op elkander volgen: ſchoon eenigen van dezelven voor de Gemeente geheel onverſtaenbaer zyn; hoewel verſcheiden meermaels aan onze tydsomſtandigheden niet beantwoorden, of, uit hoofde veler byzonderheden, door de Christenen niet konnen noch mogen gezongen worden; en dikwils in genen deele toepaslyk zyn, op den inhoud der daer aen volgende Leerreden. Hier by komt nog dat men in zommige Gemeenten de gewoonte heeft van twee Pſalmen in 't vervolg te zingen; waer van de eerſte, of Voorpſalm, in zommige omſtandigheid, en, als by 't verhandelen der Catechismusleere, van de Lydens- en Feeſtſtoffen, gekoozen is naer den aert van 't onderwerp, waer over gepredikt zal worden; doch waer toe de Volgpſalm veel al geen de minſte betrekking heeft. Ook vind men wel, dat de Predikant, op den predikſtoel zynde, den Volgpſalm opgeevende, de Gemeente juist het eerſte, of de twee eerſte verzen van dien Pſalm laet zingen, zonder in acht te nemen, dat de Gemeente 'er niets aen heeft, en dat 'er geſchikter verzen in dien Pſalm voorkomen. — Het onredelyke en onſtichtlyke van deeze misbruiken word hier, met beſcheidenheid, duidlyk en gemoedlyk voorgedragen, of het ook aenleiding mogte geven, om zulks, by het in 't gebruik brengen der Nieuwe Pſalmen, weg te nemen; op dat het openbare Pſalmgezang, nu de Gemeente ene wel uitgevoerde op-

wek-

Digitized by Google

wekkende berymíng der Pſalmen bezit, ook ten dezen aenzien, ter vermeerderinge van de algemene ſtichting der Gemeente, verbeterd moge worden. De Autheur zyn voorſtel beredeneerd en het gewicht daer van aengetoond hebbende, verzoekt de Leeraren der Kerke, dat ze dit toch in ernſtige overweging gelieven te nemen. „ Hebben, zegt hy, 's Lands dierbaare Overheden ons verblyd met het Nieuw Pſalmboek, dat u Eerw. zich dan benaerſtigen om ons, door die hier in te verkrygen toeſtemming der Regenten, met het wegneemen van die ergernis te verblyden; dan zal 'er, in plaats van aanleiding, mag ik het niet wel zeggen, tot het misbruiken van Gods heiligen Naam, in de openbaare Godsdienſtoefeningen, gelegenheid gegeven worden, dat de Gemeinten Gode ter eere Pſalmzingen, en daar door de onderlinge ſtichting bevorderd wordt." Verders aenmerkende, hoe zulks op ene gemaklyke wyze zou konnen geſchieden, laet hy echter de wyze der ſchikkinge, met goedvinden der Overheden, geheel aen hunne Eerw. over, betuigende dat dezelve der Gemeinten onverſchillig is, „ wanneer 'er maar aan dit voorſtel, waarom duizenden, waarom het beste gedeelte van de Gemeinten, hun Eerw. zo duur aanbevolen, zo ernſtig bidden, mogte voldaan worden."

Aanpryzing van Heilig Zingen. Door P. BROUWER, B. Z. *Doktor en Profeſſor in de Theology en Predikant te Dordrecht. Te Dordrecht by* P. v. Braam 1773. *In groot octavo* 38 *bladz.*

EEne opweklyke Leerreden tot het hartlyke Godsdienſtige Gezang, naer aenleiding van Kol. III. 16; in welke de Hoogeerwaerde *Brouwer* 's Apoſtels vermaning onderſcheidenlyk ontvouwt, en ter betrachtinge ernſtig aendringt. Deze Leerreden byzonder opgeſteld zynde, met betrekkinge tot de aenſtaende invoering van 't Nieuwe Pſalmboek ten dienſte van Nederlands Kerke, ſtelt ons in de Toeëigeningen ook nog enige welgepaste aenmerkingen, over 't vroegere gebruik der berymínge van *Datheнus*, en 't rechte gebruik der nieuwe berymínge, voor.

Digitized by Google

PETRI CAMPER Disſertatio de Emolumentis & optima methodo Inſitionis Variolarum. Accedunt Ejusdem Epistola ad D. VAN GESSCHER, de Emolumentis Sectionis Synchondroſeos oſſium pubis in Partu difficili. Nec non Animadverſiones Criticæ in Illustrisſimi G. L. B. VAN SWIETEN Commentaria de Variolis. Groningæ apud *H. Crebas* 1774.

Verhandeling over de Voordeelen, en de beste wyze van de Inënting der Kinderziekte. Door PETRUS CAMPER, enz. enz. 248 *bladz. in groot octavo, buiten de Bladwyzer.*

DE Koninglyke Academie van Toulouſe heeft, ter oplosſing voor 't einde van Jan. 1772, voorgeſteld gehad, de bepaaling der voordeelen en der beste wyze, van de Inënting der Kinderziekte. De Hooggeleerde Heer CAMPER, welke in 't Jaar 1770 uitmuntende Aanmerkingen, met Waarneemingen bevestigd, over de Inënting der Kinderziekte, 't Gemeen medegedeeld hadde, heeft wel de moeite willen neemen, om aan deeze voorgeſtelde Vraag van de Academie, in een daar toe vervaardigde Verhandeling te voldoen, welke hy aan de Academie ter beöordeeling, tegen den bepaalden tyd, gezonden heeft. De Hooggeleerde Auteur heeft 't genoegen gehad, van zyne moeite bekroond te zien, door dien de Academie de prys aan den Schryver van deeze Verhandeling toegeweezen heeft. Dezelve is in twee Afdeelingen verdeeld. De eerſte handelr van de voordeelen der Inënting. Waar toe met recht gebragt wordt, 't minder gevaar van ſterven. De Heer LEUTHNER heeft in een Voorrede voor een Hoogduitſche Vertaaling van de Verhandeling van den Heer DIMSDALE, over de Inënting, getoond, dat van 107, 624 Ingeënten, maar 23 geſtorven waren, dat is uit 4,679 één. Volgens de berekening van den Auteur, zouden 'er door de natuurlyke Kinderziekte uit 107, 624 Perſoonen 16, 556 geſtorven zyn. De Inënting heeft derhalven 16, 533 Perſoonen in 't leven behouden. De kwaadaartige Pokken, de Rotkoorts en Purpervlakken, welke in de natuurlyke Kinderziekte veel voorkomen, zyn in de Inënting zeldzaam, en worden maar weinig waargenomen; gelyk ook de Etterkoorts, de ontſteeking en verzweering der oogen, zwaare Verëtteringen, enz. De natuurlyke Pokken komen 't meest in 't aangezicht, aan de handen, en op die plaatſen, welke aan de lucht blootgeſteld zyn. De Auteur heeft in de Ingeënte Pokjes daar op byzonder gelet, en uit een genoegzaam getal Waarneemingen bevonden, dat 't aan-

Digitized by Google

gezicht $\frac{1}{7}$ gedeelte van 't getal der Pokken, van 't geheel Lighaam, moet toegerekend worden. Daar 't zelve anders volgens een evenredige Verdeeling, naar de grootte der oppervlakte, niet meer dan $\frac{1}{20}$ gedeelte behoorde te hebben. De Auteur houdt de zwelling van 't aangezicht, de handen en voeten, niet voor *Krityk*, maar als natuurlyke gevolgen van de ontſteeking van de huid; gelyk ook de Kwyling. Hy ſtelt veel vertrouwen in de voorzegging, welke hy trekt uit de gedaante en kleur van de huid. In de tweede Afdeeling word gehandeld, over de beste wyze van de Inënting der Kinderpokjes: welke, volgens den oordeelkundigen Schryver, in 't kort kan bepaald worden. Men heeft namentlyk geene voorbereidingen, geene hulpmiddelen noodig; men moet alleen de ſmetſtoffe door een kleine wond, met een eenvoudig Inſtrument, in 't bloed brengen, en 't overige aan de Natuur overlaaten, leevende ondertuſchen volgens zyne gewoonte. —— RHAZES heeft hier in de Geneesheeren aan 't dwaalen gebragt: welken SYDENHAM en BOERHAAVE gevolgd hebben. De Schryver toont dit breedvoeriger aan. —— De Inënting is ook met goed gevolg, door onzen Auteur aan Kinderen verricht; welke van Beenë:ters en *herpes* aangetast waren. DIMSDALE getuigt dat menſchen, door langduurige Ziekten uitgeteerd, Scorbutike, Scrofuleuſe en lichtige geſtellen, even gelukkig de Inënting ondergaan hebben als de gezonden. —— Twee Plaaten zyn hier by gevoegd, waaröp de dagelykſche verandering van de wondjes in de Inënting afgebeeld zyn. —— Hier by komt nog een aanmerking over een Ziekte van de Schaapen, in onze taal *Pokken*, in 't Fransch *le Claveau*, genoemd. De Schryver van de *Gazette ſalutaire* had te vooren een aanmerking tegen de Proeven van den Heer CAMPER, over de Veepest, gemaakt: te weeten, waarom hy niet liever Proeven deedt, over de genoemde ziekte der Schaapen, welke DU VERNEY *Jun.* met de Kinderpokjes vergeleeken heeft, om dat ze ook beſmettelyk zyn, en, volgens ſommigen, maar eens de Schaapen aantasten, en nu eens onderſcheide, en dan ſamenvloeijende, puisten voortbrengen. Om dan hier aan te voldoen, heeft de Hoogleeraar een Schaap, op zes verſcheide plaatzen, met pokſtoffe Ingeënt; dog 't zelve vatte niet, en de wondjes genazen zonder ontſteeking, tot een bewys, dat die ziekte der Schaapen geen overeenkomst met de Kinderziekte heeft.

De Brief van den Auteur aan den Heer VAN GESSCHER, over de doorſneede van de *Synchondroſis oſſium pubis in partu difficili*, welke in de *Nieuwe Vaderlandſche Letteroefeningen*,

Vde Deel, 2de Stuk, bladz. 385 gevonden wordt, nu in 't Latyn overgezet zynde, maakt 't tweede Stuk van deeze Verhandeling uit; 't derde Stuk behelst eenige oordeelkundige Aanmerkingen, over de Verklaaring van VAN SWIETEN, aangaande de Kinderziekte. De Heer VAN SWIETEN, welke de geheele Wereld achting en eerbied toedraagt, heeft 't laatſte Deel van zyne Verklaaringen, over de kortbondige Spreuken van BOERHAAVE, begonnen met de Kinderziekte. Hy getuigt in de Voorreden voor dit Deel, dat de beſchryving van deeze Ziekte, reeds langen tyd te vooren, door hem opgeſteld en afgedrukt was geweest, zelfs voor dat nog iemand van 't Keizerlyk Huis de Kinderziekte gehad hadde. Men had toen ter tyd, byzonder te Weenen, nog zo veel ondervinding niet, aangaande de Inënting der Kinderziekte, als wel nu ter deezer tyd. 't Is daarom niet te verwonderen, dat de Heer VAN SWIETEN zwaarigheden tegen dezelve maakte, welke naderhand duidelyk genoeg door de ondervinding wederlegd zyn. VAN SWIETEN heeft evenwel, 't welk meer te verwonderen is, niet van zich kunnen verkrygen, ſchoon in zyne laatſte tyden ooggetuige geweest zynde, van de gelukkige gevolgen der Inënting, om te herroepen zyne voorige zwaarigheden tegen deeze behandeling, en dus de Geneeskundigen te overtuigen, van de verandering zyner gedachten in deeze zaak. 't Is zeker, dat men zulks van de edelmoedige denkwyze van deezen braaven Man zoude verwacht hebben. De Heer CAMPER heeft zich daarom verplicht gevonden van zyne Leerlingen aan te toonen, 't geen de Hr. VAN SWIETEN, te onrecht, ten nadeele van de Inënting der Kinderziekte aanmerkt: jonge Geneesheeren zouden zich anders ligt, door 't gezach van zo groot een Man, als VAN SWIETEN, laaten vervoeren.

Natuurlyke Historie of Uitvoerige Beſchryving der Dieren, Planten en Mineraalen, volgens het Samenſtel van den Heer LINNÆUS. *Met naauwkeurige Afbeeldingen. Tweede Deels, Eerſte Stuk. Te Amſt. by* de Erven van F. Houttuyn 1773. *Behalven het Voorwerk* 438 *bladz. In groot octavo.*

AAn het *Dieren-Ryk*, in 't voorgaande Deel van dit Werk beſchouwd, hegt zig door middel der *Dierplanten* en *Plantdieren*, ons ten laatſte onder 't oog gebragt, het *Ryk der Planten*, tot welks beſchryving de Heer *Houttuyn*, met dit tweede Deel, overgaat.

Hy vangt het zelve aan, met eene Inleiding, of Verhande-

ling

Digitized by Google

ling over de Eigenſchappen der Planten in 't algemeen; welke ons met veel naauwkeurigheid voordraagt, het geen daar omtrent in aanmerking komt. Hoe zeer zy van de Dieren verſchillen, vindt men egter, gelyk hy aantoont, eene merkelyke overeenkomst tusſchen de Dieren en de Planten. De laatſten, zo wel als de eerſten, leeven en zyn gevoelig; men ontdekt in de Planten iets, dat vergeleeken mag worden by de werkingen van 't Gezigt, 't Gehoor, den Reuk en den Smaak der Dieren; ook mag men hun, zo wel als den Dieren, een ſlaapen en waaken toeeigenen. Maar 't geen hier omtrent boven al in aanmerking komt is het Leeven; bezittende de Planten, gelyk de Dieren, „ eene aandoenlykheid voor prikkeling, welke maakt, dat het Werktuiglyk Geſtel, t'eeniger tyd als ſtil ſtaande, door de een of andere oirzaak weder in beweeging gebragt kan worden". Overeenkomſtig hier mede hebben zy ook eene Vaatagtige Structuur, Sapvoerende Vaten, Zakjes of Vergaarplaatſen en Lugtpypjes, in welken het Leeven der Planten, door de beweeging der Vogten en der Lugt, werkzaam is; waar door de Planten in lengte en dikte toeneemen of groeien.

Na deeze algemeene ontvouwing van 't geſtel der Planten, ter Groeijinge geſchikt, verledigt zig onze Natuurkundige ter nadere verklaaringe van de Groeijing zelve; met agt te geeven op de deelen, waar uit de Planten beſtaan: te weeten den Wortel, den Steel, Steng of Stam en de Bladen. Hier aan volgt een onderzoek over den loop der Vogten in de Planten; mitsgaders eene beſchryving van de klauwiertjes en doornen der Planten, als mede van de wolligheid der Bladen, en derzelver klieren, beneffens de draadjes of haartjes, die veel al de uitwerpende buizen der klieren zyn. Verder gaat onze Autheur over, om een uitvoerig berigt te geeven van de vrugtmaaking der Planten, met de daar toe vereischte Bevrugting; ten welken einde het onderſcheid der Manlyke en Vrouwlyke Sexe ook in de Planten plaats heeft. De Heer *Houttuyn* dit ten klaarſte getoond, en de Bevrugting onderſcheidenlyk beſchreeven hebbende, keert hier op weder tot de Groeijing, in de vermenigvuldiging der Planten, en doet ons opmerken, dat zy, even als de Dieren, natuurlyker wyze eindelyk moeten ſterven; ſchoon zommigen gezegd konnen worden hunnen wasdom, door Wortelſchieting, als 't ware, te vereeuwigen.

Dit leidt onzen Schryver verder tot het voordraagen van andere manieren, op welken de Planten, buiten Bevrugting, zo door de Natuur als door de Kunst, vermenigvuldigd wor-

Digitized by Google

den; wanneer men gebruik maakt van derzelver Afzetſels, Uitloopers en Zydſcheuten; als men zig bedient van de Afzuiging of het Inleggen, het Enten en Oculeeren. By deeze gelegenheid verklaart hy ons nader het geen betrekking heeft tot de Knoppen der Boomen, die alle de vereischten der Vrugtmaakinge, zo wel als het Zaad, en vaardiger ter ontwikkelinge dan in het zelve, kunnen bevatten. Hier aan hegt hy wyders nog eenige merkwaardige ophelderingen, raakende het verhaasten en vertraagen van den groei der Planten, het ſnoeien der Boomen, en 't verdubbelen der Bloemen; dat hem voorts aanleiding geeft, om gewag te maaken van het Honingbakje der Bloemen, benevens derzelver Honing en Wasch. En hier op gaat de Autheur natuurlyk over, om nóg kortlyk te melden, hoe de Planten ons Leeftogt en Geneesmiddelen verleenen, wat de Scheikonst in dezelven ontdekt, en hoe zy ons in de Zamenleeving, op allerleie wyzen, van eene ongemeene nuttigheid zyn.

By deeze Inleiding, in welke alle de gemelde byzonderheden, die tot de kennis der Plantkunde in 't algemeen behooren, met veel juistheid voorgeſteld worden, voegt de Heer *Houttuyn* nog eene tweede Verhandeling over de Lotgevallen der Kruidkunde; in welke hy ons een oordeelkundig verſlag geeft van de verſchillende Rangſchikkingen, en tevens aanwyst voor hoedanig eene hy zig in dit Werk bepaalt.

Men heeft, gelyk onze Autheur toont, de Kruidkunde al vroeg geoefend; doch het liep aan, tot in de zestiende Eeuw, eer men dezelve tot eenige regelmaatigheid gebragt zag, door *Conradus Gesnerus*, den Vader of Voedſterheer der geheele Natuurlyke Historie, in den jaare 1565 overleeden. Van dien tyd af hebben 'er veelen hun werk van gemaakt, om de Planten op eene geregelde wyze in Klaſſen te verdeelen, en hier uit zyn in laatere dagen verſcheiden Rangſchikkingen voortgekomen, waar in de een zig deeze en de ander geene Methode voorſtelde, welker voornaamſten de Heer *Houttuyn* in deezen opgeeft, met nevensgaande aanmerkingen over dezelven. Wat hem betreft, hy bepaalt zig voor de volgende Natuurlyke Methode, of verdeeling in tien Klaſſen.

1. „ Palmboomen. Die een Bloemſteng en Vrugtſcheede hebben, met een hoogen ongetakten Stam, gekroond met altyd groenend Loof.

2. Boomen. Alle andere zonder onderſcheid, doch nader verdeeld kunnende worden.

3. Heesters. Die maar een kleinen Stam hebben, of Taksgewyze uit den Wortel ſpreiden, en wier Gewas overblyft.

4. Krui-

Digitized by Google

4. KRUIDEN. Die een Jaarlyks Gewas maaken van veeler-ley Geſtalte, 't zy met een al of niet overblyvenden Stoel of Wortel.

5. BOLPLANTEN. Deeze zyn door den Bolagtigen Wortel kenbaar.

6. GRASPLANTEN. Die Halmen draagen, en waar onder dus alle Soorten van Koorn begreepen zyn.

7. VARENS. Die geen Bloem hebben en 't Zaad op den Rug.

8. WIEREN. Die in 't Water huisvesten, toonende zeldzaam Bloem of Zaad.

9. MOSSEN. Die als uit geſchubde Blaasjes beſtaan, en Huikjes hebben op de Zaadſteeltjes.

10. PADDESTOELEN. Een Gewas op zig zelve, zonder Blad of Loof".

Deeze Natuurlyke Methode ſtelt zig de Heer *Houttuyn* voor te volgen, ten opzigte van de Klaſſen der Planten, die in 't hoofdzaaklyke zeer weinig verſchilt, van de Natuurlyke Schikking van den Heer *Linnæus*; en voorts zal hy zig, met betrekking tot de Rangen houden, aan de Methode der Sexen, zo als de Heer *Linnæus* dezelve opgemaakt heeft. En volgens deezen leiddraad vertrouwt de Autheur, dat het geheele Ryk der Planten niet meer dan acht of tien Stukken zal uitleveren.

Naar de hier boven gemelde ſchikking begint hy des verder in dit Stuk met de PALMBOOMEN; welken hy, om dat ze in Europa minder bekend zyn, wat breedvoeriger beſchryft, dan hy de overige Planten meent voor te draagen. Ze worden onderſcheiden in Waaijerbladigen, Vederbladigen en Dubbelvederbladigen. Onder de eerſten behooren drie Geſlachten; de *Chamærops* of laage Palmboom; de *Borasſus* of Jagerboom; en de *Corypha* of Sariboeboom. Onder de tweeden heeft men de *Cycas* of Saguéboom; de *Kokos* of Kalappusboom; de *Phœnix* of de Dadelboom; de *Elais* of Palmietboom; de *Areca* of Pinangboom; de *Elate* of wilde Dadelboom; en de *Zamia*, zynde een Amerikaansch Palmgewas. En hier by komt ten laatſte het dubbelvederbladige Geſlacht van de *Caryota*, waar toe de wilde Sagueer- of Nieboomen betrokken worden. —— Onder deeze Palmboomen, welken in derzelver verſcheidenheid, met aanmerkingen over veele weetenswaardige byzonderheden, alhier naauwkeurig beſchreeven worden, munt boven alles uit de *Kokosboom*; waarom wy nog eenige merkwaardigheden raakende denzelven uit dit berigt zullen mededeelen.

Hy ſteekt zyn Stam en Kruin boven de meeste andere Boomen uit; wykt in cieraad niet voor de gewoone Palm- of Da-

Dadelboomen; wordt van zommigen voor den vrugtbaarſten Boom der geheele Waereld gehouden; en deszelfs Vrugt niet alleen, maar ook deszelfs Stam, Wortelen en Bladen zyn van een veelvuldig gebruik.

Deeze Boom heeft een zeer rechten Stam, die byna overal even dik blyft, en aan den top dikker wordt. In zyne jongheid zet hy reeds zyne dikte van een voet en daar boven, en de behoorlyke hardheid bekomen hebbende ſtygt hy op, ter hoogte van zestig, en ook wel van zeventig tot tachtig voeten. Hy heeft geen Takken, dan de twygen of bladſteelen aan den top, die deszelfs Kroon maaken; by den oorſprong wel een ſpan breed zyn, doch verder tot de dikte van een arm verdunnen, en de lengte van twaalf tot zestien voeten hebben. Zy zyn, drie of vier voeten van den oorſprong af, kaal, doch verder wederzyds bezet met bladen, die twee a drie voeten lang, ruim twee duimen breed, en aan 't einde ſpits zyn. —— De Bloemſcheede, naar een Schuitje gelykende, bevat zo wel de Bloemen als de Vrugtbeginzels of de Manlyke en Vrouwlyke Teeldeelen; zo dat de Kokosboom Bloem- en Vrugttrotſen op eenen zelfden Stam en uit dezelfde Scheede voortbrenge. — Ieder Boom draagt vyf of zes zulke Scheeden, zommigen nog ongeopend, anderen bloeiende, en anderen reeds in Vrugttrotſen, 't zy geheel of half ryp veranderd. — Ieder deezer Vrugttrotſen, die met haare Steelen van tuſſchen de Bladſteelen voortkomen, en dus digt onder de Kroon, in de geheele rondte hangen, is met tien, twaalf of zestien Nooten belaaden; doch op de Oost-Indiſche Eilanden, draagen niet meer dan twee of drie van deeze Trotſen te gelyk vrugt, zo dat de geheele Kruin op 't hoogst dertig Nooten torſe; maar de Boomen aan de vaste kust van Indie, en in andere Landen, zyn wel met zestig, zeventig en meer Nooten teſſens belaaden.

Men kent deeze Nooten, zo als ze hier te Lande, hard geworden zynde, komen, maar minder bekend is 't dat ze, volwaſſen en ryp geworden zynde, eene zagte Schaal hebben, en zo vol zyn van een zeer aangenaam Vogt, dat het zelve, wanneer de Noot ſterk gedrukt wordt, 'er met een Straal uitſpuite. Twee perſoonen hebben 'er een zeer goeden teug aan. Men vindt dan aan den kant ſlegts eene ſoort van Merg, dat allengs verdikt wordt tot eene vaste Pit, die in oude Nooten beenhard wordt; wanneer het opgemelde Vogt ook uitdroogt, zo dat 'er niets van overblyve dan een Suikeragtig Appeltje; het welk de grondſlag, of de wortel, is van de jonge bot of ſcheut, die de Noot zal uitgeeven.

Ter-

Digitized by Google

Terwyl veele andere Palmboomen eene reeks van jaaren oud moeten worden, en dan nog maar eens vrugt draagen, heeft de Kokosboom dit voordeel, dat zy al vroeg vrugten voortbrengt, en, wel behandeld wordende, beſtendig daar mede voortvaart. Op Ceylon, en daarom ſtreeks aan de vaste kust van Indie, behoeft hy ſlegts vyf of zes jaar oud te zyn; maar op de Eilanden by Ambon draagt hy doorgaans in het twaalfde of veertiende jaar. Hy is het geheele jaar door met Bloemen en Vrugten bedekt; des hy ongemeen vrugtbaar zy; ſchoon de Noot naauwlyks minder dan een jaar ter rypwordinge noodig hebbe. ——— In Oost-Indie rekent men dien boom op 't beste in zyn dertigſte, en hy draagt vrugten tot in zyn zestigſte jaar; doch men wil dat hy, in andere gewesten, wel honderd jaaren oud kan worden. De vrugt wordt allengskens kleiner, en eindelyk beginnen de Bladſteelen af te vallen, wanneer 'er niets dan de bloote ſtronk agter blyft.

Wat eindelyk de veelvuldige nuttigheid van deezen Boom betreft, dezelve is zeer uitgebreid. — De Pit van de Noot verſchaft een aangenaam Voedzel, en derzelver Vogt een verkwikkenden Drank; waar van men zig by andere Spyzen op veelerleie manieren bedient. Ook maakt men 'er goede Oly van, zo tot ſauſen en zalven als andere gebruiken. De Schaalen der Nooten, dienen tot Drinkvaten en andere Huisgereedſchappen; en derzelver draadige Bolſter verleent Lont en Touwwerk, dat egter in verſch Water zeer ſchielyk verrot. — Uit de Vrugtſcheeden, en uit de Kruin der Boomen, tapt men een lekkeren Palmwyn, dien men drinkt, tot Azyn laat verzuuren, tot Zuiker kookt, of aan de Chineezen verkoopt, om 'er Arak van te ſtooken: en deszelfs Droeſem, bekwaam om 'er Zuurdeeg van te maaken, kunnen de Bakkers, in plaats van Gest, gebruiken. ——— De Kool of Palmiet van deezen Boom, zynde de Scheut of Spruit, die de jonge Bladeren, Bloemen en Vrugten te ſamen inhoudt, is een lekker nageregt, overtreffende die van andere Palmboomen. — De Bladen van den Kokosboom dienen tot Schalien op de Daken; ook maakt men 'er Zonneſchermen, Matten, Zeilen, Korfjes en diergelyken van; daar benevens weet men de jonge Bladen tot Papier te bereiden; en een Netswys weefzel, dat by den oorſprong der Bladen gevonden wordt, tot een Teems te ſchikken. ——— De groene Takken ſtrekken ter vercieringe, en voorts maakt men 'er een Net of Zegen van, waar mede men, ſchoon 't op ver na niet digt zy, de Visſchen weet te bezetten, en op Strand te dryven. —— De Stam en het Hout der Kokosboomen is wyders van gebruik in alle ſoorten van Timmer-

Digitized by Google

merwerk; doch het is wat voos en dun, egter bedient men 'er zig van, by gebrek van beter; en men weet 'er nog al fierlyke gladde kistjes en andere gereedſchappen van te maaken.

Een Maldavier maakt van een Kokosboom zyn Vaartuig, met al deszelfs Rondhout, Zeilen en Touwwerk, dat hy dan ook dikwils enkel met vrugten van den Kokosboom belaadt. Het Zaagzel van dit Hout, met Water en Kokosſyroop gemengd, levert eene zwarte Verwe. Het binnenſte vooze vezelagtige Merg des Booms geeft, gerot zynde, goeden Mest, om de Bedden in de Tuinen vrugtbaar te maaken. En voor 't overige heeft deeze Boom, op onderſcheiden wyzen, zyne nuttigheid in de Geneeskunde, door 't gebruiken van deszelfs Vogt, Oly, Syroop, Wortelen, Bloeizel en jonge Nooten; waar van men zig in zommige gevallen met vrugt bedient: des deeze Boom, in veele opzigten, met het hoogſte regt geteld moge worden onder de nuttigſte Planten voor de bewoonders der Gewesten tuſſchen de Keerkringen; in welke ſtreek dezelve bykans in den geheelen omtrek des Aardkloots groeit.

Huisboudelyk Woordenboek, door M. NOEL CHOMEL. *Tweede Druk, gebeel verbetert, en meer als de helfte vermeerderd, door* J. A. DE CHALMOT, *en verſcheidene anderen. Verrykt met Kunstplaaten. Te Leyden by* J. le Mair, *en te Leeuwaarden by* H. A. de Chalmot 1773. *In groot quarto. Vyfde Deel, bladz.* 2503—3170, *behelzende de Letters* P. Q. en R.

IN de verdere uitvoering van dit Werk blyven de Heeren Opſtellers zig zelven gelyk, met naamlyk de verſcheidenheid der Artykelen zo groot te maaken, als hun uitgeſtrekte Plan immer toelaat; en zig niet te bepaalen tot eene beknopte ontvouwing veeler byzonderheden, maar zelfs geheele Verhandelingen deswegens te leveren. Het Werk is dus aangevangen en voortgezet; des kan men thans niet wel, op eene geſchikte wyze, een anderen weg inſlaan, zal het Werk eene ſoort van gelykmaatigheid behouden. Dit verſchoont eenigermaate de beſtendige breedvoerigheid van 't zelve; maar met dit alles is 't nogtans zeker, dat het, behoudens de gelykmaatigheid, al vry wat inkorting zou kunnen lyden. Voor al kon zulks in dit Deel plaats gehad hebben, daar men zomtyds bykans geheele Werkjes mededeelt, over onderwerpen, die beknopter voorgedraagen konden worden, met aanwyzing der beste Schryveren voor hun, die zig bepaalder daar op wil-

Digitized by Google

wilden toeleggen. Van die natuur is, onder anderen, het Artykel PAARDEN, *bl.* 2503—2544. REDUCTIE *bl.* 2917—2923, en REKENKONST, *bl.* 2967—3017: welk twee laatstgemelden een in zyne ſoort volledig Rekenboek uitmaaken. Even zo is't gelegen met het Artykel PLANT enz. *bl.* 2725—2758, gepaard met de Artykels over de drie RYKEN der Natuur, *bl.* 3142—3168. En een aantal van byzondere Artykels zyn eene ſoort van uitgeſtrekte Verhandelingen, die, gemeenlyk uit oordeelkundige Schryvers getrokken, over 't geheel wel goede aanmerkingen behelzen, maar te breed uitgewerkt zyn, voor een *Huisboudelyk Woordenboek*; daar men ſlegts een beknopt verſlag of handleiding in begeert te vinden. Dus is 't, by voorbeeld, geſteld, met het Artykel PAPIER, *bl.* 2580—2587; waar uit wy, ter deezer gelegenheid nog een kort berigt zullen ontleenen, van de voornaamſte verſchillende ſoorten van Papier, welken in dit Artykel afzonderlyk gemeld worden.

Het eerstvoorgeſtelde is het *Egyptiſche* Papier, het welk de Ouden vervaardigden, uit eene ſoort van Ried, *Papyrus* genoemd, dat aan de boorden van de Nyl groeit. Men kan den tyd der eerſte uitvindinge van dit Papier niet wel bepaalen; doch 't is zeker genoeg, dat het zelve reeds lang vóór den tyd van *Alexander den Grooten*, in gebruik was; en men wil dat 'er bewyzen zyn, die toonen, dat men 'er zig, omtrent den tyd van Romes bouwing, of ongeveer 750 jaaren voor onze gemeene telling, alreede van bediend heeft. Tot hoe lange het zelve in gebruik bleef is mede gansch onzeker. Blykbaar is 't dat dit Papier in de zesde eeuw nog in zwang was; en men heeft rede om te gelooven, dat deeze Fabriek omtrent het jaar 1100 reeds een einde had genomen.

Vermoedelyk heeft de uitvinding van het *Katoenen Papier*, dat ongelyk dienſtiger was om 'er op te ſchryven, en langer bewaard kon worden, het *Egyptiſch Papier* doen vallen. Men wil dat het in de negende eeuw of daar omtrent, in 't Oosterſche Ryk, eerstmaal aan den dag kwam, en 't is tamelyk zeker, dat het, omtrent het jaar 1100, in gebruik was (*).

Daar

(*) De Fabriek van *Catoenen-Papier* ſchynt, naar 't geen zommige Arabiſche Schryvers melden, al vroeg bekend geweest te zyn, te *Samarcanda*, eene Stad in groot Tartarye; van waar de Arabieren, met het inneemen dier Stad, in 't jaar 704, deeze uitvinding, zo men wil, in hun Land overgebragt hebben.

Digitized by Google

Daar benevens hadden de Ouden de gewoonte van te ſchryven op eene ſoort van *Boomvliezen*, die men, doch oneigen, ook wel Papier noemt. Het zelve beſtond uit het inwendige witte ſchilletje, dat tuſſchen het binnenſte van den bast en 't hout der Boomen zit, het welk men, na 't geklopt te hebben, droogde. Men gebruikte hier toe, wel inzonderheid, het Booghout, den Platanus- Boeken- Ipen- of Olmboom, en voor al den Lindenboom.

Het *Chineeſche Papier*, dat zeer fraai, veel zagter en effener is dan het Europiſche, ſchynt uitgevonden te zyn, omtrent het jaar 160 vóór onze gemeene telling; zedert welken tyd die uitvinding verſcheiden ſoorten van *Chineeſche Papieren* verſchaft heeft, waar van 'er in Europa meer dan veertigerlei bekend zyn. De Chineeſen maaken hun Papier van veelerleie Boom- en Plantgewaſſen; en onder andere ſtoffen ook van dat dunne velletje, waar mede de Poppen der Zydwormen bekleed zyn. Men weet het aldaar tot zulk eene grootte te vervaardigen, dat onze Europiſche Werklieden het niet konnen evenaaren. — Op eene diergelyke wyze is 't dat de *Japanners*, uit de ſchors van veele Boom- en Plantgewaſſen, zeer groot, dik en vast papier vormen; 't welk zo ſterk is, dat men 'er zelfs touwwerk van zoude kunnen maaken.

Wat voort ons hedendaagſche *Europiſche Papier* betreft, dat men gemeenlyk *Linnen Papier* noemt, om dat het meerendeels uit oud afgedraagen linnen, onder den naam van *vodden*, *todden* en *lompen* bekend, gemaakt wordt; deszelfs eerſte herkomst is tot nog in 't duister. Dit Papeir was den Ouden onbekend; men vindt wel, 't is waar, gewag van *lintei libri* of *Linnen Boeken*; doch deezen beſtonden, uit een daar toebereid linnen of kanefas, dat geen gemeenſchap met ons *Linnen Papier* heeft. Men brengt verſcheiden gisſingen te berde; maar geen van allen heeft gronds genoeg, om 'er op te bouwen. De naauwkeurigſte navorſchingen ontdekken 'er geen vroeger ſpoor van, dan omtrend het jaar 1270; en 't is buiten twyfel, dat het in de veertiende Eeuw in gebruik was. Alles nagaande wordt het zeer waarſchynlyk, dat het Linnen Papier uit het Oosten tot ons gekomen is; en wel, dat de Spaanſche *Saraſeenen* het eerst de uitvinding van dit Papier, uit het Oosten, in Europa overgebragt hebben (*).

Bui-

(*) De beroemde Rotterdamſche Penſionaris *Meerman*, den oorſprong van 't *Linnen Papier* naſpoorende, oordeelde, dat men den tyd der uitvindinge zou moeten zoeken, tuſſchen de jaaren 1250 (of

Buiten deeze Papieren vindt men hier ook gewag gemaakt van het *Asbest-Papier*, welks melding wy, om de zonderlingheid van dit Papier, geheel zullen overneemen.

„ Het Papier, uit de *Amianth-ſteen*, anders ook wel *onverteerbaar Vlas*, in 't Latyn Lapis Asbestus genoemt, vervaardigt, kan het Vuur verdragen, zonder beſchadigt te worden. De Profeſſor BRUKMANN te Brunswik heeft eene Natuurlyke Historie van de Amianth-ſteen, daar dit Papier van vervaardigd word, in 't licht gegeeven, en 't geen 't aanmerkelykſte is, hy heeft vier exemplaaren van dat zyn Werk op dat Papier doen drukken; dezelve worden in de Wolfembutelſche Boekery bewaart. Zie *Biblioth. Germanique t.* XIV. *pag.* 190."

„ De manier om dit verwonderenswaardige *Papier* te maaken, word door de Heer LOIJD na eigen gedaane proefneemingen dus beſchreeven. Hy wreef een zeker hoeveelheid *Amianth* in een ſteenen Mortier, tot zo lange het zelve ten eenemaalen tot een katoenige zelfſtandigheid was gebragt; vervolgens deed hy het in een fyne Zeef, en zuiverde het zelve

(of mogelyk 1270) en 1302. Zyn Ed. eene nadere bepaaling van belang agtende, noodigde, in 't jaar 1762, by gedrukten Geſchrifte, de Liefhebbers, ter onderzoekinge van dit Stuk; en beloofde eene gifte van 25 gouden Ducaaten, aan den geenen, die het oudſte gedenkſtuk van *Linnen-Papier* zou opſpeuren; hoedanig eene toezegging de vermaarde *Ludewigius*, in 't jaar 1744, en de *Koninglyke Gottingſche Maatſchappy*, in 't jaar 1755, insgelyks gedaan hadden, ter belooninge van hem, die den aanvangtyd der uitvindinge van 't *Linnen-Papier* kon ontdekken. Dit heeft veelen aangemoedigd; en de oplettende Spaanſche Geleerde *Majanſius* heeft de premie van den Heer *Meerman* weggedraagen; ter oorzaake dat hy dit Stuk, door onvermoeiden vlyt, het verſte gebragt had. En ſchoon de uitſlag deezer poogingen niet in alle deelen beantwoord hebbe, aan 't geen men wel wenschte, heeft het egter gediend, ter bevestiginge van het gevoelen, dat het *Linnen-Papier* naastdenkelyk in 't afloopen der dertiende Eeuwe in gebruik gekomen zal zyn.

Men zie het bovengemelde Geſchrift van den Heer *Meerman*, in 't Nederduitsch gevolgd, in onze *Vaderlandſche Letter-Oefeningen II D. bl.* 630 — 639; en 't gevolg van zyne uitnoodiging in een Tractaat getyteld, *G. Meermanni et Doctorum Virorum ad eum Epistolæ atque Obſervationes, de chartæ vulgaris ſeu lineæ origine. Edente J. v. Vaaſen. Hagæ apud N. v. Daalen* 1767. Deeze Verzameling behelst verſcheiden byzonderheden hier omtrent, waar uit wy ook de boven bygebragte aantekening raakende het *Catoen-Papier* ontleend hebben.

Digitized by Google

ve hier door zo veel doenlyk was, van derzelver aardſche deelen; want de aarde en ſteenen, die hy 'er op geen andere wyze uit had konnen krygen, vielen tot poeijer gewreeven zynde door de zeef; waar in niet anders dan het *amianthoïdas* of katoen overbleef; vervolgens bragt hy deeze ſtoffe na een *Papier-Moolen*, en het zelve in een vat met water doende, dat precys zo groot was, om een blad met een zekere hoeveelheid te maaken, roerde hy het ter deegen om, en belaste aan de Werkman, om het op de zelfde wyze te behandelen, als hy met het vervaardigen van *ſchryfpapier* gewoon was te doen; met dit onderſcheid echter, om de ſtoffe voor al iedermaal ter deegen om te roeren, alvoorens hy een blad in de vorm ſchepte... Dit deed hy, uit overweeging, dat deeze zelfſtandigheid veel zwaarder zynde als die, waar van men gewoon *Papier* maakt, na de grond zou zinken, indien men ze niet ogenblikkelyk, voor dat het blad geſchept wierde, omroerde. Op deeze wyze maakte men 'er *Papier* van, waar op men, even als op gewoon *Papier*, koste ſchryven; en het ſchrift verdween, wanneer het in 't vuur wierd geworpen, dog het *Papier* bleef geheel onbeſchadigt, egter was dit *Papier* grof, en aan ligt te breeken onderhevig. Indien het nogthans de moeite waardig was, zoude het niet onmogelyk zyn, met de *asbeſtſtoffe* langen tyd in de mortier te tritureeren, 'er een evengelyke fyne pap of bry van te maaken, als de geene welke tot het *linnen papier* word gebezigt; maar dewyl zulks zeer kostbaar zoude zyn, moet men het in geen ander oogpunt beſchouwen, dan eene uitvinding, om de nieuwsgierigheid te voldoen."

Om de gelykheid der ſtoffe, zullen wy hier nog byvoegen, 't geen in deezen gemeld wordt, van 't PAPIER-RIET, en de wyze op welken de Egyptenaars het zelve tot Papier bereidden.

„ *Papierriet van de Nyl*; in 't Latyn, *Papyrus*; *Papyrus Nilotica*; *Papyrus Syriaca et Siciliana*; *Cyperus culmo triquetro nudo, umbello ſimplici folioſa, pedunculis ſimplicisſimis diſtiche ſpicatis*, LINN. *Spec. Plant.*"

„ *Beſchryving*. Dit gewas is een zoort van Riet of Cyperus. Het zelve ſchiet uit de wortel veele laage, ſmalle, kantige en puntige bladen, naar die van de *Cyperus* of *Sparganium* gelykende; tuſſchen welke lange, regte, driekantige en gladde ſtengen opſchieten, van tien en meer voeten hoogte; op welkers top een groote fraaije bloem voortkoomt, die uit veele regte vezeltjes, of draatjes met topjes van boven op, als een bosch beſtaat, en van beneden rondom met veele

ſmal-

Digitized by Google

ſmalle, langwerpige, puntige blaadjes bezet is, die zich wat benedenwaarts omkrommen."

„ *Plaats.* Dit Gewas groeit niet alleen veel in Egypten aan de Nyl, maar ook in Syrien, Italien en Sicilien, aan de kanten van de Rivieren en andere wateren.

„ *Eigenſchappen.* Men zegt dat dit gewas zeer dienſtig is om ſweeren te zuiveren, wordende ten dien einde, in water geweekt en gedroogt zynde, in de wonden geſtooken, daar ze 't vogt uittrekt. De asch daar van, word gepreezen in loopende zweeren enz.

„ Doch 't meeste gebruik dat de Ouden 'er van maakten, was, om van derzelver bast papier tot 't ſchryven te bereiden, daar dit gewas zyn naam van verkreegen heeft; zy wisten ten dien einde het kunstje, om 'er den bast van af te ſcheiden, en ten gebruike glad te maaken.

„ PLINIUS *Lib.* XIII. *Cap.* XI. heeft zeer wydloopig beſchreeven, hoedanig de *Egyptenaaren* haar *Papier* maakten. Zie hier kortelyk 't voornaamſte, dat hy 'er van bybrengt. Men ſcheid, zegt hy, met een naald de ſteng van de *Papyrus* in zeer dunne laagen of bladeren, en zo breed als het doenlyk is, waar van men vervolgens de bladen *Papier* maakt. De middelſte laagen hebben de voorkeur, en vervolgens na de order van de verdeeling. Men ſpreid de beste op een tafel uit, aan dezelve haare volkomene langte laatende; op dit eerſte blad ſpreid men 'er een in 't dwarze over, en zo vervolgens. Het water van de Nyl, waar mede men ze bevogtigd, verſtrekt tot lym om ze zamen te voegen, ook gebruikt men 'er zomtyds lym zelven toe. Die bladeren dusdanig gelymt zynde, worden in de Pars gezet, waar na men ze in de Zon droogt. Vervolgens voegt men ze by elkanderen, de besten 't eerst, en dan na maate zy in deugd verminderen, het laatſte de ſlegtſten: daar zyn 'er nooit meer als twintig in eene ſteng."

De Egyptenaars dreeven, gelyk hier verder gemeld word, een zeer grooten handel in dit Papier; en men mag van 't belang diens handels, op het einde der derde eeuwe, eenigzins oordeelen, als men geloof ſlaat aan 't zeggen van den Dwingeland *Firmus*; die, Egypte veroverd hebbende, roemde, „ dat hy *Papier* en *Lym* genoeg had, om zyn gantſche Leger te ſpyzigen." Hy duidde 'er vermoedelyk mede aan, dat de Egyptiſche Papierhandel hem in ſtaat ſtelde, om zyne Krygsknegten te kunnen voeden. En toen de Italiaanſche Koning *Theodoricus*, in 't begin der zesde Eeuwe, de Italiaanen onthief van den al te zwaaren Impoſt, op het

Digitized by Google

Egyptiſche Papier, gaf zulks aan *Caſſiodorus*, (met wiens dood het handhaaven der Geleerdheid, zo men wil, in 't Weſterſche Ryk een einde nam, waar op een donkere nagt van onkunde tot in de 12de Eeuw volgde,) aanleiding, „ om den gantſchen Aardbodem, als 't ware, geluk te wenſchen, over het vernietigen van die belasting op eene Koopmanſchap, zo noodzaakelyk voor het gantſche Menſchelyk geſlagt."

Conſpectus Hiſtoriæ Criticæ Comitatus Hollandiæ et Zeelandiæ, Auctore A. KLUIT. *Accedit ejusdem Epistola ad Vir. Ampl.* PH. V. D. WALL, *Delegatis Ordinum Hollandiæ adſcriptum, de nonnullis, quæ in nupera Editione Chronici Vernaculi Rhythmici* ÆMILII STOKE *occurrunt. Trajecti ad Rhenum, apud* A. a Paddenburg 1773. *In quarto* 85 *pp.*

HEt kan den onderzoekeren onzer Vaderlandſche Geſchiedenisſen niet anders dan aangenaam zyn, te verneemen, dat de Heer KLUIT zig opzetlyk bevlytigd heeft, om het duistere in dezelve na te ſpeuren; en het zyne aan te wenden, om wel inzonderheid het voorgevallen, ſtaande de Graaflyke Regeering, een helderer licht by te zetten. 's Mans kundigheid en arbeidzaamheid, t' overbekend, geeft ons een goeden grond van verwagting, dat zyne poogingen van dienst zullen zyn, om verſcheiden onzekerheden, zo al niet tot eene genoegzaame zekerheid te brengen, ten minſte indiervoege nader te ontvouwen, dat ze tot een hooger trap van waarſchynlykheid, op de eene of andere wyze, bepaald konnen worden; dat dikwerf al veel is, in het duistere der vroegere Eeuwen. Om hier in te beter te ſlaagen, en zyn Werk des te volledíger te maaken, heeft hy 't goedgevonden, een *Conſpectus* of voorloopend *Berigt*, zyner *Oordeelkundige Hiſtorie van 't Graafſchap van Holland en Zeeland*, in 't licht te geeven; ten einde dus zyn oogmerk meer kenbaar te doen worden; en de Liefhebbers aan te moedigen, om hem, door 't mededeelen hunner Aanmerkingen of Ontdekkingen, de behulpzaame hand te bieden. Naar dit Berigt ſtaat des Autheurs Werk, dat meerendeels afgeſchreeven, maar nog niet geheel voltooid is, de volgende merkwaardige Stukken te behelzen.

Aan 't hoofd van 't Werk bevindt zig de oude Larynſche Egmondſche Chronyk, loopende van 't jaar 647 tot 1205; het oudſte Jaarboek onzes Lands, geſchreeven door een ooggetuigen der laatſte geſchiedenisſen, dat *Melis Stoke* genoegzaam gevolgd heeft (*). De Heer *Kluit* brengt dezelve aan 't licht, volgens een zeer goed Handſchrift, dat hem de geagte *Meerman* wel heeft gelieven te laaten uit-

(*) Zie *H. Vaderl. Letter-Oef. II D. bl.* 23, 24.

Digitized by Google

uitschryven; op den kant staan eenige aantekeningen met de verschillende leezingen der Handschriften van *Douza*, *Schriverius*, *Westphalen* enz.; en de Autheur heeft 'er zyne oordeelkundige historische aanmerkingen bygevoegd.

Hier aan volgen vyf Giftbrieven, betrekkyk tot de eerste Vrye Goederen en Leengiften onzen Graaven verleend. De oudste, hier te Lande nog onbekend, is die van Koning *Lodewyk den Vroomen* van 't jaar 839; by welken Graaf *Gerolf* begiftigd wordt, met eenige bezittingen in *Westergo* in *Vriesland*. De tweede is van Koning *Arnold*, waar mede Graaf *Gerolf*, in den jaare 889, verscheide bezittingen tusschen den Rhyn en Suithardeshage verkreeg. De drie verdere Brieven zyn van de jaaren 922, 969 en 985, die met des Uitgeevers aantekeningen vergezeld gaan. By deezen heeft hy gevoegd den Giftbrief van *Dirk den V*, ten behoeve der Abtdye van Egmond, in den jaare 1083 verleend; welks egtheid veelen in twyfel getrokken hebben, doch dien de Autheur, uit een eigenhandig geschrift, te berde brengt.

Eene daar mede verknogte oordeel-tydkundige Verhandeling strekt, om te toonen, dat de derde der bovengemelde Giftbrieven niet toe te eigenen is, aan *Karel den Kaalen*, in 't jaar 863; maar aan *Karel den Eenvoudigen* in 't jaar 922; en dat de vierde geen Giftbrief is van *Lodewyk*, in den jaare 868, maar van *Lotharius* in den jaare 969; en dat dezelve dus veel minder tot het jaar 849 gebragt moet worden.

Naast deeze ophelderingen voegt hy eene oordeel-geslachtkundige Verhandeling, die ons den oorsprong en de geslachtrekening der Hollandsche Graaven, sedert het jaar 839, ontvouwt.

Wyders stelt onze Autheur een zestal van Verhandelingen voor, strekkende ter opheldering van de Vriesche Geschiedenissen en Regeeringsvorm van Vriesland, zedert het jaar 690 tot 922; ten welken einde in dezelven ook een berigt gegeeven wordt, van de Staatkundige bestiering van 't Frankische Ryk, met nevensgaande aanmerkingen, betreffende de overbrenging dier wyze van bestiering in Vriesland. Aan deeze Stukken, die veel Geschied- en Staatkundige byzonderheden van 't Frankische Ryk, en van den toestand der Vriezen onder de Franken, behelzen, hegt de Heer *Kluit* nog eene Aardrykskundige Verhandeling, die de ligging veeler plaatsen in Vriesland, in de middeleeuw, naauwkeuriger voordraagt, dan zelve tot nog opgegeeven is.

De bovengenoemde Verhandelingen loopen, als gezegd is, tot het jaar 922; en dus tot den tyd der gifte van *Karel den Eenvoudigen* aan Graave *Dirk*; toen het Lotharingsche Gebied onder het Duitsche Ryk begon betrokken te worden. Zulks leidt onzen Geschiedkundigen, in twee andere Verhandelingen, tot het overweegen van den Burgerstaat van Holland, of Vries-Holland, als mede van den toestand der Regtsgeleerdheid in Holland en Zeeland,

Digitized by Google

en de nabuurige Gewesten, onder de Duitsche Keizers; dat hem gelegenheid geeft tot eene regelmaatige ontvouwing veeler merkwaardigheden, die tot het Burgerlyke beſtier, en den Regtshandel van die dagen betrekkelyk zyn.

By dit alles komen nog twee Verhandelingen, die inzonderheid tot het oude Leenregt behooren. De eerſte handelt zo over de *Vryen* als over de Ryks-Leengoederen, welken onze Graaven bezeten hebben; en de laatſte is geſchikt, tot eene afzonderlyke naſpooring van den oorſprong, de verſcheidenheid, en den aart der Nederlandſche Leenen, boven al die van Holland en Zeeland.

Men kan, uit deeze ingekorte opgave van 's Mans voorloopend Berigt, gereedlyk afneemen, dat dit Werk van eene merkelyke nuttigheid, ter nadere opheldering van onze oude Vaderlandſche Geſchiedenisſen, kan zyn; en wy willen niet twyfelen, of de Liefhebbers deezer Oefeninge zullen, met alle gewilligheid, het hunne toebrengen, om den Heer *Kluit*, op zyn verzoek, in de verdere voltrekking behulpzaam te weezen.

Op dit Berigt laat onze Schryver verder volgen een *Brief* aan den geagten Heer *P. H. van de Wall*, nopens *eenige byzonderheden, in de laatſte uitgave van* MELIS STOKE. De opleezende KLUIT ſchat deeze uitgave, en den arbeid van den beroemden HUYDECOPER daar toe aangewend, naar verdienſte, ten hoogſte; dan met dit alles oordeelt by dien Oudheidkundigen niet vry van misvattingen; waar voor het ſchranderſte en omzigtigſte mensch zelf bloot ſtaat. Boven al loopt hem in 't oog dat de Heer *Huydecoper*, met veel vrymoedigheid, dikwerf, de egtheid veeler oude Brieven in twyfel trekt; of dezelven geheel en al voor verdicht houdt (*); en dat zulks wel inzonderheid plaats heeft, omtrent zodanige Brieven, welken aanduiden, dat Holland en Zeeland oudtyds behoorden onder de Ryksleenen, eerst der Frankiſche Koningen en vervolgens des Duitſchen Ryks. Het komt hem voor, dat die Heer zig daar omtrent te onvoorzigtig heeft gedraagen; tot begunſtiginge van deszelfs gevoelen, dat Holland en Zeeland niets gemeens hadden met het Keizerryk; en dat hy zig tegen het denkbeeld van Leenroerigheid in dit geval te ſterk verzet heeft, by mangel van het vereiſchte inzigt in den rechten aart van het Leenverband; het welk hier, naar 't oordeel van onzen Schryver, wel duidelyk plaats gehad heeft; waar van hy, in 't bovengenoemde Werk, de ontegenzeggelykſte bewyzen aan de hand zal geeven. — Met het nagaan hier van heeft onze Schryver onder anderen opgemerkt, dat de Heer *Huydecoper* ook op die wyze, als een verdicht en ongerymd ſtuk, verwerpt, het tot nog toe voor egt erkende Verdrag, tuſſchen *Hendrik*, Hertog van Braband, en *Dirk den VII*, Graaf van Holland. Een Verdrag, volgens het welke de Graaf, afſtand gedaan hebbende van *Zuidholland*, dat Gewest weder *ten Leen ontvangt* van den Hertog, met belofte van hem

(*) Zie *Holland. Vaderl. Letteroefen.* II D. bladz. 28.

Digitized by Google

hem te zullen dienen tegen alle zyne Vyanden, *behalve tegen het Keizerryk;* waar tegen hy den Hertog geen hulp konde beloven, voor zo verre hy een Leenman des Keizerryks was.

Dit Verdrag nu heeft de Heer *v. d. Wall* nog onlangs, nevens andere oude Papieren, met eenige aantekeningen, het licht doen zien; en by deeze gelegenheid bepaalt zich de Heer *Kluit*, in zynen Brief aan zyn Ed. wel byzonder tot dit Stuk, als een staal der misvattingen van den anders hoogeagten Heer *Huydecoper*, in deszelfs uitgave van *Melis Stoke*.

Ter duidelyker ontvouwinge hier van geeft hy eerst een kort verslag van 't voorgevallene in dien tyd; en toont dat men dit Verdrag wel heeft te onderscheiden van eene laatere Verzoening des Graaven met den Hertog, om het verwarren dier gebeurtenissen, dat eene merkelyke duisterheid verporzaakt heeft, voor te komen. —— De Hertog en de Graaf beslisten in 't vriendelyke een verschil van regt, den derden November des jaars 1200; en treffen diestyds het bovengemelde Verdrag. Wat laater geraakt de Graaf in onlusten met den Utrechtschen Bisschop, die vervolgens door den Hertog ondersteund wordt; in dien tyd wordt de Graaf een gevangen van den Hertog, verkrygt zyne loslaating, en verzoent zig met denzelven, mits het betaalen eener somme van 2000 mark zilvers, zo men wil, ongeveer 160000 Guldens. Deeze gedwongen Verzoening, zeer verschillende van het vroegere minzaame Verdrag, viel voor den zevenden December des jaars 1202; en de Graaf overleed vervolgens den vierden November, in den jaare 1203. —— Dit beloop der Geschiedenisse, en 't onderscheid dier twee voorvallen, beweezen hebbende, wederlegt onze Autheur de tegenbedenkingen van den Heer *Huydecoper*, en staaft voorts de egtheid van dit Verdrag, byzonder uit het geen deswegens in laater tyd gemeld en voorgevallen is.

By dit voorbeeld eener onregtmaatige verwerpinge van een Verdrag, welks egtheid ten bondigste beweezen kan worden, voegt de Heer *Kluit*, ter naderé aanwyzinge van 't geen hy ten laste van den Heer *Huydecoper* heeft, eene overweeging van een Giftbrief van Keizer *Lodewyk*, den vyf en twintigsten November des jaars 1314, aan Graave *William* den III, gegeeven. De egtheid van deezen Brief staat onbetwistbaar vast; maar de Heer *Huydecoper* heeft, gelyk in deezen getoond worde, den inhoud van dat Papier te sterk gedrongen, ter begunstiginge van zyn gevoelen; en 'er, door vooringenomenheid, een verkeerden zin aan gegeeven. Volgens hem zou Keizer *Lodewyk* het Leenregt des Keizerryks, op Holland, Zeeland en Friesland, als een voorgewend en onregtmaatig Regt aangemerkt, en 'er met deezen Brief afstand van gedaan hebben; zo dat hy Graaf *Willem* vry verklaarde van alle hulde aan 't Ryk. Doch hier tegen toont de Heer *Kluit*, ten klaarste, dat 'er in deezen Brief niet gesproken wordt van een voorgewend, maar van een weezenlyk Regt, dat de Keizer staande

Digitized by Google

kon houden, en waar van hy ook afſtand kon doen. Dat hier niet geoogd wordt op het Leenregt, maar op alle zodanige Keizerlyke Regten, die de Graaven zig allengskens eigen gemaakt hadden; als daar zyn het Regt der Munte, dat der Tollen of diergelyken. En ten laatſte, dat het zo ver van daar is, dat de Keizer afſtand deed van het Leenregt, en den Graaf van alle hulde ontſloeg, dat hy zulks in tegendeel uitdrukkelyk voorbehield; verklaarende „ den Graaf te ontſlaan van al het Regt, dat de Keizers, zyne Voorzaaten, in Holland, Zeeland en Vriesland, gehad hadden, *behoudens de deswegens verſchuldigde Hulde aan Hem en het Ryk*".

Voorts brengt onze Schryver hier nog onder het oog de onvoorzigtigheid van den Heer *Huydecoper*, in 't verwerpen van een Giftbrief van Graaf *Dirk den V*, ten behoeve der Abtdye van Egmond, in 't jaar 1083 verleend. Hier tegen beroept hy zig op den eigenhandigen Brief, zo als hy denzelven gezien heeft, onder den keurlyken Letterſchat van den Eerw. J. ROYER, Capellaan van Z. D. H. en Predikant in de Nederlandſche Franſche Kerk te 's Gravenhage. Een egt Afſchrift van deezen Brief zal, gelyk boven gemeld is, in des Autheurs Werk te vinden zyn.

Alle deeze aanmerkingen intuſſchen ſtrekken niet tot minagting van den Heer *Huydecoper*, wiens oordeel en oplettendheid voor 't overige ten loflykſte erkend wordt. Men ſchynt de aangeweezen misvattingen grootlyks te wyten te hebben aan een vooroordeel, dat hy tegen de Leenroerigheid van Holland kweekte; dit heeft hem vermoedelyk misleid, en zelfs bewoogen, tot het verdagt houden van de egtheid veeler Staatspapieren, welker verdichting, zo als onze Schryver verder nog kortlyk aanmerkt, natuurlyk in geenen deele te vermoeden is. Een ieder, die weet welk eene kragt het vooroordeel heeft, kan zodanige misvattingen met inſchikkelykheid beſchouwen; en 't zal 'er op aankomen, of onze Schryver, in de uitvoeringe van zyn Werk, niet wel eens aan de andere zyde zal misſtaten, door zyn denkbeeld van de Leenroerigheid onzer Graafſchappen te ſterk door te zetten, en te veel invloeds te doen hebben, op eelyke byzondere Geſchiedenisſen; waar tegen hy, naar't ons uit het beloop van dit Berigt voorkomt, wel op zyne hoede mag weezen.

Voor 't overige betuigt hy, hoe 't hem eenigermaate ſpyte, dat het best gekeurde Handſchrift (*), in deeze laatſte uitgaave van *Melis Stoke*, niet geheel en al gevolgd is; daar men dan veelligt het eigen Werk van dien Man aan den dag gebragt zou hebben, zo als hy 't ten tweedenmaale afgegeeven heeft. Het is naamlyk, volgens den Heer *Kluit*, gereedlyk na te gaan, dat *Melis Stoke* deeze zyne Rymchronyk tweemaalen het licht heeft doen zien. De eerſte afgifte droeg hy op aan Graaf *Floris den V*; en de laatſte, in welke dit Werk vervolgd, en met eenige *Moraliſatien*, naar den Monniken ſmaak van

(*) Zie *Hedend. Vad. Letter-Oef.* II D. bl. 26-29.

Digitized by Google

van dien tyd, vervuld is, heeft hy opgedraagen aan Graaf *Willem den III.* Onze Schryver geeft deeze gedagten ter nadere onderzoekinge over, het genoegzaam oordeelende zulks aangeduid te hebben.

Wyders verleent ons de Heer *Kluit* hier nog, by manier van toegift, eene Proeve uit het bovengemelde Werk, dat hy onder handen heeft. Dezelve beſtaat in twee Paragraphen of Afdeelingen, uit zyne Verhandeling, zo over de Vrye- als over de Ryks- Leengoederen, die onze Graaven bezeten hebben. ——— Het hier medegedeelde betreft het vervallen van 't Leen, by verſtek van Manlyke Erfgenaamen. ——— De Heer *Kluit*, aangemerkt hebbende, dat het Leen, als het Manlyke Oir ontbrak, (kunnende de Vrouwen, naar 't Keizerlyke Leenregt, niet opvolgen, als zy hun regt op het Leen niet konden bewyzen,) open viel, en dus wederkeerde tot den eigen Heer, den Keizer; die het Leen, dat hy zelf niet beſtuuren kon, weder aan anderen, 't zy naastbeſtaanden of vreemden, vergunde; teken verder aan, dat zulk eene openvalling van het Leen, in ons Graafſchap, zesmaal plaats gehad heeft; zo dikwils naamlyk als de Graaf, zonder Manlyke nakomelingen te hebben, overleed.

De eerſte dier openvallingen greep ſtand, met den dood van *Dirk den VII*, in 't jaar 1203; die, alleenlyk zyne Dogter *Ada* nalaatende, opgevolgd werd, door *Willem*, den Broeder van den overleeden Graaf. De tweede had plaats by het afſterven van *Jan den I*, in 't jaar 1299; op wiens kinderloos overlyden de Graaflykheid aan *Jan van Avennes*, een vollen Neef van Graaf *Floris den V*, opgedraagen werd. Het Graafſchap verviel ten derdenmaale aan den Keizer, met het overlyden van *Willem den IV*, in 't jaar 1345; die, geen kinderen nagelaaten hebbende, opgevolgd werd, door *Margaretha*, de Gemaalin van Keizer *Lodewyk*, en Zuster van den overleeden Graaf. Het vierde geval ontſtond met den dood van *Willem den VI*, in 't jaar 1417; welke ſlegts zyne eenige Dogter *Jakoba* naliet; waar op 's Graaven Broeder *Jan van Beijeren*, met de Graafſchappen van Holland, Zeeland en Henegouwen verlyd werd. Zulks had ten vyfde weder plaats met het ſterfgeval van *Jan van Beijeren*, in 't jaar 1425; op wiens kinderloos overlyden het Graaflyk bewind in handen van zynen Neef, *Filips van Bourgondie*, geraakte. En eindelyk viel de Graaflykheid weder open, met het overlyden van *Karel den Stouten*, in 't jaar 1477; nalaatende zyne eenige Dogter *Maria*, die hem opvolgde, en in huwelyk trad met *Maximiliaan van Oostenryk*, Zoon van Keizer *Fredrik* den III; van wien hy de Graafſchappen in den naam zyner Vrouwe verhief.

De Heer *Kluit* geeft hier een beknopt berigt van 't voorgevallene, in ieder deezer omſtandigheden, met betrekking tot de opvolging in 't Graaflyke bewind; waar over hier te Lande telkens moeilykheden ontſtonden, onder 't voorſtaan van verſchillende denkbeelden, wegens de opvolging in 't Leen; die ſommigen aan 't Manlyk Oir bepaalden, maar anderen ook tot de Vrouwlyke nakomelingen uitbreid-

Digitized by Google

den; dat, zyne oordeels, aanleiding gaf, tot de *Hoekſche* en *Kabbeljaauwſche* Tweeſpalt. Hier over laat hy zig wel byzonder uit, met het melden der vierde openvallinge, by den dood van *Willem den VI*; waarom we 't hoofdzaaklyke, van 't geen hy deswegens voorſtelt, nog zullen opgeeven.

Nadien Graaf *Willem de VI* geen Zoon, maar ſlegts eene eenige Dogter *Jacoba* had, ſtonden zyne Graafſchappen, by zyn overlyden, aan den Keizer en het Ryk te vervallen. Dit vreezende verzogt de Graaf den Keizer *Sigismond*, dat dezelve zyne Dogter *Jacoba*, na zyn afſterven, met de Graafſchappen zou verlyden. Op des Keizers weigering ontſtond 'er vervolgens een hevige twist. Graaf *Willem* naamlyk bewoog de Edelen, te weeten de *Hoekſchen*, (dat is dezulken, die voor het *wederzydſche Leen* waren, en uit dien hoofde reeds onder *Margaretha* en derzelver Zoon *Willem*, met de *Kabbeljauwſchen*, dat is de voorſtanderen van het *Manlyke Leen*, hevig geſtreeden hadden,) tot het aangaan eener plegtige belofte, dat ze zyne Dogter *Jacoba*, indien hy, zonder wettigen Zoon na te laaten, mogte overlyden, zouden erkennen als zyne Erfdogter en Leenvolgſter, en haar als wettige Graavinne hulde doen (*). Dit was eene bronwel van onluſten. Want 's Graaven Broeder *Jan van Beijeren*, nog leevende, beweerde dat hy geregtigd was tot de opvolging, en dat het Huwelyk van *Jacoba* met *Jan van Brabant* ſtrekte ter krenkinge zyner opvolginge in de erfenis. Hy wist ook, in 't volgende jaar, van Keizer *Sigismond* een Verlybrief te verwerven, by welken de Keizer „ de Graafſchappen van Holland, Zeeland en Henegouwen, alzo dezelven, met het overlyden van Graaf *Willem*, zonder wettige *Manlyke* Erfgenaamen na te laaten, wettig aan hem, *als Roomſch Koning*, vervallen waren, opdroeg aan *Jan van Beijeren*, om dezelven van hem en het Ryk ter Leen te bezitten (†)". De *Kabbeljaauwſchen*, die voor de Manlyke opvolging waren, voegden zig aan de zyde van *Jan van Beijeren*, welke, naar uitwyzen der Geſchiedenisſen, de bovenhand verkreeg. —— Met dit alles kan men egter niet wel ontkennen, dat *Jacoba* haaren Vader zou hebben *kunnen* opvolgen, en hem ook daadlyk opgevolgd zou hebben, zo zy maar de *toeſtemming* van den Keizer had kunnen verwerven. Dit tog toonen vroegere voorbeelden; en bewyst de verandering der tyden. Men leeze hier over REIN. SNOIJ *Rer. Batav.* L. IX. 22. *p.* 134. *l.* 46—49. Ook duidt Keizer *Sigismond* zulks eenigzins aan, als hy in den Verlybrief zegt; „ *dat Jacoba zig*, zonder des Keizers toeſtemming, *in 't bezit dezer Landen geſteld had*". Overeenkomſtig hier mede beweerden de Hoekſchen het regtmaatige hunner aankleevinge aan Vrouwe *Jacoba*, betuigende „ wel te weeten dat deeze Landen *driewerf*, door eene wettige opvolging, op de Dogters gekomen waren, naar 't uitwyzen van *Keizerly-*

(*) Jo. a LEID. Chron. Belg. XXXII. c. 25.
(†) SIGISM. *Imp.* a 1418. conf. EDM. DINTER *Chron. MS. L. VI.* f. 144.

Digitized by Google

lyke Brieven", waar omtrent opmerkelyk is, dat zy zig beroepen op des *Keizers toeſtemming* door *Brieven*. Zo ſtond het Graaflyk bewind, (1.) door *Ada*, over te gaan, in 't Huis van *van Loon*, dat egter van geen gevolg geweest is; en zo is 't; (2.) door *Aleid*, daadlyk overgegaan in 't Huis van *Henegouwen*; gelyk ook, (3.) door *Margaretha*, in 't Huis van *Beijeren*; ook ging het wat later, na den afſtand van *Jan van Beijeren*, over in 't Huis van *Burgondie*; en eindelyk, door *Maria*, in 't Huis van *Oostenryk*.

Deezen twist nu over de *Manlyke* of *Vrouwlyke* of *wederzydſche opvolging* heeft men, zegt de Heer *Kluit*, te houden voor den eenigen oorſprong der partydigheden en binnenlandſche onlusten, tuſſchen de *Kabbeljaauwſchen*, die de Manlyke, en de *Hoekſchen*, die de wederzydſche opvolging voorſtonden. De eerſte vonken van dit twistvuur waren reeds ontſtaan, ten tyde van *Ada* en *Willem*; doch ze werden wel dra geſmoord, overmits *Willem* alle de Edelen aan zig verbond, en hunne Leenen bekragtigde. Maar toen 'er op nieuw een verſchil tuſſchen *Margaretha*, en haaren *Zoon* ſtand greep, ſtond ieder der Edelen onverzettelyk voor die party, welke hy omhelsd had. By deeze twisten kwamen terſtond andere oorzaaken of ſtaatkundige reden, voor al onder de Edelen, die 'er inzonderheid belang in hadden, zo ten opzigte van de manlyke of wederzydſche opvolging hunner Leenen, als met betrekking tot de Eerdienſten en dergelyken. Van dien tyd af hoorde men, of kwam in zwang, de verzonnen benaaming van *Hoeksch* en *Kabbeljaauwsch*. Doch boven al ontvlamde dit binnenlandſche oorlogsvuur ten hevigſte, onder het beſtier van *Maximiliaan*, als Voogd van *Filips* den II; toen deeze, omtrent het jaar 1488, bepaalde; „ dat alle Hollandſche en Zeelandſche Leenen niet langer zouden overgaan tot de Vrouwen; maar, by verſtek van 't Manlyk Oir, tot den Vorst wederkeeren". Hier door verklaarde *Maximiliaan* zig openlyk voor de *Kabbeljaauwſche* party, en gaf aanleiding tot de *Hoekſche* onlusten, die bekend zyn, onder den naam van *Jonker Franſen Oorlog*. ——— Onze Schryver, dus den oorſprong der *Hoekſche* en *Kabbeljaauwſche* tweeſpalt zoekende, in hun verſchillend denkbeeld over de Leenopvolging, is van oordeel dat men dezelve veelal verkeerdlyk toeſchryft aan de zugt der *Hoekſchen* voor 's Lands Vryheid, en den yver der *Kabbeljaauwſchen* voor 't Graaflyke gezag. — Het alhier deswegens voorgeſtelde zal veelen, zo 't ons voorkomt, niet voldoen; maar om ten volle over 's Mans denkbeelden omtrent dit en andere onderwerpen te kunnen oordeelen, zal men de uitgave van 't Werk, dat hy onder handen heeft, dienen af te wagten; waar van wy ons over 't geheel niet weinig goeds beloven.

Digitized by Google

Aanhangzel tot het Hollandsch Rechtsgeleerd Woordenboek. Door een Rechtsgeleerde. Tweede Deel. Te Amſt. by S. v. Esveldt 1773. *In Folio* 592 *bladzyden.*

Hier mede levert men ons het ſlot van dit Woordenboek, welks laatſte gedeelte nog verſcheide merkwaardige Artykels behelst; die uit de Schriften van beroemde Regtsgeleerden opgehelderd worden. De Regtskundige Verzamelaar van dit Aanhangzel heeft, ter beſchaavinge en aanvullinge van 't Woordenboek, zig der moeite getroost, de Schriften veeler geagte Regtsgeleerden, inzonderheid die van de Heeren *Voet* en *Bynkershoek*, te doorbladeren; hunne aantekeningen nopens verſchelden Artykels den Nederduitſchen Leezer mede te deelen, en 'er verder zyne aanmerkingen by te voegen. Dit heeft hem zelfs meermaals aanleiding gegeeven, tot het overneemen van eene ſoort van geheele Verhandelingen, die dit laatſte Stuk, grootlyks, tot eene verzameling van leezenswaardige Regtsgeleerde Verhandelingen, over ettelyke onderwerpen, maaken. Zo is 't onder anderen geſteld, met de Artykelen *Hypotheek*, *Factus* of *Uitworp*, *Injurie*, *Koop*, *Leen* en meer diergelyken. Dus vindt men, met betrekkinge tot het laatstgenoemde, het *Leen*, alhier eene behandeling van meer dan 60 bladzyden, getrokken uit de Schriften van den Heer *Voet*, die dit onderwerp in 't breede behandeld heeft. Om 'er den Leezer iets uit mede te deelen, zullen wy het hoofdzaaklyke, betreffende de verſcheidendheid der *Leenen*, volgens den Heer *Voet*, beknoptlyk melden.

Het woord *Feudum* of *Leen*, in verſchillende betekenisſen gebruikt, wordt hier gebezigd, ter aanduidinge van het Regt, dat een Leenhouder op eenig Goed heeft verkreegen. En in deezen zin is Leen, *een Regt, het welk de Eigenaar van den Grond, of van zo eene Zaak, welke met Grondgoed gelyk gehouden wordt, aan een ander op het zelve voor eene gunst heeft toegeſtaan, onder conditie van Hulde en Manſchap beiden, of ten minſten het eerſte.* —— Dus ſtaan *Leengoederen* tegen over *Allodiaale Goederen*, welke iemand als een vry Eigendom bezit, waar voor hy althans geen hulde noch manſchap aan eenig Leenheer verſchuldigd is. En zo het onzeker mogte zyn, of iets een Leen of Allodiaal-Goed is, dan ligt de præſumtie des rechts, *in dubio*, dat het Allodiaal is; alzo 'er altoos voor de vryheid van eene zaak, als deszelfs natuurlyken ſtaat zynde, gepræſumeerd moet worden. —— De voornaamſte onderſcheidingen van zulke Leenen zyn de volgende.

1. 'Er zyn *Manlyke* en *Vrouwlyke* Leenen. Dit heeft tweezins plaats. Men noemt een *Manlyk* Leen, dat eerst aan een Man, en een *Vrouwlyk* Leen, dat eerst aan eene Vrouw vergund is geweest. Maar gewoonlyk geeft men de benaaming van *Manlyk* aan een Leen, in 't welk alleen Mannen en geen Vrouwen opvolgen; en van *Vrouwlyk*,

Digitized by Google

lyk, aan een Leen, in 't welk, uit kragt van beding, ten tyde van de eerſte uitgift, en Mannen, en, by gebreke van die, ook Vrouwen ſuccedeeren. Het eene is by ons bekend, by den naam van *een recht* of *kwaad Leen*, en het andere noemen wy een *goed Leen*, of *onverſterfelyk Erfleen*. —— En *in dubio* moet 'er gepræſumeerd worden, dat het eerder een recht Manlyk dan Vrouwlyk Leen is; zo dat aan eene Vrouw, in een Leen willende ſuccedeeren, de laſt incumbeere om te bewyzen, dat het een Vrouwlyk Leen is. Buiten een uitdruklyk Regtsbewys kunnen alleen de Mannen uit Mannen, en niet de Vrouwen, noch zulke Mannen, die hunne Naverwantſchap uit de Dogters rekenen, of alleen de Deſcendenten van de Zwaardzyde, en niet die van de Spilzyde, naar de opvolging in het Leen aſpireeren. By mangel van Wettige Erfgenaamen, waar door in 't Leenregt alleen de Manlyke betekend worden, houdt men het Leen, als openſtaande, aan den Leenheer wedergekeerd te zyn.

2. Ook is een Leen *Oud* of *Nieuw*. Een *Nieuw-Leen* is zodanig een, dat iemand alleenlyk door zig zelven verkreegen heeft. En een *Oud-Leen* is zulk een, dat iemand, by wege van Erfopvolging, van een ander deelagtig is geworden. Het geen dan voor den eerſten verkryger een Nieuw-Leen is, wordt, ten opzigte van deszelfs Nakomelingen, als die het bezit erlangen, een Oud-Leen. Maar een Nieuw-Leen, geconcedeerd op een Oud-Leen, neemt door fictie de natuur van een Oud-Leen aan; en een Oud-Leen kan op meer dan eenerleie wyze een Nieuw-Leen worden; welk een en ander eene merkelyke verſcheidenheid kan baaren, gelyk de Heer *Voet* breeder toont; doch in allé die byzonderheden kunnen wy ons hier niet wel inlaaten.

3. Het Leen wordt daar en boven verdeeld in *Feudum Ligium* en *Feudum non Ligium*. Het heet *Ligium*, als de ingevestieerde Vaſal, of de Leenhouder die Verly heeft, zynen Leenheer hulde en manſchap moet præſteeren tegens ieder een, niemant ter waereld uitgezondert, zo dat 'er geen fideliteit voor iemand anders gereſerveerd worde. Het is dus genaamd van *Ligare* binden, om dat het boven alles ten naauwſte verbindt. Zulks heeft in die uitgeſtrektheid geen plaats in een *Feudum non Ligium*. Want ſchoon iemand in zulk een Leen ook wel tot fideliteit geobſtringeerd zy, zo is hy het egter niet tegens allen, niet tegens den Keizer, of tegens anderen die ouder zyn, dat is Leenheeren, van wien hy bevoorens al een Leen had verkreegen; welk ſoort daarom ook als een Leen *ſimpliciter* ſlegtlyk word uitgegeeven, en ſpeciaal voor uitgeſlooten wordt gehouden. Ook kan niemand een Leen als *ligium* uitgeeven, dan alleen hy, *die* niemand boven zig erkent.

4. Wyders zyn de Leenen *Frank*, dat is *Vry*, of *Niet Frank*. Een *Vry* of *Frank* Leen is zodanig een, uit kragte van 't welke de Leenhouder zynen Leenheer wel hulde of getrouwheid, maar geen manſchap of dienſt verſchuldigd is. En het wordt *Niet Frank* genaamd,

naamd, als de Leenhouder, boven de hulde, ook ordinaire manſchap of dienst verſchuldigd is. Geen Leen wordt voorts geconſideereerd Frank te zyn, zo het by de Brieven van Uitgift niet conſteert voor zodaanig te zyn uitgegeeven; want *in dubio* wordt het gehouden voor Niet Frank. —— Hier by mag men ook voegen het *Feudum conditionatum* of *Voorwaardlyk Leen*, dat uitgegeeven is, onder den last van zekere bepaalde dienstpligtigheid, welke tegen de ordinaire natuur van een Leen gepræſteerd moet worden.

Buiten deeze hoofdonderſcheidingen, die geagt mogen worden tot de natuur van het Leen te behooren, verdeelt men de Leenen nog op veerlerleie wyze, naar de qualiteit of quantiteit der Goederen, naar de min of meer bepaalende conditien, op welken het Leen vergund wordt, en wat meer van dien aart zy. Van hier vindt men gewag gemaakt van *Geeſtlyke* en *Waereldlyke*, van *Lichaamlyke* en *Onlichaamlyke*, van *Altoos duurende* en *voor een Tyd verſtrekte*, van *Groote*, *Middelbaare* en *Kleine*, van *Adelyke* en *Onedele*, van *Splitsbaare* en *Onſplitsbaare*, van *Erfelyke* en *Niet erfelyke*; als mede van *Hoofd-* en *Achterleenen*. Alle deezen worden nog veelzins onderſcheiden, en, naar den inhoud der Verlybrieven, verdeeld in *Eigenlyke* en *Oneigenlyke* Leenen; voor zo ver zy in alles de eigen natuur der Leenen behouden, of, door conditien, wyzingen en conventien, in de Brieven van Uitgift of Verly, het zy uitdruklyk of ſtilzwygend 'er onder verſtaan, daar van ontaarten. —— Wy zouden te ver buiten ons beſtek treeden, als wy ons met ieder deezer onderſcheidingen ophielden; genoeg zy het nog ſtaan te blyven op het geen de Uitleggers der Leenregten, wegens het *Erfelyke* en *Niet Erfelyke Leen* bybrengen, dat boven al opmerking verdient.

„ *Erffelyk* zeggen zy te zyn, dat, te gelyk met des Leenmans verdere Erffenis, op alle andere vreemde Erfgenaamen devolveert, volgens diſpoſitie van het gemeene Recht, en dus met regt van Erffenis, of anders dat aan iemand is verleent voor zig zelven en zyne Erfgenaamen, wie die ook moogen zyn; zo dat 'er als dan wel geſuccedeerd word uit de Conventie van den mensch, maar niet uit de providentie of voorzorg van de Wet; als welke tot de ſucceſſie in Leengoederen nimmer roept Vreemden, die geen Bloedverwanten van Zwaardzyde zyn; zo dat het zelve heeft moeten worden geëffectueerd tegens de natuur van 't Leen en deszelfs regten aan, by ſpeciaale Conventie, dat Vreemden of verder afſtaande agnaaten zouden kunnen ſuccedeeren, met uitſluiting van naderder. Hier van daan, als een Zoon door zyn Vader regtmaatig is onterft, gelyk hy als dan tot zyns Vaders allodiaale Goederen niet kan geraaken, zo moet hy door dusdaanige onterving ook gehouden worden, uit de ſucceſſie in de Leengoederen te weezen geëxcludeert of uitgeſlooten.

„ Een *niet Erffelyk* Leen is, dat iemand voor zig en zyne Zoonen,

Digitized by Google

ten, of voor zig en zyne Kinderen heeft ontvangen, of ook wel voor zig en alle die uit hem gebooren zullen worden, zonder vermelding van Erfgenaamen te maaken; zo dat zo een Leen niet op vreemde Erfgenaamen, of na 't recht van Erffenis te gelyk met de verdere nalaatenſchap, maar alleen op de kinderen of verdere Deſcendenten van den eerſten verkryger, al zyn het Collateraale van den laatſten Leenman, overgaat, niet als Erfgenaamen van dien laatſten, maar als afſtammelingen of Descendenten van hem, aan wien het Leen oorſpronkelyk was geconcedeerd; gemerkt het alhier genoeg is, dat iemand wettig deſcendeert van den eerſten verkryger, op dat hy met recht van Leenman, uit kragt van de ſucceſſie het Leen kan erlangen en behouden, alſchoon hy in de Allodiaale Goederen geen Erfgenaam is, of van den eerſten verkryger of van den laatſten bezitter: alleen dit uitgezonderd; dat een Zoon van den laatſten Leenman geen ſucceſſeur in de Leengoederen zyn kan, indien hy ook geen Erfgenaam van zyns Vaders Allodiaale Goederen wil weezen.

„ Zulk een Leen, dat mede een *Familiare* Leen heet, draagt ook den naam van een Leen uit *Conventie en Providentie.* Doch deeze laatſte benaaming heeft het niet daarom verkreegen, om dat anders de Leenen zonder Conventie zouden worden geconſtitueert, (want met dat oog beſchouwt wordende komt het de waarheid nader by, dat 'er geen Leen kan worden geconcedeert, zonder dat 'er een conventie voor af gaat, tuſſchen den Leenheer en de Leenman, of ten minſte een *quaſie* Conventie, waar door zy beiden hunne willen en intentien te kennen geeven, te weeten van den Leenheer, dat hy de concesſie aanbied, en van den Leenman, dat hy dezelve concesſie aanneemt,) maar liever, om dat 'er in zo een Leen, het zy by expreſſe overeenkomst, of ſtilzwygende, die 'er onder verſtaan word, dit geagt word verhandeld te zyn, dat 'er maar zal gebleeven worden, by de voorzorg en diſpoſitie van de Wet, welke alleen de Bloedvrienden van Zwaardzyde na het recht van den Bloede, en na zeekere bepaalde orde, tot de ſucceſſie roept: en dierhalve wordt 'er in Leen uit conventie en providentie of voorzorg geſuccedeerd, conform het Leenrecht en de rechte en eige natuur der Leenen; maar in een Erffelyk Leen meer, uit eene ſpeciaale conventie tuſſchen den Leenheer en den Leenman aangegaan; door tuſſchenkomst van welke, gelyk 'er op veelerlei wyze van de ordinaire en eigen natuur van het Leen kan worden afgegaan, zo kan ook die reede van ſucceſſie, welke by de Leencostumen was voorgeſchreeven, door de conventie, geconverteert en verandert worden.

„ De uitleggers concipieeren daar en booven een middenſoort, het welk eenigzins de natuur van beide deeze Leenen naar zig trekt, en zo wel uit het Erffelyk als Familiaire is ſaamengeſteld, by voorbeeld: als iemand een Leen zal hebben ontvangen voor zig en

Digitized by Google

en zyne nederdaalende Erfgenaamen. Dan ſchynt in dat ſlag van Leen dit ſpeciaal te zyn, dat niemand in het zelve kan ſuccedeeren, als die ook is een Descendent van den eerſten verkryger, en, dierhalve een Bloedmaag van Zwaardzyde, en te gelyk Erfgenaam, of immediatelyk van den laatſten Leenhouder, of mediatelyk van den eerſten verkryger; zo dat daarom zodaanig een Leen ook na een dubbeld recht, te weeten en van het Bloed en van de Erffenis, ſchynt gedefereert en verkreegen te worden; en 'er niemand anders in ſuccedeert, als die te gelyk en van den Bloede is en Erfopvolger.

„ Eindelyk ſtaat hier omtrent nog op te merken, dat, *in dubio*, een Leen eerder uit conventie en providentie, en derhalve eerder niet Erffelyk als Erffelyk moet geloofd worden te weezen; niet tegenſtaande wy, *meerendeels*, zo wel voor onze Erfgenaamen als voor ons zelfs zorg draagen. Want of ſchoon dat *meerendeels* word gedaan, egter daarom ook *niet altoos* en in alle gevallen; maar dan eindelyk eerst als de ſtof en het onderwerp het gedoogt, en het met de zaak, waar over gehandeld word, overeenſtemt. —— Ook ſtaat 'er omtrent alle de gemelde Leenen de volgende algemeene Regel wel in agt te neemen, in geval een Leen, om een bykomende Conventie, in dit of dat gedeelte van de eigen en rechte natuur der Leenen afwykt, dan moet egter in alle het verdere, waar in de qualiteit van het Leen, door de Conventie, niet veranderd is, de eigen en rechte reede en natuur van het Leen van waarde blyven. "

Digitized by Google

HEDENDAAGSCHE VADERLANDSCHE *LETTER-OEFENINGEN.*

Verzameling van Akademiſche Leſſen, over de voornaamſte onderwerpen in de Geestkunde, Zedekunde en Godgeleerdheid, door wylen den Eerw. Heer PH. DODDRIDGE, *Dr. in de H. Godgel. en Predikant te Northampton. Uit het Engelsch vertaald. Derde Deel. Te Rotterdam by* A. Bothal, D. Vis *en* P. Holſteyn 1773. *Behalven het Voorwerk* 418 *bladz. in groot octavo.*

IN dit laetſte gedeelte der Academiſche Leſſen, van den beroemden *Doddridge*, ontmoeten ons 's Mans gedachten, over het verval der menſchelyke natuure, en onze herſtelling door het Middelaerſchap van onzen Heer Jeſus Chriſtus. Hier by komt zyne Leer, nopens de voornaemſte plichten in 't Euangelie vereiſcht, wel byzonder met betrekking tot de ſtellige geboden. En eindelyk verſenen ons deze Leſſen 's Mans gevoelen, rakende den inhoud der Schriftuurleere, zo wegens de goede en kwade Engelen, als betreffende den toekomenden ſtaet, en de aenmerkelykſte gebeurtenisſen, die de Opſtanding voorgaen of vergezellen zullen. — Met de afgifte van dit laetſte deel is de Nederduitſche Lezer nu in ſtaet geſteld, om het geheele verband der Leere van zyn Hoog-Eerwaerden na te gaen; en dus enigermate te oordeelen, over de rechtmatigheid of onrechtmatigheid der verdenkinge van 's Mans rechtzinnigheid, die men wel byzonder op de Academiſche Leſſen gevestigd heeft. — Vermoedelyk zal men, alles onpartydig nagaende, den Hoogleeraer *Doddridge*, ſchoon niet in alles eenſtemmig met de Leer onzer Nederlandſche Kerke, (dat naestdenklyk nooit door enig verſtandig Godgeleerden beweerd is,) in zyne Leer draeglyker vinden, dan zommigen hem wel voorgeſteld hebben. — En voor 't overige zal 't velen niet onaengenaem zyn, 's Mans oordeelkundige aenmerkingen over verſcheiden byzondere ſtukken met opmerking te lezen; daer hy zyne gedachten alleszins gematigd, in ene geregelde denkwyze, voordraegt. — Zie hier het hoofdzaeklyke van 't geen hy, met betrekkinge tot het verſchil over den Sabbath, bybrengt. 's Mans voorſtel deswegens luid aldus.

Digitized by Google

„ Het is der Kristenen pligt éénen dag in de *zeven*, en wel den *eerſten* dag van de week, als eenen dag van Godsdienſtige *rust* en *openbaare Godsdienstoeffening* waar te neemen en te onderhouden." Ten betooge hier van voert hy de volgende bedenkingen aen.

„ 1. De natuurlyke Godsdienst eischt, dat 'er zekere tyden van plegtige openbaare Godsdienstoeffening, over welke men algemeen onder de leden der maatſchappye overeengekomen is, zyn moeten; maar hy bepaald niet hoe dikwyls zy moeten voorkomen, of welk gedeelte van tyd men in dezelve moet beſteeden.

„ 2. Indien 'er geene aenduiding in Gods woord over dit punt ware, zou het desniettegenſtaande betaamen eenige achting aan de wetten en gewoonten van ons land te bewyzen, ten minſte in zo verre, dat wy ons onthouden van zodanigen arbeid, als dezelve verbieden, en op eenige plaats van openbaare Godsdienstoeffeninge ſamenkomen; en dat wel (*al het voerige gelyk ſtaande*) liever op tyden, die dus aanbevolen zyn, dan op andere ſtonden; het welk éene blykbaare reden voor het waarneemen van den *eerſten* dag der weeke onder ons verſchaffen zal.

„ 3. God ſtelde voor de Jooden het waarneemen van een *weekelyken Sabbath* in, *Exod.* XVI: 23. XX. 8—11. en de daar ingeſtelde rust word gezegd ter gedagtenisſe te zyn, om dat God den *zevenden* dag van zyn werk der ſcheppinge *gerust* had.

„ 4. Dit kunnen wy aanmerken als eene aanduiding van de *maat* des tyds, dien wy aan eene Godsdienſtige rust beſteeden moeten, en zo veel te eer, dewyl het waarneemen van *éénen* dag in de *zeven* voor *Adam*, in den ſtaat der onnoozelheid, ſchynt vastgeſteld te zyn, *Gen.* II: 3. het welk onnatuurlyk is by wyze van *voorkoming* te verſtaan. Vergelyk *Heb.* IV: 3, 4. —— Ook is het niet onwaarſchynlyk, dat dit eenen grond gelegd kan hebben voor het verdeelen van den tyd in *weeken*, gelyk zo veele oude volken deeden. Vergel. *Gen.* VIII: 10, 12. XXIX: 27. L. 20.

„ 5. De byzondere plaats, die dit gebod in *Moſes* wet had, als zynde een gedeelte van de tien geboden, door Gods eigen ſtem van den berg *Sinaï* voortgebragt, en als met zyne eigen hand op ſteenen tafelen, onder zedelyke geboden van het hoogſte belang geſchreeven, kan het verder eenige onderſcheidende achting toebrengen.

„ 6. Het ſchynt noodzaakelyk dat wy in dit land en andere Kristenlanden éénen dag in de zeven tot de bovengemelde godsdienſtige einden moeten waarneemen, en zo veel te eer,

Digitized by Google

eer, dewyl onze verbintenissen aan den dienst van God zo groot, en wy verschoond zyn van die plegtigheden, die de Jooden waarnamen, gelyk het Paasch- Pingster- en Looffeest, behalve andere heilige tyden.

„ 7. De Apostelen, die zulke uitsteekende ampten in de Kerk bekleedden, en de vastgestelde Uitleggers van Kristus wil waren, schoon zy den Joodschen Sabbath rustende waarnamen, zo wel op dat zy geenen aanstoot geeven, als gelegenheid hebben zouden, om met de Jooden samen te komen, en hen, die hunne Synagogen bywoonden, te predikken, *Hand.* XIII: 14, 15, 42, 44. XVI: 13. XVIII: 4. hielden insgelyks den *eersten dag* als eenen dag van uiterlyke Godsdienstoeffeninge, het welk blykt uit *Hand.* XX: 7. 1 *Kor.* XVI: 2. Hier van daan word deze dag *de dag des Heeren* genoemd, *Openb.* I: 10. gelyk hy zeer eigenlyk genoemd kon worden, dewyl Kristus op dezen dag uit den doode opstond, en de Geest waarschynlyk op de Apostels nederdaalde.

„ 8. De alleroudste Schryvers, in de Kristen Kerk, komen overeen, in ons te verzekeren, dat het waarneemen van den eersten dag in dezelve al vroeg en standvastiglyk de overhand gehad hebbe. *Ignatius* noemt denzelven *de Koningin der dagen. Melito* schreef 'er een boek over. *Justinus de Martelaar* en *Tertullianus* spreeken, in hunne *verantwoordingen*, zeer uitdrukkelyk van gezette Kristelyke vergaderingen op dezen dag; om geen gewag van *Klemens den Alexandrier* en veel meer anderen te maaken, en *Plinius* spreekt 'er insgelyks van, als van den geheiligden dag der Kristenen, slechts weinige jaaren na den dood van den Apostel *Joannes.* Nu kunnen wy ons naauwelyks verbeelden, dat zodanige waarneemingen zo vroeg en zo algemeen de overhand zouden genoomen hebben, (want wy vinden niet dat 'er ooit verschil over geweest is,) zo 'er de Apostelen niet op geweezen hadden.

„ 9. Geen Gebod is 'er in het Nieuwe Testament, waar door de Kristenen verpligt worden, om den *zevenden dag* waar te neemen, maar in tegendeel geeft de Apostel duidelyk te kennen, dat hy afgeschaft is, *Kol.* II: 16.

„ 10. 'Er is dus, uit hoofde van dit alles, reden om te gelooven, dat de weeklykesche rustdag, die nu door de Kristenen moet waargenomen worden, niet de *zevende* maar de *eerste* dag zy."

Ten nadere versterkinge van het bovenaengevoerde, en ter beantwoordinge van enige tegenbedenkingen, heeft de Hoogleeraer 'er de volgende Aenmerkingen nog bygevoegd.

Digitized by Google

1ſte *Aanmerking.*

„ Tegen den *vierden* trap van de voorgaande betooging word ingebragt, dat wy niet vinden, dat de Sabbath door de *Aartsvaderen* wierd waargenoomen, en ſommigen hebben gedacht, dat 'er, wanneer *Exod.* XVI: 23. gewag van gemaakt word, te kennen gegeeven word, dat dezelve van te vooren by het *Israëlitiſche* volk onbekend was, *aldaar* vers 25—27. Doch men antwoord. 1. Dat de bovenaangehaalde texten niet bewyzen zullen, dat de Israëliten niets van den Sabbath wisten, maar in tegendeel eer op denzelven, als op eene bekende zaak ſchynen te wyzen. 2. Dat, indien de *Israëliten* den *Sabbath* in *Egipten* verwaarloosd hadden, gelyk het waarſchynlyk is dat zy (door de onderdrukking hunner vyanden) genoodzaakt waren te doen, de Aartsvaders dien echter konden hebben waargenoomen, ſchoon die omſtandigheid in hunne leevens niet gemeld word; ook konden de *Israëliten* het onthouden, en geacht hebben voor eene in hunne onderdrukking byzonderlyk lastige omſtandigheid, dat zy gedwongen wierden op eenen geheiligden dag te werken, eene overweeging, welke, zo zy ooit bekend wierd, ſtrekken zou om deszelfs gedagtenis te vereeuwigen. 3. Word de waarneeming van den Sabbath door ſommigen gezegd één van de *zeven geboden van Noäch* geweest te zyn, ſchoon men erkennen moet, dat het gezag der geenen, van welke het bericht der zeven geboden ontleend is, zo twyfelagtig zy, dat men 'er geene groote klem in ſtellen kan, inzonderheid dewyl ſommige den Sabbath onder die geboden niet rekenen. 4 Kon de Sabbath als eenen dag van eene buitengewoone *Godsdienſtigheid* worden waargenoomen, ſchoon niet als eenen dag van zulken ſtrikten *rust*, als naderhand den *Jooden* wierd opgelegd. 5. Onderſteld zynde dat het ſtilzwygen van *Moſes*, in het zeer korte bericht, het welk hy ons van de aloude Aartsvaderen geeft, over dit punt nog zo volkomen zy, kan men daar uit echter geen zeker bewys trekken; want op dit beginſel konden wy bewyzen, dat de Aartsvaders geenen gezetten tyd voor den *uiterlyken dienst van God* hadden, 't welk zeer ongeloofelyk is; en insgelyks dat de *Jooden*, van *Moſes* af tot *David* toe, den Sabbath niet waarnamen, dewyl 'er in de geſchiedenis van al dien tyd geen gewag van dien dag gemaakt word, gelyk in de vyftien honderd jaaren tuſſchen de geboorte van *Seth* en den zondvloed geen gewag gemaakt word van *offerbanden*, en echter hebben wy reden om te gelooven, dat zy in dat tydperk geoeffend wierden. 6. Indien men toeſtond,

Digitized by Google

ſtond, dat het waarneemen van den Sabbath door de Aartsvaders, die voor den zondvloed geleefd hebben, misbruikt wierd, kan men daar uit niet beſluiten, dat dezelve by de *ſchepping* niet ingeſteld wierd; de hoofden van het huisgezin van *Abraham* waren zo aanmerklyk wegens hunne Godsdienſtigheid, dat het ſtrikt waarneemen van den Sabbath in hunne dagen minder noodig zyn kon.

2de *Aanmerking.*

Tegen het bewys, getrokken uit het *vierde* gebod, *trap.* 3, hebben ſommigen beweerd, dat het uitſpreeken dezer woorden, met eene hoorbaare ſtem, van den berg *Sinaï*, geen bewys was van derzelver buitengewoone en algemeene verpligting, dewyl God van voorneemen ſchynt geweest te zyn, om de geheele wet op die wyze uit te ſpreeken, zo de ſchrik des volks het niet verhinderd had, *Exod.* XX: 18, *enz. Deut.* V. 23—28. Doch men antwoord; 1. Dat het beginnen van God met die geboden eene aanduiding ware van derzelver gewigt, inzonderheid, dewyl hy zeer wel wist, dat de ſchrik des volks hem verhinderen zou om meer op deze hoorbaare wyze te uiten; en inderdaad *Deut.* XI: 22. geeft eene verpoozing, onmiddelyk na het uiten dier woorden, te kennen; anderszins zou 'er geene behoorlyke gelegenheid voor het volk geweest zyn, om, zo, gelyk zy deeden, te ſpreeken. 2. Is zyne graveering van die tien geboden in ſteenen tafelen, op eene wonderdaadige wyze, en het bevel om dezelve in de Ark te bewaaren, eene klaare aanduiding van derzelver byzonder gewigt, en eene zonderlinge onderſcheiding, die onze oplettendheid waardig is. 3. Moest de ſamenhang, waar in dit gebod met de andere ſtaat, welke ieder erkent van het hoogſte belang en eene algemeene verpligting te zyn, als een bewys dat het niet enkel plegtig is, aangemerkt worden.

3de *Aanmerking.*

Wy ſtaan echter toe, dat men het waarneemen van den Sabbath niet, als van algemeene verpligting zynde, moet aandringen, enkel om dat dit gebod in de *Joodſche* tien geboden te vinden is, en dat deszelfs plaatſing aldaar alleen den *Joden* verbond; dewyl in de voorrede van die tien geboden, hunne verlosſing uit *Egipten* word aangedrongen als eene reden ter gehoorzaaminge van dezelve, en het *vyfde* gebod word bekragtigd door beloften, den *Jooden* byzonder eigen: om niet te blyven ſtaan op het byvoegſel, *Deut.* V: 15. het welk waarſchynlyk als de woorden van *Moſes*, en niet van God,

moet worden aangemerkt, en eer eene *verklaaring* over het vierde gebod, dan een gedeelte van het zelve is.

De Hr. *Jofef Mede* gist dat de dag van den *Joodſchen* Sabbath in de Woestyne *veranderd* was; het welk hy tracht te bewyzen, door te toonen dat zy op den *zevenden* dag voor den eerſten dier Sabbathdagen, welke wy vinden dat zy waarnamen, reisden: vergelyk *Exod.* XVI: 1, 22—26. en hier uit hebben ſommigen gelegenheid genoomen, om te beweeren, dat de *Aartsvaderlyke* Sabbath verſchilde van den *Joodſchen*, onderſtellende dat de *Maandag* de dag is, op welken God de ſchepping begon, het welk, waar zynde, zo zal de Aartsvaderlyke Sabbath de zelfde zyn met de tegenwoordige der *Kristenen* (*). Doch op dit bewys word geantwoord, 1. Dat de *zesde* dag, van welken in den voorangehaalden text geſprooken word, de *zesde* van den *vyftiende maand* niet is, maar van den dag op welken het *manna* begon te vallen, die de *eerſte* in de *week* zyn kon: of in 't algemeen dat hy den *zesden* der weeke kon beteekenen, wanneer het manna begon te vallen: en, 2. Dat toegeſtaan zynde, dat het (gelyk *Mede* onderſteld,) de *zesde* van hunne reis op den *vyftienden* ware, het geene *verandering* in den Sabbath zal bewyzen, maar alleen, dat 'er *voor* het geeven van de wet op den berg *Sinaï* eene grooter vryheid van reizen by noodzaaklyke gelegenheden op den Sabbath wierd toegelaaten: om hier niet te blyven ſtaan op de mogelykheid, die 'er is, dat de reis, die zy op den *vyftienden* dag der maand deeden, alleen het *begin* van hunnen optogt van *Elim* naar *Sinaï*, en misſchien niet meer, kan geweest zyn, dan *na* het geeven van de wet zou geoorloofd zyn geweest: en om niet aan te dringen, dat zy, op het teeken, door *de wolk* gegeeven, op iederen toekomenden Sabbath mogten optrekken; gelyk op byzonder bevel op plaatſen, die niet algemeen door de wet wierden toegeſtaan, offerhanden geofferd wierden.

4de *Aanmerking.*

Dat de Sabbath eene inſtelling zy, den *Jooden* byzonder eigen, hebben ſommigen beweerd uit *Deut.* V: 15. *Exod.* XXXI: 13—17. *Ezech.* XX: 20. *Neh.* IX. 13, 14. En Dr. *Wright* heeft uit *het laatſte vers* van *Luk.* XIII. getracht te bewyzen, dat hy insgelyks geſchikt was om de *Kristenen*

(*) Zie Dr. *Chandler's* twee Redevoeringen over de inſtelling van den Sabbath.

Digitized by Google

sen te verpligten; doch hy schynt te vergeeten, dat de personen, van welke aldaar gesprooken word, toen *Joden* waren.

5de *Aanmerking.*

De strengheid van den *Joodschen* Sabbath moet in geenen deele in de *Kristelyke* instelling worden ingevoerd, dewyl 'er over dit punt zo groote stilzwygendheid in het Nieuwe Testament is.

6de *Aanmerking.*

Sommigen hebben gedrongen op eene waarneeming beide van den *zevenden* en den *eersten* dag, als zich verbeeldende, dat het *vierde* gebod, in deszelfs allerletterlykſten zin den byzonderen *tyd* zo wel als deszelfs *maat* bepaalende, voor alle Kristenen verbindende zy. Doch men heeft 'er op geantwoord, dat zy, met dus te redenkavelen slechts weinig met zich zelve bestaanbaar zyn; dewyl dat gebod zo wel *zes* dagen om te *arbeiden* als *eenen* om te *rusten* eischt.

7de *Aanmerking.*

Het heeft weinig om 't lyf op welk *uur* de Sabbath *begonnen* zy, indien 'er slechts één dag aan toe geweezen word. 't Is klaar uit *Jeronimus* dat sommige oude Kristenen, (gelyk sommige buitenlandsche Protestanten nu doen) des *avonds* van den *dag des Heeren* tot hunne tydelyke bezigheden en vermaakingen wederkeerden; maar dan begonnen zy hunnen Sabbath *Saterdags 's avonds:* en wy moeten ons minder verwonderen, dat de eerste Kristenen ten dezen opzigte eenige vryheid gebruikten, dewyl zy buiten dat drie dagen in de week, *namelyk* des *dingsdags*, *donderdags* en *saterdags*, openbaare Godsdienstoefening hadden.

8ste *Aanmerking.*

Dewyl het onmogelyk is met zekerheid te bepaalen, welke de *zevende* dag der scheppinge zy, en dewyl (in gevolge van de bolronde gedaante der aarde, en de ongerymdheid van het ontwerp, 't welk onderstelt dat zy één groote vlakte zy,) de verandering van plaats noodzaaklyk eenige verandering zal veroorzaaken in den tyd van het begin en einde van eenigen dag in geschil, dewyl het altyd op den zelfden tyd op de eene of andere plaats Zonne opgang en Zonne ondergang, Middag en Middernacht is; zo schynt het onredelyk zulken klem te leggen op den byzonderen dag, als sommigen doen. Wat deszelfs verwisseling van den *zevenden* tot den *eersten* belangd; het schynt overvloedig genoeg, dat 'er *zes* da-

dagen om te arbeiden, en *één* van Godsdienſtige rust zyn, die 'er zo wel volgens het *Kriſtelyke* als volgens het *Joodſche* ontwerp zyn zullen.

9de *Aanmerking.*

Eene van de redenen, waarom de afſchaffing van den *zevenden*, en de waarneeming van den *eerſten* dag, niet duidelyker in het Nieuwe Testament verklaard word, kan zyn uit inzigt voor de *Joodſche* Kristenen, die niet zonder de grootſte moeite en ongemak terſtond tot eene geheele verandering zouden gekomen zyn, of die beide naauwkeurig waargenoomen hebben; en dit kan het bewys *Matt.* XXIV: 20. beantwoorden.

Drietal van Wysgeerige Verhandelingen, over verſchillende onderwerpen, door ÆGIDIUS DE WIT. *Met een Voorrede van den Weleerw. en zeer geleerden Heere* P. NIEUWLAND; *Leeraar der Hervormde Gemeente in 's Graavenhaage en Lid van de Zeeuwſche Maatſchappy der Weetenſchappen. In 's Graavenhaage by* J. Thierry 1773. *Behalven de Voorrede* 51 *bladz. in groot octavo.*

UIt de Voorreden, welke de Eerwaerde *Nieuwland*, voor dit Drietal van Verhandelingen, geplaetst heeft, leeren wy, dat 'er, al voor vele jaren, een gezelſchap van Lieden van Oefening in 's Hage geweest is, dat zich bevlytigt in 't naſpooren van Godgeleerde, Wysbegerige en Overnatuurkundige Wetenſchappen. Een Wysgeerig en Godgeleerd Gezelſchap, dat zyn aenleg verſchuldigd is aen den arbeidzamen geest van den beroemden Hoogleeraer *Bonnet*; die, op zyn vertrek naer Utrecht, deszelfs toeverzicht aenbevolen heeft, aen den Eerwaerden *Nieuwland*; welke niet verzuimt het zelve nog beſtendig voort te zetten. De Schryver der hier bovengemelde Verhandelingen is één der Leden van dat Gezelſchap, en de Eerwaerde *Nieuwland* heeft dezelven, (latende de zaken voor den Autheur,) wel met ene Voorreden van zyne hand, in 't licht laten komen; „op dat, *zegt by*, onze Haagſche gemeente niet geheel onkundig blyve van den aart deezer byeenkoomſte, die, (al praalt en pronkt zy niet; al heeft ze geenen *Patroon*, dan Waarheid en Wysbegeerte;) echter wat meer dan *wind* en *damp* beduidt". De ongeachtheid van dit Gezelſchap in 's Hage geeft zyn Eerwaerden, als uit die Voorreden blykt, aenleiding, om zich indiervoege uit te

druk-

Digitized by Google

drukken, en 't middel, dat hy daer tegen aenwendt, is vry wel geſchikt, om verkeerde denkbeelden deswegens tegen te gaen. Men ziet althans uit deze Verhandelingen, of kan ten minſte, als ene Proeve, uit dezelven afleiden, dat het Gezelſchap geſchikt is, om het verſtandlyke vermogen der Leden ter werkzaemheid aen te zetten; dat altoos van nut kan zyn; en, naer 't byzonder oogmerk van den Eerwaerden *Nieuwland*, dienen; „ om in de Redenleer en in de aengrenzende kundigheden eenige vordering te maaken". Uit dien hoofde verdienen zodanige poogingen zekerlyk aenmoediging; op dat de Leden te meerder opgewekt mogen worden, om hun verſtandlyk vermogen te oefenen, op onderwerpen van een wezenlyk gewicht, en hunne kundigheden uit te breiden over alles, wat binnen het bereik der Redenleere is. — Tot een voorbeeld der Oefeninge van dit Gezelſchap, verſtrekt in dezen een drietal van Verhandelingen van den Heer *de Wit*, behelzende, ene *Wysgerige beſchouwing*, een *Overnatuurkundig Vertoog*, en ene *Zedekundige Beſpiegeling*.

De Stelling, *dat de Engelen zuiver geeſtlyk, zonder met iets lichaemlyks verenigd te zyn, zouden beſtaen*, heeft den Schryver gelegenheid gegeven, tot het opſtellen der eerſte Verhandelinge; waer in hy onderzoekt, op hoedanig ene wyze twee wezens aen elkanderen gelykvormig, of geheel ongelykvormig, beſtaende of als mogelyk beſchouwd, op elkander kunnen werken. Dit moet, zegt hy, of *onmiddelyk* of *middelyk* geſchieden. Zulks leid hem tot het nagaen, wat het inſluite *onmiddelyk* te werken; en hy toont daer op, dat deze wyze van werken alleen mogelyk is, aen de onafhanglyke en oneindige Godheid. 'Er blyft dus, voor alles wat buiten God beſtaet, niet over dan ene *middelyke* werking: welke weder niet dan tweeledig kan zyn; of door *denken*, of door *bewegen*. Hier op onderzoekt hy, of de eerſte wyze van werken, op een buiten zich beſtaend ding, ook plaets konne hebben; en nademael dit onderzoek hem toont, dat geen wezen, door *denken*, op buiten zich beſtaende dingen kan werken; zo brengt hem dit van zelve tot de Stelling, *Geene eindige wezens kunnen anders op buiten zich beſtaande zaaken werken, dan door beweeging*. En dit doet hem ten laetſte, daer de bewegende kracht alleen aen de lichamen toekomt, beſluiten; dat, *Een iegelyk redelyk vrywillig met bewustheid werkend wezen een inrichting moet hebben, om door* VEREENIGING *met iets* LICHAAMLYKS *te werken*.

De tweede Verhandeling is geſchikt om het denkbeeld tegen te gaen; „ dat de oprichting van het Genadeverbond het

eerſte, en dus het voornaam einde Gods geweest zou zyn, van eeuwigheid in de voorſtellen van zyn oneindig verſtand, in het dáár ſtellen van deeze ſchoone en heerlyke waereld". En de Heer *de Wit* ſtelt 'er zich in voor, te bewyzen; dat, *Het eerst*, VOORNAAM, *en onveranderd oogmerk* GODS, *van alle eeuwigheid geweest is*, ZYNE GOEDHEID TE WILLEN MEDEDEELEN, *aan onderwerpen, die God zich als mogelyke wezens, in zyn oneindig verſtand te gelyk voorſtelde; welke goedheid beſtaat, in het openbaaren van zyne Heerlykheid; het welk toch als het* GROOTSTE GOED *moet worden aangemerkt; vermits, in de heerlyke beſchouwing van dezelve, de* ZALIGHEID *van alle redelyke wezens beſtaat.*

De laetſte Verhandeling eindelyk ontvouwt ons het groote voordeel, dat de *beoefenende* boven de *beſchouwende* Wysgeerte heeft. Om ons dit onder 't oog te brengen, plaetst hy twee zulke onderſcheiden Wysgeren, overtuigd van dié ſtelling, *deeze Waereld is de beste*, in een *voordeeligen*, in een *middenmaatigen*, en in een *geringen ſtaet*, en toont welk een voordeel de eerſte boven den laetſten in ieder dezer ſtanden heeft. Het hoofdzaeklyke word, aen 't einde van ieder breeder voorſtellinge, kortlyk aldus opgegeven.

„ In den *voordeeligen* ſtand ziet de *beſchouwer* zyne werkzaamheden eindigen, in het genoeglyke van zynen zintuiglyken ſtaat; terwyl de *beoeffenaar*, met zyne beſpiegelingen, boven all' het ondermaanſche heen ſtygt. — In den *middenmaatigen ſtand* verblydt zich de *beſchouwer* over zyne uitwendige volkoomenheid; terwyl de *beoeffenaar* dit echter aanziet als een verliesbaar goed; en dus rechtmaatige gronden zoekt te verkrygen, om dit verlies in den dood vergoed te zien; door eene geheele volmaaking van zyne inwendige volkoomenheid. ——— En in den *geringen* ſtand zien wy hoe de bloote beſchouwer zyne reeds verkreegene bevattingen dempt, onder de puinhoopen van eene onherſtelbaare hoopeloosheid; terwyl de beoeffenaar der waare Wysgeerte het anker zyner hoope ſlaat achter de gordynen der ſterflykheid! Ziet daar den *beſchouwer*, zo hy geen *beoeffenaar* wordt gemaakt, zyn onaangenaame ſtand verwisſeld worden in een eeuwig onzalig lot, terwyl de *beoeffenaar*, bereids, met ſoortgelyke gronden in zynen ſtand, zich mag vertroosten, gelyk de Apostel zegt, JACOB op het Iſte: *zalig is de man, die de verzoekinge verdraagt; want als hy beproeft zal geweest zyn, zoo zal hy de kroone des leevens ontvangen, welke de Heere belooft heeft, den geenen die hem lief hebben.*

As-

Digitized by Google

Astronomie of Sterrekunde, door den Heer DE LA LANDE. *Naar den tweeden verbeterden en vermeerderden druk, uit het Fransch vertaald door* A. STRABBE, *en in 't licht gebragt onder het opzicht van* C. DOUWES. *Eerſte Deel. Tweede Stuk. Te Amſt. by* J. Morterre 1773. *In groot octavo* 271 *bladzyden.*

OP het ontvouwen der algemeene kundigheden, betrekkelyk tot de ſchynbaare vertooning der Hemelſche Verſchynſelen, en 't voordraagen van een geſchiedkundig berigt nopens den oorſprong en voortgang der Sterrekunde, in 't eerſte Stuk, vangt dit tweede Stuk aan met eene overweeging van de vaste Sterren en de Geſternten.

In de behandeling van dit onderwerp geeft ons de Heer *de la Lande* een uitvoerig verſlag van 't geen de Geſternten betreft; ons leerende hoe de Ouden al vroeg beelden uitgedagt, en zig aan den hemel voorgeſteld hebben, om een zeker getal van Sterren, onder een gemeenen naam, te verzamelen, en hoe men van tyd tot tyd de kennis raakende de Sterren voortgezet heeft. Men vindt hier des de verſchillende benaamingen der Geſternten, en den oorſprong dier benaamingen nageſpoord, zo ver de verdichtzelkunde ons hier in eenig ſpoor verleent, en zulks van de laatere benaamingen bekend is. Verder deelt hy ons een berigt mede van de Naamlysten der Sterren, die de Sterrekundigen zamengeſteld hebben, om derzelver ſtanden naauwkeurig te bepaalen; als mede van de Hemelkaarten, die men gemaakt heeft, om de Sterrenbeelden met derzelver Sterren, in de vereischte ſtanden in plaat te vertoonen. Op deeze voorafgaande onderrigtingen volgt zyne leerwyze over 't geen men in agt heeft te neemen, om den Sterrenhemel zo te leeren kennen, dat men de benaamingen zonder moeite overbrenge, op ieder Geſternte dat men beſchouwt; waar toe hy de noodige kundigheden aan de hand geeft. Hier benevens maakt hy voorts nog afzonderlyk gewag, van de nieuwe en veranderlyke, mitsgaders van de dubbelde of zonderlinge Sterren; en zo ook van den Melkweg, de nevelagtige Sterren en het Zodiakslicht, benevens het Noorderlicht. — Omtrent deeze laatſten ſtaat aan te merken, dat onze Sterrekundige dezelven ook hier beſchryft, by gelegenheid der melding van 't Geſternte, als lichtgeevende verſchynzels aan den Hemel, welken ter deezer plaatſe gevoeglyk in opmerking komen; ſchoon ze niet onder 't Geſternte geteld mogten worden. Men kan althans, zynes oordeels, niet vaſtſtel-

ſtellen, dat de Sterren de eenige oorzaak zyn van die witheid, welke men in den zogenoemden Melkweg beſpeurt; en hy ziet nog geen voldoende wyze, om dezelve te verklaaren. Wat ſoortgelyke kleinere witte ſtreeken of plekken betreft, aan welken men den naam van nevelagtige Sterren geeft, 't is niet vreemd te denken, dat men dezelven heeft toe te ſchryven aan den dampkring van verſcheiden Sterren: op eene dergelyke wyze als het Zodiakslicht niets anders is dan de dampkring van de Zon. Raakende het Noorderlicht eindelyk, is de Heer *de la Lande* van oordeel, dat men deszelfs oorzaak waarſchynlyk heeft te zoeken in de electriſche ſtoffe, die zig naar het Noorden richt, en door de Poolen der Aarde, voor al naar die deelen, daar de meeste bergſtoffen zyn, uitkomt.

Onze Sterrekundige, hier mede het derde Boek beſluitende, vervat verder, in het vierde Boek, de voornaamſte naſpeuringen, die op het overige van dit Werk den grootſten invloed hebben. Hier toe betrekt hy het naſpeuren van de beweegingen der Zonne, van de ſtanden der vaste Sterren, van het meeten des tyds, met deszelfs oneffenheden en vereffening, benevens het melden van de wyze, om het uur van den doorgang van den Meridiaan, en van den op- of ondergang eener Sterre te vinden. Het geen hier toe betrekkelyk is wordt in dit Boek ontvouwd, en met berekening van verſcheiden voorbeelden opgehelderd, onder eene oplosſing der Spheriſche voorſtellen, welken hier te ſtade komen, en vervolgens van dienst zullen zyn. Aan 't einde van dit Boek, geeft hy ook nog een kort berigt van eenige byzonderheden, welken men, maakende de Astrologie of Sterren-voorzegkunde behoort te weeten, om de oude Sterrekundige Schriften te kunnen verſtaan; dat nog zyne nuttigheid heeft, ſchoon de wysbegeerte thans de dwaalingen dier voorzeggeren uit de Sterren verbannen hebbe.

Hier op gaat hy in het Vyfde Boek, waar mede dit tweede Stuk afloopt, over tot het beſchouwen van 't Stelſel der Waereld, of het verklaaren van de ſchikking der hemelſche lichaamen, en de loopkringen der Planeeten, volgens de ſtelling van *Copernicus*. In 't voordraagen hier van geeft hy ons tevens verſlag, van 't geen de Ouden betreffende het Waereldſtelſel beweerd hebben; wel byzonder brengt hy ons het Stelſel van *Ptolomeus*, dat in de dagen van *Copernicus* het algemeen aangenomen Stelſel was, en dat van *Tycho Brahé*, 't welk na dat van *Copernicus* voorgeſteld werd, onder 't oog. Met het ontvouwen hier van toont de Heer *de la Lande* ten klaarſte de groote voordeelen van 't Stelſel van *Copernicus*, die het

Digitized by Google

het zelve ongelyk aanneemelyker maaken, dan een der anderen. Dit leidt hem verder tot een onderzoek der tegenwerpingen, welken men tegen de beweeging der Aarde en het Stelſel van *Copernicus* maakt; als mede ter beantwoordinge van het denkbeeld, dat verſcheiden uitdrukkingen der Heilige Schryveren ons niet toelaaten dat Stelſel te omhelzen. Het ongegronde hier van getoond hebbende, beſluit hy uit alles, dat het Stelſel van *Copernicus* het eenige is, het welk men kan aanneemen; en dat het zelve beweezen is, zo veel eene natuurkundige zaak beweezen kan worden. — Dit toont onze Sterrekundige door een zamenloop van bewyzen, waar op wy niet wel ſtaan konnen blyven, door dien het ons te breed zou doen uitweiden; genoeg zy het den Leezer voor te draagen, het geen hy wegens de eenvoudigheid deezer Stellinge, en het voldoende van dat bewys bybrengt, met eene nevensgaande aanmerking over het geen hy als zekere bewyzen opgeeft.

„ De eenvoudigheid der Stellinge, zegt hy, is genoeg, om dezelve waarſchynlyk te maaken, en is een weezenlyk bewys voor ieder, welke zich van de vooroordeelen zyner kindsheid wil ontſlaan. — Inderdaad, wanneer men de oogen ſlaat op die onmeetelyke uitgeſtrektheid van den gantſchen Hemel, vervuld met een menigte van Sterren, welke alle op verbaazende afſtanden van ons zyn, op de Planeeten, welke alle beweegingen hebben, die met de dagelykſche beweeging ſtrydig zyn; wanneer men de kleinheid der Aarde, in vergelyking van alle die onmeetelyke afſtanden, overweegt, word het onmogelyk te begrypen, dat dit alles te gelyk met een gemeene, regelmaatige, en ſtandvastige beweeging, in 24 uuren tyds, rondom een ſtofje, als de Aarde is, kan draaijen. Niet alleen is de dagelykſche beweeging van alle de Hemellichten, in 24 uuren rondom de Aarde, eene zeer weinig waarſchynlyke zaak, maar ik durf zeggen dat zy ongerymd is, en dat men door vooroordeel of onkunde verblind moet zyn, om dat denkbeeld te kunnen voeden. Alle die Planeeten welke op zo verſchillende afſtanden zyn, en wier eigentlyke beweegingen zo veel van elkanderen verſchillen; alle die Comeeten, welke byna geene gelykheid met de andere hemelſche lighaamen ſchynen te hebben; alle die vaste Sterren, welke de Verrekykers ons in alle deelen des hemels by duizenden doen zien; alle die lighaamen, zeg ik, welke geene betrekking tot elkander hebben, welke alle zo veel als de Hemel en de Aarde onderling verſchillen, welke onafhangkelyk van elkander en op zodanige afſtanden zyn, dat de verbeelding zich die naauwlyks kan voorſtellen, die allen zouden zich dan vereenigen, om

om op ieder dag gezaamentlyk, en als of zy één ſtuk uitmaakten, rondom een as of ſpil, die zelfs nog van plaats veranderd, te draaijen; deeze gelykheid in de beweeging van zo veel lighaamen, welke anders in alle opzichten elkanderen zo ongelyk zyn, moest alleen genoegzaam zyn om den Wysgeeren te overtuigen, dat 'er niets weezenlyks in die beweegingen was; en wanneer men dezelve ernſtig overdenkt, bewyst zy de draaijing van de Aarde op eene wyze, welke geen twyffel overlaat, en waar tegen niets in te brengen is.

„ Eindelyk, ſedert dat wy met behulp der Verrekykers, de *Zon* en *Jupiter*, zonder daar omtrent eenigzins in 't onzekere te zyn, op hunnen as zien omwentelen, is het nog moeijelyker de beweeging der Aarde in twyffel te trekken.

„ De Ouden waren verpligt, om vaste en als kristal doorſchynende *Sphееren* te onderſtellen, aan welke zy alle de Hemellichten in hunne verbeelding vast maakten, doende die bolronde ſchillen binnen elkander omdraaijen; de Vader *Ricçioli* zelf is verpligt tot dezelve toevlugt te neemen (*Almag. nov.* II. 288); maar ſedert dat men de Planeeten zichtbaarlyk naar ons heeft zien naderen, en vervolgens weder van ons verwyderen; ſedert dat men de Comeeten zo dicht by de Aarde heeft zien komen, en vervolgens weder buiten het bereik van ons gezicht zien gaan, is de ſtelling der vaste hemelen een klaar beweezen ongerymdheid. Het is derhalven niet minder ongerymd, te veronderſtellen dat alle dagen de gantſche hemel, en alles wat daar in verſchynt, te gelyk kan draaijen; terwyl dezelve ſaamengeſteld is uit zo veel duizenden van op zich zelf beſtaande deelen, zonder dat één derzelve ooit minder of meer beweeging ſchynt te ontfangen, zelfs niet al beſchryven zy cirkelen, welke alle van verſchillende grootte zyn, of men moest daar toe zekere verpuftige en beſtierende wezens gebruiken, (*Riccioli*, *Almag. nov.* II. 248), welke onophoudelyk bezig zouden zyn, met het verhinderen van de uitwerking der beweegingswetten, die in de geheele natuur zyn vastgeſteld." — Wil men intuſſchen dit geen ſtreng bewys noemen: het zy zo; men ſchatte het niet hooger dan het opgegeeven wordt; en gaa na of het ſtuk hier door niet zo waarſchynlyk geſteld worde, dat men 't een voldoend bewys moge heeten, voor kundigen, die 'er met geen vooroordeel tegen ingenomen zyn.

„ Men kan, gelyk *de la Lande* vervolgens zegt, in natuurkundige ſtoffe geene zo ſtrenge en naauwkeurige bewyzen geeven, als in de zuivere Meetkunde. Indien een man, welke als by geval, en voor de eerſtemaal, in een Schip en op

een

Digitized by Google

een rivier geplaatst was, zich van te vooren, door eenig opgevat vooroordeel, ten ſterkſte hadt ingebeeld, dat het Schip, waar in hy zich bevond, onbeweeglyk was, zou men hem te vergeefs het land, de boomen en het ſtrand, als in beweeging aanwyzen, en zeggen, dat zulks alles niet te gelyk in dezelfde richting kan weggevoerd worden, dat alleen de beweeging van zyn Schip de oorzaak van alle die ſchynbaarheden is, en ook genoegzaam is om alle de beweegingen, welk hy ziet, te verklaaren; indien hy nooit, door aan land te gaan, het zelfs ondervonden heeft; indien hy nimmer een vaartuig op het water heeft zien voortgaan; indien hy honderdmaal het tegendeel heeft hooren zeggen, zal hy altoos kunnen antwoorden, dat men misſchien gelyk heeft, maar dat hy nooit ondervonden heeft of zulks wel waar is. *Zodanig is* mede het geval van den Natuurkundigen, welke de beweeging der Aarde aan het Volk zou willen betoogen; hy moog' hen duizenden van Sterren doen zien, welke alle in dezelfde richting ſchynen voort te gaan, ſchoon zy op verbaazende afſtanden van elkander zyn; hy moog' hen zeggen, dat men voor zo veel lighaamen, welke nergens enig ſteunſel hebben en onafhangelyk van elkanderen zyn, zelfs geen gemeene oorzaak kan uitvinden, welke bekwaam is, om dezelve te gelyk weg te voeren, en hen alle dagen een geheelen omloop te doen afleggen, rondom een klompje aarde, dat men, dicht by een Ster geplaatst zynde, niet eens zou kunnen zien. De Natuurkundige moog' hem daar benevens zeggen, dat een eenige omwentelende beweeging van den kleinen kloot der Aarde, welke ſlegts 1432 Mylen (*Lieuës*) [1146 uuren wegs] ſtraals heeft, genoegzaam is, om dat onëindig getal van ſchynbaare beweegingen te veroorzaaken. Dat alles kan hen, welke niet genoeg in de Natuurkunde ervaren zyn, om zich eenigermaate van die vooroordeelen te ontſlaan, geenzins overtuigen. Het zelve is, om eigenlyk te ſpreeken, geen volſtrekt bewys, men kan 'er in de Natuurkunde geene hebben: maar de Natuurkundige eischt dezelve niet, en het is hem genoeg een menigte van redenen te kunnen voorſtellen, terwyl men hem geen eene natuurkundige tegenwerping tegen de beweeging der Aarde kan doen.

„ Voor het overige moet men als onmiddelyke en zekere bewyzen van de beweeging der Aarde aanzien; het verſchynſel van de ſchynbaare beweeging (*Aberratio*) der Sterren, de kpolronde gedaante der Aarde, de verkorting van

den

den ſlinger omtrent den *Equator*, en alle de verſchynſelen, welke de algemeene aantrekking der hemelſche lighaamen bewyzen; om dat die wet niet aanweezig kan zyn, zonder de beweeging der Aarde, welke de eerſte grondſlag van alle Sterrekunde en hemelſche Natuurkunde is. Dus kan men zeggen, dat eene Verhandeling over de Sterrekunde zelve de verzaameling van duizend verſchillende bewyzen voor de beweeging der Aarde is; de aaneenſchakeling van alle de deelen van dit werk zou verbroken, en hunne ſaamenhang vernietigd zyn, indien men naliet die beweeging aan te neemen."

De Heer *de la Lande*, welke de hier opgenoemde verſchynſels, by voorkomende gelegenheid, in 't vervolg van zyn Werk zal verklaaren, bevestigt ook in dit Stuk het Stelſel van *Copernicus* nog, door eene ontvouwing der verſchynſelen van de dagelykſche en jaarlykſche beweeging, en die van de verandering der Saiſoenen; welken, volgens dit Stelſel, natuurlyk plaats hebben, en duidelyk voorgeſteld kunnen worden. Even zo is 't gelegen met de ſchynbaarheden, die uit de beweegingen der Planeeten volgen, welke onze Sterrekundige in 't overige gedeelte van dit vyfde Boek nagaat: met ontvouwinge van dat gedeelte der Sterrekunde, 't welk betrekking heeft, tot de helling van de loopkringen der Planeeten; tot de lengte en breedte op welke de Planeeten uit de Aarde gezien worden; en tot derzelver omloopstyden, met de byzondere verſchynſelen, die daar omtrent waar te neemen zyn.

Kort Onderwys in de Vroedkunde, by wyze van Vragen en Antwoorden. Te Leeuwaarden by A. Ferwerda *en* G. Tresling 1773. 52 *bladz. in groot octavo.*

DIt kort onderwys in de Vroedkunde is, zo als wy door den Heer JAN DE REUS zelven onderricht zyn, ten grootſten deele een afſchrift van de Leſſen van dien Heer, in den jaare 1750, op verzoek van de Ed. Magiſtraat der Stad Harlingen, tot onderwys van Vrouwen in de Vroedkunde, gedaan. Een van zyne Leerlingen, zynde tevens aan hem vermaagſchapt, heeft gelegenheid weeten te vinden, deeze leſſen af te ſchryven, welke, na zyn overlyden onder zyne ſchriften gevonden wordende, op aanraaden van ſommigen ter drukpers zyn overgegeeven; doch (gelyk het gemeenlyk met afſchriften gaat) worden hierin verſcheide dwalingen en misſla-

Digitized by Google

ſlagen gevonden, zo dat men het niet verder kan aanmerken als een kwalyk gemaakt affchrift van de bovengemelde leſſen; waarom wy onze Leezers liever aanraaden 't Werkje, door den Heer DE REUS zelven uitgegeeven, te gebruiken, waarvan wy met lof in de *Hed. Vaderl. Letter-Oefen.* Eerſte Deel bl. 64. melding gemaakt hebben.

Natuurlyke Historie van Holland. Door J. LE FRANCQ VAN BERKHEY M. D. *Derde Deels Derde Stuk. Met noodige Afbeeldingen. Te Amſterdam by* Yntema *en* Tieboel 1773. *In groot octavo*, 409 *bladz.*

Op de beſchryving van Hollands Inwoonderen, ten aanzien van hunnen oorſprong en vermenging, waar van wy, in onze laatſte melding van dit Werk, gewag maakten; volgt wyders een verſlag van de oude en hedendaagſche Geſtalte en Kleedy, mitsgaders van den natuurlyken Aart en de Geneigdheid onzer Natie; welk een en ander de Autheur, naar uitwyzen van dit Geſchrift, met veel oplettendheid nagegaan heeft.

Ter beſchouwinge hier van maakt de Heer *van Berkhey* een aanvang met het overweegen der berigten, die ons de Ouden nopens de Batavieren nagelaaten hebben; welken hy met elkanderen vergelykt, en door oordeelkundige aanmerkingen opheldert. Vervolgens bepaalt hy zig, laatende het onzekere, betreffende de nabuurige Volkeren, en derzelver invloed op onze Landzaaten, in die duistere tyden, aan zyne plaatſe, tot het naſpeuren van het geen men, ten opzigte van het bovengemelde, wegens onze Natie, in vroegere en laatere Schriften aangetekend vindt, als mede van 't geen ons overgebleeven Schilderſtukken, Printverbeeldingen en diergelyken desaangaande leeren, zedert de achtſte tot in de zeventiende Eeuw. En zulks leidt hem ten laatſte tot het beſchryven van het geen hier omtrent te melden ſtaat, met betrekking tot het eindigen der zeventiende Eeuwe, en 't geen onder ons plaats heeft, in de thans loopende achttiende Eeuw.

De Autheur deelt ons hier, met het voordraagen deezer Natuurlyke Geſchiedkundige ontvouwinge, verſcheiden aanmerkingen mede, die ter opheldering van eenige oude ſpreekwyzen en gebruiken dienen; ſchetst ons op eene gevallige wyze de veranderlyke Modes in ons Vaderland; en ontvouwt ons de heerſchende characters der Natie, onder de veelvuldige veranderingen, en eene zeer groote verſcheidenheid, ten

Digitized by Google

naauwkeurigſte. — Hy zou zekerlyk, zonder het hoofddoelwit van zyn Werk te benadeelen, verſcheiden byzonderheden merkelyk hebben kunnen inkorten; doch de manier, op welke hy 'er die byzonderheden ingevlogten heeft, maakt, dat de meeste der nieuwsgierigheid voldoen, en nu en dan zelfs van belang ſchynen, om de verſchillendheid onzer Landsgenooten, in 't midden der eenſtemmigheid van hunne heerſchende characters, te doen opmerken; waar door hy eene zo onderſcheidenlyke beſchryving van de Hollanders verleend heeft, als 'er mogelyk nimmer van eenige Natie gegeeven is. — Men ontdekt in deeze beſchryving ten duidelykſte de verſchillende geaartheden onzer Landsgenooten, naar gerade hunner mindere of meerdere vermengingen met Vreemden; mitsgaders den invloed, die de geaartheid der Inwoonderen van de nabuurige Provincien, op de aan hun grenzende Hollanders heeft; waar door ze, in onderſcheiden ſtreeken van ons Land, niet weinig van elkanderen verſchillen; dat de Heer *van Berkhey*, zo door eigen ondervinding, als uit medegedeelde berigten van des kundigen, met veel naauwkeurigheid opgemaakt heeft. — In de overweeging hier van leidt hy ons tevens meermaals op, om na te gaan, hoe de Natie, ſchoon, hier minder, daar meerder, nog eenige eigen trekken van den ouden Bataviſchen aart bezittende, egter over 't geheel geene geringe veranderingen in haare geneigdheid ondergaan hebbe; het welk hy, en ten aanzien van 't loflyke, en ten opzigte van 't berispelyke, ten klaarſte voordraagt. Boven al is hy, en niet ten onregte, ten ſterkſte ingenomen, met onze Natie, in de zestiende en zeventiende Eeuw; het welk hem een zo treffend Tafereel van de werkzaamheid der Hollanderen in dit Tydſtip doet maaken, dat het aller opmerking verdiene.

„ Onze Hollanders, zegt hy, bezaten diestyds eene zoo roemwaardige Geſteltenis, dat ik wel rond uit durve zeggen, dat Holland, zo lang het Holland geweest is, geen kragtiger blyken van wakkerheid, moed, yver en ſchranderheid van vernuft getoond heeft, dan in de Zestiende en Zeventiende Eeuw. 'Er heerschte in alle Standen, by den Adel, den Koopman, den Geleerden, den Burger en den Boer een alleszins werkzaamen Geest ten nutte van 't Vaderland; die Holland zoo beroemd en gedugt maakte, als eenig Vorſtendom of Koningryk; van welks vrugtbaare gevolgen wy nog heden het voortreffelyke genot hebben. — Dus roemen wy, om van den doorlugtigſten ſtand te beginnen, reeds met den aanvang van ons vrye Gemeenebest, op Prins WILLEM

DEN

Digitized by Google

DEN ERSTEN, en vervolgens op den geheelen *Nassauwschen Stam*. Dan komen ons MAURITS en FREDRIK HENDRIK voor, als de Meesters van Europa in de Krygskunde; die dezelve, zoo wiskundig en heldhaftig oeffenden, dat 'er geen Bolwerk, of Stadsmuur, voor hunne Stormladders onbeklimbaar, of voor hunne Loopgraaven en Batteryen ongenaakbaar geoordeeld konden worden. Hierby waren hunne heirkragten alomme gedugt, en hunne Legers, veldslag op veldslag winnende, voerden de gewonnen Legervaanen in zegenpraal ten Hove; waar van de Overblyffels in de Zaal van Koning WILLEM, in 's Gravenhage, nog voor handen zyn. Onze Adel bestond geheel uit Helden en Mannen van beleid. Ieder onzer Zee-Kapiteins, veelal van eene Burgerlyke afkomst, was een Admiraal: een JACOB VAN HEEMSKERK, benevens PIET HEIN, en naderhand VAN GAALEN, TROMP, DE RUITER, CORTENAAR, en eene geheele rei van doorlugtige Zeehelden, te over bekend in 's Lands Historien, overmeesterden de Kusten der afgelegenste Zeën; en hegtten het Goudryke Brasiliën, met de Specery-eelende Indien, aan 's Lands bezittingen. De Hollandsche Vlag was allerwegen in hoogagting, en daar de Wimpels der Uitheemschen sladderden, woeien de ontrolde Wimpels van de Stengen en Boegsprieten onzer Vloote helder af; ook vervulde het gedonder der Hollandsche en Zeeuwsche kartouwen, die op de baaren klaterden en weergalmden, Kastiliën met schrik, Brittanie met ontzag, en Galliën met eerbied. Holland grimmelde toen, om zoo te spreeken, van Helden: elk Burger was een dapper Soldaat, en elk Matroos een hartig Zeeman; ja men mogt diestyds van onze Hollanders wel zeggen, 't geen men heden van de wakkere Pruischen zegt; dat ieder Soldaat bekwaam was om Kapitein, en ieder Kapitein om Overste te weezen; en dus ook ieder Matroos geschikt om Loots, Stuurman of Zee-Kapitein te worden. Dit was zekerlyk het uitwerksel eener Mannelyke Gemoedsgestalte; aangezet door de gegronde verwagting van eene eerlyke belooning naar verdienste, alzoo men wyslyk gebruik maakte van het ingebooren vernuft der Natie; en iedereen, hoe gering ook van afkomst, niet uit gunst of naar gaven, maar volgens zyne verdiensten bevorderde; dat altoos tot lof van onze Republiek gestrekt heeft.

„ Middelerwyl bespeurde men, in onzen Staatsraad, niet minder de uitwerkingen der schranderheid van 's Lands Vaderen. De Aandagt en het Beleid, de Zorg en het doordringende Vooruitzigt, met rype overweegingen, stonden bestendig naast de Eerestoelen der Staaten. De Recht- en Pleitzaalen vestigden

het Roomsch-Hollandsch-Recht, op den onwrikbaaren hoeksteen der Gerechtigheid; en een HUIG DE GROOT alleen verspreidde zulk een licht over de Rechtsgeleerdheid, dat men 'er in onze dagen nog grootlyks door geleid worde. Wie zal ook aan ALDEGONDE, BARNEVELT, HOGERBEETS, DE WITTEN, BEVERNING, en een aantal van onze vermaarde Staatsmannen, den roem van eene onvergelykelyke schranderheid weigeren? Schoon sommigen hunner, naar 't beloop van de lotgevallen der Staatkunde, zig bloot gesteld zagen aan jammerlyke onheilen. Men begon de Godgeleerdheid toen mede met meer verstand en oordeel te beoeffenen en vatbaarder te ontvouwen, dan wel in de, op dit stuk, blinde en domme voorige Eeuwen geschied was. 'Er wierden in 't midden der verschillende gevoelens, zoo aan de eene als andere zyde, met yver en geleerdheid, alle poogingen aangewend, om dezelve op een vaster voet te brengen: en, schoon de verscheidenheid van gedagten ongelukkig een zeer bitteren haat veroorzaakte, men zag niettemin, hoe het beoeffenen der Godsdienstige waarheden, zedert die dagen, van tyd tot tyd, meerder doordrong: en niemand, welke zyde hy ook aankleeve, zoo hy niet te sterk met zyne party ingenomen zy, zal ARMYN den bynaam van *schrander*, en GOMMER dien van *yverig* ontzeggen. Voorts overtroffen de Godgeleerden van dien tyd, in 't algemeen, zeer verre de Godgeleerden der voorige Eeuwe; een enkele ERASMUS mogelyk uitgezonderd zynde. En gelust het ons de Boekzaalen der Taalkundigen in te treeden, of het geheele lichaam der Geleerdheid te beschouwen, dan zien wy hoe de roem van Taalkunde en Geleerdheid den Hollanderen van die dagen geenzins geweigerd kan worden. Toen reeds hebben zy het nuttige, dat Griek, Romein, of Arabier, ja zelfs de vernuftige Chinees, in de onverstaanbaarheid of duisterheid zyner Taale, voor 't meerendeel van onzen Landaart verborgen hield, in de Hollandsche Spraake overgezet; en hierin zyn wy Vrankryk voor geweest, welke Natie zig eerst lang daar na, op het overzetten der zoogenaamde *Auctores Classici*, heeft toegelegd. Hier benevens bloeiden alle takken van Geleerdheid op onze Hooge Schoolen; daar Mannen van naam, der leergierige Jeugd, den weg tot allerleie Weetenschappen met zoo veel lofs baanden, dat zelfs een aantal van Uitheemschen genoopt wierd herwaards te komen, om door hunne wyze lesen ter gegronder kennisse opgeleid te worden. Wel byzonder maakte men diestyds zeer veel werks van 't naspooren der Geschiedenissen en Oudheden onzes Vaderlands, gelyk de Schriften van een SCRIVERIUS, VAN METEREN, GOUD-

Digitized by Google

GOUDHOEVEN, BOR, DE GROOT, benevens veele anderen, ook onze HOOFT getuigen. Die Ridderlyke Schryver toonde toen ook, benevens veele anderen, dat onze Natie gantsch niet ongeſchikt was, tot het beoefenen der welſpreekendheid; en dat men in onze Nederduitſche Spraak de pen kon voeren, met kragt van woorden en klem van taal. Hier van verleende hy, buiten andere bewyzen, een ſterk doorſlaand blyk, in zyne Leevensbeſchryving van HENDRIK DEN GROOTEN; dien hy in 't Nederduitsch treffender voordroeg, dan immer in 't Fransch geſchied was: waarop men hem, met Brieven van Adeldom, en de Ridderorde van St. Michiel, door LODEWYK den XIII, begiftigd zag. Niet minder kweekte men eene vuurige drift voor de edele Poëzy, die, ſtaande dit tydbeſtek, zoo ſterk als ooit, in ons Vaderland heerschte; als over bekend is uit de Dichtkundige Werken van HOOFT, WESTERBAEN, HUYGENS, CATS, en, boven allen, VONDEL; welke laatſte vooral zeer veel toegebragt heeft, tot den opbouw onzer Nederlandſche Poëzy, dat ook de Liefhebbers dier hartſtreelende Kunſte in onze dagen bewoogen heeft, om een, wel eenvoudig, maar tevens roemryk Gedenkteken, nu nog, omtrent honderd jaaren na zynen dood, ter gedagtenisſe van dien Man op te rigten: 't welk ons ten klaarſten aanduid, hoe ſterk eene zugt voor de Dichtkunde, onzen Landaart van ouds af eigen, nog heden onder ons gevonden word. 't Zou weinig of geene moeite inhebben, hier eene breede Lyst van beroemde Vaderlandſche Dichters en Autheuren, in alle ſoorten van Konſten en Weetenſchappen, op te geeven; dan wy hebben 'er ſlegts eenigen, zonder anderen uit minagting ongenoemd te laaten, te berde gebragt; als oordeelende zulks voldoende aan ons oogmerk, om naamlyk te toonen, dat het Holland aan geen Schryvers ontbreekt, welken een onſtervelyken roem door hunne Schriften verdienen."

Voorts vervolgt de Autheur, met melding te maaken van de loflyke poogingen zyner tegenswoordige Landsgenooten, die hem een ſtreelend uitzigt verleenen; waar aan de uitkomst, zo wy met hem hoopen, zal beantwoorden.

Digitized by Google

Verhandelingen ter naſpooringe van de Wetten en Geſteldheid onzes Vaderlands: waar by gevoegd zyn eenige Analecta tot dezelve betrekkelyk, door een Genootſchap te Groningen, Pro excolendo Jure Patrio. *Eerſte Deel. Te Groningen by* J. Bolt 1773. *Behalven de Voorreden* 590 *bladz. in groot octavo.*

Uit de Voorreden, aan 't hoofd van dit Deel geplaatst, blykt het, dat dit Groninger Genootſchap zyne geboorte verſchuldigd is, aan de zugt eeniger Aanzienlyke Perſoonen tot eene gegronde kennis van het *Vaderlandſche Regt*, Hunne arbeidzaame poogingen hebben aanleiding gegeeven; tot het oprigten van een Genootſchap, dat zig byzonder tot dit onderwerp bepaalde, en tot ſtand gebragt werd, op den 28 van Sprokkelmaand des jaars 1761; wanneer wylen de Hoogleeraar *Nicolaus Engelbard* het zelve met eene gepaste Redenvoering ingewyd heeft. Deszelfs Leden poogen, gelyk hier gemeld wordt, „in te dringen tot de kennis der gronden van onze Regeering en Vaderlandſche Wetten. Zy bepaalen zig ten dien einde, niet alleen, tot het onderzoek van het Staats en Burgerlyk Regt der vereenigde Nederlanden, maar ſtrekken zig ook uit, tot alles, wat daar toe regtſtreeks of ter zyden dienen kan, uit de Taal- en Oudheidkunde, zo wel als uit de Natuurlyke Historie van ons Vaderland; om zig dus den arbeid dier Medeleden, welker letteroefeningen de Regtsgeleerdheid niet volſtrekt bedoelen, mede ten nutte te maaken." Het Genootſchap vergaderd, uitgenomen in July en Augustus, 's maandelyks eens, ter beurtlingſche voorleezinge en beoordeelinge van een Vertoog, tot het bovengenoemde hoofdonderwerp betrekkelyk: en 't oogmerk is, „van tyd tot tyd, eenigen dier Vertoogen in 't licht te geeven, met byvoeginge van eenige oude ſtukken; om zoo niet alleen voordeelig te zyn aan min ervaarenen, maar teffens de kundigſte Liefhebbers van onze Vaderlandſche Regtsgeleerdheid te behaagen." — Dat zodanig eene onderneeming zyne nuttigheid kan hebben, ter opheldering van het Vaderlandſche Regt, en dat de Historiekunde en Regtgeleerdheid hier elkanderen de behulpzaame hand kunnen bieden, om verſcheiden byzonderheden, van 's Lands Geſchiedenisſen en Wetten, in een duidelyker licht te ſtellen, dugten wy niet, dat van iemand geloochend zal worden. En dat men, in 't een en 't ander opzigt, van dit Genootſchap verſcheiden nutte en wel uitgewerkte Stukken zal mogen verwagten, mag men eenigermaate

Digitized by Google

te te gemoet zien, uit de geagte Naamen, met welke de Lyst van deszelfs Leden pronkt; die ons een genoegzaam aantal van geagte Mannen toont, welken bekend ſtaan voor kundige en arbeidzaame Beminnaars dier Oefeningen. Deeze hoop wordt verder daar en boven kragtig verſterkt, als men de eerſte proeven van dit Genootſchap, in het thans uitgegeeven Deel by een verzameld, met oplettendheid doorbladert; nadien ze openlyk getuigenis verleenen, van de bekwaamheid der Opſtelleren. Men ontdekt tog alomme dat zy geen moeite ontzien hebben, om de Oudheid te doorſnuffelen, het laatere voorgevallen opmerkzaam te overweegen, alles met elkanderen te vergelyken, en het duistere oordeelkundig op te helderen; met ingevlogten aanmerkingen, over eene reeks van byzonderheden, die de Wetten en Geſchiedenisſen van ons Vaderland betreffen.

De Latynſche Inwydings Redenvoering van den Hoogleeraar *Engelbard* maakt een aanvang van deeze Verzameling. Dezelve ſtrekt ter aanmoediginge van een Genootſchap, dat, zo veel hem bewust zy, het eenigſte in zyne ſoort is. Zedert de oprigting van zulke Maatſchappyen, hebben verſcheiden Weetenſchappen daar in gedeeld; dan 'er was hem tot nog geen bekend, dat zig opzettelyk verledigde tot het naſpooren der Regtsgeleerde kundigheden, zo ten aanzien der algemeene, als der byzondere Volks-Wetten. Verder ſtelt hy den Leden voor, hoe men gehouden is, agt te geeven op den inhoud der Wet, het duistere op te helderen, uit andere Wetten der eigenſte Provincie, of der nabuurige Provincien en aangrenzende Volkeren; en inzonderheid wel gade te ſlaan wat 'er in de Wet tot het natuurlyke, en wat 'er tot het burgerlyke regt behoort. Voor al wil hy, dat men alle oplettendheid zal gebruiken, om de vastgeſtelde Staatswetten, uit de inwendige geſtaltheid van 't Gemeenebest, af te leiden; dewyl de Staatswetten van onderſcheiden Volkeren zeer veel overeenkomst met elkanderen konnen hebben, en nogtans gansch verſchillende zyn. By mangel van oplettendheid hier omtrent loopt men, zegt hy, gevaar van de Lands-Wetten verkeerd te beſchouwen; dat hy opheldert, door 't bybrengen van eene ongegronde verklaaring der *Bernſche* Wetten, door een Engelsch Afgezant, die 't Roomsch-Burgerlyke Regt in dezelven meende te ontdekken.

Naast deeze Redenvoering komt hier, in de eerſte plaatſe, Een *Vertoog over den invloed van onze Nederlandſche Moedertaale op onze Vaderlandſche Regtsgeleerdheid, in derzelver kunde en gebruik.* Dit ſtuk, dat als een wel toegerigte Voor-

looper aangemerkt mag worden, ſtrekt om de beoefening onzer Spraake den Regtsgeleerden aan te pryzen; waar toe de Autheur op zig neemt, te toonen: „(1) Dat een kundig gebruik onzer Moedertaale naar den ſtyl der Eeuwe, waar in de Wetten worden gegeeven, volſtrekt nodig is in derzelver uitgave. En (2.) Dat noch de gezachvoerende Overheid, als Wetgeeveresſe, noch de Rechtbank en Pleitzaal, eene toereikende kunde van onze Landtaale, zoo oude als nieuwe, moogen ontbeeren."

Een volgend Vertoog behelst eenige *Bedenkingen over den oorſprong en oorzaak der Groninger Wet, nopens de verdeeling der ouderlyke nalaatenſchap tuſſchen Zoons en Dochters.* De hier beſchouwde Wet van 't jaar 1425 luidt aldus. ', Vaeder , unde Moeder ſollen nae desſen daege arven op haere kinder, , unde de ſoons ſollen toetasten mit twe handen, unde de , dochters mit een hant in alle haeres Vaeders und Moeders , naegelaete goederen, reppelycke unde onreppelycke." Deeze voor de Dogters zo nadeelige Wet komt in den eerſten opſlag als zeer onregtmaatig voor; doch men zal dezelve min haatlyk beſchouwen, als men gehoor geeft aan de hier voorgeſtelde bedenkingen. Van oudsher hadden, gelyk de Schryver van dit Vertoog, met zeer veél waarſchynlykheid, toont, de Dogters volſtrekt geen aandeel in de Erfopvolging, en de Zoons alleen waren Erfgenaamen. De naaste oorzaak hier van was vermoedelyk de krygsdienst; uit hoofde van welken die Erfopvolging ingevoerd werd, ter belooninge van de getrouwe dienſten, door 't Manlyk Geſlacht den Lande beweezen. Zo lang die oorzaak ſtand hield, zegt hy, bleef dit ook ſtandvastig in 't gebruik, ten minſte wat het voornaame erfgoed aanbelangt; maar toen men in laater tyd gehuurde krygsknegten begon te gebruiken, kwam, met deeze verandering in den krygsdienst, ook eenige verandering in de erfopvolging. De Zoons bleeven toen nog al lang, voor zo veel de oude krygsdienst eenigermaate ſtand hield, erfgenaamen; maar zy moesten de Dogters uitboedelen, een gedeelte der nalaatenſchap afſtaan aan de Dogters, die toen dikwerf huwden met vreemdelingen, welken zig onder ons Volk vestigden, en mede betaalden tot de bezolding der vreemde knegten; des het billyk ware, dat die Dogters ook eenig Huwelyksgoed aanbragten. Zoo lang dit aandeel der Dogteren niet bepaald was, ontſtonden hier uit veelligt onlusten en pleitgedingen, dat aanleiding heeft kunnen geeven, om daar omtrent de bovengemelde bepaaling te maaken; volgens welke twee Dogters ſtaan tegen éénen Zoon. En deeze bepaaling is, met de laa-

Digitized by Google

latere veranderingen in 't krygsweezen, geheel te niet geloopen; waar door thans alle onderſcheid tuſſchen de kinderen, in 't maaken der uiterſte willen, is weggenomen.

Die lust heeft, om meerder byzonderheden, aangaande de oude Wetten der Erfmaakingen, na te gaan, kan veelen van die natuur vinden, in een daar op volgend Stuk, het welk ons ettelyke bedenkingen mededeelt, *over de leezing, het verſtand en den zin van zeker Artykel in 't Schverder Landrecht*; waar in te gelyk verſcheiden aanmerkingen voorkomen, die ook andere Regtgeleerde gevallen opheldéren, en aan verſcheiden oude Wetten en ſpreekwyzen min of meer licht byzetten. — Met geen minder nuttigheid zal men zynen tyd beſteeden, in 't overweegen van een hier nevensgaand Vertoog, ſtrekkende ter *Inleidinge van de verklaaring van het Omlander Landrecht*, vergezeld van de uitlegging van *het eerſte Artykel des eerſten Boeks van 't zelve*. Men vindt in dit Vertoog, buiten eene verklaaring van de bediening der *Richteren*, waar op het genoemde Artikel ſlaat, een aantal van nutte aanmerkingen, die een algemeenen invloed hebben, op het naſpeuren van ons Vaderlandſche Regt.

Begeert men eene bepaalder ontvouwing van de oude manier van Regtspleging in onze Gewesten, men leeze, tot een ſtaal van dezelve, het hier medegedeelde *Hyemaal gebeget*, [dat is, de geſpannen Vierſchaar,] *over eenen doodſlag*, met de nevensgaande opheldérende aanmerkingen. Men brengt ons in dit Stuk een tot nog onuitgegeeven Schrift aan den dag, het welk ons een gezet berigt verleent, van de wyze van regtspleeging, die gewoonlyk in onze Gewesten plaats had, ſtaande de Middeleeuwen. En deszelfs Uitgeever heeft geen moeite ontzien, om het zelve, door Regtsgeleerde, Taal- en Oudheidkundige aanmerkingen, in een helder licht te ſtellen; dat hem meermaals gelegenheid geeft tot het verklaaren van oude gebruiken, en om derzelver overeenkomst met ſommige hedendaagſche gewoonten aan te duiden.

Wyders komen ons hier nog voor, opheldérende *Aanmerkingen, over zeker Artykel van het Drentſche Landrecht*; dat byzonder betrekkelyk is tot de hoonende beſchuldiging van Tovery. De Opſteller van dit Stuk het geheele Artykel ontvouwende, draagt boven al zyne bedenkingen voor, wegens de Wetten tegen Tovery; en doet ons zien, dat men, agt geevende op de heerſchende denkbeelden van dien tyd, en den nadeeligen indruk van 't Bygeloof, ſoortgelyke Wetten niet als berispelyk kan beſchouwen. De oplettendheid

Digitized by Google

des Wetgeevers toe behoort, gelyk hy opmerkt, ook te gaan, over de kwaade neigingen van een Volk, en daar onder over de kwaadaartigheid en 't bygeloof; het welk hem dikwils kon noodzaaken, zekere daaden, om derzelver mogelyke kwaade uitkomſten voor te komen, door ſtrafdreigende Wetten te verbieden.

By deeze Nederduitſche Schriften heeft men nog gevoegd, eene Latynſche Redenvoering, *over de veelvuldige veranderingen welke de grond van onze Vereenigde Nederlanden door den tyd ondergaan heeft.* Het doorbladeren van dezelve doet ons zien, hoe het Land onzer inwooninge, zo ten aanzien der hoogte, als ten opzigte der uitgebreidheid, zeer veel verſchilt van die geſteldheid, in welke onze Voorvaders het zelve bewoond hebben. En deeze Redenvoering gaat voorts vergezeld van eene Lofſpraak van den beroemden Hoogleeraar *Nicolaus Engelbard*, den eerſten Voorzitter van dit Genootſchap, den 10 July 1765 overleeden; wiens regtmaatige lof, zonder opgeſmukte vleitaal, deftig wordt voorgedraagen.

Ten laatſte vindt men, overeenkomſtig met het oogmerk van 't Genootſchap, om ook eenige oude Stukken mede te deelen, aan 't einde deezer Verzamelinge geplaatst; *de Wille-Keuren van Langewoldt. Uit een oud Handſchrift overgeſchreeven, en met andere vergeleeken.* — By gelegenheid der melding van dit Stuk, dat een der oudſte egte Stukken van de Omlander Regten is, zullen wy, (om uit alle deeze opgenoemde Verhandelingen nog iets mede te deelen,) den Leezer onder 't oog brengen, het hoofdzaaklyke van 't geen ons de Heer en Mr. *Ippius*, in zyne *Inleiding, ter verklaaringe van 't Omlander Landrecht*, voordraagt, wegens den aanvang der beſchreevene Wetten in dat Gewest.

Wanneer men nagaat dat de oude bewoonders onzer Landſtreeke, volgens het geen *Tacitus* meldt, in de lees- en ſchryfkunst niet bedreven waren (*), mag men 'er veilig uit beſluiten, dat zy, verſcheiden eeuwen lang, niet naar beſchreeven wet-

(*) Anderen verſtaan de woorden van *Tacitus*, in zyn geſchrift over de *Zeden der Germaanen*, ſchryvende, *beiden Mannen en Vrouwen zyn onkundig in de geheimen der Letteren*, in dien zin; dat ze, de kuisheid behartigende, onkundig waren, in de *ſecreta literarum*, in de kunstgreepen van brieven, dat is *minnebrieven*, te ſchryven. Dan de Heer *Ippius* merkt niet ten onregte aan, dat *Tacitus*, indien hy dit byzondere ſlegts beoogd had, zig in zulke algemeene bewoordingen niet uitgedrukt, maar bepaalder geſprooken zou hebben. Daar 't hier, zegt hy, „als een bekende zaak word voorgeſteld, *literarum ſecreta viri pariter ac femina ig-*

Digitized by Google

wetten, maar volgens hunne van mond tot mond overgeleverde oude gewoonten en herkomens geleefd hebben. En 't is vermoedelyk dat zulks, voor al beoosten de Lauwers, daar de onkunde langst ſtand hield, in zwang gebleeven is, tot op het einde der achtſte of het begin der negende Eeuwe, dat is, tot op den tyd van Keizer *Karel den Grooten*.

Naar alle waarſchynlykheid vinden wy den eerſten grondſlag der geſchreeven Wetten, in deeze Gewesten gebruikt, en uit de oude gewoonten en herkomens der Friezen opgemaakt, in dat leezenswaardige gedenkſtuk der Oudheid van ons Vaderland, de *Lex Friſonum ſive antiquæ Friſiorum leges* (*). Deeze Wetten, ſchoon ſommigen die tot vroegere tyden brengen (†), zyn naastdenkelyk, na dat de Friezen den Christely-

waren, moest zulks zoo wel eene geheele onkunde der letteren, en dus van de lees- en ſchryfkunst te kennen geven, als dat het aan het byzonder oogmerk van den ſchryver op die plaats, dat zy namentlyk geheel geen misbruik der ſchryfkunst tot het verveerdigen der minnebrieven maaken konden, om dat zy in 't geheel niet konden ſchryven, volkomen voldoet. En ſchoon, gelyk onze Autheur verder aanmerkt, een *Civilis*, of een en ander Hoofd der Batavieren, al hebbe kunnen ſchryven; is 't daarom niet beweezen, dat het groofte gedeelte des Volks, aan eene oorlogzugtige leevenswyze overgegeeven, eenige kennis van de letteroefeningen zoude gehad hebben, of in ſtaat geweest zyn, om gebruik te maaken van beſchreeven Wetten. Ook zou men, indien de oude Friezen, daar 't hier voornaamlyk op aankomt, al zo vroeg hadden konnen leezen en ſchryven, nog wel een of ander oud ſtuk, door onze Landzaaten geſchreeven, tot op onze tyden hebben zien overkomen. Zie de bovengemelde uitlegging der woorden van *Tacitus*, by *van der Spiegel*, over *den oorſprong der Vaderlandſche Rechten 2de Hoofdſtuk*, [en vergelyk het gezegde daaromtrent, eenſtemmig met het gevoelen van onzen Autheur, in de *N. Vaderl. Letter-Oef. III. D. bl.* 517, 518.] Zie wyders *P. Hachenbergius* in zyn *Germania media cap.* 6, *de ſtudiis Vet. Germ.* en *J. G. Heineccius* in *Hiſt. juris Romani et Germanici. Lib.* 2. *c.* 1. §. 1.

(*) Over deze wetten heeft *Sibrandus Siccama* aanmerkingen gemaakt, en ze zyn in 't jaar 1617 gedrukt; doch *C. G. Gaertner* heeft die Wetten, nevens de Leges Saxonum te Leipzig 1730, nader overgezien, uitgegeeven.

(†) *Hachenbergius* in *Germ. med. Diſſ.* 3. *de legibus Vet. Germ.* §. 13. beſchouwt ze mede als van ouder datum; dan hy grondt zig op byvoegzels, die eigenlyk niet tot de Wetten behooren; en de blyken van den Chriſtelyken Godsdienst, in die Wetten doorſtraalende, wederſpreeken dat denkbeeld ten ſterkſte. Voorts maakt de Heer *Hachenberg*, ter aangehaalder plaatſe, §. 26. met lof gewag van deeze Wetten.

Digitized by Google

lyken Godsdienst al hadden aangenomen, te ſamen geſteld uit hunne oude gewoonten, en eenigermaate geſchikt naar de denkbeelden, welken men diestyds van den Christelyken Godsdienst vormde. Sommige duidelyke blyken van die denkbeelden, in deeze Wetten voorkomende, laaten ons niet wel toe te twyfelen, of ze moeten eerst tot deezen laateren tyd gebragt worden; en dit zo zynde, konnen ze aan niemand, met meer ſchyn van waarheid, toegekend worden, dan aan Keizer *Karel den Grooten*. Deeze tog de Friezen, in vergelding der dienſten, welken zy hem tegens de Saxen beweezen hadden, by een diploma van 't jaar 802, voor een vry Volk verklaarende, en hen van alle ſchatting ontheffende, noemt hen, waarſchynlyk naar 't gebruik van dien tyd, *Friſones* en *Friſiones*, gelyk zy ook in deeze oude Wetten genoemd worden. Daar en boven onderſcheidt hy hen in *Friſianes Orientales* en *Occidentales*, naar welke twee gewesten de *leges Friſionum* ook in eenige opzigten onderſcheiden worden. Overeenkomſtig hier mede meldt ons *Eginhardus* (in *vita Caroli magni*) dat die Keizer voor alle Volkeren, onder zyne beſtiering, hunne onbeſchreeven Wetten in Schrift heeft doen ſtellen; en de Heer *Alting* hangt zyn zegel aan dit gevoelen (*).

By deeze oude Wetten zyn veele anderen, en verſcheiden veranderingen gekomen, naar gelegenheid van zaaken en de verandering van tyden. Hier toe zyn eenige eeuwen lang de afgezonden van de zeven Zeelanden; dat is, van geheel Fries-land, tuſſchen den Rhyn en den Eider, te zamengekomen by den

(*) De Heer en Mr. *L. P. van de Spiegel* ſtemt volkomen met deze gedagten in, zeggende; (in bovenaangehaalde Verhandeling *2de Hoofdſt.* §. 21. *pag.* 66.) „Ondertuſſchen oordeel ik, dat men zich grovelyk misgrypt, wanneer men de oude Saxiſche en Frieſche wetten, welke tegenswoordig voor handen zyn, op den tyd van de invoeringe dier Volkeren in ons Vaderland wil toepaſſen, dewyl het onbetwistbaar is, dat dezelve van veel laateren tyd zyn: enz. *pag.* 68. dewyl die bekende *leges Saxonum et Friſiorum*, die ik meene, dat ten tyde van *Carel de Groot* zyn opgeſteld, geen doorgaand nieuw recht behelsden, maar meest eene ordentlyke ſchikking van de aloude gewoonte en rechten dier volkeren, waar van de voetſtappen tot op dezen tyd overgebleven zyn: en dus kan men dezelve ook in dien opzigt onder de oorſprongen onzer rechten rekenen." — Dezen aangaande verdienen verder geleezen te worden. *U. Emmius* in *Hiſt. rer. Friſ. L. V. p.* 72. *M. Alting* in *Not. Germ. inf. P. II. p.* 62, 63. en *C. Gaertner* ad *Leges Saxonum* p. 10 et 11.

Digitized by Google

den *Upſtallesboom*. Ter deezer plaatſe, niet ver van Aurik in Oostfriesland, en dus in 't midden der Frieſche Landen gelegen, hebben de gemeene Landdagen min of meer menigvuldig naar gelegenheid der Oorlogen of binnenlandſche onluſten, tot in de veertiende Eeuw ſtand gehouden. Toen vervolgens Friesland tuſſchen het Vlie en de Jade bepaald wierd, zyn deeze algemeene Staatlyke byeenkomſten der Friezen te Groningen, als liggende toen genoegzaam in 't midden, belegd; wordende, in 't jaar 1361, door de Bondgenooten vastgeſteld, jaarlyks op den 1 July te Groningen te vergaderen (*).

Buiten deeze gemeene Wetten, op de algemeene Vergadering vastgeſteld, maakten ook byzondere gedeelten van dit Gewest hunne eigen Landrechten of Willekeuren. Men vindt dus, al in den jaare 1207, de Willekeuren van *Langewold* (†), en, in 't jaar 1252, de Landregten van *Hunſingo*; hoedanige inrigtingen ook elders plaats hadden. En 't is aanmerkelyk, dat *Hunſingo* en *Fivelingo*, zig meest vereenigd houdende, meermaals gezamenlyke Willekeuren gemaakt hebben; terwyl de andere gedeelten der Ommelanden ook hunne byzondere Landregten vastſtelden. Veelligt heeft dit aanleiding gegeeven tot de verdeeling der Ommelanden, in de *Ooster*- en *Wester*-

(*) Dit alles blykt ten klaarſte, uit *Sebotanus*, *Frieſche Geſch.* p. 170, 189. *M. Alting* ut ſupra. *U. Emmius* ut ſupra. *p.* 206, 207 et *de Agro Friſiæ &c. p.* 74. en 75. [Vergelyk het bygebragte uit *F. Sjoerds Hist. Jaarb.* in de *N. Vaderl. Letter-Oef. V. D. bl.* 251—254.]

(†) „Het heeft, zegt de Heer *Ippius*, my nooit mogen gebeuren, de Willekeuren van Langewold te zien, voor en aleer de Heer Profeſſor *J. de Rhoer*, waardig Lid, en thans Voorzitter van ons Genootſchap op de Vergadering van den 29 Febr. dezes jaars 1772 ons de Willekeuren van Langewold aanbood. Deze zyn niet alleen, welke in het jaar 1207 zyn vastgeſteld, maar ook welke in het jaar 1282 zyn beraamt: waar omtrent wy dies te meer verpligting aan S. W. E. en H. Gel. hebben, aangezien ze niet alleen uit een zeer oud handſchrift door S. W. E. zyn overgeſchreven, maar aan eenige andere handſchriften getoetst, met de *variantes lectiones* voorzien en opgehelderd zyn. Deze Willekeuren van Langewold maken een der oudſte egte ſtukken uit, welke nog voor handen zyn, omtrent den ſtaat dezes gewests, en de rechtspleging van die tyden: waarom het Genootſchap vermeend heeft den Lezer geen ondienst te zullen doen, met dezelve als *Analecta veteris ævi* het licht te doen zien."

Digitized by Google

terwarf, tot welk laatſte gedeelte *Hunſingo* en *Fivelingo* behoorden. By deeze Warven, (mogelyk het laatſte overblyfzel der opgemelde algemeene Vergaderingen,) was, in voorige eeuwen, eene wetgeevende magt over de Ommelanden.

Op zodanig een voet ſtonden de zaaken tot in het jaar 1601; en niet had, in dit Gewest, niet anders dan geſchreeven, en voor verſcheiden gedeelten der Ommelanden byzondere Wetten. Doch in 't gemelde jaar is het Landregt der Ommelanden, uit de byzondere Wetten der Districten, de Warfsconſtitutien, de Algemeene Wetten der Friezen, en wat dies meer zy, opgemaakt, by de Staaten van Stad en Lande, eindelyk den laatſten October vaſtgeſteld, en tot eene Wet geworden. Dit Landregt was dus, omtrent vyftig jaaren vroeger, door vier treffelyke, geleerde en aanzienlyke perſoonen in orde gebragt, dan de genoeg bekende omſtandigheden van dien tyd verhinderden deszelfs vaſtſtelling, tot in 't jaar 1601. — De vier Heeren, welken de zamenſtelling van dit nieuw Landregt, in 't jaar 1540, was aanbevolen, en die 't zelve, in den jaare 1550, den Staaten van Stad en Lande volkrokken hebben overgeleverd, waren de volgende: *Harmannus Abringius* en *Ufko Ufkens*, Doktoren der beide Regten, benevens *Hieronimus Wilhelmi*, een Regtsgeleerden, en *Edzard Rengers*, Heer van ten Post; welker naamen nog in loflyke nagedagtenis zyn.

Het diestyds vaſtgeſtelde Landregt draagt ten opſchrift, *Landrecht van Hunſingo, Fivelingo ende het Wester-Quartier.* Het eerſte *Hunſingo*, of het Land aan de *Hunſe*, is dat gedeelte der Ommelanden, 't welk zig, ten oosten van de rivier *Hunſe*, uitſtrekt, tot aan *Fivelingo*, of liever *Fivelgo*; het Land aan 't riviertje *Fivel* of *Fivela*, dat oostwaards voortloopt tot aan de *Eemrivier*. Daar by komt ten laatſte het *Wester-Quartier*, of dat gedeelte der Ommelanden, 't welk ten westen de *Hunſe*, tuſſchen de rivieren de *Hunſe* en de *Lauwers* gelegen is. Uit deeze drie gedeelten beſtaat het Land, in het diploma van Keizer *Hendrik den III* van 't jaar 1040, geheeten *Ager inter Emeſe et Laveke* (by *Heda* in *Bernulphо p.* 121.) dat ook den naam draagt van *Friſia Circaria*, de Groninger Ommelanden, of *Friſia inter Amiſiam et Lavicam*, de Frieſche Ommelanden, mitsgaders enkel de *Ommelanden* genoemd wordt. Men zie *M. Alting*, *voce Friſia Circaria*, benevens *Bor*, *Nederl. Oorl.* op 't jaar 1579 en elders.

Aan-

Digitized by Google

Aanmerkingen op de verbetering der ontlasting van Rhynlands Boezemwater op het Ye, en het Project van doorgraving uit de Wykermeer naar de Noordzee. Door een Liefhebber der Waterloopkunde. Te Amsterdam by Yntema *en* Tieboel 1774. *Behalve een voorafgaanden Brief, 70 bladz. in groot octavo.*

HEt doorbladeren der drie Verhandelingen over het bovengenoemde onderwerp, waar van wy voor eenigen tyd gewag gemaakt hebben (*), heeft den Schryver deezer Aanmerkingen gelegenheid gegeeven, om zyne gedagten bepaalder op dit Stuk te vestigen. Hy komt voor als iemand, die de Waterloopkunde met oplettendheid beoefend heeft, en zyne deswegens beoefende kundigheden overbrengt, op het gewigtig onderwerp; dat met het hoogste regt een ernstig punt van overweeging geworden is, by allen, die de behoudenis van ons Gemeenebest ter harte neemen; dewyl het gevaarlyke van onzen Waterstaat hand over hand toeneemt. In de overweeging hier van tragt onze Autheur ook het zyne toe te brengen, ten nutte van het Vaderland; te meer daar hy oordeelt in staat te zyn, om te kunnen toonen „dat de waterstaat van Rhynland, te gelyk met de gebrekkige gesteldheid van het Ye, op een gantsch andere wyze moet, en ook gemakkelyk kan verbeterd worden, dan zyns weetens tot hier toe is voorgesteld: mits 'er niet te lang gewagt worde, en vooral geen andere middelen tot Paliativen tusschen beiden aangewend worden." —— Ter openinge van zyne gedagten deswegens dient dit eerste Stukje als een voorloopend geschrift, waar in hy zig tot de drie volgende Hoofdzaaken bepaalt.

I. Neemt hy in overweeging, waar aan men de nadeelige verandering van het Ye heeft toe te schryven. Het komt hem voor dat de Opstellers der bekende Verhandelingen, en veele anderen die 't met hun eens zyn, mistasten, wanneer ze het bederf van 't Ye eenigiyk verschuldigd agten, aan de afsnyding eener gemeenschap, die het in vroegere tyden met de Noord- en Zuiderzee schynt gehad te hebben. Dit gevoelen wederleggende beweert hy in tegendeel, dat men het bederf van 't Ye grootlyks heeft te zoeken in deszelfs aanslykings, door de weggevoerde Stoffen uit de vereenigde oude Leidsche en Haarlemmer-Meeren; die, zedert het jaar 1570, ongelyk meer Stoffen in 't Ye gebragt hebben, dan 'er met de Vlo-

den

(*) Zie *Hedend. Vad. Letter-Oef.* I D. bl. 596. II D. bl. 331.

Digitized by Google

den uit Zee in gekomen zyn. Hier door, zegt hy, is het Ye, zo met betrekking tot de ongeregeldheid der Ebben en Vloeden, als tot de waterloozing van Rhynland, allengskens bedorven: het welk hy in de twee volgende afdeelingen nader poogt te bevestigen.

II. Hier toe verledigt hy zig, na de ontvouwing der oorzaaken van 't bederf van 't Ye, tot het nagaan van deszelfs gevolg op de waterloozing van Rhynland. In dit Stuk verſchillen de Schryvers der gemelde Verhandelingen; en zulks beweegt onzen Autheur, hun beider gevoelens te toetzen, aan de algemeene grondregelen der Waterloopkunde. De een naamlyk ſtelt vast, „dat de droogten in het Ye het water voor de Sluiſen van Rhynland hooger doen ſtaan, en de uitwatering belemmeren;" waar tegen de ander van oordeel is, „dat die ſtelling rechtſtreeks tegen alle bekende gronden aanloopt." Deeze twee zo ſtrydige denkbeelden vergelykt de Schryver dezer Aanmerkingen met de onbetwistbaare grondregelen der Waterloopkunde; en toont ten duidelykſte aan, hoe de eerſte Stelling volkomen aan dezelven beantwoordt, als mede, hoe de tegenſpraak van die natuur is, dat ze geſchikt zou zyn, om, zo ze bondig ware, welks tegendeel onze Schryver poogt te doen zien, de ganſche weetenſchap der Waterloop- en Rivierkunde om ver te werpen.

III. Deeze overweeging van dit verſchillend denkbeeld, dat de oplettendheid der Rivierkundigen boven al vordert, leidt onzen Autheur ten laatſte, tot het beſchouwen van den ſtand van het Ye, ten tyde van de Ebben. In deeze derde afdeeling legt de Schryver het 'er op toe, om overtuigelyk te bewyzen, dat de opgemelde veroorzaakte droogten en ondiepten van het Ye de voornaamſte oorzaak zyn, van de vermindering en onregelmaatigheid der Ebben en Vloeden. En hier uit volgt dan van zelve, dat die verflyking van 't Ye, (grootlyks ontſtaan uit de Stoffen die 't uitgebreide Haarlemmer-Meer in 't Ye gebragt hebben,) aan Rhynlands waterloozing ten uiterſte hinderlyk moet weezen; nademaal de beide hinderpaalen dier waterloozinge op het Ye zyn; (1) dat de Ebben 'er niet laag genoeg vallen, (2) ſchoon ze 'er al nu 'en dan laag genoeg vallen, dat zulks niet regelmaatig genoeg geſchiedt.

Onze Schryver behandelt deeze drie hoofdzaaken met alle naauwkeurigheid, in 't voorſtellen zyner denkbeelden, tegen de gevoelens der geagte Opſtelleren van de voorgenoemde Verhandelingen. Zyne ſchryfwyze is zodanig in-

ge-

Digitized by Google

gerigt, dat men dit Stukje niet hebbe aan te merken, als een opzetlyk Twistſchrift; maar 't eerder inkome, als eene Waterloop- en Rivierkundige Verhandeling over de oorzaak van 't bederf van 't Ye; en deszelfs nadeeligen invloed op Rhynlands Waterloozing; dat de opmerkzaamheid der Oefenaaren deezer Weetenſchap, vooral in onze dagen, tot zig trekt. —— Wat wel byzonder aangaat het *Project van doorgraaving uit de Wykermeer naar de Noordzee*; dat de een van meer de ander van minder nuttigheid oordeelt; desaangaande is onze Autheur van gevoelen, dat het zelve in geenen deele tot het bedoelde einde kan dienen. Zulks is, zyns agtens, genoegzaam af te neemen, uit geen hy gezegd heeft, ter wederlegginge van het denkbeeld, dat het Ye zyn bederf eeniglyk verſchuldigd is; aan de afſnyding eener gemeenſchap, die het in vroeger tyd met de Noord- en Zuiderzee ſchynt gehad te hebben; dewyl het, volgens hem, niet alleen onzeker en onwaarſchynlyk, maar zelfs onmogelyk is, dat 'er ooit zodanig eene ſchuurende doorſtraaling van water over het Ye naar de Noord- en Zuiderzee, als men vooronderſtelt, geweest kan zyn. Hy zou het des bykans overtollig houden, hier op ſtaan te blyven; dan, om deeze byzonderheid in te klaarder licht te plaatzen, bepaalt hy zig egter nog om eens te onderzoeken, wat nut die doortogt te wege zou kunnen brengen; of dezelve naamlyk van dienſt zou zyn, om het Meer van opſlyking te bevryden? En hier omtrent druke hy zig in dezervoege uit:

„ Voor Wyk op Zee heeft men in de Noordzee omtrent een uur eer hoog water dan in het Wyker Meer, zulks de Vloeden in het Wyker Meer beginnen te komen als het voor de Sluizen volle Zee zoude zyn. Bygevolg zouden die Sluizen onder het opkomen der Vloeden in het Ye geſloten moeten worden, en niet eer dan ruim drie uuren na het kenteren der Vloeden kunnen geopend worden, wanneer de Ebben op het Ye naar Pampus reeds een paar uuren aan het loopen geweest zyn. Weshalven al het aangevoerde water der Vloeden den zelfden tyd van ſtilſtand op het Ye genieten zouden, om haare aangevoerde ſtoffen te laaten vallen, als of 'er de Sluizen niet waren. Wel is waar dat het openen der Sluizen een beweeging in het agterſte gedeelte van het Ye zoude maaken, ten minſten dat men een goed gedeelte water door dezelve naar de Noordzee zoude aftappen. Maar zal die aftapping eenige merkelyke ſchuuring op het Ye uitwerken? Het water heeft reeds twee of drie uuren op het Ye tyd gehad, om zyne

ſtoffen te laaten neerzakken, eer de Sluisgang te Wyk op Zee kan beginnen; die Sluisgang moet, door een Canaal van 1500 of 1600 Roeden, de beweeging aan het water van het Wyker Meer overbrengen, welks Capaciteit van wydte ten minſten eenige maalen grooter dan die van het Canaal zal zyn, by gevolg de ſnelheit, daar het water in de Meer mede zal komen toeſchieten, nog in dezelfde reeden zo veel kleinder dan in 't Canaal. Zal dan die geringe ſnelheit van het water in de Wyker Meer toereikende zyn, om de gezonkene ſtoffen wederom in beweeging te brengen, en langs het Canaal door de Sluizen te voeren? Hebben wy ergens voorbeelden in ons Land van zodaanige uitſchuuringen, alleen door middel van Sluizen, zonder dat ze loopende wateren, als van Rivieren, agter zig hebben, die hunnen aanvoer van boven krygen? Zit niet het Noorder Spaarne tusſchen het Vuilrak en Spaarendam tot den kop toe opgevult van ſlikken, ſchoon het door vier Sluizen wort afgetapt? Ik ſtem toe dat die ſtoffen gedeeltelyk by ſtormen en ſterke opzettende Zuide- en Zuidweste winden, met de beroerde wateren van de Haarlemmer Meer derwaarts heen gevoert worden, om dat ze na het ſluiten der Sluizen tot ſtilſtand komen. Maar zal de aanſlikking in het Canaal van de Beverwyk naar Wyk op Zee minder zyn? Immers als ten tyde van ſterke Noorde en Noordweste winden en ſtormen, het Ye op het ſterkſte opgezet en deszelfs water allermeest opgehoogt is, heeft men te gelyk de hoogſte Zeën voor Wyk op Zee; weshalven dan aldaar de Sluizen noodzaakelyk geſloten moeten blyven, zulks voor eerst het hooge water van het Ye daar door geen Soulaas zoude vinden, en ten anderen de beroerde waters met haare beladene ſtoffen niet zouden kunnen afgetapt worden, gelyk anderzints langs het Spaarne geſchiet; dewyle aldaar juist de opzettende Zuide en Zuidweste winden, het water aan het Ye verlagen, en de ſluisgangen begunſtigen. Zulks die wateren in de kalmte van het Canaal van Wyk op Zee haare ſtoffen zouden moeten laaten vallen, nademaal nooit de wateren in beſlootene Canalen zo ſterk door de winden geagiteerd worden, dan in de ruime oppervlakten van Meeren of Zeeboezems. Te meer nog daar de Noorde winden dwars over het Canaal zouden waaijen; en Noordweste winden het water langs het Canaal van de Sluizen af dryven. Zo dat 'er nog ten tyde van ſtilten, nog ten tyde van opzettende winden en ſtormen, veel zeekerheid gegeeven kan worden, van merkelyke ſtoffen te zullen kunnen afrappen; zonder welke wegſpoeling van ſtoffen althans geen uitdieping van het Ye te wagten is.

Ik

„Ik omken niet dat 'er by ordinaire tyën, door de aftapping van die Sluizen, een verlaging der Oppervlakte van de Wyker Meer zoude kunnen worden veroorzaakt: ik omken ook niet dat dit, zonder eenige wegvoering van ſtoffen, uit het agterſte van de Wyker Meer geſchieden zoude. Maar zoude dan dat verval agter in het Ye geen vertraaging in den afloop der Ebben naar Amſterdam te wege brengen? En zouden dan niet veele ſtoffen, die nu nog uit het midden en voorſte gedeelte van het Ye, met de tegenwoordige Ebben naar Zee te rugge gevoert worden, in het Ye blyven zitten? en wie durft verzeekeren, dat die ſtoffen minder zullen zyn; dan die door de Sluizen naar de Noordzee gevoert zullen worden? Dit is ten minſten zeeker, dat naar maate der aftapping van de Sluizen, de te ruggegang der Ebben verby Amſterdam verzwakt zoude worden: zulks, ten tyde van de Ebben, het midden van het Ye een genoegzaam ſtilſtaand water zoude worden. Terwyl de vloeden, en wel voornaamelyk de voorvloeden, om die zelfde reden zouden worden verſterkt: nademaal de ſluisgangen ter halver tyd af daar omtrent van het opkomen der vloeden duuren zouden: weshalven de voorvloeden met zo veel te meer ſnelheid zouden invallen, en misſchien de agtergelatene ſtoffen der Ebben wederom in beweeging brengen, die vervolgens door de generale vloeden gedeeltelyk over het geheele Ye verſpreid, dog meest naar het agterſte gedeelte van het zelve gevoert worden. Wie zal zig nu durven voorſtellen, dat een verſterking der vloeden, gepaart met eene verzwakking der Ebben, den tegenwoordigen ſtaat van het Ye verbeeteren zal? Vooral zo men ſtellen moet dat al de ſtoffen door de vloeden uit Zee in 't Ye gebragt zyn; en wy in het voorige gezien hebben, dat de Ebben alleen de oorzaak geweest zyn van de gunſtigſte omſtandigheden, daar het Ye zig ooit in bevonden heeft?

„Zo men eindelyk van de Sluizen van Wyk op Zee de grootſte uitwerking onderſtelt, die ze by mogelykheit hebben kunnen; dat is van een diepe geule te houden in de kortſte strekking van de Wyk naar Amſterdam, zal zulks de waterlozingen voor Rhynland kunnen bevorderen? Zal het de aanſlikking voor Spaarendam op halfwegen minder maaken, dan die thans is? Voor Halfwegen is thans alles reeds digt en bezet; terwyl 'er nog een kleine ondiepe geul van de Holle Sloot, naar Spaarendam langs het vaarwater open is, langs welke de Ebben en Vloeden nu nog heen en weer trekken, en hunne ſchuuring oeffenen: zal men dan die zwakke geule, daar thans het eenigſte heil van Rhynlands waterlozing in ſteekt, wel

kunnen open houden? Zal niet het water der ſluisgangen, dat nu nog altemaal, de Ebben volgende, langs dat vaarwater naar de Holle Sloot loopt, als dan voor een gedeelte naar de Sluizen van de Wyk gedirigeert worden? Wanneer het tegenwoordige vaarwater noodzaaklyk moet opſlyken, zonder dat die ſluisgangen vermogen genoeg hebben kunnen, van aldaar een nieuwe geule of vaarwater te kunnen maaken. Welk vaarwater boven dien tusſchen Amſterdam, de Zaan en Spaarendam allermeest gerequireert wort Ik oordeele dit genoeg te zyn, en niet noodig te hebben door wiskundige Reekeningen, volgens de Grondregelen der *Hydrometry*, het onvermogen der waterlozing by Wyk op Zee, tot verbeetering van Ye, nader aan te toonen".

De Schryver deezer Aanmerkingen begrypt zeer wel, dat het niet genoeg is de gebreken en derzelver oorzaaken aan te toonen; maar dat het, zal men recht nuttig zyn, daar benevens voornaamlyk aankomt, op het aan de hand geeven van middelen, ter afwendinge of ſtuitinge der nadeelige oorzaaken, en weeringe der gebreken. Uit dien hoofde, is 't hem ook klaar, dat 'er, by de thans gegeeven Drie Afdeelingen, nog eene Vierde vereischt wordt; en dat het opgeeven der rechte middelen van redres, hier zekerlyk van de meeste nuttigheid zou zyn. Het komt hem, daar benevens, voor, dat men andere middelen van redres behoort te empleeteeren, dan 'er tot nog toe voorgeſlaagen zyn: „ maar ik heb, *zegt hy*, niet kunnen goedvinden myne gedachten daar over hier by te voegen, om dat ze niet alleen op deeze maar op meer andere bedenkingen over den aart der Waterloopkunde, en eerſte oorzaak des gebrekkigen waterſtaats van Rhynland berusten; die by anderen (in ons Land) niet ſchynen in aanmerking te komen, en daarom, myns bedunkens, behooren gediscutieerd te worden, eer men de middelen zelven zal gaan beoordeelen".

Hiſtoriſche Levensbeſchryving van PETRUS PAULUS RUBBENS, *Ridder, Heere van den Steen enz. Te Amſt. by* J. Smit 1774. *Behalven het Voorberigt* 410 *bladz. in groot octavo.*

EEn ieder, die de fraaie Schilderkunst hoogagt, weet, dat de beroemde *Rubbens* boven veelen anderen, hier in een uitmeemenden lof verworven heeft; en 't kan denzulken derhalven niet anders dan aangenaam zyn, in deeze Leevensbeſchryving een naauwkeurig verſlag te vinden van 's Mans opkomst en vordering in de Schilderkunst, onder eene nevensgaande melding van zyne verdere vertigtingen, die hem niet minder ter eere ſtrekken.

De

Digitized by Google

De Opſteller deezer Leevensbeſchryvinge, niet onervaaren in de Schilderkunst, oplettend om alles by een te verzamelen wat hy van deezen Man kon ontdekken, heeft met oordeel gebruik gemaakt van alles wat dienen kan, om den grooten *Rubben* tot een luisterryk voorbeeld van navolging voor te ſtellen, ten einde jonge Schilders aan te moedigen, om hem na te volgen: en heeft tevens niet verzuimd hem in zyn gedrag als Hoveling en Staatsman den verdienden lof te geeven.

Men zal deeze Leevensbeſchryving met te meer genoegen en nut doorbladeren, ter oorzaake dat de Autheur 't 'er alleszins op toegeleid heeft, om een volledig en oordeelkundig berigt te geeven van alle de Werken van deezen beroemden Schilder, niet alleen in de Kerken en openbaare Gebouwen in ons Nederland, maar ook in de Paleizen der Koningen en Prinſen van Europa; met eene daar by gevoegde verklaaring van alles, wat bovenal opmerking verdient; ook ten opzigte der Prenten, die naar dezelven gegraveerd zyn. Voorts vindt men, aan 't einde van dit Geſchrift, nog eene zeer wel uitgevoerde Vergelyking der Schilderwerken van de beroemdſte Italiaanſche Schilders, met die van *Rubbens*; welke ons duidelyk toont, dat men hem, onbetwistbaar, in den rang der eerſte Meesteren mag ſtellen; des men het onzen Schryver niet kwaalyk zulle neemen, als hy, ten flor, alles byeenpaarende, zig in deezer voegen uitdrukt.

„ Wy zullen ons dan niet te verre heen begeeven, wanneer wy gelooven en aannoemen, dat de Ridder RUBBENS door de vruchtbaarheid zyner natuurlyke en verkreegene denkbeelden, door zyn werkzaamen yver, en door zyn diepe letterkennis, in ſtaat was zo veele ſchoonheden en verſchillende bevalligheden in zyne ordonnantiën voort te brengen; terwyl dat zyn gemakkelyke, inneemende en vrolyke inborst medewerkte, om alle Hiſtoriſche gebeurtenisſen, die men hem voorſloeg, te kunnen onderneemen, en ter uitvoer te brengen, en alle de byzondere bevalligheden daar in uit te ſtorten, waar mede de grootſte Schilders zich vermaard gemaakt hebben.

„ Laat ons dan van gantſcher harten bekennen, dat deze Staatsman, Hoveling, en onvergelykelyke Schilder, meerder vereenigde volmaaktheden in zyne Schilderyen heeft weeten te brengen, dan eenig Schilder, zo wel aloude als hedendaagſche, en dat zyne wyd uitgeſtrekte gaaven zynen naam veel krachtiger als onze loftuitingen zullen vereeuwigen".

Zedelyke Uitſpanningen, beſtaande in vier Geſchiedenisſen. Met Konſtplaaten. Derde Deel. Te Amſterdam by F. de Kruyff 1774. *Behalven de Voorreden* 464 *bladz. in groot octave.*

MEn ontmoet in dit derde Deel, waar mede de Autheur zig voorſtelt deeze zyne Zedelyke Uitſpanningen te ſluiten, vier

Digitized by Google

met min leerzame Geſchiedenisſen, dan de vyf voorgaanden, welken in de twee vroegere Deelen vervat zyn; en de beroemde Graveerder *Vinkeles* heeft dezelven met vier keurige uitgevoerde Plaaten verciert, die den Liefhebberen kunnen behagen.

De alhier ontvouwde Geſchiedenisſen ſtrekken, even als de voorigen, om de Deugd in haar eigen bevallig licht te plaatſen, en de Ondeugd in haare natuurlyke rampzalige gevolgen ten duidelykſte ten toon te ſtellen. Elk Verhaal is ten dien einde, op dezelfde wyze als de Autheur dit Werk aangevangen heeft, ſteeds doorvlogten met leerzaame aanmerkingen en overweegingswaardige zedelyke voorſchriften; die ons opleiden tot eene ernſtige betragting der Deugd, en toonen hoe de Mensch zynen wandel behoort in te rigten, wil hy, onder het volmaakt goede, en alwyze beſtier der Godlyke Voorzienigheid, en in voor- en in tegenſpoed gelukkig leeven. Dit heeft onze Schryver, met het ontvouwen der lotgevallen van verſcheiden Perſoonen, in verſchillende omſtandigheden, in alle zyne Geſchiedverhaalen, van onderſcheiden zyden ernſtig en duidelyk aangetoond; en hy verſterkt hier alle zyne deswegens voorgeſteide denkbeelden, boven al op eene gepaste wyze, door dit Stuk te doen eindigen met de negende of laatſte Geſchiedenis, die ons het voorgevallen van *Atheus* en *Clemens* meldt. Dit Slotverhaal ſtelt ons het groote hoofdbedoelde, en den voornaamen inhoud van alle de nagedeelde Zedeleeringen, nadruklyk voor; daar de Godvrugtige *Clemens* den losbandigen *Atheus* op 't klaarſte voor den geest brengt, hoe deszelfs buitenſpoorige denkwyze, op geen vaste beginſels ſteunende, ten uiterſte veragtelyk is, en nooit kan ſtrekken, om iemand weezenlyk gelukkig te maaken. En hem tevens ten overtuigelykſte toont, dat het waar geluk van het redelyk Schepſel, den Mensch, alleen te erlangen is, door welgegronde lofwaardige poogingen tot eene ſteeds toeneemende aankleeving aan, en oprechte vordering in Deugdbetragting. — De groote hoofdzaak, het geheele Werk door aangedrongen, is, dat het 'er vooral op aankomt, om getrouw te weezen aan het wel onderrigt geweeten, door deszelfs inſpraak ten nauwkeurigſte op te volgen; dat nooit nalaat den Mensch eene aangenaame kalmte in 't gemoed te geeven, en hem vrolyk toe te juichen, in de ontwyfelbaare overtuiging, dat God een welgevallen heeft in zulk een gedrag; 't welk aan zodanig een Mensch een onwankelbaaren grondſlag van een altoos beſtendig weezenlyk geluk verleent. — Men hoore, met betrekking hier toe, het Herders-Lied, dat onze Autheur den ouden Herder *Philotheos* in den mond legt, welks Muzyk voor de Liefhebbers der Zangkunde hier nevens gaat. Het Liedt zelve luidt aldus:

Hier

Digitized by Google

Digitized by Google

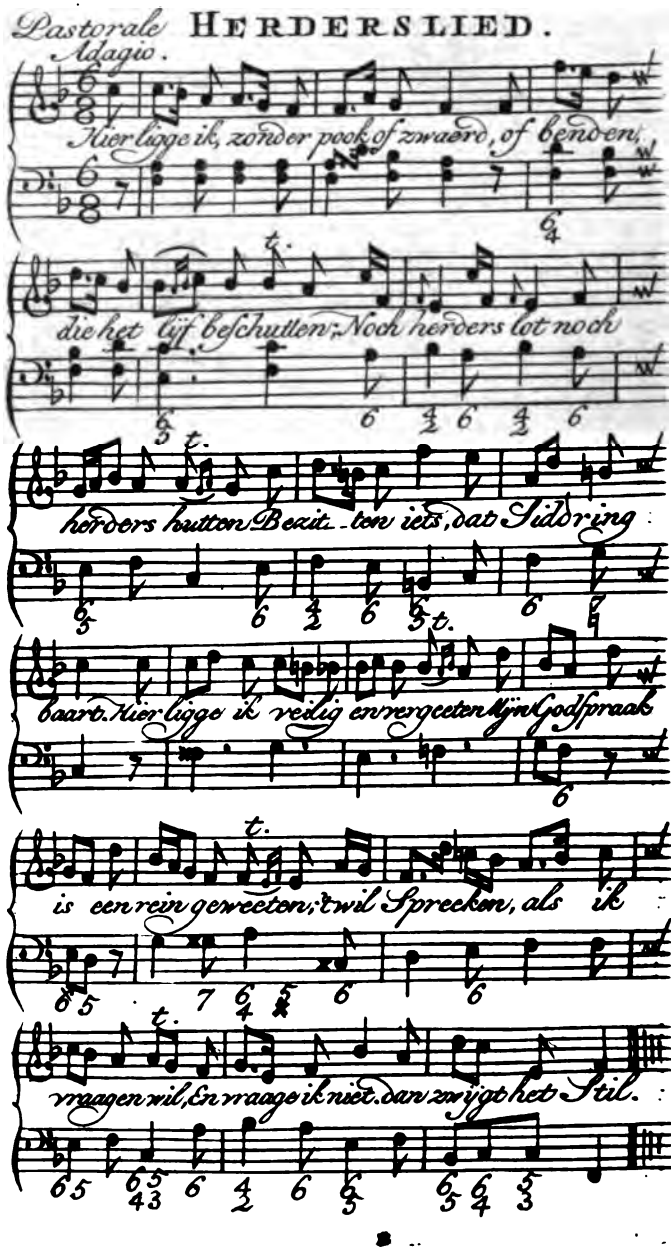

Pastorale **HERDERSLIED.**

Adagio.

Hier ligge ik, zonder pook of zwaerd, of benden,

die het lijf beschutten; Noch herders lot noch

herders hutten Bezit_ten iets, dat Siddring

baart. Hier ligge ik veilig en vergeeten Mijn Godspraak

is een rein geweeten; 't wil Spreeken, als ik

vraagen wil, En vraage ik niet. dan zwijgt het Stil.

Digitized by Google

Hier ligge ik, zonder pook of zwaerd
Of benden, die het lyf beschutten;
Noch herderslot noch herdershutten
Bezitten iets, dat sidering baart.
Hier ligge ik veilig, en vergeeten.
Myn Godspraak is een rein geweeten;
't Wil spreeken, als ik vraagen wil,
En vraage ik niet, dan zwygt het stil.

Het voedt en laaft me uit reiner bron,
Dan zy, die van vertroosting reppen.
Het kan voor my een' hemel scheppen,
En schynt zo zuiver als de zon.
't Is waan en veinzery te boven.
'k Zal u ô myn geweeten, looven,
En roemen uwe oprechte vlyt,
Om dat ge een vriend der waarheid zyt.

De ziel, aan uwe stem geboeid,
Wordt van geen razernyen dronken:
Geen lust, geen drift kan haar ontfonken,
Dan lust en drift, die u ontgloeit.
Getuigt, getuigt ô groene dalen,
Waar liefde en eendragt adembaalen,
ô Beek en berg getuigt hier van!
Zegt, of het anders wezen kan!

Daar rolt nu, met geboogen borst,
De veldstroom langs den akker heenen;
Wat wellust zou hy my verleenen,
Zo u myn ziel ontwyken dorst?
Wat schonken haar de zuivre beeken,
Zo ze uwe leiding ware ontweeken.
Dan loutre nooddruft? doch daarby
Geen hartverheugend artseny.

Gestadig zou myn ziel een wee
In 't zacht geblaet der schaapen hooren:
't Gezang der voglen zou haar stooren;
Haar pynbank was myn legerstee.
Zy zou, onkundig in verglimpen,
Van doodsangste en van weeën krimpen,
Als een trouwlooze in wiens gemoed
De wroeging, onverzoenbaar, woedt.

Maar nu is alles vrede en lust
En wellust, wat de zinnen drinken,
Een konings lot mag ſchooner blinken
Dan 't myne, maar 't ontbeert myn rust.
Zyn lot is zorglyk, — 't myn is zeker.
Hy drinkt wel uit een' gouden beker;
Maar 't geen ik drinke, drinkt hy niet,
My laaft genengte en hem verdriet.

Met een gerust en bly gemoed
Heb ik het morgenlicht ontfangen;
Natuur, met traanen op haar wangen,
Myn ſchaapskooie en al 't veld gegroet:
Toen heb ik, vry en onbedwongen,
Den morgen in het woud gezongen.
Al 't zingende, al 't gepluimde vée
Zong met me, en al het woud zong mee.

Ik zag een' gryzen adelaar,
Verre in de lucht, myn vee beloeren;
Hy poogde my een lam t' ontvoeren,
Maar ik verwon dien plunderaar.
Alzo verwint ook myn geweeten
Al 't geen wy zielsverzoeking heeten,
Wanneer, wat lust ook 't hart genaak',
Het zelve zynen post bewaak'.

De blyde zon, in louter goud
En vuur en vuurgloed weg gezonken,
Stroit nu geen ligte en losſe vonken
Maar volle ſtraalen over 't woud.
't Is middag, en de vogels rusten
En rusten uit van morgenlusten,
Ook rusten beek en waterval.
Myn ſchaapen blaeten om den ſtal.

Onnozle dieren, zacht en mak,
Ontduikt, ontduikt de middagſtraalen!
Ontwykt het gloeiend ademhaalen
En volgt my onder 't rieten dak!
Uw herder, witgewolde ſchaapen,
Zal, na den maaltyd, met u ſlaapen,
En, na dien ſlaap, op dezen grond
U heeden, in den avondſtond.

Digitized by Google

En gy, ô houd gy u toch kloek,
Houd u, ô myn geweeten, wakker!
Verlaat — bezoek met my den akker,
Sla al, wat ik bedryf, te boek.
Wy zullen 't een en ander leezen.
Hoe zalig zal die avond wezen!
De blyde Hoop, myn zielsvriendin,
Haalt hem reeds op den middag in!

Wat smaakt hy al verborgen lust,
Die, in het groene gras gezeten,
Een' rechter vindt in zyn geweeten,
En dien, als vriend en minnaar, kust!
Hem knaagen geen verholen zorgen.
Zo de avond is, is hem de morgen,
En, als hy 't leeven eens ontvliedt,
Verlaat hy, maar verliest het niet.

Zoografia, *in XII Boeken. Door het Kunstgenootschap*, Prodesse canendo. *Te Rotterdam by* Bennet *en* Hake 1773. *Behalven het Voorwerk* 403 *bladz. in quarto.*

NAar de manier van uitvoering, mag dit Werk eenigermaate den naam draagen, van eene soort van Zinnebeeldig Heldendicht, of Zinnebeeldige Leevensbeschryving der Schilder-Koninginne *Zoografia*; welker geboorte, opvoeding, minnaary, huwelyk en verdere steeds zegenpralende verrigtingen, in XII Boeken, in Heldenvaarzen opgezongen worden. Het behelst, anders gezegd, een Lofdicht ter eere van de Schilderkonst, welker opkomst en voortgang, onder 't mededeelen van Schilderlessen, in XII Boeken, op Maatklank Zinnebeeldig verhaald wordt. —— Dit Geschrift is, uit hoofde der zonderlingheid van opstel, zynde mogelyk het eenigste in die soort, merkwaardig; doch de uitvoering is langwylig, de styl ongelyk, veel al of zwellende of kruipende, en de *Versificatie*, of de schikking van 't Maatklankige, niet zelden gedwongen, of styf. —— Om den Leezer eenig nader denkbeeld van dit Stuk te geeven, zullen wy ons bepaalen tot het voorstellen van den inhoud van het eerste Boek, het welk genoeg zal zyn, om hem den aart der Schryfwyze, in dit Geschrift gehouden, te ontdekken.

De Dichter meldt ons, met den aanvang, hoe de Dichtkunst, meermaals gewoon een blaakend Zangvuur in zyn boezem te doen ontbranden, op nieuws dat Vuur aanblaazende, hem geboodden heeft, den lof van haare Zuster, de Prinses *Zoografia* te zingen. En hier op is 't dat hy, weetende de bekende Spreuk,

Geen Dichter word gemaakt! Een Dichter word gebooren!

Digitized by Google

het leizeel volgt, waar mede de Dichtkunst, eene gaf aan weinigen geſchonken, de zinnen leidt, om door haar zelve te zingen; en haare Zuster *Zoografiä* zoo te treffen,

Dat zy, zoover men kend de Nederlandſche taal,
Uitblinken moog', met een verheven glorypraal,

Ter gewenschter uitvoeringe hier van zendt hy agter voor af zyne ſmeekingen ten Hemel, op dat de wyſte Meester der ervaarenſte pilooten hem ter haven uit, en, na 't voltrekken der reize, weder ter haven in, lootze.

Op deeze Inleiding volgt eene beſchryving der wraakzugte van den bedervenden *Apolliön*, den Vorst des Afgronds, die Adam, en in hem alle Menſchen, deed ontaarten.

Begeerig zynde, om, op zyn' Schepper, zich te wreeken,
Ontſutzelde hy hem, door ſnooden togevondt,
Dat vlekloos Meesterſtuk, daar 't in zyn rechtheid ſtond,
En deed al 't menschdom, in zyn' eerſten Vader, vallen,
Door eerst het ſlot van zyn geboorzaambeid te ontwallen,
En 't te doen prikkelen met een hoogverboden lust.

Verder meldt hy de rampzalige gevolgen hier van; en geeft ons wel byzonder te kennen, dat het ſnood verbasterde Menschdom, eene valſche rust zoekende, daar door tot ledigheid gebragt is, het welk hen geheel en al bloot geſtelt heeft voor de kragt der verleidinge; want

Dat ledig zyn houd juist het hartkasteel ontſloten
Voor 't Hoofdt der duivelen en zyne vlockgenooten.

En die doet hem het geluk der zodanigen roemen, welken

Den toom niet vierende aan de ledigheid, die pest,
Welke alles meeſleept in haar zielverwoestend nest;
Maar altoos bezig zynde en nooit niet ingeſpannen,
Steets baten al wat poogd de nedrigheid (*) te bannen.

Veelligt denkt iemand wat doet dit alles tot *Zoografiä*? Niets Leezer! Maar de Dichter heeft vermoedelyk, om niet te ſtuits tot de hoofdzaak over te gaan, deeze beſpiegeling als een Dichtkundig kuggetje, gelyk men zegt, willen gebruiken: alzoo hy komt langs deezen weg, daar hy weenen wil, te weeten, tot eene daar aan verknogte beſchryving van de valei der verſtandige *Rusto*, en de Stad *Naarſtigheid* in dezelve,

die

(*) Lees *naarſtigheid*, ongeruyfeld eene drukfeil. In de eerſte lezing vermoedden wy ook iets van dien aart in den voorigen regel, maar by nadere inſpanning begreepen wy, dat de Dichter ſchryft *neest niet ingeſpannen*, voor *nimmer ontſpannen*; dat wy hier melden om onze misvatting by anderen voor te komen.

Digitized by Google

die tot een grondwet had,
Dat al wie leui was, werd gebannen uit de Stad.

Dus leidt de Dichter ons ter geboorteplaatze van *Zoografiä*, welker afkomst hy voorts beschryft. In deeze Stad naamlyk, van welke men zeggen kon,

Arbeiders waren 'er, maar toch geleerden meest,

woonde de schrandere *Anchinous*. Deeze niet zonder reden

alöm beroemd voor een' verstandig' mann',
Des yder hem steeds met vele achting' had bejegend,

was gehuwd met de diepdenkende *Isschennoë*, die hem nimmer stoorde,

als hy ingespannen zat,
En, denkende, eene zaak met zyn breinmeetsnoer; mat.
Wel ver zelfs van hem zyn gedachten te beletten,
Had ze een vermaak daar kracht en aandrang by te zetten,
En even dit wekte ook zyne aandacht meerder op.

Dit deftige paar bragt ter waereld den geestigen *Rhinofeuïus*, die

schaars kende perk of palen
In 't fyn beschaafd vernuft, en overäl geächt
Een kroon verstrekte voor Anchinous geslacht.

Ten zelfden tyde was ook aldaar woonagtig de kunstryke *Technorus*, wiens huis

was rontom net, en, daar aan steeds besteed,
Al wat de Kunst vermogt. Tot op den top der daken,
Van uit den grond' was niets in orde of maat' te wraken,
En by waar' dwaas geweest, die niet had kunnen zien:
Dat hier de Kunst den geest bezielde en mogt gebiën.

Hy had ter Vrouwe de scherpzigtige *Öksuöpe*, die

hem altoos tot vermaak,
Ja zelfs tot leiding' had verstrekt, in zynen handel.
Zy was van opspraak' vry in allen haren wandel',
En had zeer dikwils aan haar Mann' het oog verstrekt
Waar door hy honderden van dingen had ontdekt,
Die anders onbekend hem zouden zyn gebleven.

Uit deeze voortreffelyke Egtgenooten kwam hervoort de schoone Maagd, de navolgengtige *Mimesis*

zooscherp van oog, als luistrende van ooren,
En zooöplettende, op al 't geen zy hoorde en zag;
Dat ze alles afleerde, en in eenen heldren dag'
Ten voorschyn' bragt, zo egt als waar 't haar ingeschapen.

Het

Het wederzydſche Kroost, uit deeze twee Huwelyken geſprooten, vereenigde zig vervolgens door den Egt, en *Rhinofeulus* verkreeg by *Mimeſis*, twee in laater tyd zeer beroemde dogters, de dichtlievende *Poiëſis*, en de ſchilderminnende *Zoografiã*, welke laatſte het hoofdonderwerp van dit Dichtſtuk is, waarom de Dichter ook zegt:

Deze is dezelve Vrouw, die, zonder wedergae,
Haar glory heeft verſpreid, door alle weereldtranſen,
Zy is de Koningin, die, ſteeds gehuld met glanſen,
Een' hoogen troon beklom, waar voit eenëenig volk
Der domheid op het hart dorst zetten zynen dolk.
Zy is dezelve, voor wie wy de ſnaren ſpannen.

Dus een berigt gegeeven hebbende van de afkomst en geboorte der Schilder-Koninginne, beſchryft hy voorts, na eene korte uitweiding tegen de Kunsttirannen, de werkzaamheid van *Zoografiã* in haare kindsheid. Toen reeds hield zy zig des morgens vroeg, in den Hof, gemeenlyk bezig met fraaie ſtreepjes in 't zand te trekken; wier keurigheid Grootmoeder *Oksuöpe* en Moeder *Mimeſis* iets groots te gemoet deeden zien, van dit teder Wigtje; dat wel dra ieders opmerking, agting en genegenheid verwierf. Zy werd eerlang van veelen bezogt, en meest van dezulken,

die het minst verſtand en kunſten wraakten.

Hier onder was boven al de waarheidlievende Prinſes *Aletheia*, welke haar ſteeds vergezelde.

Die ſloeg byzonder haar nog kindſche treedjes gae,
En leide veeltyds haar, aan eenen gouden leiband.

By deeze tedere zorg der Prinſesſe *Aletheia*, voegde zig de onvermoeide oplettendheid van 't geheele Geſlacht; ieder hunner wende de zyne poogingen aan, om haare Geestvermogens beſtendig te doen toeneemen.

Schaars klom het zonlicht, of Mevrouw Iſchennoë
Doorzulte haar de ziel met zeerverheven leſſen.
Haar woorden ſchoten in 't jong denkbeeldt zulke breſſen;
Dat haare denkkracht groeide en eenen ſtyl verkreeg.

De oude Heer *Anchinous* benaarstigde zig niet minder, om haar het rechte gebruik des Verſtands in te ſcherpen;

Op dat zy rustig ſteeds 't vermogen zou gebruiken,
Dat haar geſchonken was, en, zonder reën, niet duiken,
Waar zy ſtand houden moest, noch draven ernſtig door,
Als zy genoodzaakt was, te wyken uit het ſpoor.

Hier benevens was Vader *Rhinofeulus* geſtadig werkzaam, om aan haare gedagten geest en leeven by te zetten,

Zy

Zyn lesſen tooiden haar verſtandt, met zulke bloemen,
Dat ze eenen naam verkreeg, om wien haar elk moest roemen.

Inmiſchen verzuimde Grootvader *Techmerus* niet,

haar een liefde ook in te ſcherpen
Tot zulke Kunſten, die men geenſins mag verwerpen,
Maar die ſieraadjes zyn van 't menſchelyk beſtaan.

Ook was zyne Gemaalin *Okſuöpe* niet nalaatig om haar vermogen in 't werk te ſtellen.

Geen ſcherpziende arendt ziet de ſteile lucht gezwinder,
Dan wel Okſuöpe de feilen in de kunst.
Zy deelde haar dit mede, uit eene booge gunst',
En maakte rasch, door haar gezicht, naar eisch, te bouwen,
Haar oog zoo ſcherp, als zy zelf was, in 't kunstbeſchouwen.

En eindelyk voltooide *Mimeſis* deeze aankweeking der volmaaktheden van *Zoografiâ*, toen zy

De volglust in haar wekte, en door de ſcherpziende oogen
Van een leergierig en ſteeds denkryk geestvermogen,
Zo leerde vestigen op alles wat zy zag,
Dat niets ooit voor haar ſtond' als in een' heldren dag',
En zy bekwaam werd in het allerdiepst der dingen,
Met een verſtandig oog, zoo grondig in te dringen,
Dat de edelmoedigheidt de volglust ſtraks ontſtak.

De Prinſes *Zoografiâ* maakte middelerwyl geſtadige vorderingen met het trekken in 't zand, en wist de losheid van de ſchommelende bladeren der boomen kunſtig na te volgen; dan 't bleef hier niet by; zy ontdekte eerlang het Kryt,

waar mêe zy vry wat ſchooner ſyn
En net trok, op het hout, dan in het zandt voor dezen.

Dit deed haar roem klimmen; dan zy was nog niet voldaan.

't Kryt ſtak wel af op 't hout maar 't zwart zou ſchooner ſtaan,
Zoo zy begreep, op wit: dus zocht ze een kunst te ontdekken,
Om, op een' zwarten grond' te levren witte trekken.

't Geluk diende haar, ze trok gevallig met Kryt op een berookten wand; bemerkende dat zulks, hoewel niet genoeg, eenigzins afſtak, beredeneerde zy vernuftig;

Zoo rook die kleur reeds geeft, wat geeft de houtskool dan?
Dat is het uitgewerkte, en dit daar de oorzaak van.

De proef beantwoordde aan haare verwaging; zy maakte den wand zwart met houtskool, en trok met Kryt op denzelven; dat haar boven maate voldeed; te meer, daar zy zag,

dat,

Digitized by Google

dat, door het glansryk wederkaatsen
Der gouden zonne's, haar werk meer of min glanſs' ontfing.

Zulk eene nieuwe vordering in de kunst moedigde haar aan, om 'er zo yverig in voort te vaaren,

dat zy wel haast, naar dien tyd prachtig,
Haars Vaders huis geheel verſierde met haar kunst'.

Hier door nam haar roem geſtadig toe:

Men kwam van verre zelfs, om met nieuwsgierige oogen
Te wandlen, in den hof' van dit haar kunstvermogen,

Ieder een voorſpelde dat zy

Een wonder wezen zou voor al het weereldrond.

en de Ouders waren bovenmate verheugd; voorziende

dat haar Kunst ter wolken in zal varen,
En geven eenen klank, waar ooit beſchaafdheidt woond!

Een voorzuizigt, dat, gelyk de Dichter in 't ſlot van dit Boek betuigt, door de uitkomst ten volle beantwoord is geworden, des men mage zeggen:

Zoografiä, (wie wy naar waarde nooit volroemen)
De Uitvindſter eener Kunst', die, in het glorybof,
Zoo ver het zonlicht pronkt, verdiend den hoogſten lof.

Met deeze uitvoering van het eerſte Boek, is die der overigen in ſchikking en taal eenſtemmig, des men uit deeze ſtaaltjes wy wel over 't geheel kunne oordeelen. —— Uit de Voorreden, voor dit Werk gevoegd, ziet men dat het Kunstgenootſchap zig verbeeld heeft, met het zelve gemeen te maaken; des wy vermoeden dat 'er geen tyd geweest zal zyn, om het nader te beſchaaven, en dat men 't egter noodig geoordeeld heeft, het zelve af te geeven. Wat hier van zy, wy hoopen vervolgens op beter en beſchaafder ſtukken, van dit Rotterdamſche Kunstgenootſchap; dat zich voorſtelt een Poëtisch Mengelwerk, gedeeltelyk van Latynſche en gedeeltelyk van Nederduitſche verzen, of anderzins een werk over de zuivere Nederduitſche Taal te vervaardigen, en in het licht te brengen; waar van de nette bepaaling, met de afgifte van dit Werk, nog gemaakt zou worden. —— Het Kunstgenootſchap ſchynt nog in alles niet naar behooren geregeld te zyn, maar zig te benaarſtigen om de vereiſchte ſchikkingen te maaken; van welker voltooijing wy nog al een gewenſchten uitſlag verwagten, op het nagaan van de Naamlyst der Gewoone, Buitengewoone en Honoraire Leden, indien de bekwaamſten onder dezelven den behoorelyken invloed, op de aankweeking van 't Kunstgenootſchap, hebben. En dus kunnen wy niet vermoeden, dat men met de Uitgaave van deezen Eerſteling, gehandeld hebbe, volgens het bekende Spreekwoord: *het beſte been-*

Digitized by Google

beentje voor: want, dan zou men *Monsters* baaren; ten minsten deeze Eersteling ziet 'er al heel misselyk uit. —— Hoe het zy, de Afgifte van dit Stuk blyft by ons als nog een Raadzel.

P. S. Dit Berigt, tot dus verre afgeschreeven, was door ons reeds ter Drukpers geschikt; wanneer wy den volgenden Brief ontvingen, die, zo dezelve echt is, ons Raadzel oplost.

Brief van eenen Heer aan zynen Vriend, over het uitgekomen Werk, genaamd ZOOGRAFIA. *Te Amst. by* Ironicus Balavus. *In groot quarto* 15 *bladzyden.*

NAar luid van dezen Brief is het Werk, genaamd *Zoografia*, van 't welke wy zo even verslag gaven, als uitgegeeven op den naam van het Rotterdamsche Kunstgenootschap, onder de zinspreuk, *Prodesse canendo*, geheel samengesteld door den Administrateur *Jan Lagendaal.* En deze heeft het zelve, zonder eenige voorafgaande critiques van het Kunstgenootschap, spoedig ter Perse gebragt; mitsgaders de proeven gecorrigeerd enz. zonder het Kunstgenootschap daar in eenigzins te kennen. —— Dit zo zynde heeft men dat zeldzame Dichtstuk, met alle deszelfs wanstaltigheden, niet toe te eigenen aan het Kunstgenootschap, als hadde het zelve de uitgave goedgekeurd; maar alles op rekening te stellen van den gemelden Administrateur; die, volgens deezen Briefschryver, ook alleen de Opsteller der Voorafspraake is. —— Men moet derhalve uit de *Zoografia* van den Administrateur niet oordeelen, over het Kunstgenootschap; en het gemelde in de Voorafspraak niet aanneemen als een berigt, door het Kunstgenootschap zelve gegeeven. —— Wanneer men dit, en 't geen ons verder in deezen Brief, rakende de handelwyze en het character van den Administrateur voorkomt, als geloofwaardig mag aanneemen, (daar de Opsteller verzekert niets te schryven dan 't geen echt en waaragtig is, en 't welk door verscheiden Heeren te Rotterdam bevestigd kan worden,) heeft men niet te verwagten, dat het Kunstgenootschap onder die Administratie opgang zal maaken.

Aanmerkingen over de laatste Bankroeten in Engeland en Holland, en het gedrag van het Engelsch Ministerie. Na de Copy van Londen vertaald, en alomme te bekomen. In groot octavo 83 *bladzyden.*

IN dit Geschrift wordt ons onder 't oog gebragt, hoe men de onlangs voorgevallen Bankroeten in Engeland en Holland grootlyks te wyten hebbe, aan het heerschzugtig en kwalyk geregeld gedrag der Heeren Directeuren van de Engelsche Bank. Verder toont ons de

de Schryver deezer Aanmerkingen, hoe dit gedrag te nadeeliger gevolgen gehad hebbe, doordien het Engelſche Ministerie en het Parlement, hoewel met de beste inzigten, dezelfde valſche grondbeginzels der Heeren Directeuren van de Bank aangenomen hebbende, daar door het Credit en de Circulatie vernietigd heeft. En eindelyk bepaalt zig de Autheur om nog kortlyk op te geeven, wat men, ter afwendinge van dit gevaar, in 't werk had kunnen ſtellen, overeenkomſtig met de genomen maatregelen in het jaar 1763. — De voorgeſtelde Aanmerkingen zyn niet geheel ongegrond; doch met dit alles blyft het egter waarheid, dat men den Actiehandel te onvoorzigtig gedreeven heeft; 't welk de Autheur ook niet ontkent; ſchoon hy de Bankroeten meer toeſchryve aan van buiten komende oorzaken, dan aan 't Actieſpel.

Vriendlyke Verdeediging van het Genootſchap van Jeſus. Uit het Latyn vertaald, volgens den Berlynſchen en Breslauſchen Druk. Alomme te bekomen. In groot octavo 45 bladzyden.

MEn tragt in dit Stukje het *Breve* van den Paus, ter vernietiginge van de Orde der Jeſuiten, te wederleggen; met aan te toonen, dat de Paus de paalen van zyn gezag te buiten gegaan is; en dat de reden, die de Paus, voor de noodzaaklykheid der affchaffinge deezer Orde, bygebragt heeft, niet gewigtig genoeg zyn, voor zulk een gebruik van zyn gezag. Alles vertoont ons een yverig Voorſtander der Jeſuiten, die hunne zaak aen de ſchoonſte zyde weet voor te draagen, en zyne bedenkingen ten hunnen beste ſchrander aan te dringen: dan 'er zou veel werks aan vast zyn, om de paalen, binnen welken hy het gezag der Pauſen beperkt, over een te brengen met de Leer der Jeſuiten; en men ontdekt, dat hy de Jeſuiten, met opzigt tot de beſchuldigingen, die ten hunnen laste komen, een verſchoont, dan vryſpreekt.

Samenſpraak op den Stamboom der Jeſuiten, of de Satyrique Prentverbeelding onlangs uitgekoomen te Roome. Alomme te bekomen. In groot octavo 16 bladzyden.

EEne laffe berymde Samenſpraak, waar in men al wat haatlyk is tegen de Jeſuiten by een verzameld, en op eene plompe wyze voorgeſteld heeft. De verdeediging der Jeſuiten op zig te neemen, is onzes oordeels niet raadzaam; maar 'er ſteekt ook geen nuttigheid in, dat men hen op eene pasquilleerende wyze behandelt.

Digitized by Google

HEDENDAAGSCHE VADERLANDSCHE *LETTER-OEFENINGEN.*

SCIPIONIS GENTILIS *Jurisconsulti et Antecessoris Norici in Divi* PAULI *Apostoli ad* PHILEMONEM *Epistolam Commentarius. Traj. ad Rhenum apud* J. v. Schoonhoven et Soc. 1774. *Absque Dedic. &c.* 204 *pp. in quarto.*

SChoon het hoofdonderwerp des Briefs van Paulus aan Philemon ſlechts een burgerlyk geval zy, ſtrekkende om Philemon over te halen, tot het gunſtig wederaennemen van zynen gevluchten ſlaef Onezimus, met hem deszelfs beganen diefſtal te vergeven; is dat Geſchrift echter, ten aenzien der uitvoeringe, in vele opzichten merkwaerdig; van waer ook verſcheiden Uitleggers der Heilige Schriften zich tot het opheldereu van deszelfs inhoud bevlytigd hebben. Kundige beoordeelaers van die ſoort van Schriften hebben, onder 't gewag maken van zodanige Uitleggingen, altoos met achting geſproken van de Verklaring welke *Scipio Gentilis*, in 't begin der voorgaende Eeuwe, van dezen Brief gegeven heeft; en die thans op nieuw het licht ziet, door de bezorging van den Eerw. *Joannes Henricus de Ruiter*, Bedienaer des Godlyken Woords in *Twaal* en *Hondswyk*. — Zyn Eerw. dit Geſchrift hebbende leeren kennen, deszelfs uitmuntenheid bezeffende, en tevens bemerkende, dat het naeuwlyks afzonderlyk te bekomen ware, (zynde de byzondere uitgave van 't jaer 1618 zeer zeldzaem en bykans onbekend geworden,) is daer door aengemoedigd, tot het bevorderen ener nieuwe uitgave, om dus een geſchrift van die nuttigheid algemener te maken. — Hy heeft, by die gelegenheid, ene voorafgaende beknopte levensbeſchryving van den Autheur medegedeeld; en aen 't hoofd van 't Werk geplaetst ene uitbreidende Verklaring van dezen Brief, door hem zelven opgeſteld. Daer benevens heeft hy nog gevoegd, de Uitbreiding dezes Briefs, en de daer uit afgeleide Godgeleerde Stellingen, geſchreven door den Hoog Eerw. *Eilbardus Lubinus*, in zyn leven Dr. en Prof. der Godgeleerdheid te Rostok. En eindelyk heeft hy, in 't Werk zelve, hier en daer enige andere opmerkingen ingevlochten, mitsgaders zommige opheldereude aenteekeningen, over deze en gene byzonderheden, voorgedragen.

Digitized by Google

Hier door ziet dit Geſchrift op zodanig ene wyze het licht, dat velen reden zullen vinden, om den Eerw. *De Ruiter* voor zynen arbeid dank te zeggen. In de Verklaring van den geachten *Scipio*, ontdekt men een Rechtsgeleerden, die te gelyk een Tael- en Oudheidkundig Godgeleerde was; welke zyne ervarenis in deze onderſcheidene Wetenſchappen rechtmatig aengeleid heeft, tot het ophelderen van de byzonderheden in dezen Brief. En men zal, in 't doorbladeren, verſcheiden waernemingen ontmoeten, die tevens van ene uitgebreider nuttigheid zyn; alzo de Autheur, alleenlyk over dit gedeelte van 's Apostels Schriften ſchryvende, hier alles by een verzameld heeft, wat hy over de ſchryfwyze enz. van Paulus had aen te merken. Uit dien hoofde is hy nu en dan wel eens wat wydloopiger, dan men, bepaeldlyk over dezen Brief, noodig zou oordeelen; doch 's Mans kundige oplettendheid maekt deze wydloopigheid niet verdrietig; en zyne uitweidingen behelzen meerendeels lezenswaerdige opmerkingen. Voorts is de grievensgaende moeite van den Eerwaerden *de Ruiter*, in 't verryken dezer uitgave, met het bovengemelde, van een wezenlyken dienst, als behelzende verſcheiden oordeelkundige bedenkingen, welken in ſtaet zyn, om licht by te zetten, aen ſommige byzonderheden van dezen Brief, of aen zulken, die daer toe betrekking hebben. — Zie hier wat zyn Eerw., onder overweging van de verſchillende gevoelens, wegens den ſchryftyd dezes Briefs, als het waerſchynlykſte, vaſtſtelt.

Dat Paulus dezen Brief geſchreven heeft uit zyne gevangenis te Rome is, uit deszelfs inhoud, ten klaerſte af te leiden: en 's Apostels tael vs. 22, *Bereydt my ook te gelycke een herberge: want ick hope dat ick door uwe gebeden u-lieden ſal geſchonken worden*, toont genoegzaem, dat men hier te denken hebbe, op de eerſte gevangenis van Paulus, uit welke hy, overeenkomſtig met deze zyne hoope, verlost is geworden. De brief aen Philemon behoort dus tot het zelfde tydbeſtek, als de brieven aen die van Philippis, Colosſe en Epheſe; welken de Apostel insgelyks, geduurende zyne eerſte gevangenis, geſchreven heeft. Zulks lydt thans geen verſchil by hen, die onderſcheid maken tusſchen des Apostels eerſte en tweede gevangenis te Rome; welk onderſcheid de Eerwaerde *de Ruiter* zo volledig door anderen, en wel byzon-

(*) Zie MOSHEIM, *Verklaaring over Timotheus* II D. II St. bl. 9—34.

Digitized by Google

zonder door den Hoogleeraer *Mosheim* betoogd acht, dat hy zich daer mede niet verder ophoude. Dan dit vastſtaende blyft de vraeg nog overig: in welk ene volgorde heeft de Apostel deze vier gemelde brieven afgegeven?

Naer 't gemeenst gevoelen der Uitleggeren zyn de brieven aen die van Colosſe en Epheſe, met den brief aen Philemon, om zo te ſpreken, gelyktydig geſchreven; maer de brief aen die van Philippis een weinig later. Dan 'er zyn echter, zo onder de oude als latere Uitleggers, nog al enigen, die van gedachten zyn, dat de brief aen Philemon wat vroeger geſchreeven is, dan die aen de Colosſers. De Eerwaerde *de Ruiter* voegt zich hier aen de zyde der laetſten: en ſchoon hy alle de bewyzen, waer van men zich bediend heeft, niet voor bondig houde, is 'er nochtans, zyns oordeels, één bewys, 't welk het gevoelen, dat zy op verſchillende tyden geſchreven zyn, buiten alle redelyke tegenſpraek ſtelt. — Toen Paulus, zegt hy, aen die van Colosſe ſchreef, was *Ariſtarchus* zyn *medegevangen*, Col IV: 10; doch in den brief aen Philemon komt niet *Ariſtarchus*, maer *Epaphras* onder die benaming voor, Phil. vs. 23. Dit onderſcheid noodzaekt ons echter niet om te denken, dat deze twee brieven zeer lang na elkander, en in verſchillende gevangenisſen opgeſteld zyn: waer tegen ſtryd, dat de Apostel in beide de brieven van dezelfde perſoonen, als van zyne medgezellen gewag maekt, 't zyn *Timotheus*, *Ariſtarchus*, *Marcus*, *Epaphras*, *Demas* en *Lucas*. Maer 't duidt ons aen, dat beide de brieven, ſchoon in de eerſte tweejarige gevangenis van Paulus geſchreven, echter niet op den zelfden tyd, maer de een wat vroeger en de ander wat later, in dat tweejarig tydbeſtek, opgeſteld zyn. Dan, en dan alleen, vinden wy ene voldoende rede, hoe 't bykome, dat Paulus, die in beide de brieven *Ariſtarchus* en *Epaphras* onder zyne medgezellen opgeeft, in den enen *Ariſtarchus*, en in den anderen *Epaphras*, zynen *medegevangen* noeme.

De Eerwaerde *de Ruiter*, dit nader geſtaefd hebbende, door 't beantwoorden der tegenbedenkingen van den beroemden *Benſon*, ſtelt hier mede buiten twyfel, dat deze twee brieven niet gelyktydig geſchreven zyn; 't komt 'er derhalve nu nog maer op aen, om nader te bepalen, welke de eerſte, en welke de laetſte van de vier gemelde Brieven zy. Met ſommigen te denken, dat de brief aen de Philippers eerst geſchreven is, komt niet aenneemlyk voor, als men gade ſlaet, dat *Epaphroditus*, by inkorting *Epaphras* genaemd, zich nog by den Apostel bevond, toen dezelve zyn brief aen Philemon,

Digitized by Google

mon, en aen de Colosfers fchreef; en dat deze *Epaproditus*, met den brief aen de Philippers, naer Philippis vertrokken is. Phil. II: 25—30. Voeg'er by dat dit denkbeeld niet wel overeenkomt, met geen de Apostel fchryft, Phil. II: 19, rakende het zenden van *Timotheus*, die in 't hoofd der brieven aen Philemon en de Colosfers voorkomt, als toen by Paulus tegenwoordig. De brief aen de Philippers heeft men derhalve, ter dier oorzake, niet aen te merken, als voor, maer als na de anderen geſchreven: en zo baerblykelyk als dit is, even zo klaer fchynt het den Eerwaerden *de Ruiter*, dat de brief aen Philemon geſchreven zy, voor de gelyktydige brieven aen die van Colosſe en Epheſe; des zy elkander in deze orde volgen: eerst de brief aen Philemon, dan de gelyktydige aen de Colosfers en Ephefers; en ten laetſte die aen de Philippers. De rede, die hem beweegt, om den brief aen Philemon de eerſte plaets te geven, is deze. —— Paulus pryst *Onezimus*, Col. IV: 9. den Colosſeren aen, als een getrouwen en geliefden broeder; dat niet wel geſchieden kon, indien hy nog niet verzoend ware met zynen Here *Philemon*; 't welk vooronderſtelt, dat deze verzoening, en dus ook die brief, aen Philemon voorafgegaen zy. —— Men zou hier met den geachten *Tillemont* mogen giſſen, dat *Onezimus*, met Philemon verzoend zynde, wedergekeerd is tot Paulus, en vervolgens, benevens *Tychicus*, naer Colosſe gezonden werd, met des Apostels brief aen de Colosfers. Dan onze Uitlegger, zulks als ene giſſing in 't midden latende, oordeelt dat deze aenpryzing, buiten zulks, zeer wel plaets kan hebben, als men maer den brief aen Philemon niet gelyktydig met den brief aen de Colosfers ſtelle. Paulus toch kon, zegt hy, door een antwoord van Philemon, bericht ontvangen hebben, van de gunſtige uitwerking zynes briefs; en daer op kon hy *Onezimus*, wiens verzoening en verdere omſtandigheden, in dat verloop van tyd, by die van Colosſe genoegzaem bekend geworden waren, ten ernſtigſte aenpryzen. —— Vind men hier in nog enige zwarigheid, oordeelt men, dat des Apostels woorden Col. IV: 7—9. influiten, dat Paulus beiden *Tychicus* en *Onezimus* naer Colosſe gezonden heeft; en dat zulks gevolglyk een wederkeeren van *Onezimus* te Rome by Paulus vooronderſtelt, de Eerwaerde *de Ruiter* kan zulks onverhinderd toeſtaen. 'Er kan, zegt hy, tusſchen het ſchryven van den brief aen Philemon, en dien aen de Colosfers, tyds genoeg verloopen zyn voor *Onezimus*, om deze heen- en wederreize te doen. Doch zyn Eerwaerde merkt tevens aen, dat Paulus zulks niet uitdruklyk ſchryft. Als men de woor-

den

Digitized by Google

den Col. IV. 7—9. opmerkzaem leest, kan men zien, hoe Paulus niet ſchryft, dat hy *Onezimus* met *Tychicus* gezonden heeft; maer dat hy *Onezimus* den Coloſſers aenpryst, als iemand, die, even als *Tychicus*, zeer geſchikt was, om de harten der geloovigen te vertroosten. Zyn Eerwaerde laet de beſliſſing hier van verder over aen den oordeelkundigen Lezer; en ieder bemerkt terſtont wel, dat het in 't wezen der zake onverſchillig zy, voor welk denkbeeld men zich in dit geval verklare.

Ernſtige en welmeenende waarſchouwing tegen het misbruik van Gods Naam. Te Hoorn, by T. Tjallingius 1774. *Behalven het Voorbericht* 19 *bladz. in groot octavo.*

Niet tegenſtaende het uitdruklyk gebod des Allerhoogſten, *Gy zult den naem des HEEREN uwes Gods niet ydelik gebruiken*; geſterkt met de bedreiging, *want de HEER zal niet onſchuldig houden, die zynen naem ydelik gebruikt:* niet tegenſtaende aller erkentenis, dat 'er in deze Wet, behalven vloeken, zweren en lasteren van God, ook verboden word, een gemeenzaem ydel of onnoodig gebruik van Gods heiligen naem; is dit laetſte echter zeer gebruikelyk in de dagelykſche verkeering. De Heer *Scholten* opgemerkt hebbende, dat zulks plaets heeft, niet alleen by onverſtandige losbollen, ligtmiſſen en diergelyken, maer ook by menſchen van een beter character, die voor 't overige toonen, dat zy eerbied voor God hebben; dat de zodanigen nochtans zich zomtyds aengewend hebben, Gods heiligen naem, als een ſtopwoord, in hunne gemeenzame geſprekken te gebruiken, heeft het der moeite wel waerdig geoordeeld, dit heerſchend gebrek, door ene opzetlyke Verhandeling, tegen te gaen; of het ook zommigen tot meerder opmerkzaemheid mogte bewegen.

Velen kunnen, naer 't ſchynt, zich niet vergenoegen, met in hunne dagelykſche geſprekken te zeggen, *wat is dit? Dat weet ik niet*; enz. maer hebben de gewoonte van telkens uit te roepen; *Myn God! wat is 'er? Och God! dat weet ik niet! Myn Chriſtus! dat hoop ik niet!* enz. De bron hier van naſpoorende, leid onze Schryver zulks af, uit ene losheid en onbedachtzaemheid in 't ſpreken, of voornaemlyk uit ene kwade gewoonte, die men veelal in de kindsheid van anderen overneemt. En 't is hem voorgekomen, dat ieder redelyk mensch dit misbruik als kwaed veroordeelt; doch dat men 'er zich in toegeeft, en niet tegen wapent, om dat men deszelfs

Digitized by Google

haetlykheid niet recht gade ſlaet. Men houdt, zegt hy, dit ydel gebruiken van Gods naem „ voor ene ligte zonde; een gebrek, ontſtaande uit de menſchelyke zwakheid en onvolmaaktheid; dat ook de beste en deugdzaamſte Christenen aankleeven kan". — Dit denkbeeld aenziende als de hoofdoorzaek der aenhoudendheid van dit kwaed, zo legt hy 't 'er in deze Verhandeling op toe, om de valschheid van dat denkbeeld te doen opmerken, door aen te toonen; „ dat deeze zonde zoo ligt niet is als dezulken wel denken, en dat het onbeſtaanbaer is met het ware Christendom, onoplettend in 't bedryven dier zonde te leeven, of zodanig eene zondige gewoonte aan de hand te houden." — Des Autheurs redeneertrant is zeer wel geſchikt, om een ieder, die zyne aendacht op dit onderwerp wil vestigen, te overtuigen, dat men de Rede verzaken, de Heilige Schrift tegenſpreken, en van alle Geestlyk gevoel ontbloot moet zyn; indien men, na ene oplettende overweging van de redenen, die ons de haetlykheid dezer zonde ontdekken, het gemeenzaem ydel gebruiken van Gods naem nog onder de ligt verſchoonlyke zwakheden der Menſchen telle. Het is gevolglyk te wenſchen, dat deze Verhandeling door velen gelezen worde, en diene om dit heerſchend gebrek, ten minſte by zulken, die nog betuigen eerbied voor God te hebben, krachtig te keer te gaen.

Kerkrede van J. CUPERUS, *oudſten Leeraar der Doopsgezinde Gemeente te Utrecht. Te Utrecht, by* G. v. d. Veer, *en te Amſterdam, by* de Erven van F. Houttuyn 1773. *Behalven het Voorwerk* 35 *bladz. in quarto.*

Leerreden van C. DE VRIES, *jongſten Leeraar der Doopsgezinde Gemeente te Utrecht. Te Amſterdam by* Yntema en Tieboel 1773. *Behalven de Voorrede* 39 *bladz. in quarto.*

BEide deze Redenvoeringen van de twee Utrechtſche Doopsgezinde Leeraren zyn uitgeſproken, op den 7den November 1773; ten welken dage zy een aenvang maekten van de oefening van den openbaren Godsdienst, in ene op nieuw gebouwde Kerk, voor die Gezindheid.

De eerſte des morgens gepredikt, by gelegenheid van de inzegening der Kerke, beantwoord de Vrage. „ Zyn wy volſtrekt verpligt tot den openbaren Godsdienst, of kunnen wy in een aanhoudend moedwillig verzuim van denzelven leven, en echter goede Kristenen zyn en blyven". — De twee-

Digitized by Google

tweede, des avonds der Gemeente voorgedragen, heeft tot een doelwit, te toonen; „ dat de verdraagzaame begrippen der Doopsgezinden niet onbeſtaanbaar zyn, met hunne aanhoudende afzondering van de overige Kristenheid". In de Kerkrede van den Eerwaerden *Cuperus*, komt ons ene wel ingerichte aenpryzende verdeediging van den openbaren Godsdienst voor. En de Leerreden van den Eerwaerden *de Vries* verleent ons ene beknopte ontvouwing van de Godgeleerde denkbeelden der Doopsgezinden, onder ene duidelyke aentooning dat zy in hunne gevoelens te veel verſchillen, van de overige Kristenheid, om zich met deze of gene Gezindheid te verenigen. Zyn Eerwaerde ſtelt dit, ten opzichte van de voornaemſte Gezindheden in ons Vaderland, onderſcheidenlyk voor; met ene nevensgaende redenering over de uitgeſtrektheid der Verdraegzaemheid, die de Doopsgezinden leeren en oefenen; welke, zyns oordeels, zo verre gaet, dat 'er by hun geen onchristelyke verwydering maer ſlechts ene ſchynbare afzondering plaets heeft; terwyl ene algemene vereniging van alle Gezindheden hem, als nog, niet mogelyk en ook niet nuttig voorkomt. — Het een en ander onderwerp dezer twee Leerredenen is met oordeel behandeld, en ernſtig ter betrachtinge aengedrongen.

Uitlegkundige Vermaakelykheden, bevat in verſcheiden Brieven over veele Bybelplaatſen, en eenige ſtukken over de Kerk-Geſchiedenis, door P. NIEUWLAND, *Leeraar der Hervormde Gemeente in 's Gravenhage, en Lid van de Zeeuwſche Maatſchappy der Weetenſchappen. In 's Gravenhage, by* J. Thierry 1773. *Behalven het Voorwerk* 604 *bladz. in groot octavo.*

ZY die de *Oudheid- en Letterkundige Verlustigingen* van den Eerwaerden *Nieuwland* doorbladerd hebben, kennen hem als een Man van ene uitgebreide *Lecture*; die zich bevlytigd heeft, om vrucht te doen met zyne groote belezenheid, en daer door in ſtaet geſteld is, om, uit de menigte zyner aentekeningen, een ſchat van Geleerdheid, in verſcheiden Wetenſchappen, voort te brengen. Natuurlyk is 't te wachten, dat zulk een doorgeoefend Geleerde, in Briefwisſeling ingewikkeld zynde, met Mannen van Studie, en weetgierige Liefhebbers, veelvuldige aenleiding heeft, tot het ſchryven van Brieven, over zeer verſchillende onderwerpen die tot deze of gene takken der Geleerdheid betrekking hebben. En in deze natuurlyke verwachting ziet men zich niet bedroogen,

Digitized by Google

als men het oog slaet op deze verzameling van Brieven, welke zyn Eerwaerde, onder den titel van *Uitlegkundige Vermaakelykheden*, het licht heeft doen zien. Dezelve strekt alleszins ten getuige van de menigvuldige aenzoekingen, om zyn Eerwaerden te raedplegen; en tevens van zyne bereidvaerdigheid, om anderen den uitslag zyner onderzoekingen mede te deelen, ten einde hun de vereischte onderrichting te doen erlangen. —— Ze gaen meerendeels over Godgeleerde Onderwerpen, door dien zyn Eerwaerde, in de keuze van de uitgave zyner Brieven, met Godgeleerden en Politiken gewisseld, zich inzonderheid tot dezelven bepaeld heeft, met achterlatinge van zeer velen, die tot de Tael- en Letterkunde behooren. Ter dier oorzake zyn ze voornaemlyk betreklyk tot het ophelderen veler plaetsen der Heilige Schriften, het oplossen van enige Leerstellige en Zedekundige vragen, of het naspooren van sommige duisterheden in de Kerklyke Geschiedenissen; waer onder verscheiden Artykels voorkomen, die den Liefhebberen van zodanige onderzoekingen ene aengename bezigheid konnen verschaffen. —— De kort aenstaende viering van den dag van 's Heillands Hemelvaert bepaelt ons enigermate, in onze keuze van een der Brieven, tot ene proeve van 's Mans schryfwyze, te geven; daer 'er ons een ontmoet, die de oudheid van den Hemelvaertsdag ten onderwerpe heeft; waer over zyn Eerwaerde, aen den Geleerden en Historiekundigen Heer J. D. T. aldus schryft.

„De Zee scheid geene Vrienden! Uwe Politique zorgen blussen ook de heerschende lievde tot de letteren niet uit, dit vervrymoedigt my om U Wel Ed, terwyl dezelve Stads en Staats aangelegenheden vlytig te hand neemt, ja somts de snaaren tokkelt, en de Zang-Godinnen bezoekt, voor een poos op te houden en uit te spannen, gy leest en beyvert de geschiedenissen der eeuwen, en gryst door het tuuren op oude handschriften, geen beter onthaal dan kan ik U Wel Ed. geeven, dan over iets uit de Kerkelyke Oudheid. *Is de dag van Christus Hemelvaart in de Oude Kerk vroeg gevierd?* Dit is de Vraag, welke ik aan U Wel Ed. en aan my zelve voorstel; Haast was deeze Vraag beslist, indien het ten vollen zeker ging, dat de zoo genoemde *Apostolische constitutien* van *Clemens de Romein*, tydgenoot der Apostelen, geschreeven waren, want *l.* 8. C. 33. spreekende van de dagen, op de welke de bedienden van hunnen gewoonen arbeid moeten rusten, telt hy daar onder *den Zondag*, *Paasschen*, en voegt 'er by τὴν ἀνάληψιν ἀργείτωσαν διὰ τὸ πέρας τῆς κατὰ χριστὸν οἰκονομίας *doe ze ledig zyn op Hemelvaartsdag, om dat de huishouding van Chris-*

Christus als dan eindigt, doch het ſchynt uitgemaakt, dat men dit geſchrift tot de derde, indien niet tot de vierde eeuw verzenden moet, zelvs heeft DALLÆUS, om de onechtheid van deeze Conſtitutien te bewyzen, zich op deeze plaats beroepen, en, in der daad, ORIGENES tegen *Celſus* maakt eene optelling van alle de Christen-Feesten, ſpreekt geen woord van *Hemelvaartsdag*, noch laat iets blyken van de Apostoliſche Conſtitutien, die 'er van gewaagen, zoude hy zich nu daar van niet bedient hebben, geſteld dat ze doe aanweezen gehad hadden, daar hy melding maakt van alle ſoort, zelvs van Apocryphe boeken, als by voorbeeld, de *recognitio Petri*, nu ſchreev *Origenes* zyn Werk tegen *Celſus* omtrent het 239ſte jaar na Christus geboorte, zie DALLÆUS de *Pſeudepig. Apoſt.* l. 2. C. 6. *p.* 301, 302. Dit echter volgt hier wettig uit, dat men op het einde van de derde eeuw van de viering van dit Feest gewag gemaakt heeft. JUSTYN MARTYR ſpreekt in zynen tyd van de viering van het *Pinxterfeest*, en verzend de inſtelling van het zelve tot de tyden der Apostelen *in Quæſt. & Reſp. ad Orthod.* Quæſt. 115. hier uit zoude men, meer *Metaphyſiſch*, dan wel *outheidkundig* kunnen opklimmen tot de viering van den *Hemelvaartsdag*, om dat het Pinxterfeest, dat van de Hemelvaart onderſtelt, dewyl die twee gebeurtenisſen eene naauwe verbintenisſe tot elkander hebben: Men vind in de *Epiſt.* 118. *van* AUGUSTINUS *ad Januar:* 's Mans gevoele geboekt, volgens 't welk hy de viering van dit Feest *tot de tyden der Apostelen* brengt, althans hy haalt het af *van eene algemeene toeſtemming van de gebeele Kerk, Illa quæ non ſcripta, ſed tradita cuſtodimus, quæ quidem toto terrarum orbe obſervantur, datur intelligi vel ab ipſis Apoſtolis, vel plenariis conſiliis, quorum in eccleſia Saluberrima autoritas commendata atque ſtatuta retineri, ſicut quod Domini Paſſio, & reſurrectio & adſcenſio in cœlum, & adventus de cœlo ſpiritus Sancti anniverſaria ſolemnitate Celebrantur.* Waar uit dan ten minſte dit vast ſtaat, dat dit *Feest* lang voor de eeuw van AUGUSTINUS gevierd is, gelyk CHRYSOSTOMUS het zelve optelt onder de groote Feesten, hebbende eene *Homilia* of *Predikatie over den Hemelvaartsdag*, *Homilia* 35. waar by noch dit koomt, dat, [al zwygen JUSTINUS, IRENÆUS, CLEMENS DE ALEXANDRINER, TERTULLIAAN, en CYPRIAAN van het zelve] 'er eene omſtandigheid is, waar uit men ſchynt te moeten opmaaken dat dit *Feest* tot de tweede eeuw behoort, *dat men allen den tyd, die van Paaſchen tot Pinxteren verliep*, dat is, 49 dagen *rekende te behooren tot de Pinxteren*, zie TERTULLIANUS de *Idolol.* C. 14. voor al de *Baptismo* C. 19. geduurende

Digitized by Google

welke tyd men den Doop bediende; en zich van alle Vasten onthield, door welke tyds of Feest-rekening het kan toegekoomen zyn, dat men den jaarlykſchen Hemelvaartsdag, zynde de 40ſte dag na Paaſchen verward heeft met, en geſmolten in dien langen Pinxtertyd, waar van deeze dag naar die rekening een deel uitmaakte, mogelyk dat men dien Hemelvaartsdag doe noch niet *werkeloos* doorbracht, en dat het, naar den doemaaligen ſtyl *geen ἡμερα τελείως ἀργὴ gebeele werkelooze* dag was, des dezelve hierom als onder de Feesten niet geteld wierd. Vergelyk behalven het gezegde BINGHAM l. 20. C. 6. t. 9. *Orig. Eccl. p.* 126. *ſeq.* daar hy breedvoerig onderſtaat, waarom dees dag by CHRYSOSTOMUS en door geheel *Cappadocien* ἀναβατήρια hiet de *zaligende dag*, zie SUICERUS t. 1. *Thes. Eccl. p.* 1194. om dat door de Hemelvaart het werk onzer behoudenis voltooid is, waar van CHRYSOSTOMUS hom. 35. in *adſc.* t. 5. zeer zwierig en Rhetoriſch handelt, en zegt, *dat wy die de Aarde onwaardig waaren, op dien dag in den Hemel zyn opgenoomen, wy die geen Aardſch vorſtendom verdiend hadden, zyn doe opgeklommen tot het hoogſte Hemelryk* enz. Men kan intuſſchen niet anders dan zich erbarmen over bygeloovige tyden, waar in men deeze Hemelvaart van Christus verbeelde, door een beeld van Christus van beneden te hyſſchen na de hoogſte Tempel-balken, en een brandend beeld van den Duivel naar beneden te werpen, om Satans val, als van eenen blixem uit den Hemel daar door te vertegenwoordigen, 't welk men by HOSPINIANUS de *Feſt. Chriſt. p.* m. 110. uit de aartige Verſen van *Thomas Naogeorgius* breeder kan vermeld vinden, en 't geen daar eindelyk in het belacchelyke uitliep. Dat U W. E. G. met vrucht en zegen deszelfs wigtigen post bekleeden, en myner in liefde gedenken moogt, bewaarde ik te zeggen tot op het ſlot van deezen Briev.

U W. E. G. Geboorzaame Dienaar

PETRUS NIEUWLAND.

's Hag. den 2 September
1761.

Aan-

Digitized by Google

Aanhangzel op de eerſte Uitgave van het eerſte Deel der Brieven van eenige Portugeeſche en Hoogduitſche Joden aan den Heer DE VOLTAIRE. *Te Amſt. by* Yntema en Tieboel 1774. *Behalven het Voorbericht en een voorafgaanden Brief* 95 *bladz. in groot octavo.*

NA de eerſte Nederduitſche Uitgave dezer Brieven, welker treflyk oogmerk en oordeelkundigen inhoud wy op zynen tyd gemeld hebben, en welker nuttigheid thans overbekend is, heeft men te voorſchyn zien komen ene derde Franſche uitgave, in twee Deelen, met zeer merkelyke vermeerderingen, en enige verſchikkingen. Men was, zo dra dezelve het licht zag, terſtond genegen, om dit Geſchrift onzen Landsgenooten niet minder volledig mede te deelen, dan het in de Franſche Tale gevonden werd; des men wel dra beſloote, het reeds afgegeven Stuk met een tweede te vervolgen. Dan de ingevlochte byvoegzelen, en de min of meer veranderde orde der Brieven, maakten ene afzonderlyke uitgave van een tweede Deel, zo niet onmogelyk, ten minſte zeer gebreklyk. Zulks deed den Overzetter beſluiten, om het eerſte Stuk weder geheel op nieuw na te gaen, en de Franſche uitgave in alles te volgen. — 'Er bleef intuſſchen echter nog ene groote zwarigheid over. De bezitters van het eerſte Deel, zo als 't op zich zelve gedrukt was, ſcheen men hier door geen onbillyke reden tot ongenoegen te verſenen, dat men, zo 't doenlyk ware, liefſt wilde voorkomen. Des is men te rade geworden, om, met het vervaerdigen van den tweeden druk, tevens de vermeerderingen, die tot het eerſte Deel behooren, afzonderlyk te drukken, ten dienſte van hun, die deszelfs eerſte Nederduitſche uitgave hebben. En hier uit is dit *Aanhangzel* ontſtaen, 't welk alles, 't zy *Brieven*, *Byvoegzels*, *Invullingen*, *Aantekeningen* enz. wat in de tweede afgifte meer dan in de eerſte gevonden word, in zich vervat. Door deze ſchikking kan ieder den eerſten druk, met byvoeging van dit Aenhangzel en het verdere tweede Deel zo volledig maken, als den tweeden druk, die thans uitgegeven is.

Men ziet, uit dit Aenhangzel, dat het wel der moeite waerdig was, deze vermeerderingen in aenmerking te nemen, de tweede uitgave van dit eerſte Deel daer door te verbeteren, en dezelven, ten gevalle van hun, die de eerſte uitgave bezitten, ook op zich zelven af te geven; dewyl ze meerendeels van een wezenlyk gewicht zyn, en zamenloopen, om te toonen dat de, hoe zeer anders vernuftige *de Voltaire*, dikwerf oor-

Digitized by Google

oordeelkundig en onbeſcheiden den ſpot dryft, met deze en gene voorſtellingen der Schriften des Ouden Verbonds. — Buiten verſcheiden byzondere aenmerkingen, welken ter opheldering van 't gezegde in den eerſten druk dienen, vindt men in dit Aenhangzel, onder anderen, ene zeer wel uitgevoerde wederlegging van 't geen de Heer *de Voltaire* in de Joodſche Propheten berispt, zo met betrekking tot derzelver character en verrichtingen, als ſchryfwyze. Men bemerkt uit het geen hier deswegens aengetoond word, ten klaerſte, dat niets minder dan een bedachtzame geest en oprecht hart zyne pen beſtierd heeft; 't welk hem meermaels onbeſtaenbaer met zich zelven heeft doen ſchryven, en, of zyne onkunde, of zyne kwade trouw, dat erger zou zyn, verraed.

Voltaire, (om een voorbeeld van zyne onbeſtaenbaerheid met zich zelven te geven,) heeft, in de *Dictionnaire Philoſophique*, aengemerkt, dat ſommige Prophetiſche uitdrukkingen, die ons wat vry dunken, het ten tyde der Propheten niet waren; woorden, zegt hy, die in het Hebreeuwsch niet onbetamelyk zyn, zouden het in onze tael zyn. Ten bewyze hier van bedient hy zich van de bewoording, in welke Propheet *Ezechiël* het afgodisch Samaria en Jeruſalem, onder de afbeelding van twee Hoeren, vertoont. „ Deeze uitdrukkingen van Ezechiël, *vervolgt hy*, die ons vreemd dunken, kwamen den Jooden niet als zodanig voor. 't Is waar, dat de Synagoge, ten tyde van den H. *Hieronymus*, het leezen van deezen Propheet vóór den ouderdom van dertig jaaren niet toeliet: *maar dit was om dat hy zegt; dat de Zoon niet meer zal draagen de ongeregtigheid zyns Vaders*, — ten welken aanziene 'er eene uitdrukkelyke tegenſtrydigheid tuſchen hem en Moſes plaats heeft". — Men vergelyke hier mede het geen die Heer ſchryft in zyne *Verhandeling over de Verdraagzaamheid*, alwaer hy zegt. „ In weerwil der volledige ſtrydigheid tuſchen Ezechiël en Mozes, wierdt het Boek van den Propheet 'er niet te minder om aangenomen in de Regelmaat der door God aangeblaazene Schryveren. 't Is waar, dat de Synagoge het leezen daar van niet veroorlofde voor den ouderdom van dertig jaaren: *maar dit geſchiedde uit vreeze, dat de jeugd een misbruik zoude maaken van de al te natuurlyke ſchilderyen, die 'er in gevonden worden*". — Onze Brieffchryver, zich beroepende op het geen hy voorheen bygebragt heeft, wegens de ſchynſtrydigheid tuſchen Mozes en Ezechiël, mag gewisſyk met het hoogſte regt hier op zeggen: „ Neen, myn Heer, Ezechiël wederſprak Mozes niet, dit hebben wy elders beweezen; maar uw eene Text wederſpreekt gewisſelyk den

Digitized by Google

anderen". — Dit gewag maken van Ezechiël geeft den Schryver verder aenleiding, om 'er nog ene aenmerking by te voegen, wegens de mistasting van den Heer *de Voltaire*, nopens één der gezichten van dien Propheet.

„ Ezechiël, (zegt *de Voltaire*) eet de rol Perkament op, welke hem wordt aangeboden; hy blyft op zyne ſlinkerzyde drie honderd negentig dagen liggen, en op zyne regterzyde veertig dagen, om de jaaren der Gevangenisſe aan te duiden: hy belast zich met ketenen, welke die des Volks afbeelden; hy bedekt zyn brood met drek enz.

„ Uit onoplettendheid, zegt onze Schryver, of om uwe Leezers te vermaaken, neemt gy hier een Gezigt voor eene Weezenlyke Gebeurtenis. — Hervatten wy deeze plaats.

, Ezechiël eet de rol Parkement op', enz. „ Neen, myn Heer;" , Ezechiël at de rol Parkement niet op', en deeze Rol wierdt hem niet weezenlyk, maar in een Gezigt, aangebooden. Zo gy wat meer oplettendheids hadt gebruikt, zoudt gy opgemerkt hebben, dat het Hoofdſtuk van Ezechiël, waar uit deeze trek ontleend is, begint met deeze woorden: *De gedaante van de gelykenisſe van de heerlykheid des Heeren. Toen zag ik*, dus vervolgt de Propheet, *en ziet, daar was een hand tot my uitgeſteeken; en ziet, daar in was de rolle eens Boeks, en hy ſpreidde die voor myn aangezigt uit. — Daar naa zeide hy tot my, Menſchen Kind, eet, dat gy vinden zult: eet deeze Rol, en gaa, en ſpreek tot het Huis Israëls; toen at ik, — en het was in mynen monde als honing, van wegen de zoetigheid* (*).

„ Gelooft gy, myn Heer, dat de , H. Joannes', met 'er daad de Boekrol heeft gegeeten, van welke hy in zyne Openbaaring ſpreekt? Deeze trek verklaart den anderen. Hoe! een Christen, zo kundig als gy zyt, vat Gelykenisſen en Gezigten in een letterlyken zin op! Gy hadt, ongetwyfeld, lust om eens te lachen!

, Hy blyft op zyne ſlinker zyde drie honderd', enz. „ Het vervolg deezer plaatze van Ezechiël bewyst verder, dat deeze bedryven in een gezigt, en niet weezenlyk voorvielen. *Toen kwam de Geest in my, en ſtelde my op myne voeten, en hy ſprak tot my, en hy zeide tot my: gaa, beſluit u binnen in uw huis. Want u aangaande, Menſchen Kind, zie, zy zouden dikke touwen aan u leggen, en zy zouden u daar mede binden; daarom zult gy niet uitgaan in het midden van hun. En ik zal uwe tong aan uw verbemelte doen kleeven. — Lig gy ook neder op*

(*) Hoofdſt. I: 28. II: 9, 10. III: 1, 2, 3. *De Vertaaler.*

Digitized by Google

op uwe linker zyde, en leg daarop de ongeregtigheden van het huis Israëls: naar het getal der dagen, dat gy daar op zult liggen, zult gy hunne ongeregtigheden draagen. Want ik heb u gegeeven de jaaren hunner ongeregtigheid, naar 't getal der dagen, drie honderd en negentig dagen, dat gy de ongeregtigheid van 't Huis Israëls draagen zult. Als gy nu deeze zult voleindigd hebben, lig ten anderen neder op uwe regter zyde. En gy zult de ongeregtigheden van't Huis Juda draagen veertig dagen. — En ziet, ik zal dikke touwen aan u leggen, dat gy u niet omkeert van uwe eene zyde tot uwe andere zyde; tot gy de dagen uwer belegeringe voleindigd hebt (*). Het is, gelyk gy ziet, myn Heer, de Geest die in den Propheet komt, het is de Geest, die tot hem ſpreekt en hem in ketens boeit, om hem op de zelfde zyde te houden. Duidt dit alles niet veeleer een Gezigt dan eene weezenlyke Gebeurtenis aan?

, Hy bedekt zyn brood met drek'. „ Dit bedryf, door den draad des verhaals met de voorgaande verbonden, geſchiedde insgelyks in een Gezigt. Hier omtrent kan geen de minſte twyfel ontſtaan.

„ Wat hier van zy, deeze uitdrukkingen; , zyn brood met drek bedekken', betekenen niets anders, dan *zyn brood bakken onder gedroogde uitwerpzelen*, welke in den brand worden geſtooken. De gewoonte, om tot dit gebruik de uitwerpzelen van Dieren, inzonderheid van Oſſen, Kameelen, enz. te bezigen, was algemeen in de arme Landen van het Oosten; en de hedendaagſche Reizigers berigten ons, dat dezelve nog ſtand grypt onder de Arabiërs, die naby den Eufraat woonen (†), en op nog andere plaatzen. Men legt op eenen ſteen een' ongezuurden deegkoek, die niet zeer dik is; men overdekt denzelven met mest van Dieren, men ſteekt deeze in brand, en het brood wordt in korten tyd onder deeze asch gebakken. Op dit gebruik zinſpeelt Ezechiël, en duidt daar door

(*) Ezechiël, Hoofdſt. III: 24, 25, 26. IV: 4, 5, 6, 8.

(†) Men vind zelf iets diergelyks in Vrankryk, in Bretagne en in andere Provinciën. Men verzamelt aldaar de mest van Dieren, welke men in de Zon laat droogen, door dezelve tegen de muuren der huizen te plaatzen; en, by gebrek van andere Brandſtoffen, gebruikt men deeze, om de Ovens te ſtooken, en de Spyzen te kooken. *De Uitgeevers.*

De Nederduitſche Vertaaling heeft ook in de bedoelde plaats van Ezechiël: *Gy zult een gerſtenkoek eeten, en dien zult gy met drek van 'smenſchen afgang bakken, voor hunne oogen.* Hoofdſt. IV: 12. *De Vertaaler.*

Digitized by Google

door de behoeftigheid aan, tot welke de Jooden moesten gebragt worden. Wanneer men zich deeze gewoonten herinnert, wat moet men dan denken van de ruuwe ſnaakeryen van zommige Schryvers, en zelf van de uwe. Erken ze, myn Heer!

, De Heere, zegt gy (*), beval hem, drie honderd en negentig dagen lang, Garſten-, Boon- en Gierſten-Brood te eeten, met menſchendrek bedekt. De Propheet riep uit, *pouah*! *pouah*! *pouah*! myne ziel is tot nog toe niet verontreinigd geweest: en de Heere antwoordde hem: wel dan! ik zal u Oſſenmest in plaats van menſchendrek geeven, en gy zult uw brood met deeze mest kneeden. Vermids het niet gebruiklyk is zulke Confituuren op zyn brood te eeten', enz. „Aldus, myn Heer, ſtelt gy in de plaats van brood onder de asch van verbrandde Koedrek gebakken, een brood met deeze mest gekneed. Zie daar een ſtaaltje van Philoſophiſche Opregtheid! Gy bedekt dit brood, met deeze Confituuren': zie daar fraai vernuft! een geestigen en kieſchen boert!

„*Miror & item indignor*! 't Is zo, myn Heer, wy agten u te veel, wy hebben te hooge denkbeelden van u, dan dat wy, zonder verbaasdheid, zouden zien u zelven vernederen tot deeze laffe en laage ſnaakeryen; *Miror*! Hoe! is het de Heer DE VOLTAIRE, is het een Schryver van deeze verdienſte, een Man van zo een kiesch vernuft en van zo een gezuiverden ſmaak, die zyne Schriften dus bezoedelt, dus onteert! Het doet ons zeer, wanneer wy 'er aan denken. *Indignor*!

„Doch zo het laffe en het ruuwe ſtooten, het valſche ergert nog meer. Hier, myn Heer, doen de verknogtheid aan, en de agting voor u, eene twyfeling ontſtaan, welke gy alleen kunt wegneemen. Indien gy nog den zin van den Text van Ezechiël, nog het gebruik, waar op hy zinſpeelt, verſtondt, wanneer gy hem in uitdrukkelyke woorden vertoonde (*wy* behoeven 'er niet over te bloozen), als Menſchendrek tot een ontbyt eetende', en door de allerwalgelykſte ſnaakery;, zulke Confituuren' op zyn brood ſmeerde, welk eene geleerdheid is dit voor een Oordeelkundige! Indien gy des kundig waart; welk eene goede trouwe! Zo gy, om eenige Weetnieten gelegenheid tot lachen te verſchaffen, uit kortswyl, in koelen bloede en tegen uw beter weeten aan, eenen agtenswaardigen perſoon aanſtootlyke vuiligheden toeſchryft, welk een Karakter!"

(*) Zie *Phil. de l'Hist. Dict. Philoſ.* Art. EZECHIEL.

Uit-

Uitgezogte Genees- en Heelkundige Waarneemingen. Door C. W. R. SCHOLTEN, *Med. Doct. Te Haarlem by* C. H. Bohn 1774. 183 *bladz. in groot Octavo.*

DEeze uitgezogte Genees- en Heelkundige Waarneemingen zyn voornamentlyk genomen uit 't Werk van den Heer MUZELL, Hoogleeraar der Geneeskunde te Berlyn, welke in de jaaren 1754 en 1764, eenige Genees- en Heelkundige Waarneemingen in 't licht gegeeven heeft, waarin veele wonderlyke en aanmerkingswaardige Geneezingen gevonden worden, welke wel verdienen in onze taale overgezet te worden. De Heer SCHOLTEN heeft dit Werk ondernomen, en in dit Stukje eenige van die Waarneemingen onzen Landsgenooten medegedeeld, waarby ook nog eenige gevallen, uit andere Schriften overgenomen, gevoegd zyn. Indien dit Werkje de algemeene goedkeuring wegdraagt, is de Uitgeever voorneemens, op een ander jaar, ons een dergelyk Stukje mede te deelen, wanneer hy zich ook van meer andere Schriften bedienen zal; 't zelve behelst XIX Waarneemingen, waar onder die, welke ons de Geneezing van verregaande zwaarmoedigheden, vergezeld met ongevoeligheid, door 't gebruik van de koude Baden, en de Inënting van 't Schurft, mededeelen, wel in 't byzonder de aanmerking der Geneeskundigen verdienen: wy zullen onzen Leezeren tot een Proef mededeelen, een zonderlinge Waarneeming van Dr. TERENCE BRADY, Lyfarts van zyn Koningl. Hoogheid, Prins Carel van Lotharingen, aangaande een buitengewoone Slaapziekte van een Vrouw in 't Graafschap *Hennegauen* by *Mons*.

„ *Eliſabet Orvin* geboortig van *St. Gilain*, zynde van een gezonde en ſterke Lichaamsgeſteldheid, had den Priester aldaar veele jaaren getrouw gedient, tot dat zy, in den beginne van 't jaar 1738, zo verdrietig, knorrig en gemelyk wierd, als of zy, gelyk de buuren meenden, haar verſtand verlooren had. Omtrent de maand Augustus viel zy in een buitengewoonen ſlaap die vier dagen duurde. Geduurende deezen tyd nam zy in 't geheel geen voedzel tot zig; 't was onmogelyk haar op te wekken. Ten laatſten ontwaakte zy van zelve, met een zeer onvergenoegde gemoedsgeſteldheid, die haar nogthans niet belette haare bezigheden gelyk voorheen zes of zeven dagen lang te verrigten. Daarop viel zy wederom in eenen diepen ſlaap, die egter nu maar agttien uuren lang duurde. Daarna ontwaakte zy weder, en van dien tyd aan, ſliep zy alle dagen 17 tot 18 uuren, dat is, van drie uuren des morgens tot agt of negen

uuren

Digitized by Google

uuren des avonds; behalven vier maanden in 't jaar 1745, waarin zy een' natuurlyken slaap had; en een-en-twintig dagen in 't jaar 1748, in welken tyd zy van een derdendaagsche Koorts zo vlug gehouden wierd, dat zy niet boven de twee uuren op eenmaal na elkander sliep. Men geloofde in 't gemeen, dat het daglicht eenigen invloed op haar had, terwyl zy over dag niet konde wakker gemaakt worden. Den 20sten van Louwmaand in 't jaar 1752, reisde ik om haar te zien, met den Heer *Presto*, Opper-Chirurgyn by 't Regiment van den Prins van *Salms*, van Brussel, en wierd des avonds om vyf uuren in haar vertrek gebragt. Ik voelde haar Pols en vond hem natuurlyk, ik ligtte haaren arm om hoog, en bevond, dat hy zeer styf en zwaar was, ik moest veel moeite aanwenden eer ik hem buigen konde, hem loslaatende viel hy als een zwaar stuk hout ter neder, daar op ligtte ik haar hoofd en teffens haaren rug en schouderen om hoog; want de hals was zo styf als een plank, de beenen waren even zo gesteld. Ik zette mynen mond aan haar oor, en riep zo overluid als my mogelyk was, dog ik konde haar niet doen ontwaken; en om verzekerd te zyn, dat 'er geen bedrog agter schuilde, zoo drukte ik een naald door de huid en 't vleesch tot op 't been. Ik hield een helbrandend papier aan de wang, tot dat de opperhuid verschroeid was, ik bragt vlugge geesten en zouten voor de neus, en ten laatsten duwde ik een met overgehaalden wyngeest bevogtigd stukje linnen in een van haare neusgaten, en stak 't voort daarop in den brand. Maar dit alles geschiede, zonder dat ik de minste verandering in haar aangezichte of eenige blyken van gevoel by haar konde bemerken. De oppervlakte van haar lichaam was warm, en had een zagte uitwaasseming. Om half zeven vond ik haaren hals, armen en beenen veel buigzamer als by myne aankomst; 't welk ik aan de nabyheid van haare ontwaaking toeschreef. Om agt uuren wierp zy zich in haar bed om, stond schielyk op en ging by 't vuur. Ik deed haar verscheide vragen, die zy op een onvriendelyke wyze beantwoordde. Zy was verdrietig en droevig, en zeide dikwyls dat zy liever sterven, dan in deezen toestand blyven wilde. Ik konde van wegens haare Ziekte geene genoegzaame onderrigting uit haar krygen; al wat ik van haar konde gewaar worden, was, dat zy in haar hoofd een zwaarte voelde, die zy wist de voorbode van haar ziekte te zyn, en die haar bewoog naar bed te gaan, waarop zy onbeweeglyk en zonder haar een eenige reis om te keeren, bleef leggen, tot dat de slaap voorby was; geduurende deezen tyd had zy, behalven de uitwaasseming, geen ontlasting uit haar

lichaam. Zy zeide my, dat zy voorheen haare maandelykſe verandering geregeld gehad had, maar zy wist zich niet te herinneren, wanneer en hoe ze dezelve verlooren had. Ik zag haar nog met ſmaak eeten en beginnen te ſpinnen en daarop ging ik van haar weg; maar den volgenden ochtend te rug komende, vond ik haar wederom even zoo ſtyf en diepſlapende, als by myne eerſte aankomst. Ik deed nieuwe poogingen haar op te wekken, maar te vergeefs; 't gevolg was gelyk te vooren. De Vrouw die zy by zich hadde, zeide my, dat zy, wanneer de ſlaap buitengemeen lang duurde, haar door eenen trechter eenig voedzel plag te geeven. Hier op opende ik haaren mond, en goot 'er een lepel vol melk in, die zy doorzwelgde; en ik beſpeurde dat de verrichting van den ſlokdarm, ſchoon een wilkeurige beweeging zynde, op een geregelde wyze geſchiedde, en dat het ſlokken natuurlyk was. De Heelmeester, in deeze plaatze woonende, berigtte my dat hy haar verſcheide ſterke giften van den *Tartarus Emeticus*, ieder uit 18 greinen beſtaande, gegeeven had, zonder dat hy in ſtaat geweest was haar hier mede op te wekken.

Hy verhaalde my daarby verſcheide manieren, waarvan men zich ſedert verſcheide jaaren bediend hadt, om haar op te wekken; b. v. men had haar gegeesſeld tot dat het bloed van haare ſchouders geloopen was: men had haar den rug met hoonig beſmeert, en haar daarop, op een' heeten dag, voor een' Byenkorf gebragt, alwaar zy van de Byen zo was geſtooken geworden, dat haare geheele rug, benevens de ſchouders met blaren bezet waren. Op een anderen tyd had men haar naalden onder de nagels geſtoken, en nog andere zonderlinge Proeven genomen, die ik van wegens haare onbetamelykheid met ſtilzwygen zal voorby gaan. Men verzekerde my ook, dat het bulderend Kanon, geduurende de Beleegering van de Veſting in 't jaar 1746, haar niet ontwaakt, nog haaren ſlaap geſtoord had. Deze arme Vrouw is thans 53 jaaren oud, bleek van kleur, dog niet zeer vermagerd. Zy ziet 't daglicht nooit, maar verſlaapt den langſten dag in den Zomer; in den Winter begint ze eenige uuren voor den dag te ſlapen, en ontwaakt niet eerder als twee of drie uuren na Zonnen ondergang, gelyk den 20ſten van Louwmaand geſchiedde, op welken dag ik, om haar te zien, tot haar gegaan was. Geduurende haar' ſlaap heeft zy over haar geheel lighaam een natuurlyke warmte, met een buitengewoone ſpanning en ſtyfheid van haar' nek en uitwendige ledematen, die daar by geheel zonder gevoel zyn. Dit zou my ongelooflyk toeſchynen, wanneer ik dit geval niet op 't nauwkeurigſte onderzogt hadde." —

„ Men

Digitized by Google

„ Men kan hier by aanmerken, dat Dr. *Oliver*, in de Wysgeerige Verhandelingen, 't geval van *Samuel Chiltono* van *Tinsbury*, niet ver van Bath, beſchreven heeft, het welk in veele ſtukken met dit overeenkomt; doch het is nog veel aanmerkelyker, om dat de Patient veel langer geſlapen had; want de ſlaap, waarin de Doctor hem zag, duurde van den 17den Aug. tot het einde van January."

Verzameling van verſcheide Vertoogen over den Aschtrekker, uitgegeeven door den Heer F. U. TH. ÆPINUS. *Raad ter vergaderinge van H. K. M. Hoogl. in de Natuurkunde te Petersburg enz. Uit het Fransch vertaald door* DANIEL DOORNIK. *Te Amſterdam by* G. Lequien 1773. *Behalven het Voorwerk* 268 *bladz. in octavo.*

MEn vindt, in deeze Verzameling, een naauwkeurig verſlag van de proefneemingen, van den Hoogleeraar *Æpinus*, betreffende het Edel Geſteente *Tourmalin*, algemeen bekend onder den naam van *Aschtrekker* (*); met verdere nevensgaande aanmerkingen over dit onderwerp, dat veeler oplettendheid tot zig getrokken heeft.

De drie eerſte Stukjes, hier by een gebragt, behelzen een berigt van dit geſteente en deszelfs electriſche uitwerkingen, zo als ze door den Hoogleeraar *Æpinus* in herhaalde agtereenvolgende proefneemingen waargenomen zyn. Hier by komt een Brief van den Hertog *de Noya Caraffa*, die zyne proef-

(*) Dit Edel Geſteente, van eene bruinagtige coleur, gelyk de Hyacinth, doch veel duisterer, dat op het eiland Ceilon, in het zand aan den zeekant, gevonden wordt, heeft den naam van *Aschtrekker* verkreegen, uit hoofde eener byzondere eigenſchap, die 'er de Juweliers in ontdekt hebben. Deezen naamlyk, dit geſteente in 't vuur leggende, om deszelfs hardheid te beproeven, werden gewaar dat het zelve, op eene gloeiende kool warm gemaakt zynde, de rontom zig liggende asch beurtelings aantrok en wegſtootte. Nadere opmerkingen hebben vervolgens doen zien, dat dit geſteente ook die werking oefent, op de Metaalpoeders, en alle andere ſoorten van ligte lichaamen. Van dien tyd af heeft dit geſteente den onderzoekeren der Electriciteit aanleiding gegeeven, om dit verſchynſel naauwkeurig na te ſpooren; voor al zedert dat de Hoogleeraar *Æpinus* zyne hier omtrent gedaane Proefneemingen openlyk bekend gemaakt heeft.

Digitized by Google

proefneemingen omtrent deezen Steen insgelyks den Lieffhebberen medegedeeld heeft, met eenige twyfelingen over des Hoogleeraars berigten; dat den laatſten beweegt, om het verſchil tusſchen hem en den Hertog, door nadere aanmerkingen op te helderen; en voorts zyn Brief aan den Hertog daar mede gepaard te doen gaan, ter bevestiginge van de juistheid zyner waarneemingen, en de gegrondheid der daar uit afgeleide gevolgen. Ter nadere ſtaavinge hier van zyn 'er nog bygevoegd de proefneemingen van den Heer *Wilſon*, met de aanmerkingen van den Hoogleeraar over dezelven. Dit alles verleent eene regelmaatige ontvouwing en voortgaande opheldering van des Hoogleeraars waarneemingen, betreffende de electriſche uitwerkingen van dit Geſteente, en derzelver overeenkomst met de magnetiſche werking van den Zeilſteen. Uit hoofde hier van verdient dit Geſchrift, dat wegens de medegedeelde en bevestigde ontdekkingen opmerkenswaardig is, met recht eene plaats by de *Geſchiedenis der Electriciteit* van den Heer *Priestley*; tot welk onderwerp deeze waarneemingen alleszins betreklyk zyn.

Verſlag van de verbaazende Historien der zogenaamde Buikſpreekers, door den Heer DE LA CHAPELLE. *Te Amſterdam by* G. Warnars, *en te Harlingen by* F. v. d. Plaats *en* Junior 1774. *In groot octavo* 140 *bladz.*

NAar mate de Wysgeerte, zig op Proef-ondervinding vestigende, en alles ſtoutmoedig onderzoekende, grooter voortgang maake, vervalt ook trapswyze het Bygeloof, dat op waan ſteunt en door vrees gekoesterd wordt. Dit heeft men, zo hier te Lande als elders, geduurende het tydverloop der twee laatſte Eeuwen, veelvuldig gezien, en de oplettenden, die zig over het wonderbaare niet zo zeer verbaazen, dat het hunne onderzoeklust ſtuitte, of hen ſchroomagtig wederhoude, leveren ons hier van dikwerf nog nieuwe bewyzen. Onder dit ſlag van Mannen komt ten dien opzigte mede voor, de Heer *de la Chapelle*, met betrekking tot de *Buikſpreekers*; zo genaamd, niet om dat ze met of uit den Buik ſpreeken, maar om dat hunne ſtem meermaals uit den Buik, of zelfs van eene laager plaats ſchynt te komen; dat egter niet altoos zo bepaald geſchiedt, dewyl ze ook zomtyds hunne ſtem uit de hoogte doen hooren. —— In de dagen des Bygeloofs twyfelde men niet, of Menſchen, die dat vermogen hadden, behoorden onder den rang der To-

Digitized by Google

Tovenaars, en waren van den Duivel bezeten; doch laatere opmerkzaamheid heeft dat denkbeeld duidelyk tegengeſproken; en de ondervinding van den Heer *de la Chapelle* heeft ten kragtigſte geſtaafd, dat het gewoone menschlyke vermogen hier wel toereikende is, en dat 'er niets bovennatuurlyks in plaats heeft.

Men vindt naamlyk menſchen, die, behalven hunne gewoone ſtem, eene ſtem van een gansch anderen en hun zeer vreemden toon weeten voort te brengen; die ze aan anderen doen hooren, van waar en zodanig als zy willen. Hunne ſtem ſchynt uit het hart der Aarde voort te komen, wanneer ze, met een klaagenden of droeven toon, de dooden doen ſpreeken; ook wel uit het holle van de Borst, wanneer ze met eene fyne ſtemme willen ſpreeken, of doffe en als geſmoorde woorden laaten hooren: ook weeten ze hunne ſtem; als van boven uit de lugt komende, met een bulderenden toon, te doen galmen, wanneer ze eene bedreiging of Godlyke openbaaring willen nabootzen. In één woord, zy bezitten het vermogen, om hunne ſtem te wenden en te keeren naar welgevallen, en dezelve een toon te geeven, die naar de bedoelde omſtandigheden geſchikt is.

Het daadlyke beſtaan van menſchen met dit vermogen, dat naar 't verwonderlyke overhelt, en zeer wel geſchikt is, om den Geest ſchrik aan te jaagen, wordt hier buiten tegenſpraak geſteld, door 't bybrengen van voorbeelden, niet alleen van vroeger tyd, maar ook nu in onze dagen; volgens herhaalde proefneemingen door onwraakbaare getuigenisſen bevestigd. De Heer *de la Chapelle* geeft ons daar van in dit Geſchrift een overtuigend verſlag, met nevensgaande aanmerkingen, over het ſchandelyke misbruik, en 't nuttige gebruik, dat men van dit vermogen maaken kan. En tevens ſtelt hy ons voor, hoe men, uit de tegenwoordige voorbeelden van Buikſpraakkunde, vergeleeken met die van vroeger tyd, niet ongegrond, kan gisſen, dat veele zogenaamde Toveryen, Orakelen en ſpreekende Schimmen, aan 't in 't werk ſtellen deezer Kunſte toe te ſchryven zyn. Hier benevens heeft 'er de Autheur zyn werk van gemaakt, om de Kunst zelf na te ſpeuren; ten einde de oorzaak te ontdekken; en dus dit zonderling verſchynzel, dat men eertyds aan de bovennatuurlyke hulp van Geesten toeſchreef, op eene natuurlyke wyze, als het werk van Menſchen, te verklaaren. — Ter volkomen opheldering hier van meldt hy, in een afzonderlyk Hoofdſtuk, 't geen anderen ter verklaaringe dier byzonderheid hebben voorgeſteld, en 't geen

Digitized by Google

hy, uit eigen ondervinding, deswegens opgemaakt heeft; welk laatſte hier op uitkomt.

„ Zo men de zaak onderzoekt, gelyk ik gedaan heb, zal men door eigene ondervinding overtuigd worden, dat dit verſchynzel moet toegeſchreeven worden, aan eene byzondere kunstgreep ten aanzien der Spieren van den Gorgel; een kunstgreep, welke ieder mensch, met de gewoone ſpraakdeelen begaafd, kan leeren door eene geſtadige en aanhoudende oeffening, gepaard met een volſtandig en bepaald voorneemen, om de gemelde deelen daar aan te gewennen. Niet meer dan acht dagen tyds heeft dit gekost aan den Heer *St. Gille*, (een Buikſpreeker, die den Heer *de la Chapelle* herhaalde proeven van deeze Kunst verleend heeft,) die het op Martinique leerde, door kragt van een Buikſpreeker te willen nabootzen, met welken hy daar te Lande vriendſchap hadt gemaakt.

„ Daar de klanken der Buikſpreekers inzonderheid gevormd worden in het agterſte gedeelte van den mond, waarom zoude men dan de ſtem niet overbrengen tot dat gedeelte des lichaams, gelyk men dezelve doorgaans overbrengt tot het voorſte gedeelte van den mond?

„ Dit ontſtaat uit onze oordeelvellingen, welke wy hebbelykerwyze verkreegen hebben. De ondervinding alleen leert ons, op het gezigt, over den afſtand der voorwerpen oordeelen; op dezelfde wyze leeren wy zulks ten aanzien der klanken. Zo dikmaals de lucht naby ons wordt geboogen, even als zy geboogen wordt, wanneer zy klanken voortbrengt, welke de ondervinding ons geleerd heeft van verre te koomen, brengen wy het geluid over tot op dien zelfden afſtand en in dezelfde loopſtreek, niet tegenſtaande het ſlegts op eenen afſtand van twee duimen van onze Ooren verwekt wierdt: dit is een beginzel, 't welk op de Ondervinding en op Waarneemingen rust (*).

„ Eveneens is het gelegen met het verſchynzel der Buikſpree-

„ (*) 'Er zyn weinig menſchen, in ſteden woonagtig, die zulke Walthoorns niet gehoord hebben, van welke men zich in de Concerten bedient. Wanneer de Blaazer zynen rug na de Aanſchouwers keert, en het Paviljoen van zyn hoorn van hun afgekeerd is, en hy tevens een ſyn en flaauw geluid maakt, zullen zy eene aandoening gewaar worden, als iemand, die op eene vlakte in 't midden van een bosch hoort blaazen. De klanken, ſchoon naby hunne ooren geformeerd, zullen van een verren afſtand ſchynen te koomen."

Digitized by Google

ſpreekers, waar van wy de oorzaak zoeken. Om hier van overtuigd te worden, wordt 'er, myns oordeels, vereischt dat iemand in eigen perſoon en met veel opmerking waarneemingen doe. Betreffende dezulken, die geene gelegenheid of geene genegenheid hebben, om deeze buitengemeene perſoonen te zien en te hooren, laaten deeze, zo zy kunnen, zich de Vleugelen van een Vogel verbeelden, wier klapperen de lucht verſtaanbaare klanken zou doen voortbrengen, en zy zullen zich eenig denkbeeld van het geluid hunner ſtemme kunnen maaken.

„ Deeze ſtem, ſchoon zeer duidelyk en verſtaanbaar uitgeſprooken, gelykt zeer veel naar eene zagte ſtem; zy is ſchor, niet zeer lymerig, langzaam en als die van een ſtervenden: deeze zyn de kenmerken van eene zagte ſtemme die van verre komt; men moet, derhalven, haar deeze eigenſchap toeſchryven, tot zo lang men door ondervinding geleerd heeft zyn oordeel te verbeteren.

„ Dit is my in de daad gebeurd. Naa de derde Waarneeming verdween de begoocheling; en ſchoon ik zeer wel oordeelde over het uitwerkzel, 't welk dit veroorzaakte aan Ooren, voor welke deeze klank gantsch nieuw was, bragt ik, egter, regelrecht tot den mond van den Heer St. Gille de woorden over, welke, in de verbeelding van anderen, voortkwamen, van boven uit een boom, midden uit het Veld, uit de Aarde of uit de lucht, op een afſtand van dertig of veertig Roeden.

„ Dit laatſte verſchynzel, om naamelyk de ſtem te doen voortkoomen, van waar men wil, is het verbaazendſte, en misſchien het gemaklykſte om te verklaaren. Het is bekend, dat de ſtem haare grootſte kragt oeffent, volgens den loop van den As der geluidverwekkende luchtdeelen. Onderſtellen wy nu, dat de grootſte breedte, of de grootſte omvang van dusdanig eene ſtemme geſchat worde, op veertig Roeden. De Buikſpreeker, wanneer hy wil ſpreeken, verdraait zyn aangezigt een weinig, hy draagt zorge, om zonder eenige gemaaktheid zyn gezigt te keeren, en zyne ſtem te wenden na dien kant, van welke hy dezelve wil doen ſchynen voort te komen. Indien het na den kant der Aarde zy, zal zy uit den grond ſchynen voort te koomen veertig Roeden beneden deszelfs oppervlakte. Zo het na den hemel zy, zal zy van eene hoogte van veertig Roeden ſchynen voort te koomen; en dus naar goeddunken, altoos volgens dien ſtreek, dien de Buikſpreeker verkiest.

„ Waar in beſtaat dan de Buikſpraakkunde? In eene ge-

Digitized by Google

paste ſpanning of zamentrekking der ſpieren in het agterſte gedeelte van den mond of de Gorgel, die de ſtem ſmooren, verzagten of verzwakken, als mede in het buigen der ſtemme, even als of zy verre kwam, geholpen door onze hebbelyke oordeelvellingen, voor dat wy door de ondervinding geleerd zyn dezelve te verbeteren: hier in beſtaat, in weinige woorden, myns oordeels, de oorzaak en het uitwerkzel der Buikſpreekeren".

Oplettende Leezers zullen, in dit Verſlag van den Heer *de la Chapelle*, verſcheiden merkwaardige voorvallen en aanmerkingen ontmoeten, die dit Stuk licht konnen byzetten; te meer daar men zich, volgens een uittrekſel, uit de Registers van de Koninglyke Academie der Weetenſchappen te Parys, op de echtheid der waarneemingen gerust mag verlaaten. In de verzekeringe hier van, en tevens overtuigd zynde van de gegrondheid der bygebragte verklaaringe, heeft ook de Academie goedgevonden, de Memorie van den Heer *de la Chapelle* over dit onderwerp ter drukperſe te geeven; als oordeelende, dat 'er niet te veel lichts verſpreid kan worden over alles, waar door men de menschlyke ligtgeloovigheid kan misleiden. „ 't Is toch, gelyk de Academie ſchryft, van grooter aangelegenheid, dan gewoonlyk geloofd wordt, de Onkunde tegen de wondertekens en de verleiding der Bedriegers te verdeedigen".

De Nieuwe Reiziger, of Beſchryving van de Oude en Nieuwe Wereld. Uit het Fransch van den Abt DE LA PORTE. *Vyftiende Deel. Behelzende de Tvoorkust, de Peperkust, den Senegal, de Kanariſche Eilanden en Portugal. Te Dordr. by* A. Blusſé en Zoon. 1773. *In gr. octavo* 434 *bladzyden.*

IN het Stuk des *Nieuwen Reizigers*, 't geen wy thans onzen Leezeren aanbieden, geeft de eerſte Brief ons eene Beſchryving van de *Tvoorkust*; de tweede levert ons de voornaamſte byzonderheden op van de *Peperkust*; de vier volgende beſchryven den *Senegal*; de zevende handelt van de *Kanariſche Eilanden*, en de zeven overige vermelden ons den ouden en tegenwoordigen ſtaat des Koningryks *Portugal*. Zy die met genoegen deezen Reiziger dus verre gevolgd hebben, zullen hier weder nieuwe ſtoffe voor hunne Leeslust aantreffen. Wy zullen, volgens gewoonte, onze Leezers een klein gedeelte van den togt laaten mede doen, en verkiezen ten dien einde de Rivier den *Senegal* op te vaaren; en, naa een algemeen berigt

Digitized by Google

rigt van dezelve, hun op de voornaamſte byzonderheden tot de Natuurlyke Historie behoorende, daar voorkomende, te doen letten.'

„ De loop der Riviere den *Senegal* is omtrent negen honderd mylen van het oosten naer het westen, van het Meir Borno af, alwaer men zegt dat zy haren oorſprong heeft, tot op twee mylen van de zee. Hier, eene kromte makende, draeit zy eensklaps naer het zuiden, en ſtroomt nog door eene groote uitgeſtrektheid lands, om zich eindelyk in den Oceaen te ſtorten. Haer mond is bedekt door eene bank, gevormd door den overvloedt van het zandt, 't welk 'er door den ſtroom aengevoerd en door het Ty geſtuit wordt. Deze bank is dubbel gevaerlyk, niet alleen om dat zy weinig water heeft, maer ook om dat de onſtuimige golven, die ten tyde der overſtroomingen uit den vloedt komen, haer dikwerf van plaets doen veranderen. De ingang van den *Senegal* zou ontoeganglyk zyn, indien de kragt van zynen loop geenen doortogt, van honderd en vyftig of zestig vademen breed, en twee vademen diep, geopend hadde. Dees doortogt ontvangt alleen barken van veertig of vyftig tonnen; kunnende de groote vaertuigen niet tot het Eiland St. Louis komen. Dan dezelfde zwarigheid, die hen belet aldaer aen te landen, wordt eene veiligheid voor de ſterkte, en maekt den koophandel der Franſchen geruster. De maetſchappy onderhoudt Kanoos en Negers, die tevens behendig en ſterk zyn, om hare ſchepen te ontladen. Deze Lieden hebben zich zoo gemeenzaem met deze bank gemaekt, dat men 'er zelden eenige ongelukken ziet gebeuren; doch men moet 'er eene diepe ſtilzwygendheit houden, om het bevel niet te ſtooren, en hen naer hunnen zin laten handelen, zonder hun eenige orde of raedt te geven.

„ Na dat men dezen gevreesden dam over is, vindt men eene Rivier van eene fraeije wydte, en van een helder en glad water, wier loop zo aengenaem is, als de ingang moeilyk hadt toegeſchenen. De grondt aen wederzyden is ſlechts een dryfzandt. De westlyke oever vormt eene landtong van vyf en twintig mylen lang, wier grootſte breedte ſlechts twee of drie mylen is. De oostkust is hooger; maer beide zyn ze even onvruchtbaer, of brengen niet dan lage planten voort. Men vindt geene boomen dan twee mylen hooger: en nog zyn het alleenlyk maglieren, die byna de eenigſte ſoort zyn, welke men ontmoet tot aen het Eiland St. Louis, dat ook het Eiland van den Senegal geheeten wordt. Alsdan wordt dit ſchiereiland minder onvrugtbaer, en vertoont fraeije weiden, waer in de Franſche Maetſchappy, geheele kudden van ſcha-

pen en geiten, tot wier bewaring zy verſcheidene Negers onderhoudt, doet voeden. Voor dat de Senegal in zee valt, verdeelt hy zich in verſcheide takken, die eene meenigte van kleine Eilanden uitmaken".

Laat ons nu eenige byzonder aanmerkenswaardige ſtukken tot de Natuurlyke Historie behoorende, aan en omtrent deeze Rivier voorkomende, onzen Leezeren aanbieden. „ De Bewoonders van het Eiland Goerée, en in 't algemeen van alle de omliggende ſtreeken van Rufisco en de Groene kaep, worden wreedlyk geplaegd door ondiertjes, welke zy *vagvagues* noemen. Dezelve zyn witte mieren, gelyk de onze, die, in plaets van ſpitſche hoogten te verheffen, in den grond bedolven blyven, en zich niet ontdekken dan door kleene langwerpigronde gangen, van de dikte eener ganzeſchacht, welke zy verheffen op de ligchamen, die door hun aangevallen worden. Zy bedienen 'er zich van als bedekte wegen, om onzigtbaer te arbeiden, en verſcheuren, in luttel tyds, alle de ſtoffen, waer aen zy zich vast hegten. Indien zy een bed belegeren, is het byna onmogelyk hen te verjagen; en als men des avonds deze bedekte gangen vernielt, hebben zy dezelven, voor des middernachts, tot aen het hoofdkuſſen opgeworpen; wanneer zy de lakens en matraſſen doorknaegd hebben, byten zy onbarmhartiglyk de perſoonen, die zich daer in bevinden, en veroorzaken hun de hevigſte ſmerten.

„ Onder de andere zeldzaemheden moet ik niet vergeeten, de talloze menigte van middelbare Viſſchen, die deze kust overſtroomen. De Zee ſchynt daar mede vervuld; en wanneer zy door de grooten vervolgd werden, ziet men hen met geheele banken den oever naderen, en 'er zomtyds ſtranden. Zommige dezer banken hebben eene uitgeſtrektheid van meer dan vyftig vademen; en de Viſſchen zyn daer op zo in een gedrongen, dat zy over elkanderen rollen, zonder te kunnen zwemmen. Zoo dra de Inwoonders ze digt by 't Land beſpeuren, werpen zy zich in 't water; dragende eene korf in de eene hand; terwyl zy met de andere zwemmen. Het is eene zeer vermakelyke zaek hen, in deze geſtalte, in 't midden van dit gekriel te zien doordringen, enkel hunne korf in het water dompelen, ze weder opheffen, en met hunnen prooi beladen te rug keeren. In deze viſſcheryen vangt men zomtyds, met een groot net, by de zesduizend Viſſchen, waer van de minſten eenen fraijen Karper in grootte evenaeren. De Negers dragen 'er ieder hunne lading van weg, de matrozen vullen 'er hunne ſloep mede, en laten het overige op den oever.

„ Dewyl het Volk deze Viſſchen op de daken der hutten laet

laet droogen, trekken derzelver gezigt en reuk de Wolven, Leeuwen en Tygers naar de dorpen, en doen hun onophoudelyk in de nabuurſchap waren. Wee den Kinderen, en zelfs den Mannen, die zich dan verre van hunne hutten bevinden. Men heeft in deze gelegenheit opgemerkt, dat de Wolf en de Leeuw te ſamen verkeeren, zonder elkanderen te vreezen of eenig leet te doen. Niet dat de geſtalte van den Afrikaenſchen Wolf, veel grooter dan de onzen, den Koning der Dieren eenigen ſchroom inboezemt; maer alleen om dat het vleesch van den Wolf hem niet verlokt; daar hy, in tegendeel, op het eerſte paerdt of kindt, 't welk hy op zynen weg ontmoet, aenvalt. Geene dagen zyn 'er, waer op deeze verſlindende Dieren den Negeren niet een groot getal van Viſchen ontrooven; en wanneer men hun vraegt, waerom zy de moeite niet doen om ze by nacht in te neemen, antwoorden zy koeltjes, dat men 'ieder moet laten leven, en dat zy daerenboven meer moeite zouden hebben, met ze alle avonden weg te ſluiten, dan anderen te gaen vangen.

„ In dit Landt verzamelt men de oesters op de boomen, gelyk men ze elders van de rotſen losmaekt. De oevers der ſtroomen zyn, aen derzelver mondt, voorzien met manglieren, die den oesteren hunne wortels aenbieden, om 'er zich aen vast te hechten, en het water verliest 'er nimmer zyne ziltigheid. Wanneer de Zee gezakt is, laet zy de oesters bloot, en de Negers ſnyden 'er alleen den tak af, waer aen zy hangen. Een eenige draegt 'er ſomtyds meer dan twee honderd, en zo hy in verſcheide takken verſpreid is, maekt hy een' hoop oesters uit, dien een Man niet dan met veel moeite zou voortſleepen.

„ De wanorden, welke de Springhanen in de velden der Groene Kaep veroorzaken, is iets verſchriklyks. Op zekeren morgen zag ik de lucht, als door een dikke wolk, eensklaps verduisteren. Het was eene ontzagchlyke meenigte dezer ondiertjes, die omtrent vyf en twintig of dertig vademen boven het aerdryk verheven waren, en eene uitgeſtrektheid van verſcheide mylen lands bedekte. Deze wolk werd door een vry ſterken oostenwind voortgedreven, en was den ganſchen morgen bezig met de omliggende ſtreeken te doorkruiſen. Deze dieren voerden de verwoesting overal, waer zy doortrokken; en na dat zy de kruiden, de bladers en de vruchten der boomen verteerd hadden, tastten zy derzelver ſchors aen. Zelfs het riet van de daken der hutten, hoe droog het ook was, werd niet geſpaerd. Ik ving een groot getal dezer ondiertjes, welke ik nog in myn Kunstverrrek laet zien. Het

gee-

Digitized by Google

geene u zal verwonderen is de vaerdigheid, waer mede het ſap der boomen het verlies, 't welk deze Springkhanen veroorzaekt hebben, herſtelt. Vier dagen na dezen verſchrikkelyken doortogt, waren deze boomen reeds geheel met nieuwe bladeren bedekt. Niet ligtelyk zal men gelooven, dat zulk een leelyk Dier, als de Springkhaen, den mensch tot voedzel kan verſtrekken, het is echter zeker, dat verſcheidene Volken van Africa denzelven tot hunne ſpys gebruiken. Zelfs bereiden zy deze walgchelyke gerechten op verſchillende wyzen: ſommigen villen ze, en maeken 'er een opkookzel van melk van, anderen laten ze enkel op de kolen braden, en vinden ze in 't eeten zeer lekker.

„ By het meir der Serreres vonden wy eene ſoort van Valk zo groot als eene Gans, die met eene wondere behendigheid vischt. Wanneer 'er een Visch de oppervlakte van het water nadert, werpt de Valk, op een' boom aen den oever van het meir geplaetst, zich met ongeſtuimigheid op hem, en rooft hem met zyn klaeuwen. Ik doodde 'er een' op 't oogenblik dat hy opvloog, houdende een' Visch, die meer dan vier ponden woeg. De Negers beſchouwden my met een kwaed oog, om dat dees Vogel, onder hen, in eene ſoort van heilige eerbiedt is. Zelfs gaet hunne bygeloovigheid zoo ver, dat zy hem ſtellen in het getal hunner *marabouts*, dat is, hunner priesteren, welke zy als goddelyke mannen, of misſchien als verſlindende dieren, beſchouwen.

„ In de ſtaten van den grooten Brak, op den regter oever van den Senegal, is eene landſtreek de Woesteny geheeten. Het is eene wyduitgeſtrekte en onvrugtbare vlakte, die met bergen van rood zandt omringd is, en geene boomen heeft, dan eenige heesters zonder eenige andere kommer. De Europiſche handeldryvers, en de Mooren, begeeven 'er zich van alle kanten naer toe, om 'er den koophandel der Gom te verrigten. —— Men noemt ze Senegaliſche of Arabiſche Gom, om dat zy, eer de Franſchen kantooren in dit Land hadden, alleen uit Arabie kwam. Men ontvangt ze zelfs nog uit de Levant; en men wil, dat zy beter is dan die van Africa, ongetwyfeld om dat zy duurder is: want inderdaedt zy zyn beide even goed. De kunſtſtreek beſtaet in het afzonderen van de fraeiſte, dat is de zuiverſte, helderſte, droogſte en grootſte ſtukken, en dezelve ſtoutlyk voor de wezenlyke Arabiſche Gom uit te venten; voor het overige hebben zy dezelfde hoedanigheden en kragten: men bezigt ze tot dezelfde gebruiken, en trekt 'er dezelfde nuttigheid van. Men ſchryft haer verſcheide uitmuntende eigenſchappen toe, als het geneezen van Zydwee, als

men

Digitized by Google

men deze droogery in melk laet ontbinden, de bloedloopen te ſtuiten, de waterachtige vochtigheden te verdikken, en dezelven te beletten zich met het bloed te vermengen. Zy ſtrekt tot voedzel van de Negeren, die langs den Niger woonen, en van de Mooren, die ze aan de Europeanen verkoopen. Zy is hun eenig onderhoudt, geduurende de ganſche reis. Deze Volken gebruiken geene andere mondbehoeften, niet uit noodzakelykheid, noch by gebrek van andere voedzelen, maer uit ſmaek. Allen eeten zy dezelve met vermaek; zy knappen ze als Suiker, of laten ze in het water week worden, om ze te drinken. Dezelve geeft hun kragt en gezondheid. De friſchſte gom, dat is, die pas is verzameld, opent zich in tweën, gelyk een rype abrikoos. Van binnen is zy zacht, en komt in ſmaek vry wel met dezelve overeen. De boom die haer voortbrengt, is een ſoort van acacia, die vry kleen en altoos groen is. Zyn ſap is zo werkzaem, dat het door den ſchorsch heen dringt, alwaer het door de Zon verdikt, en tot Gom gemaekt wordt. De inzameling geſchiedt tweemael 's Jaars, in de maenden Maert en December. De laetſte is de overvloedigſte en geachtſte. Zy wordt verzameld na den regentyd, wanneer de boom vervuld is met ſap, 't welk de Zon volmaekt, zonder het al te veel hardheid mede te deelen. Dit vindt men niet in de Gom der maend' Maert, die de brandende hitte moet uitſtaen, en daer door verdroogt. Men vindt, in de omliggende ſtreeken van den Senegal, drie bosſchen van Gomboomen; die gelegenheid tot eenen grooten Koophandel geeven.

„ Onder de verſcheide planten, die op den oever van den Senegal, myne oplettendheid tot zich trokken, zag ik deze ſoort van pompoenen, die aan de heete Landen eigen, en *giromons* genoemd zyn. Zy wyken in grootte niet voor die der koude gewesten: en hun ſuikerſmaek heeft iets fyns en lekkers in zich. — Men vindt 'er ook het groote doornagtige Kruidje-roer-me-niet, 't welk de Negers *Guerakiao* of goeden dag noemen, om dat het, als men het aenraekt of naby 'er tegenſpreekt, zyne bladeren buigt, als om goeden dag te wenſchen, en te betuigen dat het gevoelig is over de beleefdheid, welke men het bewyst.

„ Ik heb u geſproken van eenen boom der Goudkust, wiens grootte alles wat ik van deze ſoort gezien heb overtreft; doch hy haelt niet by den boom, die men apenbroodt noemt. Ik mat deszelfs ſtam met een ſnoer, en bevond hem acht en zeventig voeten in zynen omtrek, dat is, meer dan vyf en twintig voeten middellyns. Zyne hoogte is niet ongemeen, en weinig meer dan zestig voeten; van boven aen den

ſtam

ſtam ſpruiten verſcheide takken, waer van 'er eenige zich wa terpas uitſtrekken, en met hunne einden den grond raken. Zy zyn van vyf en veertig tot vyftig voeten lang; en yder van hun zou een' der dikſte eiken van Europa uitmaken. Kortom, alles te ſamen ſchynt minder een' boom dan een bosch te vormen. Een wortel, die door het water eener riviere ontbloot was geworden, ſcheen my meer dan honderd en tien voeten lang te zyn, zonder te rekenen het gedeelte, dat nog onder de aerde verborgen bleef. Verſcheide dezer boomen dragen namen van Europeanen, wier letters diep in den ſchorsch geſneeden zyn. Een dezer namen is gedagtekend in de vyftiende eeuw', en de letters zyn omtrent zes duimen lang. De apenbrooden zyn misſchien de oudſte boomen van den aerdkloot. Indien Africa, in het voortbrengen van den Struisvogel en Olifant, zich kan beroemen de reuzen der Vogelen en de Viervoetige Dieren geteeld te hebben, ontaert het niet van zich zelven ten opzichte der planten, kweekende in zynen ſchoot den grootſten boom der geheele Wereld".

Meerder ſtukken van deezen aart zouden wy kunnen opgeeven; doch ditmaal is ons berigt reeds breed genoeg uitgeloopen.

Historie van Groot-Brittannie, door DAVID HUME, *Schildknaap. Uit het Engelsch vertaald. Vde en VIde Deel. Te Rotterdam by* Loſel *en anderen* 1773. *In groot octavo,* 1379 *bladz.*

DE lotgevallen van Groot-Brittannie, zints het jaar 1611 tot 1674, worden in deeze twee Deelen, door den Heer *Hume*, geſchied- en ſtaatkundig ontvouwd. Ze behelzen dus een ten uiterſte merkwaardig tydbeſtek der Historie van dat Ryk, waar in eene menigte van voorvallen plaats heeft, welken den oordeelkundigen *Hume* overvloedige gelegenheid tot veele leezenswaardige aanmerkingen geeven, die ter opheldering van zeer gewigtige byzonderheden ſtrekken. — Op de verheffing van den Schotſchen Koning *Jacobus* tot den Engelſchen Throon, was de Groot-Brittanniſche Monarchy opgeregt, door de vereeniging van Engeland, Schotland en Ierland, onder één Opperhoofd. Dan deeze Monarchy kreeg een zeer gevoelige ſchok, onder de volgende regeering van zynen Zoon *Carel*, op wiens onthalzing, dit Koningryk in een Gemeenebest hervormd werd. Zoo voor als na het ongelukkige lot van dien Vorst, zag Groot-Brittannie zig bloot ge-

Digitized by Google

geſteld aan de jammerlykſte onlusten, aan welken de dweepery en dwinglandy, onder den ſchyn van eene Republicainſche Regeering, een Staat immer onderhevig kan maaken; en 't Volk kon zig met geene gelukkige herſtelling vleien, voor dat het 's Vorſten Zoon, *Carel den IIden*, weder op den Vaderlyken Throon geplaatst had. — Deeze zo aanmerkelyke geſchiedenis, door de ſchrandere pen van *Hume* ſtaatkundig voorgedraagen, verdient boven al de opmerking der Leezeren, en 's Autheurs bekende ſchrytwyze is by uitſtek geſchikt, om een ieder dit gedeelte deezes Werks met greetigheid te doen doorbladeren. Naar gewoonte zullen wy de characters der Vorſten, die tot dit tydbeſtek behooren, 'er uit overneemen. Van *Jacobus*, den eerſten, die den tytel van Koning van Groot-Brittanie droeg, en, na eene twee en twintig jaarige regeering, in 't negen en vyftigſte jaars zyns ouderdoms, in den jaare 1625, overleed, geeft ons de Autheur de volgende Kenſchets.

„ Geen Vorst, zoo min onderneemziek, en zoo weinig beledigende, werd immer zoo ſterk blootgeſteld aan de beide uiterſten van laster en vleijery, van ſchimp- en lofredenen. En de ſcheuringen, in zynen tyd ontſtaen, tot nu toe voortgeduurd hebbende, zyn oorzaek, dat men omtrent zyn karakter zoo zeer verſchilt, als gemeenlyk geſchied omtrent dat van Vorſten, die onze tydgenooten zyn. Men moet nogthans bekennen dat hy vele deugden bezat; maer naeuwlyks was een derzelve geheellyk onbevlekt, of vry van de beſmetting der aen die deugd grenzende ondeugd. Zyne edelmoedigheid helde naer verkwisting; zyne geleertheid naer verwaendheid; zyn vreedzame aert naer laf heit; zyne wysheit naer arglistigheit; zyne vriendſchap naer ligt opgevatte vooringenomenheit en kinderachtige liefde. Daer hy waende alleen zyn gezach ſtaende te houden, in ſommige zyner daden, en nog meer in zyne vorderingen, zoude men hem mogelyk verdenken de vryheit des volks ondermynd te hebben; daer hy, door een naeuwkeurige onzydigheit, de toegenegenheit van alle zyne naburen poogde te verkrygen, konde hy van niemand eene volkomen achting en eerbied verwerven. Zyne bevatting was uitgeſtrekt; maar meer geſchikt om op algemeene gronden te redenkavelen, dan om eenige omzwagtelde zaek te ontwikkelen: zyn oogmerken waren regt; maer meer overeenkomſtig met het beſtuur eenes huislyken levens, dan het regeeren eens Koningryks. Onbevallig van perſoon, en niet aenvallig in zyne manieren, was hy ongeſchikt om eerbied te verwekken; vooringenomen en zonder keuze in zyne toegenegenheit, was

hy

Digitized by Google

hy weinig bekwaem om algemeene liefde te verkrygen. Hy bezat eer een zwak geſtel, dan een gebrekkig oordeel: hy ſtond bloot voor beſpotting door zyne verwaendheit, maer was vry van haet, doordien hy vry was van hoogmoed en opgeblazenheit. En over het geheel genomen, kan men van hem zeggen, dat alle zyne hoedanigheden bezoedeld waren met zwakheden, en verſiert door menſchenliefde. Hy bezat voorzeker geen ſtaetkundigen moed: en hier van daen voornamelyk het ſterk vooroordeel dat algemeen tegen zyne perſoonlyke dapperheit opgevat is: eene gevolgtrekking, nogthans, die de ondervinding leerd zeer bedrieglyk te wezen."

Koning *Jacobus* werd opgevolgd door zynen Zoon *Carel*, die, gelyk bekend is, door de voorgewende regtspleeging van eenigen zyner Onderdaanen, openlyk op het Schavot onthalsd werd, den 30 January des Jaars 1649, in den ouderdom van ruim negen en veertig jaaren, na dat hy omtrent vier en twintig jaaren geregeerd had.

„ De geaertheit van dezen Vorst, zegt onze Historieſchryver, was, gelyk van de meeste menſchen, indien niet van allen, gemengd, doch zyne deugden muntten verre uit boven zyne ondeugden, of, eigenlyker gezegd, boven zyne gebreken; want, geen zyner fouten rezen tot die hoogte, dat ze den naem van ondeugden verdienden. Om hem in het voordeeligst licht te beſchouwen, mag men zeggen, dat zyn grootheit vry was van trotsheit, zyn menſchelykheit van zwakheit, zyn dapperheit van onbezonnenheit, zyn gematigdheit van ſtrafheit, en zyne zuinigheit van gierigheit: alle deze deugden behielden in hem hare rechte palen, en verdienden een onachterhoudelyken lof. Om wat ſtraffer van hem te ſpreken, mogen wy zeggen, dat velen zyner goede hoedanigheden verzeld gingen van wat verhoolen broosheit, die, ſchoon zigtbaerlyk, niet aenmerklyk, nogthans in ſtaet was, geholpen door de ongemeene kwaedaertigheid van zyn fortuin, om hem te ontblooten van al haren invloed. Zyn weldoende aert werd beneveld door iets dat niet zeer aengenaem was; zyn deugd was beſmet van bygeloovigheit; zyn goed oordeel misvormd door een verlaten op perſonen van veel minder bekwaemheden dan hy zelf bezat; en zyne gematigde geſteltenis hield hem niet vry van het nemen van haestige en overhaestige beſluiten. Hy verdiende de loffpraek van een goed, veeleer dan van een groot man; en was geſchikter om den Schepter te zwaeijen, in eene geregelde regering, dan om, of toe te geven aen de indrangen van een by het volk beminde vergadering, of om derzelver eiſchen met kracht te keer

te

Digitized by Google

te gaen. Hem ontbrak leenigheit en behendigheit, in ſtaet om de eerſte daed te weren, en moeds genoeg om de tweede tegen te gaen. Ware hy geboren geweest om volſtrekt te gebieden, dan zouden zyne menschlievendheit en goed verſtand zyne regeering gelukkig, en zyne nagedachtenis dierbaer gemaekt hebben. Hadden de bepalingen der Koninglyke voorrechten, in zyn' tyd, geregeld geweest, zyn trouwheit zoude hem de bolwerken der ſtaetsgeſteltenis hebben doen aenzien als heilig. Maer, ongelukkiglyk, zyn lot deed hem geboren worden in een tydperk, dat de voorbeelden van vele regeringen de volſtrekte magt grootlyks begunſtigden, en daer tegen, de geest des volks geweldig naer vryheid haekte. Dan, was zyne ſtaetkundige voorzichtigheit niet voldoende, om hem te redden uit zulk een gevaerlyken toeſtand, hy is verſchoonbaer, ſedert, dat zelfs na de gebeurtenis, wanneer het gemeenlyk gemaklyk valt iemands misſlagen te berispen, men allezins verlegen is geweest om te bepalen, welk gedrag, in zyne omſtandigheden, het gezach van de Kroon gehandhaefd, en de rust der natie bewaerd konde hebben. Blootgeſteld, zonder inkomen, zonder wapenen, voor de aenvallen van woedende, onverzoenbare en bygeloovige partyſchappen, had hy het in zyn vermogen niet, dan met de noodlottigſte gevolgen, om den geringſten misſlag te begaen: een toeſtand al te wreed voor den hoogſten trap van 't menſchelyk verſtand.

„ Sommige Geſchiedſchryvers hebben ſtoutelyk de goede trouw van dezen Vorst in twyffel getrokken; maer voor dit verwyt, levert de allerkwaedaertigſte naſporing van zyn gedrag, dat thans, in alle zyne omſtandigheden, door en door bekend is, geenerlei redelyken grond op. In tegendeel, indien wy overwegen de ongemeene moeilykheden, waerin hy zoo dikwerf gewikkeld was, en daer by vergelyken de oprechtheit van zyne betuigingen en verklaringen, zullen wy moeten bekennen dat vroomheit en eerlykheit met recht geteld mogen worden onder zyne ſchitterenſte hoedanigheden. In alle de verdragen, was hy nimmer, door eenigerlei beweegreden, over te halen, om artykelen toe te ſtaen, welken hy in gemoede dacht niet te zullen kunnen nakomen; en ſchoon men hem eenige ſchendingen van het verzoekſchrift, om recht, ten laste legt, zyn dezelven echter meer toe te ſchryven aen de noodzaeklykheit van zynen toeſtand en de hooge denkbeelden van zyn voorrecht, welken hy ingezogen had, dan aen eenigerlei gebreklykheden in de oprechtheit van zyne grondbeginſelen.

Digitized by Google

Dees Vorst was van een ſchoone geſtalte, en had een aengenaem, maer teffens droefgeestig voorkomen. Zyn aengezicht was regelmatig, fraei en welgedaen; hy was ſterk van lichaem, gezond en welgemaekt, en eene matige geſtalte hebbende, was hy in ſtaet om de grootſte vermoeinisſen door te ſtaen. Hy muntte uit in 't paerdryden en andere oeffeningen, en bezat alle de uiterlyke, zoo wel als vele innerlyke wezenlyke hoedanigheden, welken een Vorst volmaken."

Met de zogenaamde ſtrafoefening aan deezen Vorst gepleegd, liep de Koninglyke Regeering ten einde, of liever ze werd voor eenigen tyd opgeſchort: want het leed niet lange, of veelen begonden den haatlyken misſlag te erkennen, en de heillooze gevolgen der genomen maatregelen te beſpeuren. Uit dien hoofde verliepen 'er niet meer dan ruim twaalf jaaren, of *Carel de II* beklom den throon van zynen Vader, in 't jaar 1660, onder de algemeene toejuiching der Natie.

„ Hy was, gelyk de Heer *Hume* meldt, diestyds dertig jaren oud, en deed zyne intrede in Londen, juist op zyn geboortedag, den 29ſten van Mey; welke ſaemgevoegde blyde tydſtippen in de genegene verbeeldingen der menſchen voor gelukkige voorteekenen gehouden werden. Hy bezat een moedige geſteltenis, een fraeije geſtalte, eene manlyke gedaente, een aenminnig gelaet, en ſchoon zyn wezenstrekken bars waren, echter over het geheel een levendige en innemende houding. Hy was in een tydpunt van leven, waer in genoeg overblyft van het jeugdige om iemand aengenaem te doen wezen, zonder dat gezach en die achting te verhinderen, welke de jaren van ondervinding en van rypheit verzellen. De teederheit werd voortgebracht door het gedenken aen zyne voorige wederwaerdigheden. Zyn voorſpoed werd veeleer het voorwerp van verwondering dan van afgunst: en vermits de ſchielyke en wonderbare ommezwaei, welke hem in zyne Koninglyke rechten herſtelde, aen de natie rust, wetten, goede orde en vryheit bezorgde, verkreeg nooit Vorst een Kroon in gunſtiger omſtandigheden, of werd nimmer met hartelyker genegenheit en aenkleving zyner onderdanen gezegend.

„ Deze liefde wist de Koning door zyn gantſche beſtuur en gedrag wel te onderſteunen en te vermeerderen. By een levendig verſtand en een vaerdig begrip voegde hy een juist oordeel en eene algemeene opmerking van menſchen en zaken. De aertigſte manieren, de ongemaektſte beleefdheit en de innemenſte vrolykheit verzelden zyn onderhoud en voorkomen. Gewoon zynde om, gedurende zyne vlucht, met

Digitized by Google

zyne hovelingen te verkeeren, eer als met zyne medgezellen, dan als Vorst, behield hy, zelfs op den Throon zynde, de openhartige minzaemheit welke in ſtaet was om de allerafgetrokkenſte Gemeenebestgezinden te winnen, en de Koninglyke waerdigheit te doen eeren. Geheel vry van haet te voeden, zoo uit eene natuurlyke goedertierenheit als uit een zachtmoedigen aert, gaf hy verzekering van vergiffenis aen de ſchuldigſte van zyne vyanden, en hoop op gunst aan de gewelddadigſte zyner tegenſtanders. Eindelyk, uit het geheel beloop zyner daden en redeneringen, ſcheen hy te wenſchen de gedachtenis van verlede haetlykheden te mogen verliezen, en alle partyen tot genegenheit voor derzelver Vorst en Vaderland te kunnen vereenigen."

De Aart der Wetten, door den Heer Preſident DE MONTESQUIEU, *verrykt met Philoſophiſche en Staatkundige Aanmerkingen. Naar de laatſte verbeterde en vermaerderde Uitgave, uit het Fransch in 't Nederduitsch vertaald. Derde Deel. Te Amſterdam by* J. Kok 1773. *In groot octavo.* 348 *bladz.*

ONze Staatkundige Schryver het laatſte Boek van 't voorige Deel beſlooten hebbende, met eene beſchouwing van den Koophandel, vervolgt hier in 't XXIIſte Boek zyn ontwerp, met eene overweeging der Wetten, die betrekkelyk zyn tot het gebruik der Munte; en verledigt zig daar op tot het nagaan van 't geen omtrent de Wetten in aanmerking komt, met opzigt tot het aantal der Inwoonderen. — Tot dus ver handelde de Preſident *de Montesquieu* ſlegts van de Burgerlyke Menschlyke Wetten; dan hier mede was zyn Plan nog niet voltooid; nademaal de Godsdienst te grooten invloed op de Regeering heeft, om de Godsdienſtige Wetten onaangemerkt te laaten. Uit dien hoofde bepaalt hy zig, in het XXIVſte en XXVſte Boek, nog ter meldinge van de betrekkingen, die de Wetten hebben met den Godsdienst, in ieder Land, in zo verre met denzelven volgens den inhoud der Leere en op zich zelven beſchouwt; als mede van de betrekkingen welken zy met de invoering van den Godsdienst in ieder Land, en de uiterlyke Politie hebben. — Na deze behandeling, raakende de verſchillende ſoorten van Wetten, en derzelver verſcheidenheid, ſtelt de Autheur zig voor, in 't XXVIſte Boek, te toonen, wat men in agt hebbe te neemen, om het gebruik der Wetten te doen beantwoorden, aan de juiste orde der zaaken, tot welken zy geſchikt zyn: om zorg te draagen, dat ieder onderwerp beoordeeld worde, volgens die Wetten, waar toe het zelve betrekkelyk is. En hier op gaat hy in de twee volgende Boeken over, om te doen zien, hoe men zyne dus ver ontvouwde

Digitized by Google

grondbeginſelen kan toepaſſen, op 't geen men in de regeering der Romeinen, en 't beſtier des Franſchen Ryks boven al aanmerkelyk vindt. Met opzicht tot de eerſten bepaalt hy zich tot een enkel onderwerp, te weeten, dat der Erfopvolginge; maar ten aanzien der laatſten ontvouwt hy verſcheiden byzonderheden, die den oorſprong en veranderingen der Burgerlyke Wetten by de Franſchen betreffen.

Ieder deezer voorgeſtelde hoofdonderwerpen vervat eene menigte van Geſchied- en Staatkundige byzonderheden, welken dit Deel niet min merkwaardig dan de voorigen maaken; en ſchoon 'er ook hier en daar eenige vreemde ſtellingen in voorkomen, die meerendeels door den Aantekenaar gade geſlagen zyn, toont het over 't geheel den opmerkzaamen geest van den ſchranderen *de Montesquieu*. Zie hier het denkbeeld dat hy ons geeft van de *verſchillende Karakters der Wetten van onderſcheidene Volkeren*.

„ Na dat de Franſchen uit hun Land getrokken waren, deden zy zich door de Wyzen hunner Natie, (1) de Saliſche Wet opſtellen. Na dat zich de Stam van de *Franſche Ripuaires* onder Klodoveus (2) met de Saliſche Franken vereenigt had, behield dezelve zyn gebruik; en *Theodorick* (3) de Koning van Auſtraſien, deed ze in geſchrift ſtellen. —— Hy verzamelde teffens de Wetten (4) van de Beijerſchen en Duitſchers, dewelke onder zyn Ryk behoorden. Wanneer Germanien door de uittocht van zo veele Volkeren verzwakt was, zo hebben de Franken, na de veroveringen die zy gemaakt hadden, ook een tree te rug gedaan, en hunne heerſchappy tot in de Bosſchen hunner Voorvaderen uitgeſtrekt. —— Het ſchynt als of het Thuringsch Wetboek (5) door den zelfden *Theodorick* aan hen is mede gedeelt.

„ De Vriezen door *Karel Martel* en *Peppin* bedwongen zynde (6) zo is hunne Wet niet ouder, dan die van deze Vorſten. *Karel de Groote*, die allereerst de Saxers bedwong, gaf hen de Wet, die wy nog hebben. Men behoeft alleen die laatſte wetboeken te leezen, en dan zal men zien, dat ze uit de handen der Overwinnaars gekomen zyn. Als de Wisgothen, de Bourgondiers en de Lombarden, hunne ryken hadden opgericht, deeden zy hunne Wetten beſchryven, niet om te dienen tot een richtſnoer voor de overwonnene Volkeren, maar tot een richtſnoer voor hen zelfs.

„ Men vind in de Saliſche en Ripuariſche Wetten, in de Wetten van de

(1) Zie de Voorreden van de Saliſche Wet. De Heer *Leibnits* zegt in zyne Verhandeling van den oorſpronk der Franken, dat deze Wet voor de regeering van *Klodoveus* gemaakt is, doch zou het niet geſchied zyn voor de uittocht der Franken uit Duitschland, wyl zy toen noch geen Latyn verſtonden.

(2) Zie Gregorius van Tours.

(3) Zie de Voorreden van de Beyerſche en Saliſche Wetten.

(4) Ibid. ibidem.

(5) Lex *Anglorum, Werinorum, hoc eſt Thuringorum.*

(6) Zy konden niet ſchryven.

Digitized by Google

de Duitschers, Beijerschen, Thuringers en Vriezen, ene verwonderingswaardige eenvoudigheid, ene oorspronkelyke ruuwheid, en een Geest, die noch door genen anderen is verzwakt. Ze veranderde zich ook weinig, alzo deze Volkeren buiten de Franken in Duitschland bleven. —— De Franken richten aldaar zelfs een groot deel van hun Ryk op: en daar door waren hunne wetten geheel Germaniesch. —— Deze geſteldheid had geen plaats in de Wetten der Wisgothen, noch in die der Beijerſche, Lombardiſche, noch Bourgondiſche; Deze verloren zeer veel van haar Karakter, door dien de Volkeren, die zich in hunne nieuwe woonſteden tot rust begaven, zeer veel van hun eigenaartig Karakter verlooren.

„Het ryk van de Bourgondiers was niet duurzaam genoeg, om de Wetten van het overwinnend Volk grote veranderingen te doen ondergaan. *Gondebald* en *Sigismund* die hunne gebruiken by een zamelden, waren byna de laatſte hunner Koningen. De Wetten der Lombarden verkregen eerder byvoegzelen dan veranderingen. De Wetten van *Rotharis* volgden die van *Grimoald*, *Luitpard*, van *Rachis* en *Aiſtulphe*; maar ze namen de nieuwe verandering niet aan. —— Met de Wisgothiſche, ging 't anders (7); hunne Koningen ſmoltenze onder elkander, en lieten ze door de Geestelykheid nog meer onder een ſmelten.

„De Koningen uit de eerſte ſtam (8) namen zo wel uit de Saliſche als Ripuairiſche Wetten, dat gene, dat volſtrekt met het Christendom overeenſtemde, doch den grond derzelver lieten ze in hunne waarde. Dit kan men van de Wisgothiſche niet zeggen.

„De Wetten der Bourgondiers, en byzonder die der Wisgothen keurden de lichaamlyke ſtraffen goed; de Saliſche en Ripuairiſche (9) verwierpen dezelve; ze behielden langer haar Karakter.

„De Bourgondiers en Wisgothen, wier Landen voor de Vyanden bloot lagen, zochten de oude inwoonders te verbinden, en hen zulke onpartydige Wetten mede te delen als moogelyk was (10). Doch de Koningen der Franken, die zich op hunne macht verlaten konden, betoonden geene zo grote achting voor de bedwongen Volkeren.

„De Saxſers, die onder't Frankiſche ryk leefden, waren van ene on-

(7) *Eric* gaf ze, *Leuvigilde* verbeterde ze, zie de Chronyk van *Iſidorus*, *Chindaſuinde* en *Receſuinde*, ſtelde ze op eenen anderen voet. —— *Egiga* liet het Wetboek vervaardigen, dat nog in wezen is, aan de Biſchoppen droeg hy de vervaardiging daar van op; echter behield men de Wetten van *Chindaſuinde* en van *Receſuinde*, zo als blykt uit het 16de Concilie van Toledo.

(8) Zie de Voorreden van 't Beyerſche Wetboek.

(9) Men vind 'er alleen enige in 't decreet van *Childebert*.

10) Zie de Voorreden van 't Wetboek der Bourgondiers, in 't Codex zelfs Vde Hoofdſt. tit. 12. § 5. en tit. 38. en G. van Tours. 2de Boek. 38. Hoofdſt. & *Codex der Wisgothen*.

Digitized by Google

ontembaare geſtrtheid en maakten geduurig opſchuddingen. —— Men vind in hunne Wetten plaatzen, die (†) van de woestheid der overwinnaars blyken geven, en die in de andere Wetboeken der Barbaren niet te vinden zyn.

„ Men ontdekt daar in den Aart der Duitſche Wetten, ten aanzien van de Geld-ſtraffen, en den Aart van de Overwinnaars, in die, welke de lighaamlyke ſtraffen betreffen.

„ De misdaden, die in hunne Landen begaan waren, wierden aan 't lichaam geſtraft, en men volgde de Aart der Duitſche Wetten, in 't ſtraffen der misdaden, van die gene, die zy buitens landsch begaan hadden.

„ Men verklaarde daar door, dat de misdadigers, nooit ene vryplaats konden hebben, en men ontzeide hen zelfs de toevlucht in de Kerken.

„ De Biſchoppen hadden een onbepaald gezag aan de hoven der Wisgotieſche Koningen; de gewichtigſte zaken wierden door de Kerkvergaderingen beſlist. Aan de Wisgothieſche Wetboeken, zyn wy alle maximes, alle grondſtellingen en inrichtingen der hedendaagſche Inquiſitien verſchuldigt. En de Monniken hebben tegen de Joden, alleen, die Wetten gecopieert, die door de Biſchoppen gemaakt waren.

„ Voor 't overige ſchynen de Wetten van Gondebald voor de Bourgonjers, een tamelyk overleg aan te tonen. —— Die van *Rotharis* en andere Longobardiſche Vorſten tonen 't nog meer. Maar de Wetten der *Wisgothen*, van *Receſuinde*, van *Chaindaſuinde*, en van *Egiga* zyn kinderachtig, kwalyk gedacht, zonder kunde; zy bereiken het oogmerk niet. Ze zyn vol van welſprekendheid, en ledig aan zaken; niets waardig van inhoud, en opgeblazen in ſchryfwyze."

Men voege hier by nog het geen ons de Heer *de Montesquieu* meldt, wegens het onderſcheid dat de Saliſche Wet tuſſchen de Franken en de Romeinen ſtelde; ter wederlegginge van 't gevoelen, dat 'er eene naauwe vriendſchap tuſſchen de Franken en de Romeinen plaats had.

„ Wanneer men, zegt hy, een Frank of iemand die onder de Saliſche Wetten ſtond, gedood had, betaalde men aan deszelfs bloedverwant, om zich daar mede te verzoenen 200 Stuivers (1); men betaalde 'er maar 100, als men een Romein, die bezitter van enige goederen was, (2) en maar 45 Stuivers, als men een Cynsbare Romein gedood had: de ſtraf op de vermoording van een Frank (3) die een leenman des Konings was, beliep op 600 Stuivers, en de doodſlag van een Romein, die onder de genodigde van den Koning

(†) 2de en 4de Hoofdſt.
(1) Saliſche Wet, tit. 44. §. 1.
(2) *Qui res in pago ubi remanet proprias habet.* ibid. §. 15. en ook §. 7.
(3) *Si Romanus homo conviva regis fuerit.* ibid. §. 6.

Digitized by Google

ning geteld wierd, (4) bedroeg maar 300 Stuivers. —— Dit maakte dus een magtig onderſcheid tuſſchen een Franks en Romeinsch Edelman, en tuſſchen een Romein en een Frank van enen minder rang.

„ Dit was noch niet genoeg. —— Als men volk by een raapte (5), om een Frank in zyn huis aan te vallen, en men dezelve doode, bepaalde de Saliſche Wet ene ſtraf van 600 Stuivers, doch als men een Romein, of een vrygelatene op die wyze had aangevallen, (6) betaalde men maar de helft. —— Volgens die zelfde Wetten, (7) moest een Romein, als hy een Frank gevangen deed zetten, 30 ſtuivers betaalen; maar wanneer een Frank een Romein deedt zetten, betaalde hy maar de helft. Als een Frank van een Romein geplundert wierd, gaf de laatſte 62½ Stuiver boete; en als een Romein door een Frank van 't zyne berooft wierd, betaalde die maar 31 Stuivers. —— Dit alles moet de Romeinen zeer bezwaarlyk geweest zyn.

„ Intuſſchen wil een beroemd Schryver (8) in ene verhandeling van de *vaſtſtelling der Franken in Gallien*, beweeren, dat de Franken de beste vrienden der Romeinen waren. Doch waren de Franken de beste vrienden der Romeinen, die het grootſte kwaad van hen verdragen moesten, dat zy hen onophoudelyk aandeden? (9) waren de Franken vrienden van de Romeinen, daar zy, na dat ze dezelve door de wapenen hadden ten onder gebracht, in koelen bloede, door de Wetten onderdrukten? Zy waren zulke vrinden van de Romeinen, als de Tartaaren, die China veroverden, vrinden van de Chineeſen waren.

„ Terwyl enige Catholyke Biſſchoppen, zich van de Franken hebben willen bedienen, om de Arriaanſche Koningen ten onder te brengen, volgt daar uit, dat zy wenſchten onder Barbaarſche Volken te leven? Kan men daar uit beſluiten, dat de Franken ene byzondere hoogachting voor de Romeinen hadden? Ik trek daar uit gantsch andere gevolgen. — Hoe meer verzeekert de Franken tegen de Romeinen waren, des te minder verſchoonden zy dezelve.

„ Doch de *Abt* DU BOIS heeft geſchept uit bronnen, die van ſlegte dienst voor de Historien zyn. Dichtkundige en Oratoriſche, noch die grootſpreekende werken zyn 't niet; waar op men leerſtellingen grond."

(4) De voornaamſte Romeinen begaven zich in dienst van 't Hof, zo als blykt uit het leven der meeste Biſſchoppen, die aan 't Hof opgevoed waren; — De Romeinen waren 't byna alleen die Schryven konden.

(5) Ibid. tit. 45.

(6) *Lidus* wiens ſtand beter dan die van een Slaaf was. Wet der Duitſchers, 95 Hoofd.

(7) Tit. 35. §. 3 en 4.

(8) d'Abt du Bois.

(9) Ten bewyze dient de Veldtocht van *Arbogaſtus*, zie G. van Tours. Hiſt. 2de Boek.

Digitized by Google

Verhandeling over de Eigen-Naamen der Frieſen. Met zes Bylagen daar toe betrekkelyk. En eene toelage van Frieſche Spreekwoorden. Te Franeker by H. D. Lomars 1774. *Behalven de Voorreden 94 bladz.*

WAnneer men de Eigen-Naamen der Inwoonderen van onze Vereenigde Gewesten gade ſlaat, kan men niet wel nalaten byzonder op te merken, dat geene Provincie zig ten deezen aanzien meer van de anderen onderſcheidt, dan Friesland, met het daar aan grenzende, en 'er oudtyds toebehoorende, Groningerland en Oud Friesland. Dit onderſcheid loopt zo ſterk in 't oog; dat men in 't algemeen zegge; *Wat hebben de Friezen toch wonderlyke Naamen!* —— Zulks geeft zekerlyk in den eerſten opſlag eenigermaate ſtoffe tot eene ſoort van verwondering; dan deeze verwondering neemt, (gelyk het meermaals gaat als men voorheen oppervlakkige denkbeelden naauwkeuriger overweegt,) terſtond merkelyk af, zo dra men by nader onderzoek bevindt, dat deeze Naamen, welken ons zo wonderlyk luiden, oorſprongiyk die Naamen zyn, welke de Voorvaders der Friezen reeds vóór duizend jaaren droegen; en dat dezelve nóg tot heden onder de Friezen in zwang gebleeven zyn. Op het bezef hier van, en tevens begrypende, dat de Inwoonders der andere Provincien veelal de oude Naamen onzer Landzaaten verlooren, en Naamen van laater tyd aangenomen hebben, is dit handtaſtelyke onderſcheid minder vreemd, en 't is niet te verwonderen, dat die overoude Naamen ons zo zonderling klinken.

Heeft men lust, om dit breeder ontvouwd te zien, men leeze dan deeze *Verhandeling over de Eigen-Naamen der Frieſen*; welke dit onderwerp in een helder licht plaatst, en te gelyk eenige byzonderheden hier toe betrekkelyk behelst, welken den Liefhebberen onzer Vaderlandſche Oudheden niet ongevallig zyn, en hun, dit onderwerp gewigtiger maaken, dan 't anders op zig zelve ſchynt. —— De Autheur, den eerſten oorſprong der Eigen-Naamen voorgedraagen hebbende, merkt aan, dat de Griekſche Spraak veel ryker is in Eigen-Naamen dan de Romeinſche; en dat de oude Duitſche Spraak ook hierin by uitſtek eene ryke Taal genoemd mogt worden. Verder leidt hy ons tot den tyd der invoering van den Christelyken Godsdienst in onze Gewesten, wanneer de Naamen der Helligen, benevens die der Joodſche Vaderen, onder de Inwoonders in gebruik kwamen. Dit, zegt hy, heeft allengskens meerder ſtand gegreepen; en hier door is by veelen een aantal van Oude Eigen-Naamen agter de bank geraakt. Doch zulks had, ſchoon mede een merkelyken, nogtans den minſten invloed by de Frieſen; die, door alle tyden heen, onder de verſchillende Nederlanders, de

ſterk-

Digitized by Google

ſterkſte verkleefdheid hadden aan hunne oude Vaderlyke Wetten, Herkomens, Zeden, Kleeding en Taal; dat hen ook, niet tegenſtaande die inkomende verbastering, boven anderen zorgvuldig heeft doen zyn, in 't bewaaren van de Oude en Vaderlyke Eigen-Naamen. Het ſinneemen egter van 't getal der Eigen-Naamen, door 't bovengemelde gebruik te wege gebragt, gaf, ter meerdere onderſcheidinge, om veelvuldige verwarringen voor te komen, aanleiding tot het vormen van Toenaamen, die men van verſchillende omſtandigheden ontleende. Dan dit heeft meest ſtand gegreepen in de Frieſche Steden; en de Inwoonders der Dorpen hebben zich veelal aan de oude gewoonte gehouden, waar door nog veelen dier Oude Eigen-Naamen in zeer grooten getale in zwang gebleeven zyn. Ter opheldering hier van, en ter bevestiginge van de rykheid der Frieſche Taale in Eigen-Naamen, ſtrekken wyders zes Bylagen; behelzende een Berigt van *Obbe Emme*, wegens de Naamen der Edelen en Aanzienlyke Geſlachten in Friesland, mitsgaders Lysten van Frieſche Eigen-Naamen, ouden en hedendaagſchen, als mede zulken die den Friezen byzonder eigen zyn, en die ze met anderen gemeen hebben. Hier by koms nog eene Lyst van echte Frieſche Geſlachtnaamen, benevens de melding der naamen van zommige Steden en Dorpen, die van Eigen-Naamen oorſpronglyk zyn. Deeze Lysten, met nevensgaande aanmerkingen opgehelderd, gaan ten laatſte nog, by manier van toegift, vergezeld van eenige Spreekwoorden, die toonen dat ze van eene echte Frieſche herkomst zyn.

De Mensch in aangenaame Spectatoriaale Vertoogen beſchouwd. Uit het Hoogduitsch vertaald, door G. NEBE. *Vierde Deels Eerſte Stuk. Te Amſt. by de Wed.* P. J. Entrop. *Behalven het Voormerk* 280 *bladz. in groot octavo.*

DIt Stuk behelst, even als de voorigen, een aantal van leerzaame Vertoogen, die, nu op een ernſtigen dan op een boertigen trant, den Leezer zedelyke kundigheden inboezemen, ten einde hem aan te moedigen, om zig waardig zyner voortreflyke Menschlyke Natuure te gedraagen. Hier toe leidt hem de Schryver, onder anderen, ook meermaals op, tot eene aandagtige beſchouwing der Schepzelen, met oogmerk om hem de Godlyke goedheid en wysheid in dezelven te doen gade ſlaan, en daar door het hart met te meerder eerbied voor den grooten Schepper te vervullen. Dit geeft den Autheur wel byzonder aanleiding, om in één zyner Vertoogen bepaaldlyk ſtil te ſtaan, op de onredelyke minagting, welken veelen betoonen voor dat ſlag van Schepzelen, die men *Inſekten* noemt; en nademaal dit gebrek vry algemeen is, zo heeft het ons goed gedagt des Autheurs bedenkingen over dat onderwerp, tot eene proeve uit dit Stuk, onzen Leezeren onder het oog te brengen.

Digitized by Google

„ Veele menſchen, zegt hy, verwyten de Philoſoophen, die zich met het onderzoeken van den aart en de huishouding der *Inſekten* ophouden, onbezonnen, dat zy hunnen tyd met al te geringe en nietswaardige beuzelingen ſlyten; maar hoe ligt valt het den Natuurkundigen, om zich wegens dit verwyt te rechtvaardigen! De Inſekten ſchynen alleen denzulken verächtelyk, die ze in 't geheel niet kennen, en noch hunne verwondering, noch hunne verächting op zyn' tyd weeten te toonen. Welke redenen van minächting kan men toch hier voor bybrengen? Hebben zy niet met alle overige ſchepſelen eenerlei Vormeerder? Zyn zy niet even zo wel tot wyze oogmerken, volgens de regelen der wyste bouwkunde, en met de verwonderenswaardigſte bekwaamheden, geſchapen? Hunne kleinheid baart hen in de voorſtelling, die doorgaans de gemeene Man van hen maakt, het grootſte nadeel, nadien hy zich over de voorwerpen, enkel naar de proportie van hunne grootte, verwondert. In de oogen van den Wysgeer is hunne kleinheid juist dat, wat zyne verwondering het meest gaande maakt. Hy verbaast by het minſte onderzoek, hoe de Natuur in zulk een klein, ja nauwlyks zichtbaar gedeelte van ſtoffe, zulk eene onbeſchryfelyke toerusting van werktuigelyke konstgewrochten beſluiten kan. De Inſekten hebben, by hunne kleinheid, nogthans alle ledemaaten, die tot de dierlyke verrichtingen vereischt worden. Daar deeze nu by de grootſte ſchepſelen zo teêr en buigzaam zyn, welke onbeſchryvelyke fynheid moeten zy dan niet by de kleinſte Inſekten hebben, die ten deele voor onze oogen niet eer zichtbaar worden, voor dat zy ons onder byzondere daar toe uitgevonden glazen eerst veel duizendmaal vergroot worden? Kan de verächter der Inſekten dit wel leezen, zonder zich voor zich zelven en voor zyne onverſchilligheid te ſchaamen, waar mede hy over de wonderbaarſte ſchepzelen heen ziet.

„ Eene tweede rede van de verächting der Inſekten of onverſchilligheid tegen dezelven, is de gedachte, dat alleen de andere dieren eene zekere kennis hebben, zy mogen zyn wie zy willen, en welke benaaming men ook goedvind om hen toe te leggen. Zeker is het, dat het *ſtoffelyk verſtand*, dat de ſchoolen gewoon zyn hen toe te kennen, eene openbaare tegenſpraak vervat. Maar wy zien, dat ze *aandoeningen*, *neigingen*, *afkeer*, *liefde*, en zo ook het *vermogen om te herinneren en te vergelyken*, met één woord, byna alle hartstochten hebben, die wy aan ons bemerken. Deeze gelykvormigheid in het gedrag, dat wy tuſſchen hen en ons waarneemen, laat ons niet toe, om onverſchillig tegen de dieren te zyn, maar maakt dat wy hunne handelwyzen met even die weetlust opmerken, als wy de onderrechtende beſchryving van de zeden der wilde volkeren leezen, wyl wy ze helmelyk met de onzen vergelyken.

„ Even zo is het met de Inſekten gelegen. Veele ſoorten van dezelven zyn wel giftig en nadeelig; en de meeſten ſchynen ons, in den eerſten opſlag, onrein en afkeerig toe; als het welk ons een ſoort van

van afschuwlykheid inboezemt. Maar zyn 'er niet ontelbaare familien van Insekten, die voor het menschelyk geslagt tot het kenbaarste nut dienen? en hoe veel voordeelen zouden wy niet nog van eene menigte van andere geslachten trekken, indien wy ons zorgvuldiger om hunne levenswyze en natuurlyke hoedanigheid bekommerden? —— *De kennis der Insecten?* —— Wat geeft ons toch recht, om den die tegen te spreeken? Heeft niet reeds eene spin, hoe verächtelyk en afkeerig zy veelen voorkomt, by haare levenswyze honderdmaal meer bekwaamheid, list, moed en voorzichtigheid noodig, dan veel groote dieren? Wie onderneemt om de vlieg een gedeelte van deeze eigenschappen tegen te spreeken? De Bye komt in dit opzicht onbetwistbaar nog een grooter voorrecht toe. Het onderscheid der behoefte bepaalt hier, gelyk by andere dieren, de kleiner maate hunner kennis; en nadien wy uit de handelwyzen der dieren van hunne kennis oordeelen, zo kunnen wy niet begrypen, waarom de sluitrede ook niet by allen, zelfs by de kleinste Insekten, gelden zoude. Wy zyn van onzen kant overtuigd, dat, zo de Oliphant eenige kennis van de aandoening heeft, zulks ook den mieren met het zelve recht moet worden toegestaan. De Insekten mogen derhalve giftig of eetbaar, lelyk of mooi, groot of klein zyn, zo kan ons dit niet beletten, om by de beschouwing derzelven een vergenoegen te ondervinden, voor zo ver zy ons niet gevaarlyk kunnen worden. Wy staan toe, dat eenige derzelven, wegens hun byzonder aanzien of wegens hunne onreinheid, ons doen te rug deinzen; maar dat komt daar door, wyl onze gevoeligheid zomwylen al te ver gegaan, en veeltyds al te onverstandig is. Intusschen zyn slechts de minsten van deeze soort, en men kan zelfs beweeren, dat de schoonste van alle schepselen onder de Insekten gevonden worden. Wy wenschten derhalven wel, dat onze Leezers eens de moeite gelieden te neemen, om eene Republiek van Byën of Mieren, eene Spin, Zydeworm of ander Insekt, volgens hunne geheele huishouding, naauwkeurig te betrachten. Verbaast over de menigte van onverwachte en overwogene handelwyzen, over de fynste list en voorzichtigheid, over de rypste overleggingen tot haare veiligheid, over de hevige hartstochten en menigvuldige aandoeningen deezer schepselen, zouden zy uitroepen; Heer, hoe zyn uwe werken zo groot en veel, gy hebt ze allen wyslyk verordineerd, en de aarde is vol van uwe goedheid! —— De eere des Heeren is eeuwig, de Heer schept behaagen in zyne werken!

Zedekundige Proeven, uit het Engelsch van de Heeren OLIVIER GOLDSMITH *en* Dr. SAMUEL JOHNSON. *Derde Deel. Te Deventer, by* L. Leemhorst 1774. *In octavo* 271 *bladzyden.*

IN deeze Verzameling vindt men een aantal van zeer wel opgestelde Vertoogen, die verscheiden Zedekundige onderwerpen op eene

eene bondige en uitlokkende manier ontvouwen; des dit Werkje by voortgang nuttig blyve. Om 'er op nieuw een ſtaaltje uit voor te draagen, zullen wy een gedeelte eener treffende Verhandelinge, over de voordeelen der Deugd, bybrengen. ——— De Opſteller van dit Stukje weidt niet uit, in eene zwierige of bovenmaate leevendige losſe aanpryzing der Deugd, maar bevlytigt zig, om, onder het opleetend beantwoorden der tegenbedenkingen, op de overtuigendſte wyze te toonen: „dat de deugd altoos haare belooning medebrengt, en dat derzelver betragters haare tydlyke voordeelen om geen andere reden misſen, dan om dat dezelven tot hen niet behooren". Hy erkent: „dat de deugd alleen ons, met een allerongunſtigſt lichaamsgeſtel, en in de allerongunſtigſte uitwendige omſtandigheden, niet *altoos volkomen gelukkig* in dit leeven maaken kan". Maar hy vleit zig, in deezen onbetwistbaar te toonen: *dat de Deugd ons in dit leeven al het geluk verſchaft, het welk ons, uit hoofde onzer geſtellen en omſtandigheden, kan te beurte vallen; terwyl de ondeugd onzen toeſtand altoos verergert.* Dit doet hem, na eene algemeene beſchouwing van de aangenaame nuttigheid der Deugd, wel byzonder agt geeven, op de tegenwerping; „dat die zoete voldoening van eene ziel, welke behaagen in zig zelve ſchept, en waar van men, zo men zegt, alle de aangenaamheid begrypt, de ſmarten des lichaams niet vermindert, noch deszelfs behoeften vervult. Dat de deugdzaame mensch, in een aanval van koorts, niet minder bevriest of brandt dan een ander, dat de Jigt hem even fel martelt, en dat zyn goed geweten zyn honger of dorst niet bevredigt". —— Om deeze tegenwerping ten kragtigſte te beantwoorden, merkt hy voor af aan, dat de deugd haare nuttigheid behoudt, ſchoon zy niet alles kwaads afwende; mitsgaders dat het onbillyk zy uitwerkzels te begeeren, die 'er niet toe behooren. En hier op verlediget hy zig, om afzonderlyk aan te toonen. (1.) Dat 'er onheilen zyn, welken de deugd afweert. (2.) Dat 'er voordeelen zyn, welken zy bezorgt. (3.) Dat, voor het goed, dat zy niet kan bezorgen, zy ten minſten de ontbeering van het zelve minder gevoelig maakt. (4.) Dat zy het genot der zelfde voordeelen en vermaaken aangenaamer maakt voor hun, aan wien dezelven ten deele vallen. En eindelyk (5.) dat voor de onheilen, daar zy ons niet van bevrydt, zy ten minſte dezelve draaglyker maakt; terwyl het bederf van het hart, in tegendeel, alle de nadeelen verzwaart, en alle de voordeelen vergiftigt. ——— Ieder deezer byzonderheden ſtelt de Schryver in 't helderſt daglicht, om het geluk van den deugdzaamen boven den zedenloozen te doen opmerken. Voor al legt hy 't hier op toe, met opzicht tot zyne laatſte voorſtelling, als het groote ſtuk van zyn onderwerp; dat hem beweegt, om zulks te toonen, door ongelukken van allerhande ſoort, de tegenſpoeden der Fortuin, het verlies van goederen, dat van de eer, dat van perſoonen, die ons dierbaar waren, de ziekten en den dood ten voorbeelde te neemen. ——— Wy zullen 'er twee of drie

van

Digitized by Google

van opgeeven, die genoegzaam zyn om de regtmaatigheid der uitvoeringe te leeren kennen.

„ PHILIRENUS, die door welgevormde en wysselyk uitgevoerde onderwerpen ryk geworden was, is thans bedorven; maar wel verre, dat men hem zyn ongeluk verwyt, men heeft daar medelyden mede; zyne rykdommen verliezende, heeft hy de agting zyner medemenschen egter niet verlooren. Ryker wordende, hadt hy de voorzigtigheid van zyne behoefte niet te vermeerderen; hy gebruikte zyn' overvloed, zonder zig denzelven noodzaakelyk te maaken. De berooving der weelde heeft niets smartelyks voor hem. Hy heeft de bloemen geplukt, toen zy voor zyne voeten groeiden; de grond en het jaargety weigeren hem thans die bloemen, en hy weet dezelve te missen. De eenigste spyt, welke hem het verlies zyner goederen veroorzaakt, is, dat hy daar door buiten staat is, om even veel goed te doen, als voorheen.

„ Maar de ryke POLYCHRESTUS buitelt, en het Gemeen is wel in zyn' schik, dat hy tot de laagte wederkeert, daar hy altoos in hadt moeten blyven. Hy hadt daar het denkbeeld geheellyk van verlooren, en die vergetelheid maakte hem onbescheiden, trotsch, onbeusch, wellustig en verkwistend. Hy voelde alle de smarten van zyn' val, zegt men; zyne fortuin was te schielyk, dan dat men dezelve kan onderstellen wettig geweest te zyn; hy gebruikte die te slegt om dezelve waardig te zyn; hy verspilde ze te veel om ze te behouden. Maar deze man, van zyne fortuin beroofd, is geheel naakt, en naakt zynde is hy het leelykste schepzel dat men zien kan.

„ Gy vreest misschien, dat de deugdzaame man, die een' vriend, of Egtgenoote, welke hy teder beminde, verliest, daar meer van lydt, om dat hy minder van die uitsluitende liefde voor zig zelven hebbende, die de gezellige hartstogten vernietigt, sterker verknogt is aan de beminde voorwerpen. Het is waar, zyne spyt is regtmaatiger, zyne traanen zyn opregter; een droevig herdenken roept voor zynen geest alle de tederheden dier geliefde Egtgenoote, of des waardigen Vriends, die niet meer zyn; niets zal dit verlies kunnen vergoeden; maar hy vertroost zig met het lyden, daar zy van verlost, of den gelukstand, daar zy toe verheven zyn; hy onderwerpt zig aan den Goddelyken wil, of liever aan de wyze schikkingen van zynen Vader; allen die hem omringen verzagten zyn leed, door in het zelve te deelen; zy beminnen hem opregtelyk, en die liefde is een balzem voor zyne gewonde ziel.

„ VARADUS, in tegendeel, verliest zyne meesteres. Hy is niet het geen men droevig noemt, dit is eene zagte, bedaarde, stille drift; hy is woedend, het is meer dolheid dan zielensmart. Hy hadt zyne meesteres verleid; hy hadt zyne bezittingen uitgeput om haar magtig te worden, hy zwom in de dronkenschap zyner eerste vervoeringen, toen eene wreede ziekte haar uit zyne armen rukte. Welk al onkosten, wat al moeite, wat al euveldaaden vergeefs verspild! Niets bedroeft

droeft zo zeer de ziel van een' booswigt, zelfs aan de ondeugd gewend, als eene vrugtlooze misdaad; zo dra de vrugt van 't wanbedryf hem ontsnapt, valt zyn moed ter neder, zyn hart sluit, en zyne vreugde sterft; het verlies zyner eer, het gemis van zyn geld, doet zig eerst by hem voelen, wanneer hy daar geene vergoeding voor krygt.

„ Is het een vriend, wien de booze verliest, het is een medepligtige, dien de dood voor de opperste vierschaar brengt, en die daar, zyne party verlaatende, by den Almagtigen tegen hem gaat getuigen; het is een steun, die hem ontvalt, de eenigste vertrouweling zyner ongeregtigheid; hem gelyk, en die hem daarom niet vloodt. Waar zal hy een' ander zoeken, aan wien hy zyne ziel kan bloot leggen, zonder dat 'er de meewustige van gruwel men moet erkennen, dat de overblyvende van twee snooden het meeste te beklaagen is, en dat een deugdzaam mensch zyn verlies veel gemaklyker herstellen kan.

„ Ik heb den deugdzaamen PHILOCTETES ziek gezien. Hy wierdt van afgryzelyke niersmarten gepynigd. Ik erken dat de deugd de verscheuring zyner ingewanden niet belettede, maar zy ondersteunde zyn geduld, verschafte hem troost, en stelde hem gerust wegens de uitkomst. De deugdzaame man weet, dat God regtvaardig en wys is, en onderwerpt zig met al zyn hart aan deszelfs schikkingen, die hem hier smartelyk, namaals heilzaam zullen zyn.

„ Vergelyk dezen man eens met KAKOETHES; van de geringste koorts aangetast, gelooft hy zig op den oever des doods, en zo hy sterft beschouwt hy zig in 't midden der helle. De vrees verergert zyn' staat, en zyn staat verergerende vermeerdert zyne vrees; zyn voet in zyn bed zettende, meent hy in zyn graf, en van daar in een' poel van wee, te treeden. Die angsten, die hem ontrusten, brengen zyne gemelykheid tot den hoogsten trap. Men vreest, men vlugt hem, en hy zoude altoos alleen zyn, zo niet zyne happige erfgenaamen van tyd tot tyd kwamen zien, of hy al dood ware, en hem, by mangel daar van, voor den duivel wenschten ".

Verhandeling, aangaande het nut des Schouwburgs. Als mede een Plan tot verbetering van deszelfs uiterlyke omstandigheden. 36 *bladz. in groot octavo.*

NAar de gedagten des Opstellers deezer Verhandelinge, is het Schouwburg als ten uiterste nuttig zeer aan te pryzen. Hy ontvouwt des aangaande kortlyk de hoogagting, in welke het Schouwburg van oudsher by Grieken en Romeinen geweest is; en waar in het ook, in laatere tyden, by andere Volken, na de omhelzing van den Christelyken Godsdienst, gehouden is. Wel byzonder toont hy, dat zulks ook plaats gehad heeft in ons Gemeenebest; en toont daar op aan, dat het, wel bestierd zynde, tot eene *School van Wysheid en Deugd* kan strekken. —— Bewust zynde, dat genoegzaam alle te-

tegenbedenkingen tegen het Schouwburg ſlaan, op wanbeſtiering en misbruik, tragt hy dezelven uit den weg te ruimen; door 't mededeelen van eenige aanmerkingen, over 't geen men omtrent de Tooneelſpellen en Tooneelſpeelers in agt behoorde te neemen, om alles op een recht nuttigen voet te brengen; waar toe mede dient, een aan deeze Verhandeling gehegt Plan, ter verbeteringe van de uiterlyke omſtandigheden des Schouwburgs.

Allen, die hunne gedagten over dit onderwerp immermeer hebben laaten gaan, zyn eenpaarig van oordeel, dat het Schouwburg in verſcheiden opzigten wel hervormd zou mogen worden; op dat het de bedoelde nuttigheid te beter te wege brenge. De verſchillende oogpunten, uit welken dit Stuk beſchouwd wordt, brengen eene verſcheidenheid van middelen te berde; dat van dienst kan zyn, door de aandagt op 't een en 't ander te vestigen. Veel al wil men, naar 't ons voorgekomen is, egter wat ſterk hervormen; 't welk omtrent een nuttig uitſpannend vermaak, als dat van 't Schouwburg, niet wel plaats kan hebben; de ſmaak der Natie dient in zodanig een geval verſtandig geraadpleegd te worden, en men heeft wat toegeevendheid te gebruiken, ten aanzien van 't geen men niet wel geheel kan veranderen. De Opſteller van dit Geſchrift is ook deswegens niet vry te ſpreeken, van eene al te ſterke hervorming; doch intusſchen draagt hy nog al bedenkingen voor, die niet geheel te verwerpen, en met eenige maatiging van nut zouden kunnen zyn. 't Ware inzonderheid te wenſchen, dat het zedelyk character der Tooneelſpeelers gewoonlyk meerder lofs verdiende; en dat het vooroordeel der Natie, het welk het beroep van Tooneelist min geagt maakt, uitgerooid kon worden. Denkbeelden van die natuur in te boezemen heeft zyne nuttigheid; of 't ook eenigzins mogte dienen, om dat beroep aanzienlyker te maaken, en jonge lieden van beſchaafde zeden daar toe op te kweeken; 't welk op verſcheiden andere omſtandigheden invloed zou hebben; en langs dien weg veeler afkeerigheid van het Tooneel doen verminderen of geheel verdwynen.

Betsy *of het Nieuwe Engelſche Weesmeisje. Uit het Engelsch vertaald. Te Rotterdam by* A. Bothall *en* D. Vis. 1773. *In octavo* 536 *bladz.*

De lotgevallen van *Betſy*, eerst onkundig van haare Ouderen, aan eene reeks van wederwaardigheden blootgeſteld, doch vervolgens, op het ontdekken haarer Ouderen, na 't doorſtaan van verſcheiden wiſſelvalligheden, ten hoogſte gelukkig geworden, zyn hier op eene geen onbevallige manier verhaald. Het beloop der geſchiedenisſe gaat naar de gewoone wyze der Romans voort; de natuur is vry wel in agt genomen, en de characters zyn eigenaardig uitgewerkt. Het Stukje behoort des onder de Romans, die de Jeugd ter uitſpanninge, zonder kwetzing der goeden zeden, met een leerzaam nut kan leezen.

Schut-

Digitized by Google

Schuitepraatje, gehouden in de Jaagſchuit, vaarende van Leeuwaarden op Sneek. Waar in het gewigt, de waarde en 't fatſoen der Geſchriften van den zogenaamden Historieſchryver N. HOEFNAGEL *op een' luchtigen trant onderzogt worden. Te Leeuwaarden, ter drukkerye van* A. Jeltema 1773. *In groot octavo* 48 *bladz.*

EEn Hekelſchrift, waar in *N. Hoefnagel*, wel inzonderheid, met betrekking tot zyn *Zuichend Noordholland* en *Verheugd Friesland*, beſchimpt wordt, als Historieſchryver en als Dichter. De ſchimp is over 't geheel plat, zonder geestigheid, en 't ſchynt als of 'er iets perſoneels aanleiding toe had gegeeven. Doch wat hier van ook zy, het geheele Schuitepraatje is voor den Leezer van geen belang; dewyl het meer verveelend dan aartig is.

Saamenſpraak tuſſchen een oud en een jong Officier, over de manier van het leeven van veel Geldeloose Militairen. Alomme te bekomen. In groot octavo 15 *bladz.*

EEn oud Officier leert in deeze Samenſpraak een jonger, hoemen zyn Fortuin kan maaken; doch hy wyst hem een weg aan, die, zo niet erger, ten minſte voor zyn *rug* zeer gevaarlyk is; en wy willen hoopen, dat de Geldelooze Militairen, die deezen weg zoeken te bewandelen, in onze dagen, niet te vinden zyn.

Wonderlyke Geſchiedenis van CASSANDER *en deszelfs Zoon, benevens eene aardige Historie eens Kluizenaars, die in een Hol leefde, alleen verzeld van een Kat en een Muis, ſlaapende in des Kats oor. Te Utrecht by* D. Baars *en* A. Stubbe. *In octavo* 34 *bladz.*

HEt gebruiken der bynaamen van *Wonderlyk* en *Aardig*, het voorſtellen van *de Muis ſlaapende in des Kats oor*, maaken op deezen Tytel een goede figuur, om het gemeen geheel iets byzonders te doen verwagten. Dan op 't leezen van de geſchiedenis zelve zal het klaagen, dat het bedroogen is; nadien 'er niets wonderlyks, niets aardigs in voorkomt, en de wonderlyke ſlaapplaats van de Muis in de geheele Historie niets betekent. Het geſchrift behelst een eenvoudig langdraadig verhaal, ſtrekkende om de dwaasheid van het verkwistend reizen te toonen, en een goed gebruik van den Rykdom, ten nutte van den Evenmensch, aan te pryzen. —— Een Tytel van dien aart is niet ongelyk aan eene Vocaale Advertentie van de Amſterdamſche Uitventſters der *wonderbaarlyke en pertinente Verhaalen.*

Digitized by Google

HEDENDAAGSCHE VADERLANDSCHE *LETTER-OEFENINGEN.*

Oude en Hedendaagſche Kerklyke Geſchiedenisſen van de Geboorte van Christus tot den Aanvang der tegenwoordige Eeuwe. Door den Hooggeleerden J. L. MOSHEIM *Kanſelier der Hooge Schoole te Gottingen, uit het Latyn vertaald, en vermeerderd met de Byvoegzels, Aantekeningen en Tydrekenkundige Tafels van den Eerwaardigen* A. MACLAINE, *Doctor in de H. Godgeleerdheid en Leeraar in de Engelſche Kerk in 's Gravenhage. Tiende Deel. Te Amſt. by* F. de Kruiff, A. v. d. Kroe, *en* Yntema en Tieboel 1774. *In gr.* 8*vo.* 317 *bladz.*

MEt het afleeveren van dit Xde Deel krygt de *Nederduitſche Leezer* het laatſte deezer *Kerklyke Geſchiedenisſe* in handen, en een breedvoerige nauwkeurige Bladwyzer op alle Deelen, waar aan men, zo men ons berigt, reeds bezig is, zal, in een afzonderlyk Deel, dit Werk zyn volkomen beſlag geeven.

De Hoogleeraar was, met zyne Geſchiedenis, gevorderd tot de *Achttiende Eeuwe.* Verre de meeste der geetige leezeren, van dit onzen Vaderlanderen zo wel bevallend Werk, zouden gaarne een breedvoeriger verſlag aantreffen van de Eeuwe, welke wy beleeven; doch 't is elk, die oit, in de Geſchiedenisſen zich oefende, bekend, hoe bezwaarlyk het valle van hunnen eigen tyd te ſchryven; dit gaat eenigzins aan omtrent het geen iemands eigen Land en Genootſchap raake; maar hy ondervindt, wat buitenlandſche zaaken en Aanhangen betreft, zich in 't zelfde geval als de Heer MOSHEIM, van *Engeland* ſpreekende, zich laat hooren. „Een juist en nauwkeurig berigt te geeven van de Aanhangen en Geſchillen, in dit Land, is niet wel mogelyk voor eenen Geſchiedſchryver, of hy moet eenigen tyd in *Engeland* zich onthouden, en daar, met aandagt, de Wetten, Voorregten, de Verdeeldheden en Begrippen van dat vry en gelukkig Volk onderzogt hebben. De Naamen zelfs van het grootſte gedeelte dier Aanhangen zyn tot ons niet gekomen, en veele, van welke wy eenige kennis hebben, kennen wy maar zeer gebrekkig. Wy vinden ons grootlyks verlegen, wegens de gronden, de beginzels en het aanbelang deezer Geſchillen, dewyl wy de Schriften, waar uit dezelve te ontdekken zyn, miſſen."

Digitized by Google

Onze Kerklyke Geſchiedſchryver heeft, om zyn Werk zo volledig als mogelyk te maaken, en eenigzins een leiddraad te geeven aan de zodanigen, die de Kerklyke Geſchiedenis leeraaren, of zich in dezelve oefenen, welken zy volgen kunnen, door eene menigte van voorvallen, die tot nog niet verzameld of in orde geſchikt zyn, eene algemeene Schets ontworpen, die ons de voornaamſte trekken van den Staat des Godsdiensts, zints de Achttiende Eeuwe, voor oogen ſtelt; hoopende, dat, ten voeglyken tyde, een bekwaam en onpartydig Schryver zynen arbeid aan dit waardig onderwerp zal te koste leggen. Terwyl elk, die geen volſlaagen Vreemdeling is in de hedendaagſche Letterkunde, te over weet dat 'er veele werken voor handen zyn, waar uit men genoeg kan ontleenen, om aan eene Schets als de zyne, een voeglyke houding en het noodige cieraad by te zetten. Ach, hadt die groote Man zelve dit wat breeder uitgewerkt. Buiten twyfel hebben hinderpaalen van dien aart, als wy hier boven, met zyne eigen woorden, aanroerden, hem afgeſchrikt. Zyns ondanks heeft hy ook door die beletzelen, eenige misſlagen begaan in deeze Schetze zelve; eenige der voornaamſte worden aangeweezen en verbeterd door de kundige hand van den Heer MACLAINE, die, zomtyds, zyne pen eenige ſtrenge aantekening laat ontvallen.

Behalven deeze Schets, van welke wy het niet noodig agten eene Schets te geeven, ontmoeten wy hier twee dubbelleezens waardige Aanhangzels van den *Engelſchen Vertaaler*. Het eerſte behelst. *Eenige Aanmerkingen over den tegenwoordigen Staat van den Hervormden Godsdienst, en den invloed der verbeteringen in de Wysbegeerte en Weetenſchappen, op deszelfs voortplanting en bevordering.* In deeze wordt de waare Wysbegeerte den verdienden lof gegeeven, en de valschlyk zo genaamde Wysbegeerte, naar verdienſten, gebrandmerkt. De Eerw. MACLAINE houdt zich ten vollen verzekerd, „ dat, even gelyk de *Waare Christlyke Godsdienst* nooit iemand tot *Bygeloof* zal vervoeren, zo ook de *Waare Wysbegeerte* niemand tot *Ongeloof* of *Twyfelaary* zal brengen. ——— „ Wy moeten ons ", luidt zyn rechttydig vermaan en herhaalens waardige waarſchuwing, „ niet laaten bedriegen, door den Naam van Wysgeeren, welke aan zekere fyne uitpluizers in de Redeneerkunſte, die veel meer overéénkomst hebben met de zich veel verbeeldende Drogredenaaren, dan met de waare Wyzen. Wy behooren, in zo verre, alle onderſcheiding niet te vergeeten, dat wy de Wysgeerte van eenen BACON, eenen NEWTON, eenen BOYLE

ER

Digitized by Google

en eenen NIEUWENTYD, verwarren met de verwilderde oogmerken en redenkunſtige buitenſpoorigheden van eenen BOLINGBROKE, of de zwakke drogredenen van eenen VOLTAIRE. En, ſchoon de opregtheid ons de bekentenis afvordert, dat zommige Mannen van waare Geleerdheid, ongelukkig genoeg geweest zyn, om tot Ongeloof te vervallen, en de liefde moet weenen, als zy ziet, dat een HUME en een D'ALEMBERT, zich voegen by eene ſoort van Menſchen huns onwaardig, en een duister en troostloos ſtelzel optooien met den luister hunner verheevene bekwaamheden, zal nogthans, de billykheid vrylyk mogen zeggen, dat noch hunne Geleerdheid, noch hun Vernuft de oorzaaken zyn hunner Twyfelaarye."

Het tweede Aanhangzel geeft ons *Een omſtandig en egt Berigt van de Briefwisſeling, in den Jaare MDCCXVII en MDCCXVIII, gehouden tusſchen* Dr. WILLIAM WAKE, *Aardsbisſchop van* Kantelberg, *en eenige Leeraars van de* Sorbonne *te* Parys, *betreffende een Ontwerp van Vereeniging tusſchen de* Engelſche en Gallicaanſche Kerken. Waar uit blykt. — *Vooreerst.* Dat de Aardsbisſchop WAKE de Eerſte Aanvanger niet was van deeze Briefwisſeling, noch de Man, die een ontwerp vormde van Vereeniging tusſchen de twee gemelde Kerken. — *Ten tweeden*, dat hy nimmer, om deeze Vereeniging te bevorderen, of, vredeshalven, aanboodt één enkel Stuk van de vastgeſtelde Leer en Tugt der Kerke van *Engeland* op te geeven. — *Ten derden.* Dat eenige begeerten van Vereeniging met de Kerk van *Rome*, in 's Aardsbisſchops Brieven te beſpeuren, ontſtonden uit eene hoope, die hy, in den beginne, koesterde van eene aanmerkelyke Hervorming in die Kerke, en ſteunden op de verwagting, dat de ongerymdſte Leerſtellingen, daar in voorgeſtaan, zouden vervallen, indien zy eens beroofd wierden van derzelver ſterkſte ſteunzel, het Pausſelyke Gezag: de verwoesting van welk Gezag de eigenlyke grondſlag was van deeze Briefwisſeling. — Dit gaat gepaard met en wordt geſtaafd door de echte Papieren, waar in veele Leezers, byzonderheden, van hun zeker niet verwagt, zullen aantreffen. De Geestlyken ſpreeken hier zomtyds als onder vier oogen; en komen meer uit in dit gemeenzaam onderhoud, dan in volwrogte Schriften.

Eindelyk word dit Deel, en de geheele Geſchiedenis, opgecierd door *Tydrekenkundige Tafels*, welker nette druk het oog behaagt, en die, door derzelver keurigheid, in alle opzigten, voor geene Tafels, van dien aart, behoeven te wyken. Zy leveren ons, met eenen opſlag, van Eeuw tot Eeuw, de Oppervorſten — de Pausſen of Bisſchoppen van *Rome* —

de Kerklyke en Godgeleerde Schryvers — de Ketters — de merkwaardige Gebeurtenisſen, Godsdienſtige Gewoonten en Inſtellingen, en Ongewyde Schryvers.

Wy zouden aan dit Werk, en ook aan onze *Letter-Oefeningen*, te kort doen, wanneer wy, uit dit Deel, niet even als uit alle de voorgaande, een ſtuk onzen Leezeren aanbooden, en zullen, ten dien einde het hoofdzaaklykſte van 't geen hy ons wegens de *Lutherſche Kerke* berigt overneemen.

„ De *Lutherſche Kerk*, die haare Grondvesting van den Jaare MDXVII, en de Overleevering der *Augsburgſche Geloofsbelydenis* van den Jaare MDXXX rekent, vierde in vrede en voorſpoed, in de Jaaren MDCCXVII en MDCCXXX, de Eeuwgetyden dier merkwaardige Tydperken. Dezelve ontving, eenige jaaren geleden, eene groote vermeerdering van Leden, door den uittogt dier menigte van *Proteſtanten*, die *Saltzburg* en de Stad *Berchtoldsgaden* verlieten, om een vryer lugt te ademen, en onverhinderd hunnen Godsdienst te mogen handhaven. Een gedeelte deezer ballingen zette zich in *Pruiſen*, een ander in *Holland* te neder, en veelen toogen met hunne Huisgezinnen na *America*, en andere verre afgelegene Gewesten. Dit geval heeft grootlyks toegebragt tot het voortplanten der Leere, en het vermeerderen van het aanzien der Lutherſche Kerke, die dus niet alleen voet kreeg in *Aſia* en *America*; maar ook verſcheide groote Gemeenten in die verre Landen ſtigtte. — In *Duitſchland* is het lot der *Lutherſchen* zo voordeelig niet geweest: want het blykt, zo uit de openbaare voorvallen, als uit de klagten hunner Voorſtanderen, dat, in verſcheide deelen van dit Land, de *Lutherſchen*, door de *Roomſchgezinden* zeer onregtmaatig onderdrukt, en beroofd zyn van verſcheide regten en voordeelen.

„ Het is niet wel mogelyk geweest eenige verandering in de aangenome Leer en Tugt dier Kerke te wege te brengen: dewyl de oude Geloofsbelydenisſen en Regelen, die de Leer en de Kerk gebruiken, voorſchryven, in volle kragt blyven, en aangezien worden als de heilige Beſchermengels van der *Lutherſchen* Geloof en Eerdienst. De wyze, nogthans, om de Leerſtellingen der *Christenheid* op te helderen, aan te dringen en te verdeedigen, heeft, in de *Lutherſche Kerken*, verſcheide veranderingen ondergaan. — Omtrent den aanvange deser Eeuwe vondt men by de Leeraaren dier Gemeenſchappe, doorgaans, eene kunstlooze eenvoudigheid; alle Wysgeerige uitdrukkingen en afgetrokkene redenkavelingen werden aan eene zyde geſteld, als meer geſchikt om de Waarheden van het *Euangelie* te verdonkeren, dan op te helderen.

Maar

Digitized by Google

Maar in vervolg van tyd greep eene geheel tegenovergeſtelde wyze van denken ſtand, en verſcheide Geleerde Mannen kwamen tot het begrip, dat de Leerſtellingen der Chriſtenheid niet ſtaande konden blyven, indien ze door de Wysbegeerte niet geſchraagd en op eenen wiskundigen trant voorgeſteld en betoogd werden. —— De Regtsgeleerden, die, in de jongstafgeloopene Eeuwe, het overzien en verbeteren des Kerklyken Regts, onder de *Lutherſchen* in gebruik, op zich genomen hadden, voerden hunne onderneeming, met groote vlyt en yver, uit; en ons Kerkbeſtuur zou ten deezen dage een geheel ander gelaad vertoonen, byaldien de Oppermagten het nut en dienſtig geagt hadden, het oor te leenen aan hunne raadgeevingen en voorſlagen. Wy zien, in de daad, op verſcheide plaatzen onloochenbaare blyken, dat de ſchikkingen van deeze groote Mannen, ten opzigte van de uitwendige gedaante des Kerkbeſtuurs, de Tugt en den Eerdienst, met agting ontvangen zyn, en dat veelen zelf hunne denkbeelden, over het Leerſtuklyk gedeelte van den Godsdienst, meer of min omhelsd hebben. Te deezer oorzaake is het geheel niet te verwonderen, dat, omtrent verſcheide ſtukken, hevige geſchillen gereezen zyn tusſchen hen en de Beſtuurders der Kerke. De *Lutherſche Leeraaren* vreezen, dat, indien de gevoelens van eenige deezer Hervormeren ſtand grypen, de Godsdienst geheel en al aan de inzigten der Regeeringe zal ondergeſchikt, en een louter Werktuig van Staatkunde worden, en 't zyn de Kerklyken niet alleen die dit dugten; maar eenigen der Regtsgeleerden, Mannen van Godsvrugt en Braafheid, hebben die zelfde vreeze.

„ De vryheid van denken, ſpreeken en ſchryven over Godsdienſtige Onderwerpen, welke in de laatstvoorgaande Eeuwe, de overhand begon te krygen, ontving in deeze meerder kragten en nam hooger vlugt; in zo verre, dat Ongeloovigen en Dweepers moeds genoeg hadden, om, onbelemmerd, hunne buitenſpoorigheid en geestdryvery onder het gemeen te brengen. In gevolge hier van hebben wy gezien en zien nog dagelyks, dat veele Dweepers en Vinders van nieuwigheden, van tyd tot tyd, te voorſchyn komen, en, door den invloed der Geestdryvery of van verwilderde harsſenen, hunne wanbegrippen en droomen onder het Volk verſpreiden, en dus veelen van de Gemeenſchap der vastgeſtelde Kerke aftrekken, of, ten minſten, twisten en verdeeldheden, van de onaangenaamſte ſoort, veroorzaaken. —— Veelen beeldden zich in, dat zy Godlyke aanblaazingen ontvangen hadden, of waagden het, van wegen den waan hunner meerdere bekwaam-

Digitized by Google

heid en verhevener verſtand, zich voor Hervormers van de Leer en Tugt der Kerke op te werpen. Veele Schryvers namen de pen op tegen deezen hoogmoedigen en dweependen hoop, ſchoon het meerendeel der geenen die denzelven uitmaakten, niet verdienden door Mannen van eenig aanzien beſtreeden te worden; als zynde veel eer veragting dan tegenſtand waardig. En, in de daad, het was niet zo zeer de kragt van rede en overtuiging, als wel de ondervinding van den ſlegten uitſlag, die deeze Dweepers van hunne dwaasheid overtuigde, en deedt afſtaan van hunne harsſenſchimmige ontwerpen. Hunne onderneemingen konden den toets des tyds en van het gezond verſtand niet doorſtaan: en dus vervielen zy, naa eenig gerugt gemaakt te hebben, in de vergetelnisſe. Zodanig is het algemeen en welverdiende lot van meest alle Dweepende belhamels der misleide menigte, zy komen ſchielyk voor den dag, en vertoonen zich eenigen tyd, als vuurige lugtverſchynzels; maar verdwynen doorgaans welhaast: dewyl zy hunne eigene zaak omverſtooten, door hunne onvoorzigtigheid of hardnekkigheid, door hunne geſtrengheid of ongeregelden wandel en inwendige verdeeldheden."

Hier op laat de Heer MOSHEIM een Berigt van de *Herrenhutters* volgen, in zeer algemeene en onbepaalde bewoordingen, waarom de Heer MACLAINE het noodig geoordeeld heeft er eene aantekening by te voegen die, naar verdienſten, de heillooze Leerſtellingen en ſchandelyke Gebruiken, ſtrekkende om niet alleen de geheiligde Waarheden van het Euangelie te misvormen, maar ook alle de grondſtellingen der Zedelykheid te ondermynen, gispt, en geſtaafd is met bewyzen van eenen klemmenden nadruk; doch wy wyzen den Leezer tot het Werk zelve, en gaan voort om te vermelden wat de Geſchiedſchryver ons oplevert van den Staat der Wysbegeerte onder de *Lutherſchen*.

„ Naar veeler oordeel was het behulp der Wysbegeerte volſtrekt noodzaaklyk om den inbreekenden vloed des Bygeloofs te ſtoppen, en de overſtrooming daar van te beletten; men dagt dat deeze alleen dit heerlyk einde kon bereiken. Hierom werd de beoefening der Wysbegeerte, welke omtrent het einde der voorgaande Eeuwe ſcheen te vervallen, nu verleevendigd, op een' redelyker voet gebragt, en met meer dan gemeenen yver voortgezet. Die tak der Wysbegeerte, welke bekend is onder den naam van *Bovennatuurkunde*, kreeg in 't algemeen de voorkeuze: dewyl deeze ons opgeleidt tot de eerſte beginzels der dingen, en de voortgangen, in die gewig-

Digitized by Google

wigtige Weetenſchap gemaakt, waren zeer aanmerkelyk. — Deeze verbeteringen was men voornaamlyk verſchuldigd aan het diepdoordringend vernuft van den onſterflyken GODFRIED WILLEM LEIBNITZ, die een nieuw licht over de Bovennatuurkunde verſpreidde, en aan deezen tak der Wysbegeerte eene geregelder gedaante gaf. Nog hooger trap van volmaaktheid ontving dezelve van den Wysgeerigen arbeid des ſchranderen en onvermoeiden CHRISTIAAN WOLFF, die de Bovennatuurkunde tot een Stelzel bragt, en aan haare beſluiten de kragt en baarblyklykheid van wiskundige betooging byzette. Onder die nieuwe en agtbaare gedaante, trok zy de aandagt en hoogagting van het meerendeel der Wysgeeren in *Duitschland*, en in 't algemeen van de zodanigen, die, op 't ſpoor der betoogende baarblyklykheid, de Waarheid zoeken. Men bediende 'er zich volyverig van, om de groote waarheden van den Natuurlyken en Geopenbaarden Godsdienst op te helderen en te ſtaaven. — Deeze bevlytiging der Wysbegeerte baarde veel onrust by zommige Godvrugtige Mannen, die zeer bezorgd waren om de Leerſtellingen des *Christendoms* zuiver en onvermengd te houden, en zy kantten, diensvolgens, zich op het ernſtigſte daar tegen. Hier door werdt het oude geſchil tusſchen de *Wysbegeerte* en de *Godgeleerdheid*, het *Geloof* en de *Rede*, ongelukkig, verleevendigd, en is, jaaren lang, met veel hevigheids gevoerd. Want veelen zyn van gevoelen, dat deeze Bovennatuurkundige Wysbegeerte de jeugdige gemoederen vervult met denkbeelden, die geenzins ſtrekken om de Leerſtellingen van den Godsdienst, en de Geboden, daar in voorgeſchreeven, te begunſtigen; en dat zy, aangezet door de hitte der verbeeldingskragt, in dien leeftyd vol losheids en hoogmoeds, ligt tot eene trotſche verſmaading van de Leer der Openbaaringe vervallen, en de Rede, bovenmaate verheffende, dezelve aanzien als de eenige onfeilbaare Leidsvrouwe der Menſchenkinderen: en, eindelyk, dat dezelve, in ſtede van een nieuw licht te verſpreiden over de Godgeleerdheid, en 'er agtbaarheid aan toe te voegen, in tegendeel, niet weinig heeft toegebragt om die Weetenſchap te verdonkeren, en in wanagting te brengen.

„ Om deeze hevige en zwaare beſchuldiging tegen de Bovennatuurkundige Wysbegeerte te regtvaardigen, beroepen zy zich op de Schriften van LAURENS SCHMIDT, dien zy doorgaans, naar zyne Standplaatze, den *Wertheimſche Vertaaler* noemen. Deeze Man, die geenzins van bekwaamheden ontbloot, en door en door bedreeven was in de meergemelde Wysbegeerte, onderaam, eenige jaaren geleden, eene

Digitized by Google

nieuwe *Hoogduitſche Overzetting* van de Heilige Schrift te vervaardigen; hy wilde 'er een nieuw Stelzel van Godgeleerdheid byvoegen, in eene Wiskundige orde opgeſteld, 't geen hem tot een Leiddraad zou dienen, in het ontvouwen der Gewyde Bladeren. Zeer ſlegt bekwam deeze onderneeming aan SCHMIDT: dewyl hem van alle kanten heftigen wederſtand werd geboden, en hy zich den algemeenen haat op den halze laadde: want nauwlyks hadt hy de *Vyf Boeken* van MOSES uitgegeeven, tot eene proeve van zyne Schryfwyze en bekwaamheden, of hy vondt zich niet alleen aangevallen door verſcheide Schryveren; maar ook voor het opperſt Gerigtshof des Ryks gedaagd, en daar beſchuldigd als een vyand van den *Chriſtlyken Godsdienſt*, en een Beſpotter van de Godlyke Waarheid. De hoofdzaak zyner beſchuldiginge was, dat hy ſtoutlyk afweek van de gemeen aangenome uitlegging eeniger plaatzen in de Boeken van MOSES, die men doorgaans ſtelt dat op den MESSIAS ſlaan (*). Hy werd in de gevangenis geworpen, en men hieldt zyne dwaalingen voor des doods waardig; maar hy ontkwam gelukkig zyne Oppaſſers, en redde zich door de vlugt."

(*) [De Hoogleeraar geeft hier ſlegts de helft der beſchuldiginge, in den Jaare MDCCXXXVII tegen SCHMIDT ingebragt; wanneer hem ten laste werd gelegd, dat hy hadt getragt te bewyzen, dat 'er geen het geringſte ſpoor noch ſchaduwe van de Leer der Drieëenheid, noch eenige Voorzegging van den MESSIAS, in de Vyf Boeken van MOSES, zyn te vinden. Het was op het gezag van een Keizerlyk Bevelſchrift, door CAREL DEN VI aan de Ryksvorſten gezonden, dat SCHMIDT in de Gevangenis werd geworpen.]

Brieven van eenige Portugeeſche en Hoogduitſche Joden aan den Heer de VOLTAIRE. *Naar de derde uitgave, uit het Fransch vertaald. Tweede Deel. Te Amſterdam by* Yntema en Tieboel 1773. *Behalven het Voorwerk en den Inhoud* 544 *bladz. in groot octavo.*

HEeft men, in 't voorige gedeelte dezer Brieven, de onvoorzichtige handelwyze van den Heer *de Voltaire*, in 't beſpotten der Schriften des Ouden Verbonds, meermaels op 't duidelykſte ten toon geſteld gezien; het tweede Deel van dit Geſchrift levert ons hier van niet min handtaſtlyke voorbeelden. Ieder Brief, getuigenis dragende, van des Schryvers gegronde Oordeel- en Oudheidkunde, ontvouwt ons, in een levendigen ſchryftrant, een aental van misſlagen, die niet wel

Digitized by Google

wel verſchoonlyk gehouden kunnen worden. En onder het aentoonen van dezelven, deelen ons deze Brieven verſcheiden ophelderingen mede, over etlyke byzonderheden, die de Geſchiedenis van 't Joodſche Volk, deszelfs Wetten, Gewoonten en Zeden betreffen. Ene oplettende lezing van dit Geſchrift kan des van een wezenlyken dienst zyn, ten beteren verſtande veler plaetzen der Heilige Schriften; en tot een duidelyker begrip van de ongegrondheid der veelvuldige ſpotternyen tegen derzelver inhoud. Men ziet, alles behoorlyk nagegaen zynde, ten klaerſte, dat zy niet de Heilige Schriften onteeren, maer den Spotteren zelven tot ſchande ſtrekken; voor zo verre 't baerblyklyk is, dat zulke ſpotzieke vernuften lasteren 't geen zy niet verſtaen, en zich meer toeleggen, op het voortbrengen van zogenoemde geestigheden, dan op het onzydig onderzoeken der waerheid; dat een ſchandlyk misbruik van 't Vernuft is.

Zulks toonen ons deze Brieven, met het nagaen veler byzonderheden, die in de Mozaïſche Wetten berispt worden; met het overwegen van verſcheiden geſchiedenisſen en verrichtingen der Jooden, welken men in een haetlyk licht voordraegt, en eindelyk met ene gezette beſchouwing van de misvattingen en valschheden, die de Heer *de Voltaire* te berde gebragt heeft, in zyne *Verhandeling over de Verdraegzaembeid*; daer hy, onder voorwendzel van de Verdraegzaemheid te bewyzen, door het voorbeeld der Joodſche Natie, dat Volk en hunne Heilige Boeken ſmaedlyk bekelt. — Dit is de drieledige hoofdverdeeling der Brieven in dit tweede Stuk vervat; en ieder gedeelte behelst zo vele aenmerkelyke byzonderheden, waer van de ene genoegzaem zo gewigtig is als de andere, dat wy tyd geſpild hebben, met ons tot het een of ander Artykel, ter proeve uit dit tweede Deel, te bepalen. Nu viel het oog op de blyken der onoplettendheid, dan op die der onkunde, of ook wel op die der kwade trouwe van den Heer *de Voltaire*; hier trok ene oordeelkundige verklaring van ene Wet onze aendacht, daer bepaelde ons ene juiste opheldering van ene veel al verkeerd begrepen geſchiedenis of verrichting; en elders werden wy uitgelokt door ene zeer wel voorgeſtelde verdeediging tegen een laster den Jooden aengewreven. Zodanig ene ſoort van verlegenheid heeft ons ten laetſte van alle zulke byzonderheden doen afzien, en bewoogen, om liever het ſlot van 't geheele Werk den Lezer onder 't oog te brengen. Men kan 'er uit zien, hoe deze Joodſche Brieffchryvers, door de pen van den Heer Abt *Guenée*, die men thans in Frankryk voor den Autheur van dit Geſchrift erkent, de ſcher-

pe tael van *de Voltaire* beſcheiden weten te beantwoorden; en de uitmuntende talenten van dien vernuftigen Schryver hoog waerderen, ſchoon ze zich zeer geraekt gevoelen over zyne hoonende ſpotternyen, met onderwerpen, die hun heilig zyn, en welken hy niet behoorlyk onderzogt heeft, om 'er met de vereischte kundigheid onpartydig over te ſchryven. — Ze vangen, met betrekkinge tot het oordeel, dat de Heer *de Voltaire* over deze Brieven geveld heeft, aldus aen.

„ Onze Brieven, myn Heer, hebben het geluk niet gehad van u te behaagen. Vergeefs hebben wy daar in op den gemaatigdſten toon geſproken! Vergeefs hebben wy in dezelve, overal, de zagtſte beoordeeling door de vleiendſte loffpraaken gemaatigd. Gy hebt dezelve aangezien als ſtout, onvriendlyk, en alleen goed voor Oordeelkundigen zonder ſmaak.

„ Zo als ze evenwel zyn, oordeelt gy ons niet bekwaam dat wy ze geſchreeven hebben. Het zy uit jokkerny, het zy uit overtuiging, gy onderſtelt althans, dat iemand ons zyne pen geleend heeft; en zeer misnoegd op onzen Schryver, zegt gy van hem, eenigzins op een knorrigen toon:

TEXT.

„ Ik zal hem nooit tot myn Geheimſchryver verzoeken.'

VERKLAARING.

„ Zie daar, hem wel geſtraft! Voor 't overige, myn Heer, zult gy wel doen om hem daar toe niet te verzoeken: hy bemint de waarheid, en gy houdt niet van tegengeſproken te worden; gy zoudt moeite hebben om te zamen te leeven.

TEXT.

„ Aangezien hy zyne Meesters als bloote Weetnieten doet ſpreeken.'

VERKLAARING.

„ Indien gy niet voldaan zyt, myn Heer, over de wyze, op welke hy ons doet ſpreeken, wy gelooven geene reden te hebben om 'er ons van te beklaagen: het komt ons voor, dat zyne Brieven eenigen opgang gemaakt hebben. Geleerden, die veel van u houden, en wier goedkeuring ons daar door te waardiger is, hebben geene zwaarigheid gemaakt te ſchryven, dat *het den Joodſchen Schryveren noch aan Geest, noch aan Geleerdheid ontbreekt*, dat in hunne Brieven goede aanmerkingen en naſpooringen, enz. gevonden worden (*). Anderen hebben (het geen ons nog meer ſtreelt) in dezelve

(*) Voyez *le Mercure & le Journal Encyclopedique*, Année 1769. *De Autheur.*

Digitized by Google

ve niet alleen *gemaatigdheid* (*), maar ook *vriendlykheid* en *beſchaafdheid* gevonden. Door welke noodlottigheid, myn Heer, hebt gy aldaar juist recht het tegendeel beſpeurd?

T E X T.

, Indien ik niet de verdraagzaamſte der menſchen was, zoude ik u zeggen, dat gy de ſtoutſte en de minst vriendlyke der menſchen zyt.'

VERKLAARING.

, ô Gy verdraagzaamſte der menſchen!' „ Uwe Verdraagzaamheid is bekend: zy vertoont zich op ieder bladzyde van uwe Schriften.

, Ik zoude u zeggen,' enz. „ Gy hebt zo veele verpligtende dingen van zo veele braave Christenen gezegd! gy zoudt ook wel eenige zoete dingen aan ongelukkige Jooden mogen zeggen!

, De ſtoutſte der menſchen,' enz. „ In de daad, aan den Heer DE VOLTAIRE te hebben durven zeggen, dat hy een kleinen misſlag heeft begaan omtrent de Midianiten en hun land, enz. enz. dat is wel ſtout; het beweezen te hebben, dat is wel onvriendlyk!

„ Maar willens en weetens aan zyne Partyen ongerymdheden toeſchryven, welke zy niet gezegd hebben; hen uitmaaken voor lieden, die door den geest van partyzugt beheerscht worden, voor oploopenden, voor bloote Weetnieten, enz. dat is het toppunt van Vriendlykheid!

T E X T.

, Gy vergeet, in welke Eeuwe gy ſchryft. Uw Hekelſchriftje deugt nietmetal by braave lieden, die eenige weinige kundigheden bezitten.'

VERKLAARING.

„ Wy hebben uwe beoordeelingen beantwoord, myn Heer, zonder een Hekelſchriftje te ſchryven. Niets is vreemder van ons karakter en onze oogmerken dan het Hekelſchrift.

, Braave lieden, die eenige weinige kundigheden bezitten', „ en die iets meer dan eenige weinige kundigheden hadden, hebben, gelyk gy weet, onze Brieven met hunne goedkeuring vereerd: en het is 'er verre af, dat gy zelve ze voor ten eenemaale als niets betekenende hebt gehouden, daar gy ze met uw Antwoord vereerd hebt.

„ Wy vergeeten, in welke Eeuwe wy ſchryven! Vergeet gy het niet meer dan iemand, gy, myn Heer, die, in de Achtien-

(*) Voyez *le Mercure, les Journaux des Beaux Arts, de Verdun, des Savans, le Monthly Review*, enz. enz. *De Autheur*.

Digitized by Google

tiende Eeuwe, uwen Tydgenooten zoudt willen doen gelooven, dat, ten tyde van Moſes, de Staatspapieren der Phenicíſche Steden, de Rekenboeken van haare Kooplieden, de Boeken van haare Schryvers, die van SANCHONIATHON, van JOB, van THAUT, enz. op ſteen geſchreeven waren, ongetwyfeld tot geryf der Leezeren, en om dies te gemaklyker te kunnen vervoerd worden? Gy, die u zelven van de Kunst rekent te zyn, en die beweert, dat onder alle de Gieters en onder alle de Goudſmeden van de Achttiende Eeuwe niet één gevonden wordt, die, zonder een wonderwerk, binnen de zes maanden, een Gouden Kalf van drie voeten hoog, en ruuw bewerkt, zoude kunnen maaken; die, om het te bewyzen, de handgreepen optelt, van welke men zich bedient, wanneer men Meesterſtukken van de Kunst, Beelden voor uwe openbaare Pleinen, giet; die uwe tydgenooten voor onnozel genoeg houdt, om zich door dit ydel vertoon te laaten verbluffen? Gy, die voor een Scheidkundige uitkomt, en die, in 't jaar MDCCLXXI, in de Scheidkunde geen ander drinkbaar goud kent, dan het drinkbaar goud der Kwakzalveren; gy, die in den jaare MDCCLXXI, zo veele jaaren naa STAHL, onkundig zyt, of u vleit voor uwe Leezers de Scheidkundige handgreep te kunnen verbergen, welke hy uitvondt, en die aan geen' Scheidkundige, aan geen' Leerling in de Scheidkunde onbekend is? Gy, die, in den jaare MDCCLXXI, zegt, en het eens en andermaal herhaalt, dat de Jooden hunnen GOD menschlyke offeranden offerden; dat hunne Wet deeze verfoeielyke ſlagtoffers van hun eischte; dat het een Menschëetend Volk was, dat hunne Propheeten hun tot een lekker onthaal beloofden, het vleesch van het Paard en van den Ruiter, enz. enz.

„ Indien het voor uwe Eeuwe is dat gy alle deeze fraaije dingen ſchryft, wat denkbeeld, myn Heer, maakt gy dan van uwe Eeuwe!

„ Gy hebt, waarſchynlyk, tot u zelven gezegd, toen gy de pen opvatte, het geen een vermaard Schryver (*), aan wien gy dit zeggen toeſchryft, niet tot zich zelven gezegd heeft: „ Myne tydgenooten zyn weetnieten en zotten. Myn beroem-

(*) Zie het *Evangile du jour*. Men legt aldaar ten maaten by de zelfde woorden in den mond van den geleerden Abt FLEURY, een Schryver, geene minder agting waardig om zyne opregtheid, als om zyne gezonde en verſtandige Wysbegeerte. Men doet hem tot een beginzel ſtellen, dat zyne Tydgenooten „ onnozelen" zyn, wien men alles kan diets maaken. *De Autheur.*

Digitized by Google

roemde naam en myn beſlisſende toon zullen hen misleiden. Het zyn onnozele lieden, zwakke en niet-denkende verſtanden, die mooie woorden voor redenen, en klatergoud voor bewyzen aanneemen: ik zal ze doen lachen, en zy zullen my gelooven'. Zie daar, ongetwyfeld, de ſoort van Leezers, voor welke gy gedagt hebt, dat uw Antwoord goed zyn zoude. Voor deezen is het vernuftig, keurig en vermaaklyk woordenſpel geſchikt, het welk gy uitſchiet tegen een Maandlykſch Schryver (†), die een gunſtig berigt van onze Brieven heeft gelieven te geeven: even als of hy de eenige ware, die 'er wat goeds van gezegd heeft! Gy zyt, derhalven, onkundig, dat onder alle uwe Maandlykſche Schryvers niet één is, die 'er niet gunſtig van geſproken heeft. In de daad, men zou zeggen, dat gy niets anders leest dan de *Année Littéraire*; geen een trek uit het zelve ontſnapt u! Dit *Année Littéraire* is voor u het zelfde 't geen de Jooden zyn; gy laat 'er overal den uiterſten afkeer voor blyken, en begint 'er onophoudelyk op nieuw van te ſpreeken! Men ſpreekt niet zo veel over het geen men veragt.

„ Wy hebben de eer niet van den Schryver van het *Année Littéraire* te kennen; doch wy leezen, zo wel als gy, myn Heer, zyne Schriften; en wy zullen openlyk betuigen, dat tegen den dubbelden ſtroom van ongodsdienſtigheid en een kwaaden ſmaak te worſtelen, gelyk hy zo veele jaaren gedaan heeft, is aan zyn Vaderland een heilzaamen dienst te doen.

WEDERKEERIGE RAAD.

„ Gy eindigt, myn Heer, met ons eenen raad te geeven; zoude het ons geoorlofd zyn u dien weder te geeven?

TEXT.

, Gelooft my, laat uwe oude Schriftuurverklaarders daar, en hoont de Christenen niet'.

VERKLAARING.

, Laat uwe oude Schriftuurverklaarders daar'. „ Waarom ze daar gelaaten, zo ze nuttig kunnen weezen?

, Hoont de Christenen niet'. „ Gy begint eensſlags wel een yverig belang in de Christenen en het Christendom te ſtellen! Wel,

(†) De hoon, om onzent wille, den Schryver van het *Année Littéraire* aangedaan, vermeerdert onze dank erkentenis jegens hem, en jegens alle de Maandlykſche Schryvers, die een gunſtig berigt van onze Brieven gegeeven hebben. Wy zien, waar men zich aan bloot ſtelle, wanneer men vrymoedig durft oordeelen over de Schriften, waarin over den Heer DE VOLTAIRE en zyne Werken gehandeld wordt. *De Autheur.*

Digitized by Google

Wel, myn Heer, men kan u wederleggen, zonder, noch de Christenen, noch een Christen, te hoonen. Met gematigdheid en met betooning van eerbied de misslagen eens Schryvers aanwyzen, is geen hoonen.

, Hoont de Christenen niet'!„ De raad is verstandig: maar aan wien geeft gy dien? Aan Jooden, die niets anders doen, dan tegen uwe beschuldigingen de gewyde Boeken, op welke het geloof der Christenen gebouwd is, verdeedigen? Geef dien aan den Schryver van de *Homelies sur l'Ancien & Nouveau Testament*, aan den Schryver van de *Questions de Zapata*, aan den Schryver van het *Diner du Comte de Boulainvilliers*, aan den Schryver van het *Dictionnaire Philosophique*, van de *Epitre aux Romains*, van het *Evangile du jour*, enz. Zie daar, myn Heer, de geenen, welken men moest raaden, de Christenen niet te hoonen.

, Hoont de Christenen niet'. „ Wat zoude dit zeggen, en de gemelde Schriften (*), stoffe opleveren tot eene uitvoerige en wreede verklaaring, indien wy kwaadaartig waren; doch wy zullen het hier by laaten: oordeel gy, of wy het Hekelschrift beminnen.

, Gelooft my, laat daar', enz. „ Geloof gy zelve ons, myn Heer: laat daar de Scheidkunde (dit hebben wy u reeds gezegd), en de Gietkunst, en de Kunst van op steen te schryven, enz. Laat daar, inzonderheid, de Hebreeuwen, hunne Taal, hunne Wetten, hunne Geschiedenissen, enz. of wanneer gy 'er van spreeken wilt, doe het voortaan met meer naauwkeurigheid en onpartydigheid.

BESLUIT.

„ Wat hebben wy zoeken uit te werken, myn Heer, met alle deeze aanmerkingen? Den Heer DE VOLTAIRE te vernederen, en baldaadig over een' groot' Man te zegepraalen? Verre van ons zulke gedagten! Aangevallen, mishandeld in onze Aardsvaders, onze Koningen, onze Propheeten, onze Wetten, onze Zeden, enz. hebben wy het ons geoorlofd gerekend ons te verdeedigen, de zulken de oogen te openen, die door uwen styl en uwe geestige slagen misleid worden, en hen te overtuigen, dat men, inzonderheid wanneer over de Jooden wordt gehandeld, onderzoek moet doen eer men u ge-

(*) De Christenen worden aldaar met zo veele woorden uitgemaakt voor *Geestdryvers*, voor *Vervolgers*, voor *Guiten*, voor *Zotten*, voor *Bedriegers*, enz. Men zegt hun, dat *ze gelogen hebben met hunne Evangeliën*; dat *ze gelogen en op eene belachlyke wyze gelogen hebben met hunne Wonderwerken*, enz. De Uitgeevers.

Digitized by Google

geloove; dat gy, welk een groot Man, welk een Wysgeer gy ook zyt, egter, uwe oogenblikken van verſtrooijinge van gedagten, uwe vooroordeelen en uwe dwaalingen hebt; dat uwe aanhaalingen zomwylen valsch, uwe vertaalingen ongetrouw, uwe ſtellingen ſtout, en uwe beoordeelingen onnaauwkeurig zyn; in één woord, dat altoos by uwe woorden te zweeren, u voor een kundig Leidsman en eene onfeilbaare Godſpraak te houden, gelyk zo veele ligtgeloovige Leezers gedaan hebben, zo veel is, als zich aan een klaarblyklyk gevaar bloot ſtellen om dikmaals bedroogen te worden.

„Voor 't overige, myn Heer, rekenen wy het ons tot een pligt, ten beſluite dit volgende openlyk te erkennen; dat die menigte misſlagen, tegenſtrydigheden, verkeerde gevolgtrekkingen, enz. welke wy in uwe Schriften hebben aangeweezen, en zo veele andere, welke men aldaar nog zoude kunnen aanwyzen, noch onze agting voor uwe perſoonlyke hoedanigheden, noch onze bewondering van uwe bekwaamheden, verminderen. In weerwil van de ſcherpheid van uw Antwoord, en de vinnigheden van ons Wederantwoord, zullen onze loffpraaken niet minder opregt, noch onze wenſchen voor u minder vuurig zyn.

„Wy zeggen het met genoegen: van alle de Schryvers deezer Eeuwe is niemand met zo veel luister op het Letter-Tooneel verſcheenen. Geniet uwen roem: heersch in het Ryk der Letteren door kundigheden, in uwe landen door weldaaden. Dat uwe Landen eene openbaare ſchuilplaats zyn voor de ongelukkigen (*); roep derwaards de misnoegde Nyverheid (†); moedig de bevolking aan, verleevendig den Landbouw (§). Doe, door uwe zorge en op uwe kosten, de Franſche Fregatten in vryheid over het Meir vaaren (‡); regt

(*) Mejuffrouw CORNEILLE, de CALAS's, de SIRVEN's, en veele andere. *De Autheur.*

(†) Veele Werklieden van Geneve, door den Heer DE VOLTAIRE byéén verzameld en aan werk geholpen.

(§) Zie de *Brieven* van den doorlugtigen Schryver *aan den Biſſchop van Anneci*, enz. Men heeft den Heer DE VOLTAIRE verweeten, dat hy te veel geroemd heeft op zyne bedryven van weldaadigheid en edelmoedigheid. Dit verwyt is onregtmaatig: een groot Man, die vyanden heeft, heeft regt om te ſpreeken van het goed dat hy doet. Gelukkig de Eeuw, in welke alle de vermogenden goed doen, en het rugtbaar maaken. *De Autheur.*

(‡) Het eerſte Fregat, 't welk men op het Meir van Geneve gezien heeft, wierdt om ſchulden aangehouden. De Heer DE VOLTAIRE gaf 30,000 Livres om het in vryheid te ſtellen. Zie *les Ephemerides de Citoyen.* De Autheur.

Digitized by Google

regt Standbeelden op voor uwen Koning, Kerken voor den Allerhoogſten. En daar gy een geluk geniet, 't welk weinige Schryvers genooten hebben, dat de Winter des Ouderdoms in u het vuur des vernufts niet heeft uitgebluscht, zo wyd, met nut en roem, uwe laatſte poogingen aan het om verre werpen der verderflyke en zinnelooze ſtelzels uwer Drogredenaaren (*); en, hunne heimelyke morringen veragtende, neem, in weerwil hunner, den ſchandelyken blaam weg, waar mede zy de Wysbegeerte beklad hebben. Betoog tegen deeze ligtvaardige Schryvers het beſtaan van GOD, zyne Regtvaardigheid, zyne Voorzienigheid, enz. waarheden, in aller harten gegraveerd, dierbaar aan alle Volken, het alleen vaste ſteunzel der Maatſchappyen (†), welke hunne onvoorzigtige en

(*) Schoon de Heer DE VOLTAIRE, die het SYSTEME DE LA NATURE weerlegd heeft (*Quest. Encyclop.*), ons nodigt om het te leezen (*Quest. Encyclop.*) hebben wy het, egter, niet geleezen, en wy zyn 'er verheugd over. Zeer kundige Christenen verzekeren ons, dat het een niet minder verdrietig dan ongerymd Werk is, alwaar de Schryver, in de duisternisſen van zyne valſche Overnatuurkunde verward, onophoudelyk zich zelven tegenſpreekt. En op dit Werk hebben de Geleerden geroemd; mannen van allerleien rang hebben het, om zo te ſpreeken, opgegeeten; vrouwen hebben het geleezen! ô Frankryk! welk een Eeuw, en welk een ſmaak! *De Autheur.*

Deeze gulzigheid van het Algemeen is van korten duur geweest. „ Dit Werk", zegt de Heer DE VOLTAIRE zeer wel, „ is van zelf gevallen": ten klaarblyklyken bewyze, dat deszelfs kortſtondige opgang niet zo zeer moest geweeten worden aan de gewaande bekoorlykheden der ſchryfwyze, als aan de listige kunſtenaaryen der partyzugt. Het heeft, derhalven, noch de Eeuw noch de Natie kunnen ontëeren: de ſchande is alleen neergedaald op den Schryver, die het voortgebragt, en op den kleinen Aanhang, die het gehandhaafd heeft. Onder dit klein hoopje zelf komt niemand 'er openlyk voor uit, allen ſchaamen zy zich deswegen. *De Christen.*

(†) Op deezen grondſlag was het dat de Romeinſche Redenaar zyn Gemeenebest en zyne Wetten bouwde. „ Dat onze Burgers, zegt hy, derhalven beginnen met vast en zeker te gelooven, dat 'er Goden zyn, de Heeren van alles, en die alles beſtuuren, en wier oplettendheid ontdekt, wat een iegelyk is, wat een iegelyk doet, enz. *Sic igitur jam hoc a principio perſuaſum Civibus, dominos eſſe omnium rerum & moderatores Deos* ——— *& qualis quisque ſit, quid agat, quid in ſe admittat, intueri*". —— Dus dagten een SOCRATES, een PLATO, een ZALEUCUS, ja, alle de Wetgeevers der Oudheid. Welk een onderſcheid tuſſchen deeze groote Mannen en onze kleine Wysgeertjes! *De Autheur.*

Digitized by Google

en heiligſchendende ſtoutheid tragt omverre te werpen. Leer den Burgeren de gehoorzaamheid aan de Wetten, den Wetgeeveren de menschlievendheid, den Overheden eene verſtandige verdraagzaamheid. Maar wanneer gy dezelve predikt, ſluit 'er dan niet van uit menſchen, zo wel als gy, aanbidders van een eenigen GOD, uwe Broeders door de Natuur, uwe Vaders in het Geloof; een volk, om zyne rampſpoeden medelyden waardig, en, zo wy het durven zeggen, om zyne Oudheid, zynen Godsdienst en zyne Wetten, eerbied waardig.

Wy zyn en zullen altoos zyn, met de hoogſte agting en den diepſten eerbied,

MYN HEER!

Uwe zeer Nederige en zeer Gehoorzaame Dienaars,

JOSEPH BEN JONATHAN,
AARON MATHATHAI,
DAVID WINCKER.

In de Nabuurſchap van Utrecht,
1 November, 1771.

Het Eeuwgety van Utrechts verloſſing uit der Franſchen overmagt. Door DIRK BAARS. *Lidmaat der Hervormde Gemeente te Utr. Te Utrecht, by* D. Baars 1774. *In octavo, 71 bladz.*

EEn welmenend voorſtel door den Broeder *Baars*, in ene Godsdienſtige Oefening gedaen, geſchikt, om zyne Toehoorders te noopen, tot ene dankbare erkentenis aen Gods wonderdoende Goedheid. 's Mans opwekkende bedenkingen tot het verlevendigen van Gods Weldaden den Lande in 't algemeen, en der Provincie van Utrecht in 't byzonder bewezen, mitsgaders tot het dankbaer beantwoorden dier zegeningen, zyn gemoedlyk voorgedragen; doch zeer vervuld met een geest van bitterheid tegen den Roomſchen Godsdienst, en de Franſche Natie; dat dikwerf meer een vuurigen yver dan een bezadigd oordeel aenduidt. —— Zo men 's Mans wensch opvolgde, zag men, om de Jeugd te beter te wapenen, tegen *de leugenachtige ſchriften van Franschgezinde Schryveren dezer ondankbare eeuwe*, het gebruik der *Franſche Tirannye*, (dat Broeder *Baars* vermoedelyk voor onpartydiger houd,) weder in de Schoolen herroepen: en veelligt gaf hy 'er wel dra ene nieuwe uitgave van. „ Onze brave Voorvaderen, zegt hy, hebben de Kinderen, in de Scholen, in de Spaanſche en Franſche Tirannyen laten lezen, op dat zy, van

Digitized by Google

jongs af, de gerechtigheden des Here zouden leren kennen. — Doch helaas! ook dit krygt een einde! en zo word de Jeugd, en het volgend Nageslacht, de gelegenheid benomen, om de grote daden Gods te leren kennen; tegen het uitdruklyk bevel des woords Gods, als Psalm LXXVIII. 2——8. Deut. IV. 9. tot dat einde moesten die boeken in de scholen blyven". — Zo de Godsdienst aengekweekt moet worden, door de Natien tegen elkander te verbitteren, ziet het 'er ongelukkig uit.

De Gemeente van Israël tot het intreden voor Land en Kerk opgewekt, door J. J. v. DRUNEN *Prof. en Pred. te 's Bosch, Lid van 't Zeeusch Genootschap der Wetenschappen enz. Te Utrecht, by* J. C. ten Bosch 1774. *Behalven het Voorwerk 42 bladz. in groot octavo.*

EEne byzondere omstandigheid; doch by welker kennis het gunstig Gemeen, naer luid der Voorreden van dit Stukje, geen belang heeft, werd de bevelende wenk tot de uitgave dezer Predikatie. Prof. *van Drunen* heeft dezelve uitgesproken, den 13den van Wiedemaand des jaers 1773 ter hooge tegenwoordigheid van Nederlands Erfstadhouder. — Davids Vorstlyke vermaning, om *te bidden voor de Vrede van Jerusalem*, en deszelfs boezemwensch over Jerusalems Liefhebbers, *wel moeten ze varen, die U beminnen*, Ps. CXXII. 6, worden in deze Leerreden practicael ontvouwd, en vervolgens op Nederlands Volk overgebragt: met ene hartlyke waerschouwing voor dezulken die niet recht gezind zyn voor de Kerk en den Staet; ene opwekkende vermaning aen hun, die 't wel menen met Land en Kerk; doch niet uit den geloove werkzaem zyn; en ene aenmoediging der Godzaligen. Dit alles, in een stichtlyken ernst voorgedragen, wordt eindelyk met gepaste heilwenschen over zyne Doorluchtigheid Hoogheid beslooten.

Papieren over het spelen met de Kaart.

HEt herdrukken der *Leerreden* van *Henricus de Frein*, in zyn leven Bedienaer des H. Euangeliums te Middelburg, eerstmael uitgegeven in den jare 1719, heeft het verschil over het zondige, of de geoorloofdheid van het Kaertspel, in 't openbaer verlevendigd. De Eerwaerde *de Frein* heeft

heeft het Kaertſpel, als den Christenen *ongeoorlofd* voorgedragen, en zyne Toehoorders ten ernſtigſte daer tegen gewaerſchuwd. Op het herdrukken dier Predikatie heeft iemand goedgevonden een Geſchrift ter drukperſe te geven, om te bewyzen, dat het Kaertſpel *niet alleen onzondig en volkomen geoorlofd, maar zelfs nuttig en noodzaaklyk, ja zeer vorderlyk is, tot voortplanting van den Christelyken Godsdienst onder de Christenen.* Dan deze Schryver heeft tot nog ſlechts het eerſte gedeelte zyner Stellinge; betreffende het *onzondige* en *geoorlofde*, aengedrongen. Zulks heeft wel dra een ander opgewekt, om hem door een *Brief* te onderrichten, dat hy, *op ene onredelyke en verachtelyke wyze, het Werkje van den Weleetwaarden Heer* de Frein *getracht heeft te wederleggen.* Hier by is 't niet gebleeven; een ander heeft insgelyks de pen opgevat, om te toonen dat bovengemelde Paradoxe Schryver *niet alleen geen Christen is, maer zelfs niet weet wat het woord Christen beteekent.* En een derde heeft de moeite op zich genomen, om enige *Aenmerkingen* tegen het Stukje van den Paradoxe-Schryver *den onpartydigen Lezer ter beproevinge mede te deelen.* De Paradoxe-Schryver, dus van drie zyden aengevallen, ſchynt zich ſchrap te ſtellen om zich te verdeedigen; althans *by ſpeelt Schoppen Troef op*, in beantwoording van het eerstgemelde Tegenſchrift. Zo het de Lezers niet verveelt, en de Uitgevers 'er dus voordeel by vinden, ſtaet 'er vermoedelyk meer te volgen; daer wy echter, zo als 't geſchil behandeld word, geen nuttigheid in zien.

Wanneer men alle deze en dergelyke Papieren over dit onderwerp gelezen heeft, zal men duidelyk bemerken, dat het Kaertſpel, op zich zelve beſchouwd, niet hooger te waerdeeren zynde dan een kinderlyk tydverdryf, in de handen van bejaerde en min of meer geoefende Lieden, eer beſpotting dan beſtraffing verdient. Alles wel ingezien zynde, ontdekt men dat zy, die 'er zich tegenkanten, het Spel en 't Misbruik verwarren; en dat dezulken, die 'er voor pleiten, alle Misbruiken van 't zelve geweerd willen hebben. Beſchouwde men 't, gelyk het ons voorkomt, als een onnoozel kinderlyk tydverdryf, met afweringe van het Misbruik, dat 'er ligtlyk mede gepaerd gaet; dan zou men 't niet kwalyk nemen, in gezelſchappen, die niet geſchikt zyn, om elkander op ene andere wyze te vermaken; doch men zou die gezelſchappen hooger waerderen, in welken een ieder het zyne wist toe te brengen, om elkander nuttig te zyn. En men zou niet twyfelen, of het character van een overgegeven Kaartſpeeler, onder de verne-

Digitized by Google

derende characters van het redelyke Schepzel, den Mensch, tot jaren van onderſcheid gekomen zynde, te tellen zy. — De beste Lofreden, die ons voorſtaet over 't Spel gelezen te hebben, is te vinden in den *Guardian III D. bl.* 169 — 172; welker lezing wel aengeprezen mag worden.

Papieren betreklyk tot het voorgevallen te Schoonhoven, tuſſchen de reſpective Predikanten dier Stad.

HEt overbekende verſchil wegens het Avondmaal, voor enigen tyd byzonderlyk in de Provincie Groningen gevoerd, heeft ook in de Gemeente te Schoonhoven geen geringe onenigheid gebaerd. Dezelve is hand over hand toegenomen, zedert het beroep van den Eerwaerden *Chevalier*, die, ten gelegen tyde, zyn gevoelen hier omtrent met alle beſcheidenheid der Gemeente voordroeg; ſpoorende de onergerlyke Ledematen, onder behoorlyke bepalingen, aen, tot een ernſtig gebruik des Heiligen Avondmaels. 's Mans denk- en predikwyze over dit ſtuk was enigen in de Gemeente zeer tegen de borst; en 'er ontſtak, voor al na dat beide zyne Amptgenooten, de Eerwaerden Do. *van der Meer* en Do. *Duſart*, zich tegen hem begonden te verklaren, ene zeer hevige verbittering; die geſtadig is toegenomen, niet tegenſtaende de poogingen der achtbare Magiſtraet, om de woelinge zyner Amptgenooten te ſtuiten. — Intuſſchen heeft men twee Brieven te voorſchyn zien komen; een van *Philekleſius aan Do. J. Chevalier*, en een van *Ortodoxus aan den Eerwaerden Kerkenraad van Schoonhoven*; die beiden, onder haetlyke gevolgtrekkingen, met bitterheid, het 'er op toeleggen, om den Eerwaerden *Chevalier* van onrechtzinnigheid verdacht te maken; doch voorts, ten opzichte van 't verſchilſtuk, niets bybrengen, dat in de Groninger Twistſchriften niet met meer oordeels overwoogen is. En zo iemand lust hebbe, om het haetlyke dezer Brieven ontvouwd te zien, heeft hy ſlechts een korten Brief te lezen, geſchreven als een *Antwoord van een Heer uit Utrecht aan één zyner Vrienden*, over den inhoud dezer Papieren; waer in getoond word, dat deze Schriften enkel ſtrekken, tot voedzel voor meerder verbittering. Benevens deze Brieven heeft men ook nog gemeen gemaekt, een *Brief uit Schoonhoven aan een Heer te Utrecht geſchreeven*; behelzende een Verhael van 't voorgevallene te Schoonhoven in deze onlusten. — Volgens dit Verhael, dat zeer onderſcheiden voorgedragen is, en uit de manier van voorſtellen vry

Digitized by Google

vry geloofwaerdig voorkomt, ſchynen de Eerwaerde Amptgenooten met Do. *Chevalier*, in den eerſten aenvang van zynen dienst, genoegzaem eenſtemmig geweest te zyn, in 't behandelen dezer verſchillen over het Avondmael, en zelfs hem aengeſpoord te hebben, om de Gemeente in die leiding getrouwlyk te leeren. Dan zulks heeft, naer dit bericht, geen ſtand gehouden; en 'er is naeuwlyks een jaer verloopen, of zy hebben zich tegen hem beginnen te verklaren, en zo veel aenleidings gegeven tot het verwekken van onlusten, dat de Achtbare Magiſtraet niet wel heeft kunnen nalaten, het hunne aen te wenden, om derzelver voortgang, ware 't mogelyk, te beletten; waer tegen die Amptgenooten, zo veel in hun was, aengewerkt hebben, terwyl Do. *Chevalier* met alle beſcheidenheid en zachtmoedigheid zich in ſtilte zynes Ampts waerdig heeft blyven gedragen. Deze Brieffchryver meld dit alles naeuwkeurig, met een nevensgaend verſlag van de verſchillende oordeelvelling der menigte over het voorgevallen; waer in, gelyk het gemeenlyk gaet, de een die, en de ander deze party trekt; echter zo, dat de meesten, volgens dit ſchryven, ſchoon ze, ten aenzien van het Leerſtuk der Sacramenten, met Do. *Chevalier* verſchillen, de handelwyze zyner twee Amptgenooten ten hoogſte veroordeelen.

Lofzangen en Geestelyke Liederen der vereenigde Evangeliſche Broeder-Gemeente. Te Amſterdam by C. N. Guerin *1773. Behalven het Voorbericht*, 186 *bladz. in groot octavo.*

EEn Gezangboek der Christenen, die onder den naem van *de vereenigde Euangeliſche Broeder-Gemeente* voorkomen, kan, in denkwyze en ſpreekmanieren, niet wel anders dan overeenkomſtig zyn, met die hunner Leere. Uit hoofde hier van zal niemand, die de gewoone leerwyze dezer Broederen kent, keur van tael, kracht van Dichtkunde, of wel beredeneerde Godgeleerde denkbeelden in deze Liederen verwachten; maer veel eer te gemoet zien ene verzameling en opeen ſtapeling van oppervlakkige zinnebeeldige voorſtellingen, ſlaende op hunne gewoone overdrachtlyke manier van ſpreken; waer aen men gewoon moet zyn, om 'er door geſticht te worden. —— Alle Christenen, by voorbeeld, beſchouwen het *lyden van* Christus, hoe verſchillend zy ook anders mogen denken, als hun ten uiterſte dierbaer. Doch om iets byzonders te vinden in de éne wonde van den Heiland boven de andere; en voor al om van de *zydewonde*, die zyn dood li-

Digitized by Google

chaem, toen hy al geſtorven, en dus zyn lyden volbracht was, ontving, met een byzonderen ophef te ſpreeken, als ware de kracht van 't werk der Verlosſinge daer in gelegen; of als kwame dezelve in aenmerking boven alle de wonden, die Hem gezegend, gevoelig lydende, toegebragt zyn, eischt ene manier van denken, waer aen men gewoon moet zyn, om 'er ſtichting uit te ontvangen. — Zo is 't met deze Liederen in 't algemeen geſteld, en zo is 't, met betrekking tot het gemelde denkbeeld, gelegen met het volgende Lied, dat in dezen tot ene proeve kan ſtrekken.

Ô Kruisgemeente, 's Heilands Bruid!
Zing met een zacht en teêr geluid
Van 's Bruigoms Wonde, die gewis
Zyn allergrootſte en heerlykſte is!

Aanſchouw dien Rotsſteen! zing verblyd,
Dat gy daar uit gehouwen zyt,
Toen op des krygsknechts laatſten ſtoot
Zo *bloed* als *water* daar uit vloot!

Aanſchouw de diepe holligheid
Des Bornputs, reeds voorlang voorzeid, (Jeſ. 51. 1.
Waar uit Hy zelfs, die eeuwig leeft,
Zyn dierbre Kerk gegraaven heeft.

Wy hebben U, ô Heilfontein!
Zeer hartlyk lief; Gy maakt ons rein,
En houdt ons kleêren onbevlekt,
Tot wy het Lam zien onbedekt.

Dan op des Heilands bruiloftsfeest
Zult gy, ô Zyde! allermeest
Met glorie ſchyn, met ſtraal op ſtraal
Uitblinken onder 't Avondmaal!

Verhandeling over de Vallende-Ziekte. Door S. A. D. TISSOT, *Te Amſterdam by* P. Conradi, *en te Harlingen by* F. van der Plaats *en* Junior 1774. 304 *bladz. in groot octavo.*

DE aanmerking van den Vertaaler is niet te onrecht, wanneer hy ſtelt, dat ook in ons Vaderland, de Vallende-Ziekte, te veel zonder onderſcheid voor ongeneeslyk gehouden, en daarom veeltyds de geneezing van deeze ongelukkigen niet ondernomen wordt. Een Schryver, derhalven, welke dit vooröordeel zoekt uit te roeijen, doet een wezentlyken dienst aan 't menſchelyk geſlachte. De naam van den Heer

Heer TISSOT is te zeer gezien onder de Geleerden en het Gemeen, dan dat hy geen gehoor zoude verkrygen. De Leezer vindt in deeze Verhandeling al 't geen eenig licht in 't behandelen van deeze zwaare en veel voorkomende ziekte kan byzetten, waarom de Auteur genoodzaakt is geweest een groote meenigte van Waarneemingen by een te verzamelen: 't Werkje zelfs is hier door wel uitgebreider, doch ook tevens van te meerder waarde geworden. Wy zullen de voornaamſte punten, waarop men 't meest acht te geeven heeft, uit de korte herhaaling door den Heer TISSOT agter deeze Verhandeling gevoegd, onze Leezers mededeelen. In de Vallende Ziekte ſtaat de werking der gevoelverwekkende Zenuwen altyd geheel ſtil, daar en tegen word de werking der Zenuwen, die tot de beweeging dienen, ſterker, en daarom is deeze kwaal altyd met een geheel verlies van alle gevoel, en een meerdere of mindere Stuiptrekking der ſpieren vergezeld: de aanvallen verſchillen naar maate 'er veele en verſchillende of weinige ſpieren aangedaan worden. —— 't Verdient zeer veele oplettendheid dat de aanvallen zomtyds vooraf gegaan worden door toevallen, welke een beginzel van belemmering in de harſenen, of eene prikkeling in de afgeleege deelen, te kennen geeven, dewyl in zulke gevallen deeze Ziekte zomtyds kan voorgekomen worden, door een ſterk windzel te leggen boven de plaats daar de prikkeling begint. —— De Harſenen, Zenuwen en Spieren worden in deeze Ziekte ſterk aangedaan, zo dat derzelver werkingen, indien de aanvallen meenigvuldig zyn, veel verhinderd worden, gelyk blykt uit de vermindering van 't Geheugen, Wezenloosheid, Zenuwkwaalen, kwaade Spysverteering, en eenige andere ongemakken, welke veeltyds hieröp volgen. —— Zomtyds is de Vallende-Ziekte een gevolg van andere kwaalen: ze houdt ook wel op, en brengt andere ongemakken voort. —— Alle oorzaaken welke de Zenuwen ſterk genoeg kunnen prikkelen, om ſtuiptrekkende beweegingen in de herſenen te veröorzaaken, kunnen deeze ziekte verwekken. Deeze oorzaaken worden *Cauſæ Procatarcticæ* genaamd. Door de *Cauſa proëgumena* verſtaat men een meer dan natuurlyke vatbaarheid van de harſenen tot ſtuipen. — Wanneer de *Cauſæ procatarcticæ* haare zitplaats in het Hoofd hebben, en daadelyk op de harſenen zelve werken, noemt men dezelve (*Cauſæ idiopathicæ*) eigenaartige oorzaaken; maar wanneer deeze oorzaaken in eenige andere afgeleegene deelen 't zy uit- of inwendige deelen, ſchuilen, worden zy (*Cauſæ Sympathicæ*) medelydende oorzaaken genoemd. Deeze laatſte oorzaaken zyn zeer menigvuldig, en hebben haa-

Digitized by Google

re zitplaats zo wel in de vochten als in de vaste deelen. Scherpe ſtoffen, welke op de harſenen vallen, maaken eene der voornaamſte van deeze oorzaaken uit. — De *Cauſæ procatarcticæ* zelven worden in beweeging gebragt door bykomende oorzaaken, welken ſpruiten uit de zes zogenaamde niet natuurlyke zaaken. — Naar maate de Zenuwen meer aandoenelyk zyn, ſtaat men ook meer bloot voor deeze ziekte; en daarom zyn Kinderen, Vrouwen en zwakke Geſtellen meer onderheevig aan dezelve dan Gryzaards, Mannen en ſterke Perſoonen. — Hartstochten, voornaamlyk vreeze, ſchrik, droefheid, hartzeer en ſpyt, brengen deeze kwaal doorgaans menigvuldiger te weeg, dan natuurlyke ongeſteldheden. — „De Vallende-Ziekte is zomtyds onherſtelbaar, doch niet zo dikwyls, als men zig verbeeld heeft; de redenen, waarom men dezelve weinig geneest, zyn voornamentlyk deeze. Vooreerst, om dat men zonder eenigzins agt te geeven op de afgeleegene oorzaaken, waar uit de kwaal ſpruit, op de toevallige oorzaaken, of op de natuurlyke geſteldheid van den Lyder, alle *epileptici* alleen door ſpecifike middelen heeft willen geneezen, welke, zonder op de afgelegene oorzaaken, of op de ongeſteldheid van 't geſtel te werken, of zonder de dwaaling in de Dieet, welke van zo veel belang is in deeze ziekte te kunnen verbeteren, alleen geſchikt zyn om op de harſenen zelve te werken. Ten tweeden, om dat men zich doorgaans van al te zwakke en krachtelooze hulpmiddelen bediend heeft." — Wanneer men deeze ziekte wil onderneemen te geneezen, moet men eerst onderzoeken of dezelve uit een medelydende of eigenaartige oorzaak voorkomt, en met alle mogelyke oplettendheid naſpooren, door welke toevallige oorzaaken de Kwaal 't meest in beweeging gebragt wordt, en welke gebreken in 't geſtel van den Lyder plaats hebben. — „ Om de Kwaal te geneezen, moet men de medelydende oorzaaken, indien zy daar uit ſpruit, door gepaste middelen, welke de Geneeskunde daartoe aan de hand geeft, trachten uit den weg te ruimen, en vervolgens de vatbaarheid tot ſtuipen van de harſenen, indien dezelve nog overig blyft, na dat de medelydende oorzaaken reeds weggenomen zyn, geheel vernietigen. Indien de ziekte eigenaartig is, moet men zodanige levenswyze voorſchryven, waar door men, zo veel als mogelyk is, belet, dat de Vochten niet naar het hoofd ſtygen. Maatigheid en eene zeer zachte dieet, zyn de bekwaamſte middelen, om dit oogmerk te bereiken. Indien 'er *pletbora*, verſtoppingen, of uitdrooging, plaats hebben, moet men aderlaatingen, laauwe baden, verdunnende, en purgeermiddelen voorſchryven;

hier

Digitized by Google

hier door geneest men zomtyds Vallende-Ziekten, welke uit eene deezer oorzaaken ſpruiten, zonder dat men zyn toevlucht behoeft te neemen tot ſpecifike middelen. Ik hebbe verſcheide voorbeelden bygebragt welke dit bevestigen. *Celſus* heeft in het algemeen de beste voorſchriften omtrent de Geneezing van deeze ziekte nagelaaten. *Men moet*, zegt hy, *weinig vleesch eeten, voornaamlyk weinig Varkensvleesch, zig wachten voor de zon, warm water, het vuur, den wyn, en alles 't geen verhitten kan; daar en boven de min-vermaaken, de koude, de ſteilten, vermoeidheid, ſchrik, ongerustheid, en al te groote bezigheid zorgvuldig vermyden" (a).* —— „ Wanneer men het Lichaam in een zeer goeden ſtaat gebracht heeft, en 'er geen andere ongeſteldheid meer overig is, dan alleen een al te groote aandoenelykheid van de Zenuwen, en een vatbaarheid van de harſſenen tot ſtuipen, zo dat men niet behoeft te vreezen dat de ſpecifike middelen, welke allen eenigzins prikkelen, meer kwaad zullen doen, door ontſteeking in 't bloed te verwekken, en het zelve naar het hoofd te doen ſtygen, dan goed door de Zenuwen te verſterken; wanneer men zeg ik tot dus verre gevorderd is, dan, en niet eerder mag men zig van dezelven bedienen; onder deeze middelen is de wilde *Valeriana*, 't zy in poeder, 't zy in *Extracto Spirituoſo*, het beste. Koude Baden, Melk, Brandmiddelen, Muskus, Orangiebladen, enz. zyn ook dikwyls zeer dienſtig." —— „ Een onfeilbaar *Specificum* kan onmogelyk plaats hebben: die voorgeeven zodanig een middel te bezitten, zyn weetnieten of guiten: die het gebruiken, laaten zich bedriegen; want dagelyks ziet men, dat de meest geroemde *Specifica* niet den minſten dienst doen," —— Het is zeer byzonder, dat 'er byna geen Kwaal is, welke van bedriegers zo dikwyls nagebootst, en van wezentlyke Lyders zo zeer gevreesd wordt, als de Vallende-Ziekte. De verkeerde ſchaamte, welke men aan deeze Ziekte hegt, is een wezentlyk ongemak, het welk zeer veel toebrengt om dezelve te verſlimmeren; en het was te wenſchen, dat men deeze Kwaal in 't zelfde licht beſchouwde als de andere Kwaalen; het vooröordeel van 't gemeen, in dit opzicht, ſpruit uit de bygeloovigheid der Ouden, waarvan *Hippocrates* het belachelyke reeds heeft aangetoond, en welke evenwel zig ſtaande heeft gehouden, zedert meer dan twee duizend jaaren." Dit is de voornaamſte inhoud der zaaken van deeze voortreffelyke Verhandeling, welke daarin omſtandiger beſchreven en in een klaarder licht voorgeſteld worden.

(a) *De Medicina. l. 3. cap. 23. p. 173.*

Digitized by Google

Beſchouwing der Natuur van den Heer C. BONNET, *Lid van verſcheide Geleerde Genootſchappen, vertaald en met eenige aanmerkingen vermeerdert, door* G. COOPMANS *Hoogleeraar in de Scheikunde enz. te Franeker. Eerſte Deel. Te Franeker by* H. D. Lomars 1774. *Behalven het Voorwerk* 223 *bladz. in groot octavo.*

AL het geſchapene, in deszelfs overeenſtemmend verband, als eene aaneengeſchakelde keten, ter ontdekkinge der aanbiddelyke volmaaktheden des Scheppers, in een beknopt beſtek van twee Boekdeelen voor te draagen, is het oogmerk van den keurigen Waarneemer, en ſchranderen Wysgeer, *C. Bonnet*, in deeze zyne *Beſchouwing der Natuure*. De Hoogleeraar *Coopmans*, met alle Beoefenaars der Natuurlyke Historie, overtuigd zynde van de nuttigheid deezes Werks, heeft de moeite genomen, van het zelve in de Nederduitſche taale te voorſchyn te brengen, op zodanig eene wyze, dat men te over rede hebbe, om zynen arbeid danklyk te erkennen. — Hy heeft naamlyk dit Werk niet alleen met oplettendheid vertaald, maar ook met Aanmerkingen vermeerderd, die ter opheldering en nadere ontvouwinge van ettelyke byzonderheden ſtrekken. Behalven 's Mans eigen kundigheden, gepaard met die van den Hoogleeraar *van Swinden*, welke zyne Amptgenoot de behulpzaame hand niet geweigerd heeft, komen ook hier te ſtade de Aantekeningen, waar mede de Heeren *Spallanzani* en *Titius*, Hoogleeraars te *Modena* en *Wittenberg*, hunne Italiaanſche en Hoogduitſche vertaalingen verrykt hebben. In 't maaken en byeenzamelen deezer Aanmerkingen heeft de Hoogleeraar *Coopmans*, buiten eene algemeene opheldering, wel inzonderheid beoogd, den Leezer aan te duiden, 't geen de Autheur zelf, in zyne volgende Werken, veranderd of verbeterd heeft; mitsgaders een verſlag te geeven van de nieuwere ontdekkingen; en aanwyzing te doen van zodanige plaatzen, in de beste Schriften over de Natuurlyke Historie, daar deeze en geene gewigtige byzonderheden breedvoeriger uitgewerkt zyn. Hy heeft wyders, voor de voltrekking van deezen zynen arbeid, deswegens geraadpleegd met den Heer *Bonnet*; die zulks, onder het toezenden van nog eenige aanmerkingen, waar van hier insgelyks gebruik gemaakt is, ten vollen goedgekeurd heeft. — Dit alles maakt deeze Vertaaling van eene recht kundige hand ruim zo waardig, als het Oorſpronglyke Werk zelve.

Aan

Digitized by Google

Aan 't hoofd van dit Geſchrift ontmoet men, behalven de Voorrede des Vertaalers, die ons verſlag van zynen arbeid geeft, eene breedvoerige Voorrede van den Heer *Bonnet*; welke, buiten het geen hy, wegens het opſtellen deezer Beſchouwinge te melden had, twee merkwaardige Stukken behelst. Te weeten, een Tafereel van zyn Geſchrift, dat ten tytel heeft, *Beſpiegelingen over de bewerktuigde Lichaamen;* en eene korte Schets van zyn Werk, geheeten, *Ontkeedende Proeve over de Vermogens der Ziel.* Beide deeze Stukken verleenen den Leezer niet alleen een leiddraad, welke hem van veel nuts kan zyn, ten beteren verſtande dier twee Geſchriften, maar geeven te gelyk genoegzaam twee Verhandelingen over die onderwerpen; dewyl de Heer *Bonnet* ieder ſtuk met zo veel naauwkeurigheid ontvouwd heeft, dat het ons zyne denkbeelden en leiding ten klaarſte voorſtelle. Men zal dit Tafereel oplettend gade ſlaande, en die Korte Schets aandagtig leezende een recht begrip erlangen van 's Mans beginzels, dat van merklyken dienst kan zyn, in 't doorbladeren van deeze zyne *Beſchouwing der Natuure.* Ook zal men, 't geen de leezing dier Stukken nog daar en boven aanpryst, in dezelve eene verklaaring vinden van de voornaamſte Regelen der Konst van waarneemen, en van giſſen in de Natuur- en Bovennatuurkunde; geevende de Autheur dus in die Voorreden eene Proeve van Redeneerkunde, ten gebruike der Natuuronderzoekers.

Wat verder den inhoud van 't Werk zelve betreft, de Heer *Bonnet* heeft de goedheid gehad, van 'er zelf eene Schets van op te maaken, en die aan den geachten Vertaaler toe te zenden. Wy zullen het hoofdzaaklyke van die Schets overneemen, om den Leezer het geheele beloop van dit Geſchrift kortlyk onder 't oog te brengen, ten einde men deszelfs nuttigheid te beter bemerke; ſpaarende het mededeelen van de eene of andere byzonderheden, tot den tyd der afgifte van het tweede Deel, dat hier op nog ſtaat te volgen.

„ Dit Werk is voornamelyk geſchikt, om het Hart en den Geest tot die aanbiddelyke Bron op te heffen, waar uit alles wezenlyk voortvloeit, en die altoos het eerſte en het laatſte einde behoorde te zyn van onze Naſpooringen. Ik hebbe dan boven al de Natuur beſchouwd in haare zo talryke zo verſcheiden Betrekkingen, die zo rechtſtreeks op de oneindige Volmaaktheden van haaren Goddelyken Maaker uitloopen. Ik hebbe Hem gezocht in zyne geringſte Voortbrengzels, en die waar in hy met de grootſte Majeſteit uitblinkt, en overal hebbe ik dit verheven Woord gehoord, HIER BEN IK.

„ De

„ De vier eerſte Gedeeltens van het Werk zyn eene ſoort van kleine *Cosmologie*, die in het begin een weinig bovennatuurkundig, vervolgens byna geheel natuur- of zedekundig zyn. Ik doorloope 'er vluchtig de groote Waarheden, welke ons het heerlyk Schouwtoneel van het Heelal aanbiedt. Ik handele 'er van zyne *Eenheit*, van zyne *Goedheit*, van de verwonderlyke *Aaneenſchakeling* van alle zyne Deelen, van de bewonderenswaardige *Opklimming*, die men tuſſchen dezelve waarneemt, en eindige door het Tafereel van den Mensch te ſchetzen, van zynen *tegenwoordigen* ſtaat en van zynen *toekomenden*, het geene my leidt om van verre de *Hemelſche Heerſchappyen* te beſchouwen, onder den rang van welke hy ten eenigen dage moet verheven worden, door die onuitſpreekelyke goedheit, die in hem de *Spruite* eener heerlyke onſterffelykheit gelegt heeft."

„ Die Goedheit vertoont zich aan ons, na dat wy in 't V Gedeelte de verſcheide overeenkomſten der Aardſche Wezens beſchouwd hebben, boven al in de *huisbouding* der Gewaſſen en der Dieren. Ik houde my in 't VI Gedeelte met de huishouding der Gewaſſen bezig (*), en met die der Dieren in het VII Gedeelte. Hier verzamele ik in het kort, en onder een nieuw gezichtpunt, de Verſchynzelen en Beginzels die op de Voortteeling betrekkelyk zyn, welke ik in het breede in myn Boek der *Bewerktuigde Lichaamen* hadde voorgeſteld. Ik doe 'er het zwakke van zommige beroemde gevoelens opmerken, welke een welſpreekende en verheven Geest in deze laatſte tyden getracht heeft op te ſchikken en aan den dag te leggen, en welke ik, met groot recht, als het graf der gezonde Wysbegeerte aanzie.

„ De Gekurvene Dieren zyn een klein Volk, waar in het de Opperſte Wysheit behaagt heeft de ſchitterende trekken te vermenigvuldigen, waar door zy zich verwaardigt heeft zich aan ons te openbaaren. Ik vertoone in het kort die verſchillende trekken in het VIII en IX Gedeelte. Ik beſchouwe 'er de *Gekurvene Dieren*, die de waereld zo veel bewondert heeft, om hunne byzondere eigenſchap, van zich, gelyk de Planten, door *Looten* en *Spruiten*, te vermenigvuldigen, en, gelyk zy, *geënt* te kunnen worden. Ik breng 'er andere Gekurvene Dieren te voorſchyn van denzelfden rang, wier *Vermenigvuldiging* nog verder afwykt van al het gene wy in dit geſlacht kennen. De drie Hoofdſtukken, die het VIII Gedeelte beſluiten, zyn Wysgeerige Beſpiegelingen over die vreemde Die-

(*) Tot dus verre loopt dit eerſte Deel.

Digitized by Google

Dieren, en eene andere gewigtige tak van die Redeneerkunde, waarvan ik de gronden gelegd hadde in de Voorrede. Ik hebbe vervolgens getracht voldoende oplosſingen te geeven op alle de Verſchynzelen der Dierlykheit, om ze tot de algemeene *Wet* der *Voorverordening* der Wezens en der *Ontwikkeling* te brengen. De *Gedaanteverwisſelingen* zyn zich ook onder deze Wet koomen ſchikken.

„ De zo talryke, zo verſcheidene, zo treffende overeenkomſten, die het Ryk der Gewaſen aan dat der Dieren verbinden, zyn het voorwerp van het X Gedeelte. Na alle deze Overeenkomſten, in een het zelfde Tafereel, by een verzameld te hebben, onderzoeke ik, of 'er een *Kenmerk* zy, dat de Gewaſen van de Dieren wezenlyk onderſcheidt; een onderzoek zo moeijelyk als gewigtig, en dat langen tyd den wysgeerigen Geest zal bezig houden.

„ De XI en XII Gedeeltens zyn aan de *noestigheit* der Dieren gewyd, het rykſte, het meest verſcheidene en het aangenaamst onderwerp van alle. Ik hebbe getracht een gelukkige keuze te doen; ik was verlegen zelfs in mynen overvloed; maar ik hebbe boven al zorg gedragen van niets aan te voeren, dat niet door de beste Waarneemers bevestigd was. Dikwyls hebbe ik hier, gelyk elders, volgens myne eigene Waarneemingen geſproken, en ik hebbe niets verhaald, dan het gene ik veele maalen gezien en herzien hebbe. Myne verhaalen hebben hier door meerder klaarheit en meer gewigt gekreegen, en onder de Verſchynzelen, welke ik beſchreven hebbe, zyn 'er verſcheide welke ik nog niet gemeen gemaakt hadde. Het is gemakkelyk de verwondering op te wekken, wanneer men de vernuftige werkingen der Dieren verhaalt: de verbeelding verhit zich ligtelyk by aangenaame nieuwigheden; het gene zo gemakkelyk niet geſchied, is te maaken, dat de verwondering altoos verlicht zy, en dat zy haar voorwerp nimmer, dan van den kant der Wysbegeerte, ontvange. Ik hebbe my toegelegt myne Lezers te wapenen tegen zodanige verleidingen, waar door anderzins zeer achtenswaardige Schryvers zich meer dan eenmaal hebben laaten vervoeren, en hun in dit ſoort Beginzelen aangeboden, die my meer wysgeerig ſcheenen, dan die, welke men met weinig grondt hadt aangenomen. Andere Schryvers hadden een zeer verſchillend gevoelen aangenomen, en alles tot een louter werktuiglyk geſtel gebracht. Ik doe genoeg bemerken, dat dit ander uiterſte niet minder valsch is dan 't voorgaande. Hier is een middelweg, en het is die, welken ik gewenscht hebbe in te treeden."

Hi-

Digitized by Google

Historie der Regeering van Keizer KAREL den Vden. *In 't Engelsch beſchreeven, door* W. ROBERTSON. D. D. *Opperſte van de Edenburgſche Univerſiteit enz. Vyfde Deel. Te Rotterdam by* D. Vis *en* P. Holſteyn 1773. *In groot octavo* 386 *bladz.*

HEt tydbeſtek van twaalf jaaren, verloopen van 1541 tot 1552, in dit Deel vervat, is, ten aanzien der verrigtingen van Keizer *Karel den Vden*, die een uitgebreiden invloed op de zaaken van Europa hadden, zo aanmerkelyk als eenig ander tydsgewrigt van dien Vorst. In 't Staatkundige en 't Godsdienſtige beide, toen ten naauwſte aan een verknogt, had hy gelyklyk de hand; en zyne maatregels, zo in 't een als 't ander opzigt, trokken de oplettendheid der Christen-Vorſtendommen en Gemeenebesten, bykans door geheel Europa, tot zig. Van het voorgevallen in die dagen geeft ons de ſchrandere *Robertſon* een naauwkeurig verſlag, met eene oordeelkundige ontvouwing van 's Vorſten oogwit, en de gevolgen zyner bedryven; waar door dit gedeelte der Regeeringe des Keizers, en de toenmaalige ſtaat der Roomſche en Proteſtantſche Kerke, in een helder licht geſteld wordt.

Onze Staatkundige Hiſtorieſchryver vangt dit Stuk aan, met een berigt van de, in 't jaar 1541, herhaalde vyandlykheden tuſſchen den Koning van Frankryk en den Keizer; waar in ook andere Mogendheden ingewikkeld werden, inzonderheid de Turkſche Keizer en de Koning van Engeland. By die gelegenheid meldt hy tevens den toeſtand der zaaken in 't Duitſche Ryk; welks Vorſten Keizer *Karel* geheel op zyne zyde poogde te krygen: mitsgaders de verydelde poogingen van den Paus, om eene algemeene Kerkvergadering te Trente te beleggen; en de vrymoedige ſtappen der Proteſtanten in Duitschland, terwyl de Keizer hun belangshalve moest ontzien. Dit brengt ons op den beroemden Rykſdag te Spiers, in den jaare 1544; alwaar de Keizer de Proteſtanten, na hun groote voorregten-toegeſtaan te hebben, overhaalt, om zig, met de andere Leden der Rykſvergaderinge, te vereenigen, en Koning *François*, uit naam van het Duitſche Ryk, den oorlog te verklaaren. Hier op ontvouwt de Heer *Robertſon* ons verder de wederzydſche krygsverrigtingen tot op den vrede te Crespy, afzonderlyk geſlooten tuſſchen den Keizer en den Franſchen Koning: blyvende den oorlog ſtand houden tuſſchen de Koningen van Engeland en Frankryk, als mede tuſſchen den Keizer en het Turkſche Ryk.

Digitized by Google

Ryk. Vervolgens ontvouwt hy ons in 't breede de listige aanslagen des Keizers tegen de Proteſtanten, na dat de Paus eene algemeene Kerkvergadering te Trente beroepen had, op welke de Proteſtanten weigerden te verſchynen; als mede de oplettendheid der Proteſtanten tegen des Keizers onderneemingen, en hunne poogingen om dezelven te dwarsboomen; waar in ze eindelyk zo gelukkig ſlaagden, dat zy, in den jaare 1552, te Paſſau, een voor hun gunſtig verdrag met den Keizer ſlooten.

In de ontvouwing hier van ontmoet men een ſtaatkundig berigt van 't voorgevallen in die dagen; raakende de binnen- en buitenlandſche onlusten, welken den Keizer belemmerden; en 't merkwaardigſte der Burgerlyke Geſchiedenisſen van dien tyd: als mede betreffende des Keizers oogmerken, en maatregels ter handhaaving van den Roomſchen, en onderdrukking van den Proteſtantſchen Godsdienst; met een nevensgaand verſlag van de voornaamſte byzonderheden, die tot de invoering van het *Interim*, en de verrigtingen der Trentſche Kerkvergaderinge, behooren. —— De Heer *Robertſon* ons deeze gewigtige voorvallen, met oordeelkundige aanmerkingen, ten duidelykſte voordraagende, bevlytigt zig wel inzonderheid, om het gedrag van *Maurits van Saxen*, die den Keizer misleidde, en de zaak der Proteſtanten ten laatſte deed zegenpraalen, naauwkeurig te melden. En 't is der moeite wel waardig hier op wat bepaalder ſtil te ſtaan; nadien deeze *Maurits* de voornaamſte bevorderaar in de zaak der Protestanten geweest is, en den grondſlag geleid heeft, tot den tegenwoordigen toeſtand der Hervormden in Duitschland.

Hy was, in den ouderdom van twintig jaaren, in 't jaar 1541, zyn Vader opgevolgd, in de regeering van een gedeelte van Saxen, dat aan zyn Huis behoorde; en maakte, hoewel aan de Proteſtantſche gevoelens verknogt, zyn Hof by Keizer *Karel*, wiens genegenheid hy ook ten ſterkſte won; door een ſchyn van gematigdheid aan te neemen. Dit baande hem eerlang den weg, ter uitvoeringe zyner ſtaatzugtige oogmerken, om naamlyk meester te worden van het *Saxiſche Keurvorſtendom*; dat hem, onder het ſchenden van alle zedelyke grondregels, naar welken de menſchen zig behoorden te gedragen, in 't jaar 1548 gelukte; toen de Keizer hem, in het bezit der Keurvorſtlyke waardigheid, bevestigde. De Keizer naamlyk had den Ryksban afgekondigd tegen den *Keurvorst van Saxen*, en den *Landgraaf van Heſſen*, (de hoofden van 't Proteſtantſche Bondgenootſchap,) en alle de geenen, die hun eenigen byſtand zouden geeven. Hy was, in den daar

op

op volgenden kryg, die ten nadeele der Protestanten uitviel, met *Maurits*, (een Neef van den *Keurvorst van Saxen*, en gehuwd met eene Dogter van den *Landgraaf van Hesſen*,) heimlyk overeengekomen; dat hy den Keizer als een gehoorzaam Onderdaan zou dienen; en dat de Keizer hem, in erkentenis, de Landen en Waardigheden zou ſchenken, die den *Keurvorst van Saxen* ontnomen ſtonden te worden. Deeze toezegging nu vervulde de Keizer aan *Maurits*; terwyl hy den Keurvorst van Saxen, benevens den Landgraaf van Hesſen, die in zyne handen gevallen waren, niet tegenſtaande de voorſpraak van *Maurits* voor den laatſten, gevangen hield.

Tot dus ver, en ook nog laater, ſcheen *Maurits*, buiten het aanſtaan op de ontſlaging van zynen Schoonvader, geneigd om den Keizer alles in te volgen; dan nu, tot Keurvorst van Saxen verheven, de Staaten van den oudſten tak van 't Saxiſche Huis aan de zyne gehegt hebbende, en een der magtigſte Vorſten in Duitschland geworden zynde, begon hy wel dra, dog met met veel omzigtigheid, eene rol te ſpeelen, zeer verſchillende van die, welke hy tot hier toe had aangenomen. Onze Historieſchryver ontvouwt de beweegredenen van dit verſchillende gedrag, en meldt ons onderſcheidenlyk alle de ſtappen van deezen Keurvorst; welken van die natuur waren, dat de Protestanten, ſchoon ze hun ſomtyds ſcheenen te begunſtigen, t'over reden meenden te hebben, om hem te wantrouwen: dewyl hy dezelven indiervoege inrigtte, dat de Keizer geen gronds genoeg kreege, om eenigen argwaan tegen hem op te vatten. Door deeze zyne looze handelingen bragt hy 't zelfs zo verre, dat hy, in 't jaar 1551, als Veldoverſte van een Leger naar Magdeburg optrok, ten einde het zelve te belegeren, om die Stad ter gehoorzaamheid aan den Keizer te brengen, en te dwingen, om het den Protestanten zo gehaate *Interim* aan te neemen. Hier door maakte hy zyn hof by den Keizer; en ſtelde zig bloot voor de vervloekingen der Protestanten; maar zyn bedoelde in dit geval was ter wederzyde een ondoorgrondelyk geheim; en de uitſlag zyner onderneeminge liep aan tegen aller verwagting. Magdeburg gaf zig by verdrag over, na eenige geheime onderhandelingen van den Keurvorst met de Regering der Stad; die hem, ten einde hem tot het nakomen zyner beloften te verbinden, tot Burggraaf der Stad verkoor; dat hem, zo in als buiten de Stad, een zeer uitgeſtrekt Regtsgebied gaf; 't welk eertyds het Keurvorstlyk Huis van Saxen toebehoord had. Het openbare verdrag was naar genoegen van den Keizer; en de geheime onderhandelingen gaven den Protestanten geen geringe hoop.

Digitized by Google

hoop. *Maurits* vond vervolgens gelegenheid tot het beraamen van zodanige ſchikkingen, die hem, zonder den Keizer agterdogt te baaren, in ſtaat ſtelden, om een genoegzaam aantal van Krygsbenden ten ſpoedigſte by een te verzamelen, wanneer hy zulks noodig mogte oordeelen. En intusſchen verſterkte hy het goed vertrouwen, dat de Keizer op hem had, door een voorgewenden yver, om de Protestanten over te haalen, tot het erkennen van het gezag der Trentſche Kerkvergaderinge, en het zenden hunner afgevaardigden tot dezelve. Dit onderwerp nam de Keizer zeer te harte; en trok alle zyne oplettendheid dermaate, dat de Keurvorst meerder ruimte hadde, om zyne kuiperyen voort te zetten; en de laatſte hand te leggen, aan de toebereidzelen ter volvoeringe van zyn hoofdoogmerk. Door deeze en andere nevensgaande omſtandigheden, die de Heer *Robertſon* in 't breede meldt, en naauwkeurig opgeeft, wist de Keurvorst zyne aanſlagen zo wel te beleggen, en 't vertrouwen des Keizers op hem zo beſtendig te bewaaren; dat de Keizer zelfs de waarſchouwingen van zommigen tegens *Maurits* in den wind ſloege; des deeze reeds met een magtig Leger te velde ware, toen de Keizer nog niet twyfelde aan de trouw en aankleeving van den Keurvorst.

Maurits naamlyk had, al voor de overgave van Magdeburg, een geheim verdrag aangegaan met *Hendrik den II*, Koning van Frankryk; ſtrekkende *om den Landgraaf van Heſſe zyne vrybeid weder te bezorgen, en te beletten, dat de oude Regeeringsvorm en Wetten van 't Duitſche Ryk niet onderſt boven gekeerd werden.* Dit verdrag was, toen de tyd der uitvoeringe naderde, bekrachtigd, door *Albert*, Markgraaf van Brandenburg Culmbach. En toen alles in gereedheid was, zag men, in 't Voorjaar 1552, een Manifest van den Keurvorst, een van den Markgraaf, en een van den Franſchen Koning te voorſchyn komen, behelzende de reden, die hen bewoogen hadden de wapens op te vatten. Eenpaarig gaven zy te kennen het opgemelde van 't verdrag met *Hendrik den II* op 't oog te hebben; dog de twee eerstgenoemden betuigden daar benevens openlyk, dat het hun oogmerk was, *den Proteſtantſchen Godsdienst te beſchermen.* —— Van dien tyd af kwam het tot een openbaaren kryg; welke, naar 't uitvoerig verhaal van onzen Historieſchryver, in deszelfs aanmerkelykſte byzonderheden, het Paſſauwſche Verdrag ten gevolge had.

De voornaamſte artykelen van dit Verdrag, den 2den Augustus des jaars 1552 te Paſſau getekend, waren de volgende. De Protestantſche Bondgenooten, die zig onder *Maurits* ver-

Digitized by Google

eenigd hadden, moesten, voor den 12den Augustus, de wapens nederleggen en hunne troepen afdanken. De Landgraaf van Hesſen zou op, of voor, dien dag, op vrye voeten geſteld, en in veiligheid gebragt worden, naar zyn kasteel van Rheinfels. Men zou, binnen de zes maanden, een Ryksdag houden, om te raadpleegen over de beste middelen, ter weeringe van alle twisten over den Godsdienst in 't toekomende. Intusſchen zou men elkander, onder geenerlei voorwendzel, ontrusten over den Godsdienst: en ieder der partyen zynen Godsdienst, naar den inhoud der Augsburgſche Belydenisſe, of der Katholyke Leere, onverhinderd oefenen. De Keizerlyke Kamer zou, met onzydigheid, aan beide de partyen regt doen, en men zou Protestanten en Katholyken, zonder onderſcheid, tot Regters in dat Geregtshof toelaaten. Voorts zouden, indien de aanſtaande Ryksdag niet in ſtaat ware, de verſchillen wegens den Godsdienst te beſlisſen, de artykels in het tegenwoordige verdrag, ten behoeve der Protestanten, voor altoos in derzelver kragt blyven. Ook zou niemand der Bondgenooten rekenſchap behoeven te geeven wegens het voorgevallen in deezen oorlog; en 't onderzoek wegens de aanſlagen, door *Maurits* voorgegeeven, tegens de regeering en vryheden van 't Duitſche Ryk gemaakt te zyn, zou tot den naastkomenden Ryksdag verſchooven worden.

Door dit Verdrag, dat verſcheide ſtaatkundige uitzigten, en veeljaarige poogingen van den Keizer verydelde, werd de Protestantſche Kerk, die tot nog, ſlegts by vergunning in Duitschland beſtaan had, aldaar op een vasten voet gevestigd: en *Maurits* raapte al den roem, van deeze onverwagte omwenteling ontworpen en volvoerd te hebben. — „ 't Is, gelyk de Heer *Robertſon* zeer wel aanmerkt, iets zonderlings, dat de Hervorming hare zekerheid en vastigheid in Duitschland ſchuldig is aan dezelfde hand, welke haar korten tyd te voren op den oever van haren ondergang gebragt had; en dat beide die gebeurtenisſen gewrocht zyn geworden door dezelfde konſtenaaryen en veinzeryen. Het ſchynt echter, dat men meer acht hebbe gegeven op het doelwit, welk *Maurits* by deze twee verſchillende tydsomſtandigheden beoogde, dan op de middelen, door welken hy zyne oogmerken bereikte; ook werd hy om zyn yver en vaderlandlievenheid nu zo algemeen geroemt, als hy te voren om zyne onverſchilligheid en baatzuchtige ſtaatzucht was gelaakt geworden".

Kor-

Digitized by Google

Korte beſchryving van Geertruidenberg, vooraf gegaan, door eene plegtige Jubelreden, en gevolgd van eenige Hiſtoriſche Bylagen, door J. V. NUYSSENBURG, *Lid der Haagſche en Leidſche Taal- en Dichtlievende Genootſchappen. Predikant te Geertruidenberg. Te Dordrecht, by* A. Blusſé en Zoon 1774. *Behalven de Voorreden* 200 *bladz. in groot octavo.*

HEt herdenken aan de eerſte verlosſing van *Geertruidenberg*, uit de magt der Spanjaarden, by uitſtek verlevendigd, op het aannaderen van derzelver tweede vereeuwiging, heeft den Eerwaarden van *Nuiſenburg* aanleiding gegeeven, tot het vervaardigen eener Jubelreden, met betrekking tot dat onderwerp. En hier uit is vervolgens voortgeſprooten eene aanmoediging tot het opſtellen eener beknopte beſchryvinge dier Stad; welker geſchiedenis niet min merkwaardig is als die van verſcheiden grooter Steden; voor zo ver zy een goed aandeel gehad heeft in Nederlands vroegere lotgevallen, en in veele opzichten van een weezenlyk belang, voor wederzydſche partyen, gehouden werd. — Het een en 't ander heeft zyn Eerwaarde met oplettendheid en oordeel uitgevoerd. De voorafgaande Leerreden is zeer wel ingerigt naar de tydsomſtandigheden, en het bedoelde oogmerk; en de daar aan verknogte beſchryving der Stad, met de verder bevestigende Bylagen, behelst eene geregelde en naauwkeurige ontvouwing van de voornaamſte byzonderheden, die de opkomst, den bloei, de aangelegenheid, en de lotgevallen deezer Stad betreffen. Zyn Eerwaarde heeft, door de gunst der Edele Agtbaare Regeeringe ondersteund, zyne liefhebbery voor 't naſpooren der Vaderlandſche Geſchiedenisſen involgende, geen moeite ontzien, om alles na te gaan, wat eenigermaate tot zyn onderwerp behoorde. Hier door heeft hy ons een leezenswaardig verſlag gegeeven, zo van 't aanmerkelykſte dat de Stad betreft, als van dat gedeelte der Geſchiedenisſe onzes Lands, waar in ook Geertruidenberg byzonder was ingewikkeld; 't welk hem deeze en geene omſtandigheden naauwkeuriger heeft doen voordraagen, dan zy wel door anderen verhaald zyn. — Dit ontdekt men wel inzonderheid in zyn berigt, wegens de verraſſende inneeming van Geertruidenberg, door den Heer *van Poijet*, een van 's Prinſen Bevelhebberen; waarom wy het hoofdzaaklyke van dit berigt hier eene plaats zullen geeven.

Gemeld hebbende dat den Spanjaard aan de behoudenis, en den Staaten aan de verovering van Geertruidenberg, in den

Digitized by Google

bekenden toeſtand van zaaken, in den jaare 1573 zeer veel gelegen was, merkt hy het als iets byzonders aan, dat *Alva*, omtrent den tyd der verrasſinge, de Stad byna bezettingloos gelaaten, en dus, om zo te ſpreeken, den weg ter haarer verlosſinge gebaand had. De geheele bezetting naamlyk beſtond diestyds ſlegts in een Vendel Waalen, of, gelyk *Hoofd* het bepaaldlyk opgeeft, „ in anderhalf hondert Waalen, onder een hopman van kaalen aadel, en gebynaamt Draak". (*a*) Hoe zeer men ook voorheen op zyne hoede ware, men was juist min bedagtzaam, toen de Prins, op den laatſten Augustus des jaars 1573, de Stad, by verrasſing, voor zyne wapenen deed bukken.

„ De toeleg daar toe was zekerlyk, zegt onze Schryver, reeds vroeger by Zyne Hoogheid geſmeed, of ſchoon Dezelve nog vooraf ſchynt te hebben willen beproeven, of Hy de Regeerders en Borgery der Stad op eenige andere wyze (*b*) tot zyne zyde kon overbrengen, gelyk daar toe die aanmerkelyke Brief van Zyne Hoogheid, die nu nog onder de gewigtigſte Papieren der Stad voor handen is, by uitſtek geſchikt was (*c*); vermaanende daar in Zyne Hoogheid; „ de Stad mogt

(*a*) HOOFT *Ned. Hist.* 8ſte B. uitgave van 1677. bl. 329. De Ridderlyke Drost zegt van dezen Kapitein, dat hy „ met oogluiking het ſteelen zyner Soldaaten voedde, om mede van den buit te deelen; zoo onbeſchoftelyk, dat hy zich ten laatſte vervordert had, eenen Burghermeester, die zeekeren armen verongelykten Burgher voorſprak, een' oorbandt te geeven". Hy voegt 'er by; „ dat hier door de weederwaardigheid, te voren aan 't wellen, voort overgezooden was"; doende ons dit voorkomen als een oorzaak van het zoo ſpoedig en gelukkig bemagtigen der Stad, door *Poijet*, met behulp der hem *toegedaane burghers*, naar welker *ontworpen aanſlagh*, zegt hy, de Prins geluisterd had.

(*b*) Dat 'er, by het inneemen van Geertruidenberg met die van binnen een goede verſtandhouding geweest zy, leert ons BOR in zyn zestiende Boek, gelyk ook HOOFT ter aangehaalder plaatſe: terwyl het uit de wyze, waar op de Stad vermeesterd is, en het gedrag des Heere *van Poijet*, omtrent de Burgers, ten duidlykſte te zien is.

(*c*) De Ridder HOOFT ſtelt de zaken dus voor, als of de eerſte ſtappen tot deze verſtandhouding door de Ingezetenen der Stad gedaan waren. „ Zyn Doorluchtigheid, *zegt hy*, luisterde naar eenen aanſlagh, ontworpen by etlyke ingezeetenen van Geertruidenberg". ——— Ondertusſchen ſchynt ons uit den brief Zyner Doorluchtigheid, waar van wy hier ſpreeken, te blyken, dat toen de neiging der Stedelingen tot Oranje nog zeer klein, of althans den Prins niet zeer bekend moet zyn geweest. [Deezen Brief heeft zyn Eerw. volledig onder de Bylagen geplaatst.]

Digitized by Google

mogt zich met den Heer *van Poijet* (*d*); wien hy haar zond, beraaden, en, tot zyne gehoorzaamheid, gelyk het braven onderdanen betaamde, met den eerſten wederkeerende, dat onheil afkeeren, dat haar, in geval van verweigering, boven het hoofd hing". —— Deze aanmerkelyke brief my in *Copye* door de gunst des Heere Secretaris onzer Stad, den Heer *J. H. Verkouteren*, geworden, is geteekend *te Dordrecht*, (waar de Prins zich toen bevond,) *op den* 28 *Augustus* 1573; en het is zeker, dat *Poijet* denzelven aan de Stads Regeerders hebbe overgebracht, 't zy dan dat hy zelv binnen de Stad geweest zy, of alleen zich in hare nabuurſchap hebbe opgehouden. —— Het ſchynt dan, dat hy door 's Prinſen ſchryven niets meer gewonnen hebbe, dan alleen dat eenige Burgers met Hem in verſtandhouding traden, en Hy zich dus van eene bestgekeurde verrasſing een gewenschten uitſlag beloven konde.

„ Des dan weder vertrokken zynde keerde Hy kort daar na, op den vroegen morgen naamlyk van den 31 Augustus, en niet op den 28ſten, hoe zeer ook de meeste Geſchiedſchryvers, en zelfs nog onlangs de Schryver der *Vaderlandſche History*, in deze dwaalende gedachten geſtaan hebben (*e*), met

(*d*) Ik vinde dezen ſtandvastelyk *den Heer van Poijet* geheeten, op dezelfde wyze als *den Heer van St. Aldegonde*; men zou daar uit moogen beſluiten, dat Hy ook nog een' anderen naam had; doch ik hebbe, ondanks alle moeite, niets anders van Hem vernomen, dan dat Hy een Franschman geweest zy; zelfs de *Schryver der Vaderlandſche History* geeft ons, zoo veel my voorſtaat, nergens eenig nader bericht van Hem. Dan de Drosſaard *Hooft* zegt ons, dat Hy binnen Bergen in Henegouwen het gebied had, toen het zelve, (part te voren, door Graaf *Lodewyk van Nasſau* voor Oranje en de Staten gewonnen) door *Alva*, ten einde het weder te winnen, belegerd was; en dat Hy ter dier gelegenheid daar de uitſteekendſte blyken van dapperheid gegeeven hebbe, gelyk Hy ook de Krygskundige toevlucht was, tot welken zich de Leidenaars, wanneer zy, in den jaare 1573, op hunne veiligheid begosten te denken, heen wenden, Hem en Zyne benden ter hunner verdadiginge in de Stad ontvangende. Vergel. HOOFT *Ned. Hist.* 7 B. bl. 269 en 8 B. bl. 329.

(*e*) De naauwkeurige WAGENAAR heeft hier, gelyk voor Hem, SOR, van METEREN en HOOFT, gedwaald. —— De waarheid wordt alleen gevonden in de *Wyder verklaringe van de Nederlandſche Geſchiedenisſen*, achter het tweede Deel van *de Hollandſche en Zeelandſche Chronyke*, *gedrukt* te Dordrecht 1695, waar ik leeze: *de Heer Poijet, Stadhouder des Princen van Oraignien, heeft Hem ook ſeer wel gequeten, want hy heeft de Stad van Geertruiden-*

Digitized by Google

met een aanzienlyk getal van gewapende manſchap te rug, en had al ras het geluk, de Stad, op eene verraſſende wyze, voor zyne magt te zien bukken.

„ De aantocht geſchiedde van Dordrecht, en wel ter Scheep; koomende deeze Vaartuigen in den nacht tusſchen den 30 en 31 Augustus, een weinig beneden de Stad ten anker, ten einde aldaar hunne Krygsbenden te ontſcheepen; zynde het ten uiterſten waarſchynlyk, dat zulks geſchied zy op die hoogte, waar nu het *Huis ten halve* gevonden wordt, en dat niet aan het *Voorland*, dat nu ten tyde voor den *Ruimer-*

bergbe, met eene wonderlyke ſubtylicheit, in alder ſtilligheid verrast ende ingbenomen, ende die Walen, die daar inne lagen, van des Duc d'Alve volk hebben ſy al vermoort, ende ommegebracht, anno 1573. *op den laatſten dag van Augusti.* Men leze het zelve fol. 58.——— En waarlyk! dat dit de echte tydsbepaling zy, en de overige niet kunnen worden aangenomen, blykt ten duidlykſten uit de Charters onzer Stad; beroepende ik my thans alleen op de *Stadsrekeningen*, waar ik, in die van het jaar 1573 allerduidlykst leeze: „ dat *Sebastiaan Joosten* gecommitteerd als Innemeester van Stads 20 penn. dit ampt maar bediend en daar van verantwoord heeft, *tot den laatſten van Augustus*", en wel met die byvoeging, dat zulks blyke uit het boek van den *Contrarolleur*, *Antonie Meertens*, „ als zoodanig gecommitteerd geweest zynde *tot de voorsz. revolte*". Ja dat nog duidelyker is, 'er word onmiddelyk by gedaan. *Beroerende de reste van het Innegeld voorn. na dato van den voorn. laatſten Augusti, ſynde na de overgave van de voorsz. Stede, zelve heeft* Peter van Clootwyk *bediend, en zal daar van verantwoorden*". ——— Zoo leeze ik ook in die zelfde rekening: dat de Prins op den 1ſten September, *by zyne komſte in de Stad*, door de Regeering onthaald zy: 't welk, zoo 't al op zich zelfs geen overtuigend bewys is, door het voorgaande een volledig bewys wordt, gelyk ook door het volgende; waar ons gemeld wordt, dat op den 2den Sept. de *in de revolte omgekoomene dooden ter aarde beſtelt zyn.* Maar wie zal gelooven, dat dezelve zoo lang onbegraaven zouden zyn gebleven, indien de *revolte* reeds op den 28 Augustus geſchied ware. Uit al het welk derhalven, zoo 't my voorkomt, onloochenbaar blykt, dat de Stad niet op den 28 maar 31 Augustus veroverd zy. Al de misvatting intusſchen ſchynt gebooren te zyn, uit de verreekening van 's Prince brief en *Poijets* eerſte vertrek naar de Stad, dat zeker *zonder manſchap en veel eer bedekt* geſchied is, en alleen ten toeleg had, zich voor 't minst eenige verſtandhouding in de Stad te verkrygen; en dus in aart zoo wel als tyd noodwendig onderſcheiden van de verovering der Stad zelve. [Dit alles blykt uit de *Bylagen.*]

Digitized by Google

merdyk gevonden wordt, want noch dat *Voorland*, noch de *Ruimerdyk* was toen reeds in wezen; (zynde van den gemelden *Dyk* voor omtrent het midden der 17de eeuw niet het minſte te ontdekken, en het thans daar by te vinden *Voorland*, voor het grootſte deel, eerst na dien tyd aanwezig geworden); maar, meerder Stadwaards, aan éene dier Zomerkaden, met welke toen de zogenaamde *Emilia-Polder*, in de plaats van eenen ſtevigen Winterdyk, alleenlyk omgeeyen was, van waar zy, dwars door dien *Emilia Polder* heen, op den *Steelhovenſchen dyk* ſchynen aangerukt te zyn, laatende den ouden weg *naar de Made*, die toen uit de zoogenaamde *Venepoort*, welke thands niet meer voor handen is, ſchynt geloopen te hebben, achter zich liggen; ten einde des te gemaklyker de *Bredaſche*, of de nu zoo geheetene *Koepoort* te naderen (*f*), en zich van dezelve, *by beklimming*, meester te maaken.

„ In dezen tocht, die in het begin althans geenszins van de gemaklykſte geweest zal zyn, wyl de voorſte Landen by eene hooge Rivier plagten onder te vloeijen, (de Zomerkaden niet zwaar en hoog genoeg zynde om het water te keeren,) werden zy door geenerleien tegenſtand bejegend, daar zelfs de Schanſen, op den Steelhovenſchen dyk, zoo dezelve, dat althans waarſchynlyk is, toen bemand waren, niets daar tegen aanwendden: iets, dat byna onbegrypbaar zoude zyn, zoo men niet wist, dat de aantocht in den *vroegen morgen*, wanneer 't nog zeer duister was, geſchied zy, en men destyds in de Stad, althans by de Bezetting, *niets minder dan aanval* verwachtte, gelyk blykt uit de geruste houding van het toenmalig Hoofd der Bezetting, welke, toen de vyand reeds in de Stad was, nog bezig was met het afpaſſen der Leening voor de manſchap, die onder zyn bevel ſtond; waarom ook de

(*f*) Het gezegde raakende deeze plaatſen wordt geſtaafd uit oude Papieren, welken in de *Bylagen* te vinden zyn: en de Autheur zegt verder; dit en andre weetenswaardige aangelegenheden der Stad, die nu nog in het duister liggen, zouden nog oneindig beter en nader te ontdekken zyn, zoo niet een groot getal van oude geſchriften, by de verraderlyke overgifte der Stad aan *Parma*, in het jaar 1589, was t'zoek geraakt, of op eenige andere wyze verdonkerd; zynde 'er zekerlyk oneindig meer voor handen geweest, dan nu gevonden wordt, of waarſchynlyk ooit gevonden zal worden; ten ware men 't een of 't ander wist weder te krygen uit de boekerye van 't Kathuizer Klooster te Antwerpen, waar *men zegt*, op wat grond is my onbekend, dat nog vry wat, deze Stad betreffende, bewaard worde.

Digitized by Google

de gedachte Heer *Draak* zich maar ter naauwer nood uit zyne wooning, die, waar ze dan ook geweest is, op de Stads gracht uitzag, door een venſter kon redden. Ondertuſſchen geeft ons de Ridderlyke Drosſaard daar omtrent nog iets bezonders aan de hand, ons meldende, dat *Poijet*, (zekerlyk door eenige Schepen, die verby de Stad waren doorgevaaren, en een klein deel der manſchap aan boord hadden,) de Stad aan de zoogenaamde *Havenpoort*, (die buiten twyfel toen geſtaan heeft, waer nu het *Wachthuis* gevonden wordt, aan het einde der *Dordſche* ſtraat,) door eenen gewaanden aanval liet aantasten; op welk valsch *alarm* de Bezetting derwaards gelokt werd, en aan den Heer *van Poijet* te beter gelegenheid gegeeven, om de *Bredaſche* Poort te beklimmen, en dus de Stad te vermeesteren, 't geen dan ook aldus geſchiedde.

„ In aller yl derhalven, en op eene zeer gemaklyke, maar tevens Krygskundige wyze, viel deze Stad in 's Prinſe handen, moetende de bezetting, die nu van twee kanten beſtookt werd, gelyk doorgaands by eene onverwachte overrompeling pleegt te geſchieden, voor zo ver ze geen gelegenheid wist om te ontvluchten, over den kling ſpringen (*g*).

„ Zo dra de Stad volkomen bemagtigd, en alle de Waalen daar uit verdreeven, of daar binnen gedood waren, werd in de Regering de noodige verandering gemaakt (*b*). —— Ook verkreeg de Godsdienst wel dra eene andere gedaante: en het blykt, uit de Stadsrekeningen, dat reeds op den 8 Sept. de Kerk, ten dienſte der Onroomſchen, gereinigd ware. Daar benevens ſtaat de eerſte Predikant *Huybertus*, *Cornelis Walsburch*,

(*g*) Men leeze hier over BOR en andere onzer Hiſtorieſchryveren.

(*b*) Daar zyn wel geen echte *Documenten*, waar uit het opzetlyk blykt, dat deze verandering zoo *ſpoedig* zy voorgevallen; maar als men overweegt, dat in het *Register der Veſte en Attestatien*, aanſtonds na dien 31 Augustus *die verandering* ten duidlykſten is waar te neemen; als wy 'er byvoegen dat *Peter van Clootwyk*, welken wy ſinds den 31 Augustus als *Schout* der Stad aantreffen, als nieuw benoemde *Innemeester* in bediening geweest zy, *ſedert* de eigen tydſtippen der *revolte*; als wy overweegen, wat gewoonlyk by alle veroveringen van Steden geſchiede, dan dunkt ons, dat 'er niet veel reden zy om die verandering der Regering eenigzins te willen vertragen; willende wy, dezen aangaande, dan nog maar alleen hebben aangemerkt, dat naar alle waarſchynlykheid de nieuw aangeſtelde Regeerders uit die Burgerſchap zullen geweest zyn, welke met *Poijet* in verſtandhouding geſtaan had, terwyl dan buiten twyfel die Burgemeester, waar van *Hooft* ſpreekt, niet zal vergeeten zyn.

Digitized by Google

burch, die in den jaare 1574 aan de Pest overleed, reeds zedert den 4 Nov. op de rekeningen der Stad bekend (*i*).

„ 'Er is eindelyk, ten tyde der verrasſinge, niemand der Burgeren in de Stad omgekomen, dan alleen een Prieſter, genaamd Heer *Willem van Galen*, die in de eerſte woede door de ſoldaten is dood geſlaagen (*k*); terwyl de Minderbroeder *Willem van der Goude*, naderhand, (misſchien om dat Hy van heimlyke verſtandhouding met den vyand verdacht was,) door de bezetting ſchynt opgehangen te zyn (*l*).

„ Zoodanig was de verrasſende, was de gelukkige, was de ſchielyk voleindigde verovering der Stad, die lang genoeg in 's Vyands handen geweest was, en nu, zonder eenige belediging der Ingezetenen, maar ten hunnen waren nutte, onder de gehoorzaamheid van haren wettigen Heer was wedergekeerd (*m*), en ſints aan dezen kant een voormuur voor Holland, en eene vrees werd voor Braband, en vooral voor het nabuurige Breda; dat *Alva* op zyne hoede deed zyn, om de bezetting dier Stad voor overrompeling te bewaaren (*n*)".

(*i*) Dit alles wordt bevestigd uit de *Bylagen*.

(*k*) Zie BOR *Nederl. Beroerte*. VI B.

(*l*) Uit het *Protocol* van *Criminele Justitie* blykt dezen aangaande niets; en dus ſchynt zyne te rechtſtelling niet tot de Stad behoort te hebben.

(*m*) Geertruidenberg naamlyk was, zedert het jaar 1445, uit het Huis van *Polanen* tot dat van *Naſſau* overgebragt, en in den jaare 1544, by Testament het wettig eigendom geworden van *Willem Prins van Oranje*, den doorluchtigen grondlegger onzer Republyk. Dan deeze zyne bezitting werd hem, met alle zyne Goederen, op den 28 der bloeimaand, in den jare 1586, *by openbare banvonnisſe*, *door den Raad van Beroerte uitgeſproken*, onder voorwendzel van Majeſteitſchennis, ontroofd en *der Koninglyke Verbeurtenkiste toegeweezen*. Zie *Vad. Hist.* VI D. bl. 276. —— Men zie voorts over deeze opvolging in 't breede OUDENHOVEN *Beſchryving van Oud-Holland* 6de H. bl. 128: en vergelyke vervolgends de *Bredaſche Chronyk* achter den Calender in den jare 1664, uitgegeeven by *Fobbe Korst*; een ſtukje, dat in meer dan eenen opzichte de opmerking van kundige Lief hebberen verdient. Zynde dit even dat zelfde Kronykje, welk door den Heer B. HUYDECOPER, in zyne breedv. aant. op M. STOKE 3 D. bl. 454 wordt aangehaald, gelyk my uit de vergelyking van het een met het ander gebleeken is.

(*n*) Zie BOR ter aangehaalder plaatze.

Digitized by Google

Reisboek door Italien. Uit de nieuwſte Reisbeſchryvingen en eigen aanmerkingen t'zamengeſteld, door D. J. VOLKMAN. *Nu ten dienſte der Hollanderen uit het Hoogduitsch vertaald. Tweede Deel. Te Utrecht, by* J. v. Schoonhoven en Comp. 1773. *In groot octavo* 347 *bladzyden.*

HEt tweede Deel van dit Reisboek, welks nuttige inrigting wy met de afgifte van het eerſte Deel gemeld hebben (*), vervolgt de voorgeſtelde reis uit het *Milaaneeſche*, door de Hertogdommen *Piacenza* en *Parma*, naar het *Modeneeſche*; en verder, door het *Bolonneeſche*, het Groot Hertogdom *Toscane* en het uitgeſtrekte *Toscaanſche* gebied, tot in den *Kerkelyken Staat*, of voor de poorten van *Rome*. De voornaamſte Steden, welken men in het doortrekken dier Gewesten ontmoet, worden naauwkeurig beſchreeven, met meldinge der merkwaardigheden, die des Reizers aandagt tot zig trekken, zo in de Steden als ten platten Lande. Men vindt alomme dat de Heer *Volkman*, met de uitenſte oplettendheid, alles heeft gade geſlagen, wat ten aanzien van Kunſten en Weetenſchappen, ten opzigte van de Natuurlyke en Burgerlyke Historie, als mede met betrekking tot de Geleerdheid en den Koophandel, in deeze Landſtreeken boven al in aanmerking komt. Uit dien hoofde vervat deeze beſchryving een berigt van een aantal van Bouwkundige Geſtigten; Meesterſtukken der Schilderkunſte en Beeldhouwkunde, benevens andere Konſtſtukken; wel ingerigte Schouwburgen, Academien en Oefenſchoolen; met een nevensgaand verſlag van den ſtaat der Geleerdheid, en de voornaamſte Geleerden en Kunſtenaars aan verſchillende plaatſen; mitsgaders van de gewigtigſte takken van den Koophandel, Fabrieken en Hanteeringen, in onderſcheiden ſtreeken; als mede van de aanmerkelykſte Regeeringsvormen en Lotgevallen der beſchouwde Gewesten, met meldinge veeler natuurlyke byzonderheden; te breed om ze allen op te noemen. Boven al munt in die menigte uit, de beſchryving van *Florence*, met het berigt van het Groot Hertoglyke Paleis en de vermaarde Gallery, benevens het geen voorts het beroemde Huis *de Medicis* betreft. Als mede het verſlag van de *Academien van Florence*, en *'t Inſtituut van Bologne*. Mitsgaders dat van het welbeſtierde gelukkige Gemeenebest van *Lucca*; den Koophandel van *Livorno*, den zonderlingen bodem van *Modena*, en de overblyffels of puinhoopen van het oude *Velleja*, met meer diergelyken. —— Om den Leezer uit al het opgemelde bepaaldlyk iets mede te deelen, zullen wy het hoofdzaaklyke der aanmerkelykſte byzonderheden, die ons raakende het Gemeenebest van *Lucca* gemeld worden, in deezen aantekenen.

Zo dra men deszelfs grondgebied betreedt, ziet men elk plek lands bebouwd; tot een bewys van de goede regeeringsvorm, en van den vlyt der inwoonderen; waarom de Stad met regt den bynaam van *Luc-*

(*) Zie *Hedend. Vad. Letter-Oef.* II D. bl. 341.

Digitized by Google

Lucca industrioſa verkreegen heeft. Het Gemeenebest waakt ook, niet zonder reden, yverig op deszelfs welſtand en 't behoud der vryheid, dewyl het van het *Toskaanſche* gebied geheel omringd is, tegen welks bedoelingen het ſteeds oplettend moet zyn.

De Stad *Lucca* zelve, die van overouden oorſprong is, ligt ongeveer drie mylen van zee, en twaalf mylen ten noorden van *Piſa*, digt aan den vloed *Serchio*. Zy is ongeveer drie Italiaanſche mylen in den omtrek, en bevat niet wel dertig duizend inwooners. Haare lotgevallen en voornaamſte Geſtigten, met het merkwaardige daar omtrent, wordt hier beknoptlyk voorgedraagen: ook meldt ons de Autheur, dat de Aartsbisſchop van *Lucca*, die onmiddellyk onder den Paus ſtaat, en van den Senaat benoemd wordt, een inkomen heeft van ongeveer vyftien duizend daalers. —— Voorts geeft hy ons een breedvoerig berigt van de Regeeringsvorm van dit Gemeenebest, dat hoofdzaaklyk hier op uitkomt.

De Regeeringsvorm is Ariſtocratiſch, de Nobili of Edelen alleen hebben 'er deel aan; doch mogen beneden de vyf en twintig jaaren niet in den Raad komen: het getal der verkiesbaaren is omtrent derde half honderd. De Adel is erflyk, en beſtaat alleen uit zekere geſlachten. Egter wordt dezelve nu en dan door perſoonlyke verdienſten, of dienſten den Lande gedaan, verkreegen; ook koopen 'er zommigen, die van goeden huize zyn, den Adeldom.

De Nobili beſtaan uit twee klaſſen, elk van negentig leden, en dertig of meer byzitters, die beurtlings, om 't andere jaar, den Raad uitmaaken. Op 't einde van 't jaar verkiest de regeerende claſſe twintig perſoonen uit haar, die de Regeering voor 't volgende jaar uit de andere claſſe benoemen.

De Magiſtraatsperſoonen, de bedienaars van de policie en andere departementen, worden allen uit de Edelen verkooren, en bekleeden hunne ampten een geheel jaar. Doch de opperſte regeering, die uit negen raaden, *Anziani*, en één *Gonfaloniere* beſtaat, verwisſelt alle twee maanden; welker verkiezing, door een daar toe geſteld Collegie voor den tyd van drie jaaren, op éénmaal, met veel plegtigheid en geheimhouding geſchied. De naamen der alsdan verkoozen tien Mannen uit de Edelen worden in achttien verzegelde paketten weggeleid; en alle twee maanden wordt 'er één van deeze paketten door het lot getrokken; des niemand hunner weete, wie telkens tot de Regeering beſtemd is, en wanneer zyne beurt invalt.

Het hoogſte gezag en de wetgeevende magt berust by den grooten Raad, die uit de twee bovengemelde klaſſen, ſamengenomen, beſtaat. In geval van ſtemming, moeten 'er buiten de opgenoemde tien Mannen, ten minſte tachtig leden tegenwoordig zyn, en zestig van dezelven hunne toeſtemming geeven.

De *Gonfaloniere* en de *Anziani* verbeelden het Gemeenebest. Zy hebben het regt om den Raad alles wat zy goed en noodig vinden voor te draagen. De *Gonfaloniere* doet het eerſte voorſtel, en daar in

Digitized by Google

in beſtaat zyne ganſche magt. Hy voert, geduurende zyn regeeringstyd, een zeer deftigen ſtaat, ten koste van het Gemeenebest.

De magt om op de uitvoering der wetten en ordonnantien te paſſen is, ten deele, in de handen van den *Gonfaloniere*, en de *Anziani*, en, ten deele, by de overige Magiſtraatsperſoonen, in zo verre als ieders ampt mede brengt.

De derde magt, of de handhaaving van het regt, berust by vyf *Auditori*. Een hunner, *Podesta* genoemd, beſlist het crimineele; en als hy iemand tot den dood doemt, zendt hy 't vonnis aan den grooten Raad, die 't zelve of bekragtigt, of naar goedvinden verzagt. De vier anderen hebben alleen met het civiele te ſtellen. Men neemt tot deeze Regters, naar 't voorbeeld van verſcheiden andere ſteden, altoos buitenlandſche Regtsgeleerden, om de eenzydigheid voor te komen.

De policie wordt 'er zeer ſtreng in agt genomen; dat hoognoodig is, ter zaake van de ruwheid en wildheid van het gemeen; dat eene zekere koenheid bezit, die zig zeer wel naar eene republikeinſche wyze van denken ſchikt; welke, nevens de bewustheid van vryheid, den gemeenen man ligt tot buitenſpoorigheid vervoert, als hy de gevolgen zyner overtreedingen der wetten niet te dugten heeft.

Buiten andere byzonderheden, om den geest der vryheid by het volk te bewaaren, houdt men hier jaarlyks, op den Zondag *Quaſimodogeniti*, eene proceſſie, die den naam van de Vryheid draagt.

Het gebied van *Lucca* bevat, in den kleinen omtrek van omtrent vierhonderd vierkante Italiaanſche mylen, ongeveer honderd en twintig duizend zielen; waar van 'er dertig duizend in de Stad, en de overigen op 't Land en 't Gebergte woonen; alwaar de Veldbouw met grooten yver gedreeven wordt. De inwooners leeven 'er gelukkig onder maatige belastingen, en zyn doorgaans wel geſteld.

Om de bevolking en den bloei van den Staat te bevorderen, draagt de Raad zorg, zelfs voor de geringſte kleinigheden. In beſmettyke ziekten, zend hy Geneesheeren op 't land rond, en laat hospitaalen oprigten. By een misgewas wordt het brood voor den gewoonen prys aan den gemeenen man uitgedeeld. De bakovens behooren der Republiek. De magiſtraatsperſoonen van het *Uffizio dell' abondanza* moeten zorg draagen, dat 'er geen gebrek aan brood is. Het wordt op drie plaatzen in de Stad verkogt, en niemand mag 'er voor zig zelven bakken. Tot bevordering van den handel verſtrekt de Staat geld aan zulken, die onderſteuning verdienen.

De Krygsſtaat hangt af van kommisſariſſen, die uit den adel verkoozen worden, en de zoldaaten ter vereischter plaatſe doen marcheeren, zo dra 'er van den tooren van 't Paleis der Republiek een teken door vuur gegeeven wordt. Men heeft 'er eene militie van twintig duizend geoefende manſchap, die in geval van noodzaaklykheid gebruikt kan worden: en zes duizend van dezelven krygen eene kleine ſoldy om op den eerſten wenk te marcheeren; doch eigenlyk houdt de Republiek maar vyfhonderd reguliere manſchap.

Het

Digitized by Google

Het krygsweezen ontvolk hier het land niet. Sedert tweehonderd jaaren heeft de Stad geen vyand voor haare muuren gezien. De uitgiften zyn maatig, en ſtrekken zig niet boven de viermaal honderd duizend daalers uit. De rykdom van den ſtaat is in handen van byzondere perſoonen, van welken hy het zelve in den nood bekomen kan. In den laatſten oorlog heeft *Lucca* groote ſommen aan de regeering van *Toskanen* opgeſchooten.

Elk een geniet met opzigt op zyn perſoon en zyn vermogen de grootſte zekerheid. Wie aan een ander eenig onregt wil doen wordt ſcherp geſtraft, en zelf den voornaamſten, of Nobili, ontbreekt het aan de magt, iemand, wie hy ook zy, te benadeelen. Men ziet in deezen kleinen ſtaat noch bedelaar noch ledigganger. Wellust en verkwisting hebben de zeden nog niet bedorven. De gelykheid van ſtaat, een groot voordeel voor Gemeenebesten, wordt, zoo veel mogelyk, bewaard. Alle Edellieden gaan, wanneer zy niet op hunne landgoederen zyn, in 't zwart gekleed; de *Gonfaloniere* alleen draagt een vest met goud. Men kent noch Marquis noch Graaf, noch andere titels van onderſcheiding, en niemand draagt den degen als een teken van eenig voorrecht.

Wat voorts de vrugtbaarheid van den grond alhier betreft; de landeryen in de vlakte geeven van vyftien tot twintigvoud, en naar de kusten toe, daar het land zeer laag wordt, beſtaat het meest uit weiden, dat gelegenheid tot eene heerlyke runderteelt geeft; ook heeft men dezelven door het maaken van dyken, en 't leggen van ſluizen, ongemeen verbeterd en zeer bruikbaar gemaakt. Men heeft hier ook vischryke waters, zo zelfs dat de naby liggende landen 'er uit verzorgd worden. En over 't geheel levert dit grondgebied alle levensbehoeften genoegzaam uit; alleen maakt het groot getal van inwoonderen, in dien kleinen omtrek, dat het graan, 't welk zy teelen, niet toereikt, des zulks van elders vervuld moete worden.

De kweekery van zywormen geeft 'er 's jaarlyks vyf en twintig tot dertigduizend ponden zyde; en *Lucca* levert veele zyden doeken, waar mede de Nobili, zonder benadeeling van hun adeldom, handel mogen dryven. Ook is de olyhandel voor *Lucca* van groot gewigt; wordende haar oly voor de beste van gansch Italie gehouden. Inzonderheid worden de olyven van hier gezogt, en byna hooger dan de oly geſchat. 'Er worden 's jaarlyks veertigduizend vaten oly geſlaagen, van welk elk zes en zeventig Franſche ponden weegt, en ongeveer met zes daalers betaald wordt. Twaalfduizend vaten worden in het land verbruikt, en de overigen naar buiten verzonden.

Eindelyk is *Lucca* ook niet onberoemd wegens het aankweeken van Verſtand en Geleerdheid. Wyl de Edellieden allen deel neemen aan de Regeering, zo zoeken zy zig op de Weetenſchappen toe te leggen, en zyn vlytig. Dit heeft invloed op den geheelen Staat. Men kan daarom van het beſchaafde deel der inwoonderen in 't gemeen zeggen, dat zy veel kennis en ſmaak bezitten, en een meer geoefend verſtand hebben, dan de inwoonders in veele andere Ste-

den.

Digitized by Google

den. Zy hebben in Italie, wegens hunne natuurlyke begaafdheden en doorzigtigheid overal een grooten naam. En daar benevens zyn zy in den ommegang, aartig, aangenaam, en gedraagen zig zeer beleefd jegens de vreemdelingen. —— Wanneer men dit alles nagaat, mag men *Lucca*, inderdaad, een recht gelukkig Gemeenebest noemen!

Wysgeerige Afbeelding van het character van wylen den Heer FAGEL. *Uit het Fransch vertaald. In 's Gravenhage by* P. F. Gosse 1773. *In groot quarto* 12 *bladz.*

EEn by uitſtek fraai Tafereel van den geagten Heer FRANCOIS FAGEL, van wien de Republiek zig nog eene reeks van jaaren veel goeds beloofde; maar die vroegtydig, in den ouderdom van 33 jaaren, in 's Gravenhage overleeden is, den 28 Augustus des jaars 1773. In 't opmaaken van dit Tafereel heeft men dien Heer met een wysgeerig oog beſchouwd; om de uitmuntende vermogens zyner Ziele met de leevendigſte koleuren te maalen; zyne bekwaamheden ter volvoeringe van gewigtige posten, ten nutte van de Republiek, in het juiste daglicht te ſtellen; en hem tevens als Mensch en als Christen, in zyne voortreffelykheid en beminlykheid, tot een voorbeeld van navolging, te doen voorkomen. — Deeze Kenſchetſe is des Mans waardig; en eene oplettende beſchouwing van zo verheven een character ſtrekt ter aanmoediginge, zo om hem na te ſtreeven, als om in de opvoedinge der Jeugd niets te verzuimen, dat een goeden grond kan leggen, ter aankweekinge van pryslyke vermogens; en ter vermeerderinge van 't getal derzulken, die der Menschlyke Natuur eere aandoen, en 't Gemeenebest ten nutte leeven: ter aanſpooringe, waar van, ook wel inzonderheid, deeze Wysgeerige Afbeelding opgemaakt is.

Proeve van Nederduitſche Treurſpellen, door Jonker ONNO ZWIER VAN HAREN, *Fries Edelman. Te Zwolle by* S. Clement 1773. *In groot octavo.*

EEn geſprek, over de bezwaarlykheid van de geſchiedenisſen onzer Republiek ten Tooneele te voeren, uit hoofde dat ons Vereenigd Gemeenebest nog te weinig tyds geſtaan heeft, om genoegzaame hoofdſtoffen uit te leveren; en dat het niet wel mogelyk zy, die op het Tooneel te brengen, zonder aan iemand der nog leevende Nederlanderen eenigen aanſtoot te geeven, is, zo als de Voorreden van dit Geſchrift meldt, de oorzaak van het opſtellen deezer Proeve. De Heer *van Haren* naamlyk, het tegendeel beweerende, telde, in die redenwisſeling, vier gebeurtenisſen op; die, altans zyns oordeels, niet ongeſchikt waren, tot Tooneelſtuk-

ken,

Digitized by Google

ken, welken hy noemde; „Jonkvrouw Maria van Malsen, of Noordholland verlost, en de dood van Prins Willem den eersten, beiden uit de Inlandsche, en Pelimao den Alfoerees, en Agon Sulthân van Bantham, uit onze Indische Geschiedenissen." Uit deeze Zamenspraak is voortgevloeid het vervaardigen van twee zodanige Treurspellen, te weeten AGON en WILLEM DE EERSTE; doch met betrekking tot de twee andere genoemde Stukken zyn den Autheur zwarigheden voorgekomen, die hem tot nog wederhouden. —— Intusschen schynt hem de grootste zwarigheid van allen, ten zynen opzichte, niet voor den geest gekomen te zyn; welke hem anders vermoedelyk geheel en al wederhouden zou hebben, van deeze Proeve het licht te doen zien. —— Te weeten, dat 'er tot het wel uitvoeren van een Nederduitsch Treurspel een uitsteekend goed Dichter vereischt wordt, die niet alleen in staat is om Verzen op een zekeren Maatklank te berymen, maar tevens de bekwaamheid heeft, om zyne gedachten dichtkundig treffende voor te draagen; dat, gelyk we meermaals gezien hebben, de zaak van den anders schranderen *van Haren* in geenen deele is. Men leeze tot eene nieuwe proeve hier van het volgende gesprek van *Louise* met haaren Gemaal, en hoore een doodlyk ontstelde Vrouw, met veele bedaardheid, een langwylig verhaal van een benaauwden droom geeven.

ORANJE.

Mevrouw, welk ongemak of toeval van de nagt,
Heeft u zo vroeg alreed' uit uw vertrek gebragt?
Gy beefd, een bleeke kleur bedekt uw minlyk weesen;
Wat is 'er dat u dreigd, of reeden geeft tot vreesen?

LOUISE.

Het ongeluk dat my in leevensloop verzeld,
En stadig 't allerergst aan myne ziel voorspeld.
Aanhoor hoe deese nagt, in 't ryzen van de morgen,
Wanneer de laate slaap verzagte myne zorgen,
Op nieuws een nagtgezicht, een yselyke droom
Vervulde mynen geest met d'allerzwaarste schroom!
'k Heb weêr Parys gezien in moorden uitgelaaten,
En weder 't menschenbloed zien vlieten langs de straaten,
Myn Vaders bleeke schim reeds uit de natte grond,
Het slyk en 't zwarte bloed bezoedelden syn mond,
Gelyk hy was, wanneer de laage Guise's stappen
Bestonden, na syn dood, het gryse hoofd te trappen!
Ik vlieg na deese schim, die keerd my wreedlyk af,
Ik zie, voor d'eerste maal, myn Vader stuurs en straf;
Syn oog, voorheen zo kalm; was thans geheel verwilderd;
d'Onruste Wantrouw scheen op 't voorhoofd afgeschilderd!
Hy wysd met d'eene hand den dooden Teligny,
En d'and're hand toond u, maar ver van myne zy;
Gy *hebt dien Echtgenoot*, zegd hy, *door moord verlooren*,
Aanschouw! en beef voor 't lot aan deesen ook beschooren!

Een

Een donk're wolk, met een, verduisterd al het licht
En rukt, met Teligny, Parys uit myn gezicht:
Maar 't Hemels schitt'rend vuur, dat slangsgewys koomt daalen,
Vervuld die zwarte wolk met bleeke weêrlichts straalen;
En door die naare vlam verneem ik u, gewond,
Door alle moordenaars die Spanjen immer zond;
Of Romens Priesteren, behendig in 't verleiden,
Door yd'le Hemel-hoop op uwe treen verspreiden:
Salcede, Jauregui, en nog een Booswigt meer,
Beproefden op uw hart hun bloedig moordgeweer!
Ik wil uw Hof en Wacht tot uwe hulp doen komen.
Maar gang, beweeging, spraak, en stem, is my benomen,
De bange schrik bevangd een hart, daar 't leeven vlucht,
En myne konde borst verliesd de laaste zucht,
Wanneer door 't morgenlicht ten kamer ingeschoenen,
Myn' angst, en 't nagtgespook, te zamen zyn verdweenen,
En ik ontsteld, verbaasd, ben beevend' opgestaan,
En met verhaaste spoed na uw vertrek gegaan,
Om daar door uwe troost, en door by u te weesen,
De schrikken van de nagt te bannen, en geneesen.

ORANJE.

Den Hemel zy gedankt dat uw' onsteltenis,
Niet door onpaslykheit, maar droom veroorzaakt is!
De droomen die de nagt en slaap zo dikwils geeven,
En schimmen zonder tal door 't ligte breyn doen zweeven,
Zyn uit des Hemels-zaal voor 't menschdom niet gedaald
Maar reeds by dag aan ons voorheenlyk afgemaald.
Uw teedre zorg voor my, herdenken aan de moorden,
Die 't welzyn van uw Huis, en Vaderland, verstoorden,
Zyn oorzaak van die droom, die uwen geest verbaast,
Die uwe rust gestoord, uw morgen heeft verhaast,
Laat liever uwe ziel op beet're zaaken speelen,
Laat uw geliefde Zoon uw hart en zinnen streelen;
Breng dag'lyks voor uw oog, al wat gebeuren kan,
Zo hem de Hemel spaard tot jaaren van een Man!
Zie hem in uwe droom, aan 't hoofd van 't heyr der Staaten,
Aan Spanj', in Nederland, geen Stad van d'Unie laaten!
En ziet in syn Geslacht, (geschenk der Staaten hand)
Het Erfstadhouderschap van 't Vrye Nederland!
Oranj' in Huwelyk, verknogt aan d'Eerste Kroonen!
En mag de waarheid eens die blyde droom vertoonen!

LOUISE.

Zo hy in levensloop vertoond syn's Vaders deugd,
Besit hy reeds genoeg voor syner Moeders vreugd.

Digitized by Google

HEDENDAAGSCHE VADERLANDSCHE *LETTER-OEFENINGEN.*

Mosaïsch Recht, of de Ziel der Wetten van MOSES: *haare betrekking, te dier tyd, op de Regeeringswyze, Zeden, Landſtreek, Godsdienst, Koophandel, aloude Gewoonten, enz. Door* JOHANN DAVID MICHAËLIS, *Hoogleeraar in de Wysbegeerte te Gottingen, Lid van de Hollandſche Maatſchappy der Weetenſchappen te Haarlem, enz. Uit het Hoogduitsch vertaald. IIIde Deel. Te Haarlem by* J. Bosch 1774, 256 *bladz. in groot octavo.*

VOlſtrekt in den zelfden ſmaak als de twee voorgaande Deelen deezes Werks, waar van wy onzen Leezeren, naar verdienſten, aanpryzende berigten gaven (*), is dit Derde Deel uitgevoerd. En wy hebben, op het doorleezen van 't zelve, ons, op nieuw, moeten verwonderen over de bekwaamheid des Hoogleeraars, om een ſtoffe, anderzins dor en droog, op eene zo uitlokkende wyze, te behandelen. Zyne uitweidingen, 't is waar, zyn zomtyds wat lang, en doen, ſchoon ze niet verveelen, den Leezer wel eens van het hoofdonderwerp verwyderen, zo dat hy zich genoodzaakt vindt te rug te leezen, om den draad weder te vinden. Maar deeze moeite wordt ruim en ryklyk vergoed, door de keurlykheid der tuſſchenvallende aanmerkingen, en het licht in 't voorby gaan, aan plaatzen des Ouden en Nieuwen Verbonds bygezet, welker opheldering men hier niet zou zoeken. By voorbeeld, in dit Deel, handelende over de Wet *wegens de Vogelnesten, die men buiten zyn eigen grond gevonden hadt*, merkt hy aan dat een LINNÆUS deeze Wet beter verſtaan zou, dan menig een Godgeleerde Uitlegger; en geeft ons een natuurkundig berigt van de Schade door het uitrooijen van eenig Gevogelte veroorzaakt. En van den *Cynspenning* ſpreekende, heldert hy de Geſchiedenis *Matth.* XVII: 24—27, die zo dikwerf in 't geheim misbruikt is, en het geweeten van vroome ſluikers gerust geſteld heeft, op, als mede het zeggen onzes Zaligmaakers, *Matth.* XXII: 15—22. *Geeft den Keizer dat des Keizers, en Gode, 't geen Gods is.*

De

(*) Zie de *Hedend. Vad. Letter-Oef.* I D. I St. bl. 319. en 617.

Digitized by Google

De Hoofdzaaken, in dit Deel begreepen, betreffen de Perſooneele Regten en Verpligtingen, waar de Hoogleeraar handelt over de Geloften, — de Schuldzaaken, de Panden en Renten, — het Beſchadigen van eens anders eigendom, als mede het Gedrag ten opzigte van 't zelve, — de Verpligtingen en Regten omtrent Dieren. — Wyders handelt hy over het Policy-Regt, en daar in van de Telling des Volks; waar hy van de Telling des Volks door DAVID, in 't voorby gaan, eene zeer overweegenswaardige oplosſing geeft. — En eindelyk van Regten in zaaken, die tot den Oorlog behooren, zo als Krygsdienſten, Legerwetten, uitdeeling van den Buit. Wilden wy al het *byzondere* aanſtippen, wy zouden eene ganſche lyst maaken. MICHAELIS ſtaat bekend voor een Man, die wel ongebaande paden durft opſlaan: en waarop allen, die niet aan den band des vooroordeels leggen, hem, met lust, vergezellen. Voor 't grimmig oog eens ouderwetzen Geleerden, die aan zyn ſtelzel gekluisterd zit, ontmoet hy zeker den begunſtigenden lonk, der vrye en onderzoeklievenden. Wy vinden ons in bekooring tot het overſchryven van verſcheide brokken, die ons zonderling behaagden, of, om derzelve nieuwigheid, geſchikt ter mededeelinge voorkwamen. Doch ons beſtek bepaalt ons. Wy kiezen alleen de Afdeeling: waar hy handelt *van die ſoort van Buit in het byzonder, die men al by den aanvang van den Oorlog in handen heeft, dat is, het geen men van den Vyand ter leen ontvangen hadt.* 't Geen hem aanleiding geeft om zyn gevoelen voor te draagen over *het Regt waar mede de* Israëliten, *de Goude en Zilvere Vaten, die zy van de* Egyptenaaren *geleend hadden, behouden hebben.*

„ De Buit, dien wy van onze vyanden maaken, kan van tweeërleie ſoort zyn; ſommige dingen hebben wy al in den beginne van den Oorlog in handen, en die behoeven wy dan maar te rugge te houden, naa dat zy, die wel eer onze Vrienden waren, Vyanden geworden zyn; andere moeten wy door het behaalen van Overwinningen, of door het doen van eenen Inval in de vyandlyke Landen, poogen te verkrygen. Tot de eerſte behooren volgens het oud en oorſpronglyk Oorlogs-Recht, zoo het zelve door grondregels van Koophandel nog niet verzagt is, alle die dingen, die wy te vooren van onze Vyanden geleent hadden, en op dien tyd, wanneer de Oorlog eenen aanvang neemt, in handen hebben: deeze werden dan gemeenlyk aangemerkt, als aan hem, die 'er tot dus verre het Vrugt-gebruik van gehad heeft,

Digitized by Google

heeft, in eigendom vervallen te zyn. Ten minſten in het oud Roomsch Recht gold de ſtelling van CELSUS (*), die in de *Pandecten* aangevoerd wordt: *Quæ res hoſtiles apud nos ſunt, non publicæ, ſed occupantium ſunt.* (Vyandelyke goederen, die wy onder ons hebben, vervallen niet aan den Staat, maar aan hem die 'er bezit over genomen heeft.)

„ Indien het Krygsrecht van laatere tyden in dit opzicht zagter is, en de goederen die twee Oorlogvoerende Volken elkander onderling ter leen gegeeven hebben, veilig maakt, moet men de oorzaak deezer zagtheid daar in zoeken, dat ieder Volk, het welk in den Oorlog gemengt is, belang heeft in zyn Crediet, en men den Koophandel als de bron van Rykdom aanmerkt; en dus moet men de oorzaak daar van niet zo zeer in het Recht, als wel in de onderlinge Overéénkomst, en het algemeen Voordeel zoeken. De Koophandel van een Krygvoerend Volk, het welk zich van het uiterſte Recht des Oorlogs, wilde bedienen, en zynen Vyanden, volgens de oude Romeinſche wyze, de betaaling van zyne ſchulden weigeren, zoude geweldig gekraakt worden: en dikwerf moet een Volk, met het geld het welk hy van zyne Vyanden, en zulke, die zyne Vyanden kunnen worden, de Franſchen, by voorbeeld, met het geld der Engelſchen; en Engelſchen, Franſchen en Rusſen met dat der Hollanders, den Oorlog gaande houden. Hier vereischt het eigenbelang, dat men de ſchuldvorderingen zyner Vyanden, zelfs in den Oorlog, erkenne: want anders zoude men geen geld van zyne Vyanden, ja niet éénś van andere Volken, die ſlechts eene mooglykheid konden zien, om immer met ons in Oorlog te geraaken, ter leen kunnen bekomen. Zouden de Hollanders wel zulke verbaazende ſommen in de Engelſche Fondſen leggen, indien 'er eenige ſtaatkundige mooglykheid was, dat Engeland, by het ontſtaan van den Oorlog, de Schuldeiſchen van zyne Vyanden, volgens de *Pandecten*, verbeurd verklaaren konde, zonder zich zelf voor den tyd van eene geheele Eeuw ongelukkig te maaken? Was dit mooglyk, ieder Hollandsch Koopman zoude dan moeten vreezen, dat Engeland, om eens van eene ſchuld van omtrent zestig millioenen ponden ſterlings ontſlaagen te raaken, en dezelve met Kruid en Lood te betaalen, den eenen of den anderen tyd eens eene oorzaak, om Holland den oorlog aan te doen,

(*) L. 51. §. I. De *adquirendo rerum dominio*. Of, zo men de plaats anders, dan de Rechtsgeleerden gewoon zyn, bygebracht wil zien. Libro 41. Tit. L. 51.

Digitized by Google

doen, zoude opzoeken; by voorbeeld, dat het den Haringvangst op zyne kusten niet langer dulden wilde enz. Het was ook mooglyk, dat 'er, zonder zulk een voorneemen, op 'de eene of andere wyze tusschen deeze twee handeldryvende 'Volken Oorlog ontstond; indien nu de Hollandsche Kooplieden hier voor begonden te vreezen, en hun geld opeischten, dan zou 'er niets gewisser zyn dan dat Engeland binnen weinige weeken Bankroet speelen moest. — En nochtans ziet men somtyds, dat in den Oorlog verbooden wordt, aan vyandelyke Onderdaanen schulden te betaalen, ja zelfs dat de Wisselbrieven, die anders in den Koophandel heilig zyn, door de Overheid vernietigt worden. In den laatsten Oorlog van 1756 tot 1762 deed de Keizer dit somwylen, en de Koning van Pruisen heeft misschien ook eens in Overweeging genomen, om iets dergelyks te doen, toen hy den Kooplieden te Berlyn liet aanzeggen, dat zy met de betaalinge van zekere Wisselbrieven geenen haast moesten maaken, dan deeze Kooplieden deeden terstond een voorstel, het welk zo ras aangenomen werd als het gedaan was (*). Zoo dat de Koning liever twee Millioenen van zyn eigen geld voor de Kooplieden betaalde, en ze der Stad Berlyn schonk.

„ In oude tyden daar en tegen, en eer de Menschen, Vrienden en Vyanden, door den Koophandel derwyze aan elkander verbonden waren, was niets gemeener, dan dat de Schuldeischen van Vyanden, zoo dra de Oorlog ontstond, voor vernietigt gehouden wierden; en zo ons dit vreemd mocht voorkomen, moeten wy in het oog houden, dat men de rede daar van alleenlyk in de verandering van onze Zeden en Staatkunde, door eenen meer uitgebreiden Koophandel veroorzaakt, maar niet in de Onrechtmaatigheid der zaaken, zoeken moet. Werpt iemand my tegen, dat byzondere personen daar onder evenwel lyden moeten; ik antwoorde, dat dit by alle Buitmaakinge en Schade-verhaalinge of Eigenregtverschaffingen (*Repressalien*), by voorbeeld het wegneemen van Vyandlyke Schepen, op dezelfde wyze gesteld is, en dat dit nochtans, volgens ons Krygsrecht, als geoorloft wordt aangezien, want ieder lid van den Staat, die ons vyandlyk behandeld heeft, moet voor 't geheel lichaam lyden."

„ Ik heb hier van breedvoeriger gesprooken, dan het misschien iemand noodig zal geschеenen hebben, om dat juist op dit Recht, het te rug houden van het geleende by het ontstaan van eenen Oorlog, die daad der *Israëliten* rust, die eene der ge-

(*) *Geschiedenis van eenen Patriotschen Koopman.* bl. 80–85.

Digitized by Google

gewichtigſte tegenwerpingen tegen MOSES, en teffens tegen den Godsdienst heeft uitgeleverd, naamlyk, dat de *Israëliten* de goude en zilvere Vaten, dewelke zy op bevél van MOSES van de *Ægyptenaaren* leenden, denzelven niet wederom gegeeven hebben. Het geval was dus geſteld.

„ Den *Israëliten* werd door MOSES bevolen, dat zy van de *Ægytenaaren* goude en zilvere Vaten moesten leenen, om op hun feest te gebruiken, het welk zy noch in *Ægypten* vierden, het Pasſah; maar hy gaf 'er hun geene de minſte ſchaduw van, dat zy deeze geleende goederen moesten of konden te rug houden (Exod. XI: 2.); want het geen lange te vooren (Exod. III: 22.) als tusſchen God en MOSES was afgeſprooken, was den Israëliten onbekend. Men kan ook gemaklyk begrypen, dat het onmoogelyk voor de *Ægyptenaaren* een geheim zoude hebben kunnen blyven, indien zesmaal honderd duizend Mannen dit geweeten hadden: want onder zulk eene menigte van 600,000 Mannen, en even zo veele Vrouwen, zullen zekerlyk wel eenige oprechte Vrienden van die Ægyptenaaren, dewelke zoo gewillig waren om hun te leenen, geweest zyn; en al ware dit niet, 'er zouden zich wel eenige praatzieken onder bevonden hebben, die het geheim verklapten, en de Ægyptenaaren op hunne hoede deeden zyn, om niet te leenen.

„ Ik ben daarom van gedagten, dat alle de Israëliten, ter goeder trouwe deeze Gereedſchappen ter leen vroegen, en met het vast voorneemen om ze weder te geeven, zonder iets te weeten van het geen de Voorzienigheid in het geheim beſlooten hadt, en eerlang by de uitkomst blyken zoude.

„ Op het onverwagtst worden zy in denzelfden nacht, waarin zy het Pasſah vieren zouden, van hunnen maaltyd af en uit Ægypten gedreeven, gelyk men Exod. XII leezen kan: men liet hun geenen tyd, om iets voor af te bezorgen, zelfs niet om het deeg van hunne brooden te laaten gesten, maar zy moesten oogenbliklyk het land verlaaten. PHARAO en de Ægyptenaaren drongen hier zoo ſterk op, dewyl men in ieder huis een dooden had, en zy vreesden, dat hen allen dit lot treffen zoude, zo de *Israëliten* noch langer in Ægypten bleeven.

„ Nu onderzoeke men, hoe wy zelve in zodanige gevallen met geleende Goederen zouden handelen, zo wy alle volmaakt eerlyk waren, en ons van alle onze plichten jegens onze Schuldeiſchers niet ſlechts volgens ons geweeten, maar zelfs volgens de ſcherpheid der Wetten, poogden te kwyten. Wy zouden het niet laaten liggen, want dan zoude het niet in handen van

Digitized by Google

den rechten eigenaar komen; maar misschien, door den eersten die het vondt, weggenomen worden; ook zal niemand iets leenen, onder Voorwaarde, dat wy het zullen laaten liggen, wanneer wy na elders vertrekken, maar dat wy het zelve in onze bewaaringe zullen houden, tot dat wy het hen wederom ter hand kunnen stellen. Wy zouden het derhalven medeneemen, maar met een vast voorneemen, om het, by de eerste gelegenheid, den Eigenaar weder te geeven. —— Op deeze wyze moesten de Israëliten insgelyks te werk gaan, indien zy goede Schuldenaaren zouden kunnen heeten; men kan hen by gevolg niet beschuldigen, dat zy deeze geleende Vaten mede namen, met oogmerk om ze te ontvreemden, maar om ze te bewaaren, en eens veilig aan den rechten Eigenaar weder te geeven, zo ras die dezelve te rug eischte, of 'er zich eene goede gelegenheid, om dit te kunnen doen, opdeedt.

„ Dan binnen weinige dagen veranderde de zaak geheel en al. De Ægyptenaaren, die de Israëliten vryheid hadden gegeeven, om uit het Land te mogen trekken, ja die hen daar uit gedreeven hadden, raakten eensklaps op andere gedagten en vervolgden hen met een groot leger. Dit was een Schennis van beloften tusschen twee Volken, en van de zyde der Egyptenaaren een aanvallende Oorlog. —— En nu komt alles op de Vraage aan, waar van wy te vooren gesprooken hebben: of naamlyk een Volk, het welk van een ander met eenen onrechtvaardigen Oorlog overvallen wordt, de goederen van hunnen Vyand bemachtigen moge? Of het dit doen moge ten aanzien der goederen, die aan byzondere leden van dat Volk, het welk zich op dusdanig eene vyandlyke wyze tegen hen gedraagen heeft, in Eigendom toebehooren? Of het de hand mooge slaan aan bezittingen van den Vyand, die het op dien tyd onder zich heeft, en dezelve als rechtvaardigen buit aanzien? Indien dit geoorlooft is, dan stondt het den Israëliten vry, de goude en zilvere Vaten der *Ægyptenaaren*, die hen nu als Vyanden behandelden, op bevél van MOSES te behouden. De Voorzienigheid, dewelke de dingen derwyze bestierde, dat PHARAO zyn woord brak, en hun daar door zelf het Recht gaf, om de goederen zyner Onderdaanen aan te tasten, had hun dezelve geschonken; en tegen zulke Geschenken der Voorzienigheid, zullen wy zekerlyk niets in te brengen hebben. Indien wy, by voorbeeld, door eenen anderen Staat onrechtvaardiger wyze aangetast worden, geeft ons deeze Staat het Recht, om, zo wy kunnen, hem té veroveren; gesteld nu, dat wy de Overwinning behaalen, is het

dan

Digitized by Google

dan onrechtvaardig, het geen wy verovert hebben te behouden? De Voorzienigheid zelve heeft ons, door die onrechtvaardige aantasting, en door de overwinningen, welke zy ons verleende, machtiger gemaakt, en deeze verovering geſchonken: en zonder eens aan de Voorzienigheid te denken, maar in plaatze daar van alleenlyk de fortuin te noemen, wy zouden dezelve met recht behouden kunnen. Het geen wy nu met recht kunnen doen ten opzichte van eenen geheelen Staat, zullen wy buiten twyfel ook met betrekking tot een gedeelte van deszelfs goederen, zonder onrechtvaardigheid doen mogen: wy zullen den buit, dien wy gemaakt hebben, wy zullen de geleende goederen, die door de Vyandlykheden aan ons vervallen zyn, insgelyks mogen behouden: en zo men dit voor ongeoorlooft wilde verklaaren, zoude men inderdaad onze geheele Regtsgeleerdheid en Zedekunde moeten veranderen."

In de volgende Afdeeling onderzoekt MICHAELIS de gevoelens van anderen over deeze zaak: wy zouden zyne aanmerkingen daar op gaarne hier plaats gunnen; doch moeten, om niet te lang te worden, den Leezer tot het Werk zelve wyzen: alleen kunnen wy niet voorby eene algemeene bedenking des Hoogleeraars op te geeven, als volſtrekt by het boven uitgeſchreevene behoorende: ze komt hier op uit. „De Misſlag, dien de Onderzoekers, Tegenſpreekers en Verdeedigers zonder onderſcheid begaan hebben, beſtaat daar in, dat zy zichzelven iets geheel ongelooflyks, en wel zonder eenig gezag, of geſchiedkundig getuigenis, verbeeld hebben: dat naamlyk *zesmaal honderd duizend* Mannen en even zo veel Vrouwen, van MOSES in het geheim bevél kreegen, om van de Ægyptenaaren te leenen, met Oogmerk om het hun nooit weder te geeven, en dat zy dit geheim bewaart hebben; want indien het zelve uitgelekt, of maar door éénen Israëliet zynen beste vrienden geopenbaart was geworden, zouden zekerlyk de Ægyptenaaren zoo onnozel niet geweest zyn, om hun iets ter leen te geeven. Zulk een geheim, dat, al ware het ook maar éénen dag, onder zoo veele honderdduizenden verborgen bleef, die buiten twyfel voor het grootſte gedeelte gemeenzaame Vrienden onder de Ægyptenaaren hadden, alhoewel de Koning hen haatte en onderdrukte, is zoo verwonderlyk, dat ik ligter aan ieder eigenlyk wonderwerk, het welk door geen grooter gezag bevestigt was, zoude willen geloof ſlaan: en dit neemt men, zonder dat MOSES daar één woord van zegt, als of het van zelf ſprak, aan; bouwt daarop tegenwerpingen tegen den Godsdienst, of wederlegt dezelve in de Vooronderſtelling van een zelfde willekeurig aangenomen

verdichtzel. Anders heeft men juist geene groote gedachten van de Geheimhouding van het Vrouwlyk Geslacht, en hier zouden wel eenige honderd duizenden van Vrouwen geweest zyn, die een geheim wisten te bewaaren".

De Heer Vertaaler belooft ons, indien hy door geene gewichtige beletzelen verhinderd worde, zyn best te zullen doen om ons het Vierde Deel, 't welk over de Kerklyke Wetten handelt, nog dit Jaar, in onze *Moedertaal* te doen leezen. Hy zal wel doen, met 'er minder *Germanismi* in te laaten; wy zouden, by elke die ons voorkwam, *in onze zak knippende, of 'er eene zotterny by denkende*, gelyk hy zich niet zeer duidelyk, voor ons ten minsten, (bladz. 11) van eenen *Fransch-man* spreekende, die over de zuiverheid zyner Taale zeer yverig was, uitdrukt, veelmaalen gelegenheid tot deeze verrigtingen gehad hebben. Eene enkele maal geeft hy ons, ter opheldering van die *Hoogduitsche Gewoonten*, waar op MICHAËLIS het oog heeft, eene korte aantekening, zulks zou op meer plaatzen, voor de meeste onzer Vaderlandsche Leezeren, dienstig weezen.

De voordeelen van den Godsdienst aangedrongen, door J. v. NUYS KLINKENBERG. *A. L. M. Ph. Dr. en Predikant te Eemnes Buitendyk. Tweede Deel. Eerste Stuk. Te Utrecht, by* H. v. Otterloo 1773. *In groot octavo* 432 *bladz.*

GElyk het eerste gedeelte van dit Werk ons de uitmuntende voordeelen van den Godsdienst, in 't algemeen, op eene treffende wyze, gemaeld heeft; zo is dit tweede deel in alles zeer wel geschikt, om ons de verregaende voordeelen van den Geopenbaerden Godsdienst, in 't byzonder, in de levendigste Taferelen, voor 't oog te brengen. De Eerwaerde *Klinkenberg*, zyn oogmerk vervolgende, om den Godsdienst in deszelfs voordeelen te ontvouwen, houd zich, met betrekking tot den Geopenbaerden Godsdienst, aen dezelfde Leerwyze, waer van hy, ten opzichte van den Natuurlyken Godsdienst, een oordeelkundig gebruik gemaekt heeft. — In gevolge hier van vordert hy, na enige voorafgaende aenmerkingen, over de natuur ener Godlyke Openbaringe, derzelver mogelykheid en waerschynlykheid, mitsgaders een kort verslag van den Muhammedaenschen, den Joodschen en den Christelyken Godsdienst, van een Deïst niets anders, dan dat hy het Christendom als mogelyk erkenne. En hier op stelt hy zich voor te betoogen; „ dat menschen van eene goede ge-

steld-

Digitized by Google

ſteldheid, genegen om door de reden beſtierd te worden, en niet door averechtſche lusten en zondige hartstochten vervoerd, niet kunnen nalaeten om te wenſchen, dat de Godsdienst der Christenen waer zy; ja dat het zelfs, in zulk een geval, wanneer men voor 't Christendom niets anders konde aenvoeren, dan blootelyk de voortreffelykheid, de redelykheid en de overweeging van de groote voorrechten, welke men van 't beleven van deszelfs zedeleer te wachten heeft, allerverſtandigst en met ons belang overeenkomſtigst zyn zoude, om naar de regelen van 't Christendom te leeven". — Ter uitvoeringe hier van bedient hy zich ook van dezelfde orde, die hy in 't voorgaende gehouden heeft. Te weten: hy ſlaet eerst de voordeelen van 't Christendom *voor ieder mensch* gade; en tracht dan te doen zien, wat voorrechten *de Burgerſtaet*, uit de belydenis, het geloof, en de betrekking van dezen Godsdienst erlangen kan. Het eerſte word in dit Stuk ontvouwd, en 't tweede zal in 't laetſte, waer mede dit Werk zyn beſlag ſtaet te hebben, verhandeld worden.

In 't voordragen van 't eerſte maekt onze Autheur een aenvang, met te toonen, dat de Deïsten, onder de Christenen levende, hun eigen onheil berokkenen, door den Christelyken Godsdienst te verwerpen; nadien ze, niet alleen zich zelven en anderen beledigen, maer tevens genoodzaekt zyn, om ene menigte van ongerymdheden ſtaende te houden. Dit afgehandeld hebbende vestigt hy onze aendacht, op de voordeelen van den Christelyken Godsdienst, met betrekking op de leerſtukken, zo in 't ontdekken van zulke, welke voor de rede t'enenmale onbekend zyn, als in 't bevestigen en algemeen verſpreiden van de zodanigen, welken haer twyfelachtig en onzeker voorkomen. Om dit te klaerder te doen zien, gaet de Eerwaerde *Klinkenberg* na, hoe ver de ſchranderſte Wysgeren, vóór de verkondiging der Euangelieleere, het gebragt hebben; en hoe ver hunne kundigheden te kort ſchieten, by die welken ons de Openbaring verleent. — In dit gedeelte ontmoet ons ene zeer wel uitgevoerde beſchouwing van het gebreklyke en onzekere der kundigheden dier Wysgeren, ten opzichte van God en zyne Volmaektheden in 't algemeen, en wel byzonder met betrekking tot het zo gewichtig Leerſtuk, *dat 'er is één Allerhoogſte God.* Nademael dit Leerſtuk van 't allerhoogſte belang is, en velen 'er voor gepleit hebben, dat de Heidenſche Wysgeren zulks zeer wel begrepen, zo getroost zich onze Schryver de moeite, om zulks van alle zyden na te ſpeuren. En dit geeft hem gelegenheid, om te toonen, dat men geen grond heeft, om zodanige gunſtige ge-

dachten van hun te vormen; en dat men voor al het ſpoor byster is, wanneer men beweert, dat de *Mysterien* of Verborgenheden der Heidenen, en hunne geheime Godsdienſtige onderrichtingen, geſchikt waren, om het Volk van de ydelheid der Veelgodery af te trekken. Na deze ontvouwing, die boven al merkwaerdig is, brengt hy ons insgelyks met veel bondigheid onder het oog, dat het niet beter geſteld was, met de denkbeelden dezer Wysgeren, aengaende den oorſprong der Waereld, de Voorzienigheid, 's Menſchen toekomend leven, de herkomst van het zedelyk kwaed, den weg der Verzoening, en het hoogſte goed, of 't wezenlyk geluk der menſchen. In tegenſtelling hier van draegt hy ons verder voor, hoe de Openbaring ons in alle dezen voorgelicht heeft; en hoe groote voordeelen wy daer door erlangen. Aen dit voorſtel hecht hy wyders nog een betoog van de verregaende nuttigheid der Openbaringe, boven de Leer van den Natuurlyken Godsdienst, in 't algemeen en duidlyk bekend maken van deze kundigheden, dat een zeer groot voorrecht der Openbaring is. „ Een Ambachtsman en een Daglooner, onder de Christenen, zegt zyn Eerwaerde, zo hy anders zo veel belang ſtelt in 't welzyn zyner ziele, dat hy 't leezen der Openbaering niet geheel en al nalaete, kan oneindig verhevener denkbeelden hebben, omtrent de Godlyke Voorzienigheid, omtrent den aert van 't hoogſte goed, en oneindig meerder verzekering omtrent de onſterfelykheid zyner ziele, dan de grootſte Wysgeeren met alle hunne zo zeer geroemde Wysheid". Wil men dit voordeel, dat de Openbaring aen 't Menschdom bewezen heeft, door 't algemeen maken van deze Leerſtukken, (dat grooter is, dan men in den eerſten opſlag wel denken zou,) nader voorgeſteld zien, men leze dan des Autheurs volgende aenmerkingen over dit onderwerp.

„ Ik wil eens voor een oogenblik met de Naturalisten veronderſtellen, dat de Wysgeeren der Heidenen alle deeze leerſtukken, door 't gebruik der reden, geweeten hebben, of immers door eene onvermoeide navorſching zouden hebben kunnen weeten. In zulk een geval zelvs, zoude een Openbaering van eene groote nuttigheid, ja van eene volſtrekte noodzaeklykheid geweest zyn: want de leerbegrippen en redeneeringen der Wysgeeren waeren alleenlyk binnen de muuren hunner ſchoolen beperkt, en zy waeren met zo veele ſpitsvindigheeden vergezeld, dat zy de vatbaerheid van 't Gemeen ver te boven gingen. Deeze groote mannen bekommerden zich ook in 't geheel niet over de onkunde, en de dwaelingen van den gemeenen man; zy hadden ook by 't volk

geen

Digitized by Google

geen gezach, geene achting, geenen invloed in 't geheel; de ſchaer hieldt de uitſpraek der Prieſteren voor den regelmaet van hun geloov, en lieten de Wysgeeren Philoſopheeren, zo veel zy wilden. In zulk een geval zelvs, zoude 'er eene onmiddelyke Openbaering en buitengewoone verlichting noodig geweest zyn, om de leeringen der Wysgeeren gezach by te zetten, en dezelve algemeen onder 't volk te doen aanneemen.

„ Ik wil nog eens verder gaen, en ten gevalle der Deisten veronderſtellen, dat ieder mensch van gemeene kundigheden, wanneer hy met de reden behoorlyk raadpleegt, deeze gewichtige leerſtukken ontdekken kunne. Maer wat heeft hy nu gewonnen? De Openbaering blyvt al wederom nuttig en noodzaeklyk. De omſtandigheden van elk eenen mensch laeten hem niet toe, om zyne redelyke vermogens zo ver te beſchaeven. Welk eene menigte van begrippen en ſtellingen hebben wy niet noodig, eer wy van maer ééne ſtelling, welke de reden ons leert, kunnen overtuigd worden? Hoe veel tyd zoude dan niet een Koopman, een Ambachtsman, een Daglooner verzuymen moeten, om de voornaemſte waerheeden van den Godsdienst, tot eene volleedige overtuyging, naer te ſpooren, zo zy 'er ooyt toe koomen zouden? En laet ik 'er dit noch by voegen: gelukkige vernuften mochten 't al eens vry ver brengen, maer de ondervinding leert ons klaer genoeg, dat het grootſte gros van menſchen niet in ſtaet zy, om eenen reeks van aeneengeſchaekelde ſluytredenen te overzien, en 't verliest veel te ſchielyk al 't geduld, dan dat het deeze diepzinnige navorſchingen lang zoude voortzetten. —— In zulk een geval dan zelvs, zoude een buytengewoon Goddelyk onderwys een voordeel aenbrengen, dat niet te ontbeeren is. Daer door zouden leeringen van den Godsdienst, aen allerley ſlag van menſchen op eene vatbaere wys worden voorgeſteld; daer door zoude de Staetsman tyd winnen, om de gemeene belangens te bevorderen, de Koopman om zynen handel uit te breiden, de Ambachtsman en de Daglooner om voor hun huisgezin te zorgen; met een woord, menſchen van allerley zoort, die zich niet met alle krachten op de Godgeleerdheid en Wysbegeerte toeleggen, zouden tyd hebben, om, op de eene of andere wys, voor de zaemenleeving en den ſtaet nuttig te weezen. Zulk eene buytengewoone Openbaering zoude de zwakheid en mindere vermoogens van 't gros der menſchen, en hunne natuurlyke traegheid en afkeerigheid van al 't geen, dat veel nadenken en diepzinnige onderzoekingen vordert, op eene uytneemende wyze te hulp koomen.

„ Nog eene andere reden is 'er, om welke eene buytenge-

woo-

woone Openbaering, ook in 't laetſte geval, een ongemeen voordeel zoude aanbrengen. Men ſchryve den menſchen over 't algemeen veel meerdere en grootere vermoogens toe, dan die wy uyt de ondervinding weeten, dat 't grootſte gros bezit; dit is zeeker, dat geen mensch zo vry is van vooroordeelen, overylingen, averechtſche begrippen en dwaelingen, en geen menſchelyk verſtand zo onafhangelyk van de drivten des harten, dat wy niet met reden moeten vermoeden, dat wy zomtyds te ſchielyk of te ruym zyn, in 't opmaeken van onze ſluytredenen, en dat een zeker heimelyk verlangen, dat iets waer of valsch mooge weezen, aen zommige bewyzen een veel grooter gewicht byzette, dan met de waerheid overeenkoomt. Hy moet zyn eigen hart niet kennen, of de waerheid nimmer met ernst gezocht hebben, of een mensch van een beſpottelyke waenwysheid weezen, die zich boven alle gevaer acht van vooroordeelen, overylingen en dwaelingen. Zullen wy dan volleedig overtuygd zyn, dat onze begrippen, omtrent de voornaemſte waerheeden van den Godsdienst volkoomen, rein en evenreedig zyn, en dat wy niet door vooroordeelen, of overyling, ſchyn voor waarheid hebben aangenoomen, wy zullen, in weerwil van onze veronderſtelde groote vermoogens, eene buytengewoone en Goddelyke Openbaering noodig hebben, op welker uitſpraeken wy volkoomen ſtaet kunnen maeken. Dan zal 't begrip van Gods onfeilbaerheid en gezach ons eerst van alle twyffelingen en vrees voor dwaelingen bevryden.

„ Eindelyk is 'er nog al eene byzonderheid, welke eene onmiddelyke Openbaering, in 't gemelde geval, by uitneemenheid nuttig en noodzaekelyk maeken zoude. 'Er zouden ook dan, gelyk 'er althans zyn, trotſche en waenwyze gevonden worden, die geſtadige poogingen zouden doen, om op eene ongemeene wys ſcherpzinnig en vernuftig te zyn, en zich daer door boven anderen beroemd te maeken. Zulke waenwyze menſchen zouden daer door nog ligter tot dwaelingen vervallen kunnen, en vreemde ſtellingen voor den dag brengen, alleen om den naem van een byzonder geſleepen vernuft te verwerven. Men behoevt in de geſchiedenis van 's menſchen hart, maer niet ten eenenmael onervaeren te weezen, en een goed deel van onze hedendaegſche Deisten en ſterke geesten van naby te kennen, om overtuigd te zyn, dat de zucht naer den roem van eene zonderlinge ſchranderheid, iemand tot het voorſtellen van wonderſpreuken vervoeren kunne. —— Deeze waenwyze menſchen zullen 't hier nog niet by laeten berusten, zy zullen verder gaen, en zich 't ge-

zag

Digitized by Google

ng aenmaetigen, om hunne grillige uytſpraeken aen anderen, als onfeilbaere waerheeden, op te dringen. En niets is 'er dat zulke meesterachtige uytſpraeken, benevens de blinde gehoorzaemheid van zommigen, die zich ligtelyk aen hun gezach zullen onderwerpen, kan voorkoomen, dan eene buytengewoone en Goddelyke Openbaering.

„ Maer zal iemand moogelyk zeggen, de Openbaering der Christenen is niet geſchikt, om alle deeze gemelde voordeelen op te leveren. De uitſpraeken van deeze worden van verſchillende verſchillenlyk opgevat, en de verdeeldheden der Christenen zyn ontelbaer. Om alle dwaelingen en misverſtand voor te koomen, behoorde de Openbaering geen duysterheeden in 't geheel te behelzen, en van dien aert te zyn, dat geen mensch dezelve kwalyk verſtaen konde, of verkeerdelyk uytleggen.

„ Over de verdeeldheden der Christenen, zal ik in 't vervolg opzettelyk handelen. Met een kort woord daerom zal ik voor tegenwoordig deeze bedenking volleedig oplosſen.

„ Ik erken, 'er zyn duysterheeden in de Heilige Schrivt, maar deeze duysterheeden konden onmoogelyk worden voorgekoomen. De Openbaering is gegeeven in de tael van die volkeren, welke met dezelve 't eerst verwaerdigd wierden. Zy is gevolglyk geſchikt naer de ſpreekwyzen en gewoontens deezer volkeren. En, om dat deeze ſpreekwyzen en gewoontens, niet dan aen tael- en oudheidkundigen, bekend zyn, kunnen zy niet anders dan voor den gemeenen man duyster zyn. Dan de duysterheeden, uit hoofde van de onbekende ſpreekwyzen, figuuren, leenſpreuken, zinnebeelden en gewoontens van deeze oude volkeren voortſpruytende, worden door 't onderwys der geener, aan wien 't uytleggen van deeze ſtoffen is toevertrouwd, ligtelyk weggenoomen.

„ En dat hier voornaemenlyk ter zaeke doet. Deeze duysterheeden zyn alleen in de voorzeggingen, in de zinbeelden en dergelyken. Maer die Leerſtukken van den Natuurlyken Godsdienst, van welke wy beweeren, dat de Openbaering, daer zy van de beste Wysgeeren zeer gebrekkig geweeten wierden, bekend en algemeen gemaekt hebbe, zyn met zulke ronde en klaere woorden voorgeſteld, dat een mensch van middelmaetige vermoogens dezelve daedelyk en volleedig begrypen kunne.

„ Te vorderen, dat de Openbaering van dien aert behoorde te weezen, dat het onmogelyk waere, om dezelve in eenig ſtuk kwalyk te verſtaen, of verkeerdelyk uyt te leggen, is een eisch, welke onredelyk en onbeſtaenbaer is. Dan zoude God,

Digitized by Google

God, door zyne Almacht, een geduurig wonderwerk verrichten moeten, om de vooroordeelen en overylingen der menſchelyke natuur te bedwingen en te leiden. Dan zoude niet de Openbaering, maer de mensch moeten veranderd worden.

„ Behalven dat deeze verdraeijing en verkeerde uytleggingen in de Leerſtukken, van welke wy hier ſpreeken, geene plaets in 't geheel hebben kunnen. De Eenheid van 't Opperweezen, de oorſprong der waereld, de onſtervelykheid der ziele en dergelyke Leerſtukken zyn in de Heilige Schrivt, op zulk eene duydelyke en ontegenzeggelyke wyze geopenbaerd, dat zy niet kunnen verdraeid, of verkeerdelyk begreepen worden".

Evangeliſche Overdenkingen, door Dr. J. J. RAMBACH. *Vertaald door* L. G. CORDES *Leeraar der Gemeente, toegedaan de onveranderde Augsburgſche Geloofsbelydenis te Zutphen. Tweede Deel. Tweede Stuk. Te Arnhem, by* J. H. Moeleman 1773. *Buiten de Bladwyzers, in quarto* 432 *bladz.*

UIt de berichten, die wy van de voorige Stukken dezer Euangeliſche Overdenkingen gegeven hebben, heeft men de zaekelyke predikwyze van den Hoogleeraer *Rambach* reeds enigermate leeren kennen; en daer uit gezien, dat hy de Euangeliſche Texten gewoonlyk gebruikt als ene aenleiding, ter verhandelinge van een Leerſtellig of Zedekundig onderwerp, dat meer Godsdienſtige oplettendheid verdient, dan ene naeuwkeurige Letterkundige Verklaring, die op den Predikſtoel van ene geringe nuttigheid is. Om 'er uit dit laetſte Stuk nog een voorbeeld van te berde te brengen, zullen wy ons bepalen tot 's Mans Leerreden over Matth. XXII. 15—22; of de huichelachtige Gewetensvrage der Phariſeen, *Is het geoorlofd den Keizer ſchatting te geven, of niet?* welke den Leeraer gelegenheid geeft, ter overweginge van het *Huichelagtig Misbruik der Gewetensvragen.* In de ontvouwinge hier van gaet hy na, (1.) wat door Gewetensvragen verſtaen word? en dan (2.) hoe men dezelve door huichelary kan misbruiken?

Door Gewetensvragen, zegt hy, worden zulke vragen verſtaen; „ die het doen en laten der menſchen betreffen, waar by zich echter gewichtige zwarigheden en twyffelingen opdoen, die het Geweeten in zyne uitſpraak over de daden ſtuiten; zo dat het niet weet, of het dezelven voor recht of onrecht,

Digitized by Google

recht, voor geoorlofd of ongeoorlofd verklaren zal". Dit voorſtel, door 't geval in den text gemeld, kortlyk opgehelderd, en vervolgens door ene overweging van handelingen en twyfelingen, waer omtrent zodanig ene ſoort van vragen plaets kan hebben, nader verklaerd zynde, gaet de Hoogleeraer over, om te toonen; hoe deze Gewetensvragen, niet altyd, uit een goed hart voortkomen, maer wel eens huichelachtig misbruikt worden; waer van hy de volgende voorbeelden aan de hand geeft.

1. „ Wanneer men diergelyke vragen ſlechts tot dat einde op de baan brengt, op dat men daar door anderen doe geloven, als of men een mensch was, die zyn geweeten betracht.

2. „ Wanneer men ze een anderen tot dat einde voorſteld, op dat men deszelfs gevoelen over deze zaak uitlokken, en dit naderhand tot zyn nadeel en verderf misbruiken moge.

3. „ Wanneer men allerlei geweetensvragen ter baan brengt, niet uit eene Kinderlyke maar uit eene Knechtelyke vreeze voor God.

4. „ Wanneer men het getuigenis van 't geweeten in gewichtige zaaken niet hoord, en daar en tegen over kleinigheden zwarigheden maakt, en allerlei Geweetensvragen opwerpt.

5. „ Wanneer men dezelfde Geweetensvragen aan meer dan een mensch ter beantwoording voorſteld, en daar na onder de verſchillende antwoorden, dewelke men ontfangt, die uitkiest, die voor den ouden Adam de aangenaamſte, en voor vleesch en bloed de behaaglykſte is.

6. „ Wanneer men vraagd, en nochtans niet van voorneemen is, zich naar 't gegeven antwoord te gedragen, al is 't ook dat dit antwoord allernaauwkeurigst met het Woord Gods overeenſtemd.

7. „ Wanneer men eindelyk Geweetensvragen ter baan brengt, meer over de daaden van andere menſchen, als over zyne eigene".

Het haetlyke van dit misbruik der Gewetensvragen word hier, in elk der bovengenoemde voorbeelden, duidlyk ten toon geſteld; en voorts beſluit zyn Hoogeerwaerde deze Leerreden, met ene opwekkende toepaſſing; behelzende ene ernſtige aenſpraek, aen hun, die nog een kwaed en met huichelary bevlekt geweten hebben; als mede aen hun, die een gereinigd geweten bezitten. Den eerſten word geleerd wat hun te doen ſtaat, om een goed geweten te verkrygen; en de laetſten worden onderwezen, hoe zy zich, omtrent hun geweten, recht hebben te gedragen. En hier by komt ten ſlot ene aenmoedigende vermaning om het voorbeeld der eenvoudigheid

Digitized by Google

heid en omzichtigheid, dat Jesus Christus ons by deze gelegenheid nagelaten heeft, steeds getrouwer op te volgen.

„ Betoond, zegt de Hoogleeraar, eene heilige *Omzichtigheid* in uwen gehelen wandel. Wordt niet onverstandig, maar verstandig, wat daar is des Heeren Wille. Bewandelt voorzichtig den smallen weg ten leven. Weest opmerkzaam op de valstrikken, die u de verzoeker door zyne werktuigen in den weg legd. Gelooft niet eenen iegelyken geest, die eene goede taal voerd. Vertrouwd niet een iegelyk boek, dat een frajen tytel heeft, en dat met achteraanstellingen van de rechtvaardigmaking op een inwendig Christendom aandringt. Laat het Woord Gods de Lantaarn van uwe voeten zyn, het welk u tot de zaligheid kan wys maken. Maar verbindt ook, naar het voorbeeld van Christus, de omzichtigheid met een heilige *Eenvoudigheid*. Weest eenvoudig in uw geloof, en leven. Ziet toe, dat uwe Godvrucht geene huichelary is, en dient God niet met een gedeelt hart. Hebt uwen Evennaasten met alle oprechtheid lief als u zelven, en spreekt de waarheid van harte. Wenscht dagelyks met David: *Slecht en recht, dat behoede my*, Ps. 25. 21. op dat gy ook met Paulus zeggen kunt: *Onze roem is deze, namentlyk het getuigenis van ons geweeten, dat wy in eenvoudigheid en Goddelyke louterheid, niet in vleeschelyke Wysheid, maar in Gods Genade in de weereld gewandeld hebben*, 2 Cor. I: 12.

Affcheidsbrief van Mr. FR. A. V. D. MARCK, *aan den Wel Eerw. Kerkenraad der Nederduitsche Gereformeerde Gemeente te Groningen. Te Utrecht by* J. v. Schoonhoven *en* Comp. 1774. *In groot octavo* 18 *bladz.*

NA eene voorafgaande ontvouwing van, en beklag over de handelwyze van den Groninger Kerkenraad, meldt de Hoogleeraar in deezen Brief, hoe gunstig hy te *Lingen* ontvangen zy. Men heeft hem naamlyk, (op het overleveren van zyn voorheen gedrukt Request en Brief aan den Groninger Kerkenraad, met de Bylage, in stede van eene Kerklyke Attestatie,) niet alleen toegelaaten tot het gebruik des Heiligen Avondmaals; maar hem ook, uit eigen beweeging, met eenpaarigheid van stemmen, tot Ouderling der Gereformeerde Gemeente te *Lingen* verkooren, en plegtig bevestigd. Dit doet hem nu hier mede openlyk affcheid neemen van den Groninger Kerkenraad, om dien te ontslaan van de on-

aan-

Digitized by Google

angenaame moeite van over zyn regt- of onregtzinnigheid verder te beſolgneeren; onder de nevensgaande betuiging.

„ Terwyl ik teffens hier by verklare, geene Groningſche Kerkelyke Atteſtatie, ten bewyze van myne regtzinnigheid, ooit te zullen begeren, vermits ik zulks hier niet noodig hebbe, als beſpeurende hier geen het minſte *Odium Theologicum* tegen my, maar ik leve hier in de Kerk en met de Kerkelyken in gewenschte rust en vrede, zonder dat myne *Tolerante* grondbeginſelen in het Kerkelyke Regt aan de brave en uitmuntende Godgeleerden, hier ter Stede, eenig ongenoegen geven, en zonder dat ze van my vergen, dat ik de *Politia Eccleſiaſtica* van den anders voortreffelyken Godgeleerden *Gysbert Voet*, hier in den Kerkenraad moeste helpen handhavenen."

De Hoogleeraar heeft deezen Brief, overeenkomſtig met zyne omſtandigheden, geſchreeven, in den ſtyl van een beledigd en zegenpraalend Man.

FR. A. V. D. MARCK *Oratio Inauguralis de Gloria Dei, ſuprema Naturæ Lege, e ſuggestu ſacro templi Reformatorum die* 17 *Decembris A.* 1773. *publice dicta, quum profeſſionem Juris ordinariam in Academia Lingenſi ſolemniter auſpicaretur. Lipſiæ et alibi, nec non Ultrajecti apud* Schoonhoven et Socios 1774. *In octavo, m. f.* 33 *pp.*

DE Hoogleeraar *van der Mark* heeft het hem opgedragen Ampt, van *Profeſſor Juris Ordinarius* te *Lingen*, op den 17den December 1773 aanvaard, met eene Inwydingsredevoering, ſtrekkende ten betooge, *dat Gods Eer de hoogſte Wet der Natuur is.* Met den aanvang ſtelt ons de Hoogleeraar voor oogen, het uitgebreide nut der kennisſe van 't Natuurlyke Regt in Kerk en Staat; met de jammerlyke gevolgen, die aan 't verwaarloozen van deszelfs beoefening verknogt zyn; benevens de ongegrondheid van den haat, dien ſommige Godgeleerden daar tegen opgevat hebben. Verder ontvouwt hy de bovengenoemde Stelling; die hy in de uitbreiding en betooging op zodanig eene wyze behandelt, dat zyne Redenvoering deswegens alleszins geſchikt zy, om de Toehoorders in te boezemen, hoe wy onder de ſterkſte verpligting liggen, om door onze woorden en daaden te toonen, dat wy de volmaaktheden van 't Opperweezen erkennen en eerbieden; met daar uit de beweegreden tot ons gedrag af te leiden, en in al ons doen en laaten, ſteeds de eer des Al-

Digitized by Google

verhoogſten, ter verheerlykinge van zyne volmaaktheden, te bedoelen. —— Deeze hoofdwet der Natuur moet, gelyk hy toont, een beſtendigen invloed op den Mensch hebben, 't zy hy onder 't licht der Natuur, of dat der luisterryker Openbaaringe leeve; waar, en in welke Maatſchappye, 't zy Burgerlyke of Kerklyke, hy zig ook bevinde; en dezelve behoort in alle Burgerlyke en Kerklyke Wetten te heerſchen; zo dat eene Maatſchappy ter handhaavinge en bevorderinge van dezelve ſtrekke, wil men anders goede Burgers en rechtſchapen Leden der Kerke vormen; en het regtmaatige Burgerlyk of Kerklyk Beſtier in geen willekeurige Dwingelandy doen ontaarten. Voorts wordt deeze Redenvoering, die met oordeel en in een manlyken ſtyl opgeſteld is, beſlooten met de gewoone pligtspleegingen in ſoortgelyke omſtandigheden; waar op wy niet ſtaan zouden blyven, was 't niet om den Leezer nog uit dezelven te melden, waar aan onze Redenaar het toeſchryft, dat hy van zyn Ampt, op de Hooge Schoole te Groningen, ontzet is geworden. —— De Hoogleeraar, met dankbaarheid gedenkende aan de weldaaden, waar mede het Huis van Oranje hem begiftigd heeft, en zyne eerbied voor Nederlands Erfſtadhouder, Z. D. H. WILLEM DEN Vden, bezuigende, geeft te kennen, niet te vermoeden, dat eenige Staatkundige inzigten zyn val bewerkt hebben.

„ 't Is, *zegt hy*, geheel iets anders, dat my den Nyd ten doel geſteld heeft. Te weeten, een ligtgeraakt ſlag van Geestlyken heeft myne grondbeginzels van 't Kerklyk Regt ten kwaade opgenomen: voornaamlyk, om dat ik het ſchoonſchynend blanketzel van de zo zonderling opgeſtelde *Politia Eccleſiaſtica*, van den anders hooggeagten Godgeleerden *Gysbert Voet*, afgewischt, en 'er de franjen afgetrokken heb. Hier uit is dit ongeval ontſtaan! Voor myne leerſtellingen hadden zy niet te vreezen; als die, ſchoon nieuw, naar 't hun toeſcheen, myns oordeels, egter ſtrekten, ter bevorderinge van al wat eerlyk is, ter afwendinge van overheerſching in 't Godsdienſtige, en ter aanſpooring van gewillige onderwerping aan de Burgerlyke Overigheid. Dan de nydige onderzoekers myner Schriften zogten, terwyl ze de opgemelde oorzaak verborgen hielden, een voorwendzel van onregtzinnigheid, op dat ze my mogten doen vallen. Het kwaad my hier door, op de Hooge Schoole van Groningen en Ommelanden, toegebragt, ſchryf ik in geenen deele toe aan Z. D. H., die den grootſten lof waardig is; maar geheel en al aan anderen, van welken ik zulks geenzins verwagtte, en wier naamen 't my thans niet luſt te noemen.

Aan-

Digitized by Google

Aanmerkingen over de onlangs uitgekomen Eenvoudige Samenſpraaken, Briefswyze voorgedragen door ORTHODOXUS. *Te Utrecht by* G. v. d. Brink 1774. *In groot octavo* 30 *bladz.*

Brief over de welmeenende aanbieding van Kristus. Te Utrecht by H. v. Otterloo 1774. *In groot octavo* 39 *bladz.*

Antwoord op den Brief over de welmeenende aanbieding. Door JUSTUS PHILEKLESIUS. *Te Utrecht by* G. v. Paddenburg 1774. *In groot octavo* 28 *bladz.*

Tweede en laatſte Brief over de welmeenende aanbieding van Kristus, dienende, even als de eerſte, ter vereeniging van de Regtſinnigen, die zig op ene verſchillende wyſe uitdrukken. Door een Liefhebber van Waarheid en Vrede. Te Utrecht by H. v. Otterloo 1774. *In groot octavo* 76 *bladz.*

IN het doorbladeren der Eenvoudige Samenſpraken is 't ons, gelyk we gemeld hebben (*), voorgekomen, dat 'er niet weinig Woordenſtryds in plaets had; en de hier boven opgenoemde Papieren bevestigen ons in deze gedachten. *De Aanmerkingen* zyn met te ſterken geest van partydigheid geſchreeven, dan dat ze nader overweging zouden verdienen: waerom ook *Philekleſius* dezelven terſtond met recht ter zyde geleid heeft. Dan de Brief over *de welmeenende aanbieding van Kristus*, het hoofdonderwerp der drie eerſte Samenſpraken, welken *Philekleſius* in den daer op volgenden Brief beantwoord heeft, benevens de *Tweede en laetſte Brief* over dat ſtuk, ſtrekken ter opheldering van het verſchil desaengaende. De bedenkingen in den eerſten Brief, de tegenbedenkingen van *Philekleſius* in zyn Antwoord, en derzelver oplosſing in den Tweeden Brief, zyn zeer wel geſchikt, om een ieder, die lust heeft dit verſchilſtuk na te gaen, te toonen; dat men, zo men niet te ſterk gezet was op byzondere ſpreekwyzen, elkanders rechtzinnigheid in dit geval niet zou verdenken. — Zeer wel gepast ſluit deswegen de Liefhebber van Waerheid en Vrede zyn laetſten Brief met de volgende vermaning.

„ Staa my, myn waarde Vriend, nog toe, dat ik UE, my ſelven, en anderen opwekke tot verdere liefde, vreede en eensgezindheid, hoewel niet met afſtand of ten nadeele van de waarheid, welke by Zacharias den voorrang heeft, en als een heilig pand van ons moet bewaakt en bewaard worden. Neen!

(*) Zie boven bl. 55.

Digitized by Google

Neen! geen vreede, wanneer wy daar door die kostlyke hemelgave verlieſen moesten. Dat wy het eens gekogte nimmer verkopen; want verliezen wy dien gordel van onſe lendenen, dan is alle vastigheid weg! Dat de waarheid ons dan dierbaar blyve, maar dat ook de vreede bewaard worde! Daar is een zeer groot onderſcheid tusſchen verſchillen over grondwaarheeden, en broederverſchillen, die meest alle op woordenſtryd uitlopen: ten minſten, genomen daar was al een daadelyk verſchil over ene of andere ſake, van geen weeſendlyk belang; zullen dan Mannen Broeders twisten, biſonder Godvrugtigen, welke enerlei harte en enerlei weg hebben? zullen deeſe door zo veele banden zo nauw vereenigde zielen, zig door onderlinge verdeeldheeden van elkander vervreemden? Ik dank God, dat dit tusſchen UE en my geen plaats heeft; maar hoe meenigmaalen gebeurt dit egter? Niet alzo myne waarde Broeders! Immers is dit niet gewandeld waardiglyk des kostelyken Euangeliums, 't welk niet dan liefde ademt. Hoe Euangelisch iemand zyn moge in zyne begrippen, is hy nogthans twistgierig en liefdeloos; het is 'er dan zeer verre van daan, dat hy Evangelisch zy in de *praktyk*, waar in ons het uitmuntend voorbeeld van de lydende liefde, die zeggen konde, *dit is myn gebod, dat gy malkanderen lief hebt*, gelykerwyze *ik u lief gehad heb*, word voorgeſteld. Niemand heeft meer liefde dan deeſe, dat iemand zyn leeven ſette voor zyne vrienden, is de taal van het Evangelie: hoe Evangelisch zouden wy zyn, hadden wy daar van wat meer! En, hoe ſterk iemand moge waken voor de Wet, dat deeſe niet te niet gedaan werde, hy is ſeeker de grootſte *Antinomiaan* in de praktyk, wanneer hy de vervulling van de Wet, de liefde omtrent zyne Broederen, verwaarloost, want in dit eene woord, *dat men elkander lief hebbe*, word de gantſche Wet vervuld."

Laaten wy dan tot dit ſtuk de handen in een ſlaan, en najaagen 't geen tot vreede en ſtigting diend! Bediend zig de een of ander van ſommige ſpreekmanieren, die ons eenigermate vreemd voorkomen, maar toont hy alleſints, dat hy 'er niets vreemds door bedoele; laat dan de liefde, die geen kwaad denkt, het alles in een gunſtig licht voorſtellen: maar dat 'er aan beide kanten gewaakt werde, dat de een den ander gene aanleiding tot misvatting geeve! Dat elk zig zo uitdrukke, dat alle gegronde oorſaak van misvatting werde weggenomen! Dat niemand onſer zo ſterk op zyne begunſtigde ſpreekwyſe ſta, dat hy anderen, die zig door andere woorden verklaaren, daarom veroordeele! Dat wy elkander die ſelfde vryheid geeven, welke wy zo gaarn voor ons ſelven neemen,

Digitized by Google

men, en behouden willen! dat wy allen, voor zo verre wy Kristus in onverderflykheid liefhebben, ons vereenigen om zyn Koningryk uit te breiden, en dat van den Satan af te breeken. Dat grootſte en gewigtigſte kenmerk van de geboorte uit God, ik meen *ware broederliefde*, werde van ons allen zorgvuldiglyk bewaard, op dat de *bewyſen* van ons geloof en onſe wedergeboorte, aan ons mogen klaar zyn en blyven!

Tractaet ofte Oordeelkundige Aanmerkingen over de beruchte Keyzers-ſnede, door P. G. VAN BAREGEM, *Heel- en Vroedmeester tot Baenrode, Lande van Dendermonde. Te Dendermonde by* J. du Caju, *en te Amſterdam by* J. Morterre, 1773. 264 *bladz. in Octavo.*

IN 't eerſte Hoofddeel van dit Werk, onderzoekt de Auteur naar den oorſprong van de Keizerlyke ſnede: dezelve is reeds by de Ouden bekend geweest, doch men vindt geen bewys dat dezelve door hen op een levendig lighaam geöefend is. NUMA POMPILIUS, tweede Koning der Romeinen, maakte 700 jaaren voor Christus geboorte, een heilzaame wet, dat men geen Zwangere Vrouw, geſtorven zynde, begraaven zoude, voor dat men dezelve geopend had, om te zien of men de Vrucht konde in 't leven behouden. 't Eerſte voorbeeld, 't welk men beſchreven vindt, dat dezelve aan een levendige Vrouw verricht is, is geweest in 't begin van de zestiende Eeuw: dezelve geſchiedde door een' JACOBUS NUFER, welke, volgens 't verhaal van *Baubinus in appendice ad Rousſetum*, dezelve met een gelukkig gevolg aan zyne eigé Vrouw verrichtte. ROUSSET is de eerſte geweest, welke deeze bewerking beſchreven heeft; hy gaf in 't jaar 1581 eene Verhandeling uit, waarin hy de nuttigheid van deeze konstbewerking aantoonde. — PARE is een vah de eerſten geweest welke zich tegen deeze Operatie verklaard hebben. Wanneer de Auteur dit aangetoond heeft, gaat hy over tot 't wederleggen van 't gevoelen van ſommige Schryvers tegen deeze bewerking, als van *Mauriceau*, *Bianchi*, *Dionis:* 't welk hy met veel bondigheid doet. — Wy gaan voorby 't geen de Auteur verhandelt aangaande de mogelykheid of onmogelykheid van 't doopen van een kind in zyne vliezen beſlooten, en 't geen verder hier toe betrekkelyk is. — De Schryver onderzoekt ook 't gevoelen der Godgeleerden aangaande de vryheid tot deeze bewerking, en meldt tevens de vraagen en antwoorden van de Godgeleerde Faculteit te Parys, in 't jaar 1733, over deeze

Digitized by Google

zaak: dezelve hieldt de operatie voor geöorloofd. — Na 't oplosſen van nog eenige zwaarigheden tegen deeze Bewerking deelt hy ons mede 't verhaal van twee gevallen van de Keizerlyke ſnede. De eerſte is gedaan door den Heelmeester G. DE ROOSE, in 't jaar 1768, aan eene Vrouw tuſſchen de 30 en 40 jaaren, welk in haar jeugd door de Engelſche Ziekte was aangetast geweest. Ze had twee zwaare Verlosſingen, welke zonder verbreking van de Vrucht niet konden geſchieden, doorgeſtaan, en wederom voor de derdemaal in arbeid zynde, werdt de Heer ROOSE by haar geroepen, welke betuigde geen ander middel te weeten om haar te verlosſen, dan de Keizerlyke ſnede. Na gehoudene raadpleging met Genees- en Heelkundigen, werdt nog dien avond de bewerking verricht, met behoud van Moeder en Kind. Deeze Vrouw was nog geene vier en twintig uuren in arbeid geweest als de Operatie verricht werdt. In 't tweede geval van de Keizerlyke ſnede door den Auteur zelven in 't jaar 1772 gedaan, was de Vrouw reeds vyf dagen in arbeid geweest, en 46 jaaren oud, zynde voor 't eerst Zwanger. Ze hadt reeds eenige flaauwten gehad voor de komst van den Vroedmeester, zo dat men gevreesd hadde dat ze in een van dezelve zoude gebleven zyn. De Schryver ontdekte wel aanſtonds de onmogelykheid om haar anders dan door de Keizerlyke ſnede te verlosſen, doch vondt 't dienſtig eerst nog eenige Inſtrumenten te beproeven. Den eerſten avond van zyne komſte werd de Operatie van de Keizerlyke ſnede nog door hem verricht, hy hadde 't genoegen Moeder en Kind hier door behouden te zien; ſchoon 't Kind 22 dagen daarna aan een ander toeval kwam te ſterven. De Vrouw deed reeds in de vyfde week haare kerkgang en verrichte haare gewoone bezigheden. De waarheid van deeze beide gevallen wordt door verſcheide Verklaaringen bevestigd. — De Auteur laat hier op nog drie aanmerkingswaardige Vroedkundige Waarneemingen volgen, en maakt nog verſcheide aanmerkingen tot deeze zaak betrekkelyk. Uit 't geen wy gemeld hebben, blykt genoeg 't belang van dit Werk. Wy wenschten wel dat de Auteur zyne Verhandeling netter uitgewerkt en meer beſchaafd hadde.

Ver-

Digitized by Google

Verhandeling over de Onſchuld der Boomvruchten in het voortbrengen van den Roden Loop. Door CHR. RUD. HANNES, M. D. *Stads Phyſicus te Weſel, Lid van de Keizerlyke Academie der Natuuronderzoekers, enz. Uit het Hoogduitsch vertaald. Te Nymegen, by* J. van Campen 1774. 87 *bladz. in groot Octavo.*

Dit is eene fraaije Verhandeling, waarin 't vooroordeel 't welk onder 't gemeen, als ook nog onder zommige Geneesheeren, plaats heeft, als of de Roode Loop door 't eeten van Ooft veroorzaakt werdt, duidelyk wederlegd wordt. 't Is tegenwoordig beweezen, dat deeze Ziekte uit een beginzel van bederf en verrotting ontſtaat, 't welk door 't gebruik der Vruchten verminderd en tegengegaan wordt; waarom men ook waargenomen heeft, dat de Roode Loop zeldzaamer plaats gehad heeft, wanneer 't jaargety overvloedig is geweest in 't voortbrengen van vruchten: zo dat 'er juist 't tegendeel van 't Vooroordeel plaats heeft; wel is 't waar, dat 't veel eeten van vruchten een Loop kan veroorzaaken, dog dezelve is van geen kwaaden aart en nooit beſmettelyk. Men vindt hier ook verſcheide nutte aanmerkingen over den Rooden Loop, en de Geneesmiddelen daar tegen.

De beſchouwing van het Waereld-geſtel gemakkelyk gemaakt, ter verkryginge eener algemeene kennisſe der groote Werken van God. Door N. SCHMID. *Uit het Hoogduitsch, naar de tweede Uitgaaf, vertaald, en met aanmenkingen en afbeeldingen vermeerderd. Te Haarlem by* J. Bosch 1774. *Behalven het Voorwerk en den Bladwyzer* 310 *bladz. in groot octavo.*

Eenſtemmig met den Tytel is dit Werk niet geſchikt, om een uitvoerig berigt van ons Waereldgeſtel te geeven, en alle de daar toe behoorende kundigheden afzonderlyk te verklaaren; maar zodanig eene ontvouwing van het zelve mede te deelen, die, naar de algemeene vatbaarheid ingerigt, genoegzaam is om den oplettenden een regelmaatig denkbeeld van ons Waereldgeſtel in te boezemen. En aan dit oogmerk mag het wel gezegd worden te beantwoorden. De Heer *Schmid* verleent hier eene duidelyke opheldering van de algemeene kundigheden; en geeft een zeer wel nagaanbaar verſlag van de voornaamſte verſchynſelen, die ons de Aarde en de Hemelſche

Digitized by Google

Lichaamen uitleveren; met eene zeer klaare ontvouwing van het verband, dat alle deelen van ons Waereldgeſtel met elkanderen hebben. Zyne manier van voorſtellen is zo gereedlyk na te gaan, dat iemand, die dezelve met eenige oplettendheid overweegt, met weinig moeite een zeer wel aaneengeſchakeld denkbeeld kunne vormen, van dat Waereldgeſtel, 't welk ons alleszins opleidt, om Gods Magt, Goedheid en Wysheid, in alles doorſtraalende, eerbiedig te erkennen. Men mag derhalven dit Geſchrift wel ten hoogſte nuttig agten, voor dezulken, dien 't niet gelegen komt, zig in te laaten in eene volſtrekte beoefening der Hemelloopkunde, maar regtmaatig begeerig zyn, om 'er zo veel van te weeten, dat ze niet volſtrekt Vreemdelingen genoemd mogen worden, in 't Stelzel van 't Heelal. De zodanigen zullen in dit Geſchrift, met genoegen, hunne denkbeelden uitgebreid zien; en zig ſteeds opgewekt voelen, om den grooten Maaker over dit werk zyner handen te verheerlyken. — Men hoore, ten dien opzigte, den Heer *Schmid*, onder anderen, daar hy ons, in de beſchouwing der Vaste Sterren, opleidt tot een denkbeeld van de onbepaalbaare uitgeſtrektheid des Heelals, en de bewoonbaarheid dier Waerelden, welken de Schepper, buiten onzen Aard-en Waterbol, voortgebragt heeft.

Het bloote oog, 't is waar, vertoont ons, naar de naauwkeurigſte waarneemingen, nog geen 2000 Sterren aan den geheelen Hemel; dog, als het met een Telescoöp gewapend is, ontdekt men in der daad millioenen, en derzelver getal is niet te bepaalen. Voorts weet men, althans volgens de berekening van *Huygbens*, dat de naaſte dier Sterren, ten minſte 27664 maal verder van de Aarde gelegen moet zyn, dan de Zon, welker afſtand van de Aarde, wanneer zy 't verſte van elkander verwyderd zyn, 20000 halve Aardkloots middellynen, of 17200000 zogenoemde Duitſche mylen bedraagt. — Dit aantal van Sterren, gevoegd by derzelver onmeetbaaren afſtand van de Aarde, geeft ons eenigermaate een denkbeeld van de verbaazende, en niet min verwonderingswaardige, uitgeſtrektheid der Scheppinge. En onze Autheur, de gegrondheid deezer kundigheden getoond hebbende, gaat daar op over om ons die Starren nader te doen opmerken, en tevens te doen zien, wat wy uit deeze kundigheden hebben af te leiden.

„ Wat zyn toch, *zegt by*, de vaste Sterren? Haar verbaazende afſtand en helder licht zeggen ons duidelyk, dat zy Zonnen zyn. Zou het mooglyk zyn, dat zy den bewoonerſ der Aarde op zulk eenen afſtand nog zigtbaar bleeven, wan-

Digitized by Google

wanneer zy niet ten minſten zo groot waren als onze Zon? De Planeet *Jupiter* overtreft de groote onzer Aarde 8000 maalen, en echter verſchynt hy ons zo klein, op eenen afſtand, die met dien der vaste Sterren in geene vergelykinge koomt.

„ Zo zeker de verbaazende grootte der Sterren is; zo zeker is het ook, dat zy uit dien verren afſtand geen geleend licht, even als de Planeeten, tot ons affchieten. Hunne levendige en tintelende glinſtering, welke het ſtille ontleende licht der Planeeten verre overtreft, ſtelt dit reeds buiten twyffel.

„ En welken zouden ook die Hemel-ligchaamen zyn, die haar het licht konden mededeelen? Onze Zon? Zulks is onmooglyk: want de afſtand van haar tot de Sterren, en van deezen wederom tot de Aarde, is te groot, en het licht der Sterren te levendig. Zouden het dan ook andere, nader by haar geplaatſte, Hemel-ligchaamen kunnen zyn? Ook dit ſpreekt de Reden tegen: want moest dan niet het eigen natuurlyk licht deezer verlichtende ligchaamen, met zeer onderſcheiden glans, boven het ontleende licht der Sterren pryken, gelyk het licht der Zonne boven dat der Planeeten uitblinkt?

„ Dus is het zeker, dat de vaste Sterren Zonnen zyn: en onze Zon bekleed in het groote ruim der Scheppinge de plaats eener Sterre, maar waarſchynlyk geene van de grootſten.

„ In de diepte der eindelooze ſcheppinge, waar heen 's menſchen oogen noch Verrekykers dringen kunnen, ziet het verſtand, hem door zynen weldoenden Maaker geſchonken, DE WERKEN DES HEEREN in een helder licht. De uitgeſtrektheid van een werk moet met de oogmerken, waar toe het geſchikt is, eene zekere evenredigheid hebben. GOD heeft millioenen van Zonnen in de onmeetelyke ruimte van het uitſpanzel geplant; en waarom toch? Op dat de bewooner deezer kleine Aarde aan den Sterren-Hemel verlichte Stippen zien zoude, die hy dikwerf te gering en zyner oplettenheid onwaardig rekende: ja die hy voor het grootſte gedeelte met ongewapende oogen niet zien kan? Kon dit dan het oogmerk deezer groote gewrochten zyn? Immers in dat gedeelte der ſcheppinge, het welk onder ons bereik valt, vinden wy eene verwonderingswaardige overéénſtemming tuſſchen de werken en derzelver oogmerken. Onze verbaazende Zon draait geduurig om haar middenpunt, en 16 Hemel-ligchaamen ontvangen van haar licht, warmte en beweeging. Daar nu alle Sterren Zonnen zyn, mag men dan niet met reden beſluiten, dat ze insgelyks bekwaam zyn, andere ligchaamen te verlichten, te verwarmen, en te beweegen. Maar zoude GOD dit vermogen aan

zulke groote ligchaamen te vergeefs geſchonken hebben? Die GOD, die de Liefde zelve is, zou Hy door Zyn Almachtig Woord weldaadige Sterren geſchapen hebben, die haar licht zelfs tot op de Aarde affchieten, zonder tevens Waereldklooten tot beſtaan te brengen, welken den zegenryken invloed der Sterren genieten konden?

„ Zou 'er wel iemant gevonden worden, die op een afgeleegen en onbewoond Eiland een Koninglyk Kasteel ſtichtte, verſierd met all', wat 's menſchen vernuft ooit tot pracht en geryflykheid uitvond; voorzien van tuinen, beemden en velden, welken de ſchoonſte bloemen, de beste vruchten, en den rykſten oogst belooven: zou, zeg ik, iemant dit alles doen en aankweeken, zonder dat het van eenig mensch gezien of genoten konde worden? — En wat is dit, in vergelykinge van eene Zonne, die haare rykdommen in het oneindige te vergeefs uitſtort? — Neen: 't is meer dan waarſchynlyk, 't is zeker: ieder van deeze millioenen Sterren heeft haare Aardklooten, om wier willen zy geſchapen is. Wat toch is onze Aarde in 't Ryk der Scheppinge? Een waereldkloot onder andere waereld-klooten, gelyk een ſtofje onder andere ſtofjes, die door een' wervelwind, van zandbergen weggenomen, in de lucht vliegt. Wien dit, als by vergrooting geſproken, voorkoomt, die toont, dat hy nooit de Nevel-Sterren, den Melkweg, noch den Sterren-Hemel, door goede *Telescoopen* beſchouwd heeft; dat hy zyne geringheid tot eenen maatſtok neemt, naar denwelken hy de werken van den Oneindigen wil afmeeten. Is GOD niet onbegryplyk groot in zyne kleinſte Werken? en zoude Hy het dan ook niet in de grooten zyn?

„ Ontelbaar zyn de levende ſchepzelen op de Aarde. De Lucht, de Zee en de Aarde, is vervuld van hun. Zelf in die kleine ruimten, die 's menſchen oog ontſlippen, ontdekt men door de Vergrootglazen een aanmerkelyk getal van levende Wormpjes. Een enkele drop waters, die iemant van zyn' vinger ſpat, ſtrekt geheelen volkplantingen van diertjes tot een Meir. De goedgunſtige Natuur heeft haare ryke ſchatten van veelerhande ſoorten tot voedzel van het ſchepzel overal verſpreid: en waar zy haare ſchatten verſpreid heeft, daar heeft zy ook gezorgd dat ſchepzelen waaren, dewelken deeze Rykdommen gebruiken konden. All' wat op en in de Aarde is, ſtrekt hier van ten bewyze.

„ Het zou dus niet anders dan ongegronde waan, dan ſtraf-waardige en de Godheid beledigende vermetelheid zyn, wanneer de mensch die menigte van groote klooten, even zo wel als

Digitized by Google

als zyne Aarde geschikt, om bewoond te worden, zich als ledig, en van schepzelen ontbloot, wilde verbeelden. Hy, die onzen Aardkloot, dit stip in 't Heel-Al, met veelerleie schepzelen zo rykelyk voorzien heeft, zou die in het onmeetbaar ruim der scheppinge zo veele Woestynen gesticht hebben? zo veele millioenen van akelige Woestynen, waar geen schepzel met een dankbaar hart zyne gunst genieten, noch eenig verstand zich over de groote Werken van den HEERE der Waereld verwonderen kon; waar niets voor geluk en genoegen vatbaar zyn zou? —— Hy, die goed doet, waar Hy naar zyne Wysheid kan; wiens woord daar stelt 't geen Hem behaagt, die den Aardkloot met zo veele bewooneren voorzien heeft, welken Hy met weldaaden verzadigt; zou die zo veele naare Wildernissen gemaakt hebben? —— Of heeft GOD die groote Werken om des menschen wille geschapen, daar ze nochtans ten aanzien van deezen, van weinig belang zyn? Want zou de nacht voor onzen Aardkloot duisterer zyn, wanneer de Almachtige één Zon onder de Sterren, gelyk eene vonk, wilde uitdooven? En wanneer het getal der Planeeten op nieuws met één' vermeerderd wierd, zou de mensch daar by iets meer winnen, dan dat hy, by de duizenden van verlichtende stippen, die zyn oog thans beschouwt, nog een meer zou zien? —— Dus maake ik gerustlyk het besluit op, dat de Planeeten, die tot onze en andere Zonnestelzels behooren, hunne bewooners hebben. Om der menschen wille werd de Maan aan de Aarde tot gezellinne gegeeven: en de Maanen van *Saturnus* en *Jupiter* draaijen zekerlyk niet rondom haare Planeeten, om eenzaame Bergen of woeste Valleijen te verlichten. — Wy moogen het omkeeren: ook de Maan der Aarde, die van *Jupiter* en *Saturnus*, en misschien wel van meer andere Planeeten, trekken zekerlyk nut van haare hoofdplaneeten: dit nut veronderstelt schepzelen, die de weldaaden gevoelen en genieten kunnen: en dus moogen we het bestaan van de zulken in de ons bekende en nog onbekende Maanen mede als zeker stellen.

„ Wanneer een van *Jupiters* bewooneren in twyffel trok, of de Aarde wel bevolkt zy, zou hy ten minsten nog eenigen schyn voor zyne twyffeling kunnen ontleenen van de meerdere grootte van zyn' kloot boven die der Aarde. Maar wat toch kan de schynbaare grond zyn, waarom de Burger der Aarde zich diets maaken zou, dat GOD deeze zyne Aarde alléén bevolkt, en, buiten haar, maar woeste en groote ledige Waerelden geschapen hadde, zonder eenige oogmerken, die met hunne grootheden overéénstemmen; Waerelden, die, gelyk

lyk de Aarde door de Zon verlicht en verwarmd worden; die, zo wel als zy, bewoonbaar zyn, en wier loop in regelmatigheid niet zwicht voor dien der Aarde? By aldien de Planeet, dien de mensch bewoont, de grootſte of de kleinſte, het naaſte of het verſte van allen by de Zon waare; zo zou hy ten minſten nog eenigen, doch zwakken grond hebben, van te kunnen denken, dat de Almachtige Schepper alléén zynen kloot bevolkt, en de overige Planeeten eenzaam en ledig gelaaten hadde.

Natuurkundige Verhandelingen, of Verzameling van Stukken, die de Natuurkunde, Geneeskunde, Oeconomie, Natuurlyke Historie enz. betreffen. IV D. II Stuk. Te Amſt. by A. v. d. Kroe 1774. *In groot octavo* 174 *bladzyden.*

AAn 't hoofd deezer Verzamelinge ontmoet ons eene zeer wel uitgevoerde Verhandeling, over de natuur der Uitwaaſeming, als beſtaande in eene trapswyze ontbinding van 't Water in de Lugt. Dezelve ſtrekt, onder het mededeelen van verſcheiden proefneemingen, ter verklaaringe van het opklimmen der dampen, en daar mede verknogte verſchynſelen in den Dampkring; en behelst voorts eenige waarneemingen, wegens de opryzing van den waaſem uit kookende vogten, met aanmerkingen over 't verſchil tuſſchen deeze en de gemeene uitwaaſeming. —— Hier by komt een briefswys verſlag van een gepleegd bedrog, in 't opgeeven van verdichte proeven, welken, tegen alle voorige ondervinding en redeneering aan, zouden bewyzen, dat de zwaarte vermeerdert, naar maate men zig verder van het middelpunt der Aarde verwydert. —— Daar nevens gaat een kort vertoog, om aan te toonen, dat men de kragt van Traagheid, (*Inertia*,) en de Weeging (*Gravitatio*) wel behoort te onderſcheiden; nadien ze op verſchillende wyzen werken. —— In eene hier op volgende Verhandeling vindt men verſcheiden naauwkeurige waarneemingen en opheldernde aanmerkingen, over den Slaap der Planten, en de beweegingen van de Mimoſas, of de Kruidjes, *roer me niet*; welker overweeging dienen kan, om een geregelder denkbeeld van dit onderwerp te vormen. —— Wyders komen ons hier voor, waarneemingen over den oorſprong van den Honig, die de nadere onderzoeking der Liefhebberen verdienen, om na te gaan, wat laatere proeven ons ten deezen opzichte leeren; waarom wy 'er wat afzonderlyker berigt van zullen geeven.

De

Digitized by Google

De Abt *Boiſier de Sauvages* deelt ons in de eerſte plaats zyne aanmerkingen mede over den gemeenen Honigdauw, dien men eertyds verward heeft met den Dauw, welke uit de lugt op de plantgewasſen nedervalt; doch die thans bekend ſtaat, voor eene verdikte uitwaasſeming der plantgewasſen zelven; welk denkbeeld ook in deezen geſtaafd wordt. Die ſoort van Honigdauw, welke in den grond der bloemen, of op het bovenſte gedeelte der bladeren uitbreekt, vergaaren de Byen, als bekend is, om 'er hunnen Honig uit zamen te ſtellen. Op het voordraagen hier van, meldt de Abt ons verder, dat 'er nog eene andere ſoort van Honigdauw gevonden wordt, welken men niet behoorelyk gade geſlaagen heeft.

„ Een Honigdauw, zegt hy, die genoegzaam de eenige toevlugt voor de Beijen is, wanneer de Lente nevens het meerderdeel der bloemen, welken haar verſieren, voorby zyn, en wanneer de honigdauw der doorwaasſeming ſlegts op zommige zeer heete dagen word voortgebragt".

Volgens zyne opgave is deeze Honigdauw het uitwerpzel van eene ſoort van Boomluizen; die het Zap, of het geen 'er de ſtoffe toe verſchaft, van onder den bast van zommige boomen zuigen. Dit Zap, het welk eerst onder den bast ſcherp en wrang is, verkrygt, zegt hy, in hunne maag, of misſchien in laater wegen, een zoeten ſmaak; althans het levert, wanneer zy zig van agteren van het zelve ontlasten, den ſmaaklykſten Honig uit; en behoeft voor den eerstgenoemden groeibaaren Honigdauw niet te wyken. Als deeze Luizen zig van het ingezoogen Zap beginnen te ontlasten, ontdekt men aan derzelver agtereinde een kleinen druppel van een doorſchynend vogt, dat eene Amberkoleur heeft; en het Inſect werpt, een oogenblik daar na, dit Zap, op den afſtand van eenige duimen, van zig. Het valt des op de takken en bladeren, en ook wel tusſchen dezelven op den grond; van waar het door de Byen verzameld, en in een grooter voorraad opgeleid wordt, dan zy voor zig zelven gebruiken kunnen. De grootſte verzameling geſchiedt in de maand Juny; wanneer de Boomluizen het voedzel gemaklyk kunnen bekomen, en zeer veel opzuigen; waar door derzelver kragt toeneemt, de bevolking vermeerdert, en de uitwerpingen, door een natuurlyk gevolg, grooter en menigvuldiger worden.

„ Deze Boomluizen zyn, zegt deswegens onze Schryver, voor zo verre ik weet, de eenige Dieren, welke metterdaad Honig voortbrengen: hunne Ingewanden is de plaats tot deszelfs bereiding; dit mengzel, of deszelfs grootſte gedeelte, is ſlegts de overmaat of het overſchot van hun voedzel, waar

van

van zy zig door den gewoonen weg ontlasten. De Beijen, die men daar van de eer heeft willen geeven, hebben 'er geen deel aan, dan in de hoedanigheid van werklieden, welker bezigheid het is, de verſchillende zoorten van Honigdauw op te zamelen. Zy leggen denzelven, gelyk men weet, in een zoort van krop, die zy digt by den bek hebben, te bewaren, om hem in hunne Tandkaſſen, die 'er de bewaarplaatzen van zyn, te voeren, zonder 'er eenige of ten minſte eene merkbare verandering in te veroorzaaken. Zy leggen den verzamelden Honigdauw in hunne celletjes ter bewaring neder; de tyd alleen, of het verblyf in den Korf, voltooid deze Stoffe, en geeft dezelve de verelschte lyvigheid".

Onze Autheur heeft deeze werkzaamheid van twee ſoorten van Boomluizen, die op den bast der eenjaarige takken huishouden, waargenomen; en geeft, zo van 't Gedierte, als van deszelfs arbeid en uitwerping een onderſcheiden berigt; met eene nevensgaande melding, dat ook de Mieren op deeze ontlasting der Boomluizen aazen. Wel byzonder ſtaat hier ten laetſte nog aan te merken, dat de kleinſte ſoort, die groenagtig is, den meesten voorraad aan de Mieren verſchaft; en dat eene andere ſoort, die zwartagtig, en meer dan tweemaal zo groot is, voornaamlyk den Honigdauw nederlegt, dien de Byen opzamelen: als mede dat de Wyfjes-luizen, die naakt en zonder vleugelen zyn, die den grooten hoop der Volkplantinge uitmaaken, de eenigen zyn, die aan den Honigdauw arbeiden.

Voorts deelt men hier den beoefenaaren der Natuurlyke Historie nog mede, eene gezette beſchryving van het Muskusdier; mitsgaders eene waarneeming over de Muilezels; volgens welke het algemeene gevoelen, dat de Muilezels onbekwaam zyn om hun geſlacht voort te planten, zyne uitzonderingen zou hebben. Het ſchynt naamlyk, naar ingenomen berigten, dat de Mannetjes ſtandvastig onvrugtbaar zyn, maar dat de Wyfjes, in zommige zeldzaam plaats hebbende, en dus ver onbekende omſtandigheden, in ſtaat zyn, om voort te teelen. Tot deezen tak van Oefening behooren ook eenige waarneemingen, raakende ſommige byzonderheden der Natuure in Mexico; benevens het berigt van een Lyder, in wiens Maag Waterſalamanders genesteld waren, en die 'er, in den tyd van eenige maanden, ongeveer tachtig, zo dood als leevend, door braaking loosde. Van die ſoort zyn insgelyks de daar aan volgende waarneemingen over de Schildpad van Duitschland; de aantekeningen over eenige merkwaardigheden wegens Guiana in Zuid-America; en de Historie van een der zonder-

ling-

ſingſte Inſecten, den Mieren-Leeuw geheeten. — Verſcheiden byzonderheden vorderen hier de oplettendheid der Leezeren; en om 'er nog één uit allen mede te deelen, zullen wy het merkwaardig berigt, dat men uit de aantekeningen van den Heer *de la Borde*, Geneesheer te Cayenne in Gujana, wegens den *Seringat*, getrokken heeft, in deezen onder 't oog brengen.

„ De *Seringat*, met welken naam de Americaanen een zekeren Boom benoemen, die den zogenaamden veerkragtigen harst van *Cayenne* uitlevert, groeit zeer hoog; zyn ſtand bekomt beneden een omtrek van negen of tien voeten. De ſtam geeft geen takken af dan digt aan den top: de bladeren, die eenigzins naar die van de MANIOC (juca foliis *canabinis*) gelyken, zyn van boven groen, en van onderen witagtig: de zaden zyn in een doosje vervat met drie vakken, welk naar dat der vrugten van den wonderboom (*ricinus*) gelykt, maar deze zyn driemaal groter. De *Seringat* groeit aan de oevers der Meiren en Rivieren. In de boſchen word dezelve niet gemakkelyk gevonden: deszelfs kruin verbergt zig, en raakt aldaar in de digte takken der omringende Boomen verlooren. Maar wanneer men, digt by eenen *Seringat* zynde, in plaats van opwaarts naar beneden ziet, zal men dezelve gemakkelyker gewaar worden, door de grote hoeveelheid jonge Planten, welken deszelfs zaden voortbrengen, die, op de aarde gevallen zynde, zig ontwikkelen, eenigen tyd groeijen en kort daar na ſterven, wordende door de ſchaduwe der boſchen verſtikt.

„ Wat verder aangaat de manier om het zap, het welk den veerkragtigen harst voortbrengt, uit dezen Boom te trekken; het zap kan 'er ten allen tyde uit vloeijen, dog het word geduurende den regentyd verzameld, om dat het als dan veel overvloediger is; dezen tyd verkiezen de Indiaanen. Zy beginnen met den ſtam des Booms te waſchen, ter hoogte van drie voeten boven de aarde tot de hoogte van zeven of agt voeten; vervolgens binden zy een bindtien zo dik als een pink om den ſtam des Booms, ter plaatze alwaar zy denzelven begonnen te waſchen, namelyk van onderen: daar na leggen zy op dezen tien eene laag met water doordrongen aarde, die dezelve ten ſteunzel verſtrekt; tuſſchen den ſtam van den Boom en de laag aarde houden zy een ſleuf open, en dragen zorg, dat alles aan de eene zyde eene helling naar beneden heeft. Op de laagſte plaats van de laag aarde plaatzen zy een blad van een Palmboom, dat ſtyf en hol is, en voor een goot verſtrekt; deszelfs einde loopt uit in een halve kalebas,

bas, die op den grond geplaatst is. Deeze voorbereidingen gemaakt zynde, maakt men op tien of twaalf verſchillende plaatzen inſnydingen in den ſtam des Booms boven de laag aarde, een weinig boven de gemelde ſleuf, tot de hoogte van drie voeten; het zap vloeit uit de inſnydingen; word in de ſleuf vergaderd, waar uit het, door derzelver afhelling, langs het blad van den Palmboom, tot in de kalebas vloeit. Wanneer het zap daar in vergaderd is, en de Boom, als uitgeput, niet meer van het zelve verſchaft, dan doen de Indiaanen het zelve eene bereiding ondergaan, waar van zy een geheim maken; en gieten het vervolgens in vormen, waar in zy het zelve laten uitdrogen, verdikken en vast worden, en het neemt dan de gedaante van den vorm aan, waar in het bevat word. Maar dit zap op de manier der wilden verzameld, en alleenlyk door de uitwaasſeming verdikt, zonder het op hunne wyze bereid te hebben, word ſlegts eene zelfſtandigheid, welke door zommige van haare eigenſchappen naar het wasch gelykt: die gelyk het wasch week word door de warmte, wykt voor den vinger die ze drukt, en waar van de ſtukken wederom aan elkander kunnen gevoegd worden, door dezelven warm te maken. Dit zelfde zap, in tegendeel, door de wilden bereid, word eene veerkragtige zelfſtandigheid, welke door water onoplosbaar is, en waar op eene gematigde hitte niets uitwerkt. In dezen ſtaat word deze zelfſtandigheid *veerkragtige barst* genoemd. De Amerikanen maken 'er grote afbeeldingen van Vrugten, Vogelen en allerlei zoort van voorwerpen van, welken men van zeer hoog en met geweld tegen de ſteenen kan werpen, uitgezet en gedrukt kunnen worden, zonder te breken, zelfs zonder 'er door veranderd te worden; en hunne gedaante en grootte wederom aannemen, zo dra de kragt, welke hun bedwong, ophoud te werken. Men maakt 'er ook een zoort van laarsjes van, welken zeer gemakkelyk zyn in een land, dat van beeken doorſneden en met water bedekt is, die de Reizigers dikwyls verpligt zyn door te gaan.

„ Lieden in handwerken en konſten ervaren, zullen ligtelyk begrypen, welk gebruik zy van eene zelfſtandigheid zouden kunnen maken, die in water onſmeltbaar is: eene vry aanmerkelyke warmte, de botzing, de uitwerkzelen van het vallen, en der drukking, kan wederſtaan: en welke wykt voor het geweld dat zy ondergaat, zonder te breken, en zonder iets van hare gedaante te verliezen, die zy weder verkrygt, zo dra men haar in vryheid ſtelt. Men moet van den yver, die den Heer *de la Borde* bezielt, vermoeden, dat hy de Amerikanen een geheim zal weten afhandig te maken, welke be-

bezitting hen van weinig nuttigheid is, en waar van het gemis voor de Europeaanen een wezendlyk verlies is, welken 'er veel voordeel uit zouden kunnen trekken".

By alle deeze byzondere Verhandelingen komt nog, buiten de Meteorologiſche Waarneemingen van den Heer *Holl*, een Brief van een Leidsch Heer; welke toont met hoe gunſtigen uitſlag de Inenting der Kinderziekte aldaar voortgezet is; en hoe valschlyk men voorgegeeven heeft, dat dezelve medegewerkt zou hebben, om de beſmetting in die Stad de overhand te doen neemen. Het blykt naamlyk, dat de Inenting naar wensch ſlaagde, niet tegenſtaande de lugt zeer beſmettelyk was; en dat de Kinderziekte reeds ſterk heerschte, eer men de Inenting in 't werk ſtelde; des het gerugt, ten nadeele der Inentinge in Leiden verſpreid, geheel buiten de waarheid zy.

Taal- Oudheid- en Oordeelkundige Mengelſtukjes, door ANTONIUS DE ROOY. *Te Dordrecht, by* P. v. Braam 1774. *In groot octavo* 69 *bladzyden.*

IN beantwoording aan den Tytel behelst dit Stukje eene verzameling van Mengelſtoffen, of aanmerkingen over veelerleie ſoorten van onderwerpen, die tot de Taal- Oudheid- en Oordeelkunde behooren. Zommigen zyn betrekkelyk tot de betekenis en afleiding van ettelyke Nederduitſche woorden, of dienen ter opheldering van derzelver gebruik: anderen ſtrekken ter verklaaringe van eenige plaatſen der Heilige Schriften; en eenigen behelzen des Autheurs gedagten over die of deeze aloude gewoonten. De Autheur ſchryft gemeenlyk deeze zyne Aantekeningen in den ſmaak van den Weleerwaerden *Nieuwland*, met wien hy briefwiſſeling houdt, en waar uit ſommige deezer Stukjes gebooren zyn; des ze zeer wel voegen by de *Letterkundige Verlustigingen* en *Uitlegkundige Brieven* van dien beroemden Haagſchen Leeraar. Dit denkbeeld bepaalt ons eenigzins, om, daar we onlangs, uit het laatstgemelde Werk, te berde bragten, het geen zyn Eerwaarde over *de oudheid van den Hemelvaartsdag* gemeld heeft; (*) nu uit deeze *Mengelſtukjes* den Leezer nog mede te deelen, het hooſdzaaklyke van 't geen de Heer *de Rooy*, in een brief aan den Eerwaarden *Nieuwland*, ſchryft, wegens den *oirſprong der Pinxterbloemen.*

Op

(*) Zie boven *bladz.* 196, enz.

Digitized by Google

Op des Leeraars bedenking, of de *Pinxterbloemen* eene navolging zouden zyn van de *Floralia der Romeinen*, toont onze Schryver, dat 'er reden zyn, om zulks in twyfel te trekken (*); en hy beantwoordt verder de vraag; „ waar de gewoonte zy van daan gekomen, om op *Pinxtertyd* Jongens of Meisjes, met Bloemen opgecierd, al zingende, door de ſtraaten om te leiden"? indeezervoege.

„ Voor als noch denke, dat enkele beedelzucht hier toe hebbe aanleidinge gegeeven, (†) die men door dit bloemtooizel, en daar by gebruikelyke gezangen, als 't waare wat fatzoenlyker heeft willen maaken; geevende daar toe het bloemſaiſoen goede gelegenheid aan de hand.

„ 't Is toch bekend, dat men al van ouds op de groote Feestdaagen, goed cier placht te maaken, waar toe een ſtuivertje wierd vereiscbt: dit by den gemeenen hoop meest al ontbreekende, zocht men het dus, door die en dergelyke middelen, machtig te worden.

„ Zoo had men ook ouwlings, (en men heeft noch ten huidigen daage hier en daar,) de gewoonte, om op St. *Marten* in de Maand *Nov.*, met een korf by de huizen rond te gaan; en onder het zingen van zeeker liedeken, brandſtoffe te verzaamelen: waarom men dien dag placht te noemen *Schuddekorfsdag*, gelyk ik zie in een oud Privilegie, door Schout en Scheepenen van *Dordrecht* aan de Wolleweevers verleend, en te vinden in de *Handvesten* en *Privilegien* van *Dordrecht*, door den Wel Ed. Geſtr. Heer en Mr. P. H. *van de* WALL by een gezaameld en in 't licht gegeeven, I *Afd. Bl.* 51.

„ Dus hadden op den 2 *van Sprokkelmaand*, (anders, naar het verlichten der Kerken, MARIÆ *Lichtmis* genaamd,) zommige Losbollen de gewoonte, by de ſtraaten om te loopen, en, onder het aanrichten van narrepotzen, (waar van daan men

(*) De *Floralia* hadden, naar 't oordeel van onzen Schryver, meer overeenkomst met de *Majumæ*, die in 't begin van *Mai* gevierd werden, dan met de *Pinxterbloemen*; en mogelyk is, zegt hy, het planten van *Meiboomen*, het ophangen van *Meikranſen*, en het danſen daar onder, nog een overblyfzel van die *Majumæ*.

(†) „ Zoo waaren de Priesters van *Cybele* gewoon, het beeld van die Godinne omvoerende, *duiten op te haalen*.. Zie myne *Conject. Crit.* p. 91: en wel onder het klinken van allerlei ſpeeltuig; ſchoon niet om vreugde te verwekken. Zie MARTIAL. XIV. *Epigr.* 204. OVID. *Fast.* IV. 183. *Ex Ponto* I, 1. vs. 36."

Digitized by Google

men noch zeeker ſlag van menſchen den naam van *Lichtmiſſen* geeft,) geld op te haalen.

„ Bekend is ook het gebruik, dat op *Vastenavond* in veele plaatzen noch huidendaags de zoogenaamde *Rommelpot* omgaat, al meede om een ſtuivertje op te haalen.

„ Echter kan 't zyn, dat men in oude daagen deeze gewoontens hebbe ingevoerd, althands toegelaaten; om door deeze uiterlykheeden 't gemeen, 't geen veel al leezen noch ſchryven kon, aan een zeeker jaargedeelte te doen gedenken, en dus diergelyke dingen te doen ſtrekken tot een zoort van *Almanach:* gelyk ook, (al meede om den gemeenen man te gemoet te koomen,) de *dagteekeningen* in oude Brieven en Papieren meest luiden, niet, op den *zoo-veelſten* van *die* of *die*, *Maand*; maar op *St. Pieter*, *St. Jacob* enz., ofte wel, *zoo veel tyd voor*, of *na*, *die*, of *die*, *Feestdag*.

„ En waarlyk: vraagt men noch heedendaags, (gelyk ik zulks wel eens ondervonden hebbe,) veelen uit het domme gemeen, hoe verre men in 't jaar gevorderd zy; zy weeten van *St. Jan*; van *St. Victor*; van *Pinxteren*; van *Allerheiligen* enz. maar geenzins van de *zoo-* of *zooveelſten van die*, of *die Maand*.

„ Gelyk nu het omleiden van de *Pinxterbloemen* meest tot vermaak der Kinderen ſchynd te zyn ingevoerd; zoo zyn 'er meer Feestdaagen, welker uiterlykheden voornaamelyk voor dezelven zyn ingericht: als het *loopen met Keersjes*, en het *ſpringen daar over heen*, op *drie Koningen* (*); het *ſchieten met gecouleurde Eijeren*, op *Paaſchen*; het *uitdeelen van* Panificia, *en andere lekkernyen op St. Nicolaas*; door alle welke gebruiken zy al van jongs op de tyden des jaars leerden onderſcheiden, en als 't waare een *Almanach* in 't hoofd kreegen?

„ Vraagt men eindelyk, waarom men juist op *Pinxtertyd* Kinderen, met Bloemen bekranst, om leide? Ik denke, om geen andere reeden, dan, (gelyk reeds booven met een woord hebbe aangeroerd,) om de aankomst der *Lente*, die met Bloemen gehuld is, te begroeten; en dus aan dit Jaargedeelte, door deszelfs voornaame voortbrengzel, te doen gedenken.

„ Waar van daan is toch gekoomen de gewoonte om elkander, by 't *Vastenavondfeest*, op *Eijerpannekoeken* te vergasten; anders, dan om dat de Landlieden hier door hun genoe-

(*) „ Eeven gelyk men ouwlings op de *Palilia* vuurtjes ſtookte, en daar al ſpeelende overheen ſprong. Zie OVID. *Fast.* IV. 727, en aldaar HEINS. Van welk gebruik het ſtooken van *Paaschvuuren* moogelyk noch een overblyfzel is".

Digitized by Google

noegen hebben willen toonen over de aankomst van dien tyd, op welken de Hoenderen gemeenlyk weeder beginnen te leggen; als maakende de Eijeren meede een goed gedeelte hunner inkomſten uit? En ſchynd deeze gewoonte van 't Land in de Steeden overgenoomen; wyl misſchien de Boeren ouwlings op die tyd hunnen Landheeren, 't zy als een vrywillige gifte; 't zy als een jaarlykſche Last, eenige Eijeren hebben opgebracht.

„ Waar van daan is 't gebruik gekoomen, dat men elkander op *St. Marten* in 't Landſchap *Overyſſel* en elders, op eene *vette Gans* onthaald; anders dan om al mede aan dit Jaargetyde, door dit aangenaam voortbrengzel, 't geen dan op zyn best is, te doen indachtig zyn? Ik zwyge van de *Hartsmaalen*, zoo algemeen in alle oorden onzes Vaderlands gebruiklyk".

De Heer *de Rooy* tekent verder, na 't ſluiten zynes Briefs, nog aan, dat hy onlangs gevallig uit Duitschland kreeg, eenige *Latynſche* en *met de hand geſchreevene Brieven* van zekeren PETRUS ARNHEMENSIS, welke in 't midden van de XVIde Eeuw leefde, en meld daar uit het volgende.

„ Uit eenen derzelver, aan zyn Zoon, des tydes te *Deventer*, alwaar toen een zeer vermaard School was, de Taalen leerende, zie ik; dat het in die tyd terzelver plaatze de gewoonte was; dat de Leerlingen jaarlyks op *Pinxteren* een meenigte *Bloemen* gingen plukken voor den *Schoolvoogd*; welke dezelve dan vervolgens ten geſchenk zond aan de *Heeren* van *Regeering*, als ook aan de *Prieſters*, en allen, die zucht voor de beſchaafde Letteren hadden: waar mede dan deeze hunne huizen vercierden.

„ Eenvoudige gewoonte waarlyk! te meer, wyl deeze *Bloemen*, (zo ik anders den Brieffchryver wel begreepen hebbe,) maar gemeene *Booterbloemen* zyn geweest".

Grondbeginſelen van het Wisſelrecht door den Heer J. C. HEINECCIUS, *uit het Latyn, naar de zevende uitgaaf vertaald, en met aanmerkingen verrykt, door* Mr. K. K. REITZ, *Griffier van den Ed. Hove van Vlaanderen, en Advokaat te Middelburg in Zeeland. Tweede gebeel vernieuwde, en meer dan de helft vermeerderde druk. Te Middelburg, by* Ch. Bohemer 1774. *Behalven het Voorwerk, en een uitvoerig Register,* 645 *bladz. in groot octavo.*

TOen de Heer en Mr. *Reitz* deeze Grondbeginſelen van den Hoogleeraar *Heineccius*, in 't jaar 1766, met zyne aan-

Digitized by Google

aantekeningen, eerstmaal in 't Nederduitsch te voorschyn liet komen, hebben wy van dit weldoorwrogte Geschrift melding gemaakt, als van een Werkje, ten uiterste nuttig voor onze Kooplieden, Regtsgeleerden, en alle dezulken, die verder eenige betrekking tot den Wisselhandel hebben (*). Het diestyds gezegde mag, met het hoogste regt, in vollen nadruk, op deeze tweede uitgave overgebragt worden, nadien dezelve op eene aanmerkelyke wyze vermeerderd is. — De oplettende Vertaaler heeft zyne voorige Overzetting op nieuw nagegaan, en alles gericht naar de laatste Latynsche uitgave; daar benevens heeft hy zyne aantekeningen, onder het naspooren van de wisselwetten onzes Vaderlands, en van andere Gewesten, indiervoege ingericht, dat deeze Grondbeginselen met de nevensgaande aanmerkingen, genoegzaam het geheele Wisselregt voordraagen. Ter vollediger uitvoeringe hier van, heeft hy mede gebruik gemaakt van de Hoogduitsche Uitbreiding deezer Grondbeginselen, door den Heer *l'Estocq*; des het merkwaardige van dit Geschrift ook hier in begreepen zy. — Wyders heeft de Heer en Mr. *Reitz* 'er weder bygevoegd, eene Verhandeling van de Heeren *Heineccius* en *Lochau*, over de feilen en gebreken in den Wisselhandel; benevens de Boekzaal van het Wisselregt van den Heer *J. F. Eisenbart*; welke in deeze uitgave grootlyks vermeerderd is. En hier by komen nog eenige Nederlandsche Wisselwetten, die min algemeen bekend zyn; mitsgaders etlyke Voorschriften van Wisselbrieven en Protesten; waar op dit alles met een uitgewerkt Register beslooten wordt. — Men kan hier uit afneemen, dat de vermeerderingen in deeze nieuwe uitgave van een weezenlyk aanbelang zyn, en daadlyk strekken, om dit Geschrift nuttiger te maaken.

(*) Zie *Vaderl. Letter-Oef. VII. D. bl.* 239. en *N. Vaderl. Letter-Oef. I. D. bl.* 265.

De Geschiedenis der Waereld, vertoond in de lotgevallen der oude Volken, beschreeven door de Heeren ROLLIN *en* TAILHIÉ. *Naar den derden druk in het Nederduitsch overgezet. Tweede Deel. Te Amst. by* P. Meijer 1773. *In groot octavo* 394 *bladz.*

MEt het afloopen van het eerste deel bragt dit geschiedkundige Werk den Leezer, tot den tyd, dat *Cresus*, de laatste Koning der Lydiers, het besluit nam, om *Cyrus*, den eersten Vorst, of grondlegger van het vervolgens wyduitgestrekte Persische gebied, te beoorloogen. Zulks geeft den Opsteller van dit Werk aanleiding, om nu,

met het begin van dit tweede deel, de opregting van het Perſiſche Ryk voor te draagen; en deszelfs geſchiedenisſen te ontvouwen, tot op de regeering van *Darius Hystaspes*, die zig meester van Griekenland poogde te maaken. Deeze onderneeming, en het daar op voorgevallen, vermengt der Perſen en der Grieken Historie zodanig in een, dat de Heer *Tailhié* het raadzaamst oordeele, den draad der Geſchiedenisſe daar mede eenigzins af te breeken; om denzelven vervolgens, in de vereenigde Geſchiedenisſen deezer Volken weder op te vatten. Uit dien hoofde verledigt hy zig, na 't afhandelen van 't opgemelde gedeelte der Perſiſche Historie, tot het beſchryven van de zeden en gebruiken der Asſyriers, Babyloniers, Meden en Perſianen; mitsgaders ter ontvouwinge van 't geen tot de Historie van Griekenland in 't algemeen behoort, zo ten opzigte van het Staatkundige als van 't Godsdienſtige. En daar op geeft hy verder een doorloopend berigt van de Historie der Perſianen en Grieken, tot op den dood van *Darius Nothus*, met het afloopen van den Peloponeſiſchen oorlog, of den onderlingen kryg der Griekſche Gemeenebesten, die derzelver ondergang veroorzaakt heeft. De merkwaardigſte voorvallen in dit Tydbeſtek worden hier, naar den aart van dit Geſchrift, op ene geregelde wyze ontvouwd, met nevensgaande leerzaame aanmerkingen, over de gewigtigſte gebeurtenisſer. Tot een voorbeeld hier van ſtrekke zyn verſlag, raakende de belegering en verovering van *Babylon* door *Cyrus*, waar van wy het hoofdzaaklyke den Leezer onder 't oog zullen brengen.

Cyrus, niet minder bedoelende dan de heerſchappy der Babyloniers geheel te overmeesteren, trok, na het te onderbrengen van gansch Klein Aſie, Syrie en Arabie, na Aſſyrie, om de Stad *Babylon*, de eenige die hem nog tegenſtand kon bieden, te bemagtigen; waar omtrent de Heer *Tailhié* het volgende meldt.

„ De belegering eener plaats van dat belang was geen gemaklyke zaak. De ſtad was ten uiterſte verſterkt, van levensmiddelen voor twintig jaaren voorzien, en bevolkt met eene oneindige menigte Inwooneren, die haar verdeedigden. Deze zwaarigheden beletteden Cyrus niet zyn voorneemen te agtervolgen. Wanhoopende de plaats ſtormenderhand te veroveren, deedt hy hen tot de gedagten komen, dat hy ze wilde uithongeren. De belegerden oordeelden zig in volle zekerheid agter hunne borstweeringen, en hoonden *Cyrus* van boven van de muuren, hem beſpottende wegens de vrugtlooze moeite die hy zig gaf van hunne Stad te willen vermeesteren.

„ *Cyrus* liet ondertuſſchen een breede en diepe graft graaven, om den Euphraat, die de ſterkſte beſchutting was voor Babylon, af te wenden. Toen dit werk voltooid was, verſchafte de Voorzienigheid hem gelegenheid, om 'er gebruik van te maaken boven 't geen hy wenſchen konde. Hy vernam, dat men een groot feest in de Stad moest vieren, en de Babyloniers de gewoonte hadden om op dat feest den gebeelen nagt, in drinken en goede ſier te maaken, door te bren-

gen,

gen. *Balthasar*, de Koning van Babylon, nam meer dan iemand anders deel in dit openbaar vreugdebedryf, en liet een pragtig gastmaal voor de eerste Officiers en Dames van het hof aanrigten. *Cyrus*, wel onderrigt wegens de wanorde, die dit feest gemeenlyk in het paleis en door de geheele stad voortbragt, deedt 'er zyn voordeel mede om zig meester van de stad te maaken.

„ Ten dien einde zonderde hy twee detachementen van zyne benden af, en stelde het een ter plaatse, alwaar de rivier de Stad uitliep, en het ander alwaar zy 'er in kwam, met bevel, om de Stad door het bed van de rivier in te trekken, op het oogenblik, als zy dezelve waadbaar zouden vinden. Na alle noodige orders gegeven, en de Officiers vermaand te hebben, om hun pligt ernstig te betragten, door hen te vertoonen, dat zy onder het geleide der Goden zouden optrekken, deedt hy, met het vallen van den nagt, het nieuw gegraven kanaal, ter plaatse daar het tegen de rivier aanliep, doorsteeken, en belettede het water zyn gewoonen loop te vervolgen. Dus was dit gedeelte der bedding van de rivier byna droog en de twee detachementen trokken, volgens hunne ordres terstond af; het één geleid door *Gobryas*, het ander door *Galatas*; zy drongen de Stad in, en zelfs tot het paleis door, zonder wederstand te ontmoeten. Hier troffen zy de wagt aan, en hieuwen dezelve in stukken; toen maakten zy zig van 't paleis zelf meester, alles afmaakende wat hen voorkwam, en den Koning zelven, die aan 't hoofd der geenen, welken hy ter zyner hulp hadt kunnen samentrekken, met den degen in de vuist toevloog, neder zabelende. —— Op die wyze in Babylon gekomen zynde, liet *Cyrus* allen, die hem op straat te gemoet kwamen, ombrengen; vervolgens beval hy den burgeren alle hunne wapenen tot hem te brengen, en zig in hunne huizen te houden. Als des anderen daags met het krieken van den dag de bezetting in het kasteel vernam, dat de Stad ingenomen, en de Koning gedood was, gaf ook deze zig aan Cyrus over. Dus wierd hy zonder slag of stoot meester van de sterkste plaats, die in de wereld was".

De Heer *Tailhié*, vervolgens een berigt gegeeven hebbende van 't gedrag van *Cyrus*, na de inneeming der Stad; leidt ons op, om gade te slaan, hoe naauwkeurig deeze groote gebeurtenis, in de voornaamste omstandigheden, overeenstemt, met het geen, verscheiden jaaren te vooren, deswegens in de Schriftuur voorzegd was geworden. *Jesaïa* en *Jeremia* voorspellen niet alleen het inneemen der Stad (*); maar 't geen nog wonderlyker, en alle onze opmerking en eerbied waardig is, *Jesaïa* duidt, meer dan twee honderd jaaren voor de gebeurtenis, zelfs de omstandigheden van de belegering, en den naam van den Vorst, door welken zulks geschieden zou, aan (†). En hy geeft daar benevens uitdrukkelyk te kennen, dat de onverdraagelyke hoogmoed van Babylon, en de wreedheid, die zy tegen de Jooden oefende, den Godlyken toorn tegen de Stad zou ontsteeken.

(*) Jes. XI. 15, 16. Jer. LI. (†) Jes. XLV. 1, 2. XX. 6. XXI. 2.

Digitized by Google

ken (*). ——— Hier by, vervolgt onze Autheur, ſtaat nog aan te merken, dat de ongodsdienſtigheid van den Vorst eene andere oorzaak der Godlyke wraak was. *Balthaſar* voegde by de trotsheid en hardheid zyner voorgangeren, eene ondankbaare ongodsdienſtigheid, welke hy tot het uiterſte dreef. Op dien nagt, toen hy dat groot gastmaal gaf, liet hy, in de hitte van den wyn, de vaten uit den tempel des Heeren te voorſchyn brengen, als om den leevenden God te hoonen; hy dronk daar uit, hy en zyn geheele hof, en liet 'er alle zyne bywyven uit drinken. God, door zulk eene baldaadigheid en euvelmoed getergd, deed hem op 't eigen oogenblik voelen, dat hy zig beledigd agtte, en dat nooit een ſterveling den Godsdienst, en het geen tot deszelfs verrigting behoort, mag ontheiligen. Daar vertoonde zig eene hand aan den wand, die zyn aanſtaande noodlot in zekere karakters ſchreef; hem meldende, volgens de uitlegging van den Godstolk *Daniël*, dat zyn Ryk in de handen der Meden en Perſen ſtond te vallen (†).

„ Van dit oogenblik af, zegt de Heer *Tailhié*, begonden de voorzeggingen, die den volſtrekten ondergang van Babylon hadden aangekondigd, haare vervulling te verkrygen. In dezelven wordt bepaald, dat Babylon geheel verdelgd zal worden, gelyk te voren de zondige Steden van *Sodom* en *Gomorrha* verdelgd waren; dat die Stad niet meer bewoond zal zyn, dat men ze niet zal herbouwen, dat zy de wykplaats der wilde beesten zyn zal, en dat de nagtvogelen daar hun verblyf zullen houden; dat een moeras de plaats zal bedekken, die zy te voren beſlagen hadt, zo dat 'er zelfs geen voetſpoor van haar zal overblyven (§).

„ Babylon verloor aanſtonds den rang van koninglyke Stad. De koningen van Perſie verkoozen eene andere verblyfplaats. *Suſa*, *Ecbatana* en *Perſepolis*, hadden voortaan dat voorregt, en zelfs verpielden zy een gedeelte van Babel.

„ De Macedoniërs, die den Perſiaanen opvolgden, verwaarloosden haar niet ſlegts geheellyk, en deeden niets om haar te verfraaijen, noch om haar te herſtellen; maar zy bouwden zelfs *Seleucia* in haare nabuurſchap, om haar te doen verlaaten, en om haar de inwoonders, die haar nog overgebleeven waren, geheel te onttrekken, volgens het geen gezegd was, zy zal niet bewoond worden.

„ De nieuwe Koningen van Perſië, die de meesters van Babylon wierden, volkooiden haar te bederven, door het ſtigten van *Cteſiphonte*, dat haar alle inwoonders onttrok; en het ſcheen, dat, ſedert de vloek over haar uitgeſprooken was, die geenen, die haar beſchermers moesten zyn, haare vyanden wierden, en dat zy zig als verpligt ſcheenen te rekenen, om haar tot eene woestyn te maaken; maar zy deeden dit als van ter zyde, en zonder geweld te gebruiken, op dat het duidelyker blyken mogte, dat het Gods hand meer dan die der menſchen was, welke zig toeleide om haar te verdelgen.

„ Zy

(*) Jeſ. XLVII. (†) Dan. V. (§) Jeſ. XIII, XIV.

Digitized by Google

„ Zy wierdt volſtrekt verlaaten, zo dat 'er niet meer dan de omtrek haarer muuren overbleef. De Perſiaanſche Koningen, haar ten eenemaal ledig vindende, maakten 'er een wildbaan van, alwaar zy zig met de jagt gingen verlustigen. Zy wierd dus, gelyk de Propheet voorſpeld hadt, de woonplaats van wreede roofdieren en ander wild. Haare Inwooners maakten plaats voor wilde Zwynen, Luipaarden, Beeren, wilde Ezels, Herten; alles volgens de voorzegging der Propheeten.

„ Maar 't was nog te veel dat de muuren van Babylon bleeven ſtaan; zy vielen op verſcheiden plaatſen ter neder, en wierden niet weder opgehaald. Het overige verval volgde hier op allengs. De wilde beesten, die daar tot vermaak der Koningen van Perſie gehouden wierden, verliepen; de Slangen en Scorpioenen vestigden 'er zig, en zy wierdt eene gevaarlyke plaats voor dezulken, die eenige nieuwsgierigheid gehad mogten hebben, om haare oudheden te bezigtigen. De Euphraat, die 'er doorliep, geen vryen doortogt meer vindende, veranderde allengs van bedding, en daar was ten tyde van *Theodoſius* ſlegts een ſprankje van over, dat door de ruïnen drong, en 't welk, geen verval of uitloop meer hebbende, noodwendig een moeras moest maaken. Dus wierdt de voorzegging van *Jeſaias* letterlyk vervuld. *Ik zal tegen haar opſtaan, ſpreekt de Heere der Heirſchaaren, en ik zal van Babel uitroeijen den naam en het overblyffel, en den zoon, en des zoonszoon, ſpreekt de Heere. En ik zal ze ſtellen tot eene erve der Nagtuylen, en tot Waterpoelen: en ik zal ze met een bezem des verderfs uitvaagen, ſpreekt de Heere der Heirſchaaren.* De overblyffels dezer onheilige ſtad zyn inderdaad derwyze vernietigd, dat de bekwaamſte aardryksbeſchryvers heden de plaats niet weeten te bepaalen, daar zy voormaals geweest is.

„ God vergenoegde zig niet met alle deze veranderingen te laaten voorzeggen; hy wilde die voorzegging door een eed bevestigen, om derzelver zekerheid voor der menſchen kinderen nog ſterker aan te dringen. *De Heer der Heirſchaaren heeft gezwooren, het geen hy beſlooten heeft, zal zekerlyk gebeuren, en 't geen hy voorzegd heeft, zal alzo geſchieden.*

„ Wy moeten Cyrus beſchouwen als een werktuig, waar van God zig heeft willen bedienen, om zyne voorneemens uit te voeren, en om zyne goedheid en barmhartigheid aan zyn volk te toonen, en tevens zyne regtvaardigheid te doen blyken, door het volk van Babylon te ſtraffen, wegens deszelfs ongodsdienſtigheid en wreedheid. Dit is het denkbeeld, 't welk ons de H. Schrift van dien grooten Prins geeft; dit is ook de wyze, waar op een Christen die groote gebeurtenisſen moet beſchouwen. In die omkeeringen van Ryken, welke alleen door menſchelyke middelen ſchynen te geſchieden, beſchouwt een verſtandig Godsdienſtig oog de onzigtbaare hand, die de menſchen in beweeging brengt, om zyne oogmerken uit te voeren, en de Koningryken om te keeren, te verdelgen, te verplaatſen, gelyk wy een molshoop ſlegten".

Digitized by Google

Historiesch Tafereel van Indien of Indostan, behelzende een kort begrip van de Verdichtſelen en Zeden der Indiaanen, met eene beſchryving van hunne Staatkunde, hunnen Godsdienſt enz. Met plaaten. Uit het Fransch vertaald, en met een Voorrede verrykt. Te Amſt. by A. v. Goor 1773. *Behalven het Voorwerk* 149 *bladz. in groot octavo.*

UIt dezen Tytel, en den ophef van dit Geſchrift in de Voorreden gemaakt, zou men hier een beknopt berigt verwagten van 't voornaamſte, dat de Geſchiedenis van *Indostan*, en wel byzonder de Staatkunde en den Godsdienst der Bewoonderen van dat Gewest betreft; doch de inhoud beantwoordt 'er niet aan. Buiten een kort verſlag van des Autheurs reistogt naar *Pondichery*, en het voorgevallene op de kust van *Coromandel*, onder het krygsbeſtier van den Generaal *Lally*, ſtaande den laatstgevoerden oorlog tusſchen Frankryk en Engeland, behelst het eene algemeene beſchryving alleen van de kust van *Coromandel*; eene melding van de barbaarſche *Coleries*, die zig in de Bosſchen onthouden; een berigt van den oorſprong en vestiging van de alleenheerſching der *Maraten*; met een woord, van den oorſprong van 't Mogolſche Ryk en deszelfs Staatkunde omtrent den Godsdienst; dat voorts vergezeld gaat van een oppervlakkig gewag van eenige byzonderheden, die tot den Godsdienst, de verſchillende Secten der Indiaanen, en hunnen *Vedam* of Godsdienſtig Wetboek behooren. —— Het bevat dus niet zo zeer een Historisch verhaal van dat Gewest, als wel eenige aantekeningen, over zommige aanmerkelyke byzonderheden daar toe betrekkelyk; die meerendeels nog al overweeging verdienen. —— Van zodanig een aart is onder anderen, volgens het verhaal van een Marat, en een ervaaren Schryver in de taalen en oudheden van zyn Land, de oprigting van de heerſchappy der *Maraten*; waarom wy het deswegens breedet voorgeſtelde kortlyk te zamen zullen trekken.

Amboar, de grondlegger dier alleenheerſchinge, was van geboorte een *Abyſſinier*. In den oorlog met zyne nabuuren gevangen, ſtond hy den wreeden Goden der Afrikanen opgeofferd te worden; dan de liefde ontrukte hem dat gevaar; alzo de Dogter van 't Opperhoofd, volgens het regt dier Landſtreeke, hem, ten Man verkiezende, met vyf andere ſlagtoffers redde. Dog een Medevryer ſtelde hem op nieuw in doods gevaar. *Amboar* werd, op deszelfs last, heimlyk weggevoerd, met orde om hem te dooden; dat veelligt geſchied zou zyn, zo de wegvoerders geen gunſtige gelegenheid gevonden hadden, om hem als Slaaf aan een Heer van *Dekan* te verkoopen. Geduurende deeze ſlaaverny, onder een goed Heer, nam *Amboar* den Godsdienst der *Bramins* aan; en huwde vervolgens, op den dood zyns Meesters, met deszelfs Weduwe. De heerschzugt deed hem wel dra een genootſchap met eenige Roovers aangaan; hy maakte zig ontzaglyk voor den Koning van *Dekan*; en deeze, zyne hulp te-

Digitized by Google

tegen den *Mogol* noodig hebbende, zogt eerlang *Amboar*, in ſtede van hem als een *Rebel* te vervolgen, in zyn bondgenootſchap te te trekken. Dit had ten gevolge, dat de Koning van *Dekan* deszelfs Dogter trouwde; haar tot den rang van Koningin verhief, en den Vader tot Generaal zyner Legers aanſtelde; met toevoeginge van een rykdom, volgens den hoogſten rang, dien hy hem, naast zig, gegeeven had.

Op den dood des Konings van *Dekan*, werd *Amboar* tot de waardigheid van Regent verheven; tot dat de jonge Vorst den vereischten ouderdom bereikt zou hebben, om zelf te regeeren. Toen die tyd daar was, en *Amboar* hem het beſtier ſtond over te geeven, ontdekte hy dat de Nyd, hoe zeer ook zyn bewind ten nutte van *Dekan* geſtrekt had, eene zamenzweering tegen hem vormde. Deeze ontdekking was hy verſchuldigd aan zyne Zuster, die, in den eerstgemelden oorlog gevangen, vervolgens in 't Serail van den jongen Vorst geraakt was, en nu, verſtaande dat de Regent haar Broeder was, hem haar ongeval, en het hem dreigende gevaar, bekend wist te maaken. —— *Amboar*, hier van verſtendigd, liet zyne Zuster voorzigtig uit het Serail neemen, en beval zyne Soldaaten zig, op het eerſte bevel, marschvaardig te houden. Deze ſchikking gemaakt hebbende verſcheen hy in den Raad; lei, na eene ſcherpe aanſpraak, het Regentſchap neder; verklaarde tevens den oorlog aan *Dekan*; en verliet den Raad, om zig te ſtellen aan 't hoofd van vyftig duizend Ruiters.

Amboar, wiens naam, door zyne Zuster, in dien van *Sevagy* veranderd werd, voerde den Oorlog alomme met zegenpraalende wapenen; waar door zyne magt ſteeds vermeerderde, en hy de grenspaalen zyner veroverde landen geſtadig verder uitbreidde. Dit ging zo verre, dat hy zelfs den Mogolſthen Keizer *Aurengzeb* het hoofd dorſte bieden; en, na herhaalde overwinningen, met een Keizer, die zich voorſtaan liet Meester van *Indoſtan* te zyn, als met zyns gelyken handelde; bewilligende eindelyk in eene vrede, die hem, op gunſtige voorwaarden, werd voorgeſteld. — Langs dien weg zig in 't bezit eener uitgeſtrekte heerſchappye geſteld hebbende, hield hy zig, in de laatſte dagen zynes leevens, in de hoofdſtad zyner Staaten, *Satera*, nergens meer mede bezig, dan met de zorge om zynen Kinderen een wyd uitgeſtrekt Koningryk en getrouwe Onderdaanen na te laaten. Hy had het vermaak van alle zyne ondernee-mingen met de gelukkigſte uitkomſten bekroond te zien; en de welgevestigde Vrede liet hem een hoogen ouderdom, vry van zwakheden, genieten.

Hy was gebooren in 't jaar 1592; zag zig, ſtaande zyne regeering, omzien door zyne Vyanden, bemind van zyne Nabuuren, geëerd by zyne Onderdaanen, en geacht door gansch Indien. Hy overleed in 't jaar 1687, na den throon, met alle zyne veroveringen, aan zynen Zoon *Frannaggy-Raga* verzekerd te hebben. — Heden nog, zegt onze Auteur, zyn deeze *Maraten*, welken nog geregeerd wor-

den

Digitized by Google

den door een Koning, die het zich eene groote eer rekent van *Sevagy* afkomſtig te zyn, menigmaal mededingers van den *Mogol*, en ſcheidslieden der Keizers, in de geſchillen, die, zonder ophouden, tuſſchen de oproerige en magtige Onderdaanen, en een willigkeurig regeerenden Meester, doch die dikwils veel te zwak is, om zig tegen hunne voortgangen te verzetten, ontſtaan. — Zy maaken een fier en talryk Volk uit; en woonen, ten Zuid-Oosten van de bergen, die agter *Goa* liggen, en de kust van *Malabaar* van die van *Coromandel* afſcheiden.

Eenige noodige bedenkingen betreffende de oude Rympſalmen. Te Rotterdam by Bennet *en* Hake 1774. *In groot octavo 59 bladz.*

NAdien 'er verſcheiden gevonden worden, die de oude Rympſalmen op de buitenſpoorigſte wyze behandelen, zo heeft het den Schryver deezer *Bedenkingen* goedgedagt, zynen Landgenooten het onbetaamelyke hier van onder 't oog te brengen; met hun de vier navolgende ſtukken in overweeging te geeven.

„ I. Of uit de nu vaſtgeſtelde invoering der nieuwe Beryminge blykt, dat H. H. M. en de geachte Voorgangers der Kerke gezaamenlyk oordeelen, dat de *Oude Pſalmberyminge* in derzelver *aart* en *natuur Godonteerende*, en voor een teeder en wel onderweezen gemoed *ontſtichtende* was, en daarom nu met de uitterſte verachtinge moet weggeworpen worden?

„ II. Of het ook betaamlyk en geoorloofd is, derzelver *Dichter*, deswegens, met woorden en daaden, in het openbaar of verborgen, te *ſmaaden* en te *verguizen*?

„ III. Of ook een ieder, die betuigd, gemelde *Pſalmgezang* zonder ergernis, en met *weezenlyk Nut* gebruikt te hebben, en nog in het byzonder te konnen gebruiken, meede voor de geheele waereld *beſpottelyk* ten toon geſteld mag worden? En eindelyk

„ IV. Wat *Eere*, weezenlyk Voordeel en deugdelyk Vermaak, men door het een en ander *zich zelven* of *anderen* bezorgd heeft?"

De Schryver erkent de voortreffelykheid der nieuwe Beryminge; doch wraakt de hier bedoelde handelwyze, en vraagt dezulken, die zig op zodanig eene manier gedraagen, ten ſlot, „ of ze in gemoede gelooven konnen, dat hun *oordeel* over gemelde *Pſalmgezang* bondig, hun *ievet* daar tegen billyk, en hunne *handelwyze* met den *Dichter*, en met hun, die over zyn Werk op eene andere wyze als zylieden *denken*, *verſtandig*, *reedelyk* en *Chriſtelyk* geweest is; en zy (dus doende) de hooge en wichtige *Eindens* (naamelyk) *de bevorderinge van Gods Eere*, en *het waare Nut*, en *de Weezenlyke Stichtinge van zich zelven en anderen*, (waar omtrent men voorgeeft te willen zorgen,) meer en beeter bevorderd hebben, dan, wanneer zy, naar hunnen plicht, God, voor het *nuttig gebruik* van het *Oude Kerkgezang* gedankt, zynen *Zegen*

over

Digitized by Google

over het *Nieuw ingevoerde* verzocht, en voorts een ieder, in het gerust genot zyner vryheid, ongeſtoord en onbeſpot gelaaten hadden, die hem door *Hoog Gezag* zoo billyk, als wyslyk en Vaderlyk, vergund word?"

'Er ſtraalt in deeze bedenkingen eene ernſtige beſcheidenheid door, die de onbetaamelykheid van veeler gedrag ten deezen opzigte toont. Haatlykheden, die niets ter zaake doen, te berde te brengen, was zekerlyk altoos verfoeielyk. Het beſpottenswaardige van de oude Beryming, en de blinde hoogagting voor dezelve, ten toon te ſtellen, had ongetwyfeld zyne nuttigheid, om het invoeren eener nieuwe Beryminge door te zetten; dan nu dit oogmerk bereikt is, komt zulks niet meer te ſtade. En zyn 'er hier en daar nog eenigen, die door gewoonte aan 't oude verſlaafd zyn, men zal dezulken door ſpotterny eer verbitteren dan overtuigen; zy zullen vermoedelyk door eigen ondervinding beter te regt gebragt worden; en 'er ſtaan ſlegts weinig jaaren te verloopen, of de oude beryming zal van zelven geheel in onbruik geraaken.

De Kerk van Nederland tot God verheêrlykend zingen opgewekt, door H. A. BRUINING, *Lid van de Maatſchappy der Nederlandſche Letterkunde te Leiden, als mede van het Taal- en Dichtlievend Genootſchap te Utrecht, en Euangeliedienaar in de Hervormde Gemeente te Campvere. Te Middelburg by* P. Gillisſen. *In groot quarto* 15 *bladz.*

EEnſtemmig met den Schryver der bovengemelde bedenkingen, laakt de Eerwaarde *Bruining* den haatlyken en beſpottenden trant, waar van wy zo even gewag maakten; en hy oordeelt met regt, dat men, zo men nog iets zal uitvoeren by welmeenende Christenen, die tegen de nieuwe Beryming ingenomen zyn, een geheel anderen weg moet inſlaan. Men behoort hen, zegt hy, veel liever te toonen, „dat, daar de Pſalmen oorſprongelyk in eenen verhevenen ſtyl gedicht zyn, dezelve dus ook eene verhevene beryminge vorderen; en dat de nieuwe Pſalmberyminge, wegens derzelver eenvoudige verſtaanbaarheid, en onopgeſmukte deftigheid, zeer verre te verkiezen zy boven die van DATHENUS, die, hoe verſtaanbaar ook in zynen tyd, echter, by verloop van jaaren, onverſtaanbaar geworden is; en daar en boven, veel te laag geſchoeid zynde, ook op verſcheide plaatzen eenen ongeſchikten, ja ongerymden zin uitlevert." —— Overeenkomſtig met dit denkbeeld deelt hy, ter deezer gelegenheid, een opwekkend Dichtſtuk mede, geſchikt, om Nederlands Kerk te doen bezeffen, hoe de nieuwe beryming boven de oude te ſchatten zy. Hy vangt deswege dus vrolyk aan.

Juich, Neêrlands Sion, juich, gy ziet uw' wensch voldaan,
Uw uitgeſtrekt verlangen,
Geen onverſtaanb're taal zal uwe tempelzangen
Ontſieren, noch voortaan

Een

Een ongerymde zin, by 't galmen uwer koren,
De heilige aandacht van een' vromen Godlief ſtoren:
Nu volgt ge van naby den toon
Van Iſr'els harpenaar, van Jeſſes grooten zoon.

Voorziende dat zommigen zulks als te waereldsch zullen wraken, leidt hy hen op ter overweeginge, of het Pſalmgezang, ter eere van den Allerhoogſten, niet de ſchoonſte Dichtkunde met regt vordere. Hy erkent dat het God verheerlykend zingen niet ſlegts in woordenklanken, maar in den geest beſtaat; doch hy beweert tevens dat eene wel gepaste taal niet te veroordeelen is.

is dit de nedrigheid
Zoo noodig in den dienst der hemelmajesteit?
Heet dit dan eerbied aan de hooge Godheid draagen?
Zou dit haar meest behagen?
Als haar de ſterveling met lage taal begroet,
Taal, die beſnedene ooren
Niet dan met ergernis, met weerzin kunnen hooren?

Dit zeker zal niemand, die de zaak ernſtig overweegt, beweeren; eerder komt hier te pas, elkander te vermaanen.

Dat ootmoed wel in 't hart haar' vasten zetel ſlicht,
Buk voor den God der Goden!
Verneder u in 't ſtof! zo volgt ge zyn geboden
Zo volgt gy uwen plicht.
Dan! wilt ge 's Hoogſten troon naar zynen eisch genaken?
Uw mond, myn Christen! moet gepaste woorden ſlaken.

Deeze les dringt zyn Eerwaarde aan, door de voorbeelden der oorſpronglyke Godlyke Liederen; die alomme eene verrukkende kragt van taal, en verhevenheid van uitdrukkingen behelzen, in eene naauwkeurige beantwoording aan de gemoedsgeſteldheid der Godvrugtige Zangers en Zangeresſen; waar door een ieder ter hunner navolginge opgewekt wordt. En zo gaat het hem ook in deezen, op 't hooren van 't zingen der nieuwe Beryminge.

wat ongewone gloed
Speelt door myne aders heen? ontvonkt het kil gemoed?
Of zyn 't de galmen, die de Zangerige koren
In Neêrlands Kerk doen hooren?
ô Ja! myn Zanglust ryst, nu ik op zuivrer toon
Jehovahs lof mag zingen,
En, met de rey vereend der blyde feeſtelingen,
Gebukt voor zynen troon,
Met nederig ontzag, maar op gepaste wyzen,
Dien grooten Opperheer mag bidden, danken, pryzen.
Nu is eene ed'le Majeſteit
In Neêrlands Kerkgezang gehuwd aan ned'righeid,

Een-

Eenvoudigheid, vervreemd van wuſte pronkſieraden,
Van ydle praalgewaden,
Geeft ſchoone deftigheid op 't minnelykst de hand.
ô Zanggezinde reijen!
Nu moogt ge u in den lof van 's Hoogſtens naam vermeijen,
Hem zingen met verſtand.
Loof, loof, godvruchte ſchaar! Jehovah met uw pſalmen,
En laat het heiligdom van uwen toon weergalmen!

Voorts ſluit de Eerwaarde *Bruining* deezen Zang, met toewenſching van des Heeren zegen over Nederland, in 't gebruik der nieuwe Beryminge,

Tot dat het heilig zaad,
Aan 't aardſche ſtof ontrukt, in 't zalig Ryk hier boven,
God op een' hemeltoon eeuw uit eeuw in zal loven!

Dicht-tafereel van de invoering en opvolging der Mode. Alomme te bekomen. In groot octavo 16 bladzyden.

HEt toeneemen der Pracht en Weelde, met het involgen van een buitenlandſchen ſmaak, in Amſterdam, wordt hier, in vergelyking met het voorige gedrag der Inwoonderen, op een ernſtigen trant voorgeſteld; om 'er de haatlykheid van ten toon te ſtellen, en ieder op te wekken, tot een verſtandiger gedrag. Het Stukje is in zyne ſoort, als een leerzaam Zededicht, redelyk wel opgeſteld, en laat zig met eene algemeene goedkeuring leezen. ——— Men hoore tot een ſtaaltje de twee volgende Couplétten.

Zie, zie te rug, door groot verloop der jaaren,
ô! Vest, myn wieg en bakermat;
Zie in der Ouden letterſchat
Al 't geen Egypte en Syrië is weêrvaaren!
Beſchouw den Griek, en Perſiaan,
Zie beyder Staaten ondergaan;
Zie Rome zelfs in puin verkeeren.
ô Ryken, zo beroemt wel eêr,
Uw pracht, uw luister is niet meer,
Och, mogt ge ons door uw voorbeeld leeren!

ô Amſtelſtad, vermy, vermy hun lot!
Ach! mogten nooit de Vreemdelingen,
(Gewoon uw heerlykheid te zingen,)
Het oog ſlaan op uw deerlyk overſchot!
Dan toonden nooit de Nagebuuren
Uw half tot puin vergruisde muuren
En toorens aan hun Nageſlacht.
Dan hoorde niemand hen verhaalen:
„ Hier plagt een Waereld-Stad te praalen,
„ Zy viel door overdaad en pragt."

Staat-

Digitized by Google

Staatkundige Verhandeling, over de noodzaaklykheid eener wel ingerigte Burger-Land-Militie. Door den Heer ANDREW FLETCHER, *Schildknaap. Uit het Engelsch vertaald. Alom te bekomen. 71 bladz. in groot octavo.*

DEeze Verhandeling van den Heer *Fletcher*, in 't jaar 1698 met den druk gemeen gemaakt, is oorſpronglyk geſchreven met oogmerk, om de Engelſche Natie onder 't oog te brengen, hoe gevaarlyk eene ſtaande Armée zy, en hun tevens een project tot het oprigten van eene Burger Land-militie, als het Ryk van den uiterſten dienst, ten ſmaaklykſte voor te ſtellen. En dit Stukje ſchynt thans in 't Nederduitsch afgegeeven te worden, om het voor eenigen tyd voorgeſtelde denkbeeld, raakende de oprigting van een Nationaal Militair Kweekſchool (*), te verleevendigen. — De conſtitutie van Groot-Brittannie gaf den Schildknaap in die dagen aanleiding, om 't gevaar van eene ſtaande Armée, tegen het voordeel van eene Burger-Land-Militie, ten ſterkſte te ſchetſen. Dan de toenmaalige ſtaat van dat Ryk, en de tegenwoordige geſteltenis van ons Vaderland, zyn zo zeer onderſcheiden, dat reden van vrees, welken toen aldaar ſtaatkundig mogten klemmen, nu hier te Lande in geen aanmerking komen. Wy konnen derhalve niet zien, dat dit Stukje eenigzins van dienst kan zyn, om de Nederlanders te overtuigen, van de noodzaaklykheid der oprigtinge van zulk een Nationaal Militair Kweekſchool; 't welk om beter reden; zo we hoopen, minder aangemoedigd wordt, dan de Schryver der Voorrede voor dit Stukje ſchynt te denken, als hy zegt, „de Leezer oordeele, of het agtſte lid van de Unie eene doode letter is, om dat de overdaad en verwyfdheid het ontwerp van een Nationaal Militair Kweekſchool voor het tegenwoordige by ons onuitvoerlyk maaken."

(*) Zie *Hedend. Vaderl. Letteroefen.* II D. bladz. 382.

Digitized by Google

HEDENDAAGSCHE VADERLANDSCHE *LETTER-OEFENINGEN.*

*Wysgeerige Brieven, aan den Heere Baron van G**** tegen de Deïstiſche Schriften, getyteld, Catechismus van een eerlyk Man en Brief aan Urania. Door* C. W. R. SCHOLTEN, *Med. Doctor. Door een bekwaame Hand uit het Hoogduitsch vertaald. Te Hoorn, by* J. Keyzer 1773. *Behalven de Voorreden* 311 *bladz. in octavo.*

UIt de Voorreden aen 't hoofd van dit Geſchrift geplaetst, heeft men af te nemen, dat Dr. *Scholten* deze Brieven geſchreven heeft, ter overtuiginge van den Baron van G****, die met de bovengemelde Werkjes, *als bloemen van vernuft*, zeer ingenomen was. Dit heeft den Autheur bewoogen, om dezelven na te gaen, en te toonen, dat ze beiden, zo men hun al den bynaem van *vernuftig* niet wille betwisten, zeker niet *bondig* verdienen genoemd te worden. En inderdaed men heeft ze ſlechts met de minſte oplettendheid te doorbladeren, om te bemerken, dat ze de vruchten zyn van een weeldrigen geest; die, zonder ene gegronde kundigheid van den inhoud der Bybelſchriften te bezitten, en zonder genoegzaem ervaren te zyn in de Oudheidkunde, de ſtoutheid heeft van een beſpottelyken draei te geven, aen vele byzonderheden, die hy niet verſtaet; en onbeſchaemd genoeg is, om iéts als zeker vast te ſtellen, of als valsch te verwerpen, en met haetlyke gevolgen te bezwaren, ſchoon zulks regelrecht aenloope, tegen de onbetwistbare regels ener goede Oordeelkunde. — Om hier van ten volle overtuigd te zyn, leze men deze Brieven van den Heer *Scholten*; die, deze Stukjes nagaende, zich bevlytigd heeft, om derzelver krachtloosheid, tegen de Godlyke Openbaring, in het klaerſte daglicht te ſtellen; terwyl hy 'er tevens zyn werk van maekt, om te doen zien, dat de Voorſtanders der Godlyke Openbaringe zich over hunne denkbeelden deswegens niet hebben te ſchamen.

's Mans eerſte Brief heeft ten hoofdonderwerp de waerheid en Godlykheid der Leere van Mozes, in deszelfs Schriften vervat. In de twee volgende Brieven verlediget hy zich tot het betoogen van de Onſtervelykheid der Ziele, het aenwyzen van de noodzaeklykheid der Openbaringe, en het beantwoorden der zwarigheid, welke men ontleent, uit de Godlyke

Digitized by Google

toelating der zonde. En de drie laetſte Brieven zyn wyders geſchikt ter oplosſinge van enige bedenklykheden, die men tegen de Leer der Openbaringe in 't algemeen, of etlyke byzondere plaetzen der Heilige Schriften, te berde brengt. — De Heer *Scholten* behandelt deze onderwerpen met een welwikkend oordeel. En ſchoon hy hier en daer wat breedvoerig uitweide over enige ſtellige Godgeleerde en Wysgerige denkbeelden, die hy begunſtigt; maer de algemene toeſtemming van hun, welken de Openbaring omhelzen, niet weg dragen; is zyn Geſchrift echter over 't geheel van een wezenlyken dienst, om de ongegrondheid veler Deïſtiſche denkbeelden aen te toonen. Tot ene proeve hier van ſtrekke zyne korte wederlegging der ſtellinge, in den bovengenoemden Catechismus, dat de Boeken, die op den naem van Mozes gaen, meer dan 700 jaren na Mozes geſchreven zyn, waer tegen hy beweert, dat Mozes waerlyk voor den Opſteller dier Boeken gehouden moet worden. Ten betooge hier van dringt hy de volgende bewyzen aen.

I. „ 'Er komen in die Boeken veele zedelyke, burgerlyke en kerklyke wetten voor, waar aen zich de Jooden onderworpen hebben, en zulks niet dan met groote moeijelykheid. Dan het is voor iemand, wie het ook zyn mooge, even onmooglyk geweest, eenige honderd jaaren na Mozes leeftyd alle deeze wetten te verzinnen, en een geheel volk op te dringen, als dat iemand onder ons een diergelyk wetboek opſtellen, ons daar aen verbinden, en teffens overreden zoude kunnen, dat God zelf onze Voorvaderen deeze wetten gegeven heeft, en onze Voorvaders van God geſtraft zyn geworden, zo menigmaal zy dezelven verbrooken hebben.

II. „ Vinden wy in de Mozaïſche ſchriften veel plegtigheden aanbevoolen, als het Paaſchen, het dagelyksch en veelvoudig offeren, het Jubeljaar, den Verzoendag, en andere groote Feestdagen, Reinigingen enz. Terwyl nu alle ceremonieele verrichtingen van geheel het Joodſche volk op 't zorgvuldigst betracht wierden, wyl het van gevoelen was, dat die van God zelf waren ingeſteld, hoe zoude het moogelyk kunnen zyn, dat iemand eerst zevenhonderd jaar daar na deeze Plechtigheeden beſchreeven had? Ook konden deeze Plechtigheeden, inzonderheid de veelvoudige offeranden en reinigingen niet waargenoomen werden, zonder op het naauwkeurigſte beſchreeven te zyn.

III. „ Onder de Jooden had een Tabernakel plaats, waar in de Godsdienst tot op Salomos tyd verricht is: dezelve was, of op bevel van Mozes zelve en by zyn leven, of na zyn dood

dood door anderen opgericht. Byaldien de Jooden geloofden, dat deeze Tabernakel in Mozes leeftyd waare toegeſteld, dan moest dit geloof gegrond zyn, of op de Mozaïſche ſchriften zelven, of op eene overlevering. Indien op eene overlevering; hoe kon 'er als dan een bedrieger opſtaan, en onder den naam van Mozes een boek uitgeeven, om het zelve als een Godlyke Openbaaring te doen aanneemen, waar in onder anderen een naauwkeurige beſchryving van den Tabernakel voorkomt, daar nochtans voorheen zodanig boek verondersteld word niet voorhanden te zyn geweest, zo dat ook niemand van eene Godlyke Openbaaring ietwes wist? Zouden de Jooden niet wel dra dit bedrog ontdekt hebben? Maar byaldien het geloof, waar van wy handelen, op de Mozaïſche Schriften zelve gegrond ware, dan zyn deeze Schriften in weezen geweest, en de ganſche zwaarigheid valt in duigen. — Wat aangaat het tweede geval, byaldien namelyk de Tabernakel eerst na Mozes leeftyd ware opgericht, is het even onmogelyk een boek te ſchryven, waar in het zamenſtel der Tabernakel valſchelyk aan Mozes word opgedigt, en dan nog eene geheele Natie te overreden, om dat boek als Godlyk te erkennen, en zich aan alle ſtrenge pligten, daar in voorgeſchreven, te onderwerpen.

IV. „ Eindelyk, David, die in 't jaar 338 na der Jooden uittocht uit Egypten begon te regeeren, en de Dichter Aſaph beroepen zich beide op de daaden, wonderwerken en inſtellingen van Mozes. Hoe kan dan iemand met eenige ſchyn van waarheid voorgeeven, dat de Mozaïſche ſchriften eerst zevenhonderd jaar daar na geſchreven zyn? Zyn dan de ſchriften deezer beide Poëten, waar in de verhevenſte gedachten van God, een heilige zedeleer en innige Godsvrucht voorkoomen, en waar by de ſchriften der beroemdſte heidenſche wysgeeren even min in vergelyking komen, als de gebrekkige arbeid der krukken of leerjongens by meesterſtukken van groote mannen: zyn dan, zegge ik, deeze Dichtſtukken ook verdichte of ondergeſchooven boeken, niet geſchreeven door David en Aſaph, maar door een ander, wie weet hoe veel jaaren laater? In waarheid geen bedrieger, hoe ſchalk men hem ook verbeelden moge, is in ſtaat zulke ſchriften op te ſtellen, als David en Aſaph hebben nagelaaten. Een Dichter, vooral wanneer hy geen voorganger heeft, moet zelf een wys, deugdzaam en Godvruchtig man zyn, om de Wysheid, Deugd en Godvrucht in zyne Poëzy te doen heerſchen. Edoch menſchen, met deeze voortreffelyke eigenſchappen begaaft, zyn niet bekwaam anderen te bedriegen, en in plaats van hun

Digitized by Google

eigen naam, dien van een Koning en Godlyk Dichter voor hunne Werken te plaatzen.

„ Oordeel zelf, uit alle deeze bewyzen te zamen genomen, of een waarheidminnaar den Schryver van deezen Catechismus op zyn bloot woord gelooven kan, wanneer hy voorgeeft, dat Mozes de boeken, naar zyn naam genoemd, niet geſchreeven heeft. De Heidenen oordeelen billyker. DIODORUS SICULUS, CORNELIUS TACITUS en anderen erkennen met duidlyke woorden, dat Mozes der Jooden wetgeever, en de inſteller hunner Godsdienſt geweest zy. Dan de Boeken van Mozes, en de inzettingen der Joodſche Godsdienſt zyn van dien aart, dat ze noodwendig moesten beſchreven zyn, om niet verloren te gaan.

Judaicum ediscunt & servant & metuunt jus,
Tradidit arcano quodcunque volumine Moses.

zegt JUVENALIS *Sat.* XIV. 101, 102.

Dat is.

De Joodſche Natie vreest en dient hun God, en leeft
Naar 't regt, welk Mozes in elk boek beſchreeven heeft".

Verklaaring van den tweeden Brief van Apostel PAULUS *aan de Gemeente te Corinthus, door* J. L. V. MOSHEIM; *uitgegeeven door* CH. E. V. WINDHEIM *Hoogleeraar der Wysbegeerte enz. Uit het Hoogduitsch vertaald, door* A. A. V. MOERBEEK, *Predikant te Dordrecht. Tweede Stuk. Te Utrecht, by* G. T. en A. v. Paddenburg 1774. *Behalven de Registers* 215 *bladz. in quarto.*

IN dit tweede en laetſte Stuk dezer Verklaringe, worden ons de vier laetſte Hoofddeelen van des Apostels tweeden Brief aen die van Corinthe ontvouwd. Ze behelzen, gelyk de Hoogleeraer aenwyst, ene nadruklyke verdeediging des Apostels tegen zyne Vyanden; en eindigen met ene liefderyke vermaning aen de Gemeente, benevens de gewoone groetenis. — In de opheldering van dit gedeelte houd onze Schriftkundige Uitlegger zich aen dezelfde manier, waer mede hy de negen eerſte Hoofdſtukken ontvouwd heeft; en betoont, zo als we hy de afgifte dier verklaringe gezegd hebben (*), boven al ene naeuwkeurige oplettendheid op het bedoelde oogmerk

(*) Zie *Hedend. Vad. Letter-Oef.* II D. bl. 268.

Digitized by Google

merk des Apostels. Ter bevestiginge hier van ſla men het oog op des Hoogleeraers verklaring der woorden 2 Cor. X. 3—6: *want wandelende in den vleeſche, voeren wy den kryg niet naar 't vleesch:* enz.

Onze Hoogleeraer is van gedachten, dat men deze woorden verkeerdlyk bybrengt, tegen dezulken, die de Rede by de Heilige Schrift voegen, en de palen van derzelver gebruik in Godlyke zaken overtreeden: men onderſtelt dus, zegt hy, ene onechte verklaring. Paulus handelt hier in 't geheel niet van de palen, die der rede, by de kennis der geloofswaerheden, geſteld moeten worden, maar van de overwinning der ongeloovigen, welken met hun verſtand en oordeel de waerheid en Godlykheid des Euangeliums beſtreeden. —— Zyne vyanden hielden ſtaende, dat hy geen buitengemene kracht van God ontvangen had, en zich alleen van menschlyke en aerdſche middelen bediende, om zyne oogmerken te bereiken. Dit verwyt nu beantwoord hy, vs. 3—6; zeggende, dat hy wel alleszins een ſterflyk mensch, maer nochtans door God met ene byzondere kracht toegerust was, vs. 3; om dezulken niet ſlechts te keer te gaen en te overwinnen, die zich door allerleie verkeerde ſluitredenen tegen de Leer van 't Euangelie aenkantten, vs. 4 en 5; maer ook om hen buitengemeen te ſtraffen, welken zich tegen hem verzetten en zyne ſchikking verachtten, vs. 6. —— Naer dit bedoelde komt de zin van 's Apostels woorden hier op uit.

„ Deze Lasteraars werpen my tegen, dat ik naar het vleesch wandelde, of dat ik een gemeen en zwak mensch was, die van geene bovennatuurlyke gaven, waar mêe de Apostels moeten toegerust zyn, voorzien was, en zy willen u daar door beweegen, om my en myne vermaaningen en verwytingen niet te tellen. Zy dwaalen zeer: of ik ſchoon naar het uiterlyke aanzien, en in menschlyke dingen, niets boven anderen vooruit heb, zo ben ik egter een geheel ander man, en kan een Godlyke kragt, die in my woont, vertoonen, wanneer 't op myne bezigheden en de verrigting van myn ampt aankomt. Wanneer ik te doen heb met ongeloovige en valſche Christenen, dan weet ik de in my woonende Godlyke kragt te bewyzen.

„ Trouwens uit de werkingen kan men zien, dat de wapenen, waar van ik my by myn ampt bediene, geene wapenen zyn, eigen aan menſchen, en die een menschlyken oorſprong hebben, maar dat ik kragten bezit, die magtiger zyn dan alle natuurlyke kragten. Want hoe gering ik ook uiter-

Digitized by Google

lyk ben, ik kan egter daar door hen, welke zig tegen het Euangelium aankanten, overwinnen, welke kunstgreepen zy ook mogen gebruiken, en 't zy ze buiten of in de Kerke zyn. Was ik een gemeen mensch, die niets verder, dan de kragten zyner natuure, tot zyne oogmerken gebruiken kan; dan was 't niet mogelyk, dat ik als een man van geen aanzien, by de eenvouwdigheid, waar mede ik predike, zo veele en menigvuldige vyanden, die zig tegen het Christendom verzetten, kon overwinnen. Wat voor bewyzen en besluiten ook de Wysgeeren in het Christendom mogen uitdenken; hoe ook de Redenaars de Leer van Jesus mogen opschikken, ik vernietig hunne kragt (*). Of welke schanssen en bolwerken anderen ook anders mogen opwerpen, waar door ze den loop des Euangeliums willen stuiten; het zy ze hunne magt, hun aanzien, of welke kragt zy anderszins bezitten, daar toe besteeden; hoe zwak ik ook ben, nogtans beneeme ik alle deeze middelen hunne kragt (†); terwyl ik, onaangezien allen tegenstand, de ééne Gemeente naa de andere stigte (§). Ja wat nog meer is, zy kunnen met al hun verstand en uiterlyke magt den loop des Euangeliums, het welke ik predike, niet alleen niet stuiten, maar ik breng zelfs veelen zo ver dat ze de

(*) Dus verklaert de Hoogleeraer, in zyne breedere ontvouwing, de spreekwyze van *alle overleggingen ter neder te werpen*; als doelende op die soort van vyanden, welken allerleie drogreden tegen den Godsdienst bezigden, of de waarheden der Rede misbruikten, om de Leer van Jesus te bestryden. Vergel. 1 Cor. I. 19, 20. III. 20.

(†) In dien zin stelt onze Uitlegger den nadruk der spreekwyze van *alle hoogte ter neder te werpen*, voor: als hebbende de Apostel daar mede het oog, op die soort van vyanden, welken zich met geen reden tegen het Euangelie aenkantten, maer gebruik maakten van hunne tydlyke magt; 't zy door de Apostels te vervolgen, 't zy door die genen, die 't Euangelie aennemen, met harde straffen te dreigen, en wat van die natuur meer zy.

(§) Hoe zy 'er zich ook tegen mogten verzetten, zegt de Hoogleeraer, zy konden echter den voortgang van 't Euangelie niet stuiten; dat ten bewyze strekt van der Apostelen buitengemeen vermogen. 't Zy men den geest, of het lichaem, of de uiterlyke omstandigheden der Apostelen beschouwe, in hun was niets waar door zich de snelle voortgang van 't Euangelie, by zo vele hinderpalen, die men in den weg lag, liet begrypen, en dus moest eene hoogere kracht de Apostels vergezellen, waar door zy die allen overwonnen. Vergel. 1 Cor. I. 27—29. 2 Cor. II. 14.

Digitized by Google

de waarheid daar van moeten erkennen, en zelve Christenen worden (*). Zo volkomen is myne overwinning!

„ Even nu als ik met een Godlyke kragt toegerust ben, om de ongeloovigen te overwinnen, zo ben ik ook van een buitengemeene kragt voorzien, om hen, die wanorden in de Gemeenten aanregten, te ſtraffen, en ik heb ook vast voorgenomen, deze myne kragt den kwaaden en oproerigen Christenen by u te doen ondervinden, wanneer ik eerlang, na dat ik uwe handreiking, die gy my voor de Christenen in het Oosten beloofd hebt, zal voleind hebben (†), tot u zal komen, en zy zullen gewaar worden, dat wy niet ſlegts buiten Co-

(*) Op deze wyze verklaert de oplettende *Mosheim* de uitdrukking, van *alle gedachten gevangen te leiden tot de gehoorzaamheid van Christus*, of, gelyk hy leest, van *al het verſtand gevangen te nemen, onder de gehoorzaamheid van Christus.* Het woord νόημα of *verſtand* ſtaet hier, zyns oordeels, in plaets van de perſoonen zelven, die hunne zielsvermogens tegen het Christendom gebruikten; en *de gehoorzaamheid van Christus* word hier geſteld in plaets van 't Ryk van Christus. Wy maken, wil de Apostel zeggen, dat vele vyanden van Jeſus, tot welke soort zy ook behooren, niet ſlechts de krachtloosheid van hunne reden zien, maar hem ook voor den Heer en Heiland der Waereld erkennen, het Euangelie aennemen, burgers van zyn Ryk worden, en zich tot de gehoorzaemheid aen Christus verplichten. Dit geſchiedde door de geestlyke en Godlyke wapenen, en deze volkomen overwinning was een bewys, dat geen enkele aerdſche kracht in de Apostelen was, maer dat ze met ene Godlyke kracht voorzien waren, volgens des Heillands belofte, Luc. XXI. 15.

(†) Men verſtaet de ſpreekwyze, *wanneer uwe gehoorzaemheid zal vervuld zyn*, veelal indien zin, als wilde de Apostel aenduiden, dat hy den Corintheren tyd ter bekeeringe wilde geeven, en zo lang wagten met het uitvoeren van de gedreigde ſtraf, tot dat de meesten zich zouden bekeerd hebben, en dat hy vervolgens de hardnekkig onbekeerden zou ſtraffen. Doch, naar 't oordeel des Hoogleeraers, ziet het woord *gehoorzaemheid* op des Apostels bede, om aen de Joodſche Christenen in Palestina barmhertigheid te bewyzen. Wanneer gy, wil hy zeggen, de Collecte gedaen, en myne bede zult verhoord hebben. De Apostel wilde, de Collecte gedaan zynde, te Corinthe komen, en als dan wilde hy aen de vredeverſtoorders en ontaarte Christenen, wanneer ze verder ingang mogten vinden, zyne Apostoliſche magt bewyzen, en hen laten ondervinden, dat hy te Corinthe ook ſcherp zyn konde. — De Apostel oogt hier mede op het gebruik der Apostoliſche roede, waer van men voorbeelden vind, 1 Cor. IV. 21. V. 1——5. Hand. V. 5. XIII. 11. 1 Tim. I. 20. en elders.

Digitized by Google

Corinthen, maar ook by u, moed, hart en kragt bezitten. Gy hebt de duidelykſte blyken van 't geen ik thans geſchreeven heb, en onze overwinningen zyn u niet onbekend. Des hoopen wy, dat gy deze menſchen voortaan niet zult betrouwen; want gy zult immers zelv' begrypen, dat gy eenvouwdig zoudt te werk gaan, wanneer gy, zo als deze menſchen willen, my ſlegts naar 't uiterlyke en naar de eenvouwdigheid, waar mede ik 't Euangelium verkondige, beſchouwen wildet (*)".

(*) Dit laetſte is ene uitbreiding der woorden. *Ziet gy aan dat voor oogen is?* of, gelyk de Hoogleeraer leest, *Oordeelt gy naar 't aenzien?* Naer de gewoone verdeeling der verzen, behooren zy tot het volgende zevende vers; maer onze Uitlegger ziet dezelven aen, als een ſlot der voorige vermaninge, en brengt ze dus nog tot het zesde vers, 't welk hy daer mede beſluit.

„ De verdeelingen der verzen, zegt hy, zyn dikwils wonderlyk en wanvoeglyk gemaakt; en een verſtandig Uitlegger moet wéer zamenvoegen, wat op eene onbillyke wyze geſchift is. Paulus beſchaamt hier die Corinthers, die deszelfs vyanden tot dus ver gehoor gegeeven hadden. Ik Paulus moet my door myne vyanden laaten verwyten, dat ik alles door menschlyke en vleeschlyke middelen uitvoerde, dat ik van geen aanzien en dus geen Godlyk man was. Oordeelt gy dan naar iemands uiterlyke gaaven? Paulus beezigt eene vraag, die de Corinthers zelven moeten beantwoorden, en de Figuur, waar van hy zig bedient, moet de ſchaamte der Corinthers vermeerderen. In het voorgaande hadt hy getoond, hóe zyne buitengemeene kragten genoegzaam bleeken in de waarneeminge zyns ampts. De Corinthers konden niet ontkennen, dat, het geen Paulus uitgevoerd hadt, en waar op hy zig beroept, zyne Godlyke kragt bewees. Des wil hy zeggen; van dit alles hebt gy ontegenzeggelyke blyken, gy weet de overwinningen, die wy over Jeſus vyanden behaald hebben, en moet zelve bekennen, dat die niet uit natuurlyke kragten kunnen ontſtaan. Gy weet de magt, die wy over de Kwaaden in de Gemeente hebben. Nu vraage ik uzelven, is het wel redelyk my, naar myne uiterlyke geſtalte, te beoordeelen? De Gezandten des Heeren hebben in't uiterlyke niets voor uit boven andere menſchen. Hunne werken en bedryven moeten hen regtvaardigen".

Verhandelingen over verſcheidene onderwerpen, of Redevoeringen van den vermaarden Heer JOAN LELAND. *In zyn Leven Doctor in de Godgeleerdheid, en Predikant te Dublin. Derde Deel. Uit het Engelsch vertaald, door* M. V. M. *Te Rotterdam, by* A. Bothall 1773. *In groot octavo* 446 *bladz.*

OP het betoog van Gods beſtaen, de voordracht der Godlyke eigenſchappen en de verklaring van de Leer der Voor-

Digitized by Google

Voorzienigheid, met ene opheldering der byzonderheden, die daeromtrent bovenal in aenmerking komen, volgt, in dit derde Deel, ene overtuigende voorſtelling van het beminlyke der betrachtende kennisſe van den Godsdienst. De Eerwaerde *Leland*, recht bezeffende, dat 'er niets is, 't welk de menſchen afkeeriger maekt van den Godsdienst, en daeromtrent van een algemener en verdervelyker invloed is, dan dat men den Godsdienst doet voorkomen als een vyand van het vermaek en genoegen des menschlyken levens; bepaelt zich hier, in enige achtervolgende Leerredenen, om de ongegrondheid van dit ſchadelyk vooroordeel te doen zien, en den Godsdienst daer en tegen in een aengenaem, dat is, in deszelfs waer en eigen licht, voor te ſtellen. Ten dien einde ontvouwt hy ons, in een aental van achttien Verhandelingen, het Vermaek, dat een deugdzaem Mensch ſchept, (1.) in de beſpiegeling van God en deszelfs luisterryke Volmaektheden; (2.) in die van de werken der Scheppinge; (3.) in die van de werken der Voorzienigheid; (4.) in die van de middelen ter onzer verlosſinge door Jeſus Kristus; (5.) in die van Gods Wetten; (6.) en in 't roemen in de hoop van Gods Heerlykheid; waer mede dan gepaerd gaet een uit den weg ruimen der vooroordeelen tegen den Godsdienst, met ene aenpryzing der betrachtinge van Godzaligheid en Deugd, als het grootſte vermaek en genoegen des levens. Voorts hecht hy aen deze Verhandelingen nog drie Redenvoeringen, over de Geloofwaerdigheid en de bewyzen van de waerheid der Euangeliſche verhalen: mitsgaders vier Leerredenen over de voortreffelykheid der Leerwyze van onzen Heilland. —— Ieder dezer onderwerpen behandelt zyn Eerwaerde met die klaerheid en bondigheid, welke hem by uitſtek eigen is, en die maekt, dat zyne Leerredenen zo van min geoefenden als van diepdenkenden met genoegen gelezen kunnen worden.

Gaven de zo even beſchouwde Brieven van den Heer *Scholten* ons aenleiding tot het mededeelen van een beknopt vertoog, ten bewyze, dat de Schriften van Mozes niet in lateren tyde verdicht zyn; deze Leerredenen van den Eerwaerden *Leland* verlenen ons mede gelegenheid om ene ſoortgelyke beſchouwing, met betrekking tot de Euangeliſche Geſchiedenisſen den Lezer onder 't oog te brengen; waerom wy ons, in onze keuze ener proeve uit dit Deel, tot dat onderwerp zullen bepalen. —— De Stelling is deze. „ De *Evangeliſche Verhalen* zyn geſchreven in de Eeuw der Apoſtelen, dat is, in die Eeuw, in welke de Bedryven voorgevallen, en de Leeringen en Wetten, daar in aangeteekend, geleerd en

Digitized by Google

gegeven zyn". Ter betooginge hier van laet de Eerwaerde *Leland* zich aldus hooren.

„ De beste Blykbaarheid, die redelykerwyze kan begeerd worden, om te toonen, dat *zekere Boeken* geſchreven zyn ten Tyde, waarin zy gezegd worden geſchreven te wezen, is, wanneer men duidelyk door onwraakbare klaarblykelykheid kan naarſporen de Eeuw zelve, waarin zy gezegd worden geſchreven te zyn, en men kan bewyzen dat zy toen reeds in wezen waren; en wanneer *de Boeken zelfs* insgelyks duidelyke Teekenen en Kenmerken dragen van in die Eeuw geſchreven te zyn, zonder eenig het minſte blyk van het tegendeel. En dit is zekerlyk het Geval, met betrekkinge tot de *Evangeliſche Verhalen*. *Die Boeken*, welke nu in het algemeen door alle Kristenen, als de Schriften der Evangelisten, zyn aangenomen, kunnen duidelyk door ieder Eeuw van die, waarin wy leven, tot de tyden der Apostelen toe worden naargeſpoord. Van dien tyd af, tot op onzen tyd toe, hebben wy onwraakbare Bewyzen, om te toonen, dat zy ſteeds zyn in wezen geweest, en dat hun Gezag onder de Kristenen erkend wierd. Men heeft nog een groot Aantal van *Boeken* en *Schriften* van verſcheidenerlei ſoort, *geſchreven* van Mannen van verſchillende Volken en Aanhangen, welke in verſcheidene Eeuwen tusſchen den tegenwoordigen tyd en dien der Apostelen leefden, waarin veelvuldige Overwyzingen zyn tot de Evangeliën en andere gewyde Schriften des Nieuwen Testaments. De Kristenen hebben zich daarop beſtendig ter beſlisſinge van Verſchillen beroepen. Vele Plaatſen zyn daar uit in ieder Eeuw aangehaald, die dezelfde zyn welke wy thans daarin nog vinden; verſcheidene Schryvers hebben Redevoeringen en Uitleggingen over dezelve geſchreven, en wyduitgebreide Gedeelten daarvan in hunne Schriften bewaard en overgeſchreven; ook zyn 'er van dezelven ontelbare Handſchriften wyd en zyd verſpreid, en in verſcheidene Talen overgezet. Dit zyn gebeurde zaken, welke niemand de ſtoutheid kan hebben van te ontkennen; en door deze ſoort van Blykbaarheid, de ſterkſte en overtuigenſte, welke de Natuur der Zake by mogelykheid kan toelaten, kunnen zy bewezen worden ſteeds in wezen geweest te zyn, tot dat wy komen tot die Eeuw, welke onmiddelyk op die der Apostelen volgde. Wat de Apostoliſche Eeuw zelve betreft, weinige Schriften van dien tyd hebben ſlechts onzen tyd bereikt; en in die weinige zyn duidelyk Overwyzingen naar de gewyde Schriften des Nieuwen Testaments, en naar de Leeringen en Gebeurtenisſen daarin, inzonderheid in de

Evan-

Digitized by Google

Evangelien, aangeteekend. Doch 'er zyn nog in handen vele Boeken, welke geſchreven zyn van Schryveren, die buiten tegenſpraak in de tweede Eeuw na onzen Zaligmaker leefden, waarin zy menigmaal naar deze Schriften wyzen, en dezelve aanhalen als van *Goddelyk Gezag*; ook zyn 'er veelvuldige Aanhalingen uit dezelven getrokken, waar uit duidelyk blykt, dat zy toen met groote Eerbied aangenomen waren, door de Kristelyke Kerken, welke, zelfs in die Eeuw, zeer talrijk geworden waren; en het blykt uit eene Verdeediging, die nog in wezen is, en in die Eeuw gerigt was aan den Romeinſchen Keizer *Antoninus Pius*, ten behoeve der Kristenen, dat het toen eene beſtendige Gewoonte was *de Evangelien*, gepaard by de *Schriften der Profeten*, in hunne Godsdienſtige Byeenkomſten te lezen. Deeze Verdeediging is, omtrent honderd Jaren na den Dood van onzen Zaligmaker, geſchreven door *Justyn den Martelaar*, die van eenen *Heidenſchen* Wysgeer een *Kristen* werd. En vermids *deze gewyde Schriften* zo algemeen verſpreid waren, 't welk noodwendig eenigen tyd vereischte, en in zo groote Achting en Eerbied onder de Kristenen gehouden werden, zelfs in de Eeuw, die naast die der Apostelen volgde, blijkt hier uit duidelijk, dat zij in de Apostoliſche Eeuw zelve moeten geſchreven zijn en als *echt* werden aangemerkt; behelzende een rechtmatig Bericht der Woorden en Bedrijven van onzen Zaligmaker. *Euſebius*, ſprekende van eenige uitnemende Mannen, die de heilrijke Zaden van het Koninkrijk der Hemelen wijd en zijd door de geheele Weereld verſpreidden, den eerſten rang in de Opvolging der Apostelen bekleedden, en over al heen reizende, het werk van Evangelisten volvoerden; *Euſebius*, zeg ik, van dezen ſprekende, bericht ons, dat zy, werwaards zy ook onder de Volken gingen prediken, de *Afſchriften van het Goddelyke Evangelie* overleverden, dat is, zy voerden *deze gewyde Schriften* overal met zich, en ſtelden dezelven in handen der bekeerde Kristenen. En inderdaad de Schriften zelfs dragen de duidelykſte Kenmerken der Apostoliſche Eeuw, en geen eenig Teeken van eenen later tyd. Indien de *Schriften des Nieuwen Testaments* in eenige volgende Eeuw geſchreven waren, is 'er groote Reden, om te denken, dat zy in verſcheidene Dingen verſchillende zijn zouden van het geene zy thans zijn. Naauwlijks zou het mogelijk geweest zijn voortekomen, dat 'er in ſommige Deelen *dezer Schriften* eenige Overwijzingen of Zinſpelingen op Gewoonten, Plegtigheden, Verſchillende Gevoelens of Twistvragen plaats grepen, welke niet dan na de tijden der Apostelen waren

Digitized by Google

ren opgekomen; daar 'er thans niets, 't geen in het minſte daarna zweemt, voorkomt. Alles ademt de Zuiverheid en Eenvoudigheid der eerſte Eeuwe; en het Denkbeeld, 't welk in de Boeken des Nieuwen Verbonds van de Kristelijke Kerke gegeven wordt, draagt de bijzondere Kenmerken dier Eeuwe, van welke 'er zelf in de Eeuw, die daarop onmiddelijk volgde, reeds eenige verſchilden.

„ Met betrekkinge tot het Evangelium van den H. *Joannes*, blijkt *uit het boek zelve, dat het geſchreven was door den Diſcipel, dien Jezus lief hadt*, en die zelf *zag* en *hoorde* 't geen hij verhaalde. En men komt in het algemeen daarin overeen, dat de andere Evangeliën vroeger geſchreven zijn, dan dat van *Joannes*, ja dat het voorname Oogmerk daarvan was, verſcheidene Dingen aanteteekenen, waar van de andere Evangelisten niet onderſcheidenlijk hadden gewag gemaakt. En dit mag met regt worden beſloten uit den inhoud van dat boek, waarin, ſchoon de Zaken, die door de andere Evangelisten verhaald worden, duidelijk onderſteld worden, echter die Wonderwerken en Redeneringen van onzen Zaligmaker, welke de anderen of geheel overgeſlagen, of ſlechts flaauwlijk gemeld hadden, voornamelijk worden voorgedragen. Vergelijken wij het Begin van *Lukas Evangelium*, Hoofdſt. I. 3, 4. met het Begin van de *Handelingen der Apoſtelen* Hoofdſt. I. 1, 2. blijkt het duidelijk, niet alleen dat beide deze Boeken door den zelfden Schrijver geſchreven zijn, maar insgelijks dat hij zijn *Evangelie* voor de *Handelingen der Apoſteln* geſchreven heeft: en echter is het zeker, dat de *Handelingen der Apoſtelen* in de Eeuw der Apoſtelen, en eenigen tijd voor den Dood van den H. *Paulus*, geſchreven waren: want het blijkt duidelijk uit de Berichten, in dat Boek gegeven, dat deszelfs Schrijver een Medgezel van *Paulus* was, in allen zijnen arbeid en zijne reizen, en in het bijzonder, dat hij hem verzelde in zijne reize naer *Rome*, na dat hij van de Joden was gevangen genomen en beſchuldigd; en het Boek eindigt met een Verhaal dezer Zake, en hoe *Paulus aldaar twee geheele Jaren in zijne eigen gehuurde Woning bleef, predikende het Koninkrijk van God.* Van zijne volgende Reizen, noch van zijne tweede Gevankenisſe te *Rome*, en van zijnen Marteldood aldaar, wordt geen gewag gemaakt, 't geen buiten twijfel zo wel zou geſchied zijn, als van den Marteldood van *Jakobus*, indien het geſchreven ware, na dat deze Gebeurtenisſen waren voorgevallen. En het is een aanmerkelijk Bewijs van de groote Eerbied, die de eerſte Kristenen voor deze Schriften hadden, dat niemand van hun immer voorgaf

ee-

Digitized by Google

eenige Bijvoegſelen aan dit Boek te maken, noch met betrekkinge tot den H. *Paulus*, noch tot eenigen anderen Apostel. Wij mogen dan met regt beſluiten, dat het *Evangelium van Lukas*, 't welk voor de *Handelingen* geſchreven werd, vroegtijdig in de Eeuw der Apoſtelen moet geſchreven zijn. Dat van den H. *Matthéus* is algemeen erkend voor dat van *Lukas* geſchreven te wezen, en volgens de waarſchijnlijkſte Berichten omtrent agt jaren na den dood van onzen Zaligmaker.

„ Het is geen onaanmerkelijk Bewijs, om te toonen, dat de Evangeliſche Verhalen in de Eeuw der Apoſtelen geſchreven waren, dat, ſchoon *Matthéus*, *Markus* en *Lukas* allen een onderſcheiden Bericht van de Voorzeggingen van onzen Heer, wegens de Verwoesting van *Jeruzalem* en de Verdelging van het *Joodſche* Volk, geven, echter niemand van hun, noch eenig ander der gewijde Schrijveren des Nieuwen Verbonds immer eenige de minſte Aanduiding van de Vervullinge dezer Voorzegginge of van de voorbeeldige Wraak, welke den ongeloovigen *Joden* overkwam, mededelen, ſchoon dit eene zaak ware, die zeer tot Eer van den Kristen Godsdienst ſtrekte, denzelven merkelijk bevestigde, en inzonderheid van groot Gewigt was in dat vroegtijdige Verſchil wegens de Verpligting der Mozaiſche Wet en Plegtigheden voor de Leerlingen van Jezus. Dit toont, dat zij vóór die groote Gebeurtenis, welke echter binnen veertig jaren na den Kruisdood van onzen Heer voorviel, geſchreven waren. Het is waar, dat de H. *Joannes* daar van geen Gewag maakt in *zijn Evangelie*, ſchoon het, in het algemeen, geloofd wordt na deze Gebeurtenis geſchreven te zijn; doch men kan daarvan ligtelijk reden geven, dewijl hij van de Voorzegginge zelve geen gewag maakt, welke ten vollen was aangeteekend door alle de andere Evangeliſten, en daarom door hem was overgeſlagen; en gevolglijk hadt hij ook geene Gelegenheid, om van derzelver Vervullinge te ſpreken.

„ Deze onderſcheidene Aanmerkingen brengen ons duidelijk, en met alle Blijkbaarheid, die 'er in eene Zaak van dusdanige Nature kan begeerd worden, te beſluiten, dat de Boeken der Evangeliſten in de Apoſtoliſche Eeuw geſchreven zijn: en ik vinde niet, dat de hevigſte Vijanden van den Kristen Godsdienst dit immer, in de allereerſte Eeuwen, ontkenden. *Celſus*, een Man van groote ſcherpzinnigheid, en een bitter Tegenſtander van den Kristen Godsdienst, die in de tweede Eeuw leefde, onderſtelt op den zelfden tijd, waar op hij zich beijvert om deze Verhalen ten toon te ſtellen, echter beſtendig dat zij door de eigen Diſcipelen en Medgezel-

zellen van Jezus Kristus geſchreven zijn: en *Juliaan* de Afvallige, wiens Vernuft en Geleerdheid, zo wel als Vijandſchap tegens den Kristen Godsdienst, ten vollen bekend is, maakt, wanneer hij de Kristenen beſchuldigt van niet te blijven bij de Dingen, hun door de Apostelen overgeleverd, bijzonder gewag niet alleen van den Apostel *Paulus*, maar ook van *Matthéus*, *Markus*, *Lukas* en *Joannes*; 't welk toont, dat hij niet ontkende, dat zij de *Schrijvers* der *Boeken* waren, die hun werden toegeſchreven, en dat hij *deze Boeken* aanzag, *als in den tijd der Apostelen geſchreven*; en indien zij in deze tijden geſchreven zijn, zijn ze geſchreven in de Eeuw, waarin de Gebeurtenisſen, aldaar gemeld, gezegd worden geſchied te wezen; en de Gebeurtenisſen zelfs zijn van zodanige Nature, en worden verhaald in het openbaar, en met zulke omſtandigheden verzeld, geſchied te zijn, dat, indien de Berichten, door de Evangelisten daarvan gegeven, valsch waren, zulks onmiddelijk zou ontdekt zijn; inzonderheid indien men in aanmerkinge neemt, het Getal en Vermogen van derzelver Vijanden, die gereedelijk alle Gelegenheden, om ze ten toon te ſtellen en te verijdelen, zouden aangegrepen hebben".

Regelen en Voorbeelden voor eerstbeginnende Geestelyken. Door J. F. JAKOBI, *Conſiſtoriaal-Raad, en Superintendent Generaal te Zelle. Naar den tweeden Druk, uit het Hoogduitsch vertaald, en met eenige aanmerkingen voorzien: door* I. MEIJER, *Predikant te Twyzel en Kooten. Te Leeuwarden by* P. Koumans 1779. *Behalven het Voorwerk* 428 *bladz. in groot octavo.*

JOnge Geestlyken zullen wel doen, als zy dit Geſchrift aendachtig leezen, en 'er een oordeelkundig gebruik van maken; zelfs zullen dezodanigen, die al eenigen tyd het Predikampt bekleed hebben, niet nutloos hun gedrag en leerwyze aen de hier voorgeſtelde onderrichtingen toetſen, en het daer in voorgeſtelde ernſtig overwegen. De Eerwaerde *Jakobi* ontvouwt beknoptlyk de voornaemſte eigenſchappen, die in een ſichtend Predikant vereischt worden; wat hy bovenal in zyne Katechizatien en Predikatien, en inzonderheid in zyne Biechtredenen, naer 't gebruik der Lutherſche Kerke, in acht heeft te nemen, zal hy op ene gewenschte uitwerking hoopen. Hier nevens verleent hy welgepaste aenmerkingen over de behandeling van droefgeestige Lieden, van Zieken en Stervenden, als mede van Misdadigers, die tot den dood ver-

Digitized by Google

veroordeeld zyn; om te toonen, hoedanig ene handelwyze in verſchillende omſtandigheden best geſchikt is, om den vereischten invloed te hebben. Verder behelst dit Geſchrift verſcheiden nutte leſſen, rakende de voorzichtigheid, waer mede een Leeraer zyne verkeering in de Waereld, en zyne Huislyke omſtandigheden behoort te beſtieren, om voor zich zelven een gelukkig leven te leiden, onder 't bewaren van zyn goeden naem, en 't vestigen van ene achting, die hem in ſtaet ſtelt, om der Gemeente waerlyk van dienst te zyn. — Onze beroemde Schryver toont in dit Stuk, dat hy, benevens het bezit ener gegronde kennisſe van 't gewigt en de vereischten van 't Predikampt, met de daer aen verknochte gevolgen, niet ontbloot was van 't geen men Menschkunde noemt; en dat hy zich hier van met zeer veel voordeels heeft weeten te bedienen, om na te gaen, wat den invloed van 't gedrag en de leerwyze der Predikanten, op de gemoederen van de Leden der Kerke, natuurlyk kan begunſtigen of benadeelen. Zyne daer op gegronde Regels, die ene oordeelkundige beſchouwing verdienen, worden gemeenlyk door geſchikte voorbeelden bevestigd, die ter waerſchuwinge of ter navolginge voorgeſteld worden. — De Eerwaerde *Meijer*, dit Werk in 't Nederduitsch vertalende, heeft 'er hier en daer ook enige aentekeningen bygevoegd, die meerendeels ſtrekken om des Autheurs gezegde op te helderen of te bevestigen; en zommige byzonderheden, ten gevalle van den Nederduitſchen Lezer, op de omſtandigheden van ons Vaderland, en onzen Kerkſtaet over te brengen.

Leerredenen van G. J. ZOLLIKOFFER, *Predikant der Evangelisch Hervormde Gemeente te Leipzig. Naar den tweeden druk in het Nederduitsch overgezet. Tweede Stuk. Te Amſt. by* P. Meijer 1773. *In groot octavo* 316 *bladzyden.*

DE laetſte Leerreden van het eerſte Stuk, over de voornaemſte bronnen van het ongeloof, word in dit Stuk gevolgd van twee Redenvoeringen, ter wederlegginge van eenige vooroordeelen tegen het Christendom, en de Christelyke Zedeleer. Vervolgens behelst het zelve ene beſchryving der gezindheden van Gods rechtſchapen aenbidders, jegens de plaets hunner Godsdienſtige Vergaderingen; met ene ontvouwing van het merkwaerdige der Hervorminge, van de plichten die dezelve ons oplegt, en van de grondregels der Hervorminge. Hier by komt ene Leerreden welke toont, hoe men

men zich de zonden van anderen deelachtig maekt, benevens ene Redenvoering over het toekomend algemeen Oordeel. Deze gaet vergezeld van ene overweging van den plicht der broederlyke beſtraffing; mitsgaders van ene voorſtelling der wederkeeringe van den verlooren Zoon tot zynen Vader, als de afbeelding van een Zondaer, die zich bekeert; en eindelyk loopt dit Stuk af, met ene beſchouwing van de kortheid en moeilykheid dezes levens. — Ieder dezer Leerredenen is niet min treffende en overtuigende, dan die van 't eerſte Stuk; waer van wy voor enigen tyd, met mededeelinge ener proeve, verſlag gaven (*).

(*) Zie *Hedend. Vad. Letter Oef.* II. D. bl. 361.

De lydende Emmanuel, door J. A. CRAMER. *Eertyds Koninglyke Deenſche Hofprediker, thans Superintendent der Kerken van Lubek. Naar den tweeden druk uit het Hoogduitsch vertaalt, door* J. H. HERING. *Tweede Deel. Te Dordrecht, by* A. Blusſé en Zoon 1773. *In groot octavo* 375 *bladz.*

IN dit tweede Deel vervolgt de Eerwaerde *Cramer* zyne beſchouwing van 's Heillands lyden. Hy ſlaet hier 't oog op het lyden van Jeſus, wegens zyne Discipelen, mitsgaders op des Heillands armoede; en hecht daer aen ene overweging van de noodzaeklykheid der bekeeringe uit hoofde van 't lyden des Zaligmakers. Verder gaet hy na de aendoening van Jeſus, by de vertegenwoordiging van zyn laetſte lyden; en de voetwaſſching der Discipelen door hunnen Meester, met deszelfs oogmerk. Wyders vestigt hy onze aendacht op de poogingen van Jeſus, om Judas van deszelfs voorgenomen verradery af te trekken; op de beraedſlaging van den Joodſchen Raed tegen Jeſus, en de afſpraek van Judas met de Overpriesteren. En by dit alles voegt hy ene ontvouwing der verheerlykinge van God door Jeſus, als mede van 's Heillands heerlykheid, geduurende deszelfs vernederinge. — Deze onderwerpen worden op de eigenſte wyze verhandeld, als die van 't voorgaende Deel; by welks uitgave wy van des Autheurs voorgeſtelde oogmerk in deze Leerredenen gewag gemaekt, en een ſtaeltje van derzelver uitvoering gegeven hebben (†).

(†) *Ibid.* 364.

JE-

Digitized by Google

JESUS *gezien van de Engelen, en* GODS *aandenken aan den Mensch. Voorgeſteld door* AUGUSTUS TOPLADY. *Uitgeever van* HERVEY'S *laatst uitgekomen Werkjes. Uit het Engelsch vertaald. Te Amſt. by* M. de Bruyn. *Behalven de Voorreden* 110 *bladz. in groot octavo.*

COpyen zyn van minder waerde dan de Originelen, is een algemeene zetregel, vooral in de Schilderkunde; doch dezelve mag ook al vry uitgeſtrekt overgebragt worden, tot de verſchillende Schryfwyze. Zeldzaem ziet men een Copiist gelukkig ſlagen, als hy 't 'er op toelegt, om een oorſpronglyk Autheur na te volgen; gemeenlyk ſchiet hy te kort in het voortreflyke, en hy ſlaet door in 't gebreklyke; zo dat het lofwaerdige af- en 't laekbare toeneme. Hier van leveren ons deze twee Verhandelingen van den Heer *Toplady* een nieuw bewys. Ze behelzen beſpiegelende opmerkingen over het zien der Engelen op Jeſus, van hunne eerſte wording af, en voorts door alle tyden heen, tot in de eindelooze eeuwigheid; als mede over Gods aendenken aen, en bezoeken van den Mensch van voor de grondlegging der Waereld; „ tot dat de Vader der barmhartigheid den wagen des doods uitzendt, om zyne kinderen t'huis te haalen; wanneer Hy hen niet meer *bezoekt*, maar zy Hem bezoeken, en met Hem zyn tot in alle eeuwigheid". — Deze zo uitgebreide onderwerpen worden hier, in den ſmaek van *Hervey*, behandeld; doch de uitvoering heeft op verre na het aendoenlyke niet, dat in de Schriften van *Hervey* heerscht; en de leenſpreukige, of zinnebeeldige ſtyl van *Hervey*, die niet beſtendig regelmatig noch juist is, word hier tot het uiterſte gebragt. — Men ſticht zekerlyk de menſchen op verſchillende wyzen naer hunne geſteldheid; maer iemand moet ene zonderlinge geſteldheid bezitten, die, by voorbeeld, ſtichting kan vinden, in de volgende manier van voordragen.

„ God *bezoekt* zyne Gunstgenooten in de *Middelen der Genade*. De Inſtellingen van den Godsdienst, als openbaare en bezondere gebeden, toenadering aan 's Heeren Tafel, het leezen en hooren van Gods Woord, zyn een ſoort van *Herberge*, waar God zyne kinderen ontmoet en gemeenſchap met hen oefent, op hunne reize naer den Hemel. Dit zyn de *venſters* en de *traalien* (Hoogl. II. 9.) door welken de Koning der heiligen iets van zyne ſchoonheid en heerlykheid aan het oog des geloofs te zien geeft. Toen Koning *Eduard* de

Digitized by Google

IV een mondgeſprek hield met *Lodewyk* den XI van Frankryk op *Pepuigny-Bridge*, ſpraken de twee Monarchen elkanderen door een yzeren Traaliewerk, welk tuſſchen hun beiden geplaatst was. Op eenigzins gelyke wyze oefenen de Geloovigen hier op aarde hunne gemeenſchap met God. Zy beſchouwen een weinig van zyne beminlykheid, en hooren eenig flaauw geluid ter hunne vertroosting uit zynen mond: maar 'er is een *ſchutſel* tuſſchen beide. Hun geloof, hunne hoope, liefde, blydſchap, gehoorzaamheid, is hier door flegts onvolkomen: zy kennen maar *ten deele*, en zyn ten deele flegts gelukkig. Nog een poos, en het voorhangſel zal ten eenemaal wechgeſchooven zyn: en dan zullen zy, in plaats van hier beneden door het kanaal van uitwendige Inſtellingen, nu en dan eenige weinige druppelen der zaligheid op te vangen, voor eeuwig drinken, uit de onledigbaare Fontein van onafgebrooken vreugd en zaligheid hier boven".

Lykreden op het overlyden van den Weleerwaarden P. PALUDANUS, *getrouw Euangeliedienaar te Waſſenaar, en beroepen tot Predikant in den Briel. Uitgeſproken door deszelfs Neef* M. RUYSCH. *Predikant in 't Wout, den* 30 *January* 1774. *TeDelft by* E. v. d. Smout 1774. *Behalven het Voorwerk, in quarto*, 34 *bladzyden.*

DEze Lykreden behelst ene uitlegkundige ontvouwing der woorden van Paulus, Phil I. 21. *Het leven is my Chriſtus en het ſterven is my gewin*; benevens ene beknopte levensbeſchryving van den geagten *Paludanus*, en geſchikte nevensgaende aenmerkingen, toepaſelyk op de tydsomſtandigheden. De Eerwaerde *Ruiſch* klaegt enigermate in de Vooraffpraek, dat hy geen behoorlyke gelegenheid gehad heeft, om deze Leerreden naer genoegen te voltooien; echter is dezelve zeer wel geſchikt, om, ter nagedachtenisſe van den Eerwaerden *Paludanus*, in ene Verzameling van dat ſlag van Lykredenen, gevoegd te worden.

Al-

Digitized by Google

Allereerſte Waarheden van den Chriſtelyken Godsdienſt,

En

Nodigſte Waarheden van den Chriſtelyken Godsdienſt, getrokken uit de Boeken des O. en N. Verbonds. Opgeſteld door H. JANSSONIUS. *Predikant te Veendam. Te Groningen, by* A. Groenewolt 1773. *In octavo.*

MEn kan uit deze twee Vragenboekjes, waer van het eerſte geſchikt is voor kinderen en eerstbeginnenden, en 't laetſte voor Leerlingen, die hunne reeds verkregen kennis meer begeren te volmaken, een geregeld denkbeeld vormen, van het Theologiſche Systema van den Eerwaerden *Jansſonius*. 's Mans leerwyze, die op velerleie manieren aengevallen is, word in deze Stukjes, op een eenvoudigen trant, in ene zeer welgeſchikte orde voorgedragen; en zy die zich met 's Mans leiding, (want de verſchillende denkbeelden zyn hier meer betreklyk tot de leiding, als wel tot het weezenlyke van den Godsdienst,) mogen verenigen, zullen zich met vrucht van deze zyne onderwyzings manier kunnen bedienen.

Gerechtelyke èn Ontleedkundige Verhandeling, over de teekenen van Leven en Dood in nieuw geborene Kinderen. Door PETRUS CAMPER. *Te Leeuwaarden. Ter Drukkery van* H. A. de Chalmot, 1774. 129 *bladz. in groot octavo.*

't WAs in 't laatst der voorgaande eeuw, dat men uit de Proeven van 't zinken of dryven der Longen, een teken gezocht heeft om te bepaalen, of een Kind na de geboorte geleefd heeft dan niet. Wanneer een Kind niet geademd heeft, zyn zyne Longen door de lucht niet uitgezet geweest, dezelve zyn zwaarder dan 't water, en zinken: men heeft hier uit ten gevolge getrokken, dat 't Kind na de geboorte niet geleefd heeft. Wanneer 't Kind geademd heeft, zyn de Longen door de lucht uitgezet geweest, en worden lichter, dryvende op 't water: waar uit men beſluit, dat 't zelve na de geboorte geleefd heeft. Zommigen hebben gepoogd de gevolgen, uit deeze Proeven getrokken, twyffelachtig te maaken. De aangelegenheid nu van dit Stuk heeft de oplettendheid van den wyd beroemden Heer CAMPER, tot zich getrokken. De Hoogleeraar heeft in 't Jaar 1771, in 't openbaar te Groningen, met veel toejuiching, Leſſen over de

Digitized by Google

Gerechtelyke Geneeskunde gehouden. Deeze Verhandeling, nu in 't licht gegeeven, is een gedeelte van dezelve, en geeft een bewys van 't belang dier Lesſen.

In de Inleiding poogt de Auteur een nauwkeurig denkbeeld te geeven, van den ongelukkigen toeſtand, waarin dusdanige Vrouwen, die de Kindermoord bedryven, gebragt zyn, om daar door was 't mogelyk verzachting der Wetten te krygen, welke ten haaren opzichte ſtreng zyn. De beſchryving van de ongelukkige omſtandigheden van deeze misleide Vrouwen, verwekt zeker medelyden in ieder gevoelig hart; byzonder, wanneer men in aanmerking neemt, dat 'er veeltyds Vrouwen zyn, die, wegens haare minderjaarigheid, te zwak zyn om de verleidingen af te keeren; of wegens gebrek aan opvoeding, en geringere afkomst, door geld en beloften betoverd, en dikwerf door Drank vervoerd, ligt overwonnen worden, om de ongeöorloofde lusten van dezulken te voldoen, die, als de bezwangering gevolgd is, wreedheid genoeg hebben, om koele Aanſchouwers te zyn, indien geene beſpotters van die ongelukkige Vrysters, welke zy zelfs met list verleid hebben, en die hun bloed, de Vrugt of het Kind naamelyk, met veele ſmerten onder het hart draagen. —— „ De Vrouwen derhalven, aan zoo veele rampzaalige, en medelydenswaardige ongelukken blootgeſteld, worden in den ſtaat van Zwangernis, welke alle gehuwde Vrouwen zwaarmoedig en droefgeestig maakt, overgelaaten aan zig zelven, aan den ſmaad en verachting der Weereld, en aan de gegronde vreze voor onoverkomelyke armoede en elende. Haare beknelde Ziel, meestentyds nog door naberouw beangst, vooral in dat ſmertelyk tydſtip van baaren, en door wanhoop deerlyk gefolterd, althans daar zy zich verſtooten vindt van haare Maagen, en van die geene, die haar ongeluk gebrouwen hebben, wordt afgemat, en neemt veelligt het akelig beſluit, om het zwakke en onnoozele Scheppzel dat gebooren is, als de levendige getuigen van haar ongeöorloofd gedrag, in dat verſchrikkelyk oogenblik van diepe ontroering, het leven te beneemen". —— „ Zy pleegt eene misdaad, die zeer ſtrafbaar, en ten uiterſten grouwelyk is, indien wy die Moeder beſchouwen konden, dit yſelyk ſtuk in kalmte van gemoed te doen".

Hier by worden nog verſcheide Aanmerkingen gevoegd, over de behandeling van de in onecht bezwangerde Vrouwen; welke, volgens zyne gedachten, te onrecht plaats hebben. De aanwyzing van den Vader van haar kant heeft geen kracht, en de Vroedvrouw mag haar niet behulpzaam zyn, zonder dien genoemd te hebben. De Geestelykheid weigert haar 't doo-

Digitized by Google

doopen van 't Kind, indien ze zich niet onderwerpt aan de openbaare Kerkelyke beſtraffing. En meer andere zaaken hier toe betrekkelyk. —— Men zou zachter middelen kunnen vinden in 't ſtraffen, en die misdaad geheel voorkomen, door 't oprichten van Vondelinghuizen. In Parys heeft men waargenomen, dat 'er geene Kinderen meerder te Vondeling gelegd worden, zedert men in het Vondeling-huis, alle Kinderen, zonder navraag, aanneemt. 't Oordeel van BECCARIA komt den Schryver voor gegrond te zyn. *Dat men*, namentlyk, *het ſtraffen van een misdaad niet billyk, nog noodzaakelyk kan houden zoo de Wetgeever, om dezelve voor te komen, niet de beste middelen, naar omſtandigheden des Volks, in 't werk geſteld heeft.*

In 't eerſte Hoofddeel word gehandeld, over een wettige en levendige Vrucht. Volgens ALBERTI, in zyn Werk *de Jurisprud. Med.* wordt een *partus legitimus* genoemd, zulk eene, die levendig gebooren is, en geluid gegeeven heeft, of wel, die volkomen zonder gemis van eenig deel, levendig is ter wereld gekomen; als mede zulk eene, die op de behoorlyke wyze is uit de Lyfmoeder gekomen. De Schryver maakt verſcheide Aanmerkingen tegen deeze bepaaling: de wyze van gebooren te worden kan zeker geen verſchil in de wettigheid maaken. De bepaaling van JUSTINIANUS, welke hier medegedeeld word, is de beste: wanneer 't Kind levendig en volkomen ter wereld komt, is 't wettig. De Ouden hielden de Monſters om zekere reden niet wettig, als ook de Wanſchepzels: dog dit heeft geene betrekking op de Ziel. Men moet onderſcheid maaken tuſschen Gedrochten en Wanſchepzels: de Schryver houdt de laatſte voor mismaakte Kinderen van menſchen, en de eerſte voor de *prodigia* der Ouden, welke alleen in de verbeelding beſtaan. De tyd des Drachts komt in geene aanmerking tot de wettigheid. —— Van veel gewichts is de Vraag: of 'er tekenen zyn, dat een Kind na de geboorte geleefd heeft, of ſchoon nu dood. De Auteur onderzoekt dit gewichtig ſtuk in IV Hoofddeelen: en handelt eerst over de tekenen van Leven en Dood, in een nieuwgeboren Kind. —— Een Kind word gehouden levendig te zyn, als het zich beweegt, zyne warmte lang behoudt, en geluid geeft. —— Een Kind, in zyne vliezen gebooren, kan niet ademen nog ſchreijen; maar zich beweegen, en moet dan voor levendig gehouden worden. Schoon in dit geval de Longen na den dood zinken, moet evenwel 't Kind gehouden worden geleefd te hebben. —— 't Derde Hoofddeel, handelt over de Ademhaaling van de Vrucht in 's Moeders lighaam. Indien dezelve

Digitized by Google

plaats had, was 'er geen ſtaat te maaken op 't zinken der Longen. Na nader onderzoek bevindt men, dat de ademhaaling in 's Moeders lighaam geen plaats kan hebben: hier uit blykt dan, wat men heeft te denken van 't geluid geeven van de Vrucht in de Baarmoeder. De Auteur toont dit zeer duidelyk, — Een Kind ademt niet ligt voor dat 't geheel, althans met de geheele borst en buik gebooren is, om dat de ribben of 't middenrif zich moeten kunnen in de ademing uitzetten. — De Auteur handelt vervolgens, over den twist in 't Jaar 1740 voorgevallen, tuſschen den Hoogleeraar CROESER te Groningen geſterkt met den Geneesheer IDEMA, tegen den Heelmeester ROUKEMA en nog twee Geneesheeren. 't Verſchil liep over de tekenen, of een Kind na de geboorte geleefd hadde; de grondſlag was dat een Kind ademen kon in de Lyfmoeder, onder de baaring. — 't Gevolg van den Heer CROESER, dat een Kind, naa de geboorte eerst ademende, vermoord zoude konnen worden, of ſterven, eer het ademde; zoo dat, ook in zulk een geval, de Long zinken zoude, of ſchoon het levendig geboren was, ſtemt de Schryver volkoomelyk toe; dog 't beſluit, dat daarom de Proeven met de Longen geheel onnut zyn, wordt zeer ſterk ontkend. 't Geen de Schryver verder, aangaande dit Verſchil aanmerkt, verdient in 't Werk zelve geleezen te worden. — De Auteur toont uit zyne eigene Proeven en die van anderen, dat de Longen van een Kind, 't welk eens geademd heeft, altoos op 't water dryven, en dat dezelve, 't Kind nooit geademd hebbende, naar den grond in het water zinken. De tegenwerpingen, die hier tegen gemaakt zyn, worden door hem gemakkelyk opgelost. De Hoogeleerde Schryver maakt vervolgens nog verſcheide nutte Aanmerkingen over den zamenhang, tuſschen de ademhaaling en het leeven; — over den plicht van den Heelmeester, in het geeven van Bericht; — over de waare tekenen van Leven, in een Nieuwgeboren Kind, met betrekking tot den H. Doop: dog 't bepaald beſtek van ons Werkje, laat ons niet toe hier van meerder te melden: dit voegen wy 'er nog by, dat de Auteur toont een waare Menſchenvriend te zyn.

Kort

Digitized by Google

Kort Begrip van het Zamenſtel der Natuur, van den Heer C. LINNÆUS. *Met zeer veele Soorten vermeerdert, door* P. BODDAERT. *Med. Dr. Oudraad der Stad Vlisſingen enz. Eerſte Deel, tweede Stuk. Te Utrecht, by* J. v. Schoonhoven en Comp. 1773. *Behalven de Voorreden* 342 *bladz. in groot octavo.*

DE Heer *Boddaert* zyn voorgenomen Plan, waar van wy voor eenigen tyd gewag gemaakt hebben (*), vervolgende, gaat, op de kentekenende beſchryving der *Zoogende Dieren*, in 't eerſte Stuk voorgeſteld, in dit tweede Stuk over tot die der *Vogelen*, welken in zes Rangen onderſcheiden worden.

I. *Roofvogelen.* De Bek krom aan wederzyden met een hoek uitſteekende.

II. *Dunbekken.* De Bek zamengedrukt van boven gekield.

III. *Watervogelen.* De Bek ſtomp met een vlies bekleed, onder het grondſtuk bultig, met een puntje aan het einde, de Keel getand. De Tong vleeſchig. De Pooten gevliesde Zwempooten. [Een lange Hals, en eyrondagtig Lichaam.]

IV. *Steltloopers.* De Bek rolrondagtig, en wat ſtomp. De Tong geheel en vleeschagtig. De Dyen naakt.

V. *Hoenderbende.* De Bek verheven, het Opperkaakbeen verwulfd, en met den rand boven het onderſte uitſteekende. De Neusgaten met een verheven kraakbeenig vlies half gedekt. Meer dan XII Stuurvederen. De Pooten geſpleeten; doch met het laatſte lid zamen gegroeid.

VI. *Muſchen.* De Bek kegelagtig, ſcherp gepunt. De Neusgaten eirond, naakt en wyd.

Om den Leezer, volgens voorige belofte, uit dit tweede Stuk, de wyze der uitvoeringe wat nader onder 't oog te brengen, zullen wy ons bepaalen tot de *Hoenderbende.* Daar onder behooren, 1. de *Walgvogel*, 2. de *Paauw*, 3. de *Kalkboen*, 4. de *Paauwies*, 5. de *Faiſant*, 6. de *Poulepeintade*, en 7. het *Berkboen.* — Van ieder deezer Geſlachten worden de byzondere Soorten opgenoemd; met aantekening van derzelver onderſcheidende kenmerken, en verblyfplaats; benevens eene aanwyzing der Schryveren, by welken men een breedvoerig verſlag van dezelven kan vinden. Zie hier, ten voorbeelde, hoe de Autheur het Geſlacht der *Paauwiezen* opgeeft.

PAAU-

(*) Zie *Hedend. Vad. Letter-Oef.* II. D. bl. 156.

Digitized by Google

„ PAAUWIES. (CRAX.) De *bek* aan den wortel in beide *kaakbeenderen* met wasch bedekt.
De *Vederen* op den kop omgekruld.

Van Guajana. (*Alector.*) 1. PAAUWIES, met geel wasch, een zwart ligchaam, en witte buik.
BUFFON. *Hist. Nat. des Oif.* tom. II. p. 392. tab. 86.
Woond in America.

Roode. (*Rubra.*) 2. PAAUWIES, die rood is, met een blaauwagtige kop. BUFFON. *Hist. Nat. des Oif.* tom. II. pag. 392. tab. 125.
Woond in Peru.

Mitu. (*Mitu.*) 3. PAAUWIES, met rood wasch, zwart ligchaam en bruine buik.
Woond in Brazil, Guajane.

Van Curacao. (*Globicera.*) 4. PAAUWIES, met geel wasch, de bult op de neus rood, het ligchaam blaauwagtig zwart. EDW. *Glean.* II. tab. 295.
Woond in Brazil, Curacao.

Steenpauwies. (*Pauxi.*) 5. PAAUWIES, met blaauw wasch, de bult der neus blaauw [niet] gekuifd, het ligchaam zwartagtig, de buik en de ſtaartpunten wit. EDW. *Glean.* II. tab. 295. BUFF. *Hist. Nat. des Oif.* II. pag. 400. tab. 78.
Woond in Mexico".

Aan het hoofd van dit tweede Stuk vindt men eene Voorreden, die als ter Inleidinge ſtrekt, welke eenige algemeene aanmerkingen behelst, over de voornaamſte byzonderheden, die de Vogelen, benevens derzelver beſchryving en rangſchikking, betreffen; waar uit wy de beknopte opgave van de geſteldheid der Vogelen, ten aanzien van het *Hoofd*, het *Lichaam* en de *Leden*, zullen mededeelen.

„ Het Hoofd verdeelt men in het voorhoofd, de kruin en het agterhoofd. Het voorhoofd is zomtyds gekuifd, gelyk in de gekuifde Vliegenvanger, of de kruin is met een kuif voorzien, gelyk in de Hop, de platgekuifde Vliegenvanger [Tyran], de Rotshaan, de Kroonvogel, de Duif van Banda; of er hangt een kuif van het agterhoofd, gelyk in de Cacatoe, zommige Reigers, de Savacou; zommige hebben een hoorn in de plaats van een kuif, gelyk de Poulepeintade, de Caſoar,

de

de Steenpaauwies. Van vooren eindigt dit hoofd in een harde hoornagtige bek; die krom is in de roófvogels, na boven geboogen in de Sneppen, Kluit; kegelagtig in de graaneetende, en aan de punt breeder in de Lepelaars.

„ Deze bek beſtaat uit twee kaakbeenderen; deze maaken de gaaping van den bek, welken in de Zwaluwen en Geitenmelkers zoo aanmerkelyk is.

„ De hals is in alle Vogelen ſpilrond, zeer lang in den Struisvogel, Kraanen, Reigers; zeer kort in de Baardvogel.

„ Het Ligchaam is in allen eirond, met eene lange wat platagtige rug, de buik ronder, welke in een ſtuit eindigt.

„ De Leden zyn de vleugels en pooten. De vleugels zyn platte driehoekige ligchaamen, en beſtaan uit beenderen, ſpieren, dekvederen en roeipennen. Zommige hebben maar het begin van vleugels, gelyk de Pengoins, zommige Papegaayduikers; zommige in tegendeel zyn zeer lang, gelyk in de Zwaluwen, Fregatvogel, Arenden, Gieren enz. Anderen hebben wel vleugelen, doch de kortheid der ſtaart, en de zwaarte van het ligchaam belet hen te vliegen, gelyk de Struisvogel, Caſoaris, Walgvogel. Deze vleugels zetten de vogels als waaijers uit, wanneer zy zich in de lucht heffen.

„ De eerſte ſtuurvederen zyn 10 in getal, waar van 1—4 de vingeren, en 5——10 de agterleeden, de tweede rei zyn 10—20 of 28. De pooten beſtaan uit de Dy, de ſcheen, de vingeren en de nagels.

„ De dyen zyn bloot in de Steltloopers. In de meeste Vogelen ſtaan zy in het evenwigt van het ligchaam; doch in zommige watervogelen ſtaan zy zoo ver naar achteren, dat het ligchaam byna loodrecht ſtaat, in de Pengoins, de Zee-Cacatoe en andere; zommige hebben, gelyk de Fuit, gecoleurde kniebanden. De ſcheenen zyn in de meeste naakt; doch in de meeste Roofvogelen gevedert.

„ De Vingeren zyn gemeenlyk vier; in de meeste drie voor- en één agtervinger, in zommige twee voor- en twee agtervingers; in zommige Zwaluwen ſtaan alle de vier vingeren naar vooren; de Struisvogel heeft maar twee vingers; zommige Vogelen, gelyk de Korhoenders, drie, zonder agtervinger. Deze vingers zyn in de meeste Vogelen van elkander geſcheiden; doch in de watervogelen, door een vlies verbonden; andere hebben dezelve wel los, doch met een vlies omzoomdt; deze noemt men gelobde pooten; zommige hebben kromme ſcherpe nagels, gelyk de Roofvogels; in de Leeuwrikken is de agterſte nagel langer dan de vinger.

Digitized by Google

„ Behalven deze Vingeren hebben zommige Spooren, gelyk de Haanen, Faiſanten, Chineeſche Paauwen.

„ De ſtaart beſtaat uit XII ſtuurvederen: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 6, 5, 4, 3, 2, 1. In de Hoenders zyn 18, en de Spechten 10. Deze ſtuurvederen zyn zeer lang in de Coliou en zommige Scharlaars, Westindiſche Raven, het Weeuwtje van Angola enz. zy maaken den ſtaart of gelyk of gevorkt. In zommige zyn zy zeer kort, als in de Struisvogel, Walgvogel Caſoaris. In de Haanen ſtaan zy regt op, en hangen vlak neer in de Poulepeintades.

„ Voorts hebben, behalve deze deelen, welke aan alle Vogelen gemeen zyn, ſommige ook wapenen: de meeste hebben den bek en de pooten om zich te verdeedigen, gelyk de Roofvogelen; de gehoornde Poulepeintade verweert zich met den hoornagtigen uitwas, welken zy op het hoofd heeft. De Faiſanten, Paauwen en Berkhoenderen met hunne Spooren. En de Struisvogelen, bruine Chirurgyns, gedoornde Plevieren hebben ſcherpe doornen aan de vleugelen ".

Tafereel van Natuur en Konst. Elfde Deel. Te Amſterdam, by P. Meijer 1773. *In octavo* 315 *bladzyden.*

HEt Duitſche Ryk, benevens Boheme, Hongarye en Zwitſerland, het onderwerp van dit Deel, leveren een aantal van Tafereelen, zo der Natuur als der Konst, zo dat het den Opſteller van dit Stukje aan geen verſcheidenheid van onderwerpen mangele. — Hy vangt, naar gewoonte, aan, met eene beknopte Landbeſchryving, en een kort berigt van de voornaamſte Rivieren der opgenoemde Gewesten; welker natuurlyke zeldzaamheden hy vervolgens voordraagt. Onder deezen komen de Dieren in de eerſte plaatſe ter beſchouwinge; en onder dezelven trekt de zonderlinge *Veelvraat*, die in de Duitſche bosſchen zeer gemeen is, boven al ons oog tot zig; des wy niet wel konnen nalaaten hier van eenige nadere melding te doen. Men geeft 'er ons een te breedvoerig verſlag van, om het geheel mede te deelen; doch zie hier het merkwaardigſte.

De Veelvraat, het hongerigſte aller Dieren, is gewoon zig dermaate door ſpyze te overlaaden, dat hy als van gedaante verwisſele, onmagtig worde, en zyne roofzugt betaale, door, op zyne beurt, aan andere verſlindende Dieren ten buit te vallen. Hy behoort tot het geſlagt der Bonzingen of Wezels, en

Digitized by Google

en is in alle deelen zeer wel geſchikt tot den roof, uitgenomen dat hy niet hard kan loopen. Maar dit gebrek vergoedt hem zyne behendigheid in 't beklauteren der boomen, van waar hy zig nederſtort op den voorbygaanden buit, 't zy Haazen, Konynen of Veldmuizen, dog inzonderheid Bokken en ſoortgelyke groote Dieren, die niet zeer bekwaam zyn, om zig te verweeren. Op een Bok nedervallende hegt hy zig met zyne nagelen vast, liggende dwars over deszelfs ondernek, digt aan de ſchouderen. En terwyl de Bok voortſnelt, om zynen vyand te ontvlugten, verſlindt hem de Veelvraat, vast en veilig gezeten, met zyne tanden; die hem wel dra den weg tot deszelfs hart baanen. —— Dit gulzig Dier, lang van lichaam, heeft, wanneer het in zyn middelſtaat is, zynde noch zeer uitgezet, noch zeer geſlonken, de grootte van een gemeenen Dashond; naar welken het ook vry wel gelykt, behalven dat het lichaam zo rond niet is. Maar als de Veelvraat zyn buit magtig heeft mogen worden, wanneer hy verſcheiden uuren agtereen met eeten aanhoudt, dan verliest hy deeze zyne natuurlyke geſtalte. Zyn rug wordt rond, de zyden zetten zig uit als een ton, en de buik ſleept langs den grond. In die geſtalte blyft hy nog voort eeten, tot dat hy by zyn aas nedervalt. Als dan ligt hy, met uitpuilende oogen, te zwoegen en te hygen naar zyn adem; zonder zig in eenige dagen te kunnen beweegen, of iets te doen dat tot zyne beſcherming zou konnen ſtrekken. — Hier door is hy ten prooi van ieder ſchepzel, dat lust heeft om op hem aan te vallen; niet zelden wordt hy dan van de Jaagers doorſtoken, of van het groote Wild verſcheurd; en zo hem dit lot al niet treffe, valt hy gemeenlyk ten deel aan de Veldmuizen, die in menigte in de bosſchen te vinden, en zeer gereed zyn, om op dit Dier aan te vallen. Tot dat einde verzamelen zy zig in eene groote bende, dewyl zy dit ſchepzel niet ſlegts als hun aas, maar tevens als hunnen gemeenen Vyand aanzien. Het ſchynt dat deeze kleine ſchepzelen door honger en wraakzugt worden aangezet; zy vreeten den Veelvraat, die nu naar zynen adem ligt te hygen, onmagtig om zig te verweeren, of den nood te ontkomen, leevende op, zo dat hy een gelyk lot ondergaa, als hy het dier, waar aan hy zynen lust verzaadde, te vooren deed ondergaan. —— Wy zien dus dat de natuur zorg draagt voor alle haare ſchepzelen. Terwyl elk huhner in het denkbeeld is van alleen voor zig zelven te leeven, dient het egter; om de behoefte van veele anderen te vervullen. De Bok verſchaft dus voedzel aan den Veelvraat; de Veelvraat aan de Muizen, en de Muizen dienen den Uil, of ander roofgevogelte,

het

Digitized by Google

het welk by nagt omzwerft, tot ſpyze. Wanneer de Bok middelen had, om zynen greetigen Vyand te ontkomen, dan zoude de Veelvraat zig zeker veel ſoberer moeten behelpen; wanneer deeze zig voldaan kon houden met een maaltyd, waar aan hy niet ſchier barſtte, dan zouden de Muizen zulk een goed onthaal niet gevonden hebben. Wy beſpeuren derhalven, zelfs in die gevallen, welken ons in den eerſten opſlag ligtlyk als buitenſpoorigheden voorkomen, dat alle dingen van elkander afhangen, en tot de bereiking van zekere oogmerken dienen.

Op het byzonderſte uit het Ryk der Dieren, volgt het aanmerkelykſte uit de twee Ryken der Gewaſſen en der Delfſtoffen; die insgelyks een overvloedigen voorraad aan de hand geeven. Wel inzonderheid muntten deeze Gewesten, in 't laatſte opzigt, boven anderen uit; nademaal ze veel Metaalen en Mineraalen van onderſcheiden zoorten, en zeer merkwaardige Mynen hebben; dat den Autheur gelegenheid geeft, om een aantal van zeldzaamheden, van die zoort, by te brengen. Dit leidt hem natuurlyk verder, om gewag te maaken van verſcheiden Bergen en Holen, die de opmerkzaamheid der Reizigers in veele opzigten gaande houden. Hier benevens wordt de aandagt ook getrokken, ter opmerkzaame beſchouwinge van veele geneezende en andere zonderlinge Bronnen, Meiren en Watervallen; van alle welken de Schryver eene reeks van merkwaardigheden by een verzameld heeft. Boven al verdient hier de *Zirknitzer Zee*, zo genoemd naar de nabuurige Stad *Zircknitz*, of het Meir in *Carniola* (of *Crain*, een Hertogdom in de Oostenrykſche Kreits,) eene opzetlyke beſchryving, dat ons ook beweegt om het hoofdzaaklyke daar van te melden.

Dit Meir, vier of vyf mylen lang, en omtrent twee breed, is op eenigen afſtand omringd met boschagtige bergen, waar in zig allerlei Wild onthoudt. In de maanden Juny, July en Augustus zinkt het water door veele gaten in den grond, en laat het Meir droog, tot in October of November (*), wanneer het water doorgaans wederkeert; komende met zulk een geweld uit dezelfde gaten op, dat het ſomtyds de ganſche vlak-

(*) Zo luidt het berigt van *Valvaſor*, (in de *Philoſophiſche Transactien*;) maar volgens dat van Dr. *Brown*, (in zyne *Reizen*,) die de grootte van 't Meir bepaalt, op de lengte van twee mylen, en de breedte van één myl, behoudt het Meir de droogte maar tot in September.

Digitized by Google

vlakte in den tyd van vier en twintig uuren overdekke, waar toe het op andere tyden wel drie of vier weeken noodig heeft. Deze aftogt en wederkomst van 't water is egter aan geen vasten tyd bepaald. Zomtyds wordt het Meir twee- of driemaal in een jaar droog, en zomtyds, doch zelden, blyft het drie of vier agter een vol waters; maar men heeft nooit gezien, dat het een gansch jaar lang droog gebleeven is. De voornaamſte putten of gaten, door welken het water wegloopt, zyn achttien in getal; by deeze gaten leggen de visſchers hunne netten, om den visch te vangen, die anders met het water onder den grond weggevoerd zou worden. De Prins van Eckenberg, de Heer van dit Meir en 't omgelegen land, ſtaat het visſchen niet toe, als 't Meir vol is; maar wanneer zig zekere ſteen vertoont, die aanduidt dat het water begint te zakken, dan krygt elk, die regt tot visſchen heeft, bevel om zig gereed te maaken. Na verloop van vyf en twintig dagen zyn gemeenlyk zelfs de laagſte putten droog; hier van wordt, door het luiden van een bengel, een teken gegeeven; en als dan verkrygen alle de inwoonders van Zircknitz, en van de nabuurige vlekken, vryheid om in 't Meir te gaan; ten einde onder de ruigte, en in de kleine putten naar visch te zoeken: en veelen vinden dan, door in de onderaardſche holen en doorgangen te kruipen, een overvloed van visch.

Buiten deeze Vischvangst is dit Meir van zeer veel dienst voor de nabuurige inwoonders. Als 't vol water is, komen 'er wilde Ganzen, Eenden, Zwaanen en andere Vogels in. Als 't ledig is, verſchaft het hun gras en hooi. Als 't hooi ingezameld is, ploegen ze den grond om, en bezaaien denzelven met Gierst, die gemeenlyk tot rypheid komt, eer 't water wederkeert, zo zulks niet te ſpoedig voorvalle. Terwyl de Gierst op den grond ſtaat vangt men 'er eene menigte van Kwakkels. Voorts heeft men 'er, zo lang het Meir droog is, het vermaak van de Jagt; dewyl 'er veel wild uit het nabuurige boschagtige gebergte derwaards komt. En als het des Winters, weder met water vervuld, bevroozen is, dan kunnen 'er alle zoorten van vragten met gemak over vervoerd worden.

Volgens den Heer *Valvaſor* heeft men, om reden van dit verſchynzel te geeven, te denken, dat 'er onder den grond van dit Meir een ander onderaardsch Meir is; waar mede het, door de opgemelde gaten, gemeenſchap heeft. Ook is 'er, zegt hy, een Meir, onder den nabuurigen Berg Javornich, welks oppervlakte hooger is, dan die van dit Meir; en dat misſchien wel voortkomt van zommige onderaardſche beekjes, die zig onder den grond begraaven, en in dit land zeer gemeen zyn.

Digitized by Google

zyn. Wanneer dit Bovenmeir door zwaare ſtortregens zwelt; dan vindt het holen in den berg, hooger dan deszelfs gewoone oppervlakte; waar door het onder dat van Zircknitz vloeit, van waar het weder ryst; door de gaten in den grond van dat Meir, welks water wegzakt na eene langduurige droogte, wanneer de Bronnen, die het Bovenmeir onder Javornich voeden, merkelyk afgenomen zyn. Dat de wateren van deeze Meiren langs onderaardſche wegen weggevoerd worden, en eene rivier aan de andere zyde van den berg vormen, heeft de Heer *Valvaſor* ook ontegenzeggelyk beweezen.

In het verdere gedeelte van dit Stukje ontmoet ons een verhaal van eenige rampen en onheilen, welken deeze Landen getroffen hebben; en daar op verledigt zig de Autheur om een verſlag te geeven van de voornaamſte ontdekkingen, die men aan de inwoonders deezer Gewesten grootlyks verſchuldigd is; 't zy in derzelver eerſte uitvinding of verdere beſchaaving. Dit verſlag geeft ons een beknopt berigt van den voortgang van verſcheiden ontdekkingen door beroemde Mannen; en wel byzonder van de Drukkunst; waar op onze Schryver te breeder ſtaan blyft, om derzelver uitvinding door *Laurens Koſter* te Haarlem te toonen, en derzelver verdere voltrekking door de Duitſchers te ontvouwen. By die gelegenheid verleent ons de Autheur eene naauwkeurige beſchryving van de konst van 't lettergieten, en 't drukken met beweegbaare letteren, door middel eener Drukperſe.

Eindelyk behelst dit Stukje nog eene korte beſchryving van de voornaamſte Gebouwen, zo Kerken en Paleizen, als andere Waereldlyke Geſtigten, die in deeze Gewesten boven al aanmerkelyk zyn; waar onder de nieuwsgierige Leezer nog al verſcheiden byzonderheden zal vinden, die zyne opmerking kunnen gaande houden.

Hedendaagſche Historie, of het Vervolg der Algemeene Historie. V Deel. Te Amſt. by G. de Groot en Zoon 1773. *In quarto* 921 *bladzyden.*

MEt het agtervolgen der Franſche Geſchiedenisſen, leidet ons de Historiekundige Opſtellers van dit Werk, tot het beſchouwen der lotgevallen van 't Franſche Ryk, zedert het jaar 1421 tot het jaar 1634; geduurende de regeering van *Karel den VII*, en deszelfs Opvolgers uit den Huize van *Valois*; en verder, ſtaande het bewind van *Hendrik den IV*, uit het Huis van *Bourbon*, gevolgd door dat van zynen Zoon,

Lo-

Digitized by Google

Lodewyk den XIII. De aanmerkelyke lotgevallen van dat Ryk, byzonder deszelfs buitenlandſche onluſten en binnenlandſche oneenigheden, waar mede het meerendeel dier Vorſten niet weinig te worſtelen had, worden hier met naauwkeurigheid voorgedraagen. — Ter duidelyker ontvouwinge van dezelven maaken onze Schryvers, terwyl ze het geſchiedkundige opgeeven, 'er boven al veel werks van, om ons, inzonderheid met betrekking tot de Burgertwisten, de hoofdcharacters der Perſoonen, die 'er voornaamlyk in betrokken waren, zo te leeren kennen, dat het ten rechten verſtande der Geſchiedenisſe konne ſtrekken. — Tot een voorbeeld van die natuur zullen wy het Hof van Koning *François den* II, volgens dit berigt, een weinig nader beſchouwen, met betrekking tot de hoofdperſonaadjen, welken, in dien tyd of vervolgens, eene voornaame rol ſpeelden, in de beroerten des Ryks; die, terwyl ze den Godsdienst tot een voorwendzel hadden, grootlyks veroorzaakt werden, door de heerschzugt der Opperhoofden van de wederzydſche Partyen.

Wat den Vorst zelven, om met deezen een aanvang te maaken, betreft; FRANÇOIS *de tweede* was, toen hy zynen Vader, in 't jaar 1559, opvolgde, nog niet volkomen zestien jaaren oud, zwak van geſtel, en geenzins byzonder om de vordering van zyn verſtand. Zyne Gemalin, MARIA, Koningin der Schotten, was mede zeer jong, maar had onvergelykelyk meer bekwaamheden, die zorgvuldig aangekweekt waren. De Koninginne-Weduwe en Moeder KATHARINA de MEDICIS bezat groote natuurlyke bekwaamheden, welken door opvoeding en oefening zeer beſchaafd waren; zy had groote kundigheden, een diep doorzigt, een leevendig vernuft, een juist oordeel, en muntte zeer uit in de konſtenaaryen van het Hof. Haare heerschzugt was zonder paalen, medelyden of natuurlyke genegenheid; en in derzelver uitoefening, ſloeg zy geen agt op voorſchriften van eerlykheid of grondbeginſelen van Godsdienst. Haare gunſtelingen waren lieden van een listigen aart, die hunne bekwaamheden toonden in eene menigte van uitvindingen, om het volk te plonderen en arm te maaken, die ongebonden van zeden, geweldig in hunne handelingen, en blindling aan haar welgevallen onderworpen waren. Zy was, eindelyk, niet te vrede met des Konings Moeder te zyn, maar wilde ook deszelfs Vorſtin weezen; waarom zy in deeze omſtandigheden de party der Guiſes omhelsde.

'Er waren naamlyk diestyds, buiten de Prinſen van den bloede, twee voornaame partyen aan 't Hof, die van 't huis der *Guiſen*, en dat van den Konſtabel *de Montmorency*. De Konin-

ninginne Weduwe nu hield zig verzekerd, dat de Prinſen, indien zy eenig aandeel in de beſtiering hadden, welhaast over alles bewind zouden voeren; dat zy dit als hun regt aanzien, en haar weinig meer dan uiterlyke beleefdheid bewyzen zouden. Wat den Konſtabel betrof, hem en zyn gantſche huis droeg zy eenen onverzoenlyken haat toe. Aan den anderen kant zogten de *Guiſes* haare vriendſchap, en dewyl dezen Oomen der jonge Koninginne waren, konden zy niet ligtlyk in ongunſte vervallen. Op het kiezen dier party haalde zy den jongen Koning wel dra over, om het huis der *Guiſes* bovenal te begunſtigen. En zulks had ten gevolge, dat de Koning, toen hy zyn eigen raad verkoos, die in zyn naam en onder zyn opzigt het beſtier der zaaken hebben, maar inderdaad hem en het Ryk regeeren moest, tot die zyde overſloeg. De Prinſen van den bloede, die meenden, dat zy door gewoonte, en vaſtſtelling geregtigd waren, om in zaken, welken de regeering betroffen, geraadpleegd te worden, bleeven, uit nyd tegen hunne groote magt, van alles uitgeſlooten, als of zy minder te vreezen waren, wanneer zy gehoond, dan wanneer zy in eenige bediening geſteld werden. De Konſtabel, en zyne kinderen en neven, die door hun aanzien onder de laatſte regeering zelven eenen aanhang maakten, werden op dezelfde wyze behandeld; dewyl de Koning verklaarde, dat hy het beſtier zyner zaaken aan de *Guiſes* meende te vertrouwen, zoo dat de Hertog de beſchikking had over alles, wat de krygszaken betrof, en zyn broeder, de Kardinaal van *Lotharinge*, tot opziener over de geldmiddelen en huishouding geſteld wierd. En hier uit ontſtonden eerlang die gewelddaadige beroerten, waar in het Huis van *Guiſe*, de Prinſen van den Bloede, en het Huis van den Konſtabel het Ryk inwikkelden; waarom onze Hiſtorieſchryvers goedgevonden hebben, het volgende korte berigt van de voornaamſte perſoonen, die 'er de hand in hadden, nog mede te deelen.

„ Het huis van *Guiſe* was zo wel talryk als groot; dewyl de Hertog vyf broeders en twee zusters had. Wy zullen hier eerst van de vrouwen ſpreeken. De oudſte, *Maria*, trouwde eerst met *Lodewyk*, Hertog van *Longeville*, en vervolgens met *Jakobus* den Vden, Koning van *Schotland*, als wiens weduwe zy toen *regentes* van dat Ryk, en moeder van de regeerende Koningin van *Frankryk* was. *Louiza* trouwde met *Karel de Croy*, Prins van *Chamoy*. De Hertog *Franciskus* was, naar het gevoelen van alle de Schryveren dezer tyden, een der volmaaktſte mannen van *Frankryk*; hy was bevallig, zedig, geſpraakzaam, weldadig, een uitmuntend bevelhebber, een vol-

Digitized by Google

volmaakt hoveling, beſchaafd zonder vleizugt, en opregt zonder eenigen aanſtoot te geven. Eerzugt was zyn eenigſte gebrek, en de meesten zyn van oordeel, dat hy, indien hy niet voor zynen broeder geyverd had, dezelve binnen behoorlyke palen zoude gehouden hebben. *Karel*, kardinaal van *Lotheringe*, Aartsbisſchop van *Rheims*, was een man van groote natuurlyke bekwaamheden, die door eene uitmuntende opvoeding en onvermoeide vlyt niet weinig waren aangekweekt. Hy was glad van tong, en zeer ſierlyk in zynen ſchryfſtyl: maar zyne heerschzugt was nog grooter dan zyne bekwaamheden. Hy was trotsch en ondernemend in zynen voorſpoed, en had maar weinig van die kloekmoedigheid, welke zyn broeder in eene zeer groote mate bezat. Hy was geen vyand van de hervorminge, indien dezelve naar zyne maatregels had kunnen geſchieden, en men meent, dat hy de *Augsburgſche* geloofsbelydenis zoude ingevoerd hebben, op dat hy, onder den titel van Primaat, de kerk van *Frankryk* zoude hebben mogen beſtieren. *Claude*, Hertog van *Aumale*, *Lodewyk*, kardinaal van *Guiſe*, de groot *Prior* van *Frankryk*, en de markies van *Elbeuf*, handelden met broederlyke eendragt, en maakten de familie des te ontzaglyker, door hunne naauwe gemeenſchap met elkanderen. De Prinſen van den bloede waren allen uit het huis van *Bourbon*. Deszelfs hoofd, *Antoine*, Koning van *Navarre*, was een zagt, goedaartig en eerlyk man, onagtzaam, overgegeven aan de vrouwen, en minder geagt, dan hy, om zyne opregte liefde tot het vaderland, en zyne zugt, om, ware het mogelyk geweest, in vrede te leven, zoude verdiend hebben. Zyn broeder, *Lodewyk*, Prins van *Condé*, kwam met hem in het geheel niet overeen, dan alleenlyk in de drift voor de vrouwen. Hy was een klein man, en had niets treffends in zynen perſoon of in zyne zeden; zyne inkomſten waren gering, en liepen niet boven de zes duizend *livres* in het jaar; maar hy was dapper, werkzaam, ondernemend, welſprekend, wanneer hy de moeite nam, om zig over eenige zaak uit te laten, en even ſtandvastig in den raad als in den kryg. De Hertog van *Montpenſier* was een bevallig man, maar een yverig Roomschgezinde, en het hof zeer toegedaan. Zyn broeder, de Prins van *Roche Guion*, volgde zyn voorbeeld, en veranderde nooit van maatregelen. De Konſtabel, *Anne de Montmorenci*, werd met zeer veel regt gehouden voor den wysten man in *Frankryk*. Hy bleef vast by den ouden Godsdienst, door de inboezemingen zyner huisvrouwe, die hem ſteeds voor oogen ſtelde, dat hy de eerſte Christen baron was. Hy had vyf zonen, welker oudſte, *Franciscus*,

Digitized by Google

maarſchalk van *Frankryk* was; *Henrik*, die den naam van *Damville* aannam, was mede maarſchalk, en in het vervolg konſtabel. Zyne andere zoons bezaten ook veel vermogen. *Kaspar de Cologni*, admiraal van *Frankryk*, was de neef van den konſtabel, en de groote mededinger van den Hertog van *Guiſe*. Hy was een yverig protestant, en ſchikte zyn leven naar de gronden van zynen godsdienst; tevens was hy een der bekwaamſte ſtaatsmannen en grootſte krygslieden van zynen tyd; en zyne tegenſpoeden, wel verre van zynen roem te bezwalken, dienden, om denzelven luister by te zetten. Zyn tweede broeder *Dandelot*, kolonel generaal van het Franſche voetvolk, was heethoofdiger, maar niet minder ſtandvastig. Onder de regeering van *Henrik den IIden* verviel hy in zoo verre in ongunst, dat hy zelfs gevangen gezet werd ter oorzake van zynen Godsdienst, welken hy nimmer ontveinsde, maar kloekmoediglyk verdeedigde. De derde broeder, *Odet* kardinaal van *Chatillon*, en bisſchop van *Beauvais*, kreeg, in den ouderdom van zeventien jaren, den kardinaalshoed, het geen egter niet belette, dat hy een yverig protestant wierd. Hy trouwde op het laatst van zyn leven, en nam den titel van graaf de *Beauvais* aan. Hy was van eenen tragen aart, maar, eens in bezigheden ingewikkeld zynde, werd hy zeer bekwaam in het voortzetten van onderhandelingen". — Deeze opgemelde perſoonen, aan de eene en andere zyde, hadden de voornaamſte hand in de onlusten van die dagen, welken alhier in 't breede verhaald worden; dog op welker byzonderheden wy niet ſtaan kunnen blyven, zonder te ver uit te weiden. Alleenlyk zullen wy, om de gelykſoortigheid der voorwerpen, by de gemelde characters nog voegen, dat van den jongen Hertog *van Guiſe*, die wat laater, onder *Hendrik den III*, een der yverigſte voorſtanders van de bekende *Ligue*, of het Bondgenootſchap tegen de Huguenooten, was.

„ Hy had, van nature, groote bekwaamheid, om de menſchen, en de onderſcheiden neigingen der aanzienlykſten, of der geenen, die, in lageren rang, eenigen invloed konden hebben, te onderkennen. Deze kennis ſtelde hem in ſtaat, om de zekerſte middelen te ontdekken, om hen te winnen; en hen aan- of neder-te zetten, naar zyn zin; en tevens om hen, die hy voorzag, dat hy niet aan zig verbinden, of aan zyne zyde over kon halen, te onderdrukken en te verdoen. — Hy gebruikte de priesters, om het volk te winnen. Hy gaf hun op ſchrift, wat zy ſpreeken moesten, naar de onderſcheidene begrippen, welke hy der gemeente wilde ingeboezemd hebben, naar mate der omſtandigheden, in welke hy zig bevond,

Digitized by Google

vond, en die alle tot zyn voornaam oogmerk ingerigt waren. —— Hy vond in zig zelven, dat is, in zyne ſchranderheid, dapperheid, wakkerheid, voorzigtigheid, onvermoeide werkzaamheid en ſterkte van ligchaam, even veel, of, mogelyk meer hulp, dan in alle de uitwendige oorzaaken, die hem begunſtigden".

Op zodanig eene wyze ſchetst hem de Kardinaal D'OSSAT, in eene Italiaanſche Verhandeling, over *de uitwerkſels, welke de Ligue in Frankryk voortgebragt heeft*; en die, in 't Fransch vertaald, gedrukt is voor *La Vie du Cardinal* D'OSSAT. In deeze Verhandeling wordt voornaamlyk beweezen, dat de *Guiſes*, in het beleggen der *Ligue*, en het onderneemen van den oorlog, geenszins het oogmerk hadden, om den Roomſchen Godsdienst te beſchermen, tegen de Huguenooten; maar alleen om zig meester te maaken van den Throon.

De Nieuwe Reiziger, of Beſchryving van de Oude en Nieuwe Wereld, uit het Fransch van den Abt DE LA PORTE. *Zestiende Deel. Te Dordrecht, by* Abraham Blusſé en Zoon 1773. *In groot octavo* 453 *bladzyden.*

DIt geheele Deel des *Nieuwen Reizigers* geleidt den Leezer door het Koningryk *Spanje*, en bepaalt zich daar toe alleen. By de Stad- Plaats- en Landbeſchryving, de Natuurlyke en Zedelyke Historie deezes Ryks, krygt men berigt van de Oude en Hedendaagſche Geſchiedenisſen, tot dit Land betrekkelyk. Weshalven het alleszins een leerzaam onderhoud verſchaffe, 't welk, door des Abts bevallige wyze van voorſtellen niet van vermaak ontbloot is.

Wy zullen 't een en ander uitkippen, om, by de aankondiging van dit Deel, de Leezers onzer *Letteroefeningen*, te onthaalen. De Onheilen der Regeeringe van FILIPS DEN VIERDEN vermeldende, merkt de Abt DE LA PORTE te regt aan; „ dat men met ſchryven ophieldt, of zich verwyderde van den weg, die goede Schryvers gebaend hadden; en de ſmaak der goede Letterkunde raakte toen in Spanje in verval. De onverſchilligheid voor de Letteren was ongelooflyk. De beoefening der Taalen en Oudheden werd boven al verwaarloosd.

„ Deeze onkunde van de aloudheid was des te onverſchoonlyker, om dat 'er, na Italie, geen gewest in Europa is, waer in men meer aloude gedenkſtukken dan in Spanje vindt. Dit Land is vervuld met puinhoopen van bruggen, waterleidingen, tempelen, ſchouwburgen, renplaetzen en andere openbare gebouwen, welke de verwoesting des tyds zoude gefpaerd hebben, indien de Inwoonders, denkende eene godsdienſtige daed te verrigten, deeze gedenkſtukken der Heidenen, dat is der Romeinen, niet vernield hadden. Men dreigde de geenen,

Digitized by Google

die de oogen op een oud afgodsbeeldt ſloegen, met de helle; ook droeg men groote zorg om de beelden, die men opgroef, te verbryzelen, en uit vreeze dat hun gezigt zelf de Zon zoude bezwalken, wierp men de ſtukken in de grondſlagen der gebouwen. Vondt men het borstbeeld van een Keizer, Dichter of Redenaar, het was eene verfoeijelyke Godheid, welke men op 't ſchielykſte moest verbreeken. —— Dees yver, uit de barbaersheid en onkunde voortgeſproten, durfde zelfs de duurzaemſte gedenkſtukken aentasten. Te Morviedo was een aloude Schouwburg, die nog in volkomen ſtandt zoude zyn, zonder de Godvrugtige woede der Inwoonderen, die 'er een gedeelte van vernielden, om 'er een Klooster van te bouwen. Tegenwoordig zou 'er geen eenige ſteen van over blyven, indien de vastheid van het werk het geweld van het yzer niet wederſtaen hadde, of de Magiſtraet niet door een Geleerden van aenzien ware overgehaeld tot eene keur, waer by verboden werdt, in het vervolg 'er iets van weg te neemen. Eenige Engelſchen, het landſchap van Tarragona doorkruisſende, laedden twee ſchepen met ſteenen, die met opſchriften bedekt waren, en door hen na Londen gevoerd werden. De Spanjaerds geloofden, dat 'er toovery in dees aloude Letteren was. Een Man, in de aloudheid ervaren, en zich bezig houdende met dezelven te ontcyfferen, zou de Voorbygangers ten hoogſte verwonderen. Sommigen, over deeze nieuwigheid verbaesd, zouden onbewegelyk blyven; en anderen zouden gelooven, dat hy eenige bezweering oeffende.

„ Voor dat men te Toledo komt, beſpeurt men de overblyfzels van eenen Schouwburg, door de Romeinen geſticht. Spanje is vervuld met deeze ſoorten van aloude gedenkſtukken, die naer de Schouwplaetzen onzer tooneelzalen niet gelyken. Deze laetſten, gelyk gy weet zyn verhevene plaetſen tegen over het tooneel, van waer men gemakkelyk het ſpelen der Vertoonderen kan zien: in tegendeel waren het by de Romeinen ruime ronde, of eironde gebouwen, waer van het plein, omringd van verſcheidene ryen van zitbanken, trapswyze geſchikt, met overdekte galderyen van binnen en buiten, tot de vertooningen des volks, gelyk de gevechten der Zwaerdſchermeren, wilde beesten enz. diende".

Maar hoe veel oudheids het Bygeloof, in *Spanje*, ook verwoest hebbe, kon nogthans het nut, of dat nog ſterker dringt, de noodzaaklykheid van een en ander Werkſtuk die verniclende handen te rugge houden; hier van ſtrekt de heerlyke Waterleiding van Segovia ten blyke. Laat ons hooren wat de Abt DE LA PORTE, ten dien opzigte eenen *Benedictyner* doet verhaalen.

„ Segovia is eene van de oudſten des Koningryks, 't geen voornamelyk blykt uit hare vermaerde Waterleiding, waer van het niet gemakkelyk is den oorſprong te bepalen. Eenige Schryvers geven de eer daer van aen Hercules, wiens Werken, zonder twyfel, menigvuldig zyn; doch het is niet in het ſtuk van gebouwen, dat hy heeft uit-

Digitized by Google

uitgemunt. Anderen ſchryven dezelve toe aen den Keizer Trajanus, en de overlevering van het gemeene Volk wil, dat dezelve door den Duivel gebouwd zy: want de hoofden onzer Spanjaerden zyn altoos met wonderwerken opgevuld.

„ Deze verſcheidenheid van gevoelens bewyst, dat men niets zekers van den tyd, noch van de Uitvoerderen dezer bouwinge weet. Schoon 'er eertyds een Standbeeldt van Hercules in de nis, waer in men ſedert het beeldt van St. Sebastiaan gezet heeft, mogt geſtaen hebben, zoude men daer uit geen ander gevolg kunnen trekken, dan dat de Heidenen hem dit gedenkſtuk hadden toegewyd. Insgelyks kan men de eer daervan bezwaerlyk aen Trajanus toeëigenen, om dat men 'er geen eenig Romeinsch opſchrift ziet, en men weet, dat dees Keizer gaern zynen naem ſtelde op alle de Werken, welke hy liet ſtichten. Men noemde denzelven muurkruit, om dat men hem op alle muren geſchreven zag. Op de brug van Alkantara, alwaer ſlechts zes bogen zyn, is hy tot zesmael herhaeld. Daerenboven verſchilt de Waterleiding van Segovia, van de andere Romeinſche Werken, zoo ten aenzien van de wyze, waer op de ſteenen gehouwen, als ten opzigte van de manier', waer op zy gelegd zyn.

„ Dit groote werk is de brug genoemd, niettegenſtaende het water 'er overheen loopt, daer de bruggen gemeenlyk over het water zyn gebouwd. De ligging van Segovia heeft ongetwyfeld dezen arbeidt doen uitvinden. De Spanjaerds, acht geſlagen hebbende op eene zeer hooge rots, die zich boven eene vruchtbare en aengename vlakte verhefte, bouwden 'er eene ſtadt, door de natuur zelve verſterkt. Eene kleine rivier beſpoelt den voet der rotze; maer behalve de moeilykheid om 'er het water te putten, is het daerenboven zeer ongezond, en men moest het noodwendig van een' grooter afſtand doen komen. Met dit oogmerk vormde men een ontwerp, dat alleen door Reuzen kon ter uitvoer gebragt worden, namelyk van eene geheele rivier in de ſtadt te leiden, en over de toppen der huizen te doen heen gaen. Men bouwde derhalve deze wonderbaerlyke Waterleiding, hooger zegt men dan uwe brug *du Gard*, en wier bouwing edeler en ſtouter is. De vastigheid vindt zich met de ligtheid vereenigd; en ik zag nimmer iets van deze ſoort, dat my van zulken volmaekten ſmaek of kieſcher arbeid voorkwam.

„ Zy begint eerst met kleine bogen, die allengskens grooter worden, tot dat zy twee ryen boven elkander vormen. Men telt 'er honderd en vyftig van derzelver oorſprong tot binnen in de ſtadt, zonder 'er de tweede ry onder te begrypen. Gy bezeft wel dat men, om het werk waterpas te houden, de bogen van eene ongelyke hoogte heeft moeten maken. Al het water dezer Waterleidinge wordt verſchaft door eene kleine rivier, die van de bergen afkomt. De eerſte boog, alwaer het zelve ontvangen wordt, is vyfhonderd ſchreden van Segovia verwyderd. Het kanael, in dezen oordt, is niet

Digitized by Google

meer dan zeventien voeten hoog; maer het vermeerdert by trappen tot den vyf en-zeventigſten boog. De grootſte hoogte dezer Waterleidinge is omtrent twee honderd, de breedte der pylaren zes, derzelver dikte tien, en de opening der bogen twaelf en een halve voeten.

„ Het ſchynt niet dat men zich, tot derzelver bouwinge, van leem bediend hebbe. De ſteenen zyn waterpas op elkanderen gelegd, en ſchynen zich onderling, door hunne eigene zwaerte, te onderſteunen. Eenigen willen dat zy met loodt verbonden, en de flotſtukken der gewelven, door yzeren ſtaven, aenéengevoegd zyn. Verwonderlyk is het dat dit gedenkſtuk, ſedert zoo veele eeuwen, zoo wel in ſtand gebleeven is, en dat de regen, de winden, de ſtormen, en voornamelyk de verwoestingen des Oorlogs, geene ſchade daeraen toegebragt hebben. De tydt, die alles vernielt, heeft zyne handt over dit heerlyke gebouw niet verzwaerd. Het zelve verdeelt de ſtadt in het midden, van waer het water zich in alle fonteinen verſpreidt. Op de twee hoogſte pylaren zyn twee nisſen; in de eene ziet men het Standbeeldt van de Heilige Maegd, en in de andere den St. Sebaſtiaen, die de plaets van Hercules ingenomen heeft, om dat dit gedeelte der Waterleidinge zich bevindt in het Kerſpel, waer van hy de beſchermheilig is. Rondom dit gedenkſtuk, heeft men zo veele huizen en barakken gebouwd, dat een Oudheidkenner met leedweezen, het zelve zoo ſlecht vergezeld ziet. Daerenboven verbergen alle deze gebouwen het ten deele, en beletten dat men het geheele gezigt van dit groote werk heeft.

„ In de Stad Tarragona is niets merkwaerdigs, indien men 'et eenige aloude overblyfzels, welke aentoonen dat de Romeinen zorg gedragen hebben om dezelve te verſieren, van uitzonder. De Scipioos maekten 'er eene wapenplaets van tegen de Karthageren. Eenige mylen van daer toont men het graf dezer groote Mannen, of veel eer den voet, en de overblyfzels eener naeldzuile, ter hunner eere opgericht. Men ziet 'er twee afbeeldingen, op de Romeinſche wyze gekleed, die hen vertoonen: anderen houden dezelve voor ſlaven, die den dood dezer helden betreuren".

Men ontmoet elders in *Spanje*, en boven al in het Koningryk *Grenada* verſcheide Steden, eertyds zeer bloeiende, tegenwoordig droeve overblyfzels van de luiſterryke heerſchappy der *Mooren*. „ Grenada is eene opene Stad: want de vermaerde muur, bezet door meer dan drie duizend torens, waer van in de aloude beſchryvingen geſprooken wordt, is niet meer in weezen. —— De ſchoonſte wyk der Stad is de Alhambra, alwaer men op eene hoogte beſchouwt de aloude paleizen der Koningen van Grenada, in den Moorſchen ſmaek gebouwd, met torens, koepelen en fonteinen, met Opſchriften in de Arabiſche taal verciert. De voorgevel daer van is vry fraei; en de Vertrekken zyn geſchikt rondom eenen grooten volkomen hof, gepaerd met twee gaenderyen van marmeren kolommen. De tuinen

van

van dit aloude verblyf der Moorſche Koningen waren prachtig; en het oude paleis vertoont nog een heerlyk gezigt. Het is omringd met muren, en verſterkt met torens, die het zelve het aenzien van een kasteel geeven. Van binnen is het vervuld met zinnebeelden, en ingelegd werk. De meeste zalen zyn verwulfd, en ſtout en keurig bearbeid. Het geen men het hof der leeuwen noemt, is eene groote ruimte, omringd met gaenderyen van albaster kolommen, alwaer twaelf dezer Dieren, water door den bek ſpuwende, zoo veele altoos ſpringende fonteinen vormen.

„ Alle de Geſchiedſchryvers vertoonen ons de Mooren, als een beminnelyk volk, en Grenada als het middenpunt der wetenſchappen, kunſten, pracht, vermaken en hoflykheid. Dit bewyst nog tegenwoordig de ſchoonheid van de paleizen zyner Koningen, in alle de plaetzen van derzelver verblyf. De ruinen vooral waren merkwaerdig, wegens de aengenaemheid van het ontwerp, en de verdeeling van het water: want deze Volken verſtonden zeer wel de Waterkunde, en wisten dezelve tot nut en verſiering te gebruiken. Hunne bouwkunde was edel, heerlyk en van eene verbazende duurzaemheid. Hunne paleizen zyn in volkomen ſtand overgebleeven; en in alles blonk eene uitvinding en ſierlykheid, waer van men geen bezef kan maken, dan met dezelve te beſchouwen. Welk eene luisterryke eeuw voor Spanje, als die dezer Volken! Hoe verre overtroffen zy, in de oogen der filoſofie, den Godsdienst uitgezonderd, in alles de Spanjaards! De menschlievendheid, de zagmoedigheid, de edelmoedigheid, de goede trouw blonken onder hun uit, niet min dan de kloekmoedigheid en de liefde tot het vermaek; terwyl de Kastiliaanen, in de onkunde en barbaerschheid gedompeld, niets dan de gierigheid, verradery, wreedheid, en geeſtdryvery kenden. Men zegt dat XIMENES, by het inneemen van Grenada, meer dan vyf duizend deelen van Mahometaenſche Werken het verbranden met oogmerk, zeide hy, om alle de blyken hunner dwaelingen uit te wisſchen, en te doen vergeeten, dat men dezelve ooit in Spanje gevolgd hadde. Men verhaelt zich den Kalif Omar, het vuur in de Boekery van Alexandrie te zien ſteeken. Ximenes behield alleen eenige boeken der geneeskunde; dewyl de Mooren alzoo in deze Wetenſchap hadden uitgemunt, en zond dezelve meer tyns hoogeſchool van Alkala.

Dichtkundige Beſpiegelingen over de Aarde, den Mensch en den Starrenhemel. Aan den Heere G. KUIPERS. *Leeraar der Wysbeerte te Dordrecht. Door* A. VELDHOVEN. *Te Dordrecht, by* H. de Haas 1774. *Behalven het Voorwerk 126 bladz. in groot octavo.*

HEt opmerkzaam aanhooren, en ernſtig overweegen, der wysgeerige Leſſen van den Heer *Kuipers*, heeft den Opſteller

deezer Beſpiegelingen genoopt, tot het vervaardigen van dit Dichtkundige Werkje. Het zelve is geſchikt om de aandagt te vestigen op Gods aanbiddelyke Volmaaktheden, zo als dezelven in het Werk der Scheppinge doorſtraalen, en 's Menſchen verpligting, in beantwoording aan die kundigheden. De Heer *Veldhoven* toont, dat hy bedoeld heeft, de Wysbegeerte te beoefenen, als eene hertverandeerende weetenſchap; is vry wel geſlaagd in 't duidelyk en nadruklyk voorſtellen zyner denkbeelden, als mede in 't aandringen der daar uit afgeleide gevolgen; en ſchoon hy, bepaaldlyk als Dichter, niet uitmunte, toonen egter zyne Verzen, dat hy op een goeden weg is, om by verderen voortgang gewenschte verderingen te maaken. Een beredeneerd onderwerp in vloeibaare verzen te behandelen is altoos moeilyk; en dus kan men het ſtroeve in deezen wel eenigzins verſchoonen; te meer daar de gedagten over 't algemeen zeer wel in haare kragt uitgedrukt worden; en eenige leevendige trekken hier en daar ten klaarſte doen zien, dat de Heer *Veldhoven* niet ongeſchikt is, om de Dichtkunde en Wysbegeerte op eene treffende maniér te behandelen, wanneer het hem gelusten mogte verder hier van zyn werk te maaken. Men hoore, tot een voorbeeld, onzen Autheur, in de volgende algemeene beſchouwing van Gods wyze en goeddoende ſchikking.

De Zee ſcheidt op den Kloot de Volkren wel van een,
Doch 't hert vernoegd kan zich verblyden,
Vind rust in onrust, troost in 't lyden,
Is hier en overal met God, met zich te vreen.

Geen Land of 't geeft vermaak en voedſel, waar men is.
De Mensch, geen kwaad bewust, mag boogen,
Dat hy nooit ver' is uit Gods oogen,
Hy zorgt, en waakt, en werkt voor elks behoudenis.

De Togten rondom de Aard', het ryzen van den grond
Omtrent de Middaglyn; en 't daalen
Der Polen doen haar' vorm bepaalen
Voor het meetkundig oog als een langwerpig rond.

Elk mensch ziet door dien ſtand het koestrend licht der Zon.
De Vloeiſtof zakt van 't rond Gevaarte
Der Waereld naar het punt der zwaarte
En valt in de Oceaan als de algemeene bron.

De weg die elk Planeet op vaste tyden houdt,
Door 't Hemelruim in lange kringen,
De Zon- en Maan-verduisteringen,
Zyn beurtlings van elk Mensch door 's Waereldloop beſchouwd.

't Ge-

't Gewigt, het Raderwerk, de Veerkracht en de Spil,
't Blyft alles, zonder dat wy 't merken,
Naar vastgeſtelde wetten werken;
Zo wys, zo magtig is Gods onweerſtaanbre Wil.

Men ſtaat verbaasd, verrukt op 't zien van 't Kunsttoneel;
Zo grootsch, zo heerlyk, zo vol wonderen?
Daar heerscht van boven en van onderen
Een pracht die 't Meesterſtuk volmaakt in yder deel.

Begeert men wyders eene proeve van eene andere natuur; zie hier des Dichters waarſchouwing tegen de haatlyke dweepery.

De dweepery, die pest voor kerk en burgerſtaat
Zo geem'lyk ſluurs en trots van wandel,
Bedryft dikwerf door woord en handel
In een ſchynheilig kleed het allergrootſte kwaad.

't Is niet genoeg zyn' God te eerbieden in den ſchyn,
Door zuchten, klagen en verwond'ren,
Of zich van and'ren af te zond'ren;
Men moet goed kristen, en met een goed burger zyn.

Wie 't ſchuldeloos vermaak verwerpt in 't zoet genot,
Verſtopt de bron des bloeds in 't herte,
Voelt miltzucht, een ondraagb're ſmerte,
Verzwakt zyn lichaam, en hy zondigt tegen God.

De Mensch door deugd gevormd bemint gezelligheid.
Klaagt iemand, hy gevoelt ook pynen,
Ziet hy hun Zon van voorſpoed ſchynen;
Daar wordt op zyn gelaat een glans van vreugd verſpreid.

De ſtille weg der deugd, die zyn gerust gemoed
Bewandelt, doet zyn blydſchap groeien.
Mag 't Vaderland, mag Godsdienst bloeien;
Hy dankt de Hemelzorg voor 't onwaardeerbaar goed.

Zo vrolyk leeft de mensch; als hy zyn pligt betracht.
Die 't weldoen en 't wel denken minnen,
Door waare vreugd elks vriendſchap winnen,
Zyn de allerwaardigſten van 't menſchelyk geſlacht.

Men voege by deeze voorbeelden nog des Autheurs beknopte ontvouwing van 't nut der Natuurkunde, zedert derzelver luisterryke herſtelling.

Digitized by Google

De rechtbank van 't verſtand verkreeg een nieuw gezag.
De konſt, de ſtaale wetenſchappen,
Zag men allengskens en by trappen,
Door proefbevind'lyk licht verſchynen in den dag.

Geneeskonſt zo beroemd, door Koningen geëerd,
Die levens ſtut en troost der krankën,
Heeft aan haar wetten 't heil te danken,
Wyl zy de werkzaamheid van ſpier en ad'ren leert.

't Zeeghaftig krygsbeleid is de eer aan haar verpligt.
Geen wetenſchappen hoe verheven,
Die ons vermaak of voordeel geven,
Of Wysbegeerte ſtelt ze in 't allerhelderſt licht.

Zy leidt de Koopvorſtin de gantſche waereld rond,
Deez' vult 's Lands ſchatkist met haar ſchyven,
Zy doet de welvaart duurzaam blyven,
En ſtort een zee van heil den volkren in den mond.

In Neerland, daar de bron van heil en voorſpoed vloeit,
Zal wysheid de eedle kunſten kweeken,
De waarheid vry het hoofd opſteeken;
Zo lang Natuurkunde en de ſchoone godsdienſt bloeit.

De grootſte Wysgeer is de grootſte Predikant,
Hy leert, door kloot- en zichtbre dingen,
De waarheid aan de ſtervelingen,
En toont ons 't ſcheppingswerk voor de oogen van 't verſtand.

Dan beeft zelfs de ongodist, hoe ſtout, op 't ſchor gebald
Der dompelende donderklooten,
Hy voelt zyn hert en mond ontſloten,
En ſtort zyn ſmeekgebeên voor d'Opperheerſcher uit!

Herroept zyn twyf'ling en erkent het Gods beſtaan.
De Hemel, de Aarde, Planten, Dieren,
De Voog'len, Viſchen en Rivieren,
Elk ſchepſel ſpoort zyn' geest tot nyvren weerlust aan.

Verzameling van Hekelſchriften, uit het Hoogduitſch van den Heer G. W. RABENER. *Vyfde Deel. Te Amſt. by* P. Meijer 1774. *Behalven het Voorwerk 270 bladz. in groot octavo.*

EEn van *Rabeners* gemaakte Vrienden, de Heer *C. F. Weisze*, heeft, met de uitgifte van dit Deel, zig wel willen verledigen tot het opſtellen van een Berigt, wegens het Leeven en de Schriften van den Heer *Rabener*; dat men aan 't hoofd van dit Deel geplaatſt vind. De Leezers, die zig menigmaal vermaakt hebben, in het doorbladeren van 's Mans vernuftige en leerzaame Hekelſchriften, zullen ongetwyfeld de moeite van den Heer *Weisze* dankbyk erkennen, daar hy hun een naauwkeurig en oordeelkundig verſlag

heeft

heeft medegedeeld, van het merkwaardigste, dat de lotgevallen van dien Schryver, deszelfs character, en het in 't licht geeven van deszelfs Schriften betreft. Hy leert ons daardoor dien beroemden Man, in zyne burgerlyke omstandigheden, en zedelyk character, zeer kennen; terwyl hy ons tevens verscheiden byzonderheden ontvouwt, die ten beteren verstande zyner schryfwyze kunnen strekken.

Wat verder den inhoud zelven van dit Deel aanbelangt; die bestaat uit eene Verzameling van geestige, en veelal des Autheurs omstandigheden betreffende, gemeenzaame Brieven; die men meerendeels met genoegen, en ook hier en daar met een weezenlyk nut zal leezen; voor zo ver ze, onder een gemeenzaamen schryftrant, nog al ettelyke leerzaame onderrigtingen behelzen. —— Men is derzelver uitgave verschuldigd aan den bovengenoemden Heer *Weisse*; die, toen hy zyn Vriend niet kon overhaalen, tot een vernieuwd opstel zyner Schriften, welken, in de ongelukkige belegering van Dresden door den brand verteerd waren, hem egter bewoog, om deeze Brieven by een te zamelen en weg te leggen. Uit dien hoofde is 't ook, dat de Autheur, in de Voorreden van den zesden druk zyner Schriften verklaard heeft, dat 'er, buiten deeze Verzameling, niets anders by zyn leeven, noch na zyn dood, gedrukt, en als een egt Werk van hem erkend zou worden. —— Ze zyn zekerlyk, gelyk de Heer *Weisse* met regt aanmerkt, niet allen even interessant; maar, geschreeven zynde, zonder toen te denken, dat ze ooit gedrukt zouden worden, ziet men 'er den Heer *Rabener* weezenlyk in, zo als hy zig, in verschillende omstandigheden zyns leevens, aan zyne Vrienden vertoonde. —— De onderwerpen zyn, naar den aart van gemeenzaame brieven, zeer onderscheiden; doch over welk eene soort van onderwerp zy ook mogen gaan; men ontmoet 'er steeds den geest van *Rabener* in; en ontdekt alomme, dat die schryfwyze, welke zynen Schriften zo veel gevalligheid byzet, hem dermaate eigen was, dat ze zelfs plaats had, in zyne briefwisseling met zyne Vrienden, ja stand hield in 't midden zyner ongevallen. Men zal des deeze Brieven niet oneigen verknogt zien, met 's Mans Hekelschriften; en 'er verscheiden trekken in vinden, die derzelver overeenkomst aanduiden. Tot een voorbeeld hier van strekke de beschryving zyner geweezene Vriendinne, die hem ontydig door den dood ontrukt was; welker character hy, op het verzoek der jonge Juffrouwe *Charitas*, schetst, en haar, op eene gepaste wyze, indezervoege ter navolginge voorstelt.

„ Aangaande het uiterlyk aanzien myner onvergeetelyke vriendin, zal ik u niet veel kunnen zeggen. Zy was meer blond dan bruin, nog wat langer dan ik, en zeer welgemaakt. Een hoog voorhoofd, eene ronde hand, en een volmaakt fraaije voet maakte, dat men 't gebrek van haaren mond, die wat te veel omhoog stond, minder bemerkte. Haare blaauwe oogen waren twee voordeelige kenmerken van een menschlievend, deugdzaam en altoos vergenoegd hart. In haare uitspraak had zy iets onaangenaams, en wat te veel van eene mans-

mansſtem, 't welk men egter vergat, zodra men hoorde wat zy ſprak. My is het ten minſte, zo lang ik haar gekend heb, nooit onaangenaam voorgekomen; dewyl ik haar beminde van 't eerſte begin af, dat ik kennis aan haar kreeg.

„ Zy was uit een huis, welk te Leipzig, ſints langen tyd, in agting geweest is, en altoos braave lieden voortgebragt heeft. Haar Vader was een godvrugtig, arbeidzaam en regtſchapen —— in één woord een man, die zulk eene beminnenswaardige dogter verdiende. Hy ſtierf ons te vroeg, en liet zyne dogter eenig vermogen na. Een gedeelte daarvan beſteedde zy om meer en meer te vorderen in 't geen zy had begonnen te leeren. In 't tekenen had zy eene meer dan gemeene vaardigheid gekreegen. Zy verſtond eenige taalen, en, 't geen nog zeldzaamer is, haare moedertaal in den groud. Zy las gaarne en veel, en alles met een rypen ſmaak en gezond oordeel. De oude en nieuwe geſchiedenisſen waren haare aangenaamſte bezigheid; dewyl zy daar door meer het hart dan den geest hoopte te beteren. Zy bezat de moeijelyke kunst, van ſterk te zyn in 't ſchryven van brieven, en, 't geen nog moeijelyker is, zy liet in gezelſchappen niets van alle deeze bekwaamheden blyken. Zy oordeelde niet, dat het de gewigtigſte pligt van een Vrouwspersoon was, te tekenen, taalen te verſtaan, beleezen te zyn, geest en ſmaak te hebben: zy hield die ſoorten van werk voor gewigtiger, welke order en gewoonte van den yver eener welgemanierde Vrouw eischten. Hier in was zy zeer volmaakt, en zy zag niet ongaarne, dat iemand haar door een beſchaafd kompliment in dit ſtuk den voorrang boven andere Vrouwen gaf. Haare kleeding was, van dat zy 's morgens opſtond af, zo net en zindyk, als midden op den dag. Zy zou zig nooit eenige de minſte ſlordigheid hebben kunnen inſchikken, om dat zy oordeelde deeze oplettendheid ſchuldig te zyn aan vrienden, die altemet, 't zy vroeg of laat op den dag, gelegenheid mogten zoeken om haar te ſpreeken. Geduurende de ziekte haarer moeder, beſtierde zy de vry groote huishouding van haar ſtiefvader geheel alleen, Zonder ooit eenige drukte te laaten blyken, hield zy de dienstboden, de keuken, den huislyken voorraad, in één woord alles wat tot eene huishouding behoort, in eene verwonderlyk goede order, denkende, dat eene Vrouw, al was zy nog zo bekwaam, beleezen, geestig en aartig, evenwel, zonder deeze kunst van huisbouden, zeer onvolmaakt, en voor haar Man, vroeg of laat, een onvermydlyk ongeluk weezen moest. Ik herinner my nog, met wat yver zy by zekere gelegenheid beweerde, dat eene Vrouw, die de nauwkeurige zorg voor de huishouding niet voor een van haare gewigtigſte pligten hield, even veragtlyk was, als een Man, die zyn beroep niet verſtond of verwaarloosde, en zig alleen verliet op de bezorgtige voorzorg van lieden, welke onder hem ſtonden. Ik heb haar eens rood, en byna ernſtig kwaad gemaakt, door dien ik het gevoelen van veele Leipziger Juffrouwen verdeedigde, dat naamlyk eene Vrouw alleen maar Vrouw is, om met haar Man aan tafel en naar bed

te

Digitized by Google

te gaan. Ik vertrouw, myne lieve Charitas, dat gy 't niet kwaalyk van my opneemt, breedvoeriger omtrent dit punt geweest te zyn, dan omtrent de overige. Ik heb het genoegen gehad, uit een uwer brieven te beſpeuren, dat gy zelve een gelukkige neiging hebt om eene goede huishoudſter te worden. Och! Charitas, verander nooit deeze loflyke denkbeelden! Gy zult eene volmaakte Vrouw weezen, indien gy eene goede huishoudſter wordt. En al bragt gy uwen Man in 't minst geen vermogen mede ten huwelyk; al hadt gy in geen boek, behalven den Bybel, geleezen; al kende gy niemand uit de oude geſchiedenis, dan Pontius Pilatus, al bezat gy geen ſmaak in iets, dat tot de fraaije letteren betrekkelyk is; al ſchreeft gy zulke fraaije brieven niet, als gy thans reeds ſchryft, en allengs beter en beter zult leeren: gy zoudt nogthans, zonder alle deeze aangenaame voorregten, eene volmaakte Vrouw zyn. Maar zyt gy geene huishoudſter, dan moet uw Man onvermydlyk ten gronde gaan. Hoe meer inkomſten hy heeft, hoe meer gy verſpillen zult; hoe uitgeſtrekter zyne huishouding is, hoe meer daarby zal verlooren gaan. Gy behoeft geen werk van dienstboden te doen, dit kan geen verſtandig Man van u begeeren. Maar gy moet, naarmaate uw Man in ryklyke of bekrompene omſtandigheden is, door eene voegiyke verdeeling en bezorging van 't geen hy zonder ongemak aan de huishouding kan beſteeden, zyn geluk helpen bevorderen, de gehoorzaamheid der dienstboden winnen, en u, en uwen Man, en —— ja, Charitas, ik ſpreek openhartig — en uwe kinderen voor gebrek en ſchande behoeden. Ziet gy wel, goede Charitas, hoe lief ik u hebben moet, dewyl ik zo lang tot u ſpreek zonder melding van myne onvergeetelyke vriendin. Deeze hadt gy moeten kennen: hoe veel goeds kon zy u gezeid hebben, welk ik u niet kan zeggen! Neem de vermaaning, die ik u hier geef, aan als eene vermaaning van myne geſtorvene vriendin. Bewaar, mag ik u bidden, deezen brief, tot dat gy trouwt. Toon hem dan aan uwen Man. Is hy verſtandig, (en myne Charitas zal zekerlyk geen Man neemen, die niet veel verſtand heeft,) hy zal my voor deezen brief, als eene bruiloftsgift, zelfs dan nog bedanken, wanneer ik 'er mooglyk ſints langen tyd niet meer zal weezen. Zult gy dit doen, Charitas?

„ Hoe lang deeze brief ook reeds is, kan ik egter onmooglyk eindigen, zonder u nog een woord of twee van myne eeuwig dierbaare vriendin te zeggen. Zy had het geluk van altoos vergenoegd, vrolyk en boertig te weezen. Zy hield veel van ſchersſen, maar haare ſchersſery was vleijende, in plaats van te beleedigen, dewyl men haar goed hart kende, en zy alleen raljeerde met dingen, waar over men doorgaans wel wat doorgeſtreeken wil weezen. Haare boert kon een gansch gezelſchap vervrolyken, en evenwel wist zy alle aanweezenden, en zelfs de losbandigſte mansperſoonen, in toom te houden, en hun een beſcheiden eerbied jegens haar inteboezemen. Zy had een koppigen, ſtraffen en baatzugtigen ſtiefvader, met wien zy egter zo verſtandig wist om te gaan, dat zy daardoor de liefde van 't ganſche huisgezin verwierf. 't Viel my menigmaal zwaarder my te bedwin-

dwingen, en dien —— (trouwens hy was de stiefvader myner beminde, en heeft by haar overlyden traanen gestort) ja, gelyk ik zeg, ik moest my zelven meer geweld aandoen om haar niet te wreeken, dan zy noodig had, om het onregt, welk men haar dikwils aandeed, geduldiglyk te verkroppen. Dit was het gelukkige gevolg niet alleen van haare natuurlyke gemoedsgesteltenis; maar tevens van eene waare vroomheid; want myne godlyke *** was vroom, niet slegts, omdat de Godsdienst, waarin zy opgevoed was, zulks gebood, maar omdat zy de innerlyke en onvergelyklyke waardy eener oprogte vroomheid gevoelde. —— O God! hoe veel heb ik aan haar verlooren? —— ja, Charitas, myne vriendin leeft niet meer! —— Zy is voor my geheel verlooren! —— Ik kan my niet zonder schrik het oogenblik herinneren, wanneer ik haar de laatstemaal zag. Zy stierf, toen ik my verbeeldde naast aan myn geluk te weezen. Eene verslindende ziekte sleepte haar van my weg. Och! hoeveel zeide zy my nog in de laatste oogenblikken! Hoe veele edele gevoelens drukte zy nog uit tot myne vertroosting! Haare oogen spraken nog tot my, toen haare stem reeds geheel gebroken was. Zy stierf als een kristen, en als myne beste vriendin —— —— ik kan niet meer, Charitas!"

Proefkundige Verhandeling van wit en gecouleurd Platiel, Verglas en Schilderwerk, benevens eene duidelyke onderrichting van het Glasschilderen. In 't licht gegeven, door A. F. *In 's Grav. by* H. H. v. Drecht 1774. *In groot octavo* 84 *bladzyden.*

DEeze Verzameling behelst, ten dienste der Kunstenaaren, voor eerst een aantal van Voorschriften, betrekkelyk tot de bovengemelde Handwerken, zo ten aanzien van het bereiden als gebruiken der vereischte Materialen. Ze zyn, naar luid der Voorrede, by ondervinding goedgekeurd, en worden hier mede der verdere proefneeminge aanbevolen. Verder heeft 'er de Uitgeever nog bygevoegd, de onderrigting van den Heer *Florentyn le Comte* over het Glas-schilderen; als mede een breeder ontvouwing van die Kunst, volgens een oud Handschrift, zo als de Voorreden zegt, van een Meester in 't Glasschilderen. —— Dit laatste gedeelte moest byzonder dienen, om de oude kunst van 't cierlyk Glasschilderen te doen herleeven; waar in onze Nederlanders voorheen uitgemunt hebben, en die tot nog haaren ouden luister op verre na niet wedergekreegen heeft. Of het hier voorgestelde iets meer behelze, dan vry algemeen bekend zy, hier over kunnen de Kunstenaars, die dit Stuk hanteeren, best oordeelen. De ondervinding heeft tot nog geleerd, en 'er zyn proeven genoeg voor handen, dat het onze Glasschilders niet ontbreekt aan bekwaamheid in 't schilderen zelve, en, naar 't schynt, ook niet aan bekwaamheid in 't inbranden; maar met dit alles missen wy de leevendigheid, en den gloed der coleuren; en 't is te vreezen, dat we door deeze onderrigting nog niet agter dat geheim zullen komen.

Dia-

Dialogues François ſelon le langage du Temps, par J. D. PARIVAL, *augmentés de l'Ecole pour rire. Dernière Edition, de nouveau corrigée & augmentée de beaucoup. A Utrecht, chez* G. T. & A. v. Paddenburg 1774. *ſans la Preface* 187 *pp. in octavo.*

DEeze *Franſche Zamenſpraaken* van den Heer *Parival* zyn by uiſtek wel geſchikt, tot eene dagelykſche oefening voor dezulken, die reeds eenige vordering in de Franſche Taal gemaakt hebben. Jonge lieden, die 'er gebruik van maaken, gewennen zig te gereeder aan de gebruikelykſte ſpreekmanieren, die in den gemeenzaamen omgang voorkomen, 't welk hun eene vlugheid in 't ſpreeken byzet. Ook is de daar nevensgaande zogenoemde *Lach-Schoole* niet ongeſchikt, om hen op eene vermaaklyke wyze ter meerdere vorderinge op te leiden; als beſtaande uit eene verzameling van onkwetsbaare geestige vertellingen, in een gemeenzaamen ſtyl, die ligt te verſtaan is, en zig gemaklyk in 't geheugen indrukt; des de Jeugd zig daar door al lachende, een aantal van ſpreekwyzen, die gedurig te ſtade komen, eigen maake.

De Tempel des Geluks. Een Droom. Uit het Deenſche. Te Arnhem by J. H. Moeleman 1773. *In groot octavo* 37 *bladzyden.*

EEne zinnebeeldige voorſtelling van de dwaasheid derzulken, die de goederen der Fortuin najaagen, met verzaakinge der Deugd; en van de nietigheid dier goederen voor den deugdzaamen, die op het eeuwige hoopt. Het verdichtzel is goed in zyne ſoort, maar de uitwerking is wat oppervlakkig en langdraadig. Het leerzaamſte is het voorſtel, wegens het gebrek van vergenoeging in 't bezit van de goederen der Fortuin; dat onze Schryver in zynen droom ondervond; toen hy, ſchoon door de *Deugd* geleid, van *Eerlykheid* vergezeld, en door *Vlyt* geholpen, in den Tempel des Geluks gekomen was.

„ Ieder, zegt hy, dien 't gelukt was, in 't binnenſte des Tempels te komen, poogde een overſchoone en kostbaare Autaar, waar op de Godinne, met eene hoorn des overvloeds in de hand, gezeten was, te aanbidden. Het ſcheen, als of zy een ieder met een wenkende glimlach tot haar riep, en over de omſtaanden ſtortte zy de kostbaarheden van haaren hoorn uit. Zy, die haar het naaſte by waren, kreegen het meest, en de verder afſtaanden moesten zig vergenoegen, met dat geen, wat hun door de anderen gewillig overgelaaten wierd. Ongeagt ik onder het getal der laatſten was, was ik in den beginne wel vergenoegt met die geſchenken, welke my ten deel vielen; maar deeze gerustheid van geest wierd my wel haast door *Misgunst* benoomen. Dit *droog* en *ſcheeloogig ſchrikbeeld*, het welk altoos in den tempel omſloop, voornamelyk verre van den Autaar, had nauwlyks haar adem over my geblaazen, of ik bleef gevoelloos over al myn geluk. Van dit oogenblik af ſtak my alles, wat andere hadden, in de oogen, en niets kon my troos-

troosten, als even zo gelukkig, als zy waren, te worden. Nu zag ik eerst met verdriet, dat veele andere een beter en gelukkiger plaats, als ik, in den tempel gekreegen hadden, voornaamlyk was 't my onverdraaglyk, dat ik veelen, die door een veragtlyke poortje doorgedrongen waren, veel digter by den autaar zag, en veel kostbaarder gaven dan ik gekreegen hadden. — Ik wendde lang alle moeite te vergeefsch aan, om nader by te komen; doch eindelyk naderde ik de Godin zo kort, dat ik haar regt onder de oogen zien kon. Nu kon ik reeds eenige valsche en gedwongen trekken, onder haare vriendlyke glimlagchen, beſpeuren; welken ik te vooren nooit was gewaar geworden. Men kon zig nooit op haare goedheid verlaaten; want een groot gedeelte welke langen tyd, by haar, boven by den autaar gehuisvest hadden, en voor haare grootſte lievelingen gehouden waren, wierden hals over kop uit den tempel geworpen, zonder dat zy eenige reden van haar doen wilde geeven; daar en tegen andere, welke zeer vergenoegd zouden geweest zyn, indien zy maar alleen digt by de deur hadden mogen blyven, riep zy by haar, en plaatſte dezelven aan haare zyde. Deeze valschheid en onbeſtendigheid wilden eenige van haare blindheid afleiden, andere zeiden, dat het uit gebrek van verſtand voortkwam. Doch het zy hoe het wil, zy behield aangenaamheden genoeg om my te betoveren. Ik was nu digt by den autaar gekomen, en niets ſcheen voor my meer overig te wenſchen. Ik zwom in eenen vloed van wellusten, en hield my eenige oogenblikken voor het gelukkigſte mensch der aarde. Maar *vrees* en *verdriet*, twee vrouwperſoonen, dig zig altoos by den autaar ophielden, lieten my deeze zoete verrukking niet lang genieten. De bleeke en beevende *vrees* verontrustte my geduurig, door op die geenen met den vinger te wyzen, welke te rug geſtooten wierden, waar door ik my alle minuten het zelve lot voorſpelde. *Verdriet*, een bovenmaate vet en onbekwaam perſoon, konde of wilde zig byna niet verroeren, zy gaapte geduurig, en bragt hier door alle de lievelingen van 't geluk mede aan 't gaapen. Ik gaapte ook gelyk de anderen, en begreep wel haast, dat de Tempel des Geluks zeer oneigen *de Tempel der tydlyke Gelukzaligheid* genoemd wierd".

NABERIGT.

HEt verzoek van zeker Schryver, om *op zyne uitgegeevene Gedichten geen acht te ſlaan*, hebben wy, onzes oordeels, voor deezen keer niet van de hand kunnen wyzen; te minder, daar hy, in zynen Brief, klaagt over eene ongelukkige Historie, waar in hy ſchynt ingewikkeld te zyn; die hy aanmerkt als de grootſte oorzaak van zyn dichten; en welker aanleggers hy Christelyk toewenscht, dat ze zig mogen bekeeren. —— Hy zy voortaan omzigtiger; want wy kunnen zulke verzoeken niet altoos toeſtaan.

Digitized by Google

LETTER-OEFENINGEN.

Oordeelkundige Bybelverklaaring, door TH. CH. LILIENTHAL, *Dr. Th. en Hoogleeraar op de Akademie te Koningsbergen. Met eenige aanmerkingen vermeerderd. Veertiende Deel. Te Amst. by* de Wed. Loveringh en Allart 1774. *Behalven de Voorreden en de Registers* 620 *bladz. in groot octavo.*

IN 't voorgaende Deel bragt de Hoogleeraar de oplosſing der zwarigheden en bedenkingen, tegen de Geſchiedenisſen van Gods oude Volk, zo als ze door de Heilige Schryvers geboekſtaefd zyn, tot op het afloopen van Samuels Rechtersampt. En hier aen volgt nu, in dit veertiende Deel, ene verdere behandeling van dat onderwerp, met betrekking tot de latere Geſchiedenisſen, zedert dien tyd tot op de gevangtyke wegvoering der tien Stammen. Het behelst dus, in dezelfde manier van voordragen, waer mede de Autheur dit Stuk begonnen heeft, ene achtervolgende beſchouwing der Ryksgeſchiedenisſen van Israël, zedert de verheffing van Saul tot Koning, tot op den tyd, dat de afgeſcheurde tien Stammen voor de overmagt der Asſyriers moesten bukken. In de uitvoeringe hier van legt de oordeelkundige *Lilienthal*, onder 't ophelderen veler duisterheden, en het beantwoorden van de tegenwerpingen der ongeloovigen, met aenwyzinge van de voorheen reeds verklaerde byzonderheden, het 'er op toe, om een geregeld verſlag van de aenmerkelykſte voorvallen te geven, en dezelven door nevensgaende bedenkingen in een helder daglicht te ſtellen. — Zie hier, ten voorbeelde, 's Mans ontvouwing van 't gedrag van *Jeroboám*; toen hy trachtte te verhoeden, dat zyne nieuwe Onderdanen niet afkeerig van hem gemaekt mogten worden, wanneer zy, op de hooge feesten, in den Tempel te Jeruſalem verſchenen, naer luid van 1 *Kon.* XII. 26—33. en 2 *Chron.* XI. 14, 15.

„ Het was, zegt de Hoogleeraar, zo onwaarſchynlyk niet, dat het gezigt van dit prachtig gebouw veel indruk by hen zou konnen maaken, en hen te binnen brengen, de daden van *David* en *Salomo*; en dat de Priesters, die in den Tempel dienden, en even daarom *Rehabeam* natuurlyker wyze toegedaan bleeven, alles aanwenden zouden, om hen wederom tot *Rehabeam* over te haalen; waar toe mede de herhaalde en ver-

Digitized by Google

trouwde verkeering met de onderdaanen van deezen, veel toebrengen kon; inzonderheid wanneer dezelve zo veelvuldige gelegenheid behield, om door beloften en bedreigingen eene proeve te neemen, van het geene andere middelen van overreedinge niet bewerken konden. Maar, in weerwille van dit alles, hadt *Jerobeam* aan God, die hem tot den Throon geſchikt hadt, moeten overlaaten, en aan hem toevertrouwen, dat hy hem ook door zyne Voorzienigheid daar by zou konnen en willen onderhouden, het geen hy aan hem, onder voorwaarde eener beſtendige gehoorzaamheid, toegezegd hadt: daarenboven was ook het gevaar nog niet zeer dringende. En ſchoon hy ook in 't eerst voor zyn perſoon achter gebleeven ware, tot dat God zich, ten aanzien van deeze zaak nader verklaard hadt; het geen hy, daarom gevraagd zynde, niet zou nagelaaten, maar andere ſchikkingen gemaakt hebben; zo was 'er evenwel wegens zyne onderdaanen dies te minder reden van vreeze, naardien zy tegen *Rehabeam* ten uiterſte verbitterd waren, en zy hem daar en tegen beſtendig toegedaan zouden zyn gebleeven, zo hy hen ſlegts op eene zachte wyze beſtuurd hadt; om nu niet te zeggen, dat zy, by deze Godsdienſtelyke reizen, hunne huizen, vrouwen en kinderen te rug lieten. En zouden zy niet, in de herhaalde byeenkomſten met die van Juda, deeze even zo gemaklyk hebben konnen overreeden, om de party van *Rehabeam* te verlaaren, als door derzelver geſprekken gewonnen worden. Maar *Jerobeam* gaf gehoor aan eene valſche Staatkunde, en zocht den gevreesden afval daar door voor te komen, dat hy voor hen twee gouden kalveren ter vereeringe deedt oprechten; en wel, zo als het ſchynt, in naarvolginge der Egyptiſche Godsdienſten; en om zich by den Koning van Egypte dies te aangenaamer te maaken, by wien hy zich eenen geruimen tyd opgehouden hadt, en wiens mede hulpe ook voor den nieuwen Staat noodig ſcheen. Nu zou men wel kunnen denken, dat het naauwelyks waarſchynlyk zy, dat de *Israellers* tot zulk eene verandering in de Religie zo gemaklyk te overreeden zouden zyn geweest, naardien de prachtige Tempel naauwelyks 30 jaaren geſtaan hadt, en nog veele in 't leven waren, die de inwying van denzelven bygewoond, en met hunne eigen oogen gezien hadden, dat dezelve door de Heerlykheid des Heeren was vervuld geweest: daarenboven ook de vereering van een gouden kalf door God zo zwaarlyk was geſtraft geworden. Daar en tegen zou hy zyn oogmerk eerder hebben konnen bereiken; indien hy in zyn Ryk eenen nieuwen Tempel, naar 't patroon van dien van *Salomo*, hadt doen op-

Digitized by Google

opbouwen. Maar, om nu niet te zeggen, dat alle *Israëllers* zich, door zyne vertooningen, niet lieten verblinden, en veele derzelven nog al geduurig op de hooge Feesten naar *Jeruſalem* reisden, tot dat zy daar in door geweld verhinderd wierden; zo moet men niet vergeeten, dat het volk, reeds ten tyde van *Salomo*, tot de afgodery vervallen was (*a*), en die ook onder de regeering van *Rehabeam* voortgezet werdt (*b*). De gedachtenis der ſtraffe wegens het gouden kalf in de woestyne was in zulk eenen geruimen tyd al vry veel verdweenen. Des vond dan de invoering van eenen voor 't uitwendige meerder gemaklyken Godsdienst juist niet zeer veele zwaarigheden te meer, wanneer het volk eenigen weerzin heeft doen blyken, om driemaal 's Jaars zulk eenen verren weg te reizen; hier toe geen *Jerobeam* ook inderdaad tot een voorwendſel gebruikte. En even daarom bouwde hy ook geenen nieuwen kostbaaren Tempel; 't geen ook, behalven dat, zyne krachten niet toelieten: en de onderdaanen, die daar toe de kosten zouden hebben moeten opbrengen, waren reeds moede, tot zulke en dergelyke gebouwen verder iets te betaalen. Vermits zy zich ook by hunnen opſtand bezwaard vonden over de lasten, door *Salomo* op hen gelegd; zo maakte *Jerobeam* daar van met list gebruik; terwyl hy aan hun eenen meerder gemaklyken Godsdienst voorſloeg; en ook ten dien einde, op dat zy niet verre behoefden te reizen, en ook niet hier of daar een gedeelte des lands, by eenen opkomenden overval, van alle inwooners mogt ontbloot zyn, kalveren (*c*), in twee van elkander afgelegen plaatſen, deedt oprechten, naamelyk te *Bethel*, alwaar God eertyds aan *Jacob* verſcheenen was (*d*); en te *Dan*, welke plaats reeds aangemerkt werdt, als tot den Godsdienst geſchikt te zyn (*e*). Veelligt zal het mede niet ontbroken hebben aan meer andere overreedingen, by voorbeeld, zo als JOSEPHUS hem, *Jerobeam*, doet ſpreeken, dat God, overal tegenwoordig zynde, in alle plaatſen kon vereerd worden; maar nu zouden zy het gemaklyker hebben; terwyl zy zich alleenlyk, onder de vertooning der kalveren, te binnen konden brengen den waaren God, die hen uit *Egypte* geleid hadt: want voor eene eigenlyk gezegde afgodery zal *Jerobeam* zyne ſchikkingen niet hebben willen doen

(*a*) 1 *Kon.* XI. 33. (*b*) XIV. 23, 24.
(*c*) Door de LXX. By JOSEPHUS en ook *Hoſ.* X. 5, worden zy *koeijen* genoemd.
(*d*) *Gen.* XXVIII. 19. vergel. met *Hoſ.* XII. 5. *Gen.* XXXV. 1.
(*e*) *Richt.* XVIII. 30.

Digitized by Google

doen doorgaan: gelyk dan ook dezelve, ſchoon zy een vervalschte Godsdienst waren, inderdaad onderſcheiden worden van den dienst der vreemde Goden; zo als blykt uit de geſchiedenisſe van *Elia* en *Jehu*. En hoe zou hy ook, ſlegts met de geringſte waarſchynlykheid, hebben konnen zeggen, dat de kalveren, by hem opgerecht, hen uit *Egypte* opgevoerd hadden; indien hy dezelve niet enkel en alleen als zinbeeldige vertegenwoordigingen van den waaren God opgegeeven heeft? Hy kan 'er nog bygevoegd hebben, dat wel eene wet voor handen was (*f*), dat zy den Heere dienen zouden ter plaatſe, die de Heere daar toe verkiezen zou; maar dit kon nu, na de verdeeling des Ryks, niet meer geſchieden, naar dien zy niet, zonder gevaar, te *Jeruſalem* komen konden. Derhalve zoude God dit niet aan hun toerekenen; gelyk hy eertyds het nalaaten der beſnydenisſe in de woestyne over 't hoofd gezien hadt: en ook reeds, voor het opbouwen van den Tempel, heeft men de Godheid ongeſtraft op de hoogtens konnen vereeren. En eindelyk waren ook de plaatſen, door hem thans tot den Godsdienst geſchikt, in zeker opzigte heilig, en bekwaam om eerbiedigheid te verwekken. Vermits nu *Jerobeam* merkte, dat deeze en dergelyke Vertoogen, by veelen, al vry veel indruk maakten; zo wierden de kalveren opgerecht te *Bethel* en te *Dan*, aan de zuidelyke en noordelyke grenzen des lands. Dit alles noemt SAM. PARVISH (*g*) eene wyze ſchikking; doch daar ſtaat uitdruklyk: *en het ſtrekte tot zonde*. Niet als of deeze ſchikking in 't eerst onzondig geweest zou zyn, en daar na eerst, op eene toevallige wyze, in vervolg van tyd zonden zou hebben veroorzaakt, gelyk de *Epbod*, die *Gideon* eertyds, met een goed oogmerk, tot eene gedachtenisſe der groote overwinninge, onder den Godlyken byſtand behaald, hadt doen vervaardigen (*b*). Maar de meening is deeze, dat *Jerobeam*, gelyk hy zelve daar door zwaarlyk zondigde; alzo werdt deeze zonde zo veel zwaarer, om dat hy geheel *Israël* deedt zondigen. En hoe menigmaal wordt dit aan hem in de Schrift verweeten! God hadt uitdruklyk verbooden hem onder de gedaante van een beeld aan te bidden. Derhalve werdt deeze nieuwe Godsdienst, by God, niet anders aangemerkt als een duivels dienst (*i*), by alle het zeggen van

(*f*) „ *Deut.* XII. 5.
(*g*) *Enquiry into the Jewish and Christian Revel.* p. 190.
(*b*) *Richt.* VIII. 27.
(*i*) 2 *Chron.* XI. 15. alwaar de *kalveren* zelfs *duivelen* genoemd worden ".

Digitized by Google

van *Jerobeam*, dat deeze kalveren, ſlegts vertegenwoordigingen der waare Godheid zyn zouden. Het was geene bloote dwaaling, volgens welke hy zich verbeeldde, dat het aan hem, als den Landheere, vry ſtond, den uitwendigen Godsdienst naar zyn welgevallen te regelen; indien ſlegts het wezenlyke der Religie behouden wierde; maar even daar door, dat hy naar alle Vertoogen der Propheeten niet hoorde, en zelfs door een oogſchynlyk wonder, niettegenſtaande dit aan hem zelve gevoelig genoeg was, tot geene andere gedachten te brengen was, gaf hy duidlyk te kennen, dat hy inderdaad geen Godsdienst hadt. Hy zelve was voor zyne onderdaanen een voorbeeld; in het vereeren der kalveren; en daar by was zyn eigenlyk oogmerk, om hen daar door tot navolging aan te ſpooren; en bygevolge eene opzettelyke deelneeming aan anderer zonden. Want wat het volk aangaat, dit kon zich daar mede niet verontſchuldigen, dat de gelegenheid, tot het waarneemen van den Tempeldienst, voor hen was afgeſneeden: veel meer hadt men zich, by een gantschlyk gebrek van den uitwendigen Godsdienst, alle vertoogen daar tegen vruchtloos geweest zynde, enkel en alleen by den inwendigen Dienst moeten vast houden. Maar de *Israëllers* waren meer dan te gewillig, om met deeze nieuwigheden genoegen te neemen: want het volk ging henen naar het opgerechte Kalf, tot *Dan* toe. Niet als of men den Godsdienst daar beter keurde; hoewel het zyn kan, dat men voor deeze plaats, alwaar de *Teraphim*, door *Micha* vervaardigd, zo lange geweest was, dies te meerder achting betoond hebbe. Maar, daar door wordt te kennen gegeeven, of dat de *Israëllers* niet eens den tyd hebben konnen afwachten, tot dat de Godsdienst te *Bethel* alleszins in gereedheid was; maar zich terſtond naar *Dan* begeeven hebben, zo dra het Kalf aldaar vaardig was; of dat zy zich zelven, door de verre afgelegenheid der plaatſe, als gelegen zynde aan het einde der noordelyke grenzen, niet hebben laaten weerhouden deezen Dienst by te wooneh. De toeloop naar *Bethel* was zo veel te grooter, hoe dichter deeze plaats by de Reſidentie gelegen was, weshalve het zelve ook des Konings heiligdom genoemd wordt (*k*). Veelligt waren ook veelen op den nieuw-ingevoerden Godsdienst zo gezet, dat zy zich naar beide plaatſen begaven. Op de aldaar zynde hoogtens hadt *Jerobeam* Godsdienſtelyke Huizen doen oprechten. En vermits de Prieſteren uit *Levi's* Stam het beſluit niet neemen konden, derzelver ampt in deeze plaatſen te verrich-

(*k*) „ *Amos* VII. 13".

Digitized by Google

richten, lynrecht aanloopende tegen de wet van God, zo verſtiet *Jerobeam* dezelve (*l*), en ſtelde andere Priesters aan. Deeze waren juist geene ſlegte en geringe lieden; want daar door zou hy zynen nieuwen Godsdienst verachtlyk gemaakt hebben; maar uit het midden des volks, zonder zich tot den ſtam van *Levi* alleen te bepaalen. En daardoor zocht *Jerobeam* zich by het volk dies te aangenaamer te maaken; naar dien het zelve indeezervoegen niet alleen ontheft werdt van het betaalen der tienden aan de *Leviten*; maar ook elk een zonder onderſcheid tot het Priesterampt geraaken kon. Doch eindelyk wierden ook ſlegte en baatzuchtige lieden toegelaaten (*m*), die met mindere inkomſten te vreede waren; en terwyl zy afhingen van 's Konings genade, ook dies te gewilliger waren, in het bevorderen zyner oogmerken. 't Is zo, *Jerobeam* wilde eene gedaante vertoonen, als of hy de gewoontens en Feesten by den Tempeldienst gebruiklyk, zo veel het mooglyk was, aanhield; doch hy maakte ook daar in veele veranderingen. En dit is inzonderheid geſchied ten aanzien van den tyd van het feest der Loofhutten, 't geen hy beval ééne maand laater te vieren, dan by de wet verordend was, naamelyk den 15den dag der achtſte maand; vermoedelyk onder voorwendſel, dat het niet zo zeer aankwam op den tyd; terwyl ook het Paaschfeest in de woestyne, door ſommigen, ééne maand laater was gevierd geworden. De meeste der voorgaande Priesteren en Leviten (*n*), waren thans genoodzaakt, terwyl men hen verſtooten hadt, en men ook niet toeſtaan wilde, ter behoorlyke tyd op de beurte hunner dagordeninge, hun ampt in den Tempel te *Jeruſalem* te verrichten, geheel uit het land te vertrekken, en in het Koningryk van *Juda* hun beſtendig verblyf te zoeken. Of dit door allen geſchied zy met een redelyk oogmerk is onzeker, naar-

(*l*) „ SPINOSA *in Tract. Theol. Pol. Cap.* 17. *pag.* 203. enz. geeft te kennen, dat hy daar in zulk een groot ongelyk niet gehad hebbe; naardien de Priesters en Leviten zich, van wege derzelver groote inkomſten, traagheid en heerschzugt, al voor lange gehaat hadden gemaakt: doch het geen, zonder eenig bewys, aangenomen, als mede door den Schryver der *Recherches ſur l'Origine du Deſpotiſme Oriental. Sect.* 12. *pag.* 156. goedgekeurd wordt".

(*m*) „ 1 Kon. XIII. 33. 2 *Chron.* XIII. 9."

(*n*) „ Uit *Ezech.* XLIV. 10—15. blykt, dat ook veele onder de *Leviten* in deeze nieuwe ſchikkingen genoegen hebben genomen; zo dat alleen de gezamenlyke Priesters uit het Huis van *Zadok* ſteeds by den waaren Godsdienst gebleeven zyn".

Digitized by Google

naardien het wel zyn kan, dat veelen hunner tot dit besluit gekomen zyn, enkel en alleen wegens de belediging, die men hun toevoegde, en om dat zy in hun onderhoud verkort wierden".

Het Hooge-Lied, door eene gemaklyke en eenvoudige Verklaaring, van de Bezwaaren, tegen het zelve ingebragt, vrygesprooken. Door J. FR. JACOBI, *Consistoriaal Raad en Generaal Superintendent te Celle. Te Leiden, by* J. Le Mair 1774. *In groot octavo 78 bladz. Behalven ene Voorreden van* N. BARKEY, *Dr. en Pr. in de H. Godgel. en Predikant in 's Hage, mitsgaders Lid van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen.*

OOrdeelkundige onderzoekers der Heilige Schriften worden hier verzogt, met ter zyde stelling van alle vooroordeelen, een gevoelen te toetsen, dat het Hoogelied, het welk voor veler spotternyen bloot gestaen heeft, in zodanig een licht stelt, dat die spotternyen van zelven moeten vervallen.

Men heeft het naemlyk, volgens den Hoogeerwaerden *Jacobi*, te lezen, niet als een Lied *van*, maer als een Lied *voor Salomo*, לשלמה; dat zo wel *voor* als *van Salomo* kan beteekenen. Het komt dan in, niet als een werk van Salomo, maer als een Dichtstuk van een der Propheten van Salomo's tyd, en door dezen aen Salomo opgedragen. —— Men heeft het verder te beschouwen, als een Zedekundig Gedicht, strekkende wel inzonderheid, om aan Salomo, het onbetamelyke van zyn gedrag, om jonge eerlyke Vrouwen, door vertooning van zyne Koninglyke grootheid en vleiende liefkoozingen in zyne strikken te lokken, en het schandlyke van de Veelwyvery, aan de ene zyde ten toon te stellen, en aan de andere zyde de echte Huwlyksliefde in hare schoonheid naer waerde te verheffen. De Dichtkundige Propheet heeft 'er, naer dit denkbeeld, in 't algemeen, mede bedoeld, ene levendige afbeelding te geven van twee jonge Echte lieden, die elkander getrouw beminnen, elkander alleen bezitten, en, schoon in een geringen staet, echter zeer vergenoegd by de voeding van Vee, en het bouwen van hunne Hoven leven; die in dezen staet meer vreugde genieten dan Koningen en Hofdames. Dit heeft hy ten nadrukkelykste voorgedragen, om dezen en genen te rug te trekken van het voornemen, om zich in de armen van Salomo over te geven, deszelfs liefde met zo vele anderen te deelen, en zich daer door aen het gevaer van menigerlei

Digitized by Google

leie zonden bloot te ſtellen. —— Het Lied, dus beſchouwd, was zeer geſchikt voor den leeftyd van Salomo, en men vind het een leerryk en heilzaem Dichtſtuk te zyn, dat een heiligen Dichter in die dagen zeer wel voegde. De oplettende *Jacobi* is van oordeel, dat deze beſchouwing van dit Lied volkomen beantwoord, aen deszelfs inhoud, welken hy dus kortlyk opgeeft.

„ De eerſte Hoofdperſoon is de SULAMITH, eene dochter van een huis te Jeruſalem, en welker voornaamſte beroep beſtond in het bouwen van den Wyngaard en Tuinery. Deeze word als een Perſoon voorgeſteld, die onlangs aan eenen Jongman getrouwd was, welks beroep was de Veefokkery, en die hier onder den naam van haaren Beminden en Vriend voorkoomt. Men kan dit leeren, uit Cap. I. 6, 7. en Cap. III. 1, 2.

„ Deeze SULAMITH word, van wegens haare levendigheid en ſchoonheid, als eene bevalligſte herderinne aan het Hof van SALOMO bekend, en ten Hove gelokt, om in deszelfs Koninglyke armen overgeleverd te worden. Dog zy verſmaadt de eere van eene Koninglyke Boel te zyn, mitsgaders den prachtigen Hof; zy blyft haaren Beminden getrouw, en wil liever haare Wyngaard en hoven bouwen, en eenen Eigenaar van eenige kudden Vee tot eenen Man hebben, welks liefde zy alleen bezit, dan aan een wellustig Hof woonen, en de wankelbaare liefde des Konings met zoo veelen anderen deelen. Zy is dus een voorbeeld van eene getrouwe Huwelyksliefde, onder Vergenoeginge in eenen Nederigen ſtaat.

„ Men heeft hier wel in acht te neemen, dat SALOMO en de Man van SULAMITH in dit gedicht zeer duidelyk onderſcheiden worden. SALOMO word altyd als een Koning vertoond in de grootſte majeſteit en pracht, terwyl de Beminde van SULAMITH ſteeds in eenen nederigen ſtaat verbeeld word. De overige Perſoonen, die daar in vertoond worden, zyn jaloerſche Hofdames en jonge Dochters van Jeruſalem, benevens een of zommige jonge Mansperſoonen, die haar verzellen. De Schouwplaatſe is de Stad Jeruſalem, en de Hoven daar omtrent".

Naar deze inrichting geeft onze Autheur, in dit Geſchrift, eene doorloopende verklaring van 't verband van dit Dichtſtuk, in deszelfs Letterlyken zin; en ſtelt zyne gedachten den oordeelkundigen ter beproevinge voor. De Eerwaerde *Barkey* heeft de uitvoering zo opmerkenswaerdig geoordeeld, dat hy beſloten hebbe, dit Stukje, uit het Hoogduitsch in onze Tale over te brengen, en deszelfs inhoud der onderzoekinge

Digitized by Google

onzer Vaderlanderen aen te bevelen. Zyn Eerwaerde geeft uitdruklyk te kennen, dat hy, ſchoon hem ſommige byzonderheden wat gedrongen en willekeurig toeſchynen, echter vry ſterk overhelt, om het gevoelen van den geleerden Schryver te omhelzen, en betuigt; „ te wenſchen in dat gevoelen „ verſterkt, of van deszelfs onbeſtaenbaerheid overtuigd te „ worden; waerom hy ook verzoekt, dat een iegelyk, die „ daer toe genoegzaame kennis heeft, deeze gedachten zoo „ ſcherp toetze, als 't hem mogelyk is". — Men zal, hoe vreemd deze verklaring ook velen in den eerſten opſlage voorkome, wel doen, als men, dit geſchrift doorbladerende, de Voorreden van den Eerwaerden *Barkey* inzonderheid oplettend nagaet; wanneer men veelligt gewaer zal worden, dat dit gevoelen, zo wel als dat van vele anderen, over dit Lied, zyne opmerking verdient.

Het komt 'er, gelyk de Heren *Jacobi* en *Barkey* beiden aenduiden, boven al op aen, om ernſtig te overwegen; of de Man van *Sulamith* al of niet van den Koning *Salomo* te onderſcheiden zy? Men ga des na, of het, uit den geheelen inhoud van 't Lied, niet duidlyk blyke, dat de Lief hebber van *Sulamith* nu eens als een *Koning*, en dan weder als een *Herder* inkomt; en wat waerſchynlyker is, dat hier de Koning en de Herder één Perſoon, of twee onderſcheiden Perſoonen zyn?

Verhandeling over het onzondig gebruik-maaken van de Waereld. Door G. FR. MEIER. *Profeſſor in de Philoſophie in Halle, en Medelid der Koningl. Academie der Weetenſchappen in Berlyn. Uit het Hoogduitſch vertaald. In 's Hage by* P. v. Cleef 1774. *Behalven de Voorreden* 144 *bladz. in groot octavo.*

IN deze Verhandeling geeft de oordeelkundige *Meier* een zeer wel beredeneerd antwoord, op de vraag, of een Man van de groote Waereld, die in dezelve moet verkeeren, een onzondig gebruik van die Waereld kan maken? En hy toont, met het beantwoorden der vrage tevens, op ene verſtandige wyze, wat men in acht hebbe te nemen, om zich voor het misbruik te hoeden, en die Waereld onzondig te gebruiken. Men vind in deze bladeren geen norſchen Zedenleeraer, die alle aengename genieting van de Waereld wraekt; doch een, min een zogenoemden luchthartigen Wysgeer, die der menſchelyke driften den losſen teugel viert. Ieder bladzyde getuigt, dat dezelve geſchreven is, door een Man, die de menſch-

lyke natuur, en de omſtandigheden des tydlyken levens, verſtandig gade ſlaende, tevens een diepen indruk heeft van 's Menſchen onwraekbaere verplichting jegens God, den Naesten en zichzelven; en welke, uit dien hoofde, een behoorlyk onderſcheid makende tusſchen goed en kwaed, gebruik en misbruik, onverzetlyk blyft ſtaroogen op 's Menſchen zedelyke verplichting, in 't voorſtaen van een geoorlofd gebruik van de Waereld. — Hy ſchetst ons het gebruik-maken van de Waereld van de kwade en van de goede zyde. Hy overweegt of dit gebruik-maken van de goede zyde op zich zelve onzondig zy, en of het beſtaenbaer zy met 's Menſchen zedelyke verplichting, in alle zyne betrekkingen. Hy toont hoe 't met dit gebruik-maken geſteld moet wezen, als het, op zich zelven onzondig zynde, niet zal aenloopen tegen deze en gene plichten, die de Mensch, als een redelyk en Godsdienſtig ſchepzel, te betrachten heeft.

De Hoogleeraer deelt, in 't voorſtellen van dit alles, eene reeks van lezenswaerdige onderrichtingen mede, waer van dezulken, die in de groote Waereld verkeeren, een nuttig gebruik kunnen maken, om zich, in hunne omſtandigheden, verſtandig en Christelyk te gedragen. Deze onderrichtingen zyn wyders daer benevens van die natuur, dat ze ook voor alle andere ſoorten van menſchen hare nuttigheid hebben, en een ieder in zyne omſtandigheden leeren, hoe hy zich in zyne vermakende uitſpanningen hebbe te beſtieren, om deselven te gebruiken, en ze niet te misbruiken; des de opletende lezing dier Verhandeling alle dienſtig zy. Ter dier oorzake ſchryft de Hoogleeraer ook met recht, ten ſlot van zyn Geſchrift, het volgende.

„ Het hoofdzaaklyke van alle het geene ik tot hier toe, ontrent het onzondig gebruik der waereld beweezen heb, kan insgelyks gezegd worden van alle vermaaklykheden en vrolykheden van alle menſchen van eenen minderen rang. Elke mensch, van welk eenen geringen ſtand hy ook weezen mag, is evenwel altoos gehouden, alle pligten jegens God, jegens zich zelve, en andere menſchen ter uitvoer te ſtellen. Des moet hy zich wachten, dat hy nooit een van deeze pligten krenke; derhalve is aan hem geen ander vermaak, en geene andere verkwikking des gemoeds geoorlofd, dan die hy zich aandoen kan, zonder eenige van deeze zyne pligten te benadeelen. En wanneer hy, die deugdzaam is, zyne rol ook moet ſpeelen onder de nedrigſte omſtandigheden in dit leven; des niet tegenſtaande moet hy wel aan zich, veeltyds, een levendig vergenoegen aandoen; doch altoos en alleen op eene onzondige wyze. "

De

De Vriendſchap met God, beſchouwd door den Eerwaardigen Heer R. JONES. *Uit het Engelsch vertaald. Te Haarlem by* J. Bosch 1774. *Behalven het Voorwerk* 168 *bladz. in groot octavo.*

ONder het denkbeeld van Vriendſchap met God, tracht de Eerwaerdige *Jones* den Lezer in deze bladen op te leiden tot ene nederige en hebbelyke verkeering met God, als het wezen van den Godsdienst, en de bron van redelyk en beſtendig geluk. Hy omſchryft dezelve in dezervoege. „Zy beſtaat in een eerbiedig, ootmoedig, dankbaar, en pligtmaatig gedrag des menſchen, jegens God, en in Gods gunst en welbehagen omtrent den mensch, by wien ook de lieffelyke en ſtreelende bewustheid en overtuiging daar van gevonden worden." — Dit denkbeeld word hier met oordeel uitgebreid en ernſtig aengedrongen.

De Schryver vangt aen met een beſchouwinge van de uitmuntendheid der Vriendſchap in 't algemeen, en boven al van die met God in 't byzonder. Vervolgens doet hy ons opmerken, hoe God zich alleszins, zo in de Natuur als in de Genade, een Vriend van het Menschdom betoont; en dit leid hem ter overweginge van 't geen ons Vrienden jegens God maekt; wat 'er in ons vereischt word, zullen wy van onze zyde Vrienden met God zyn, of waer door wy blyken geven, dat wy van onzen kant Gods Vrienden zyn. Dus de Vriendſchap van wederzyde in derzelver natuur verklaard hebbende, maekt hy 'er zyn werk van, om die Vriendſchap aen te pryzen; zo uit overweging van Gods allerheerlykſte volmaektheden, die een ſtaet van Vriendſchap met hem oneindig wenschlyk maken; als door ene ontvouwing van de voordeelen welken daer uit ontſtaen; dat de Autheur verder aendringt, door enige algemene aenmerkingen over dit onderwerp; die met het voorige ſamenloopen, om ons de voortreffelykheid en het gewicht dier Vriendſchap te doen bezeffen. Hier op gaet hy over om te toonen welke dringende beweegreden 'er tot deze Vriendſchap zyn; en geeft ons te gelyk enige Regels aen de hand, volgens welken wy, op de beste wyze, Vriendſchap met God kunnen houden. Te weten: „wy moeten in de *diepſte nederigheid* voor zyn aengezigt verkeeren; de *bemiddeling* van Christus geſtadig in 't oog houden; hooge en eerbiedige denkbeelden koesteren van de *Voorzienigheid*; een goed gebruik maaken van haare *zegeningen*, overvloedig zyn in werken van *Beestvaardigheid*, en naar groo-

ter

ter maate van *Heiligheid* ſtreeven." — Alle deze aenmerkingen over dit gewichtig onderwerp verdienen ene herhaelde overweging, en zyn indiervoege voorgeſteld, dat ze natuurlyk geſchikt zyn, om een heilzamen invloed te hebben op het hart; waer op de Eerwaerdige *Jones*, in 't beſluit van dit zyn Geſchrift, nogmaels met ene manlyke deftigheid aendringt, onder ene ernſtige beſtraffing van dezulken, die deze Vriendſchap verwaerloozen, met ene opwekkende vermaning, om dezelve te zoeken en aen te kweken.

De uitmuntende Heerſchappy der zeer overvloedige Genade Gods boven de vermeerderde Zonde, aangetoond uit Rom. V: 12—21. en proefkundig bevestigd met Lukas XV: 11—32. Waar by gevoegd is eene Verhandeling over Hand. XXIV: 16. Door H. RITSEMA, *Predikant te Breda. Te Rotterdam by* J. Bosch 1774. *Behalven het Voorwerk 585 bladz. in groot octavo.*

HEt hoofdoogmerk van den Eerwaerden *Ritſema*, in dezen drieledigen bondel, is, de Leer der Rechtvaerdiginge des Zondaers, door het geloof, zonder de werken der Wet, te bevestigen, en het misbruiken dier Leere tegen te gaen. — Dit bedoelende, geeft hy, na ene korte voorbereidende Schets van den inhoud of het redenbeleid des Apostels in zynen brief aen die van *Rome*, en wel byzonder in 't vyfde Hoofdſtuk, vers 12—21, ene uitgebreide Verhandeling, over het laetstgemelde gedeelte van 's Apostels voorſtelling. Den zin dier woorden ontvouwende, doet hy zien, dat dezelven nadruklyk ſtrekken, ten bewyze, dat de Zondaer, niet door verdienſtelyke werken, maer alleen door een geloovig aennemen van Christus, kan, en zeker zal, zalig worden. — Ter nadere opheldering en verſterkinge dier waerheid verdedigt hy zig vervolgens tot het nagaen der gelykenisſe van den verlooren Zoon, door Jeſus Christus voorgeſteld, volgens Luk. XV: 11—32: welke gelykenis de Eerwaerde *Ritſema* in dien zin letterlyk verklaert, geestlyk overbrengt, en gemoedlyk toepast. — Nadien 'er nu menſchen gevonden worden, die deze Leer van Gods genade veranderen in ontuchtigheid, zondigende, om dat zy niet meer onder de Wet, maer onder de Genade zyn, zo heeft zyn Eerwaerde, ter beteugelinge van zulk een misbruik, 'er nog bygevoegd, ene Verhandeling over *Hand.* XXIV: 16. In dit gedeelte ſtelt hy zich voor, om, met het ontvouwen van 's Apostels tael, te toonen

Digitized by Google

nen dat het de zaek van alle oprechte Christenen is, zich zelven, met Paulus, den grooten Voorstander van de Leer der Genade, daer in te oefenen, om altyd ene onergerlyke conscientie te hebben, by God en de menschen; en dus zich zelven te oefenen tot Godzaligheid, en de Heiligmaking na te jagen, zonder welke zy weten, dat niemand den Heer zien zal. —— Ten laetste komt hier nog by een Naschrift, behelzende ene uitbreiding der voorheen verklaerde woorden Rom. V: 12—21; welke van dienst kan zyn, om het beloop der eerste Verhandelinge te gereeder te verstaen.

Zyn Eerwaerde heeft deze onderwerpen, naer 't gewoone leerbegrip onzer Nederlandsche Kerke, voorgedragen; zyne opheldernde aenmerkingen over de bovengenoemde plaetsen oordeelkundig ingericht; alles ten ernstigste ter betrachtinge aengedrongen; en 't geheele Stuk, ten opzichte van de verschillende denkwyzen, die hier omtrent in de Kerk mogen heerschen, met bescheidenheid behandeld; des menschen van verschillende leidingen 's Mans denkbeelden ongekweist kunnen overwegen, en 'er met oordeel een goed gebruik van maken.

Genade als het grootste Voorrecht voor alle Menschen. Als mede de allerbetamelykste Pligten, dewelke een iegelyk (Onbekeerde zoo wel als Bekeerde) raaken. Elk in zyne betrekking voorgesteld: door D. V. ALMONDE. *Gedrukt voor den Autheur, en te bekomen te Amsteldam by de* Erven F. Houttuyn 1774. *Behalven het Voorwerk* 122 *bladz. in groot octavo.*

GEmoedlyke onderrichtingen van een welmenend Schryver, voorgesteld aen Onbekeerden en Bekeerden, ten einde hen op te wekken en aen te moedigen, om de Genade al biddende te begeeren; en, die ontvangen hebbende, God, als hunnen Vader in Christus, lief te hebben, hem dankbaarheid te betoonen, en in alles, als zyne kinderen, (hem Eere gevende,) te gehoorzamen. Alles is zeer oppervlakkig; doch slichtlyk voor hun, die aen soortgelyke Schriften gewoon zyn; zy verlenen wel geen verstandig overtuigende opleiding; maer dienen nog al, om de denkbeelden van Genade en Heiligheid des levens, als onafscheidlyk aen een verbonden, voor te dragen; dat op verschillende wyzen, by onderscheiden soorten van Lezers, zyne nuttigheid kan hebben.

Proe-

Digitized by Google

Proeve van Bybelbloemen door J. PRINS. *Te Leyden by* J. Haſebroek *en* A. Kallewier 1773. *Behalven het Voorwerk* 172 *bladz. in groot octavo.*

DE Verzamelaer dezer Bloemen heeft, als uit de Voorreden blykt, al over vele jaren liefhebbery gehad, om enige Schriftuurlyke aentekeningen te maken, uit het gene hy, zo in openbare Leerredenen als in byzondere geſprekken hoorde, mitsgaders uit het gene hem onder 't lezen opmerkelyk voorkwam; en is thans te rade geworden dezelve door den druk gemeen te maken. Ze behelzen veel al beknopte ophelderingen, leerzame aenmerkingen of gemoedlyke bedenkingen over deze en gene Schriftuurplaetſen, die gemeenlyk met ſtichting nagegaen kunnen worden, en waer uit men verder gelegenheid tot ernſtige overwegingen kan nemen. Van dien aert is, om 'er een voorbeeld uit by te brengen, het geen hy over Pſ. CXIX: vs. 4, 5 en 6 in aenmerking geeft.

„ Hoe meerder en algemeener gelykvormigheid een Christen bezitten mag aan de *Wet der Liefde tot God en den Naaſten*, hoe meerder het zyne ziele met blydſchap vervult, als zynde het naar Salomons uitſpraak *Spr.* XXI: 15, *den regtveerdigen blydſchap recht te doen*; want dien ſpiegel dan inziende en zig daar mede vergelykende, zo vindt hy die Liefde-Wet (immers by aanvang) in zyn harte en gedrag overgeſchreven, 't welk een der groote beloften van het Genade-Verbond is. Ezech. XXXVI. Hy is tog geen Wetbeſtryder, die het Euangelie van Gods genade zoude willen gebruiken tot onbandigheid; menſchen die *Luther* aartig betytelde als *boogmoedige Euangelisten*. Neen, een ſlordige wandel, een ſchraale overeenkomst met die Liefde-Wet, de mistreeden op den weg des Leevens doen hem in tegendeel met beſchaamdheid te rug keeren. — 't Een en 't ander ligt opgeſloten in des Dichters betuiging in den CXIX Pſalm: [HEERE] *gy hebt geboden, dat men uwe bevelen zeer bewaren zal; Och! dat myne wegen gericht werden, om uwe inſettingen te bewaren*: Dan *ſoude ik* (let wel) *niet beſchaemt worden, wanneer ik merken ſoude op alle uwe geboden*. Immers de Godvrugtige Man onderſtelt hier mede, dat hy thans, of voorheen *beſchaamd* by zig zelven geworden waare, wanneer hy naukeurig lettende op *alle* de geboden des Heeren, op de *beide* Tafelen der Goddelyke Wet, zag, dat *zyne wegen niet gericht* waaren geweest naar de reinigheid des Heiligdoms. Hy berustte nogtans niet zoetvoerig in het betuigen en ſpreeken van zy-

Digitized by Google

zyne ongelykvormigheid in deezen, maar onder aankleevinge aan 's Heeren hulpe bleev zyne zucht te gelyker tyd uitgeſtrekt *ter bewaaringe van zyne inzettingen*. Zie daar dan de Print en de Proev van eenen waaren Christen van alle tyden, die gezet is op een geloove, dat door de lievde werkt, daar door zig uitlaat en bekend maakt. Dat Hemelbeeld tog ſtreelt zyn gemoed, als beſeffende, dat Heiligheid hier beneden begonnen Heerlykheid is, terwyl Heerlykheid eens zegenpraalende Heiligheid zyn zal; dat hy wel *Gods aangezicht door* (gelyk ſommigen Pſ. XVII. 15 liefst leezen) *de gerechtigheid* van Meſſias wenſche *te aanſchouwen*, maar ook het doelende, *met Gods beeld daar verzadigd te worden*, gaerne hier in beginſelen wenſche te bevinden en te vertoonen."

Waarſchouwing aan alle regtzinnige Christenen, tegen zekere gevaarlyke Stellingen, voorkomende in de Beſchouwing der Natuur *van den Heer* C. BONNET. *Door* ORTHODOXUS. *Alom te bekomen. In groot octavo* 28 *bladz.*

BOnnet, een Geneefsch Wysgeer, is, als Schryver van de *Beſchouwing der Natuur*, met betrekking tot het Godgeleerde, ter toetſe gebragt door een Rechtzinnigen Nederlander. Dat deze twee eenſtemmig in de Leer zouden zyn, was niet te wachten; dan dit is 't minſte. 'Er openbaert zich eene grooter zwarigheid. *Orthodoxus* vind hier gevaerlyke dooling en, en zulks dringt hem zyne Landsgenooten daar tegen te waerſchuwen. —— Braef gedaen, zo 't in oprechtheid geſchied! —— 'Er zyn, volgens onzen Autheur, in dat Geſchrift ſtellingen, welker valſchheid hy uit de Bovennatuurkunde, de Rede en de Openbaring kan aentoonen, en wel zodanigen, die, by afleiding, gevaerlyke gevolgen hebben. —— Ziet daer de achting van *Bonnet*, als Bovennatuurkundige, als Redeneerkundige, en als een Christen in gevaar. —— Doch zou het inderdaed zo zyn? Hebben de hoogachters van den Geneefschen Wysgeer dermate voor hem te vreezen? —— Tot nog toe niet, naer 't ons voorkomt. —— Men leze, zo men 't der moeite waerdig oordeelt, dit Geſchrift, zie *Bonnets* Beſchouwing zelve in; en men zal, onpartydig te werk gaende, wel dra beſpeuren, dat onze Rechtzinnige Nederlander de tael van den Wysgeer dikwerf niet wel verſtaet; dat hy meermaels Wysgerige ſpreekwyzen op een Godgeleerden trant verklaert; en 'er langs dien weg haetlyke gevolgen uit afleid, die 's Mans ſtellingen gevaerlyk doen voorkomen, hoewel

ze

ze 't inderdaad niet zyn; schoon ze niet in alle deelen mogten overeenkomen, met de Leer onzer Nederlandsche Kerke; waer van men in byzondere stellingen verschillen kan, zonder juist gevaerlyke dwalingen te hebben.

De Proselyt door F. A. FIDLER. *Naar den vyfden druk. Uit het Hoogduitsch vertaald. Twee Deelen. Te Amsterdam by* A. D. Sellschap *en* P. Huart 1774. *In groot octavo.*

ZO iemand lust heeft om de Roomsche Kerk, in hare Leer, Instellingen en Gebruiken, van de haetlykste zyde te beschouwen; of indien hy vermaek schept in 't nagaen van de verschillen tusschen de Protestanten en de Roomschgezinden, zo als ze ten sterkste gedreven worden; die kan in deze Papieren van den Proselyt ten overvloede te recht geraken. De eertyds Roomsche Priester, en nu Euangelisch Luthersche Hoogleeraer, *Fidler*, is, uit hoofde van deze zyne veranderde omstandigheden, natuurlyk zeer geschikt, om dit onderwerp met vuur te behandelen. Zyne ondervinding en oefening, benevens de tegenstand van zommige Roomsche Schryveren, loopen samen, om dat vuur levendig te houden; en overeenkomstig hier mede ontdekt zich in deze Schriften een yverig Tegenstander der Roomsche Kerke, die 't 'er emstig op toelegt, om Proselyten te maken. Doch zyne schryfwyze komt ons wat sterk voor, om invloed op party te hebben; als zynde meer geschikt, om de gemoederen op te hitsen, dan in te nemen.

De gemaskerde Briefschryver ontmaskerd. Door C. DE MOL, V. D. M. *te Oostcappelle in Walcheren. Te Middelburg by* P. Gillisen. *In groot octavo, behalven de Voorreden, 119 bladzyden.*

ENe gelimiteerde Approbatie, in naem van de Bestierders der Walsche Kerke te *Veere*, verleend, op de uitgave der *Bede-Uuren* van den Eerwaerden *J. de Estor*, in zyn leven Leeraer in de Walsche Gemeente te *Middelburg*, heeft deszelfs Schoonzoon, den Eerwaerden *de Mol*, aenleiding gegeven, om dat Geschrift vergezeld te doen gaen, van eene *Aanmerking over het Aanhangsel van de Veersche Approbatie.* Hier op heeft een ongenoemd Schryver, in de Fransche Tael, het licht doen zien, een *Brief van een Vriend in Zeeland aan*

een

Digitized by Google

een Vriend in Holland, over deze Aanmerkingen van *Do. de Mol*. Zyn Eerwaerde heeft vervolgens dien Brief in 't Nederduitsch overgezet, en benevens de *Approbatie*, met de daar op gemaakte *Aanmerking*, gevoegd voor een Geschrift, het welk ten tytel heett, *de gemaskerde Briefschryver ontmaskerd, of de hervormde Leer van Gods Wraak en Wraakvorderende Geregtigheid nagespoort, opgeheldert en verdedigt.* Men kan, uit het beloop dezer dus verenigde Papieren, genoegzaem afnemen, dat het artykel van Gods Wraak en Wraakvorderende Gerechtigheid hier boven al in aenmerking komt. Eene sterke uitdrukking van den Eerwaerden *de Estor*, in 't beschryven van Gods Wraekoefening, gaf gelegenheid tot de gelimiteerde Approbatie; de Eerw. *de Mol* klachtig vallende over de Approbatie, poogde de Fransche Briefschryver de onrechtmatigheid dier klachte aen te toonen; en daer op heeft de Eerw. *de Mol*, zyne klachten rechtvaerdigende, den Franschen Briefschryver behandeld als iemand die het opgemelde Artykel loochent; dat is, in den zin, zo als de Eerw. *de Mol* het verstaet.

Het Belang der Maatschappye in het beteugelen van den Kindermoord, briefswyze voorgesteld, door S. M V. D. *Te Leeuwarden, ter Drukkerye van* H. A. de Chalmot 1774. 91 *bladz. in groot octavo.*

IN de Verhandeling van den Hooggeleerden Heer CAMPER, over de tekenen van leven en dood in Nieuwgeboorene Kinderen, waar van wy onlangs onze Leezers verslag gedaan hebben, wordt deeze volgende redeneering over den Kindermoord gevonden: „ Maar, waarom grouwelstuk? Legt de Maatschappy wel zoo veel gelegen aan die misdaad, als aan die van Manslag of Moord? De Moeder, het is waar, beneemt het leven aan een Kind, maar in welk geval, en aan wiens Kind? Zy doet het in de vervoerendste van alle driften, en verdelgt dat Kind, het welk, door den Vader verlaaten, aan haar zelve alleen behoort! *Zy misdoet alleenlyk aan zich zelve, en niet aan de Maatschappye!* Zy misdoet aan dien God, die zelf misdaaden vergeeft; wanneer zy door een oprecht berouw gevolgt worden! enz.". — De Wel Eerwaerde Schryver van deeze Verhandeling, die van zich zelven getuigt, niet te behooren onder die Geestelyken, *welke altoos yveren om te straffen*, meent dat uit dit zeggen volgt, dat de Maatschappy dan ook geen belang heeft, in 't straffen van deeze misdaad, ja zelfs, dat het om der Maatschappye wille niet noodig is;

Digitized by Google

dat men dezelve te keer gaat. De Auteur wil wel deeze gevolgen den Hoogleeraar niet opdringen; indien hy dezelve niet voor zyne rekening neemt; dog dit blyft volgens hem zeker, dat deeze gevolgen natuurlyk uit deeze ſtelling voortvloeijen. Zyn oogmerk is daarom te bewyzen, dat zodanig eene misdaadige misdoet tegen de Maatſchappy, dat deeze 'er belang in heeft, en dat de Kindermoord, om der Maatſchappy wille alleen, zoude verdienen geſtraft te worden. — Deeze Verhandeling is in vier Brieven verdeeld: in ieder wordt voornamentlyk een byzonder ſtuk betoogd. — In den eerſten Brief is 't onderwerp, dat ieder Mensch een Lid is der Maatſchappy, en tot haare algemeene welvaart het zyne toebrengt: waar uit hy dan beſluit, dat ieder Kindermoord de Maatſchappy van een Lid berooft, van het welk zy nuttige dienſten verwachten konde. — In den tweeden word getoond, dat het van belang is voor de Maatſchappy, dat haare Leden deugdzaam zyn. — In den derden bevestigt hy, dat al 't geen van de Ondeugd in het algemeen, in den IIden Brief, gezegd is, van den Kindermoord in 't byzonder waar is; dat is, dat hy eenen nadeeligen invloed heeft op het geluk van haar, die 'er zich aan ſchuldig maakt, en dat deeze ongelukkige daar door een ſlechter Lid voor de Maatſchappy wordt. — Hier wordt tevens bygebragt, dat 'er veele voorbeelden zyn, waar in de Moeders, met opzet en overleg, de Kinderen omgebragt hebben. — De vierde Brief dient om te toonen, dat de misdaad van Kindermoord, om de Maatſchappy alleen, behoorde geſtraft te worden; dewyl elk ondeugd nadeel aan haar toebrengt. — Tegen de Vondelinghuizen merkt hy aan, dat men niet overal en op alle plaatzen dezelve oprichten kan: dit zoude ook niet in ſtaat zyn, van den Kindermoord geheel voor te komen. — De Auteur kan ook zyne toeſtemming niet geeven, om de twee volgende Vraagen met Ja te beantwoorden. De eerſte is of eene Kinder-moordenaares meer misdoet, dan iemand, die zich zelven voorbedachtelyk het leeven beneemt? en die men zonder eenige ſtraffe dagelyks met luister ziet begraaven; wordende kwanswys beſchouwd als iemand, die van zyne Zinnen beroofd was. De tweede is, of 't Verſtand van zulk eene ongelukkige Moeder niet even zo zeer, zo niet meer, verbysterd is, dan dat van eenen, die zich voorbedachtelyk en moedwillig het leeven beneemt? Waarom verdienen zy dan geene gelyke verſchooning? — 's Mans ſchryfwyze is duidelyk, vloeijend en krachtig; en de zaak, welke hy beweert, is goed; dog wy gaan over om te zien, hoe de Heer CAMPER de tegen Hem gemaakte gevolgen beantwoordt.

Ge-

Digitized by Google

Gedagten van PETRUS CAMPER, *over de Misdaad van Kindermoord; enz. dienende tot Antwoord, op de ongegronde Aanmerkingen van den Wel Eerw. en zeer Gel. Heere* S. M. V. D. *Te Leeuwarden, ter Drukkerye van* H. A. de Chalmot, 1774. *66 bladz. in groot octavo.*

IN 't begin van deeze Verhandeling, geeft de Hoogeleerde Heer CAMPER zyne verwondering te kennen, over den Inhoud van de vier Brieven, en de gevolgen, die de Schryver 'er van tegens hem gemaakt heeft. Volgens den Hoogleeraar, heeft de Auteur van die Brieven de woorden van hem mis gevat. De Heer CAMPER betuigt 'er verre van daan te wezen, van de onkuischheid te willen beschermen, en den Kindermoord te wettigen. Hy vindt zich daarom genoodzaakt zyne eer te verdeedigen, door 't klaarder uitleggen van zyne gevoelens. Zyn oogmerk in de Gerechtelyke en Geneeskundige Verhandeling is geweest, den Rechter zekerheid te bezorgen, in het bepaalen der straffe, en om de Kindermoorderessen, zo veel mogelyk, in billykheid te verdeedigen, en eindelyk, van die geene die onder vermoeden van Kindermoord lagen, wanneer de Longen van zodanige Kinderen zonken, geheel vry te spreeken; laatende het dryven der Longen, als onderhevig aan eenige uitzonderingen, onzeker. —— Door *de Maatschappy* verstaat hy derzelver *veiligheid*. —— Over de straffen denkt hy met HUGO DE GROOT, dat dezelve *tot oogmerk hebben 't welzyn des schuldigen*, of *het voordeel van dezulken, welken 'er aan gelegen was dat die misdaad niet geschiedde*, of *wel het nut van allen in het algemeen*. —— Verder oordeelt hy met den beroemden VATEL, dat de straffen eenigly ingerigt zyn, om zekerheid te bezorgen aan den Staat, en aan alle Inwooners: *dat ze niet verder moeten uitgestrekt worden dan die* ZEKERHEID *vereischt*. —— 't Is in geenen deele 't oogmerk geweest, van den Hoogleeraar te willen beweeren; dat de zamenleeving niet een Lid verliest, als 'er een vermoord wordt. —— Maar dat het welweezen der misdaadige door de doodstraffe behartigt worde, ontkent hy; dog dit heeft in alle doodstraffen plaats. —— De 2de Vraag is, of die straffe is in voordeel van die 'er onmiddelyk belang by hadde, *dat de misdaad niet geschiedde?* Voorzeker neen, antwoordt hy, want het Kind is reeds dood; dog dit heeft wederom ook plaats in den manslag. —— De 3de Vraag is, of 'er de nuttigheid en het welzyn der Maatschappy wel aangelegen legt? Hier op antwoordt de Hoogleeraar tweeledig. Voor zo verre het straffen derzelver

Digitized by Google

zekerheid en veiligheid betreft, geenzints; maar wel, voor zoo verre de hoope van een Lid te gewinnen, in de zamenleeving, hier door vernietigd wordt; dog die hoop wordt minder, als men in aanmerking neemt, dat van de 32 Kinderen gemeenlyk 20 ſterven voor dat zy huwbaar zyn, en 'er maar 12 overig blyven.

De gedachten van den Schryver zyn dan, dat men genoeg door andere middelen, zonder tot de doodſtraffe te koomen, voor de veiligheid en zekerheid der Maatſchappy, in dit geval, zoude kunnen zorgen, voor 't overige is 't in geheel niet het gevoelen van den Hoogleeraar, dat de Kindermoord geene misdaad is, hy noemt ze een gruweldaad, houdt ze zekerlyk ſtrafbaar, en oordeelt zelfs 't ſtraffeloos laaten 'er van nadeelig. —— 't Voornaam oogmerk van den Auteur is geweest, om deeze misdaad voor te komen, en daar toe heeft hy, als nuttig, aan zyne Landsgenooten de Vondelinghuizen aangepreezen. —— Hy geeft verder nog eenige bedenkingen over de Vondelinghuizen, en keurt niet af 't oordeel van ſommigen, dat 't niet noodig zoude zyn in ieder Stad of Dorp, een Vondelinghuis op te richten; alzo men ſlegts behoorde verlof te geeven dat de arme Dogters, die in onecht kraamden, zonder navraage, de Kinderen overgaven aan de Armebezorgers. — Handelende over de oorzaak van den Kindermoord, merkt hy op, dat de jonge Dogters in de vervoerendſte van alle Driften, in *wanhoop* naamelyk, en wel alleen de *Arme*, dat grouwelſtuk pleegen: en dat zy, even daarom, verdienen of zachter behandeld of in die misdaad voorgekomen te worden. Maar nimmer heeft hy beweerd, dat, niet een enkele reize, iemand ontaard genoeg zoude kunnen zyn, om een Kindermoord te doen, in weerwil van een Vondelinghuis.

Wy oordeelen genoeg gemeld te hebben, om onze Leezers in ſtaat te ſtellen, een denkbeeld te maaken van dit verſchil. De woorden, *zy misdoet alleenlyk aan zich zelve, en niet aan de Maatſchappy*, zyn op zich zelve in 't afgetrokkene genomen ſterk, en ſchynen meer uit te drukken dan de Hoogleeraar heeft willen te kennen geeven; dog daarom is 't noodig dezelve in haar verband, met 't oogmerk van de Verhandeling, en de daarin voorkomende denkenswyze te vergelyken: en als dan blykt het, dat de Heer CAMPER geenzins daar in beweert, dat *de Maatſchappy geen belang heeft, in 't beteugelen van den Kindermoord.*

De Auteur maakt verder verſcheide Aanmerkingen over den Zelfmoord, welke verdienen nauwkeurig nagegaan te worden. —— Hier op volgen twee Proeven, over de inblaazing

der

Digitized by Google

der lucht in de Longen van Kinderen, die dood ter wereld gekomen zyn, 't welk de Auteur in de meergemelde Verhandeling meende, dat niet gemakkelyk geſchieden konde; dog door gedaane Proeven is hy van 't tegendeel overtuigd geworden: deeze Proeven worden hier nauwkeurig beſchreven, en bevestigen zeer duidelyk, dat men de lucht blaazen kan in de Longen van waarlyk dood geboorenen: hierdoor is 't zeker, *dat het inblaazen in de Longen het erfrecht kan twyffelachtig maaken.*

Wiskundige beſchouwing van een hellend Water-Scheprad, nieuwlings door den Heere A. G. ECKHARDT *in 's Hage uitgevonden. Door* H. ÆNEÆ, *A. L. M. Ph. Dr. en Lid van het Genoodſchap der Weetenſchappen te Vlisſingen. Te Amſterdam, by* G. Warnars 1774. *Behalven de Voorreden* 34 *bladz. in groot octavo.*

ER zyn, gelyk de Liefhebbers der Waterwerktuigkunde weeten, zedert het Jaer 1771, toen de Heer *Eckhardt* zyne uitvinding van een hellend Water-Scheprad openbaarde, zeer verſchillende gevoelens over deszelfs nutheid, boven het gewoone Scheprad ontſtaan. Zommigen hebben het zelve als zeer voordeelig ten ſterkſte aangepreezen; anderen oordeelden dat het op den duur aan meerder zwaarigheden onderworpen zou zyn; en eindelyk heeft het ook niet aan dezulken ontbroken, die beweerden, dat het gewoone Scheprad van ongelyk beter uitwerking was. Deeze verſchillende oordeelen hebben, onder anderen, de oplettendheid van den Heer *Æneæ* gaande gemaakt, om dit Stuk bepaaldlyk te onderzoeken; en onzydig na te ſpooren, wat de Theorie hier omtrent aan de hand geeft, zo ten opzichte van de voordeelen, die 'er natuurlyk uit te wagten zyn, als ten aanzien van de zwaarigheden, waar aan deeze uitvinding blootgeſteld is; en wat de Praktyk desaangaande leert. In zyne Theoretiſche beſchouwing gelukkig geſlaagd zynde, en zig vleiende dat de Praktyk hem verder overtuigende proeven zal verleenen, heeft hy beſlooten zyne aanmerkingen over dit onderwerp gemeen te maaken, om het nut deezer uitvindinge te doen zien, en dezelve tot eene meerdere volmaaktheid te brengen. —— In het tegenwoordige Stukje, hier toe betrekkelyk, bepaalt hy zig tot het ontvouwen van twee voordeelen in het werktuiglyke zamenſtel zelve; die natuurlyk geſchikt zyn, om de uitwerking van het hellend Water-Scheprad, boven die van 't ge-

Digitized by Google

woone Scheprad te begunstigen: alzo, volgens deeze nieuwe uitvinding, de as van 't werktuig zelfs diep onder 't buitenwater geleid kan worden; en de binnenste rand des opleiders van het nieuwe Rad onbeweegbaar blyft; waar van de voordeelen in dit Geschrift, met nevensgaande opheldrende Platten, wiskundig ontvouwd worden. Verder is des Autheurs oogmerk, in een volgend Stukje, eenige andere voordeelen aan te wyzen; en tevens te toonen, wat men te denken hebbe van de zwaarigheden, aan welken dit nieuwe Rad boven het oude onderhevig mogt zyn; en door hoedanige middelen men dezelven zou kunnen wegneemen, of ten minste maaken, dat zy zeer weinig invloeds zouden hebben. Dit alles staat de Heer *Æneæ* eindelyk te besluiten met een derde Stukje, behelzende echte proefneemingen, en berigten, uit eene bestendige en aanhoudende ondervinding opgemaakt. — 't Is te wenschen, dat de Autheur, wiens Theorie gunstig voorkomt, zyne denkbeelden door de Praktyk beantwoord zal zien; of dat ten minste hier door een einde aan dat geschil gemaakt mag worden.

Kort Begrip van alle Weetenschappen en andere deelen der Geleerdheid. Door J. G. SULZER. *Professor, en Lid van de Koningl. Acad. der Weetenschappen te Berlyn. Uit het Hoogduitsch, volgens den derden veranderden en vermeerderden Druk, vertaald. Te Amst. by* H. W. de Bruyn. *Behalven de Voorreden* 258 *bladz. in groot octavo.*

DE Hoogleeraar *Sulzer* bedoelt, in dit Kort Begrip, geen beknopt onderwys van alle Weetenschappen; hier toe was dit bestek zeker te klein: maar hy heeft zig voorgesteld, een algemeen verslag te geeven, van derzelver onderscheiden natuur, mitsgaders derzelver verschillende nuttigheid te ontvouwen, en tevens eenigermaate onder 't oog te brengen, hoe ver men in ieder Weetenschap gevorderd zy, en wat men van derzelver verdere voltrekking zou mogen hoopen. — Dit uitgebreide onderwerp, dat van eene algemeene nuttigheid is, als eene ligt bevatbaare doorloopende beschouwing der Geleerdheid insluitende, heeft onze geleerde Schryver met zeer veel oordeel behandeld. Ieder Hoofdweetenschap wordt, in derzelver voornaamste deelen, nagegaan, met opzigt tot de byzonderheden waar omtrent dezelve werkzaam is; ten aanzien van het nut, dat 'er de Maatschappy uit trekken kan, wanneer dezelve naar den eisch beoefend wordt; en met betrek-

Digitized by Google

trekking tot den trapswyzen voortgang die 'er 't Menschdom in gemaakt heeft, en verder zou konnen maaken. Men ziet dus, als met een opflag van 't oog, waar toe ieder Weetenschap strekt; en hoe verschillende neigingen min of meer beter geschikt zyn, tot het beoefenen van verschillende Weetenschappen. Men ontdekt te gelyk, dat die Weetenschappen, voor welken wy geene neiging hebben, egter ook van eene weezenlyke nuttigheid zyn, en met vrugt beoefend kunnen worden, door zulken, die 'er beter toe geschikt zyn dan wy. — Indien men, naar zodanig eene leiding altoos zyne Studien inrigte, en dit wel in agt name, zou men, aan de eene zyde, grootere vorderingen maaken, dan men nu, veel al, door eene uitgebreide verwarde oefening doet; en, aan de andere zyde, het niet wraaken, dat zommigen het op eene zekere Weetenschap toeleggen, die niet naar onzen smaak is. — Men wordt daar benevens, ten opzigte van iedere Weetenschap, welke men voor zig verkiest, gewaar, wat nog aan derzelver volmaaking ontbreekt, en waar omtrent ieder zig, in 't beoefenen deezer Weetenschap, boven al heeft te bevlytigen; dat, in de kennis van derzelver trapswyze vordering, tot eene dienstige aanspooring ten verderen voortgang kan strekken. — Wanneer de Jeugd, en kundige Leermeesters, die de Jeugd onderwyzen, zodanig een gebruik van dit Geschrift maakten, zou men 'er natuurlyk gewenschte vrugten van te gemoet mogen zien.

De Hoofdweetenschappen indezervoege alhier voorgedraagen zyn de volgende. (1.) De Philologie of Taalkennis. (2.) De Geschiedkunde. (3.) De Konsten en Wetenschappen. (4.) De Wiskunde. (5.) De Natuurkunde. (6.) De Wysbegeerte. (7.) De Rechtsgeleerdheid; en eindelyk (8.) de Godgeleerdheid. De byzondere Weetenschappen, welken onder ieder deezer Hoofdverdeelingen behooren, worden in eene geregelde orde voorgesteld, die elk oplettende gemaklyk nagaan kan. — Neem, by voorbeeld, de *Wiskunde*.

Deeze houdt zig, in alle haare deelen, enkel met zulke dingen bezig, die van de uitmeeting der Grootten afhangen. Dus is 'er, in de eerste plaatse, eene *Algemeene Wiskunst*, die de Grootte alleen beschouwt in zo ver zy een getal uitmaakt; welke tweeledig is, als bestaande uit de *Arithmetica* of *Rekenkonst* en de *Analysis* of de *ontbindende Stelkunde*. Vervolgens beschouwt zy de Grootte in de uitspanning, en dan wordt zy genaamd de *Geometria* of *Aardmeetkonst*, die weder onderscheiden is, in de *gemeene* of *Euclidische* en de *hoogere Aardmeetkonst*. — Tot dus ver houdt zy zig enkel bezig met

Digitized by Google

denkbeeldige dingen, en men noemt haar de *zuivere Wiskonst*; dan dezelve is hier aan niet bepaald; zy vereenigt zig met de Natuurkunde, en ſtrekt zig uit tot de werkingen der Natuure zelve, wanneer zy den naam verkrygt van de *vermengde Wiskunde*. Deeze ſlaat gade de veranderingen, die, door de beweeging, in de Natuur geſchieden; ten welken opzigte zy den naam draagt van de *Mechanica* of *Werktuigkunde*, die zich, ten aanzien van de vaste lichaamen, verdeelt in de *Statica* en *Dynamica*, of *Weeg*- en *Kragtkunde*. Doch hier toe heeft men ook, ten opzigte van de vloeibaare ſtoffen, te betrekken, de *Hydrodynamica* of *Waterkragtkunde*, (waar onder begreepen is, de *Hydrostatica* of *Waterweegkunde*,) en de *Aërometrie* of *Lugtkragtkunde*; en meer dergelyken, die omtrent ſtoffen, welken ter beweeginge ſtrekken, in aanmerking kunnen komen. Verder heeft deeze Wiskunde ook haare betrekking tot het licht; welks verſchynſels gelegenheid gegeeven hebben, tot veelerleie uitmeetingen en berekeningen, waar uit het *Optiſche* of *Gezigtkundige* gedeelte der Wiskonſte ontſtaan is: onder 't welke behoort de *Dioptrica* of *Doorzigtkunde*, met de *Catroptica* of *Spiegelkunde*; en waar toe ook de *Perſpectiva* of *Vergezigtkunde* gebragt moet worden. Wyders komt hier nog het Vuur in aanmerking, met opzigt tot het berekenen van deszelfs beweeging, kragten en werkingen; waar uit de *Pyrometrica* of *Vuurkragtkunde* ontſtaat, en tot welke de *Pyrotechnie* of *Vuurwerkkunde* behoort. Hier by komt, ten laatſte nog de *Astronomie* of *Sterrekunde*, met de daar aan verbondene *Chronologie* en *Gnomonica* of *Tydreken*- en *Zonnewyzerkunde*. —— Ieder deezer onderdeelen der Wiskunde, (die, gelyk de Hoogleeraar verder aanmerkt, nog zeer vermenigvuldigd kunnen worden, door ook andere onderwerpen in berekening te brengen, en zulks als byzondere Weetenſchappen te behandelen,) worden hier, als boven aangeduid is, onderſcheidenlyk voorgedraagen. En om den Leezer een klaarder denkbeeld van des Autheurs handelwyze in deezen te geeven, zullen wy uit dit gedeelte nog overneemen, 't geen hier, raakende de *Sterrekunde* enz. gemeld wordt; waar uit men 's Mans manier van voorſtellen genoeg kan nagaan.

„ Het allergewigtigſte, zwaarſte en uitgebreidſte gedeelte van de vermengde Wiskunde maakt de *Astronomie* of *Sterrekunde* uit. Haar doel is om de beweging des hemels en van het geſtarnte op het naauwkeurigſte te doorgronden, op dat men in ſtaat zy om den ſtand van elke ſtar, voor elk opgegeeven tydperk, het zy verloopen, tegenwoordig of toekomend,

Digitized by Google

mend, op het naauwkeurigſte te bepaalen. Daar zyn echter tweederlei wegen om dit doel te bereiken. De eerſte door waarneemingen, de andere door mechaniſche berekeningen. Waar uit eene tweeledige Astronomie ontſtaat. Wy zullen aan de eerſte den naam van de *Spheriſche Astronomie* geeven, de andere de *Mechaniſche Astronomie* noemen.

„ De *Spheriſche Astronomie* vestigd haare berekeningen van den ſtand der ſtarren op waarneemingen. Zy toont derhalven eerst, hoe en door welk werktuig men den tegenwoordigen ſtand van een ſtar moet waarneemen, en beſchryft de middelen, waardoor men haare plaats aan den Hemel duidelyk kan opgeeven. Verder toont zy, hoe men uit de waarneemingen van veele jaaren en zelfs van veele Eeuwen, zich de loopbaanen, welke de Planeeten aan den hemel beſchryven, op het welfſel van den hemel kan voorſtellen, en eindelyk hoe men uit de ſnelheid van den loop door de ondervinding bekend, uit de duidelyke voorſtelling der baan op de vlakte des hemels, den ſtand der Planeeten voor elken tyd kan berekenen. Dit zelfde toont zy ook van de algemeene beweging des hemels en der vaste ſterren. Deeze is haare voornaamſte verrichting. Hier door neemt zy echter gelegenheid om zodanige gebeurtenisſen als zich aan den hemel door den loop der ſterren opdoen, gelyk de Eclipſen, het af- en toeneemen der maan, de verandering der dagen en nachten en de ſaiſoenen enz. te verklaaren, en derzelver tyden en eigenlyke grootheid te bepaalen. Eindelyk bepaalt zy ook de afſtanden der ſterren van de aarde of van elkander, en haare grootte.

„ De Spheriſche Astronomie is eene van de alleroudſte wetenſchappen, en ſchynt ras na de algemeene overſtroming, in de chaldeeuwſche en arabiſche landſchappen haar begin genomen te hebben. De oude Egyptenaars hadden eene tamelyke kennis van dezelve. De Grieken kreegen ze iets laater, en *Thales* zal de eerſte Griek geweest zyn, die eene verduistering met eenige zekerheid heeft konnen voorzeggen. De Grieken echter bragten deeze wetenſchap tamelyk ver. Zy kenden de langte van een jaar of van den omloop der Zon tot op weinige minuten, en zouden mogelyk daarin zo ver gekomen zyn, als de nieuweren, wanneer zy de werktuigen tot de waarnemingen, en inzonderheid de verrekykers gehad hadden. Zederd het verval der wetenſchappen onder de Grieken, hebben de Arabiers en Saraceenen dezelve voortgezet, en in de westelyke landen van Europa overgebragt. Na de herſtelling der wetenſchappen hebben zich de Italiaanen, maar inzonderheid de Duitſchers, waar onder *Copernicus*, *Kepler*

en *Hevelius* de voornaamſten zyn, ten opzichte van deeze wetenſchap, ongemeen verdiend gemaakt, welke eindelyk door de Franſchen en Engelſchen de tegenwoordige volmaaktheid heeft bereikt. Zy is heden ten dage zo ver gevorderd, dat de bewegingen der vaste Sterren, der zon en der maan met zeer groote nauwkeurigheid konnen bepaald worden. De Theorie van de andere Planeeten is iets minder volmaakt, evenwel zo, dat men, op weinig minuten na, den tyd kan bepaalen, waarin zy op zekere bepaalde plaatſen des hemels zullen ſtaan. Alleenlyk de loop der Komeeten kan nog geheel niet met eenige gewisheid bepaald worden, dewyl zy zelden waargenomen, en telkens maar een klein gedeelte van hunne loopbaan kan bemerkt worden.

„ De *mechaniſche Astronomie* leert den loop van het geſternte door ſluitredenen uit de dadelyke bewegingen en krachten in het waereldgebouw opmaaken. Zy toont dus eerſt, welke krachten in de Natuur voorhanden zyn, waar door alle Planeeten worden voortgedreeven; hieruit berekent zy de ſnelheid, waarmede ieder in zyne loopbaan voortloopt, zy overweegt de hinderpaalen, die zy, door vreemde krachten, welke hunnen loop veranderen, op hunnen weg aantreffen, en daaruit word eindelyk de ſtand van ieder ſtar, op ieder gegeeven oogenblik van den tyd berekend.

„ Deeze verheevene wetenſchap is geheel eene uitvinding van nieuwere tyden, en men is dezelve aan het vermogende vernuft van den grooten *Newton* verſchuldigd. *Kepler* echter, een ongemeen ſcherpzinnige geest, heeft den weg daartoe gebaand, en de grondſtellingen ontdekt, waarop *Newton* voornamelyk heeft gebouwd. Zedert *Newton* hebben verſcheidene groote mannen deeze wetenſchap nog hooger gebragt, en de aanwas, van de *Analyſis*, de *Dynamica* en de *Spheriſche Astronomie*, heeft dezelve in ſtaat geſteld, om verſcheidene dingen nog nauwkeuriger te bepaalen. Thans is dezelve zo hoog opgeklommen, dat haare bepaalingen zekerder zyn, dan die welke de andere Astronomie geeft. Zy levert tevens een tamelyk duidelyk inzicht in het verwonderenswaardige Mechanismus, waardoor de groote waereldligchaamen, die in hunnen loop zouden ophouden, onderhouden worden; en weegt, als op eene ſchaal, de verbaazende ligchaamen der ſtarren tegens elkanderen af.

„ De Astronomie heeft eene menigvuldige en zeer gewigtige nuttigheid. Eerſtelyk, verkrygt men door haar eene juiste berekening van den tyd of van de jaaren, tot gemak van het burgerlyke leven in de Historie, ook dienen de berekeningen

der

der Eclipſen om verſcheidene tydperken der oude gefchiedenis vast te ſtellen. Ten tweeden, is de Astronomie de wezenlyke grondſlag van de geheele aardbeſchryving, dewyl door hunne hulp alleen de figuur en grootte des aardbodems, en van groote landen, de ligging der plaatſen en haar afſtand van elkanderen kan bepaald worden. Ten derden, is op de Astronomie de veiligheid van de geheele ſcheepvaart op de ruime waereldzee gevestigd. Want alleen door haar kan de ſchipper op zee weeten waar hy is, hoe ver hy van de plaats zyner afreis, of van het doel zyner vaart, of van eene gevaarlyke en bekende klip is. Dit alleen was toereikend om de zeevarende Volken van Europa over te haalen, de geleerden door groote pryſen ter uiterſte verbetering van de Astronomie aan te moedigen.

„ Van de Astronomie zyn nog drie andere gedeelten der vermengde Wiskunde afkomſtig. De wiskundige *Aardbeſchryving*, de wiskundige *Tydrekening*, en de *Gnomonica*. De Aardbeſchryving bepaalt de figuur en grootte, zo wel van de aarde in het algemeen, als van derzelver verſcheidene gedeelten; zy toont, hoe de eigenlyke ligging van elke plaats door Astronomiſche waarneemingen moet bepaald worden, hoe men zo wel van de aarde in 't algemeen, als van derzelver byzondere deelen juiste landkaarten kan vervaardigen, en eindelyk leert zy, hoe een ſchip op zee moet geſtuurd worden, opdat het den rechtſten weg naar een voorgeſteld doel loope, en hoe op de zee de langte en breedte eener plaats, volgens waarneemingen moet berekend worden.

„ Het nut van deeze weteuſchap blykt uit de beſchryving van haaren inhoud. Waarſchynelyk hebben de oude Phenicíers den grondſlag tot dezelve gelegd, van welken zy tot de Grieken is gekomen. Dewyl zy echter alleenlyk van de volmaaktheid der Astronomie afhangkelyk is, kon zy niet volmaakter worden, dan deeze weteuſchap was. Daarom moet zy haare tegenwoordige volmaaktheid aan de nieuwere tyden dank weeten. By het vervaardigen der Landkaarten van groote landen zou nog veel konnen verbeterd worden; want de tegenwoordigen zyn zodanig geſteld, dat men de afſtanden der plaatſen daarop door geenen maatſtaf kan afmeeten, de gewoone tekeningen der landkaarten wyken te veel af van de waare figuur der grootere landen; behalven dat mist de Aardbeſchryving nog eene toereikende menigte van waarnemingen, waardoor de landkaarten eene grootere juistheid zouden verkrygen. Ten aanzien van de bepaaling der langte van de plaatſen ter zee, zou ook nog veel te verbeteren weezen, het

geen

Digitized by Google

geen echter niet zo wel van de Aardbeſchryving als van de Astronomie moet voortkomen.

„ De *wiskundige Tydrekening* is eene toepaſſing der Astronomie op de bepaaling en berekening des tyds en de vervaardiging der Almanakken. Zy handelt over de langte van het Jaar en deszelfs verdeeling in Maanden, Weeken en Dagen, en toont hoe de gewigtigſte Astronomiſche gebeurtenisſen, het af- en toeneemen der dagen, de ſtand der Planeten, de duisternisſen, de verſchynингen der maan enz. op de eigenlyke dagen en uuren van ieder jaar moeten opgegeeven worden, zy verklaart ook de verſcheidene ſoorten der chronologiſche Cirkelen, waardoor zonder moeſjelyke Astronomiſche berekeningen de gewigtigſte tydperken der Jaaren bepaald worden.

„ Deeze wetenſchap dient ter juister beſtemming van den tyd voor de Geſchiedenis, voor de burgerlyke verrichtingen en voor de ordenlyke viering der heilige Feesten. Men weet uit de Romeinſche Geſchiedenis, welke groote verwarringen uit de onwetenheid der Tydrekening konnen ontſtaan. By de meeste oude Volken was den Priesteren de bezorging van de juiste indeeling des tyds overgelaaten. Men vond echter, dat het nodig was om door de hulp van de Astronomie eene byzondere wetenſchap daaruit te maaken. *Julius Cæſar* heeft dezelve door de beroemdſte Sterrekundigen van zynen tyd in betere orde doen brengen, maar, in de laatere tyden, is de Tydrekening door de daarby gekomene ontdekkingen der Astronomie nog vry volmaakter geworden.

„ De *Gnomonica* is de wetenſchap om zonnewyzers te vervaardigen. Zy toont derhalven, hoe op ieder gegeevene vlakte, welke door de zon kan verlicht worden, het zy ze recht of krom is, een pennetje of iets van dien aart moet geplaatst worden, welks ſchaduwe den juisten tyd van den dag, zo lang de Zon daarop ſchynt, aanwyst. Dus vestigt zy zich enkel op de kennis der Astronomie en der Aard-meetkunde. Men vindt reeds in de oudſte tyden ſpooren van deeze Wetenſchap in Chaldea en Egypten. En de zonwyzers zyn mogelyk de eerſte horologien geweest, waardoor men de deelen van den dag gemeeten heeft. In onze dagen kan weinig meer by deeze Wetenſchap gevoegd worden".

Let-

Digitized by Google

Letteröefeningen van het Kunstgenootſchap onder de Zinſpreuk Diligentiæ omnia. *Te Amſt. by* M. Magerus 1774. *In groot octavo* 322 *bladzyden.*

IN deezen bondel levert ons het Kunstgenootſchap *Diligentiæ omnia*, ter aantooninge wat eene ryvere Letteroefening vermag, eene keurige verzameling van uitgewerkte ſtukken, in Proſa en in Poëzy; die de Liefhebbers van Taal- en Dichtkunde met greetigheid zullen doorbladeren.

Aan 't hooſd ontmoet ons eene Redenvoering *voor 't oprichten van een gedenkteken aan* JOOST van den VONDEL. Het Kunstgenootſchap naamlyk, door hoogagting voor den Prins onzer Nederlandſche Dichteren bewoogen, heeft voor eenigen tyd, onder gunſtige toeſtemming van Amſterdams Grootagtbaaren Magiſtraat, een gedenkteken, naby 's Mans graf-zerk, in de Nieuwe Kerk opgerigt. Dit bedryf is, gelyk het meermaals gaat, aan verſchillende beoordeelingen onderhevig geweest; en dit gaf aanleiding tot het opſtellen deezer Redenvoeringe; welke grootlyks ſtrekt, om het gehouden gedrag van het Kunstgenootſchap ten deezen opzigte te verdeedigen. Onze Redenaar ſtelt den grooten VONDEL hier, in zyne voortreflykheden, roemrugtig ten toon; wêerlegt met leevendigheid den laster, die 's Mans luister zoekt te bezwalken; en toont met kragt van taal, dat die Dichter, op wien Nederland ten hoogſte roem draagt, boven al, door een plegtig gedenkteken, verdiende onderſcheiden te worden. —— Toen men 't raadzaam oordeelde, deeze Redenvoering door den druk gemeen te maaken, beſloot het Kunstgenootſchap te gelyk eenige andere ſtukken van hunne Letteroefeningen in 't licht te geeven, en wel de volgende:

De Liefde voor het Vaderland, in eene Redenvoering geſchetst, en de *Grondlegging der Nederlandſche Vrybeid*, in eenen Lierzang gezongen; by gelegenheid van het tweede Eeuwfeest der veroveringe van den *Briel*. Een kundig Redenaar ontvouwt ons in dit Stuk, welk een heil de Liefde voor het Vaderland, die onze Voorouders bezielde, ons heeft doen erlangen; en tevens een bekwaam Dichter zynde, zingt hy den heuchlyken ommekeer, die de verovering van den *Briel*, in 's Lands zaaken, te wege gebragt heeft. — Hier op worden ons

De verſcheiden lotgevallen der Geleerdheid en Weetenſchappen kortelyk afgeſchetst. En daar mede is voorts verknogt, eene Verhandeling *over de aanleidingen, tot den oirſprong,*

was.

Franſche, noch in grootsheid voor de Hoogduitſche, noch in hoogdraavendheid voor de Spaanſche, noch in lieflykheid voor de Italiaanſche Taalen te wyken".

Behalven deeze opgemelde Stukken levert men ons hier nog eene *Beſchryving van het Ryk der Historie*; welke ons de deugden en gebreken der Inwoonderen die tot dat Ryk behooren, of 'er zich in begeeven, op een vernuftigen trant, voordraagt. Onze Reiziger naamlyk, beſlooten hebbende eene Reis te doen, naar de wyduitgeſtrekte ſtreeken der *Fraaije Kunſten en Weetenſchappen*, nam *Rede* en *Oefening* tot zyne gidzen, *Onderzoek* tot beſtierder van zyne waarneemingen, en *Opmerkzaamheid*, om 'er behoorlyke aantekeningen van te houden. Met dit gezelſchap gaf hy zig ſcheep op den *Oceaan van 't Vernuft*, aan boord van eene weluitgeruste Galei, genaamd *Studie*, waar op *Weetlust* het gebied voerde. Het eerſte Gewest, in 't welke hy voet aan land zettede, was het *Ryk der Historie*, tot welks beſchryving hy zig voor tegenwoordig bepaalt. — Hy vond dit Land verdeeld in drie Provincien, te weeten *Historia*, *Itineranía* en *Romancia*; welken hy, als aan elkander grenzende, agtervolgende doorreisd heeft; waardoor hy in ſtaat geſteld is, om een naauwkeurig verſlag te geeven van de voornaamſte merkwaardigheden dier Landſtreeken, en wel byzonder van de handelwyze der *Historiaanen*, *Itineraniërs*, en *Romanciërs*, die zig aldaar, een ieder in zyne Provincie, onthouden; doch ook zomtyds tot elkander overkomen, of ten minſte eene onderlinge gemeenſchap hebben. 't Zyn in 't algemeen Fabrikanten, die onderſcheiden ſoorten van Stoffen weeven, en verſchillende lappen met hun Werk weeten te vereenigen; waarin de regte en braave Kunſtenaars by uitſtek wel ſlaagen; terwyl de Bedriegers en Broddelaars ſlegt Werk maaken. — Onder deeze zinnebeeldige voorſtelling worden hier de kunſtenaaryen, en belachlyke ſchryfwyzen, veeler opſtelleren van Historiſche Schriften, Reisbeſchryvingen, en Romans, op eene geestige wyze gehekeld, terwyl 'er tevens getoond wordt, waar op zodanige Schryvers agt te geeven hebben. — Dit Stuk is in zyne ſoort aartig en laat zig zeer wel leezen.

Het

Digitized by Google

Het uitmuntend Karakter en de zonderlinge lotgevallen van HUGO de GROOT, *herdagt by de beſchouwing van het Slot Loeveſtein. Te Amſt. by* J. ter Meulen. *Behalven het Voorwerk* 55 *bladz. in groot quarto.*

VErdiende ooit één van Nederlands Geleerden een plegtig aandenken, 't is ongetwyfeld de beroemde HUGO de GROOT; zo hoog te ſchatten van wegens zyne bekwaamheden, als merkwaardig ten opzigte van zyne lotgevallen. 't Is dus niet vreemd, dat de Letterminnende Geneesheer, *Jacob Ploos van Amſtel*, die met anderen medegewerkt heeft tot het oprigten van VONDELS gedenkteken, en aan wien wy de voorheen gemelde Redenvoering, met betrekking tot dat Stuk, verſchuldigd zyn, ook werkzaam geweest is ter ſtaatlyker gedagtenisſe van DE GROOT, gelyk de hier aangeduide Redenvoering uitwyst.

Dezelve naamlyk geeft ons, in 't ſlot, verſlag van een Papieren Gedenkſtuk, het welk hy, volgens de tekening en vinding van den Heer *Jacob Otten Husley*, door den Heer *Hendrik Voerman* heeft doen vervaardigen; beſtaande uit een Tempel ter eere van HUIG DE GROOT. Toen dit Kunſtſtuk in orde gebragt was, heeft de Heer *Ploos van Amſtel* het zelve aan zyne Vryheid- en Vaderlandlievende Medegenooten ten toon geſteld, met eene nevensgaande verklaaring van alle deszelfs byzondere deelen. By die gelegenheid ſprak hy vooraf eene Redenvoering uit, ter ontvouwinge van 't uitmuntend karakter en de zonderlinge lotgevallen van dien grooten Man. Het een en 't ander, aan elkander verknogt, ziet in deezen, uit hoogagting voor HUIG DE GROOT, het licht. — De Redenvoering zelve komt in als een gevolg van een togtje naar *Loeveſtein*, dat de Redenaar met een gezelſchap bezigtigd heeft; en behelst een verſlag zyner aandoeningen en denkbeelden op het beſchouwen van de verblyfplaats, en 't herinneren van 't verdere wedervaaren van dien Geleerden. De Heer *Ploos van Amſtel* ſtelt dit in eene welgeſchikte orde, met eene natuurlyke leevendigheid, voor; en geeft wyders eene duidelyke opheldering der zinnebeeldige ſchikkinge van 't bovengemelde Papieren Gedenkſtuk; dat getuigenis draagt van een vindingryken geest en kunſtige hand; terwyl het in al[illegible] deelen zeer wel aan 't hoofdoogmerk beantwoordt. Ten l[illegible]ſte doet hy zyne Redenvoering afloopen met eene gepaste aanmaaning, om de hoogagting voor DE GROOT beſtendig aan te kweeken; en ſluit eindelyk indeezervoege. — „ Laaten wy onze uiter-

Digitized by Google

ſte poogingen aanwenden, om zyne gedachtenis van tyd tot tyd te verleevendigen, om, ware het mooglyk, onder onze Tydgenooten of by ons zelfs, door die prikkels tot waare eer, deezen of geenen aan te zetten, die, het zy in Deugd, in Godsvrucht, in Zedelyk Gedrag, in Geleerdheid, in Dichtkunde, in Arbeidzaamheid of in andere hoedanigheden, hem op het ſpoor volge, en zo niet gelyk worde, ten minſten daar naar ſtreeve".

Vervolg der Aanmerkingen op de verbetering der ontlasting van Rhynlands Boezemwater in het Te. Door een Liefhebber der Waterloopkunde. Te Amſt. by Yntema *en* Tieboel 1774. *In groot octavo* 80 *bladzyden.*

Brief van eenige Rhynlanders aan den Liefhebber der Waterloopkunde. Alom te bekomen, 12 *bladz. in groot octavo.*

MEermaals zag men, voor al in 't Rivierkundige, dat de *Theoretici* èn *Practici* elkander niet gereedlyk konden verſtaan; en dat de *Theoretico-Practici*, die de Beſchouwing ſteeds met de Beoefening hand aan hand doen gaan, ter oorzaake van de verſchillende omſtandigheden, die in aanmerking komen, 't niet ligt eens worden. Een nieuw voorbeeld hier van leveren ons, in deeze dagen, ettelyke Schriften, die betrekking hebben, tot het verbeteren der ontlastinge van Rhynlands Boezemwater; en veelen ſchynen niet zonder reden te dugten, dat de verſchillende denkbeelden daar omtrent het ſtuk zelve, ten nadeele van 't Vaderland, ſleepende zullen houden. Intuſſchen kan 't egter zyne nuttigheid hebben, dat ieder deskundige zyne gedagten over dit onderwerp voordraage; en men elkander dus gelegenheid geeve, om onderſcheide projecten te ſamen te vergelyken. Veelligt heeft het, nog wel eerder dan men hoopt, ten gevolge, dat de *Theorie* en de *Practyk* zig eenſtemmig bevinden, als men behoorelyk let op de uitzonderingen, welken de beſchouwende regels lyden, en die men in de beoefening zelve in agt heeft te neemen; wanneer de *Practicus* den *Theoreticus* zal toevallen, en de laatſte den eerſten te gemoet komen; 't welk de *Theoretico-Practici* mogelyk nader tot elkander zal brengen; en hen gezamenlyk de handen in een doen ſlaan, om een alleszins uitvoerlyk project, ten algemeenen genoegen, op te maaken. — Uit dien hoofde is 't ook niet af te keuren, dat een Liefhebber der Waterloopkunde zyne Aanmerkingen, waar van wy onlangs gewaagd hebben (*), vervolgt; om dezelven, ſchoon ze

(*) Zie boven bladz. 171.

Digitized by Google

ze van zommigen niet gunſtig beoordeeld zyn, verder voort te zetten, ter nadere ontdekkinge van de oorzaaken der gebreken van onzen Waterſtaat.

Hy vangt dit Vervolg aan met eenige opheldering van ſommige bedenkingen op de voorgaande Aanmerkingen. Dezelve raakt meerendeels dezulken, die de *Theorie* te laag ſchatten; en ter loops ſtelt hy eene onoplettendheid op rekening van de Schryvers der *Letter-Oefeningen*; waaromtrent wy nogtans kunnen zeggen, dat de Autheur, ſchoon hy, (gelyk hy zelf betuigt,) „ gewoon zy langzaam te leezen en tuſſchen beiden veel te denken", ons gezegde niet met de vereischte oplettendheid, of wel in eene kwaade luim, ſchynt geleezen te hebben; doch 't is der moeite niet waardig onze Leezers hier mede op te houden. Van meer belang is het geen hy in deeze afdeeling nog bybrengt, wegens de nuttigheid van de diepten der Killen of Kanaalen, ter ſpoediger overbrenginge van het water van de eene plaats op de ander, dat hem de volgende ſtelling aan de hand geeft. „ Zo veel wy de Canalen verdiepen, even zo veel minder ſnelheid hebben onze wateren noodig om *cæteris paribus* in denzelfden tyt, met gelyke quantiteit 'er door te loopen. Terwyl wy enkel en alleen door die verdieping, het vermogen van die zelfde bepaalde oorzaak der beweeging van het water vergrooten, en dus boven dien in ſtaat ſtellen, om aan een grootere maſſa van water een grootere ſnelheit mede te deelen, die in de wortelrede van deszelfs diepte vermeerdert".

Vervolgens bepaalt onze Schryver zich tot een onderzoek naar de kleinſte behoorlyke capaciteit van horizontale Canalen, met betrekking tot Sluizen, door welken zy afgetapt moeten worden; en naar de gevolgen, die uit de disproportie daar van natuurlykerwyze ontſtaan moeten; dat hy voorts op de waterloozing van Rhynland langs het Spaaren toepast. „ Men vint, zegt hy, in verſcheide geſchriften aangeteekent, dat Rhynland eertyds zyn water enkel door het Spaaren loosde, en dat wel alleen door de Kolkſluys te Spaarendam. Die waterloozing op het Ye ſchynt toen vry voldoende geweest te zyn; nademaal het groot Waterſchap van Woerden, in den Jaare 1363, den zelfden weg gezogt, en nog twee Sluizen te Spaarendam heeft doen maaken. Dog kort naderhand ſchynen 'er klagten over de verminderde uitloozing van Rhynland op het Ye gekomen te zyn: veele en verſchillende redenen zyn daar van opgegeeven; dog men ſchynt op de capaciteit van het Spaaren geen agt geſlagen te hebben". Aangezien nu

deeze capaciteit voor de loozing van één of meer Sluizen niet onverſchillig geſteld kan worden, zo heeft zulks onzen Schryver bewoogen om dezelve na te gaan. En 't komt hem voor, dat eene oplettende overweeging van alles, volgens de regels der Waterloopkunde, toont; „ dat de Kolkſluis alleen de oppervlakte van het Noorder Spaaren, onder de Sluisgangen, in eene gunſtige gedaante heeft kunnen houden; maar dat de vermeerdering der Sluizen het zelve, onder de Sluisgangen, tot eene ſchadelyke gedaante heeft moeten brengen: des men, naar zyne gedagten, kwaalyk nalaaten kan, om de aanſlyking en het bederf, die zedert in het Spaaren gekomen zyn, gedeeltelyk voor gevolgen van de vermeerdering der Sluyzen te Spaarendam te houden; ten minſten als men vast mag ſtellen, dat de capaciteit van het Spaaren in Haarlem, ter dier tyd niet veel grooter geweest zy, dan die thans is ".

Hier aan hegt de Opſteller deezer Aanmerkingen wyders, eene beſchouwing van de oorzaak en wyze van Aanſlyking van Baaijen, Inhammen of Zeeboezems, in welken Eb en Vloed gaan. En deeze beſchouwing overbrengende op de Sluizen by Halfwegen aan het Ye, doet hy ons het volgende opmerken.

1. „ Wy weeten, dat deeze Sluyzen denzelfden boezem aftappen, met de Sluyzen van Spaarendam, en bygevolg hun water dat ze loozen, aan die van Spaarendam beneemen. Bygevolg de ſchuuring der Spaarendammer Sluyzen op het Ye verminderen, en op het Ye verſcheide nadeelen bewerken. (2.) Wy weeten, dat ze in een diepen Bogt of Inham geplaatst zyn, die uit zyn aart en ligging by uitnementheid tot aanſlyking geſchikt is. (3.) 't Is bekent, dat de Sluyzen op Halfwegen niet dagelyks, maar alleen by zommige tyden tot loozing gebruikt worden: bygevolg geen geule tot een doortogt naar de engte van de Volewyk diep kunnen houden; en daarom op het Ye verſcheide nadeelen bewerken moeten; [van welke nadeelen in dit, gelyk ook in 't voorige geval, de Schryver alvoorens melding gemaakt heeft.] (4.) Leeren de waarneemingen te Spaarendam en Zwaanenburg, dat op Halfwegen de Ebben minder verval maaken, en doorgaans 4 duimen hooger blyven dan voor Spaarendam; zulks daar nog zo veel te minder, dan te Spaarendam, Sluysgangen zonder behulp van opzettende winden voorvallen kunnen. En eindelyk (5.) dewyl de Sluyzen van Halfwegen genoegzaam onmiddelyk den wyden boezem van de Meer agter zig hebben, en inderdaad de voornaamſte Sluysgangen met ſterke Zuidweste winden en ſtormen aldaar geſchieden, die de wateren van de Meer niet veel minder dan die van het Ye beroeren; volgt, [uit het geene

Digitized by Google

ne alvoorens wegens zodanige omſtandigheden gezegd is,] dat die Sluyzen zeer krachtig tot totaal bederf van het Ye moeten medehelpen: dat door eene vermeerdering dier Sluyzen het bederf van het Ye verhaast zoude worden, en Rhynland zyne waterloozing op het zelve geheel en al verliezen. En dat het bygevolg, om het behoud van de Scheepvaart op het Ye en door het Spaaren, ten allerhoogſten wenſchelyk ware, dat men die Sluyzen voor Rhynlands Waterloozing misſen konde; en op middelen bedacht ware, die te gelyk met de bezorging der noodige waterloozinge van Rhynland, ook tot verbetering der Scheepvaart op het Ye verſtrekken konden; of ten minſte tot voorkoming van het verdere bederf daar van medewerkten".

Onze Schryver betuigt deeze zyne aanmerkingen over te geeven aan 't oordeel van kundiger Lieden; in hoop dat de ſinceriteit zyner poogingen verdienen mag, dat hem zyne dwaalingen, zo hy onverhoopt de plank geheel mis zy, op eene beſcheidene maar tevens bondige wyze aangetoond mogen worden. — Kundige Liefhebbers zullen ze ongetwyfeld der overweeginge wel waardig oordeelen, en 'er veelligt hier en daar iets in ontmoeten, dat hunne aandagt vestigt. En 't is te hoopen, dat zy, zo ze zig omtrent het een en 't ander niet voldaan vinden, een beteren weg zullen inſlaan, dan *eenige Rhynlanders*, die een *Brief*, aan den Liefhebber der Waterloopkunde, geſchreeven hebben; welke zeer oppervlakkig en bits opgeſteld is. Iemand, die in gevoelen van ons verſchilt, terſtond te verdenken van eene *allerdiepſte onkunde*, of *allerverregaandſte ontrouw*, is zeker ten uiterſte haatlyk; en dan nog daar benevens niets te berde te brengen, dan 't geen zeer oppervlakkig is, en weinig of niets weezenlyk ter zaake doet, beantwoordt in geenen deele aan 't gewigt van 't onderwerp. 't Is 'ter dier oorzaake niet vreemd, dat onze Schryver, in een *Naberichr*, by deeze *Aanmerkingen* gevoegd, zodanig een Brief ten grooten deele raillant, en voorts ſlegts als ter loops beantwoordt; nadien zulk eene ſchryfwyze niets meer verdient. De zogenaamde Rhynlanders zwetzen niet weinig op hunne *locale* kennis; maar zo de Liefhebber der Waterloopkunde, naar hun oordeel, wat te hoog loopt met zyne *Theorie*, zonder genoegzaame *Praktyk* te hebben; 't blykt, uit het geen ons in dit *Naberichr* voorkomt, dat zy, zo ze al eenige *Practyk* hebben, hier te weinig gebruik maaken van de *Theorie*, en dat men zig op hunne *locale* kennis niet geheel en al kan verlaaten: dezelve loopt ten minſte wel eens aan tegens de berigten van zulken, die men voor *Theoretico-Practici*

Digitized by Google

houdt, en op wier *locale* kennis men zig, naar 't toeſchynt, wel mag beroepen. Hier van bedient zig onze Schryver onder anderen, met opzigt tot het geen hy gezegd heeft, wegens de *opbooging en verkleining van het Ye*; dat weelen, zo als ons meermaals voorgekomen is, wat groot toeſchynt; waarom wy dit gedeelte van zyn *Naberichr* hier nog zullen plaatzen.

„ Eindelyk, *zegt hy*, bedank ik hunne Edelen voor de onderrichting, *dat ik de opbooging en verkleining van het Ye zo allergrovelykst geëxaggereerd en vergroot heb.* Dit doet my leed, en zou ook als een bewys van geen al te goede trouwe kunnen worden aangemerkt. Edoch niet van my, want dat het Ye in 't geheel 19000 Morgens geſtelt wort verkleint te zyn, heb ik uit de *Tweede Verhandeling* pag. 71. overgenomen. En myne bepaaling der ondiepten, of opdrooging van het Ye, berusten op pag. 6. van zeker autenticq Rapport van Inſpectie en Peilings, op hooge en zeer geneſpecteerde orders gedaan, in de Maand van Mey 1771. Behalven dat ik de diepten nog een halven voet te groot heb geſteld, naamelyk zo als ze onder het Amſterdamſche peyl zyn opgegeeven; en dat de peyl na genoeg een halven voet boven de gemiddelde hoogte der oppervlakte van het Ye gerekend wort".

JACOB SIMONSZOON de RYK. *Treurſpel. Door* L. W. van WINTER *geb.* van MERKEN. *Te Amſt. by* P. Meijer 1774. *Behalven het Voorwerk* 87 *bladz. in octavo.*

HOe bezwaarlyk het ook in zommige opzigten moge voorkomen, gelyk wy onlangs gemeld hebben (*), de Geſchiedenisſen van onze Republiek op het Tooneel te voeren; 't is egter zo niet, of een recht dichtkundige geest heeft nog al kans om 'er gelukkig in te ſlaagen. Vroegere Stukken hebben dit meermaals getoond, en het hier opgenoemde Treurſpel, door Hollands beroemdſte Dichteres vervaardigd, geeft er een nieuw bewys van.

Mejuffrouw *van Winter* ontdekt, in de lotgevallen van den Veerſchen Admiraal, *de Ryk*, bekend voor een der loflykſte Verdeedigers van Nederlands Vryheid, eene welgeſchikte ſtoffe voor een Nederlandsch Tooneel. Het gedrag van dien roemwaardigen Amſterdammer verleent haar een eigenaartig onderwerp voor den Amſterdamſchen Schouwburg; daar men dit Stuk met zeer veel genoegen aangenomen heeft, om 'er gebruik van te maaken op 't nieuwgeſtigte Tooneel, dat met luis-

(*) Zie boven bl. 282.

huister uit de asſche van 't oude te voorſchyn is gekomen. Onze Dichteres voert deeze ſtoffe uit op zodanig eene wyze, dat het niemand der thans leevende Nederlanderen, daar men anders in onze Vaderlandſche Treurſpelen zo zeer voor ſchynt te dugten, eenigen aanſtoot kunne geeven: en wy houden ons verzekerd, dat alle dezulken, welken eenige familie betrekking tot die dagen, of de hier gemelde omſtandigheden, mogen hebben, geen de minſte reden zullen vinden, om 'er zig over te belgen. —— Voorts zullen de Liefhebbers van Taal- en Dichtkunde in 't algemeen, mitsgaders die van de Tooneelkunde in 't byzonder, hun zegel van goedkeuring, over 't geheel, 'er ligtlyk aanhangen; daar 't weezenlyke der Geſchiedenisſe, in 't midden der ſchikkinge naar den eisch van een Tooneelſtuk, zeer wel bewaard, en de verſcheidenheid der characters naauwkeurig gade geſlaagen is; en ieders taal, in regelmaatig dicht, volkomen beantwoordt, zo wel aan 't deftige en manlyke als het aandoenlyke en tedere, na dat de byzondere omſtandigheden vorderen. — Laat ons het beloop van 't Stuk wat bepaalder nagaan, om zulks duidelyker op te merken.

Elvire, de Echtgenoot van den Spaanſchen Bevelhebber *Mondragon*, vreest voor haaren Gemaal; nadien de Landvoogd *de Requeſens* den Veerſchen Admiraal *de Ryk*, binnen Gent, ter dood dreigt te brengen, ſtaande de afweezigheid van *Mondragon*; die zig, (by de overgave van Middelburg, op een gunſtig verdrag,) voor de behoudenis van *de Ryk*, en vier andere gevangenen aan den Prins verbonden had. *Margareta Hoofd*, gehuwd aan *de Ryk*, komt met haaren Broeder, *Nicolaas Nicolaaszoon Hoofd*, in die omſtandigheden te Gent. Zy ſmeeken *Elvire*, om het ontſlag van *de Ryk*, ook ter behoudenisſe van *Mondragon* zelven, te bewerken; en deeze wenscht van harte niets anders; doch zy vreest meer dan zy hoopt; terwyl *Mondragon*, dien zy egter reeds berigt van deeze gevaarlyke omſtandigheden gegeeven heeft, zig nog by 't Leger bevindt.

Requeſens, intuſſchen in zyne bedreiging volhardende, doet *de Ryk* uit deszelfs gevangenis komen, en voor hem verſchynen. Hy tragt hem, zo door beloften als bedreigingen, te beweegen, om 's Prinſen zyde te verlaaten, doch vrugtloos, daar hy betuigt.

Al bood my Koning Philips de helft van al zyn Staaten,
Ik zou myn Vaderland niet om zyn gunst verlaaten.
Hy ſchenke aan Vleijers, die, uit haatlyk zelfbelang,
's Lands ramp gevoelloos zien, meer aanzien, hooger rang.

Digitized by Google

Ik haat den Koning niet, weleer ten Graaf verkoren.
Zo ras hy naar de ſtem der billykheid zal hooren;
Dit vry Gewest voortaan niet door geweld vertreed;
Geen yzren kluisters meer voor 's volks geweeten ſmeed;
Ons lot niet onderwerpt aan 't wetloos welbehaagen
Van vreemdelingen, die hun eigen nut bejaagen;
Het oorlogsvolk herroept, dat ons zo wreed beſtryd,
Ons van d' ondraagbren last der ſchattingen bevryd;
De martelvuuren dooft; den balling gunt te keeren,
En toont dat hy voortaan wil naar zyn' eed regeeren;
Dan heeft de Koning, in zyn gantſche heerſchappy,
Geen' beter' onderdaan noch trouwer vriend dan my.
Doch zo aan onze elend geen uitkomst is te wachten;
Geweetensdwang hier 't volk als lamren wreed doet ſlagten,
En niemands eer of goed of leven veilig is;
Zo alles blyven moet in dees geſteltenis,
Verpynt ge u vruchtloos my voor zulk een Vorst te winnen.
Zyn rechten hebben uit daar die van 't volk beginnen.
Ik ben myn Vaderland, in 't aaklig tydsgewricht
Waar in 't zyn vryheid geld, myn trouw het eerst verpligt.
'k Zal tot myn jongſten ſnik voor zyn behoudnis ſtryden,
En vallen met myn Land, zo ik 't niet kan bevryden.

Als *Requeſens* hem hier op te kennen geeft, dat hem zyne doodſtraf onvermydelyk wagt, is zyne manmoedige taal.

De waarheid ſpreid vergeefs haar' heldere glans voor blinden.
De dood baart my geen' ſchrik; gy zult my vaardig vinden.

De Landvoogd bepaalt zig hier op, om des Admiraals doodvonnis ter uitvoeringe te laaten brengen, en geeft naauwlyks gehoor aan 't voorſtel van *Elvire*, om het zelve te ſtaaken; dat haar een nieuwen aanſlag doet beraamen.

Elvire geeft vervolgens aan *Margareta* berigt van den ongelukkigen uitſlag haarer poogingen, mitsgaders van haar beſluit tot eene ſtoute onderneeming ter redding van *de Ryk*. Middelerwyl nadert de tyd, dat het vonnis uitgevoerd zal worden, en men leidt den Admiraal reeds ter gerigtsplaatſe. Hier door erlangt *Margareta*, benevens haar Broeder, gelegenheid om hem, in 't doorgaan eener gallerye, te ſpreeken. Dit levert in alle deelen een zeer aandoenlyk Tooneel uit; wel byzonder weet de Dichteres, in 't zelve, de manmoedigheid van *de Ryk* met zyne tederheid, kunſtig en natuurlyk, te verknogten; terwyl ze de driftiger gemoedsgeſteldheid van *Margareta* tevens in derzelver eigen kragt voorſtelt. — *De Ryk* gezegd hebbende, dat het Vaderland, in zyn kerkerhol, alleen het voorwerp van zyne zugt was, zo valt *Margareta* hem in de rede, en zegt.

Ach!

Digitized by Google

Ach! dacht gy niet aan ons?

waar op het onderhoud aldus vervolgt.

DE RYK.

Laat u myn taal niet belgen.
Gy kent myn tederheid voor u en voor myn telgen.
De Hemel, die de deugd al vroeg of ſpae beloont,
Beloone uw liefde zo ſtandvastig my betoond!
Ik min u meer dan ooit. Ik min myn gryze Moeder.
'k Beveele u hooger Magt. En gy, myn waarde Broeder,
Die, zelfs met lyfsgevaar, me in 't uiterſt' byſtand bied,
Verlaat myn huisgezin in zyne elende niet.
Myn hart ſteunt op uw trouw en op uws Vaders zorgen.
Maar, ô myn Vaderland! uw lot is my verborgen.
Ach! ik was Burger eer ik Kroost of Egaé had.
Red, Hemel! red myn Land, verlicht myn Moederſtad!
Laat Amſterdam, tot nu zo onbedacht beraaden,
Het ſchoon der vryheid zien, haar gunst niet meer verſmaaden!
Verbreek de ketens der geduchte dwinglandy,
En ſticht den zetel van de vryheid aan het Y!
Vaarwel, myn Echtgenoote! ik moet niet langer beiden.
Omhels my voor het laatst.

MARGARETA.

Ik kan, ik zal niet ſcheiden.
'k Verliet u nooit voorheen, en zworf van ſtap tot ſtap,
Ontzet van have en huis, met u in ballingſchap.
'k Ontzag gevaar noch ramp, om u ten troost te ſtrekken.
Ach! had gy nimmer my naar Amſterdam doen trekken,
Ik had waarſchynlyk u voor grooter' ramp behoed,
Myn afzyn dompelde u in deezen tegenſpoed.
De Hemel heeft u aan myn maanen weergegeeven.
'k Wil met u ſterven, nu ik niet met u kan leeven.

DE RYK.

Geliefde Hartsvrindin! verban dit wreed beſluit.
De ſlag myns doods word door uw wanhoop niet geſtuit.
Gy hebt u tot dit uur met zo veel trouw gekweeten,
Zoud gy, door ſmart vervoerd, ons hulploos Kroost vergeeten,
Dat, nu zyn Vader door de wreedheid word geſlagt,
Zyn' troost en byſtand van zyn trouwe Moeder wacht?
Ik had my nooit gevleid op aarde u weêr te ontmoeten,
'k Omhelsde u voor myn' dood. Laat dit uw rouw verzoeten.

MARGARETA.

Myn kinders zyn my waard, myn hart bemint hen teêr,
Maar ach! myn Echtgenoot, dat hart mint u nog meer.
Verhoor myn jongſte beê. Laat my den troost niet derven
Van met u door 't geweld op d' eigen ſtond te ſterven.

DE

DE RYK, *ter zyde.*

Helaas! wie ſtelpt dien rouw?

Tegen Margareta.

Myn dierbre Margareet!
Verzwaar myn onheil niet. Verberg me u harteleed,
Hebt ge oolt voorheen my blyk van uwe trouw gegeeven....

MARGARETA.

Thans toon ik u myn trouw. Wy zullen t'ſamen ſneeven.

Hunne hartstogt klimt geſtadig hooger, en vervoert haar dermaate, dat ze het redesgebruik als verlieze; het welk *de Ryk*, ten einde verder onheil voor te komen, beweegt om het laatſte affcheid van haar te neemen.

DE RYK.

Ach! laat de reden op uw hartstogt triomfeeren!
Vergun myn vlotte ziel in 't uiterſte uur den troost
Dat gy u-zelf verwint. Leef voor ons dierbaar Kroost.
Verzacht door uwe zorg de droefheid van myn Moeder.
Ik kus u voor het laatst. De Hemel zy uw hoeder!

MARGARETA.

Myn Weêrhelft! myn de Ryk! De droefheid breekt myn hart!..
Dank, Hemel! ach! gy red me....

Margareta bezwykt, en word in 't nederzygen door *Hoofd* al knielende ondersteund. *De Ryk* wordt voorts uit de gallery geleid, neemt ter loops affcheid van *Hoofd*, en beveelt hem zyne Gade en Kinderen, waarop deeze *de Ryk* naoogende zegt.

Grootmoedige! beveel uw ziel in 's Hoogſten hand,
En leef gelukkiger in beter Vaderland!

Zo hoopeloos eindigt het derde Bedryf; maar in 't vierde Bedryf, dat een aanvang neemt met de ſmertlyke droefheid van *Margareta*, door *Hoofd* opgebeurd, verſtaat men dat *Ekvire*, door haaren invloed op het Krygsvolk, den Admiraal van 't ſchavot gered heeft. Zy geraakt daar op in een ſcherp geſprek met *Requeſens*, die zulks zeer euvel opneemt, en waar omtrent zy zig verdeedigt. In 't midden van dat geſprek verſchynt *Mondragon*, zo even in Gent gekomen; hy pryst de daad zyner Gemalinne, en verkrygt, na eene hevige redenwiſſeling met den Landvoogd, het ontſlag van den Admiraal. Deeze op vrye voeten geſteld, bemerkt terſtond dat hy alleen ontſlaagen is, en dat de vier anderen, voor welken *Mondragon* zig insgelyk verbonden had, gevangen blyven. Dit doet hem beſluiten, om by *Mondragon* aan te dringen, op het getrouw volvoeren van zyne belofte; en te eiſchen, dat ook de vier andere gevangenen geſlaakt worden; of te vorderen,

Digitized by Google

ren, dat *Mondragon* zig, volgens zyn toezegging, in 's Prinsen handen overgeeve. By mangel van genoegzaame verzekering desaangaande, geeft hy *Mondragon* des Landvoogds Ontslagbrief te rug, en keert, in weerwil van aller poogingen, kerkerwaards, zeggende tot *Mondragon*

'k Wacht in den kerker myn verlossing of myn graf.
Beveilig ons, of volg het voorbeeld dat ik gaf.

Mondragon, ten sterkste hier over aangedaan, betuigt na 't vertrekken van *de Ryk*.

Nooit heeft een sterveling zich grootmoediger gedragen.
Myn ziel, getroffen door zyn dapperheid en deugd,
Gevoelt om zyn gevaar een grievende ongeneugt.
Groothartige de Ryk! ik zal uw Vrienden hoeden,
Of Nassauw hun verlies op 't oogenblik vergoeden.

Het vyfde Bedryf eindelyk vertoont ons *Requesens* raadloos wat te doen; daar *Mondragon* bestendig staan blyft, op de loslaating van alle de vyf gevangenen; en hy den invloed van dien Bevelhebber op het Volk kent. Hy neemt nog wel in overleg, en besluit ook tot de uitvoering, om *de Ryk*, benevens *Margareta* en *Hooft*, ten dien einde reeds geboeid, heimlyk naar Brussel te laaten vervoeren, en zelf derwaards te gaan, om zyn gezag te beter tegen *Mondragon* te doen gelden; dan dit mislukt hem, door de voorzorg van den oplettenden *Mondragon*. Middelerwyl komt 'er een berigt in van 't gevaar, dat men voor Antwerpen te dugten heeft, 't welk *Requesens* doet bezeffen, dat zyne tegenwoordigheid aldaar noodig is; des hy besluite ten spoedigste naar Antwerpen te trekken, om zynen Vorst zyne trouw te bewyzen, door die Stad te gemoet te komen; by welke gelegenheid hy ook tot *Mondragon* zegt

En gy wat hebt gy vóór?

Waar op deeze hem antwoordt.

Zo ik de vryheid der gevangnen kan verwerven,
Troost ik me in 's Konings dienst te leeven en te sterven.
Doch zo myn woord van eer hen niet verlossen kan,
Zie ik my zelven aan als een' gevangen man,
En spoei my naar den Prins.

Hier uit ontstaat voorts een zeer vinnig gesprek tusschen *Requesens* en *Mondragon*; waar uit *de Ryk* aanleiding neemt, om hun, met veel bedaartheid, vrymoedig onder 't oog te brengen, dat beider drift te hoog gaat; en zig zelven ter hunner bemiddeling aan te bieden. Terwyl *Mondragon* de vryheid van 't vyftal eischt, en *Requesens* hem zynen eisch ontzegt, luidt des *Ryks* voorstel van bemiddeling aldus.

Pers

Digitized by Google

Pers Mondragon niet meer zyn woord van eer te ſchenden.
Ontboei myn Vrienden, en houd my in hechtenis.

En na een verder kort geſprek zegt hy.

Houd my in hechtenis tot ſteun van uw gezag.
Laat Hooft, op myn verzoek, zich by den Prins vervoegen,
En ſmeeken dat zyn gunst om my zich will' vernoegen
Met tweepaar Helden, elk meer waardig dan de Ryk.
Ontſlaa Margrete en hem; geef van uw deugd ons blyk.

Hier mede loopt het Tooneelſtuk in deezervoege af.

MARGARETA *tegen de Ryk.*

Neen, ik verlaat u niet, hoe zich uw lot moog' wenden.
Tegen Requeſens.
Vergun me in kluisters met myn' Gae myn dagen te enden.
MONDRAGON *de Ryk ombelzende.*
Grootmoedige de Ryk! gy zyt een' ſcepter waard'.
AUGULO. (*)
Gelukkig Amſterdam, dat zulke Helden baart!
REQUESENS *ter zyde.*
Hoe redde ik best my-zelv'? Zal ik den haat van allen....?
Neen beter dat ik zwichte, eer zy me aan 't Hof doen vallen.
Tegen de Ryk.
't Is billyk dat ik door uw loflyk voorbeeld leer'.
Tegen Mondragon.
Ik deed u ongelyk. Geef my u vriendſchap weêr.
Mondragon kust hem de hand.
Tegen de Ryk.
En gy, die, midden in de zwaarſte tegenſpoeden,
Hem, die uw leven dreigt, voor onheil tracht te hoeden,
Grootmoedige!
Hy ontboeit hem, en geeft Mondragon een' wenk om Margareta en Hooft te ontboeijen.
Verwerf een billyk loon van my.
Ik geef, om Mondragon, u en uw Vrienden vry.
Keer naar uw Vaderland met hen en met uw magen.
Gy dwingt u Vyand-zelv' u achting toe te draagen.
DE RYK.
Gy toont door deeze daad, dat gy in 't hoog bewint
De billykheid erkent en 't heilig recht bemint.
Wy zullen Philips als u de billykheid doen eeren,
Of tot den laatſten man 's Lands heilig recht verweeren.
HOOFT.
Onkreukbre Heldenmoed, op trouw en deugd gevest,
Beſcherm, eeuw uit eeuw in, het Nederlandsch gewest.

(*) AUGULO is een Spaansch Hopman, een Vriend van *Mondragon*; die 't Krygsvolk aangevoerd had, om *de Ryk* van 't Schavot te redden, uit behoudenis van *Mondragon*.

Digitized by Google

HEDENDAAGSCHE VADERLANDSCHE LETTER-OEFENINGEN.

Verdeediging der Heilige Schriften, tegen den Heer DE VOLTAIRE. *In 't Engelsch beschreeven, door den Geleerden* ROBERT FINDLAY, *Leeraar te Glasgow. Te Amst. by* A. v. d. Kroe, *en te Harlingen, by* F. van der Plaats en Junior 1774. *Tweede of Laatste Deel.* 315 *bladz. in groot octavo.*

BY het aankondigen van het Eerste Deel deezes geleerden en oordeelkundigen Werks (*), hebben wy een breedvoerig verslag gegeeven, van deszelfs aanleg en aart: en wyzen onzen Leezer derwaards: vermids dit Tweede Deel, in dien eigensten smaak, is uitgevoerd, en boven al den *Christen Leezer*, die eene weldoordagte en bondige verdeediging van zynen Godsdienst voor iets dierbaars aanziet, moet smaaken: naardemaal geen gering gedeelte van het Boek, 't geen wy thans aanpryzen, is ingerigt ter oplosing van verscheide zwaarigheden, door den Heer DE VOLTAIRE, tegen den Christelyken Godsdienst ingebragt.

Het behelst, in de eerste plaats, eene Verdeediging van het Gezag en de Egtheid van zommige der Heilige Boeken. —— Hier toont de Eerwaardige FINDLAY, dat het *Eerste Boek van* SAMUEL, niet eerst ten tyde der *Griekſche Monarchy* is zamengesteld, en gaat de beschuldiging tegen de *Voorzeggingen* van DANIEL te keer, dat ze naamlyk verdicht zyn, naa de verwoesting des *Perſiaanſchen Ryks* door de *Grieken*. —— Verder wederspreekt hy, in 't breede, de Stelling, dat JOBS *Boek*, eene *Hebreeuwſche Overzetting* is van een oorspronglyk *Arabisch Werk*, en de ontkenning dat dit een *Joodsch Boek* zy. In deeze Afdeeling, vindt men het voornaamste, door Geleerde Uitleggers over JOBS Geschiedenisse ter baane gebragt, voorgedraagen en beoordeeld. — Hier op verzet hy zich tegen de Aanmerkingen op de Egtheid van SALOMO's *Schriften*, door VOLTAIRE gemaakt — en doet wyders zien, hoe ongegrond het is te stellen, dat het *Euangelie* van MATTHEUS eerst geschreeven zou zyn, naa het inneemen van *Jeruſalem* door TITUS, om dat de dood van ZACHARIAS, daar in vermeld wordt. — Eindelyk kant hy zich aan tegen de ongerymde stoutheid van

(*) Zie de *Hedend. Letter-Oef.* II Deel. I Stuk, bladz. 119.

Digitized by Google

van VOLTAIRE, dat hy het Boek *Toldoth Jeschu* voorſtelt, als geheel ſtrydig met onze *Euangelien*, en het tot een ouder Geſchrift maakt. — Hier aan hegt hy een treffend *Beſluit*, behelzende de gevolgen, die, naar allen regt en rede, uit al het voorgaande deezes geheelen Werks getrokken, mogen en moeten worden, zo ten opzigte van den Heer VOLTAIRE zelve, als met betrekking tot alle Leezers. Wy zouden dit gaarne geheel over ſchryven; doch daar door ons beſtek te buiten treeden, en geene plaats over laaten voor een Stukje, 't welk wy voor hadden, thans onzen Leezeren mede te deelen. Wy kunnen nogthans niet voorby, 'er dit uit over te neemen.

„ De ontdekking van de onopregte en valſche handelwyze, door VOLTAIRE, omtrent de Schriftuure, gebruikt, behoort te dienen om ons Geloof, in het Godlyk gezag der Schriftuure, te verſterken en te bevestigen: dewyl wy daar uit zien, dat een Schryver van zulke uitſteekende bekwaamheden en vermogens als VOLTAIRE, zich genoodzaakt gevonden heeft zyne toevlugt te neemen tot valſche berigten, wegens den Inhoud der Heilige Boeken, en de onredelykſte Uitleggingen van 't geen daar in voorkomt, zou hy ſlaagen in zyne poogingen, om ze aan ſmaad en veragting bloot te ſtellen: dat hy gedrongen geweest is, zich te bedienen van de beuzelagtigſte en nietigſte tegenwerpingen, tegen zommige gedeelten van den Bybel, om dus zyn oogmerk, van dien te verguizen, te bereiken: ja, om, in den rang van een vroegtydiger, en geloofwaardiger berigt dan onze Euangelien, een Joodsch Werkje te plaatzen, 't welk ongetwyfeld vol is van de ongerymdſte vertellingen en belachlykſte Fabelen, op alle plaatzen waar het van de Euangelien verſchilt, of dezelven tegenſpreekt; en, in zeer veele byzonderheden, ſtrydt met de verhaalen van de beroemdſte en geagtſte Schryveren dier tyden, waar in JESUS en de Apostelen leefden; en, door elk kenteken, 't welk in zulk een geval kan gelden, blykt, het werk te weezen van veel laater tyd, dan die waarin onze Euangelien geſchreeven zyn. — Immers is het eigenaartig hier uit dit gevolg te trekken. Indien de Bybel, in zich zelve, een verwerpelyk ſtuk ware, zeker zou dan zulk een ſcherpziend Man als VOLTAIRE, vervuld met zo ſterk eene geneigdheid, om dien in kleinagting te brengen, genoeg voldoende tegenwerpingen daar tegen aangevoerd, en zich niet beholpen hebben met zulke jammerlyke uitvlugten, als het verdraaien van den zin, en het hegten van eene betekenis aan woorden, welke zy nooit bedoelden; en het ophaalen van zwaarigheden tegen de Echtheid van zommige Boeken, die van alle rede ontbloot en veragtlyk zyn.

Dus

Digitized by Google

Dus mogen wy zyne kinderagtige en onedele wyze van aanvallen, wanneer wy teffens zyne uitmuntende bekwaamheden en vermogens in 't ooge houden, doen dienen om ons op te bouwen, in het Geloof aan de Waarheid en Godlykheid der Schriftuure".

By al het voorgemelde voegt de Eerw. FINDLAY een AANHANGZEL, betreffende de Aanmerkingen door VOLTAIRE gemaakt, op het ſtilzwygen der gelyktydige Schryveren, wegens de voornaame ſtukken in de Euangelien vermeld. —— Als *voor eerst*, wegens het ſtilzwygen van andere Geſchiedſchryveren, van den Kindermoord te Bethlehem. —— *Ten tweeden*. Over de zwaarigheid, dat andere Geſchiedſchryvers niet ſpreeken van de Star by CHRISTUS geboorte verſcheenen. — *Ten derden*, wegens het ſtilzwygen der ongewyde Schryveren van de Duisternis, en andere zaaken, by het Lyden van Christus voorgevallen. —— *Ten vierden*, van dat JOSEPHUS, volgens het thans algemeen aangenomen gevoelen, ('t welk de korte plaats, JESUS betreffende, verwerpt,) geen gewag van CHRISTUS maakt, en het ſtilzwygen der *Romeinſche Geſchiedſchryveren*, wegens de Wondertekenen, by de Geboorte en het Sterven van JESUS voorgevallen: hoewel men eigenaartig mogt verwagten, dat de Landvoogd van *Judea* en de Bevelhebber van het Leger, deswegen aan den Keizer en den Raad een omſtandig berigt gegeeven zouden hebben.

Betreffende dit laatſte Stuk, komt de Hoofd-inhoud der bedenkingen onzes oplettenden en geleerden Schryvers hier op uit. „Ik denk geenzins te moeten toeſtaan, dat PILATUS geen verhaal van de Wondertekenen, en de zeldzaame voorvallen van en omtrent JESUS gebeurt, aan Keizer TIBERIUS zondt; dewyl niemand der *Romeinſche Geſchiedſchryveren* hier van rept. Want JUSTINUS de *Martelaar*, in zyne Verdeediging van den Christlyken Godsdienst voor ANTONINUS PIUS, en den *Romeinſchen Raad*, omtrent den Jaare CXL, vermeld hebbende, hoe JESUS alle kwaalen genas, en dooden opwekte; volgens de Voorzegging van JESAIA wegens den CHRISTUS, dat, by de komst van die Perſonadie, de kreupelen zouden ſpringen als een hart, en de tongen der ſtommen ſpreeken, de blinde het gezigt weder krygen, de Melaatzen gereinigd, en de dooden opgewekt worden, voegt 'er by. „En dat hy deeze dingen deed kunt gy weeten uit de Handelingen onder PILATUS opgeſteld (*), en nog eens beroept hy zich op die zelfde Handelingen, ten opzigte van de Kruiziging, en

(*) *Apolog.* p. 85. Ed. Par. 1615.

eenige byzonderheden, door de Vyanden van CHRISTUS verrigt (*). TERTULLIANUS laat zich, in zyn Verdeedigſchrift, omtrent den Jaare CC opgeſteld, het ſterven van CHRISTUS aan het Kruis verhaald hebbende, dus hooren. Op 't zelfde oogenblik verborg zich de dag, wanneer de Zon de middaghoogte beklommen hadt. Zy die niet wisten, dat dit alzo wegens CHRISTUS voorſpeld was, hielden het voor eene Zonneteaning. De reden niet gevonden hebbende, ontkenden zy het; en nogthans leest gy in uwe Geheime Schriften, (in uw Archiven) deezen ramp der Wereld overgekomen", en naa het verhaal van JESUS Opſtanding en Hemelvaard, voegt hy 'er nevens. „ Van alle deeze dingen, CHRISTUS betreffende, heeft PILATUS, die reeds in zyn geweeten een *Christen* was, aan den toen regeerenden Keizer TIBERIUS berigt laaten toekomen (†). En men heeft veronderſteld, dat TERTULLIANUS dezelfde Bekendmaaking van Pilatus bedoelde, wanneer hy den voorſlag van TIBERIUS aan den Raad, om CHRISTUS onder de Goden te plaatzen, verhaald hebbende, betuigt, dat de Keizer dit deedt, toen hy uit *Palestina* in *Syrie* een berigt ontvangen hadt van zulke zaaken, als de Waarheid en Godlykheid van CHRISTUS (‡). — EUSEBIUS berigt ons desgelyks, in zyne Kerklyke Geſchiedenisſen, dat, wanneer de Opſtanding en Hemelvaard van CHRISTUS in aller mond waren, of des veel geſprooken werd door geheel *Palestina*, PILATUS daar den Keizer van verwittigde, als mede van de Wonderwerken wegens hem verhaald, en dat hy, naa de doodſtraffe geleeden te hebben, uit den dooden opgeſtaan, by veelen voor een GOD gehouden werd. Vervolgens brengt hy eene Griekſche Vertaaling by, van de ſtraks aangehaalde plaats uit TERTULLIANUS, met eenige voorgaande en volgende uitdrukkingen, betrekkelyk tot de beweeging, toen door den Keizer verwekt, en de weigering des Raads (§).

„ Eindelyk heeft OROSIUS, die in de Vyfde Eeuwe ſchreef, om geene laatere Schryvers op te haalen, geſprooken van een berigt, door PILATUS aan TIBERIUS gezonden van CHRISTUS Lyden, Opſtandinge en Wonderen, welke hy zelve openlyk gedaan heeft, en, door de Discipelen, in zynen naam verrigt zyn,

(*) *Apolog.* p. 76. (†) TERTULLIANUS, Apol. Cap. V.

(‡) TERTULLIANUS oogt hier op de overtuiging van JESUS onſchuld, welke de Landvoogd by de te regtſtelling betoonde, en zyn afkeer van hem te veroordeelen.

(§) EUSEBIUS, *Kerklyke Geſchiedenisſen*, II Boek, II Hoofdſt.

Digitized by Google

zyn, en dat men hem voor een God hieldt, door het toeneemend Geloof van zeer veelen.

„ Daarenboven is het zeker, en door verſcheidene onwederleggelyk beweezen, (gelyk ook de gebruiklykheid van zulke berigtgeevingen aan de Keizers, door onzen Schryver, wordt toegeſtaan,) dat de Landvoogden de gewoonte hadden, om Handelingen op te ſtellen, en daar door den Keizeren kundſchap te laaten toekomen, van de voornaamſte gevallen en verrigtingen in hun Landbeſtuur. Waarom zullen wy dan in twyfel trekken, of PILATUS, die gedrongen was tot het veroordeelen van CHRISTUS, zondt eenige gunſtige berigten, dien Perſoon betreffende, aan den Keizer zynen Meester; dewyl wy zien, dat de vroegſte voorſpraaken van onzen Godsdienst zich daar op beroepen, in de Verdeedigſchriften aan de Overheden ter hand geſteld, die, was het dus met de zaak niet gelegen geweest, zeer veel tegen hen en de zaak der Christenheid, daar uit zouden hebben kunnen ontleenen. — Wyders weeten wy, uit EUSEBIUS, die van deeze Handelingen ſpreekt, dat, om den Christenen allen ſteun van dien kant te ontneemen, de Heidenen Handelingen van PILATUS hebben verzonnen, met allerlei lasteringen tegen JESUS opgevuld, welke zy met veel vlyts door alle Landſchappen verſpreidden, en welke de vervolgende Keizer MAXIMINUS, omtrent den jaare CCCVII beval, dat in de Stad en op het Land, openlyk zouden voorgelegd worden, als mede, dat de Schoolmeesters ze aan de Schooljongens zouden geeven, als Leſſen om van buiten te leeren (*). In de daad, PILATUS hadt te meer reden om eenige berigten, wegens JESUS na *Rome* te zenden: dewyl de Naavolgers van dien Leeraar zeer vermenigvuldigd waren, en vry veel opgangs maakten, eer het Landbeſtuur diens Landvoogds een einde nam; 't welk volgens de kortſte rekening, omtrent twee jaaren naa de Kruiziging onzes Zaligmaakers voorviel.

„ Hier uit volgt nogthans niet, dat, indien 'er zulke Handelingen geweest zyn, een verhaal behelzende van de vreemde zaaken, ter eere van CHRISTUS voorgevallen, de eene of de andere Romeinſche Geſchiedſchryver, ons daar uit eenig berigt gegeeven zou hebben van deeze Wondertekenen, ter getuigenisſe van CHRISTUS grootheid gedaan. Want het gebeurt zeldzaam, dat wy aanhaalingen ontmoeten uit dergelyke Handelingen by Schryvers, die de gebeurtenisſen der Wingewesten te boek ſtellen, of dat zy zich daar op beroepen. —

Daar-

(*) EUSEBIUS *Kerklyke Geſchiedenisſen*, IX Boek, V Hoofdſt.

Digitized by Google

Daarenboven is het niet wel te wagten, dat Geſchiedſchryvers, *Heidenen* blyvende, zich eenige moeite zouden geeven om deeze aantekeningen te onderzoeken, en uit dezelve eenige verbaazende blyken te ontleenen, ten bewyze des gezags en der Godlyke zendinge van JESUS, die afſtamde van een Volk, by hen ten uiterſten verſmaad, wiens eisch op eene hemelſche afkomst zy ontkenden, en de hoofd-inhoud, van wiens Leer ſtrekte, om het Veelgodendom en de Afgodiſche Eerbewyzen, benevens de Ondeugden aan dezelve verknogt, waar aan zy verſlaafd waren, uit de Waereld te verbannen; welke voordeelige dingen PILATUS, de Heidenſche Landvoogd, mogt gezegd hebben in zyne Aantekeningen, als een getrouw Stadhouder over *Judea* onder den Keizer, om aan hem den oorſprong open te leggen van eenen Aanhang, die talryk wierd in dat gedeelte des Ryks.

„ Daar doet zich, derhalven, geen genoegzaam gewigt op in de tegenwerping, uit het ſtilzwygen der Romeinſche Geſchiedſchryveren ontleend, om het weezenlyk beſtaan eeniger Handelingen van PILATUS, die gunſtig voor JESUS waren, te loochenen. —— Niet te min moet ik hier aanmerken, kunnen wy met geene zekerheid beweeren, in welk eene maate deeze Handelingen, ten voordeele van CHRISTUS, ſpraken; dewyl niemand der oude Christenen, die van deeze Handelingen gewaagen, ons de woorden daar van opgeeft. Daarenboven is het blykbaar voor elk oplettenden, dat ze, daar zy van den inhoud dier handelingen elk in zyn ſtyl ſpreeken, met eenige verſcheidenheid gewaagen van de zaaken, in dezelve, ten voordeele van CHRISTUS, vermeld, en zomtyds zo onbepaald en algemeen, dat het niet gemaklyk valt te zeggen, wat zy willen, dat hunne Leezers zullen opmaaken, daar in te zullen vinden, wat niet.

„ Maar, laat de Eerwaardige FINDLAY hier op met het grootſte regt volgen, laat het eens zyn, dat gelyk JOSEPHUS niets vermeld heeft van de Tekenen en Wonderen, ter beveſtiging van Christus Godlyke zending verrigt, zo ook PILATUS daar van geen enkel woord geſchreeven hebbe aan TIBERIUS, niet tegenſtaande de ſtellige verzekeringen, deswegen door de Kerkvaderen gegeeven: dewyl men by geen der Romeinſche Geſchiedſchryvers hier van iets geboekt vindt, moeten wy uit dien hoofde, deeze Wonderwerken en Tekens verwerpen, als beuzelagtige vertellingen? Geenzins. Zelfs als dan verdienen zy nog van ons voor waare gebeurtenisſen erkend, en als zodanig geloofd te worden". Dit toont hy vervolgens in 't breede, en hegt daar aan, het overwinnend bewys voor de waar-

Digitized by Google

waarheid des *Christendoms*; dat men, zonder de waarheid de Wonderdaaden te erkennen, geene voldoende rede kan geeven, van de voortplanting der Christlyke Leere. Dan wy moeten hier onzen Leezer tot het Werk zelve wyzen; welks Schryver zyne groote belezenheid, en wel verlichte Oordeelkunde, ten voordeele van den Godsdienst aanwendt, en dank verdient van allen, die bondigheid boven geestigheid ſtellen. Alleen kunnen wy niet nalaaten, onze vreeze hier te kennen te geeven, dat de Liefhebbers van VOLTAIRE, het geduld niet zullen hebben, om een Werk als dit te leezen, om daar door van de ontrouwe, van de ſlinksheid huns beminden Schryvers, ten vollen overtuigd te worden; doch het kan, en zal, zo wy hoopen, ſtrekken, om anderen te hoeden tegen de verleidingen diens zo bevalligen als gevaarlyken Vyands des *Christendoms*".

De waarſchynlykheid van den Godsdienst in 't gemeen; en de zekerheid en voortreffelykheid van den Christelyken Godsdienst in 't byzonder, beweerd, door H. LUSSING MATTHYSZ. *Derde en laatſte Deel. Te Amſt. by* H. Vieroot 1774. *Behalven het Voorwerk en de Registers* 640 *bladz. in octavo.*

MEt dit Deel beſluit de Heer *Luſſing* een Geſchrift, dat wy, van wegen deszelfs nutten inhoud en geſchikte uitvoering, reeds een en andermael aengeprezen hebben; en zy die dit derde Deel met oplettendheid doorbladeren, zullen 'er zig niet minder over voldaen vinden, dan over de twee eerſten. — Het beſtaet uit een vyftal van Verhandelingen, welker eerſte enigermate aen te merken is, als een aenhangſel van 't voorige Deel; in zo verre de Autheur, aldaer de Godlykheid der Openbaringe van Mozes en de Propheten betoogd hebbende, zich in deze Verhandeling verledigt, om de waerde van de Mondlyke Wet der Jooden te onderzoeken, en tevens na te gaen, waer voor men den Joodſchen Godsdienst thans te houden heeft. Naer uitwyzen van dit onderzoek, is die Mondlyke Wet geenszins van Godlyken oorſprong, en 't blykt tevens ten klaerſte, dat de Joodſche Godsdienst veranderbaer was, en thans onmogelyk de Gode behaeglyke dienst zyn kan. — Dit nu leid onzen Schryver verder ter overweginge van den Christelyken Godsdienst, of die uitmuntender Openbaring, waer mede God het Menschdom, door Jezus Christus, heeft willen begiftigen; zo als ons dezelve in de Schriften des

Nieuwen Testamentes is nagelaten; ten betooge van welker Waerheid en Godlykheid de vier laetſte Verhandelingen van dit Werk geſchikt zyn. Hier in houd de Heer *Luſſing* de volgende orde. Voor *eerst*, bewyst hy de waerheid der Geſchiedverhalen in die Boeken vervat; en toont dat men, naer derzelver inhoud, de voldoenendſte reden heeft, om Jeſus te erkennen voor dien Heilland, welken God, door Mozes en de Propheten, beloofd heeft. Ten *tweede*, toont hy aen, hoe nietig de redenen zyn, waerom de Jooden de Godlyke zending van Jezus niet erkend hebben, en hem tot hier toe verwerpen. In de *derde* plaetſe, gaet hy enige der voornaemſte en onderſcheidendſte kenmerken van den Meſsias, zo als dezelven door de Profeten voorgeſteld zyn, na; en bewyst dat ze in Jezus van Nazareth hunne vervulling erlangd hebben. En hier aen hecht hy eindlyk, *ten vierde*, ene Verhandeling, over de Godlykheid der Schriften van het Nieuwe Testament, als ene achtervolging, nadere en uiterſte verklaring van Gods Wil aen den menſche, om gelukkig te worden; met ene nevensgaende voorſtelling van de welgegronde zekerheid, dat die boeken, van welken wy affchriften hebben, waerlyk van Godlyken oorſprong zyn, en dat wy dezelven in lateren tyde onvervalscht ontvangen hebben. — Onze Autheur ontvouwt alle deze byzonderheden op een zeer bevatbaren trant; en zyn Geſchrift, ſchoon men niet zeggen konne, dat het iets nieuws behelze, (waer voor dit onderwerp, na alles wat 'er geſchreven is, in 't wezenlyke der zake nauwlyks meer geſchikt ſchynt,) mag met recht aengemerkt worden, als een nuttig Werk, dat de gewichtigſte bewyzen, inzonderheid ten voordeele van den geopenbaerden Godsdienſt, in ene voegzame orde, duidlyk byeengebragt heeft. — Om den Lezer zo wel uit dit, als uit de voorgaende Deelen, nog een ſtaeltje van des Schryvers redeneerwyze, op te geven, zullen wy ons bepalen tot ene byzonderheid, die ons tevens doet opmerken, tot welke buitenſpoorigheden men kan overſlaen, als men de kracht van een onloochenbaer bewys wil ontzenuwen.

De Christenen naemlyk beweren, dat Jezus zyne Opſtanding uit de dooden voorſpeld heeft; en leiden, zyne daedlyk daer op volgende Opſtanding uit de dooden bewezen hebbende, by wettigen beſluite, deszelfs Godlyke Zending hier uit af. Het Ongeloof, de wettigheid van dit beſluit niet kunnende wraken, heeft de ſtoutheid van te ontkennen, dat Jezus, naer 't Euangeliſche verhael, zyne Opſtanding voorzegd zou hebben; 't welk met recht onder de buitenſpoorigſte uitvluchten ge-

geteld mag worden, en dat de Heer *Lusſing* bondig indezervoege tegengaat.

„ Dat Jezus zyne Opſtanding voorzegd heeft, is uit de geſchiedverhaalen zo ontwyfelbaar zeker, dat het in de daad dwaasheid is dit te willen ontkennen: naardien wy dezelve op niet minder dan vyf onderſcheidene tyden aan zyne Discipelen (*) en ook zelf aan de Jooden (†) vinden aangetekend.

„ Tegen de bewyzen, dat Hy zyne Opſtanding aan zyne Discipelen zoude voorzegd hebben, zegt men; dat zo dit al, over het geheel, geen verdichtzel is, het althans niet voor ene duidelyke voorzegging konne gehouden worden: om dat, naar die verhaalen zelven, de Apostels van Jezus niet verſtonden, wat zy door zyn Opſtaan uit den dooden te begrypen hadden. —— Want dat menſchen van gezond verſtand, en wel twaalf tevens, niet zouden geweten hebben wat de woorden *ſterven* en *uit den dooden opſtaan* te kennen gaven, is onbegryplyk. En op het tweede, naamelyk de voorzegging aan de Jooden, zeggen zy: dat uit die woorden geenzins blykt, dat Hy, (Jezus,) hier mêe zyne Opſtanding uit de *dooden* zou voorzegd hebben, maar, in tegendeel, dat Hy hier mêe geheel iets anders bedoeld hebbe, dewyl *Lucas* die woorden, waar uit men het bewys wil opmaaken, naamelyk; *Gelyk Jonas —— alzo zal ook de Zoon des menſchen drie dagen en drie nachten zyn in het harte der aarde*, in zyn geſchiedverhaal niet heeft gebezigd: ten blyke dat zy hier toe geenzins behooren. Ik zal op het een en ander antwoorden.

„ Wat de eerſte tegenbedenking aangaat. Men moet toeſtaan dat het, in den eerſten opſlag, vreemd ſchynt, dat de Discipels van Jezus dit zyn gezegde niet verſtonden. Maar 't is ook, tevens, waar, dat men, by het gebruik van een weinig oplettenheid, de reden hier van ligtlyk kan begrypen, naamelyk, dat, daar zy Jezus voor den Meſſias hielden, zy tevens, naar het algemeene denkbeeld, dat men van den Meſſias, in dien tyd, had, verkeerde begrippen van het oogmerk der komſte van Jezus hadden, naamelyk, onder anderen, dat het doel dier komſte byzonder was, *om de Jooden aan het jok der Romeinen te ontrukken, en een aardſch Koningryk onder hun op te regten.* Dat zy met een dergelyk denkbeeld vervuld waren, blykt uit hunne redenkavelingen en twistredenen, on-

(*) Zie *Matth.* XVI: 21. XVII: 23. XX: 19. *Marc.* VIII: 31. IX: 31. X: 33. *Luc.* IX: 22. XVIII: 33.

(†) *Matth.* XII: 40. *Joh.* II: 19.

Digitized by Google

onder elkander, over den rang, dien zy in dit Koningryk zouden mogen hebben. Hier van daan is het dan ook, dat zy niets minder dachten, dan dat hunne Heer zoude ſterven. Want wanneer Jezus zelf te kennen geeft, wat dood Hy ſterven zou, begrepen zy, met de Schaare, (Joh. XII: 34.) dat Hy, de Christus zynde, nimmer ſterven, maar altyd blyven moeste. Hier uit nu kan men gereedlyk begrypen, dat, daar zy niet konden gelooven, dat Jezus ſterven zoude, zy zich verbeeld hebben, wanneer Jezus van zyn ſterven ſprak, en van zyne wederopſtandinge uit de dooden, dat zy dit niet naar de letter, maar figuurlyk, te verſtaan hadden: en dat zy hierom, door deze hunne vooroordeelen bezet, niet begrepen, wat deze anders duidelyke woorden te kennen gaven. — Trouwens, wy behoeven zo naauwkeurig niet te onderzoeken in hoe ver zy dit al of niet verſtaan hebben; dewyl dit vast gaat, dat Jezus hier mêe zyne Opſtanding voorzegd heeft; blyken hier voor, dat, naar *Johannes*, (Hoofdſt. II: 22.) de Discipels na zyn Opſtanding, zich herinnerd hebben, dat Hy van dezelve met hun geſproken had.

„ Wat betreſt, dat Jezus met de woorden by *Matth.* XII: 40. geenzins Zyne Opſtanding, maar Zyne prediking, zou bedoeld hebben, om dat *Lucas* van die woorden, *alzo zal ook de Zoon des menſchen zyn drie dagen en drie nachten in het herte der aarde*, geen melding maakt, blykt het tegendeel aanſtonds, wanneer men maar let, dat by *Lucas*, zo wel als by *Matthéus*, deze woorden voorkomen, als een gegeven *teken* aan de Jooden. Dat noodwendig een *wonderteken* zyn moet; om dat de Jooden zodanig een teken begeerden. En dan moet ook dit teken *van Jonas*, dat aan hun zou gegeven worden, een wonderteken zyn. Dewyl nu elk moet erkennen, dat de prediking van *Jonas* op zich zelve geen wonderteken was, ſpreekt het ook van zelfs, dat men dit *wonderteken* daar in niet te zoeken hebbe, maar bygevolge, in het gene aan hem gebeurd is, naamelyk zyn drie daags verblyf in den Vis, en wederom levend ten voorſchyn komen uit denzelven.

„ Rousseau, welke al zyn vernuft te werk ſtelt, om het bewys uit de Wonderwerken van, en omtrent Jezus, was 't mogelyk, te ontzenuwen, tracht ook de gemelde tegenbedenking kracht by te zetten, als hy, uit de hier op volgende woorden van *Lucas*, aandringt; „ dat de Jooden in dezelven ver„ weten wordt, dat, daar de Neniviten op de prediking van „ *Jonas* zich bekeerden, zy geweigerd hebben, die van Jezus „ gehoor te geven"; ten blyken, zo hy voorgeeft, dat door dit teken alleen de prediking zou bedoeld zyn. Maar, behalven

ven dat de ongerymdheid ons hier van in de voorige § reeds gebleeken is, indien de Opſtanding van Jezus by dit teken niet bedoeld wordt, vast gaat het, dat 'er als dan, in die woorden, in het geheel geen teken zoude zyn, niet tegenſtaande de Jooden 'er zo zeer op aandrongen, willende een teken uit den Hemel hebben. Gelyk uit het verhaal van *Matth.* (Hoofdſt. XVI: 1.) onlochenbaar is. —— Maar zy krygen hier mêe *een teken*, blyke, dat Hy zegt, hun zal geen *teken* gegeven worden *dan* het *teken* van *Jonas*: Zo dat dit hun ten teken zou verſtrekken. Alleen met dit onderſcheid, dat het van enen anderen aart ware, dan zy begeerden, naamelyk een teken *uit den Hemel*, daar Jezus van het teken van *Jonas* ſprak, als een voorſpelling Zyner Opſtandinge.

„ Men geeft hier op wel ten antwoorde, dat dit by *Lucas* niet kan bedoeld zyn, om dat het ſamenſtel zyner woorden, zal het enig verband hebben, ons op de prediking van *Jonas* wyst. —— Maar ik beweer het tegendeel, naamelyk, dat men *Lucas* woorden onmogelyk tot de prediking van Jonas *kan*, maar tot het van ons aangewezen oogmerk van *Matthæus*, *moet* brengen; reden hier voor is dat hy, in het onmiddelyk volgende vers, na van dit teken van *Jonas* melding gemaakt te hebben, van de Koninginne van het Zuiden ſpreekt, als die de Jooden veroordeelen zoude; en daar op van de Neniviten, tot het zelfde einde; dat by *Matthæus* andersöm voorkomt. —— Maar hoe komt dan het redenverband by *Lucas* voor? Even als by *Matthæus*; naamelyk, dat, naardien de Jooden de gedaane wonderen van Jezus, waar by Hy gebleken was van God gezonden, en meêr dan Jonas, te zyn, als werken van Beëlſebul, de overſten der Duivelen, en dus ook Jezus prediking, verwierpen, de Neniviten, door hunne bekeering, op Jonas prediking, de Jooden zouden veroordeelen. Terwyl Hy hun nu dit teken van Jonas gaf; waar by de waarheid zyner zendinge blyken zoude; naamelyk, dat gelyk deze drie dagen en drie nachten in den buik van den visch geweest was, Hy (Jezus) ook alzo drie dagen en drie nachten zoude zyn in het hart van de aarde.

„ Rousseau, wel merkende, dat men het verband der woorden op ene dergelyke wyze te begrypen hebbe, en dus, niet te ontwyken is, om hier in een wonderteken te moeten erkennen, verward zich nu zo elendig in zyn volgende redenkaveling, als hy 'er zich tevens belachlyk mede maakt: want hy zegt, dat Jezus met dit teken althans zyne Opſtanding niet kan bedoeld hebben, om dat 'er niet alleen geen één woord van gemeld wordt; maar, *om dat Hy zelf dit teken van zynen dood*

Digitized by Google

dood verklaart, daar Hy zegt, alzo zal ook de Zoon des menſchen drie dagen en drie nachten zyn *in het hart van de aarde.* In de daad, een zo verwarde als belachlyke redenkaveling, dat, daar men een *teken* in de woorden erkennen moet, men tevens wil dat de dood van Jezus voor het opgegeven teken te houden zy. Want wie kreeg ooit, behalven ROUSSEAU, in den zin, om het ſterven van iemand, op zich zelven, voor een wonderteken te houden? Maar ROUSSEAU is ook zo zot niet: 't is alleen ene redenkaveling uit verlegenheid, om dat hy 'er niets anders van wist te maaken, dan het geene hy niet erkennen wil. Naamelyk, *dat gelyk Jonas dien tyd in de visch was, en weder levend te voorſchyn kwam: Jezus ook, na zo veel tyd in den ſtaat des doods geweest te zyn, wederom levend zou te voorſchyn komen.* Want dat dit de zin der woorden hier alleen zyn kan, laat geen twyfel over; aan de eene zyde, om dat de Jooden een *teken zyner Godlyke Zendinge* eischten; en, aan den anderen kant, om dat 'er aan een Volk, dat alle nadere blyken *hier voor*, door hartnekkigheid, reeds verbeurd had, niets, dat meer voldoende was, kon gegeven worden, dan even dit.

„ Wy hebben dus den zin der aangevoerde plaatzen buiten bedenking geſteld, en, om hier omtrent alle verdere uitvlugten af te ſnyden, doen wy hier nog by, dat de verklaaring van Jezus, rakende zyne Opſtandinge uit de dooden, onder anderen, ook die welken van *Johannes* aangeteekend wordt, (Hoofdſt. II: 19.) zo wel van de Jooden begrepen is, dat zy, naar hunne eigene verklaaring, om die reden, alle middelen hebben te werk geſteld, om toch voor te komen, dat het Lyk van Jezus niet uit het graf zou geligt worden; ten einde die Voorzegging niet zoude ſchynen vervuld, maar blyken zoude van enen *Verleider* te zyn: dat het buiten alle tegenſpraak ſtelt, dat Jezus zyne Opſtanding voorzegt heeft".

De Zedeleer der Heilige Schrift; in de Hoogduitſche Taal beſchreeven, door J. L. V. MOSHEIM, *Kancelier van de Koningl. en Keurv. Hooge School te Gottingen. Vertaald door* A. A. V. MOERBEEK. *Leeraar der Doopsgezinden te Dordregt. Vierde Deel. Tweede Stuk. Te Utrecht, by* G. T. *en* A. v. Paddenburg. *Behalven het Voorwerk enz.* 371 *bladz. in quarto.*

IN dit gedeelte beſluit de Hoogleeraar het eerſte Hoofdſtuk zyner ontvouwinge van den Staet der Genade, of van de ge-

Digitized by Google

gesteldheid der Ziele van hun, die door de bekeering veranderd, en in het Ryk van Gods Zoon geplaetst zyn: en hy hecht 'er nog aen een tweede Hoofdstuk, handelende, over den wasdom van den Staet der Genade, en de middelen, waer door deszelfs wasdom bevorderd word; in welk alles 's Mans oplettendheid niet minder doorstraelt, dan in 't voorige van dit zyn Werk.

Ter voltooijinge van het eerste Hoofdstuk, had de Hoogleeraer, alle de byzondere deugden tot drie Hoofddeugden gebragt hebbende, na het beschouwen van den *Yver voor Gods Eer*, en de *Liefde tot den Naesten*, het oog nog te vestigen op de *Verloochening*; waer toe hy zich met den aenvang van dit Stuk bepaelt. Dezelve word hier aldus omschreven. „ De Verlochening is een bestendig en kragtig voorneemen van den geheiligden Wil, om de liefde tot zig zelven, en de dingen, die we onzentwege beminnen, zo te maetigen en te bestieren, dat ze ons in de beleevinge der liefde jegens God en den Naesten niet hinderen kan". — Onze Zedekundige verklaert deze derde Hoofddeugd der Christenen met veel naeuwkeurigheid, onder ene duidlyke wederlegging veler ongerymde denkbeelden; byzonder derzulken, die de Zelfsliefde en de Waereldsliefde, als in zich zelven kwaed, volstrekt veroordeelen. — In de byzondere ontvouwing stelt hy ons deze Deugd voor, als ene *Zelfsverloochening*, en ene *Verloochening der Waereld*; welke van ons eischt, niet de Zelfsliefde en de Waereldsliefde, behoorlyk beschouwd zynde, uit te roeijen, maer dezelven zo te matigen en te bestieren, dat ze ons niet afhouden, van de vervulling der plichten, die wy Gode en den Naesten schuldig zyn.

De eerste, de Zelfsverloochening, sluit in zich de matiging der liefde tot het leven, de matiging der begeerte naer aerdsche gelukzaligheid, en de ootmoedigheid, die het tegengift van den hoogmoed is. — De tweede, of de Verloochening der Waereld, is betrekkelyk tot alle voorwerpen, die geacht zyn in de Waereld; doch de Hoogleeraer brengt 'er voornaemlyk toe, de kuischheid en de matigheid, ten opzichte van alles, wat ter bezorginge, oppassinge, verkwikkinge en onderhoudinge des lichaems behoort. — Ieder dezer Deugden, die onder de Leer der Verloocheninge in aenmerking komen, en welker betrachting vordert, dat de Mensch naeuwe acht slae op zyne hartstochten, word hier oplettend nagegaen, en oordeelkundig in derzelver werkzaemheden bepaeld.

Tot dus ver stelde de Hoogleeraer ons voor, hoedanige veranderingen de Wedergeboorte vergezellen, en welke uitwerkin-

Digitized by Google

kingen de Bekeering hebbe; en hier op verlediget hy zich, in 't volgende Hoofdſtuk, ter verklaringe der Leere, betreffende den wasdom van den Staet der Genade. „ Vermits de Genade, zegt hy, die ons in de Heiliging medegedeeld wordt, des Menſchen natuur en wezen niet wegneemt, maar ſlegts heiligt, en voor zo verre zy daar by nog ſlegts middelyk werkt en arbeidt; zo kan 'er niemand aan twyfelen, dat de Staat der Genade allengs wasſe en toeneeme. De verlichting des Verſtands gaat by trappen: en de heiliging, zig naar haar rigtende, klimt insgelyks met den tyd". Deze algemene Stelling opgehelderd en betoogd hebbende, wyst hy verder aen, hoe deze wasdom toegaet: het kwade naemlyk neemt allengskens af, en het goede neemt toe; de geheiligde mensch krygt intusſchen ene bevinding in geestlyke zaken, die hem op veelerleie wyzen nuttig is, en zynen geestlyken wasdom krachtig bevordert. Met dit alles echter, zegt onze Zedekundige, verkrygt hy op deze Waereld nooit die volmaektheid, welke Gods Wet van hem vordert; zyn geestlyke wasdom neemt altyd toe, zo lang het leven duurt; en hy bereikt in dit leven nooit den hoogſten trap der geestlyke volmaektheid.

Aengezien dit laetſte onderwerp zeer verſchillend begrepen word, en de Hoogleeraer dat verſchil opzetlyk overweegt, zullen wy kortlyk melden, hoe men het zelve, zyns oordeels, behoore te behandelen. Onze Zedekundige, hoe afkeerig ook van twisten, kan zich niet verenigen met hun, die de vraeg aengaende de volmaektheid voor ene overtollige vraeg houden; om dat verkeerde denkbeelden hier omtrent te veel aenleiding geven tot gevaerlyke verbeeldingen en dwalingen. In de verdere ontvouwing ſtelt hy zich drie partyen voor.

1. 'Er zyn Christenen, die de Wet van God binnen zeer enge palen beſluiten. „ Zy eischt, volgens hunne gedagten, niet meer, dan dat wy uiterlyk eerbaar en deugdzaam wandelen, en ons, zo veel wy kunnen, van kwaade gedagten, ſtraf-waardige en onreine lusten, en zondige woorden onthouden. Wie dit doet, of ſlegts doen wil, die is volmaakt, en doet den wil des Heeren". Met dezulken is het geſchil meer over de natuur der Wet, dan over de volmaektheid; en om hen te te doen erkennen, dat de mensch, zo lang hy leeft, de volmaektheid niet kan bereiken, moet men hen eerst grondig overtuigen, dat de Wet niet alleen ene uiterlyke heiligheid der Zeden, maer ook ene inwendige heiligheid der Ziele, of ene volmaekte liefde, jegens God en den Naesten, voorſchryft.

2. By velen is het geſchil grootlyks een woordenſtryd. Enigen drngen 'er zeer ſterk op aen, dat men leere, dat een Chris-

Digitized by Google

Christen volmaekt kan en moet worden; terwyl anderen even yverig ontkennen, dat men dit, zonder nadeel der Euangelische waerheid, leeren kan. Ondertusschen is 't blykbaer, als men hunne gevoelens nagaet, dat zy 't in de zaek eens zyn; maer verschillende denken, over de nuttigheid of schadelykheid, van 't woord *volmaektheid* te gebruiken. Men behoorde des, naer de wet der broederlyke liefde, elkanderen de vryheid toe te staen; om zyne overtuiging en kennis hier in te volgen.

3. Daer benevens vind men 'er eindelyk, die de Leer der Volmaektheid, in den sterksten zin, voorstaen; bewerende dat de geestlyke volmaektheid niet alleen mogelyk, maer volstrekt noodzaeklyk is; en dat geen mensch, die nog zondigt, in Gods Ryk zal ingaen. De meesten, die dit gevoelen voorstaen, hebben een goeden Wil, maer een zwak en ongeoefend verstand; 't valt des moeilyk hen te overtuigen. De bekwaemste wyze, zegt onze Hoogleeraer, is deeze. — Men toone hun eerst, wat de volmaektheid zy, die men aldus best omschryft. „ Zy is eene bekwaamheid, om zyne inwendige gedagten en beweegingen zo wel, als zyne uiterlyke daaden, ten allen tyde zo te regeeren, dat ze, zelfs in 't geringste stuk, niet van het voorschrift der Wet, afwyken". Men trachte hen op te leiden, tot een onderzoek van hun gedrag; en blyven ze, na ene vriendlyke onderhandeling, by hun gevoelen, zonder enigzins over te hellen, zo zal 't vermoedlyk vruchtloos zyn, verder met hun over dit onderwerp te twisten. — Doch komen ze hier door tot nadenken, zo is 't te hoopen, dat men hen door een duidlyk bewys uit de Schriftuur te recht zal brengen. Het voorbeeld der Apostelen, die zelven hunne onvolmaektheden beleden, zal hen kunnen overtuigen. Uit de menigte van voorbeelden kan men, inzonderheid, verkiezen dat van Apostel Paulus, die, toen hy 't Euangelie reeds meer dan twintig jaren gepredikt had, nog aen de Philippers schreef, Phil. III. 12. *Niet dat ik het alreede gekreegen hebbe, of alreede volmaekt ben; maer ik jage daer naer, of ik het ook grypen mogte, waer toe ik van Jesus Christus ook gegrepen ben.* — Na het behoorlyk aenuringen dezer tale van dien verlichten en geheiligden Apostel, zal het niet moeilyk meer zyn, om hun overtuigend te toonen, dat de Schriftuurplaetzen, welken zy ten bewyze der volmaektheid bybrengen, verkeerdlyk opgevat worden. Nadien 't blykbaer is, dat het woord *volkomen* of *volmaekt* nooit een mensch betekent, die vry van alle gebreken is; en de Heilige Schryvers zulk ene volmaektheid nergens aenduiden; 't welk de Hoogleeraer ontvouwt,

Digitized by Google

vouwt, door 't nagaen der voornaemſte plaetzen, waer op dezulken zich beroepen.

Op het afhandelen van dit verſchil, volgt eindelyk in dit Stuk nog, ene aendachtige overweging van de middelen, waer door de geestlyke wasdom bevorderd word. Hier toe pryst onze Zedekundige ten ſterkſte aen, de Waekzaemheid, uit welke de dagelykſche Bekeering ontſtaet, en het Gebed, dat Aendacht eischt; mitsgaders de handhaving van den openbaren Godsdienst, en 't oplettend lezen der Heilige Schriften. Daer nevens voegt hy het lezen van andere recht ſtichtelyke Boeken, het acht geven op goede voorbeelden, en verkeeren met waerlyk verlichte en geheiligde Zielen. Van deze middelen zal een Christen, die wenscht op te wasſen in den Staet der Genade, met veel vruchts gebruik kunnen maken; doch zo is 't niet, zegt de Hoogleeraer met dat ſlach van lichaemlyke oefeningen, die velen aenpryzen; als ware het dienſtig voor de Godzaligheid, te vasten, het lichaem veelerleie ongemakken of tuchtigingen op te leggen, en zich van de waereld en de bezigheden dezes levens af te zonderen. De aenmerkingen van den geachten *Mosheim*, over deze laetſte middelen, die velen hoog ſchatten, zyn beſcheiden en gegrond; en men vind hier, onder anderen, ene bedenking over den oorſprong der zogenaemde Godsdienſtige lichaemstuchtigingen; op welker overweging men ligtlyk kan nagaen, hoe die zeldzaeme Godsdienst-oefening onder de Christenen ſtand gegrepen heeft; waer van wy nog met een kort woord gewag zullen maken.

De oorſprong hier van, zegt hy, is te zoeken, in de Leerſtelling der Oosterſche Wysgeren, die beweerden, dat al de ſchuld der zonde lag in 't Lichaem, 't welk uit een gedeelte der Stoffe beſtaet, die de zitplaets van al het Kwaed is. De Ziel is, volgens hun, als zynde een gedeelte der Godheid, volkomen zuiver, en bewilligt alleen in de Zonde, om dat ze met een gedeelte der kwaade ſtoffe verenigd is, dat hare vryheid bind. —— Dit was een vry algemeen gevoelen onder de Christenen, in de tweede Eeuw; en men leidde, met een zuiver en ongedwongen gevolg, uit deze Leerſtelling af, dat men zyn zinnen dooden, en zyn lichaem uitteeren moest, indien men deugdzaem wenschte te worden. Hier door is dit mishandelen van 't lichaem in zwang geraekt, en, éénmael in gebruik gekomen zynde, heeft het ſtand gehouden; ſchoon men de boven bygebragte Leerſtelling, al zedert de vyfde Eeuw, gewraekt hebbe. De menſchen zyn meermaels gewoon de grondbeginzels, waer uit zekere oefeningen en ſchik-

kin-

Digitized by Google

kingen ontſtaen, te laten varen, en nochtans de gevolgen te behouden, die 'er uit voortgekomen zyn. Zulks heeft ook hier plaets; en men heeft 'er min regelmatig voor gepleit, dan de Ouden op hun begrip doen konden; daer men in later tyd gewild heeft, dat het tuchtigen in dit leven een middel zou zyn, om ons, geſtorven zynde, een verzoenden Rechter te doen vinden: dat ruim zo ongegrond is, als de oude Leerſtelling.

Uit dezen voorgedragen inhoud van dit laetſte Stuk des vierden Deels is af te nemen, dat de Hoogleeraer geen moeite geſpaerd heeft, om de Leer der Verloocheninge in een helder licht te zetten, en die der toenemende Volmaektheid naeuwkeurig te ontvouwen, met nevensgaende opheldering van 't geen daer toe betrekking heeft. En zy, die dit Werk doorbladeren, zullen 'er verſcheidene aenmerkingen over deze onderwerpen in ontmoeten, die onzen Autheur byzonder eigen zyn; die hare nuttigheid hebben, ten rechten verſtande van onzen plicht, en in vele gevallen van enige plaetzen der Heilige Schriften; welker zin zyn Hoog-Eerwaerde ten duidlykſte poogt aen te toonen; wel byzonder, wanneer zommigen 'er aenleiding uit genomen hebben, om 'er ongegronde zedekundige denkbeelden op te vestigen.

De Ongerymdheid en Schadelykheid van de Stelling, betreffende het onfeilbaare vermoogen van den Koortshast, in het geneezen van alle afgaande Koortſen, aangetoond door ABRAHAM HEEMSKERK, *Med. Dr. te Rotterdam. Te Rotterdam, by* Abraham Bothal, 1774. 44 *bladz. in groot octavo.*

DIt klein Geſchrift is in 't licht gegeeven, van den Geneesheer HEEMSKERK, om dat hem onlangs, by zyne Lyders, de zeer gewigtig ſchynende redenen, die de Schryver van den Arts in 't 49ſte Vertoog, van 't tweede Deel der *Naleezingen* bybrengt, onder 't oog gebragt wierden, met de verregaande verachting van den Schryver, tegen alle zodanige Geneesheeren, die met hem de Kina niet voor een onfeilbaar Geneesmiddel, in de afgaande Koortſen, erkennen; dit noodzaakte onzen Schryver, om de pen op te vatten, en de ongerymdheid en ſchadelykheid, (volgens zyne meening) van deeze ſtelling aan te toonen: hy vondt zich daar toe te meer aangedrongen dan anderen, om zich hier tegen openlyk te verzetten, om dat hy, volgens zyn zeggen, bekend was als zodanig een, op wien de verſmaadingen van den Arts konden toege-

Digitized by Google

past worden, zo de gemelde ſtelling van den Arts waar is. Men kan niet ontkennen, dat 'er gevallen voorkomen van afgaande Koortſen, waarin 't niet dienſtig is dezelve aanſtonds door den Koortsbast te ſtuiten; en ook eenige zeldzaame voorbeelden van dusdanige Koortſen, die naar het gebruik van de Kina niet luisteren; dog eenige weinige uitzonderingen maaken geene verandering in een' algemeenen regel. De nuttigheid en zekerheid van het gebruik van de Kina, in de afgaande Koortſen, is tegenwoordig zo wel door de ondervinding bevestigd, dat men niet verwagten zoude van een' Geneesheer, dat die zich daar tegen openlyk verzette. 't Is te verwonderen, dat deeze Schryver zo klaagt over 't vooröordeel van 't Gemeen, ten opzichte van de heilzaame uitwerking van de Kina, in 't geneezen der afgaande Koortſen, daar eenige jaaren geleeden 't vooroordeel 'er tegen zo groot was: dog de ondervinding van 't heilzaam gebruik 'er van heeft dit overwonnen.

Kort Begrip der Verhandelingen van de Koninglyke Akademie der Heelkunde te Parys. Uit het Fransch vertaald, door HENDRIK VAN SOMEREN, *Stads Heelmeester te Haarlem. Te Haarlem, by* J. Beets 1774. 223 *bladz. in groot octavo.*

WY hebben van 't eerſte Deel van dit Werk reeds geſproken in onze *Hedend. Vaderl. Letter-Oef. Tweede Deel*, (bl. 13.) en daar over ons genoegen te kennen gegeeven. Deeze beide Stukjes bevatten ſamen den zakelyken inhoud der Verhandelingen, welke in de drie eerſte Deelen, door de Koninglyke Akademie der Heelkunde uitgegeeven, gevonden worden; zo dat dus dit Werk, voor zo verre het in Vrankryk het licht gezien heeft, volleedig is: dog dewyl de gemelde Akademie, ſedert de Franſche Uitgave van dit Werk, een vierde Deel heeft uitgegeeven, zoude het zelve nu, indien men het hier by liet berusten, als onvolkomen kunnen worden aangemerkt; 't is daarom, dat de Vertaaler beſloten heeft den inhoud van 't vierde Deel, op een dergelyke wyze te verkorten. Men heeft hier van dan nog een Stukje te wachten: waar mede de Heer VAN SOMEREN onzen Nederlandſche Heelmeesteren veel dienst doen zal.

Hit-

Digitized by Google

Historie der Regeering van Keizer KAREL den Vden. *In 't Engelsch beſchreeven, door* W. ROBERTSON. D. D. *Opperſte van de Edenburgſche Univerſiteit enz. Zesde Deel. Te Rott. by* D. Vis *en* P. Holſteyn 1774. *Behalven den Bladwyzer* 282 *bladz. in groot octavo.*

OP het berigt van 't Paſſauwſche Vredesverdrag, waar mede het voorgaande Deel afliep, volgt in dit een verhaal van den nieuw opgevatten Kryg, tuſſchen den Keizer en den Koning van Frankryk; als mede van 't bevestigen van 't bovengemelde Verdrag, ter zaake van den Godsdienst, op eene Ryksvergadering, in 't jaar 1555, te Augsburg gehouden. Dit jaar, opmerkelyk door deeze Ryksvergadering, die de Godsdienstvrede in Duitschland bekragtigde, werd voorts nog opmerkelyker, door 't beſluit des Keizers, om afſtand te doen van alle zyne Heerſchappyen, en de daadlyke uitvoering hier van; welke gebeurtenis de Heer *Robertſon* uitvoerig meldt. Vervolgens berigt hy ons, hoe des Keizers Zoon *Philippus*; aan wien *Karel de Vde* Spanje, en alle zyne andere Heerſchappyen, uitgenomen het Keizerryk, (dat hy aan zynen Broeder, den Roomsch-Koning *Ferdinand* overgaf,) had opgedraagen, den wrok van Paus *Paulus den IVden* moest verduuren; 't welk hem in een Oorlog met den Paus en den Koning van Frankryk inwikkelde; niet tegenſtaande de laatſte reeds een beſtand met *Karel den Vden* had getekend. Wyders meldt onze Historieſchryver, na een verſlag van dien Kryg, het overlyden van *Karel den Vden*; die, in het Klooster van *St. Juſt*, niet ver van Placenzia, daar hy zyne overige dagen, na den gedaanen afſtand geſleeten had, den geest gaf, op den 21ſten September des jaars 1558, in den ouderdom van 58 jaaren, 6 maanden en 5 dagen. De Heer *Robertſon*, den aanmerkelyken leevensloop van *Karel den Vden*, dus tot op deszelfs dood agtervolgd hebbende, ſchetst des Keizers character ten naauwkeurigſte; en geeft vervolgens nog een verhaal van 't afloopen van den Oorlog, tuſſchen den Koning van Frankryk en den Spaanſchen Vorst; die in 't jaar 1557 reeds de Vrede met den Paus getroffen had, en in 't jaar 1558 ook een Vredesverdrag met den Franſchen Koning ſloot. Onze Historieſchryver, hier mede ten einde van zyn beſtek komende, hecht 'er eindelyk nog aan, eene oordeelkundige beſchouwing der regeeringe van *Karel den Vden* in 't algemeen; met een onderſcheiden verſlag van de gewigtige verandering in den ſtaat van Europa, geduurende dat tydsverloop: het

Digitized by Google

welk hem aanleiding geeft tot het mededeelen van verſcheiden wel overdagte aanmerkingen, die de Staatkunde en den Godsdienst betreffen. — Soortgelyke aanmerkingen, hier en daar in dit Werk ingevlogten, onder het ontvouwen van de voornaamſte geſchiedenisſen, die betrekking hadden tot de regeering van *Karel den Vden*, ſtrekken alleszins om dit Geſchrift ten uiterſte nuttig te maaken; nadien de Heer *Robertſon* ons, dus doende, niet ſlegts de Geſchiedenis leert kennen; maar ons tevens als met de hand leidt, tot het nagaan van de oorzaaken veeler voornaame Gebeurtenisſen, en derzelver wyduitgeſtrekte gevolgen.

Hebben alle oordeelkundige Leezers, die eenige Liefhebbery voor het Geſchiedkundige bezitten, uit dien hoofde de voorige Deelen van dit Werk met vermaak doorbladerd, ze zullen in dit laatſte Deel niet minder ſtoffe vinden, om de aangewende moeite van den Heer *Robertſon* dankbaar te erkennen, en hem van wegens deezen zynen arbeid hoog te agten; daar hy ons een geregelder verſlag van de gewigtige voorvallen, ſtaande de regeering van Keizer *Karel den Vden*, gegeeven, en 't gebeurde duidelyker opgehelderd heeft, dan tot nog geſchied was. — Een Schryver als *Robertſon*, die met oordeel de bedryven van deezen Vorst nagegaan heeft, is, mag men natuurlyk denken, by uitſtek wel geſchikt, om ons deszelfs echte character te maalen; en 't zal niet oneigen zyn, dat wy, met het afloopen deezer Geſchiedenisſe, zyne opgegeevene Schetſe den Leezer nog mededeelen. Hy drukt zig deswegen aldus uit.

„ Gelyk KAREL door zyn rang en waardigheid de eerſte Vorst zyner eeuw was, zoo was de rol die hy ſpeelde, het zy wy acht geeven op de grootheid, de verſcheidenheid of den uitſlag zyner ondernemingen de alleruitmuntendſte. 't Is uit eene aandagtige overweging van zyn gedrag, en niet uit de vergrootte loftuigingen van Spaanſche Historieſchryveren, of de alles bedillende aanmerkingen eener Franſche penne, dat men zich een juist begrip moet vormen van den aart en bekwaamheden van dezen Vorst. Hy bezat hoedanigheden hem byzonder eigen, die de allerzichtbaarſte kenmerken van zyn karakter opleveren, en hem niet alleen onderſcheiden van de Vorſten, die zyne tydgenoten waren, maar ons tevens de reden aantoonen, van de meerderheid, welke hy zoo lange over hen behield. In het beramen zyner ontwerpen was hy, van natuure en door hebbelykheid, omzichtig en bedagtſaam. Met begaafdheden geboren, die zich langſamerhand ontwikkelden, en niet vroeg tot rypheid kwamen, was hy gewoon al-

Digitized by Google

alles wat zyn opmerking verdiende, met eene zorgvuldige en naauwlettende aandagt te wikken. Hy ſpande alle de vermogens van zyn geest te ſamen op 't geen hy voorhad, en door geene vermaaken afgetrokken, ja zich naauwlyks eenige uitſpanning vergunnende, dagt hy in ſtilte by zich zelven over zyn onderwerp, het zelve nu eens van dezen dan van genen kant beſchouwende. Hy deelde het vervolgens zyne Raadsheeren mede, en na hunne gevoelens gehoort te hebben, nam hy zyn beſluit met eene ſtandvastigheid, welke zelden op zulk een traag overleg volgt. Ook kwamen de maatregels van KAREL, die niets gemeens hadden met de wufte en onbezonne ſchikkingen van HENDRIK VIII en FRANÇOIS I, voor als een wel ſamen gevoegd ſtelſel, waar van alle de deelen juist geplaatst en alle uitkomſten voorzien waren; terwyl men voor de toevallen zelf gezorgt had. Zyne vaardigheid in het uitvoeren was niet min aanmerkelyk, dan zyne langzaamheid in het overleggen. Hy raadpleegde met koelzinnigheid, maar zyne verrigtingen waren vol yvers; en in het nemen van maatregels toonde hy geen minder ſchranderheid dan hy een vrugtbaar vernuft liet blyken in het uitvinden van middelen om dezelve wel te doen gelukken. Hy was van natuure niet bezielt met eenen krygshaftigen geest, dewyl hy, in het heetſte en woeligſte tydperk van zyn leven, zich in zyn kabinet hield opgeſloten, maar toen hy ten langen leste verkoos aan 't hoofd zyner legerbenden te verſchynen, toonde zyne ziel zich ook geſchikt om heldendaden te bedryven: welhaast werd hy in de konst des oorlogs zoo ervaren, en hy maakte zich binnen korten zoo bekwaam in het voeren van 't bevel, dat hy voor de bekwaamſte Legerhoofden van zyne eeuw niet behoefde te wyken in krygsroem en geluk. KAREL bezat in den hoogſten trap die kundigheid, welke van 't grootst belang is voor een Vorst, de kennis naamlyk der menſchen, en om hen in posten te ſtellen, daar zy door hunne begaaftheden 't geſchiktst toe waren. Sedert den dood van CHIEVRES had hy geen Krygsoverſte te veld, geen Raadsman in het kabinet, geen Afgezant aan een vreemd Hof, en geen Landvoogd in eene Provintie, of hunne bekwaamheden beäntwoordden het vertrouwen, het welk hy in dezelve geſtelt had. Schoon niet begaaft met dat innemend en vriendelyk voorkomen, waar door FRANÇOIS de harten won van allen die hem naderden, was KAREL niet misgedeelt van die deugden, die de trouw en genegenheid van anderen winnen. Hy ſtelde een onbeperkt vertrouwen in zyne Veldoverſten; hy beloonde hunne dienſten met eene milde hand; hy benydde hunnen roem niet,

Digitized by Google

noch toonde zich mayverig wegens hunne magt. Meest alle zyne Legerhoofden mogen in den rang geſteld worden van de beroemdſte perſonadien; de voordeelen door hen over zyne mededingers behaalt, had hy klaarblyklyk te danken aan de voortreflyker bekwaamheden der geenen die hy hen tegenſtelde; dit zou eenigermaate des Keizers eige verdienſten ſchynen te vernederen, ware het niet dat zyne begaafdheden om zulke goede werktuigen te kiezen, en zich van dezelven wel te bedienen, een ontegenſpreeklyk bewys uitleverde van bekwaamheid in de regeering.

„ In zyn karakter als ſtaatkundige komen echter gebreken voor, die vry wat van de hoogachting verminderen, welke men anders aan zyne ongemeene begaafdheden verſchuldigt is. KARELS ſtaatzucht was niet te verzaden; en ſchoon 'er geen gegronde reden is voor het gevoelen, ten zynen tyde algemeen aangenomen, dat hy het hersſenſchimmig ontwerp zou geſmeed hebben, om in Europa eene algemeene Alleenheerſching op te rigten, is het nogthans zeker, dat zyne begeerte, om als een overwinnaar aangezien te worden, hem in geduurige oorlogen wikkelde, waar door zyne onderdanen gedrukt en uitgeput werden, en hem naauwlyks tyd overbleef, om zyne aandagt te vestigen op de verbetering der inwendige geſteldheid zyner Landen, het voorname onderwerp van elk Vorst, die in zyne regeering het geluk zyns Volks bedoelt. KAREL, al vroeg in zyne jeugd, de Keizerlyke Kroon by de Koninglyke van Spanje gevoegt, en de erflyke Staten van Oostenryk en Bourgondie bekomen hebbende, zag een ruim veld open voor zyne ſtaatzucht, en liet zich vervoeren tot zulke ingewikkelde en haggelyke ondernemingen, waar van de uitvoering dikwyls boven zyn magt was: dit deed hem veeltyds toevlucht nemen tot lage konſtenaryen, zyne uitmuntende bekwaamheden onwaardig; ſomtyds zelfs week hy van de oprechtheid af, op eene wyze, welke zulk een groot Vorst niet weinig tot ſchande ſtrekte. Zyne listige en bedriegelyke ſtaatkunde liep te meer in 't oog, en was te haatlyker, als men met dezelve vergeleek de openhartige en niets bedriegelyks ſmedende karakters zyner tydgenoten, FRANÇOIS I, en HENDRIK VIII. Dit onderſcheid, ſchoon voornaamlyk veroorzaakt door de verſchillendheid hunner geäartheden, is eenigermate toe te ſchryven aan eene ſtrydigheid in de beginſelen van hun ſtaatkundig gedrag, waar door dit gebrek in KARELS handelingen eenigzints te verſchoonen, maar geenszints te billyken is. FRANÇOIS en HENDRIK, meest altoos door de hevigheid hunner hartstochten vervoerd, poogden het bedoel-

de

Digitized by Google

de oogmerk doldriftig te bereiken. KAREL'S maatregels, met bedaardheid overdagt, maakten een geregeld ſtelſel uit, en vormden een geſchikt plan. Menſchen, van een karakter als FRANÇOIS en HENDRIK, jagen natuurlyk het bedoelde voorwerp na, zonder zich te vermommen of van omwegen te bedienen. Terwyl Lieden, die als KAREL te werk gaan, zoo in 't vormen als in 't uitvoeren hunner oogmerken, zulke fyne ſtreeken gebruiken, welke gelegenheid geven tot een listig gedrag, dat veeltyds in bedrog veraart".

Dit karakter van deezen Vorst, en deszelfs bedryven nagaande, kan men niet wel afzyn van zich te verwonderen, als men leest, dat *KAREL de Vde*, een Vorst, wiens geliefde hartstogt altoos de zugt tot regeeren geweest was, het beſluit nam om afſtand van alle zyne Heerſchappyen te doen; en dat in den ouderdom van omtrent zes-en-vyftig jaaren, wanneer de ſtaatzugt het ſterkst op de ziel werkt. 't Is niet vreemd, dat men veelerleie gisſingen over deezen zo zeldzaamen ſtap gemaakt heeft; doch 't is intuſſchen waarſchynlyk dat zy der waarheid het naaste komen, die zulks toeſchryven aan eenvoudige redenen, welke zeer gemaklyk uit te leggen zyn. De Heer *Robertſon* voegt zich by de zodanigen, en denkt 'er op de volgende wyze over.

„ KAREL was al vroeg in zyne jeugd met Jicht gekwelt geweest, en in weerwil van al de voorzorg der ervarendſte Geneesheeren van die eeuw, werd deze kwaal, naarmate zyne jaren hooger werden, erger; de vlagen daar van werden zelfs jaarlyks menigvuldiger en onlydelyker. De ſmerten, welken hy uitſtond, ondermynden niet alleen de kragt zyner natuurlyke geſteltheid, maar krenkten tevens de vermogens van zynen geest. Onbekwaam om zich met ſtaatszaken te bemoejen, wanneer hy van de Jicht werd aangevallen, en enkel by tuſſchenpoozen van verligting zich met iets ernſtigs konnende bezig houden, bragt hy het overige van den tyd al beuzelende en zelfs met kinderachtige bezigheden door, welke dienden om zynen geest, door de hevigheid der pynen afgeſlooft en verzwakt, op te beuren. Het beſtuur der zaken van zyne Koningryken was, in dien toeſtand, een zeer drukkende last op zyne ſchouders; en 't was hem vooral onmooglyk de groote ontwerpen, welke hy in de kracht zyner jaren gevormt had, ter uitvoer te brengen, of dat groot ſtaatkundig ſamenſtelſel te voltooijen, daar alle Natien van Europa, en de verſchillende belangens van zoo veele onderſcheidene Hoven, in begrepen waren. Langen tyd gewoon zelf met een opletend oog alle de takken van 't bewind naar te gaan, en over

Digitized by Google

alles naar zyne eige begrippen te beſtiſſen, zag hy met leedwezen, toen zyne kwaal toenam, zich genoodzaakt, het beſtuur van alle zaken aan zyne Staatslieden over te laten, en hy bleef niet in gebreke, van alle de rampen of ongevallen, welke hem bejegenden, toe te ſchryven aan zyn onvermogen, om zelf te regeeren. Hy beklaagde zich over de fortuin, die hem, in zynen afgaanden ouderdom, eenen tegenſtrever gaf in de kracht des levens, meester om alles te beramen, en zyne eige ontwerpen ter uitvoer te brengen; daar hy, in tegendeel, genoodzaakt was, zoo in raad als daad, zich op de bekwaamheden van anderen te verlaten. Oud geworden zynde voor zyn tyd, oordeelde hy wyzelyk, dat het gevoeglyker zyn zoude, zyne zwakheden elders in de afzondering te gaan verbergen, dan dezelven langer openlyk te laten zien; en hy beſloot voorzichtelyk zynen roem niet te wagen, of de faam zyner voorige bedryven op te offeren aan eene trotſe hardnekkigheid, in het houden van de teugels der regeering, nu hy niet langer bekwaam was dezelven te beſtuuren (*)".

(*) „ Dom LEVESQUE geeft in zyne Gedenkſchriften van den Kardinaal van GRANVELLE eene reden van 's Keizers afſtand, welke ik niet weet, dat van eenig ander Geſchiedſchryver is gemeld. Hy zegt dat de Keizer de regeering van 't Koningryk Napels en 't Hertogdom Milaan afgeſtaan hebbende aan zyn Zoon, by deszelfs huwelyk met de Koningin van Engeland; PHILIPS, in weerwil van den raad en de bede zyns Vaders, zich van de ſtaats en amptlieden in die landen ontdeed, om in hunne plaats anderen van eige verkiezing te ſtellen. Dat die jonge Vorst openlyk, en met weinig beſcheids, eischte deelte hebben aan het bewind van zaken in de Nederlanden; dat hy alles aanwendde, om 's Keizers maatregels te dwarsboomen, en 's Vaders gezach palen te ſtellen; dat KAREL ziende, hoe hy of voor zyn zoon zou moeten onderdoen, of met geweld zich tegen hem verzetten, om deze uiterſtens te vermyden, welke altoos een' Vader ſmertelyk en onaangenaam vallen, het beſluit nam om liever alle zyne ſtaaten aan zynen zoon af te ſtaan, en zich der weereld te ontrekken. *Vol.* I. *p* 24. Dom LEVESQUE, die zeer kort is, in 't verhaal dezer byzonderheden, zegt, dezelven getrokken te hebben, uit de handſchriften van den Kardinaal van GRANVELLE; maar terwyl deze talryke verſameling van papieren, welke door den Abt BOIZOT van Beſançon bewaart, en in orde geſchikt is, een der kostbaarſte historiſche gedenkſtukken van de zestiende eeuw uitmaakt, en veel licht kan verſpreiden over de gebeurtenisſen der regeering van KAREL V, kan ik, nademaal dat Werk het licht niet ziet, ook geenzins bepalen, wat graad van gezach 'er te geven zy, aan dit verhaal van KAREL'S afſtand. Ik heb, om die reden, in 't verhaal van deze gebeurtenis, 'er geen gebruik van gemaakt":

Wyſ-

Digitized by Google

Wysgeerige Beſpiegelingen over de Egyptenaaren en de Chineezen. Door den Heer de PAUW, *Kanonnik van Xanten. Uit het Fransch vertaald. Tweede Deel. Te Deventer, by* L. Leemhorst 1774. *In octavo.*

UIt het berigt, van 't voorige gedeelte deezer Beſpiegelingen gegeeven (*), heeft men kunnen opmaaken, dat de zeer gunſtige gedagten, die veelen ons van de Chineezen ingeboezemd hebben, verre van gegrond zyn. En men zal dit, in 't doorbladeren, van 't geen de Heer *de Pauw* ons hier verder meldt, nog duidelyker gewaar worden; waar uit tevens, naar 't oogmerk des Schryvers, te meerder zal blyken, dat de Chineezen oudtyds geen gemeenſchap hadden met de Egyptenaaren, gelyk zommigen beweeren.

Onze Autheur zyne beſchouwingen over den ſtaat der Schilder- en Beeldhouwkunst, by de Chineezen en andere Oosterlingen vervolgende, toont ten allerklaarſte, dat de Kladſchilders en Broddelaars in Europa, om zo te ſpreeken, de bewoonders van 't Oosten hier in overtreffen. Voorts doet hy niet minder duidelyk zien, dat het met de Scheikunde niet beter geſteld is, onder een volk dat de Jeſuiten afgemaald hebben, als eene maatſchappy van Philoſoophen. En wat hunne Bouwkunde betreft, die hy vervolgens nagaat, het blykt alleszins, dat ze dezelve niet verſtaan, en 'er zich nooit op toegeleid hebben. — Men ontdekt hier, in 't een en 't ander opzigt, aan alle kanten, dat 'er niets ſtrydigers is met de handelwyze der Egyptiſche werklieden, in alle Kunſten en Weetenſchappen, dan de manier op welke de Chineezen arbeiden; ten onwraakbaaren bewyze, dat deeze twee Volkeren van eene zeer verſchillende geaartheid zyn.

In 't behandelen deezer onderwerpen toont de oplettende *de Pauw* eene uitgeſtrekte beleezenheid, met een welwikkend oordeel; en zyne aanmerkingen, ſchoon ze dikwils van den gewoonen weg afwyken, waar door de toeſtemming wel eens vertraagd wordt, en men na bondiger bewyzen zou wenſchen, verdienen egter gemeenlyk de ernſtige overdenking van onbevooroordeelde Leezers. Onder een naauwkeurig verſlag van de geringe vorderingen, welke de Chineezen in de opgemelde Kunſten gemaakt hebben, en 't groot verſchil, dat 'er zich tuſſchen de Egyptenaaren en de Chineezen, in derzelver beoefeninge opdoet, verleent ons de Autheur een aantal van nut-

(*) Zie *Hedend. Vaderl. Letter-Oef. II D.* bladz. 555.

Digitized by Google

nutte overweegingen, raakende de geaartheid, de zeden en de regeering dier Volken, benevens verſcheiden andere byzonderheden, die invloed hebben op het aankweken van Kunſten en Weetenſchappen. Hier door heeft hy meermaals gelegenheid, om de oorzaaken van deeze en geene gebreken na te ſpooren; mitsgaders te ontdekken, hoe 't bykome dat men zo verſchillende verhaalen van 't een en 't ander, betreffende deeze Volken, en hunne verrigtingen, ontmoet, en verder te toonen, wat men op goeden grond van veele merkwaardigheden als waarheid aan te neemen, of als valſch te verwerpen hebbe. Tot een voorbeeld hier van ſtrekke het volgende, dat hy ons, ten opzigte van de Egyptiſche Pyramiden en Obelisken, heeft medegedeeld.

„ MEN ontmoet, zegt hy, veele moeijelykheden en hinderpaalen, wanneer men de gedenkſtukken van een oud gewest wil leeren kennen, waar omtrent de Ouden met de Hedendaagſchen ſchynen ſamen te ſpannen, om onophoudelyk valſche denkbeelden te geeven. Wat de Ouden betreft, het is tamelyk waarſchynlyk, dat het geen hen meest in dwaaling heeft gebragt, is dat zy afhingen van eene ſoort van menſchen, onder Pſammetichus tot een genootſchap opgeregt, welken men Uitleggers noemde, en byna zoude kunnen vergelyken met hun, die men te Rome *Ciceroni* noemt. De Philoſophen, welken het wezenlyk te doen was om kundigheden in Egypte op te doen, waren genoodzaakt daar verſcheiden jaaren te blyven, gelyk PYTHAGORAS, EUDOXUS en PLATO; maar de Reizigers, die ſlegts gingen en kwamen, gelyk HERODOTUS, zonder een woord van de Landtaale te verſtaan; konden zig niet dan aan de Uitleggers vervoegen, die de zugt der Grieken voor het wonderlyke kennende, hen als kinderen vermaakten, en hun vertellingen deeden, zo onwaardig der deftigheid van de Historie, als ſtrydig met het licht van het gezond verſtand. Het is waarſchynlyk dat van hun de overlevering koomt, die nog in onze dagen wordt aangenoomen, raakende de Pyramiden, welke men wil dat tegen den zin der Egyptiſche Priesteren, en in weerwil van alle hunne aankantingen tegen zodanige werken, gebouwd zyn; daar men integendeel duidelyk ziet, dat het inzonderheid de Priesters zyn, die het oppertoezigt over deze werken gehad, en dezelve nauwkeurig naar de vier hoeken der wereld geplaatst hebben, waar toe zy zig of van de ſchaduw van een' ſtyl, of van de waarneeming eener Star, in het doortrekken door den Meridiaan, bedienden. En zy hebben nooit verklaard, welk hun oogmerk in dezen konde zyn, waarſchynlyk zelfs aan

THA-

Digitized by Google

THALES niet; van wien PLINIUS en PLUTARCHUS eene byzonderheid vertellen, die al te valsch en al te aanstootelyk is, om dezelve hier met stilzwygen voorby te gaan. Zy willen dat deze Griek den Egyptenaaren geleerd heeft, om de hoogte der Pyramiden, door middel van de schaduw, te meeten, het welk nooit kan geschieden op die wyze, als Plinius en Plutarchus zig verbeeld hebben. Om de hoogte eener Pyramide door haare schaduwe te meeten, moet men vooraf eene zyde van de basis meeten, en derzelver midden kennen. Nu, gelyk Plinius en Plutarchus niet een woord zeggen, dat Thales met deze werking begon, begrypt men wel, dat het geen zy daar van vertellen eene fabel is. Thales ook was, toen hy van Mileten te Heliolopolis kwam, ten uitersten onkundig, en wist volstrekt niets, nog van Wiskunde, nog van Starrekunde; het weinige, dat hy sedert heeft geweeten, hadt hy geleerd van de Egyptische Priesteren, welker Scholier hy verscheiden jaaren was. Men moet dan niet zeggen, dat zulk een Man in staat geweest zy, om iets aan zyne meesters te onderwyzen, en men moet voor zyne eer gelooven, dat hy zelf deze fabel niet uitgevonden of verspreid heeft, dewyl als dan zyne ondankbaarheid elk noodwendig stooten zoude.

„ Zy die beweeren, dat men de Pyramiden zo net naar de vier hoeken der wereld geplaatst heeft, om zig een' onwankelbaaren Meridiaan te bezorgen, ten einde t'eenigen dage te ontdekken, of de poolen der wereld al of niet veranderen, hebben dit niet genoeg overdagt, en weeten zelven niet, wat zy zeggen. Want in dat geval zoude eene enkele Pyramide genoeg geweest zyn, en men zoude de geheele kust van Lybie, van Memphis tot aan het Labyrinth, daar niet mede opgepropt hebben.

„ Het is ook niet waar, dat zy voor zonnewyzers gediend hebben, een gevoelen zeer t'onpasse door eenige hedendaagsche Schryvers voorgestaan; want wat de Ouden betreft, zy hebben zig wel gewagt van iets dergelyks te denken of te schryven, naardien zy eenige kennis schynen gehad te hebben, wegens het verschynzel van de vermindering der schaduw. Het is waar, dat SOLINUS, AMMIANUS MARCELLINUS en CASSIODORUS zig daar omtrent op eene zeer oneigen wyze uitdrukken, en alles wat men uit hunne uitdrukkingen kan opmaaken is, dat de Pyramiden, volgens hen, nooit schaduw werpen in eenig jaargetyde, nog op eenig uur van den dag; en dit gebeurt, volgens Marcellinus, door de werktuigkunde van haar maakzel; *mechanica ratione*. Maar men erkenne

dat

Digitized by Google

dat di e man hier iets zegt, dat tegen alle wetten der Natuur aanloopt (*a*).

„ Zie hier in weinige woorden wat van de zaak zy.

„ De grootſte der Pyramiden, onder negen-en-twintig graaden, vyftig minuuten en eenige ſekonden Noorder breedte gelegen, begint tegen den tyd der Lentè-Equinoxe, of dag-en nagt-evening, des middags geene ſchaduw meer te werpen buiten haar vlak, en men kan dat oneindig gevaarte van ſteen, 't welk meer dan 500 voet hoog is, rond wandelen, zonder de Zon uit het gezigt te verliezen. De Bouwmeesters hebben dit uitwerkzel voorzien, het welk een noodzaaklyk gevolg is van de Pyramidaale figuur en van de breedte der baſis, waar door de middag-ſchaduw, geduurende de helft van het jaar, op de Noordzyde van het gevaarte ſtuit, en niet op de aarde of op het vlak van den gezigt-einder koomt. Zo men een' kwaaden Zonnewyzer wilde maaken, zoude men onmoogelyk een' ſlegter maaken kunnen, dan dien der groote Pyramide, naardien men zelfs door dit middel den dag van den Zomer-zonneſtand niet zou kunnen vinden, want dan blyft de ſchaduw zo hoog, dat men dezelve nauwelyks kan zien, wanneer men aan den voet der Noordelyke zyde geplaatst is.

„ Ondertusschen heeft de beroemde Tydrekenkundige de vignoles gemeend, dat de Prieſters de dag-en nagt-eveningen met behulp hunner Pyramiden vonden (*b*); het welk hy nooit zoude gemeend hebben, zo hy nauwkeurige platte gronden van deze gedenkſtukken, en inzonderheid goede kaarten van Egypte, hadt gehad, zodanige als daar wy ons van bediend hebben. Het is by enkel toeval, dat de groote Pyramide tegen de dag-en nagts-evening haare ſchaduw op den middag begint te verteeren, dewyl 'er andere Pyramiden zyn, die dit eerder beginnen. Wat het ontwerp betreft, om door dit middel de Zonne-ſtanden te vinden, wy merken aan, dat de grootſte middag-ſchaduw der Pyramide van *Gizeb*, en van alle de andere, den winter-zonneſtand aanwyst; maar het zoude zeer moeijelyk geweest zyn dien van den zomer te vinden. Daarenboven is 'er eene groote Byſchaduw, die alle deze waarneemingen ten uiterſten gebrekkig gemaakt zou hebben.

„ Men

(*a*) Solin. *Polybist.* Cap. XLII. amm. marc. *Hist.* Lib. XXII. *ſub fin.* cassiod. *Variar.* Lib. VII.

(*b*) *De Annis Ægypt. in Miscell. Berolin.* Tom. IV.

Digitized by Google

„ MEN ſchryve dan den Egyptiſche Priesteren geene oogmerken toe, welken zy niet gehad hebben; want indien zy zodanige oogmerken hadden gehad, zoude men ook moeten erkennen, dat het hun aan gezond verſtand hadt ontbrooken; naardien een enkele ſtyl wegens alle deze zaaken duizendmaal gemaklyker en nauwkeuriger denkbeelden geeft, dan een gevaarte, dat zig zelven verdonkert.

„ DE Pyramiden zyn, even als de Obelisken of naalden, gedenkſtukken geweest, opgeregt ter eere van het wezen, dat het Heelal verlicht; en zie daar de reden, waarom de Priesters dezelve naar de vier hoeken der wereld hebben willen plaatſen. Het ware zeer gemaklyk geweest in de holte dezer gebouwen een groot getal Lykzaalen te maaken, om daar de lighaamen van alle de perſoonen der Koninglyke familie in te zetten. Dit heeft men egter niet gedaan, naardien men daar ſlegts twee vertrekken en eene kas in gevonden heeft, welke veele verſtandige Reizigers, gelyk SHAW, in weêrwil van het gezag van STRABO, niet neemen voor een graf, waar in ooit een menſchelyk Lyk geweest zy. En dit is indedaad ook niet waarſchynlyk. Men heeft, by gelegenheid van deze kas, duizend gisſingen voorgeſteld; ondertusſchen ken ik geen Schryver, die vermoed heeft, dat dit wel zoude kunnen zyn, het geen men onder de Egyptenaars het *Graf van Oſiris* noemt, gelyk 'er veelen waren in hun land; en het bygeloof wilde dat de ſtraalen der zonne rondom deze monumenten vielen, zo dat 'er ten minſten de helft van 't jaar, des middags, geene ſchaduw op de aarde was; want dit verſchynzel duurde langer, ten opzigt der Zuidelyke Pyramiden van *Illabon* en *Hauara*, naar het uiterst der vlakte, onder den naam van *Cochomes* bekend, en welke Pyramiden ik als de oudſte beſchouwe, naardien zy onvergelykelyk meer beſchadigd zyn dan die van Memphis, welke men denkt nog vyf duizend jaar te kunnen ſtaan, volgens de vermindering die daar aan gekoomen is, van de eeuw van HERODOTUS af tot in onzen tyd. Die Hiſtorieſchryver verzekert, dat men in zynen tyd veele figuuren en karakters op de buiten zyden zag, welken men daar thans niet op vindt. Het is by gebrek van opmerking dat de Hr. NORDEN, in zyne Reis naar Nubië, zegt, dat die gebouwen vóór de uitvinding der Hieroglyphiſche karakters geſtigt moeten zyn, het welk tegen alle denkbeelden der Hiſtorie aanloopt. En het zoude te wenſchen zyn, dat de meeste Reizigers vóór hun vertrek, of ten minſten na hunne wederkomst, wat beter ſtudeerden.

„ EENE wezenlyke verpligting, welke men den Priesteren van

Digitized by Google

van Oud-Egypte heeft, beſtaat hier in, dat zy de Pyramiden met veele nauwkeurigheid naar de vier hoeken der wereld geplaatst hebben; want daar door weeten wy, dat de Aspunten der wereld niet veranderd zyn, en vergeefsch zouden wy over de geheele oppervlakte van onzen aardkloot eenig ander gedenkſtuk zoeken, om dit met zekerheid uit op te maaken. Men vindt 'er nergens, en byzonderlyk niet in Chaldea, een land waar van men zig zeer valſche denkbeelden gemaakt heeft. Zo 'er in Chaldea zulke ſtevige gebouwen waren geweest, als die van Egypte, zouden 'er ontzagchelyke puinhoopen van overig zyn; maar gelyk men daar met gebakken ſteen en bitumen heeft gemetſeld, zo hebben de verhevenſte deelen opvolgelyk moeten nederſtorten, en het is niet dan eenige voeten boven de fundamenten, alwaar de vogtigheid den ſamenhang en taeiheid van het bitumen heeft bewaard, dat men eenige overblyfzels van metzelwerk ontdekt, gelyk *in* eene plaats, alwaar men wil dat de tempel van *Belus* geſtaan heeft; maar dit zyn zaaken, die niet verdienen dat men 'er van ſpreeke. Daarenboven, in welk kabinet van Europa heeft men ooit Chaldeeuwſche ſtandbeelden of andere gedenkſtukken gehad? terwyl alle kabinetten van Europa meer of min voorzien zyn van Egyptiſche oudheden. Ik plaats onder het getal der ſterkſte grootſpraaken van CTESIAS en van DIODORUS *van* SICILIE, de Obelisk, welke zy aan Semiramis toeſchryven, en die geen mensch ooit gezien heeft; gelyk JACKSON in zyn *Tydrekenkundige Oudheden* ook bewyst, dat dezelve te Babylon nooit heeft beſtaan; daar elk de Obelisken van Egypte kent, en daar moeten 'er tagtig van de eerſte grootte zyn geweest, welker opregting zulk eene moeijelyke zaak, als men zig verbeeldt, niet was by een volk, het welk veele ondervinding in het opzetten dier Naalden gekreegen hadt. —— Voorts vergist men zig tegenwoordig in het algemeen ook ten opzigt van de Obelisken, welke men zegt dat in Egypte voor zonnewyzers gediend hebben. Het is genoeg haare plaatſing en gedaante oplettend gade te ſlaan, om te bemerken, dat men daar nooit om gedagt heeft. De Egyptenaars regteden altoos twee dier Naalden, naast malkanderen, aan den ingang der Tempelen op; en zo dezelve drie groote poorten of deuren hadden, plaatſte men daar tot zes Obelisken. Dit alles kan men nog in onze dagen zien in de puinhoopen des Tempels van Phylé, in die van Thebes, en aan den ingang van het geen men neemt voor het graf van Oſimenduas, een woord blykbaar ſaamgeſteld uit *Mendes* en *Oſiris*.

„ HIER

Digitized by Google

„ HIER door kan men reeds bemerken, dat het hier de zonnewyzers geheel niet raakt, als welken het ongerymd zou geweest zyn zo digt by malkanderen te plaatſen, dat hunne ſchaduwen zig met den anderen verwarden. Daarenboven kan het bovenſte gedeelte dier Naalden, het welk men het *Pyramidium* noemt, geene nauwkeurige aanwyzing geeven, ten zy daar een kloot worde aangevoegd, gelyk men te Rome onder Augustus en onder Conſtantius deedt. Dit hebben de Egyptenaars egter nooit gedaan, dewyl geen Schryver der Oudheid daar van geſprooken heeft, en men ziet door de ſchilderyen, uit de puinhopen van Herkulaneum gehaald, en nog veel beter door het Moſaïk werk van Palestrina, dat de Obelisken daar altoos zonder kloot vertoond worden. Ook heeft men aan het hoofd deezer monumenten niet de minſte uitholing gevonden, om daar den ſtyl of roede in te zetten: en toen een Romein, Maximus genaamd, die Landvoogd van Egypte was, een kloot op de Obelisk van Alexandrie wilde zetten, liet hy daar het hoofd of de punt afhakken, het welk de egte Egyptenaars als eene Heiligſchennis beſchouwd zouden hebben. Dus waren de Leden van de Akademie der Inſcriptiën te Parys zeer kwalyk onderregt, toen zy hun berigt inbragten, by de Akademie der Weetenſchappen, die naauwkeurig onderrigt wilde zyn wegens de oudheid der Globen, door de Obelisken geſchraagd (*c*).

„ Het is blykbaar, dat men misbruik heeft gemaakt van eene plaats van APPIO den Spraakkundigen, die beweerde, dat Mozes holle halfronden op kolommen hadt geſteld, in plaats van Obelisken te gebruiken; maar hy ſprak van die dingen op eene wyze, die toont, dat hy niet wist wat hy zeggen wilde; en de Jood JOSEPHUS, nog ſlegter Redenkundige en onweetender Natuurbeſchouwer dan APPIO, wederlegt hem door erbarmlyke bewyzen. VITRUVIUS, CLEOMEDES, MAKROBIUS, en MARTIANUS CAPELLA, beſchryven de Zonnewyzers, voor de dag- en nagt- evenings tyd, waar van men zig in Egypte bediende, en door welker middel ERATOSTHENES de maat der aarde bepaalde of verzekerde (*d*). Die uurwyzers waren wezenlyk holle halfronden, in welker midden een

„ (*c*) *Memoir. de l'Academ. des Inſcript.* T. III. pag. 166."

„ (*d*) VITRUV. *Architect.* L. IX. C. 9. CLEOMED. *de Meteorol.* MACROB. *in ſomn. Scip.* L. I. C. 20. MART. CAPELLA *lib. de Geometria.*"

Digitized by Google

een loodregte ſtyl ſtondt. Maar de overmaat van de dwaasheid zoude zyn met APPIO te willen, dat men die zonnewyzers geplaatst hadt op Obelisken of hooge kolommen, daar men vervolgens met ladders zoude hebben moeten byklimmen, om de afwyking der ſchaduw waar te neemen."

PETRI BURMANNI SECUNDI *Poematum Libri quatuor. Lugduni Batavorum apud* C. van Hoogeveen juniorem 1774, *Absque dedicatione &c. 502. pp. in quarto m. f.*

ZO ooit een Dichter zynen Tydgenooten en der Nakomelingſchap een uitſteekenden dienst deed, met zyne Dichtſtukken by een te verzamelen, en dezelven dus in 't licht te geeven, 't is de beroemde Amſterdamſche Hoogleeraar *Burman*, waar van men zulks met vollen nadruk mag zeggen; nu hy deeze zyne *Gedichten*, *in vier Boeken* by een gebragt, gemeen maakt. 's Mans voortreffelyke bekwaamheid in de Latynſche Dichtkunde, zyn vindinryke geest, zyne levendige verbeeldingskragt, en juist oordeel, onder eene wyduitgeſtrekte beleezendheid, hebben altoos de waare hoogagters der Dichtkunde met greetigheid doen leezen alles wat zyne penne voortbragt. Men heeft 'er rechtmaatig te meerder prys op geſteld, daar de Hoogleeraar zyne Dichtkunde veel al het Vaderland en deszelfs Voorſtanderen van Vryheid, mitsgaders anderen lofwaardige Ingezetenen van onze Gewesten gewyd heeft; en daar hy voorts meerendeels onderwerpen behandelde, die aller oplettendheid verdienden. — Veelen deezer ſtukken zagen reeds, 't is waar, het licht, doch ze waren grootlyks afzonderlyk uitgegeeven, en in losſe bladen verſpreid; etlyken van dezelven waren genoegzaam alleen in zommiger handen; en buiten deezen bezaten de Liefhebbers nog verſcheiden Gedichten, die niet gemeen gemaakt waren, gelyk ook de Hoogleeraar nog deeze en geene Stukken bezat, die hy niet openlyk had medegedeeld. Ingevolge hier van was 't meerendeel of wyd en zyd te zoeken, of niet te vinden; door den tyd ſtond het een en 't ander nog ſchaarzer te worden; en men liep gevaar van eene verminkte of ſomtyds onechte verzameling te verkrygen. Hier voor heeft ons de Hoogleeraar met deeze uitgave behoed, daar hy nog by zyn leeven wel zorg heeft willen draagen, om zyne Dichtſtukken by een te vergaderen, en dus den Liefhebberen gelegenheid te geeven, om dezelven op eene geſchikte wyze deelagtig te worden. — Al wie de Latynſche Dichtkunde op haare waarde ſchat, zal ze-

Digitized by Google

zekerlyk deeze aangewende moeite van den Hoogleeraar dankbaar erkennen. En zy die een recht gebruik maaken van deeze Verzameling, door dezelve met oplettendheid te beoefenen, zullen 'er ſteeds een treffend voorbeeld ter navolginge in vinden; dat dienen kan om de edele en zielſtreelende Dichtkunde, ook in de Latynſche Spraake, in ons Vaderland een nieuwen luister by te zetten; met derzelver beoefenaars ter geſtadige vorderinge op te leiden.

PITHECOLOGIA, ſive de Simiarum natura, Carminum Libri duo, in gratiam Reipublicæ Literariæ. Amſtelædami ex Typographia *G. Tielenburg* 1774. Absque præfatione 61 pp. in octavo m. f.

HOe ongevallig het geſlacht der Aapen in veeler oogen zy, het vordert egter, niet minder dan dat van eenig ander Gedierte, de opmerkzaamheid der onderzoekeren van de Natuurlyke Historie; ja de uiterlyke geſtalte der Aapen, zo na aan die van den Mensch grenzende, noodzaakt de Rangſchikkers eenigermaate, om de Aapen in orde naast den Mensch te plaatſen. 't Is des niet vreemd, dat een dichtkundige geest zig eens op dat onderwerp vestigt, en zyne kragten beproeft, in 't ontvouwen der *Aapenkunde*, door het voornaamſte, 't geen men wegens de natuur en de verrigtingen der Aapen vindt aangetekend, in eenige dichtſtukken by een te verzamelen.

Het verdichtſel van *Ovidius*, raakende de herſchepping der meineedige *Cercopen* in Aapen, geeft onzen Latynſchen Dichter gelegenheid, om de herkomst der Aapen uit die welverdiende ſtraf af te leiden, hunne uitwendige gedaante te maalen, en hen als gevoelige denkende ſchepſels te beſchryven; mitsgaders een berigt te geeven van de groote verſcheidenheid, die men in hunne gedaante, inwendige aandoeningen en uitwendige verrigtingen beſpeurt. De Autheur ontvouwt dit alles op een dichtkundigen trant, eenſtemmig met het bovengemelde aangenomen verdichtſel. Voort beſchryft hy ons zeer natuurlyk de onbezonnen Aapenliefde, daar de Moeder het teder wicht in haare armen dood drukt, en bitter klaagt over 't ſmertlyk gevolg haarer liefkoozeryen. Niet minder leevendig maalt hy ons de vaardige leerzaamheid der Aapen, die hen, overeenkomſtig met hunne natuurlyke volgzugt, ſpoedig alle uiterlyke werkzaamheden der menſchen doet nabootzen. Verder geeft hy een beknopt verſlag van de wyze op welke men de Aapen vangt, en van hunne verlegenheid, wanneer zy zig

Digitized by Google

niet weeten te redden. Wyders meldt hy op eene gevallige wyze hunne potſeryen, onder 't verhaalen van een en ander klugtig voorval; en beſluit eindelyk met een berigt van de plegtige begraafenis, waar mede zy elkander, in de bosſchen van Braſil, volgens het getuigenis der Reizigers, de laatſte eer aandoen. — Dit ſtukje, dat de Natuurlyke Historie der Aapen dus voordraagt, is alomme doorvlogten met dichtkundige ſpeelingen, en de uitvoering is over 't geheel zeer wel geſchikt, om den Liefhebberen der Latynſche Dichtkunde te behaagen.

C. F. GELLERT *Zedekundige Leſſen; in het Nederduitsch overgezet door* J. LUBLINK den jongen. *Twee Stukken. Te Amſterdam by* P. Meijer 1774. *Behalven het Voorwerk* 704 *bladz. in groot octavo.*

UIt het geene wy, by gelegenheid der Franſche vertalinge deezer Leſſen, geſchreeven hebben (*), heeft men eenigermaate den algemeenen inhoud van dit Geſchrift, en 't voornaame bedoelde van den Hoogleeraar in 't zelve kunnen opmerken. De thans uitgegeeven Nederduitſche vertaaling geeft ons aanleiding om 'er op nieuw gewag van te maaken; daar de Heer *Lublink de jonge* zich bevlytigd heeft tot het mededeelen eener naauwkeuriger overzettinge dier Leſſen, uit het oorſpronglyke, in onze Vaderlandſche Spraak. Hier door is de Nederduitſche Leezer nu in ſtaat geſteld, om voordeel te doen met de leezing van een Geſchrift, dat buiten tegenſpraak wel geteld mag worden onder de nuttigſte Zedekundige Schriften; en hy zal, in 't beoefenen deezer Leſſen, van alle zyden *zien*, dat dezelven, gelyk wy voorheen aangeduid hebben, de hoogſte aanpryzing verdienen. — Begeert men, ter vervullinge van onze toenmaalige belofte, nog een ſtaal uit deeze Leſſen zelven; wel aan, men hoore een gedeelte van 's Mans onderwys over één onzer noodzaaklykſte pligten, te weeten, het beheerſchen onzer begeerten; waar omtrent hy zig, in het beſchryven hier van, aldus uitdrukt.

„ Deeze heerſchappy beſtaat in het vermogen der ziele om onze natuurlyke begeerten, overeenkomſtig met haare bedoelingen en voorwerpen, voorzichtiglyk te ontwikkelen en wyſelyk te regelen; dezelven te verzwakken wanneer zy ſterker en duurzaamer zyn dan hun voorwerp vereischt; dezelven op te wekken wanneer zy zwakker zyn dan het doel waarop zy gericht zyn vordert, in het kort, ieder deezer neigingen zodanig te regelen, dat zy, over het algemeen, het ſamenſtelſel onzer overige neigingen, welken met de welvaart van ons zelven en anderen in eenige betrekking ſtaan, niet benadeele,

(*) Zie *Hedend. Vad. Letter-Oef.* II D. bl. 38.

Digitized by Google

is, maar vriendelyk te gemoet komt. Dat dit vermogen een goed zy, 't geen door ons hart niet ontbeerd kan worden, blykt daar uit, dewyl te hevig of te zwak begeeren en schuwen een inwendige oorlog is, tusschen onzen wil en ons verstand of geweten, en strydig met de orde die 'er tusschen onze overige neigingen moet heerschen. Zonder deeze heerschappy ontaarden de natuurlyke neigingen, welken op de onderhouding des levens en onze uiterlyke welvaart betrekking hebben, in verderfelyke hartstogten. De liefde tot het leven en de gezondheid ontaart dan in een benaauwde verlegenheid; de begeerte naar zinnelyke vermaaken in vertroetelde weekheid en wellust; de begeerte naar middelen tot onderhoud en naar rykdom, in baatzucht en gierigheid; de begeerte naar hoogheid en aanzien, in ydele glori, hoogmoed en heerschzucht; en de begeerte naar rust en gemak, in traagheid en ledigganz. Alle deeze neigingen binnen de aangewezen grenspaalen van reden en geweten te beperken, is het ampt der wysheid; en het maatigen onzer begeerten, uit eerbied jegens den goddelyken wil, met het ernstig oplet om hier in nimmer te bezwyken, is eigenlyk die heerschappy des harten, die daarom een bestendig goed en een heilige pligt blyft, dewyl zonder het oefenen van denzelven noch ons eigen geluk noch de welvaart van anderen stand kan houden."

Om dit te leevendiger onder 't oog te brengen, bedient de Hoogleeraar zig van geschikte voorbeelden, die het gezegde duidelyk verklaaren: zo ten opzigte van de liefde tot het leeven en de gezondheid, als van de zugt tot zinnelyk vermaak, mitsgaders van de begeerte tot eer, en die tot rykdom; met betrekking tot welke laatste, (om ons tot eene soort van voorbeelden te bepaalen,) hy ons het volgende voordraagt.

„ Rykdom begeeren, beminnen en zoeken, *enkel om die te besitten, en dus een middel tot een doel te maaken, is tegen de reden; het is een uitspatting der begeerte, en de laagste soort van gierigheid. Wie rykdom zoekt of besteed als een middel om zyn zinnelykheid, zyn ydelheid en de droomen zyner inbeelding te voldoen, zoekt en besteed dien op een tegennatuurlyke wyze, bestraft zich-zelven, en word onrechtvaardig jegens anderen.*

„ Strephon haakt naar rykdom; niet om dien op te sluiten; zo dwaas is Strephon niet. Neen; hy beschouwt den rykdom als een middel om zekere oogmerken, die hy zich voorstelt, te bereiken. Hy is ryk; maar zyn zucht tot grootsheid eischt ook een ruime verteering. Heeden zyn het deeze, morgen weder andere begeerten van zyne zinnen en inbeelding. Kan Strephon wel ooit rykdom genoeg bezitten? Hy spaart, waar hy niet spaaren moest, en is gierig, om voor zyn ydelheid en zinnelykheid te konnen verkwisten. Rykdom is een middel om zich-zelven en anderen van nut te weezen. Strephon, in tegendeel, ziet dien aan als een middel om aan zyn driften en hersenschimmen te konnen voldoen."

Digitized by Google

„ Is dit wys gehandeld? Thans doet zyn ydelheid hem zeker voorwerp begeeren. Dit kost zo, of zo veel, en hy vind een middel om tegen een gering verſchot een groote intrest te ontfangen. Hy ſtilt, derhalven, zyn hebzucht, om tevens zyn ydelheid te paaijen. De zelfde STREPHON betaalt zyn bedienden een armzalig en bekrompen loon, maar geeft hen ryke liveryen. Hy wil vertooning maaken, daaröm is hy gierig. Een prachtiger koets, een kostelyker huis, een heerlyker buitenplaats word hem, door zyn inbeelding, als zeer wenſchelyk en noodzaaklyk voorgeſteld. Nimmer zou hy geſchenken aangenomen hebben, maar nu ontfangt hy een aanzienelyke ſom, en onderſteunt hiervoor met zyn gezach het verdachte aanzoek van een' pleiter. En waaröm? Hy wil zyn vermogen niet verminderen, en echter in de oogen der waereld praal voeren. Zyn gierigheid moge dus door nog zo verſchillende kanaalen voortvloeijen, zy komt altoos weder in dien oceaan, waaruit zy haaren oirſprong nam, met nieuwen modder te rug.

„ Deeze STREPHON is ſteeds een bewerker van zyn eigen ongeluk. Hy verkeert het waar gebruik van zyn vermogen, en zyn neiging moet ook zyn hart verkeeren. Hy gebruikt zyn geld om voedſel te verſchaffen aan ongeregelde of dwaaze, aan ſtrafbaare of belagchenswaardige neigingen. Hy geeft zich alle moeite om tuſchen gierigheid en verkwisting, tuſchen hebzucht en ydelheid, een' dwaazen vrede te treffen.

„ Nog laager en verderfelyker is de neiging van SEJUS, die het geld alleenlyk om het geld bemint. Hy wil het niet genieten, hy wil het ſlechts bezitten, vermeerderen en opſluiten. Genoeg voor hem wanneer hy weet dat hy ryk is, en dat zyn nakomelingen ook ryk zullen weezen, en, (indien hy zyn gedachten zo verre uitſtrekt) dat hy van de waereld voor ryk gehouden word.

„ Het kittelt hem wanneer zyn vermogen toeneemt, en *dit* ontvonkt zyn begeerte naar grooter' rykdom, zonder die te ſtillen. — De vrees om het zyne te verliezen moest hem blootelyk behoedzaam maaken, daar zy hem nu met een' knaagenden kommer pynigt. — SEJUS lyd honger, indien het maar zyn' rykdom vermeerdert. En daar hy nimmer iets voor zyn eigen genoegen beſteed, is het dan wel te verwonderen dat hy niets voor de zynen over heeft? — Hy gunt zich - zelven geen rust tot hy genoeg zal hebben. En wanneer heeft hy genoeg? Nimmer, zo lang hy nog meer kan bezitten. Wanneer zal hy dan te vrede weezen? En indien zorgen, konſtgreepen, laage onderkruipingen, wreede behandelingen, onbilykheid, liefdeloosheid, onmaatige arbeid; indien dit immer middelen konnen worden om zyn vermogen te vermeerderen of te bewaaren; waaröm zou hy aarzelen deeze middelen in het werk te ſtellen?

„ Daar kan geen goede neiging in een hart woonen, waarin deeze onmaatige begeerte heerscht. SEJUS maakt het goud tot zyn' God; en wat is goud? — Hy offert zyn rust op aan een goed, waar-

van

van hy geen gebruik heeft, en ontrekt door zyn gierigheid aan anderen de middelen tot hun voedſel of geryf. Is dit voor de reden niet ten uiterſten ſtraf baar? Zyn begeerte naar rykdom ſmoort het licht van zyn verſtand aan alle zyden, die der hebzucht alleen uitgezonderd. — Op de zelfde wyze verſtikt ook zyn begeerte naar rykdom alle neigingen van eerlykheid en menschlievendheid. Behoeft men nu ook nog te vraagen of SEJUS ongelukkig is?

„ Maar beperken wy deeze begeerte naar rykdom en het gebruik daarvan binnen de behoorlyke paalen, dan zullen wy gewaar worden dat zy nimmer met de rust des harten ſtrydt, wanneer zy het met de wysheid eens is.

„ DAMON ſtreeft naar rykdom om zichzelven en de zynen te onderhouden. Hy is vlytig om dien te vermeerderen of te beſchermen. Hy is ſpaarzaam, en heeft dus geringer verteering en minder zorgen. Hy gebruikt het geen hy noodig heeft, en dus geniet hy de vruchten van zyn naarſtigheid of zyn geluk. Hy beſchouwt zyn vermogen als een goed het geen hem is toevertrouwd, en hierom is hy weldaadig en behulpzaam jegens anderen, naar maate hy daartoe van meerder middelen voorzien is.

Hy dient belangeloos dien hem geen' dienst betoont:
Hy vind in arbeid lust, in 't helpen zich beloond.

„ Hy ſmaakt alle genoegen van het weldoen, en dit geeft voedſel aan zyne menschlievendheid. Hy kan anderen nuttig weezen, en is het tevens voor zichzelven. Hy ziet hoe men de grootſte rykdommen kan bezitten, en echter aan duizend ongevallen van dit leven, aan ziekten, aan huisſelyke tegenſpoeden, aan de lasteringen van den nyd, aan de hinderlaagen der deugnieten, aan de onſteltenisſen van zyn' eigen boezem, aan den wrevel zyner vyanden blootgeſteld weezen: en zou hy, na dit alles, nog konnen gelooven dat de begeerte naar uiterlyke goederen de gantſche ſom der wenſchen van een' mensch zou konnen uitmaaken? Hy is geenszins verzekerd dat hem zyn vermogen niet geheel of voor een gedeelte, dat hem de middelen van zyn beſtaan niet voor eenigen tyd, zouden konnen ontnomen worden. Dit maakt hem voorzichtig, om geen bewerker van dit ongeluk te worden; en terwyl hy naar de ſtem van zynen pligt by zyn vermogen luistert, laat hy al het andere over aan die Voorzienigheid, die niet gewild heeft dat alles alleen van zyn beſtier zou afhangen. Hy ſiddert op het denkbeeld van verdiende armoede, en wapent zich, by voorraad, om eene onverdiende met gelatenheid te verdraagen, indien de Hemel die over hem mogt gebiedgen. — DAMON word van elk bemind en geëerd, gevoelt de goedkeuring van zyn eigen hart, maakt gebruik van zyn vermogen, is vry van gierigheid, betoont zich minzaam en vriendelyk jegens anderen, dankt de Voorzienigheid, verlaat zich op haare beſcherming, en vind zyn geluk in het verſtandig aanleggen van zyne bezittingen, en in het maatigen zyner begeerten naar uiterlyke goederen."

Digitized by Google

Redevoering over de Weelde, door Mr. MEINARDUS TYDEMAN, *Hoogleeraar der Regtsgeleerdheid. Uit het Latyn vertaald, door* ADRIAAN BOELE: *met vermeerderde Aanteekeningen, en Aanmerkingen op* DU MONTI Theorie du Luxe; *Uit het Fransch vertaald. Te Utrecht, by* A. v. Paddenburg, en J. v. Schoonhoven 1773. *In groot octave* 84 *bladz.*

NAar de verſchillende betekenis, die men aan 't woord *Weelde* hegt, vindt de Weelde haare Voorſtanders en Partyen; en dezulken, die ter losbandigheid overhellen, weeten zig zomtyds kunſtigtyk van dubbelzinnigheden te bedienen, in 't beweeren van de voordeelen der Weelde voor de Burgerlyke Maatſchappy. 't Is uit dien hoofde, in 't behandelen van dit onderwerp, als men de voor- of nadeelen der Weelde wil ontvouwen, boven al hoog noodig, naauwkeurig te bepaalen, wat men door Weelde verſtaa. De Hoogleeraar *Tydeman* de noodzaaklykheid hier van bevroedende, maakt 'er daarom, in den aanvang deezer Redenvoeringe, ſtrekkende, om te toonen, dat de Weelde allernadeeligſt zy, zo wel voor ieder byzonder perſoon, als voor elk Gemeenebest, inzonderheid voor dat van Nederland, opzetlyk werk van, om het dubbelzinnige af te keeren, en de door hem bedoelde Weelde juist te bepaalen. — Men vindt ter dier oorzaake in de aantekeningen, op dit gedeelte deezer Redenvoeringe, eenige verdeelkundige aanmerkingen over de onderſcheidene betekenisſen in welken de beroemdſte Schryvers over dit onderwerp, zo aan de eene als aan de andere zyde, het woord Weelde gebruikt hebben; dat ook aanleiding gegeeven heeft, tot de vertaaling der bygevoegde aanmerkingen op DU MONTI *Theorie du Luxe.* — Wat onzen Redenaar betreft, hy verklaat 'er door; „ die begeerte des gemoeds, door welke iemand in het gebruik, en de genieting der dingen buiten hem geplaatst, zig meer toegeeft, dan de gezonde rede vergunt, en die tevens zig door haare nadeelige gevolgen aan een ieder openbaart".

Ter nadere opheldering dier bepaalinge merkt hy voorts aan, dat de rede ons verbiedt, in de bezitting en het genot der lichaamlyke dingen, welken niet ligt te verkrygen zyn, zo veel behagen te ſcheppen, dat men zonder dezelven niet gelukkig kan leeven, en dat men, zo lang 'er eenige hoop is, dezelve ergens te bekomen, niets onbeproefd laate, om ze voor zig te verkrygen: zo dat het iemand om 't even zy, of hy de ſchepzelen misbruike; of den ſtaat, waar in hy geſteld is, te boven ga; of anderer wettige bezittingen vermindere, om zyne eigene vermaaken, al zyn ze ſlegts van een korten duur, te vermeerderen. Hy ſtaat wyders toe, dat de juiste eindpalen, van 't geen de rede ten deezen opzigte vergunt of verbiedt, niet gemaaklyk aan te wyzen zyn, maar 't is te gelyk zeker, zegt hy, dat 'er nog veele kenmerken zyn, door welken een Verkwister kan on-

onderkend worden, van een ſpaarzaam en zuinig, hoewel tevens goeddaadig, mild en edelmoedig man; en de ſchandelykheid van dit kwaad zal te duidelyker in 't oog loopen, naar maate men die kenmerken naauwkeuriger beſchouwe. Om dit te klaarder te toonen, brengt hy deeze kenmerken, deels tot een ſchadelyk oogmerk, en deels tot een ſchadelyk uitwerkſel; welken hy vervolgens indiervoege ontvouwt, dat het terſtond blyke, hoe nadeelig die ondeugd voor elk in 't byzonder zy. Tot een ſtaal hier van ſtrekke zyne beſchryving van twee verſchillende characters, die hy aldus voordraagt.

„ Verbeeldt u het gemoed eenes menſchen, gelyk de meesten, ja gelyk wy allen, van nature, zyn, door den ſchyn der uitwendige dingen, door den overvloed, de ſchoonheid, den luister, den pronk, de ledigheid en luiheid ligtelyk bekoord en ingenomen: hy geniete eene gunſtige gelegenheid en goed geluk, waar door het hem gegund wordt, allengskens meer en meer zyne zinlykheid te voldoen, het begeerde te verkrygen, en den eenen wensch na den anderen te vervullen. Deeze mensch begeere, het welk niemand mispryzen zal, van zyne eigene inkomſten te leven; hy worde een koopman, trouwe eene vrouwe, hebbe kinderen, een eigen huis, rykelyk den kost, en knegt en meid: — niets kwaads is 'er tot nog toe, niets, het welk men met regt zal mogen berispen. — Ja hy zoeke zyne middelen te vermeerderen, en de vrees voor eenig onheil en den laagſten ſtand nog verder van zig te verwyderen: — hy verdubbelt zyne vlyt, hy ſpant alle kragten in; — de inkomſten vermeerderen; — hy begint grooter huis te bewoonen, meer knegts en meiden te huuren; hy doet voor zig en de zynen kostelyker kleederen, pragtig huisraad, geplafoneerde zolderingen, vreemde ſpyzen, een landhuis en rytuig verveerdigen. ——— Deze man blyve even neerſtig als te voren; hy zy met alle die dingen zo zeer niet ingenomen, dat hy zig door deze alleen in waarheid groot en gelukkig rekene, en boven anderen verheffe; hy beminne God en zyne medemenſchen; hy leve matiglyk, hy erkenne aan de Godlyke goedheid de verkregene ſchatten verſchuldigd te zyn: blyft deze hem by, hy beſtede zyn geld ten algemeenen nutte, tot de opvoeding zyner kinderen, en ten troost der ellendigen; onttrekt zig deze, hy ſta, met dezelfde bereidwilligheid, af van het gene zy hem gegeven heeft; hy ſchuile in zyne deugd en ſtelle een gemoed, zig geenes dings bewust, verre boven alle aardſche ſchatten; dus zal hy in zyn hart een bolwerk hebben, ſterker dan metaal, waar op hy alle wisſelvalligheden, rampen en laſteringen, als op een zeer ſtevig ſchild, kan doen afſtuiten en verſtompen. Dat deze onze koopman der weelde overgegeven en 'er aan verſlaafd geweest is, zal ik altyd ontkennen: ik zal in tegendeel beweeren, dat hy een zuinig huisvader, een zeer nuttig burger, en een edelmoedig mensch is. Dan hy moet der menſchen harten weinig kennen, die zig verbeeldt, dat ze gemeenlyk zoo geſteld zyn. —— Beſchouwen wy dien zelfden mensch, even zeer gezet op zig

Digitized by Google

zelven, op winst, schatten en aanzien; maar niet bezield met dezelfde liefde tot God en zynen naasten: wat is nu natuurlyker, wat meer te verwagten, of te vrezen, dan dat in de daad onze man in het aanlokkend kwaad der weelde zal gedompeld worden; en, gelyk toch de menschen, ligtelyk van den arbeid tot de wellustigheid overslaan, dat hy, zyner wenschen dus magtig, eerst eenigzints, en daarna al wat meer in zyne neerstigheid zal verslappen; dat hy eenen en anderen dag op zyn landgoed zal doorbrengen, op welken hy te huis en op de Beurs had moeten zyn: hy beginne wat meerder tyd met zyne vrienden door te brengen, dan zyne zaken toelaten; zig meer en meer hier in toe te geven; zig te vermaken, en meermalen uitspanning te nemen; hij beginne lust te krijgen, te wenschen, ja te branden naar wijn en kostbare spijzen; telkens te veranderen van huis, lustplaats, peerden, rijtuigen, kleederen, en huisraad, en ze altijd naar den nieuwsten smaak te laten maken; zonder hier in iets toe te geven aan de eersten des lands: wat meent ge, T T. zal 'er eindelijk van worden? — Hier kome eens een treffend ongeval *bij*, *dat of* verscheidene schepen op zee vergaan, of een en ander schuldenaar bankeroet spele, of de prijs der vreemde koopwaren of *actien*, buiten zijn weten, dale, ——— dus zullen de inkomsten verminderd worden, doch hij zal egter in zijne verteering geene verandering maken, hij is reeds zoo gewend aan zijne genougten, hij is zoo gewoon te leven in zijne vermaken, en 'er den tijd in door te brengen, dat hij liever alles in het werk zal stellen en uitdenken, dan dat hij van zijnen eens aangenomen' gwier zoude afstappen. Eindelijk, ten uitersten nood gebragt, neemt hij, als uit eenen zeer diepen slaap wakker gemaakt, zijne toevlugt tot de slegte konsten der kwade betalers; hij houdt, tot anderer nadeel, op met betalen; hij begeeft zich naar elders, en leeft daar gemaklijk en lui van eens anders goed. Dus vervalt men van kwaad tot erger; en de een is niet beter dan de ander. --- Maar laat ons aan dezen man een' beteren wil, en eene betere uitkomst geven. Laat hem, rijker geworden, zijne oude neerstigheid behouden, agt geven op zijne zaken, als te voren; maar zijn gemoed egter aan de weelde verslaafd zijn; hy leve dus voort, zoo lang hij 'er is; dan schijnt 'er ten minste dit nadeel uit te zullen ontstaan; dat zijne kinderen dus opgevoed en groot gemaakt zullen worden, als of in de bezitting van uitwendige zaken en vermaklijkheden alle waar heil gelegen ware, en als of men liever het leven, dan deze levensbehoeften moest laten varen. Zij, dus gewend, en erger dan hunne ouders, zullen de luiheid beminnen; de vlijt en den arbeid haten; hun inkomsten en goederen verkwisten, en noch voor zig zelven, noch voor het vaderland regt nuttig zijn, en eindelijk zal of hen zelven, of hunne kinders, welke nog erger zullen zijn dan hunne ouders en groot-ouders, indien ze anders van wegen hunne weelde eenigen hebben kunnen gewinnen, die val treffen, welken de vader en grootvader reeds verdiend hadden. Indien dit nu zoo ligt-

lijk

lijk gebeuren kan aan kooplieden, vlijtige en vernuftige menſchen, wat zal dan niet het lot zijn van anderen, die, hoewel van eene aanzienlijke geboorte, egter niets hebben willen of moeten leeren, dan verkwisten? Ook dezen, indien ze niets anders wenſchen of begeeren, dan het geen in de genieting der vergangkelijke dingen, en de voldoening der zintuigen gelegen is, zullen dus hun gemoed gevormd hebben, dat daar uit niets goeds, maar zeer veel kwaads, zoo wel voor hun geſlagt, als voor den burgerſtaat, voortſpruiten zal".

Dit toont onze Redenaar nog duidelyker, als hy voortgaat tot de beſchouwing van de uitwerkſelen der Weelde; welke ten klaarſte doet zien, dat iemand die overdaadig leeft noch zelf gelukkig is, noch anderen gelukkig maakt; en dat hy integendeel zig en de zynen, benevens zyne medeburgers, benadeelt. Zulks leidt hem verder tot het nagaan van den invloed der Weelde op de Maatſchappy; en 't is, zo uit de natuur der Weelde aan den eenen, als die van den Burgerſtaat aan den anderen kant, ontegenzeggelyk af te neemen, dat zodanig eene leevenswyze, als zy in een Gemeenebest ſtand grypt, en, gelyk natuurlyk is, van langzaamer hand toeneemt, niet anders dan ten uiterſte nadeelig voor de Burgers en den Burgerſtaat kan zyn. Het deswegens voorgeſtelde dringt de Hoogleeraar wyders bepaaldlyk aan, met betrekking tot ons Vaderland, tevens opmerkende, dat 'er ook nog byzondere reden zyn, welke die onzinnige begeerte tot overtollige dingen, hier te Lande, veel gevaarlyker maaken, dan elders. Voorts beantwoordt hy de tegenwerping, welke men ontleent van het nut der Overdaad, en wederlegt het denkbeeld derzulken, die de Weelde, ſchoon eene Ondeugd, voor noodzaaklyk houden, en onſchadelyk agten. Aan dit alles hegt hy eindelyk eene ernſtige aanſpraak, in welke hy het betoogde, wel byzonder van de zyde van den Godsdienst, bevestigt, waar op hy zyne Redenvoering, als afgaande *Rector Magnificus*, naar gewoonte beſluit. — Men kan uit deeze Opgave van den inhoud dier Redenvoeringe genoegzaam opmaaken, dat ze wel eener Nederduitſche Vertaalinge verdiende; en de oplettendheid der Ingezetenen van ons Vaderland overwaardig zy.

De Mensch, in aangenaame Spectatoriaale Vertoogen beſchouwd. Vierde Deels, Tweede Stuk. Te Amſt. by de Wed. P. J. Entrop. *In groot octavo* 284 *bladzyden.*

NAar het voorgeſtelde plan van dit Spectatoriaale Geſchrift, behelst het tegenwoordige gedeelte, even als de voorgaanden, eene verzameling van ernſtige en boertige Vertoogen, die van onderſcheiden kanten geſchikt zyn, om de Menſchen te beweegen, dat zy zig waarlyk als Menſchen gedraagen. —— De Opſtellers melden ons hier, onder anderen, in zeker Vertoog, waar op wy een weinig

Digitized by Google

ſtaan zullen blyven, hoe ze bemerkt hebben, dat het veelen Menſchen aan Menschlykheid ontbreekt; misgaders dat de opvoeding of het onderwys dikwils te kort ſchiet om dezelve te bevorderen; en dat 'er verſcheiden gevonden worden, die hunne Menschlykheid aan geheel andere oorzaaken hebben dank te weeten. Het nagaan hier van komt hun ten uiterſte nuttig voor, en ze verzoeken, ter verdere ontdekkinge, dat zulke menschlyk geworden menſchen de geſchiedenis hunner menschwordinge gelieven mede te deelen. ——— *Zie* hier eenige berigten van die natuur.

Toen onlangs, in een vrolyk gelach, iemand onder het danſen een hartvang kreeg, en plotslyk dood ter aarde viel, werden Mejuffrouw *Geilin*, de Heeren *Ongeregeld* en *Onbeſchaamd* tot menſchen. Een blikſem, die naast *Dolhart* nederſloeg, en een eikenboom ſpleet, maakte dit ruwe ſchepzel menschlyk gezind. Het doodbedde van den Heer *Geweetenloos* heeft vier, en het deerniswaardig einde van den Heer *Onbezonnen*, die in een gezogt gevegt den geest gaf, heeft drie Godsdienstſpotters tot menſchen gemaakt. De uitgelaatene *Godslasteringen*, die de jonge *Willius* hoorde, troffen hem zo ſterk, dat hy het kwaad gezelſchap verliet, en zich der Menſchelykheid overgaf. Het verlies van een groot vermogen heeft den Heer *Trotshart* verſtandig, en eene welverdiende beſpotting den Heer *Obenadus* bedachtzaam en beſcheiden gemaakt. De Heer *Obſtinaat*, een verwilderde Jongen, kreunde zig niet aan de ſchande, toen hem de Academie ontzegd werd. Hy reed de Stad uit, en jaagde met zyn paard door de koorenlanden der boeren. Deeze ſloegen hem armen en beenen aan ſtukken. Hy behield 'er van een ongezond lichaam, een kwalyk geneezen arm, en een krom been; dit bragt hem tot zig zelven, en hy werd een mensch. Deezen hadden de boeren tot een mensch geſlaagen. De jonge Juffer *Pulcheria* was meer een pronkbeeld, eene konſtige menschlyke machine, dan een mensch. ——— Maar wat gebeurt 'er? Zy had, op eene heele ſtoof, eene vles met ſterken wyngeest op kruiden ſtaan, welken voor maagdroppen zouden dienen: hier na zien willende ſprong het glas; en haar gelaat en handen werden op verſcheiden plaatzen gewond en deerlyk gebrand. Dit verlies van haare ſchoonheid, en de aandoening daar over, had ten gevolge eene felle koorts. Dat, en 't geen zy uit en inwendig gevoelde, mag men regt baarensnooden noemen, waar door haare menschlykheid gebooren werd; want zy is nu zedig, vriendlyk en nederig; en zy pryst dit voorval als een geluk, waar door zy weder tot zig zelve gebragt is. ——— Hy geval van den Heer *Philoſophus* verdient wat breeder gemeld te worden.

Deeze ſterke geest had op een avond, by zyn vriend te gast zynde, in een zeer welſpreekend voorſtel, de aanweezenheid van God en der Geesten geheel om ver geworpen; en ging met een halve roes naar bed. In 't midden van den nacht, door dorst wakker wordende, hoort hy een gedruis dat al nader en nader tot hem kwam.

Hy

Digitized by Google

Hy hoort het met oplettendheid, zonder vreeze, zyne kamerdeur naderen; en ſpringt daar op ten bedde uit. Het geluid verwydert zig, en laat zig in 't naaste vertrek hooren. Dit komt hem vreemd voor, en hy begint te beeven. Edog hy herſtelt zig; loopt met een degen in de rechter, en met eene kaars in de linker hand, naar de andere kamer, daar hy de deur geopend ziet. Op het zelfde oogenblik hoort hy het gedruisch op nieuw aldaar, hy treedt 'er moedig op af, maar by ongeluk waait de kaars uit. Dit doet hem niet bezwyken, hy loopt op het geſtommel toe, treft iets, dat zyn degen doet buigen, en 't welk hy voelt dat hy doorboort; dog te gelyk wordt hy op den grond geworpen, en ligt een tyd lang als buiten zig zelven. By zig zelven gekomen zynde riep hy om hulp, en zo dra zyn dienſtknegt in de kamer kwam, betuigde hy hem, dat de duivel by hem geweest was, en hy zulks als eene ſtraffe aanmerkte, vermits hy zo met hem als met den Godsdienst den ſpot gedreeven had. Hy merkte hier op dat 'er bloed op den grond lag, 't welk hy door een langen gang naging, tot dat hy eindelyk aan de ſtaldeur kwam, voor welke een zwyn, dat den voorigen avond daar uit moet geloopen en in de zaal gevlugt zyn, lag te zieltoogen. Hier zag hy den duivel. Doch in plaats dat hy egter in zyne Godsdienst ſpotternyen wederom zou hebben voortgegaan, beſloot hy, voortaan niets te gelooven, dan 't geen hy onderzocht hadde, en, van deezen tyd af, begon hy na te denken en te onderzoeken. Nu twyfelde hy aan de waarheid, dat de Christelyke Godsdienst eene beuzeling is; want daar voor had hy dien tot nu gehouden. Hy luisterde naar de Reden. Hy las de Goddelyke Schriften, en ombelsde niet blindlings de eerſte indrukzelen, maar zogt den grond van zyn geloof. Zedert dien tyd beſpeurde men allerwege de Menschlykheid by hem: hy beleed den Christyken Godsdienst, en werd een Menſchenvriend; nu verdeedigt hy de leere, die hy weleer veragtte; nu heeft hy een afkeer van het ſpotters rot, ja zyn omgang is nu alleraangenaamst. — Men kan des in een zeker opzigt zeggen; dat een Zwyn den Heer *Philoſophus* tot een Mensch gemaakt heeft.

Een edelet ſchepzel bewerkte de menschwording van *Hans Knol*, die dezelve te danken heeft aan eene vriendlyke verſtandige Dame; waar omtrent wy het volgende berigt hier van nog te liever mededeelen, om dat het zelve ten bewyze ſtrekt van den invloed, die de deugdzaame verkeering met de bevallige Sexe op het hart der Manlyke Kunne heeft, om dezelve te beſchaaven.

„ *Hans Knol*, (meer een lomp ſtuk vleesch dan een mensch,) die tot geen menſchelyke aandoeningen opgelegd ſcheen te zyn, leefde als voor zich zelve, zonder te denken, dat hy op de waereld niet alléén was. Tabak, wyn en bier, was, nevens het ſchuim van 't vrouwelyk geſlacht, het eenigst waar mede hy zich ophield. Geen de minſte gemanierdheid nam hy in de ſamenleeving in acht, maar zyn taal en woorden waren louteren lompheden, vuile ſpreekwyzen

of

Digitized by Google

of beledigingen. Zyn ongevoelig hart was voor geen medelyden vatbaar, en ik heb zelfs met verbaazing aangezien, hoe hy over de beweegingen van eenen armen man lagchte, die op ſtraat van een erge ziekte wierd neêrgeworpen. Het is nu een jaar geleden, dat *Hans Knol* een braaf mensch geworden is, en wel zederd dat de aangenaame *Hortenſia* het geluk heeft gehad, om zyne geeſtelyke moeder te worden. Hoe onverſchillig hy haar ook in 't eerst op de gezelſchappen aanzag, zo voelde hy nogthans de eerſte beweegingen der menſchelykheid, zo dra hy het geluid van haar liefelyke ſtemme hoorde; hy wierd opmerkzaam, en de zedelesſen, die uit zulk een' ſchoonen mond, met zo een verrukkenden toon voortvloeiden, hadden indruk op zyn hart: en gewis heeft de deugd nooit zo veel bekoorlykheden te gelyk vertoond als hier. Hy wierd nadenkend; hy gevoelde zich voor de eerſte reis, en wist nogthans niet wat hy gevoelde, zo onbekend was hy zich zelve. Ieder een ſtond verbaast over deeze verändering, en verëenigde zyn ſmeeken met den andere tot *Hortenſia*, om haar begonnen werk pryswaardig te voleinden, en uit een nietswaardig blok een mensch te maaken. Zy bewilligde met een zedig lagchje in elks verzoek, vergunnende *Hans Knol* meer toegang tot haar, welke weinig dagen daarna zyn voorig gedrag vervloekte met de yſelykſte verwenſchingen. Van tyd tot tyd wierd hy nuchteren, zedig, beſcheiden en beleefd: hy beminde de deugd, oefent zyn verſtand, en heeft medelyden met ieder ongelukkigen: zyn hart was teder geworden. Het is te verwonderen, dat geene andere dan de vriendſchapsliefde hier by in aanmerking kwam; ook was *Hortenſia* gehuwd, en haar gedrag zo geſteld, dat zelfs de onkuiſchte mensch zich ontzag om een ongeregeld woord in haar byzyn te ſpreeken. Haar geeſtelyke zoon zal zich echter eerlang, door haare bemiddeling, met eene deugdzaame ſchoone verbinden. De naam van zyne Leermeeſtreſe klinkt nu, met veel lof verzeld, dagelyks uit zynen mond, en hy betuigt elkëen zyne beterſchap, ja hy heeft uitdrukkelyk begeerd, dat wy zyne menschwording, by gelegenheid, zouden bekend maaken. ——— Den naam van *Hans Knol* heeft hy zich zelv' gegeeven, zynde zyn rechte naam *Ernestus van Eerenryk*, welken hy nu zo waardig draagt".

Brief aan den Heere VAN VOLTAIRE, *ter uitnooding om de Waardigheid van Doctor in de Godgeleerdheid in Duitschland aan te neemen. Uit het Hoogduitsch vertaald, en met een Opdrachtbrief verrykt. Te Amſterdam by* G. Bom 1774. *In octavo* 29 *bladz.*

DE *Voltaire*, een Doctor in de Godgeleerdheid, in Duitschland! Hoe komt dit, zegt iemand veelligt, ooit in overweeging? Die ver-

Digitized by Google

verwondering en vraag heeft zyn grond in onkunde, als men den Schryver van deezen Brief geloof moet geeven. Men weete dan, dat, volgens deezen Schryver, het op de Hooge Schoolen in Duitschland zo geſteld is, dat de Duitſche Doctoren der Godgeleerdheid even zo denken en doen als *de Voltaire*; met dit onderſcheid, dat zy 't op eene zagter en behoedzaamer wyze doen. Dit waar zynde verdiende *de Voltaire* wel aan hun hoofd geplaatst te worden, en de uitnoodiging klinkt zo vreemd niet; mogelyk zou hy 't dan ook in jonger jaaren wel hebben willen aanneemen; doch hy is nu te oud, om die waardigheid met glans te bekleeden. —— Intuſſchen raaden wy onzen Leezer hier aan geen geloof te ſlaan. Onwraakbaare berigten uit Duitschland verzekeren ons van het tegendeel, en geeven ten klaarſte te kennen, dat deeze nieuwstyding bezyden de waarheid is. De Brieſſchryver heeft geen onderſcheid gemaakt tuſſchen een vry onderzoek van een Christen over de Kerkleer, en de denk- en ſchryfwyze van *de Voltaire* over de Openbaaring. Hy denkt, over de Augsburgſche Confeſſie, even als een Roomsche over het Concilie van Trente. De Leer is daar in eenmaal vastgeſteld, dit is geen onderwerp van verbetering; die daar aan twyfelt, die twyfelt aan de Godlykheid der Euangelieleere, zo hy al niet verder ga. 't Is te wenſchen, dat hy niet veele aanhangers in deeze manier van denken hebbe!

Le partage de la Pologne. Traduit de l'Anglois. A Londres. 88 *pp. en octavo g. p.*

HEt voornaame onderwerp van zeven Samenſpraaken, in dit Stukje vervat, is *de verdeeling van 't Poolſche Ryk.* De Hoofdperſoonaadjen zyn de Keizerin-Koningin van Hongarye, de Keizerin van Rusland, en de Koning van Pruiſen. Men heeft in 't opſtellen deezer Samenſpraaken grootlyks bedoeld te toonen, op hoedanige gronden de handelingen van den Koning van Pruiſen, in dit en andere gevallen, ſteunen; dat ze uitwerkſels zyn eener nieuwe Philoſophie, die de denkbeelden van regt en onregt verbant, en de Maatſchappyen onderwerpt aan 't eigenbelang van den Magtigſten. —— Schoon ſoortgelyke Schriften geestig opgeſteld zyn, en, gelyk dit, verſcheiden ſlagen behelzen, die wel te paſſe gebragt worden, kan men egter zodanig eene ſpottende ſchryfmanier, met opzigt tot gekroonde Hoofden, niet pryzen. Kan men hun gedrag niet goedkeuren, en oordeelt men reden te hebben, om het ten uiterſte te wraaken, men is daarom nog niet geregtigd, om hen, die de hoogſte waardigheid onder de Menſchen bekleeden, in een beſpotlyk licht te ſtellen: hun rang eischt onderſcheiding, zelfs naar de regels der Welleevendheid.

Merk-

Digitized by Google

Merkwaardige Aantekeningen of zonderlinge gevallen, van een voornaame Juffer, die zich niet van de Waereld heeft afgezondert. Door den Ridder de MOUHY. *Uit het Fransch vertaalt. Vier Deelen. In 's Gravenhage by* H. Bakhuyſen 1774. *Behalven de Voorreden* 1079 *bladz. in octavo.*

„IK heb, zegt de Ridder *de Mouhy* (het voornaame doelwit van deezen Roman opgeevende,) my inzonderheid toegelegd, om te betoogen, dat een jonge Juffer, die wel opgevoed is, in 't midden der Waereld kan leeven, zonder dat haare deugd behoefd ſchipbreuk te lyden. Het is de zwakheid der Vrouwelyke Kunne al te ver getrokken, om zich in te beelden, dat een Meisje niet beſcheiden noch deugdzaam kan zyn, ten zy ze in een Klooster opgeſloten, of onder de heerſchappy van een Gemaal is. Het ſchynt, als of men 'er een noodzaakelykheid in wil ſtellen, dat men de Ouders inboezemd, om zich te verhaasten, om een jonge Juffer tot een ſtand te doen beſluiten, als moetende haare deugd en eerbaarheid door toedoen van 't Kloostet, of 't huwelyk gehandhaafd worden; even of eene goede opvoeding en het eerbaar gedrag niet genoeg was, om haar ſtaande te houden tegen de boosheid der Waereld en haare gelegenheden. De Historie van Mejuffrouw *van Breville*, die het onderwerp deezer Gevallen uitleverd, zal betoonen, dat een jonge Juffer deugdzaam kan weezen, of ſchoon zy in een Waereld van gewoel en verleiding leeft; en dat zo dra zy goede grondregelen heeft, niets bekwaam is, om dezelve uit te roeijen of te krenken." —— Dit laatſte is wat ſterk uitgedrukt; men voege by de woorden, *zo dra zy goede grondregelen heeft*, nog de nadere bepaalinge, *en daar aan, in 't midden van dat gewoel en verleiding, ſteeds regt gedagtig blyft*, dat niet volſtrekt onmogelyk is. Voor 't overige twyfelen wy niet aan de gegrondheid van des Autheurs ſtelling; wy hebben te veel hoogagting voor braave jonge Juffers, en de ondervinding heeft ons te veel loflyke voorbeelden leeren kennen, om nadeeliger van de ſchoone Sexe te denken. Maar met dit alles twyfelen wy egter aan de nuttigheid van 't aandringen deezer Stellinge, door dit verhaal der gevallen van Mejuffrouw *van Breville*.

't Zy zo, eene jonge Juffer kan eerbaar leeven, in 't midden der verkeeringe met de groote Waereld, dat hier eigenlyk bedoeld wordt: wie zal 't ontkennen? Doch is zy, mogen wy hier wel vraagen, is zy in dien ſtaat veiliger, dan, wanneer zy met een verſtandig Man een goed Huwelyk aangaat? wie zal dit beweeren? —— Hy die de Waereld heeft leeren kennen, kan niet wel in bedenking neemen, welke dier twee Staaten gemeenlyk voor eene jonge Juffer het veiligſte is; en moet, onzes oordeels, erkennen, dat han-

Digitized by Google

haare Deugd over 't geheel minder gevaar loopt wanneer zy zig welberaaden in den Eg begeeft, dan wanneer zy ongehuwd blyft. Het ſtuk indiervoege beſchouwende, komt het ons niet raadzaam voor de Ouders min of meer eene agtloosheid daaromtrent in te boezemen, of het Jufferſchap eenigermaate tegen het Huwelyk in te neemen; den vryen ſtaat als den verkiezelykſten voor te ſtellen, en met Mejuffrouw *van Breville* te leeren denken, „dat een Meisje mal moet weezen van zich een meester te geven, terwyl zy midden in de aangenaamheden der Waereld kan leeven, en het hoogſte geluk van haare vryheid kan bewaaren." Uit dien hoofde kunnen wy dit Geſchrift, dat hier toe, ſchoon niet opzetlyk, maar egter van ter zyde aanleidelyk is, niet regtſtreeks onder de nuttige Romans tellen. — Ondertuſſchen 't is 'er nogtans zo mede gelegen, dat wy ook niet zeer bedugt zyn voor deszelfs nadeeligen invloed. Als men deezen leevensloop van Mejuffrouw *van Breville* nagaat, bemerkt men dat zy, niettegenſtaande alle verleidingen, eene eerbaare Dame blyft, doch men beſpeurt tevens, dat zy dikwils op den boord van 't verderf wandelt, en 't grootſte gevaar loopt van 'er in te ſtorten. Niet zelden wordt zy uit zodanig een dreigend onheil gelukkig gered, door een tuſſchenkomend voorval, of een ſamenloop van gunſtige omſtandigheden; hoedanig iets die Romanſchryver juist op zyn tyd weet te doen gebeuren, dat natuurlyk niet altoos zo gelukkig flaagt. —— Wanneer eene jonge Juffer dit Geſchrift met deeze opmerkzaamheid leest, of men haar zulks in 't een een en 't ander geval leert gadeſlaan, zal zy zekerlyk erkennen, dat eene jonge Juffer, die in de groote Waereld wil verkeeren, zich aan zeer veele gevaaren blootſtelt, zo zy ongehuwd blyft; het welk haar dan ten minſte tot eene les van de uiterſte omzigtigheid moet dienen.

De reizende Franschman, of de zonderlinge gevallen van den Heer PIERRE CURIEUX *in Holland. Alomme te bekomen. In octavo* 112 *bladz.*

EEn Roman betreffende de Galanteryen der Nederlanderen, by manier van een verhaal der Minbedryven van den Heer *Curieux*, en zyne ontmoetingen in die galante leevenswyze. Dit geſchrift heeft een maar al te heerſchende ondeugd van ons Vaderland ten onderwerp; welke de ſtrengſte berisping regtmaatig verdient. Veelligt zou de Schryver van dit ſtukje voorwenden zulks te bedoelen; doch zyne ſchryfwyze is 'er niet naar ingerigt. Het verhaal is alleszins geſchikt in den ſmaak van iemand, die een welgevallen heeft in 't pleegen der zogenaamde Galanterie, dat is, in goed Nederduitsch, der Onkuischheid; welke ondeugd veel al onder die benaming

Digitized by Google

ming verbloemd wordt. Naar de manier van uitvoering behoort dit Geſchrift niet, onder de leerzaame Romans, die men der Jeugd met nut in de hand kan geeven; maar onder dezulken, waar tegen de opzieners der Jeugd wel gewaarſchuwd mogen worden; dewyl ze meer ſchadelyk dan nuttig kunnen zyn.

Brief van N. HOEFNAGEL, *aan den Heer* STRUUBERGEN. *In groot octavo* 16 *bladz.*

EEn Hekelſchrift op den Zwindelhandel, in een Spotbrief aan een voornaamen gefatiljeerden Zwindelaar, geſchreeven door iemand, die 'er zeer gevoelig over geraakt is, om dat die *Dieven-Negotianten*, gelyk hy ſchryft, *zyn val bewerkt hebben.* 't Is dus niet te verwonderen dat de Autheur het haatlyk afmaalt, en 't is niet vreemd te denken, dat men hem, in dit geval, den besten dienst doet, als men dit geſchrift, ſchoon 't geen byzonderheden van aanbelang behelze, en welker ſoortgelyken niet overlang bekend zyn, helpe vertieren.

Misſive van een Heer in Leyden aan zyn Vriend in 's Gravenhaage. Alomme te bekomen.

IS men begeerig om te weeten, welke Perſoonen voor de Amſterdamſche en Rotterdamſche Schouwburgen aangenomen zyn; als mede waar toe ieder van dezelven byzonder geſchikt is; men kan in dit papier, zo men 't opgeeft, eene nette, echte, origineele Lyst hier van vinden. —— Het zelve voegt wel by eene menigte van losſe papieren over den Rotterdamſchen en Amſterdamſchen Schouwburg; op welken wy geen byzondere agt konnen ſlaan, zonder wydloopiger te worden, dan die partydige Schriften verdienen; waarom wy 'er by deeze gelegenheid dus ſlegts ter loops gewag van wilden maaken.

Digitized by Google

HEDENDAAGSCHE VADERLANDSCHE *LETTER-OEFENINGEN.*

Brieven over den Tegenwoordigen Staat des Christendoms, en het gedrag der Ongeloovigen, met de Beantwoording hunner voornaamſte Tegenwerpingen. Als mede een Vertoog aan de Ongeloovige Schryvers, en eene Redenvoering. Door A. J. ROUSTAN, *Leeraar der Zwitzerſche Kerke te Londen. Te Amſt. by* Yntema en Tieboel, *in gr. octavo. Behalven het Voorwerk* 408 *bladzyden.*

VLoeit onze Eeuw als over van Schryvers, die de Waarheid tegenſtaan, het Geloof zoeken uit te bannen, en de Deugd met den ondergang dreigen, 'er worden teffens Mannen gevonden, die de Waarheid kloekmoedig durven verdeedigen, die de zaak des Geloofs handhaaven, en de Deugd, met kloeken ernst, beſchermen. Onder deeze Helden verdient de Eerwaardige ROUSTAN, eene aanzienlyke plaats; en het Werk, 't welk wy thans aankondigen, ſtrekt hier van ten blyke: het is, volgens het berigt des Vertaalers, zamengeſteld uit twee Werkjes van dien Heer: wiens rondborſtige taal en opgave van den aart zyns arbeids, onze opmerking waardig is. „ Ik", ſchryft hy, „ zou het noit hebben durven waagen, den Christlyken Godsdienst te prediken, indien ik niet ten vollen overtuigd geweest was, van de waarheid dier Leere. De hoofdſom der redenen, waar op dit myn Geloof rust, deel ik hier aan de Waereld mede. — Men moet overzulks, in dit Werk, niet veel nieuws verwagten; maar alleen eene zo goede opgave, als my mogelyk geweest is te maaken van het beste, myns weetens, ooit over dit groot en aller aangelegenst onderwerp gezegd. — Het zou my zelfs leed gedaan hebben, indien het anders met de zaak gelegen geweest ware; een minder vertrouwen op de bondigheid der Bewyzen vervulde my, wanneer ik de eerſte was die ze gevonden hadt. — Ik hou my nogthans verzekerd, dat deeze Opgave, als ze wel ingerigt en naar eisch gedaan is, haare nuttigheid zal hebben. Onze tegenwoordige Eeuwe, aan welke men reeds zo veele bynaamen heeft toegevoegd, mag men ook de Eeuw der *Kleine Werkjes* heeten; 'er worden bykans geene andere geſchreeven of geleezen: en 't is onder deeze gangbaare en gemaklyke gedaante, dat de Vyanden van

onzen Godsdienst ſteeds hunne aanvallen herhaalen. En de Menſchen te wyzen, na breed uitgewerkte Verhandelingen, over deeze ſtoffe, om daar uit tegengift te haalen, zou het zelfde weezen, als tot hun Geneesmeesters te zenden, die de meesten hunner, in geenen deele willen raadpleegen".

Schoon de Eerw. ROUSTAN betuigt dat men, in zyn Werk, *niet veel nieuws te wagten hebbe*, durven wy, egter, met volle ruimte, zeggen, dat de meeste ſtukken, in een geheel nieuw licht worden gezet, en van eenen anderen kant beſchouwd, dan men gewoon is dezelve te bezien. Het ganſche werk beſtaat uit XII Brieven. De zes eerſte zyn van een algemeener, en de zes laatſte van een byzonderder inhoud. —— In de eerstgemelden bevlytigt hy zich voornaamlyk, om den *Tegenwoordigen Staat des Christendoms*, en *het Gedrag der Ongeloovigen* te ontvouwen. —— Hy toont, *dat de Vyanden van het Christendom, noch het welzyn des Menschdoms* bedoelen, *noch de vastſtelling van den Dienst, den éénen waren God verſchuldigd.* —— *Dat het dwaasheid is eenige hoop te ſcheppen, om de Godverzaakery vast te ſtellen, en boosheid het te willen doen.* —— *Dat de Ongeloovigen nooit de groote bewyzen voor de waarheid des Christendoms wederlegd of omver geſtooten hebben.* —— *Dat het Zedebederf in Europa een uitwerkzel is van den voortgang des Ongeloofs; en dat de Christenheid aan het Menschdom groote dienſten gedaan heeft, en 'er nog aanmerkelyke voordeelen aan toe brengt.* —— *Dat de Onbeilen, aan het Christendom toegeſchreeven, niet door 't zelve voortgebragt zyn, als mede dat de Dwaalingen des Pausdoms, en boven al de Onverdraagzaamheid, door het Euangelie veroordeeld worden. Hoe de Ongeloovigen hunne zaak verraaden en verzwakken, door de eene met de andere te verwarren.* —— *Dat het ontwerp om de egte Godistery, in ſtede van het Christendom, te ſtellen onuitvoerelyk is.* In het behandelen deezer Onderwerpen, welke wy zeer kort hebben opgegeeven, toont de Eerw. ROUSTAN eene groote Beleezenheid en Kunde in de Schriften der jongſte *Deistiſche Schryveren*. Hy ſtelt hunne Tegenwerpingen in volle kragt voor, vast verzekerd, dat hy de waarheid zal doen zegepraalen, waar in hy ook zeer gelukkig ſlaagt.

De zes volgende Brieven betreffen byzonderder ſtukken. Een derzelver loopt over eenige *Zwaarigheden*, den *Moſaiſchen Godsdienst* raakende. —— Een ander ſtelt de *Egtheid der Schriften des Nieuwen Verbonds*, in een allerklaarst licht. —— Een derde handelt over het *ſtilzwygen* van JOSEPHUS, *wegens den Kindermoord te Bethlehem. Het niet gewaagen*

dien

Digitized by Google

diens Geſchiedſchryvers van CHRISTUS : *en eenige Wonderdaaden onzes Zaligmaakers.* —— De vierde verdeedigt de *Wonderwerken.* —— De vyfde lost de zwaarigheid op, *waarom* JESUS, *naa zyne Opſtanding, zich niet voor zyne Regters vertoond hebbe.* —— De zesde behelst aanmerkingen, *op de Zielenangst van* JESUS *in den Hof Gethſemane, en het Lyden en Sterven des Zaligmaakers.* Onderwerpen, in de daad, die wel zeer dikwyls behandeld zyn; doch door den nieuwen en bondigen trant, waar op zy hier voorgeſteld worden, niet kunnen nalaaten te behaagen. Wil onze Leezer eene proeve? hy hoore hoe ROUSTAN, (naa aangetoond te hebben, dat de Heerſchende Godsdienst, noch het Staatsbeſtuur, noch de Wysbegeerte de Verdorvenheid der Wereld, ten tyde van CHRISTUS komſte, zouden hebben kunnen hervormen,) de noodzaaklykheid der Wonderwerken, om dat einde te bereiken, beweert.

„ Wat my betreft, ik hou my ten vollen verzekerd, dat de Apostels, als zy het ondernomen hadden, het Menschdom uit de dwaaling te verlosſen, zonder Wonderdaaden te verrigten, zy, wel verre van iets ter overtuiging uit te werken, geen gehoor zouden hebben kunnen verwerven. Men hadt hun te gemoete gevoerd, wie zyt Gylieden, dat gy het durft beſtaan een' Godsdienst aan te tasten, welken Europa, Aſie, en Africa eerbieden; een' Godsdienst zo oud als de Waereld, of ten minſten zo oud, dat niemand onzer den oorſprong daar van kan bepaalen? Zyt Gylieden wyzer dan alle onze Voorvaders, die ons dien Godsdienst overleverden, en dan alle de Wyzen, die zich aan de Voorſchriften van denzelven onderworpen? Indien een God u den last gegeeven heeft, om ons te verlichten, gelyk gy voorgeeft, zal hy u ook zeker Geloofsbrieven geſchonken hebben. Maakt, derhalven, eenen aanvang met ons die te vertoonen, en dan zullen wy het in beraad neemen, of wy na u moeten luisteren?

„ Maar waarom het als eene Giſſing opgegeeven, 't geen wy met een daadlyk bewysſtuk kunnen ſtaaven? —— De Apostels waren de eerſten niet die de Afgodery beſtreeden, SOCRATES ging dezelve vóór hun te keer; doch hy deedt geen Wonderdaaden, hy ſtelde alleen bewyzen te werk, hy redenkavelde, en, wel verre van gehoord te worden, gelyk, volgens uwe tegenwerping, hadt moeten gebeuren, werd hy, door de Athenienſers, met den dood geſtraft; en zyne ſtraffe verſchrikte dermaate het klein getal zyner Leerlingen, dat niemand hunner het naderhand durfde onderneemen, zyne Leere, die, als 't ware met hem werd uitgebluscht, op nieuw

Digitized by Google

voor te draagen. —— Voorzeker waren de Apostels van zich zelven niet wyzer, niet bekwaamer, niet welſpreekender dan SOCRATES: hoe hebben zy dan een groot deel der bekende Waereld kunnen bekeeren, daar die Wysgeer geen één enkele Stad tot beter begrippen kon brengen? Zie hier eene Gebeurtenis, welke gy nooit, zonder Wonderwerken, zult kunnen oplosſen (*).

„ Maar wanneer die zelfde monden, die verklaarden, Bekeert u, Bidt den éénen waaren God alleen aan, ten zelfden tyde, met een enkel woord ſpreekens, de oogen der Blinden openden, de Kreupelen deeden wandelen, de Stommen ſpreeken,

(*) Hoe aandagtiger wy letten op deeze Omwenteling, de grootſte van welke wy, in de Jaarboeken der Waereld, gewag gemaakt vinden, hoe wy ons te meer verzekerd zullen houden, dat twaalf arme Viſchers dezelve niet te wege hebben kunnen brengen, door enkel menschlyke hulpmiddelen, en dat geheel de Waereld zig niet laat hervormen, als één of twee byzondere perſoonen. Ik zal, ondertuſſchen, den Vrienden der waarheid een ander Vraagſtuk voorſtellen. De Proteſtantſche Zendelingen, die men na beide de Indiën afvaardigt, zyn veel kundiger veel bekwaamer, dan de Galileeſche Viſchers en Tollenaars konnen weezen: waarom ſlaagden de laatstgemelden zo veel beter dan de eerstgenoemden?

Dat eenige Christenen aan andere Christenen, eene andere wyze om het Euangelie, of eenige ſtukken van 't zelve, te verklaaren, voorgeſteld en ſmaaklyk gemaakt hebben, dit is honderdmaalen gedaan, door de Leerlingen van Heidenſche Wysgeeren, ten opzigte van de Stelzels dier Wysgeeren, en door de Mahometaanen ten opzigte van den Alcoran, en het zou, aangemerkt de verſchillendheid der harsſengeſtellen, veeleer te verwonderen weezen, dat die Verklaarders geen één Aanhanger verkreegen hadden, dan dat zy 'er eenelyken op hunne zyde trokken; doch dit is geen Stelzel van Godgeleerdheid omkeeren, om 'er een ander, daar tegen aangekant, in de plaats te ſtellen; het is niets meer dan op denzelfden grondſlag, en met dezelfde bouwſtoffen, een ander gebouw op te rigten. En, om het ſtuk te zetten daar het ſtaan moet, dat men ons bewyze, dat twaalf Viſchers, zonder middelen, zonder gezag, zonder geleerdheid, het Veelgodendom van den Euphraat, tot den Tyber invoeren, gelyk de Apostels daar het Christendom vestigden; dan ſtaat het ſtuk gelyk: dewyl de overgang van den Christlyken Godsdienst, tot het Veelgodendom, even groot gerekend kan worden, als die van het Veelgodendom, tot den Christlyken Godsdienst. Wanneer men dit bewyst, dan, en dan alleen zullen wy niet meer ſpreeken van de Voortplanting der Euangelie-Leere, als een bewys voor de waarheid derzelve.

Digitized by Google

ken, de Dooden ten leeven verwekten, dan was het zeer bezwaarlyk, het oor niet te leenen aan zodanige Predikers.

„ 't Geen de beroemde BEAUSOBRE, over dit Onderwerp gezegd heeft (*), dunkt my zo gegrond, zo ſchoon en treffend, dat ik my het vermaak, van zyne aanmerkingen voor u over te ſchryven, niet kan ontzeggen.

„ Geene andere ſoort van Bewyzen dan Wonderdaaden, zegt hy, „ voegde aan de waardigheid des Perſoons van Gods Zoon. Bewyzen uit de rede ontleend zyn goed onder gelyken; maar zy paſſen den Heer der Waereld niet, die kan, die behoort, zyn gezag niet te waagen by zyne ſchepzelen, of zich bloot te ſtellen aan wederſpraak.

„ Geene andere ſoort van Bewyzen voegde een' Godsdienst van God herkomſtig. 't Is God, die beveelt en het past, dat zyn welbehaagen met het zegel zyner Magt beſtempeld worde.

„ Geene andere ſoort van Bewyzen voegde den Menſchen. Redenkundige Bewyzen zyn niet naar de bevatting van alle Menſchen geſchikt; dan moeten 'er beginzels vastgeſteld, en daar uit gevolgen getrokken worden: om nu over de zekerheid der eerſte, en de regtmaatigheid der laatstgemelde te oordeelen, is 'er eene maate van kennis, aandagt en oordeel, aan alle Menſchen niet gegeeven, volſtrekt noodig.

„ Geene andere ſoort van Bewyzen voegde aan de volle zekerheid des Geloofs, met welke de Christlyke Godsdienst moet omhelsd worden. Menschlyke redenkavelingen hebben maar eene zekere maate van baarblyklykheid, welke geene volkomene berusting met zich brengen, of zy moeten waarheden betreffen, die voor volſtrekte betooging vatbaar zyn. De ondervinding toont niet dan te duidelyk, hoe vernuftig en ſchrander de Menſchen zyn, om zwaarigheden te vinden, wanneer de zaak hun voorgeſteld, door de neigingen van het hart, beſtreeden wordt.

„ Eindelyk geene andere ſoort van Bewyzen voegde aan de Beloften en Bedreigingen, waar mede JESUS CHRISTUS, den Godsdienst door hem gepredikt, en de Geboden door hem gegeeven, ſtaafde, zo de eene als de andere behooren tot het toekomende Leeven, en zullen eerst ſtand grypen naa den Dood, en aan de andere zyde van het Graf, die voor ons het einde van alles ſchynen te maaken. In weerwil van alle de

(*) *Discours historiques & critiques ſur le Nouv. Testament*, Tom. I. Diſſ. XXIV. Ik heb de aanmerkingen deezes grooten Schryvers wat bekort.

Digitized by Google

de redekavelingen der Wysgeeren, om de Onſterflykheid der Ziele, en een Toekomend Leeven, te bewyzen, blyven deeze waarheden nog onopgeloste Vraagſtukken, voor veele Verſtanden, die van de heerſchappy der Driften ontſlaagen ſchynen, en zyn enkele harsſenſchimmen by ſtouter Geesten, Slaaven van hunne vleeschlyke lusten. Een Hemelſche Godsdienst, met één woord, vorderde Godlyke Bewyzen, en 'er waren geene andere dan Wonderwerken'.

„ Indien gy, ondertusſchen, gelooft, Myn Heer, dat God, veel eer dan eenige wonderdaaden te doen, voor altoos het Menschdom hadt moeten laaten leggen, gedompeld in zedelooze bygeloovigheden, en niet zelden wreede plegtigheden der Afgoderye, vormen wy ons een zeer verſchillend denkbeeld van het Vaderlyk hart des Opperweezens; en wy kunnen, geen algemeen beginzel meer hebbende, *niet langer* met elkander voortgaan langs den weg, die tot het Ryk der Waarheid leidt (*). —— Maar neen, gy zult my geen zo on-

(*) Eer wy van deeze Tegenwerping afſtappen, moet ik nog een woord zeggen, om de Christenen vry te ſpreeken van een verwyt, hun zo dikwerf gedaan, dat zy in een kring rond loopen; wen zy de Wonderwerken door de Leere, en de Leere door de Wonderwerken verdeedigen. Met veel regts zou men dit beweeren, indien wy op een deezer twee wyzen redenkavelden. De Apostels hebben Wonderdaaden verrigt, derhalven is de Leer door hun gepredikt waar: de Leer der Apostelen is waar, derhalven hebben zy Wonderwerken verrigt: doch wy redenkavelen geenzins op dien trant.

Wy gelooven wel dat het Opperweezen geene Wonderdaaden zal doen, ten voordeele van eene Dwaalleere; dan wy denken niet dat God ze altoos doet tot ſtaaving der Waarheid. Wy zeggen wel, dat men, zonder om te zien, moet verwerpen alle Wonderwerken om de Dwaaling te onderſteunen: maar geenzins dat men op dezelfde wyze dezulke moet toeſtemmen, die ten voordeele des Christendoms worden bygebragt. Wy beweeren, de Leer van het Euangelie komt alleszins overéén met het licht der zuivere en onbezwalkte Rede; het is, derhalven, geenzins onmogelyk, dat God, om de Voortplanting derzelve te bevorderen, den Verkondigeren dier Waarheid een wonderdoend vermogen ſchonk. Zy gaven voor, dit verbaazend vermogen ontvangen te hebben, wy gaan na hoe zy het bewyzen, wy onderzoeken de gevallen, welke zy bybrengen. Ik zie niet dat men dus in een kring redenkavelt, en vrugtloos in het rond loopt.

Maar zal iemand misſchien zeggen, indien ik, vóór het onderzoeken dier Wonderwerken, die Leer voor waar heb aangenomen, ten welken einde dienen my dan de Wonderdaaden? —— Om u te be-

Digitized by Google

onredelyk antwoord geeven, gy zult veel eer verklaaren het vreemd te vinden, dat God, die zo veele Wonderwerken gedaan heeft, om de Heidenſche Volken te bekeeren, geene Wonderen doet, om de Ongeloovigen van hunne Dwaaling af, en tot het Geloof te brengen.

„ Hier op antwoord ik, in de eerſte plaats, dat nieuwe Wonderwerken te eiſchen, om aan de oude geloof te ſlaan, een eisch is, die in 't onmogelyke en tegenzeggelyke loopt. Indien God aan iemand in 't byzonder, aan een Volk, aan eene Eeuw, dit toeſtondt, is het dan niet baarblyklyk, dat elk ander Perſoon voor zyn hoofd, elk ander Volk, elke andere Eeuw, het zelfde regt zou hebben, om God dezelfde gunſte af te vraagen, en, in gevalle van weigering, dezelfde rede van klaagen, als gy? — Zult gy zeggen, dat God, ten betoon zyner onpartydigheid, die allen moest verhooren, en, in elke Stad, in elk Vlek, in elk Dorp, een aanhoudende reeks van Wonderdoenders, doen opſtaan? Doch als dan zou men zo veele Wonderwerken zien, dat men niet langer zou weeten, welke de Natuurlyke loop der dingen is, en wat men met den naam van wonderdaadig moest vereeren; in den eenen zin zou alles, en in den anderen niets, een Wonderteken weezen.

„ Ten tweeden, dat wy, op verre na, zo noodig niet hebben wonderdaaden te zien, als de Heidenen en de Jooden, en dus ook het zelfde regt niet om ze te eiſchen.

„ De Jooden hadden van God een geſchreevene Wet ontvangen, eene Wet geſtaafd door Wonderwerken, hoe zouden dan de Apostels, die het byplegtige gedeelte dier Wet afſchaften, by dit Volk, ingang hebben kunnen vinden, als zy geene baarblykelyke bewyzen gegeeven hadden, dat die zelfde Hemelſche Oppermagt, welke voor eenen tyd die Plegtigheden heiligde, dezelve toen voor altoos vernietigde.

„ De Heidenen hadden deeze toegeevenheid nog noodiger. Zy waren, buiten twyfel, te beſtraffen, dat zy den God, dien het gansch Heelal hun predikte, niet kenden, en dat zy zich aan misdryf overgaven, in weerwil van de inwendige ſtem huns Harten, die hun ter Deugd riep, en, over de Ondeugd, met zelf beſchuldiging ſtrafte. — Hoe veele ſtukken, on-

bewyzen, dat de Verkondigers dier Leere niet alleen wyze Mannen, maar ook met eene Hemelſche Zendinge bekleed waren. Dit zyn de voordeelen dier verzekeringe, welke de zo Godvrugtige als geleerde BEAUSOBRE, in de boven aangetoogen plaats, zo heerlyk ontvouwt.

Digitized by Google

ondertusſchen, moesten ten hunnen voordeele pleiten, by den Vader der Barmhartigheden? Die Afgoden, welken zy hun wierook toezwaaiden, en offeranden ſlagtten, waren geene Goden van hunne eigene vinding en maakzel; zy heerschten zints meer dan twee duizend jaaren onder het Menschdom; de Ouders hadden hunnen Kinderen geleerd dezelve te eerbieden, hun, om zo te ſpreeken, verblind, eer zy oogen bezaten. Het ſchriklyk Zedenbederf, waar in zy gezonken lagen, was ook, in zeker opzigte, hun eigen werk niet. Aſie, bykans het altoosduurend verblyf van verwyfdheid, dartelheid en wellust, was ten minſten zes honderd jaaren, in de ſtrikken dier Ondeugden, verward geweest. Griekenland hadt, reeds voor vier eeuwen, zyne oude Zeden verlooren; en Rome hieldt nauw den Scepter der waereld in handen, Bezitſter geworden zynde van de ſchatten der Aarde, of zy deed hulde aan de Weelde! Dus ademden de Menſchen, van de wieg af, eene beſmette lugt in; van alle kanten vonden zy zich omringd van voorbeelden aller ondeugden, zy verlooren dus allengskens dien ſchrik, welke de Ondeugd verwekt in nog onſchuldige en onbeſmette Zielen; de jeugd, de leeftyd der woeligſte Driften, kwam, en met denzelven zo veele aanprikkelingen, om daar aan voldoening te ſchenken; in de daad, het was zeer bezwaarlyk die verzoekingen, die verleidingen, het hoofd en eenen overwinnenden wederſtand te bieden. Waar is de Wyze, die 'er voor durft inſtaan, dat hy zyne Deugd voor ſchipbreuk zou behoed hebben, in het geweldig barnen dier gewaaren? Het was dan Gode, wiens Barmhartigheid en Genade zich tot de afgeweekenen uitſtrekt, waardig medelyden te hebben, met hunnen jammerlyk bedorven ſtaat, en hun de Waarheid te doen verkondigen, met zulke doorſteekende blyken, en betooningen van zyne Magt, dat deeze ten tegenwigt diende voor hunne vooroordeelen, en hunne aandagt, als 't ware huns ondanks, bepaalden.

„ Is dit ons geval, Myn Heer? Moeten wy, om het Euangelie te omhelzen, de vooroordeelen der Kindsheid met voeten treeden, en door een dikken drom van belemmerende zwaarigheden heenen dringen? — In tegendeel ontvangen wy, van onze vroegſte kindsheids af, het Euangelie als eene Hemelſche Wet, welke alle onze handelingen moet beſtuuren. 't Zelve wordt ons verklaard, ons geleerd, men doet 'er ons de ſchoonheid van bezeffen, en, om die gewaar te worden, is het niet noodig Wonderwerken te zien, het is genoeg, dat wy onze Rede weeten te gebruiken.

„ Waarom zou ik, derhalven, vorderen Wonderwerken te aan-

Digitized by Google

aanſchouwen, om een' Godsdienst te erkennen, welke my niets leert, niets voorſchryft, dan 't geen myne Rede goedkeurt en hoogſchat. —— Een Godsdienst, welke my eenen goeddoenden God, bekleed met de eerbiedenswaardigſte Volmaaktheden, en heiligſte Eigenſchappen bekend maakt. —— Een Godsdienst, welke my beveelt myne Medemenſchen te beminnen, met myne Broederen als een Broeder te leeven, en hun verpligt, my op dien zelfden voet te behandelen, en desgelyks lief te hebben. —— Een Godsdienst zo eenvoudig en verheeven, welke my niets overtolligs voorſchryft, en met geen drukkenden last van Plegtigheden bezwaart, en veroorloft alles te gebruiken, zonder 'er misbruik van te maaken. — Een Godsdienst, die tot myn Hart ſpreekt, die alle behoeften en noodwendigheden van 't zelve kent, en ze alle vervult. —— Een Godsdienst, eindelyk, welke my eene eeuwigduurende Heerlykheid en Gelukzaligheid belooft, en roept, om met God te leeven? Ach! Ik zou om 'er aan te twyfelen, en niet om dien te omhelzen, Wonderwerken noodig hebben.

„ Maar wat zeg ik? Men beklaagt zich niet meer Wonderwerken te zien, en wy hebben een der doorſtraalendſte onder de oogen. Gelyk de verbaazende orde in dit Waereldgebouw te ontdekken, de geregelde loop der Jaargetyden, de beſtendige beurtwisſeling van Dag en Nagt, de bewaaring der onderſcheide ſoorten van Dieren en Gewaſſen, voor allen, die de oogen willen openen, klaarblyklyk toonen, dat dezelfde God, die de Waereld gemaakt heeft, tot nog dezelve beſtuurt; zo is de ſchriklyke verwoesting van Jeruſalem, en de verſtrooijing des Joodſchen Volks, een altoos ſtandhoudend Wonderwerk, 't welk ons, op eene zegepraalende wyze, de waarheid des Christendoms voor oogen ſtelt. Laat ons eenige oogenblikken beſteeden, om 't zelve van nader by te beſchouwen.

„ Wie zou gezegd hebben, toen Jeruſalem uitwendig den waaren God diende, toen de kunst en de natuur zich zamen vereenigd hadden, om die Stad als onverwinnelyk te maaken, toen zy honderd duizend Menſchen in haare muuren telde, toen Judea en Galilea haar dubbel het noodige kon bezorgen, toen Aſie en Europa vol waren van Joodſche Volkplantingen, brandende van yver voor haare Hoofdſtad, en gereed om goed en leeven op te zetten, ter verdeediging van den Tempel en den Godsdienst daar gehandhaafd, wie zou toen gezegd hebben, dat, vóór de voleindiging van veertig jaaren, die Hoofdſtad belegerd, ingenomen, verbrand, en den Tempel, ten gronde toe, geſlegt, en het Volk verdelgd, of ten ſlaaffchen dienst verkogt zou worden? Jesus deedt die zo verbaazende

als verſchriklyke voorſpelling, en nooit is 'er eene voorſpelling beter of volkomener vervuld. Drie en dertig jaaren, naa den dood van Christus, wierpen de Jooden het juk der Romeinen af, de Romeinen kwamen om het hun weder op den hals te leggen: zy bragten eerst Judea en Galilea te onder; zy belegerden, vervolgens, Jeruſalem zelve, en gy weet met welk eenen uitſlag.. Gy weet aan hoe veele duizenden dit beleg en die vermeestering het leeven, hoe veele duizenden het de vryheid kostte; gevanglyk weggevoerd, en tot Slaaven de ganſche Waereld door verkogt wordende.

„ Dit is het alles niet. Die zelfde mond, die de omkeering van Jeruſalem, het verdelgen en de ſlaavernij der Ingezetenen, de verwoesting des Tempels, zodanig dat geen ſteen op den anderen zou gelaaten worden, voorſpeld hadt, die zelfde mond kondigde ook aan, dat dit verſlaagen Volk zyn *onheil* zou overleeven; doch zonder het te konnen herſtellen; dat de Jooden zouden blyven onder de Volken; doch verſtrooid en veragt, tot dat de tyden dier Volken zouden vervuld weezen. Laat ons tegenwoordig het oog ſlaan op die gebeurtenisſen. Zeventien Eeuwen zyn 'er zints verloopen, en de Jooden beſtaan nog; zy beſtaan, verre van hun Vaderland verwyderd, onder alle Volken des Aardbodems; zy beſtaan in een' verzwakten en afhanglyken ſtaat, dikmaals wreedlyk verzwaard door kwaade behandelingen; zy beſtaan, ſchoon hunne Verdelgers de Romeinen, en verſcheide andere Volken, die naa hun opſtonden, uitgerooid of onder andere Volken verſpreid en daar mede vermengd zyn; zy beſtaan, zonder dat hunne dikwyls hervatte poogingen, om zich wedet op te heffen, ooit hebben kunnen gelukken, of dat zy, door den misſukten uitſlag, konden vernietigd worden. Hoe veele byzonderheden loopen hier zamen! Welk een dikke blinddoek moet men niet voor de oogen hebben, zo men hier de Godlyke Voorweetenſchap niet erkent, en de vervulling van den ſchriklyken vloek door de ſnoodſten uitgeboezemd; *Zyn Bloed kome over Ons, en over onze Kinderen!*

„ Dat de Ongeloovige, niet die redenkavelt, maar die op Jeſus ſmaalt, met hem of zynen Godsdienst ſpot, en lastertaal daar tegen uitbraakt, uit dit voorbeeld leere, wien hy aanvalt; dat de Perſoonadie, door hem zo dartel beſprongen, de Waereld regeert, en de Menſchen zal oordeelen; en dat, naar alle waarſchynlykheid, de ſmaadredenen, ryklyk op hem afgegeeven, zo aangenaam als men over tafel onder den wyn zit, hen duur zullen te ſtaan komen, als hy, ten eenigen dage, voor den Regterſtoel van dien gehoonden zal moeten verſchynen".

Het

Digitized by Google

Het bygevoegde *Vertoog van eenige Christenen aan de Ongeloovige Schryvers*, mag met rede een Meesterſtuk genaamd worden. Wy kunnen 'er, dit Uittrekzel reeds zo breed uitgeloopen zynde, niets van opgeeven. Misſchien bekruipt ons de lust daar toe, by eene andere gelegenheid.

De Redenvoering over het *Herroepen van het Edict van Nantes*, welke het Werk beſluit, is dubbel leezenswaardig, en geeft alzins blyken van des Eerwaardigen Schryvers Kunde, Doorzigt en Godsvrugt.

Wy kunnen niet nalaaten met den Vertaaler „ goede hoope te ſcheppen, dat dit Werkje met geen minder genoegen van onzé Landsgenooten zal ontvangen worden, dan de *Brieven van eenige Portugeeſche en Hoogduitſche Joden*, door het ſterk vertier, reeds voor de tweede maal, by de Drukkers deezes uitgegeeven. —— Stellen myne Landsgenooten ", zegt hy, „ zo veel belangs in den Joodſchen Godsdienst tegen de jongſte aanvallen van het Ongeloof verdeedigd te zien, billyk mogen wy verwagten, dat zy zich het kloekmoedig handhaaven van de Christlyke Openbaaring, niet min zullen aantrekken". —— Men kan dit Werkje dus aanmerken, zo niet als een Vervolg, ten minſten als noodzaaklyk by de *Joodſche Brieven* behoorende.

De noodzaekelykheid der Openbaering, door A. CAMPBELL, *Dr. en Pr. der H. Godgeleerdheid, en Kerkelyke Geſchiedenis op de Univerſiteit van St. Andrews. Uit 't Engelsch vertaelt. Eerſte Stuk. Met een Voorreden en eenige Aentekeningen van* J. V. NUYS KLINKENBERGH, *A. L. M. Ph. Dr. en Predikant te Overſchie. Te Utrecht, by* H. v. Otterloo 1774. *Behalven de Voorreden 272 bladz. in groot octava.*

MEt het ontvouwen der voordeelen van den Christelyken Godsdienst, heeft de Eerwaerde *Klinkenberg* onlangs getoond, hoe gebreklyk de Godsdienſtige kundigheden der oude Wysgeren waren; welk een helder licht van Godsdienſtige kennis ons de Openbaring verleent; en hoe 't algemene Menschdom hier door in ſtaet geſteld is, om een geregelder denkbeeld van den Godsdienst te vormen, dan de grootſte Wysgeren immer, buiten Openbaring, bezeten hebben (*). Dit voordeel der Openbaringe aendringende, ſtond hy ook wel

(*) Zie boven bladz. 292.

Digitized by Google

wel byzonder ſtil, op de Leer van *Gods beſtaen*, en van de *Onſterflykheid der Ziele*; dan, om zyn Geſchrift niet al te wydloopig te maken, behandelde hy deze ſtukken zo kort als zyn beſtek maer toeliet. Hy beſloot hier toe te gereeder, om dat hy het Engelſche Werk van den Hoogleeraer *Campbell*, over dit onderwerp, reeds ter vertalinge had aengeprezen; als een Geſchrift, waer in het onvermogen der rede, om, zonder bovennatuurlyke Openbaring, deze twee Leerſtukken te kunnen ontdekken, opzetlyk, met veel oordeel, naeuwkeurigheid en kracht van overtuiging, in 't breede getoond werd. En op deze aenpryzing ziet het zelve thans het licht, met ene Voorreden en enige Aentekeningen van den Eerwaerden *Klinkenberg*; die, gelyk men op het doorbladeren van dat Werk zal erkennen, 'er niet gunſtiger over geoordeeld heeft, dan het verdiende.

De Hoogleeraer ſlaet in dezen ter beſlisſinge van 't verſchil, over de al- of niet noodzaeklykheid der Openbaringe, den weg van proefnemende ondervinding in; en hy bepaelt zich daer toe hier alleenlyk, tot de twee opgemelde ſtukken, als welker kennis en geloof den grondſlag van allen Godsdienst uitmaken. Langs dezen weg een onderzoek doende, naer de uitgeſtrektheid der menschlyke vermogens, met betrekking tot derzelver bekwaemheid, om deze twee grondartikels te ontdekken, is hy, zegt hy, tot het beſluit gebragt, dat de mensch van zich zelven, zonder bovennatuurlyk onderwys, dezelven niet ontdekken kan; en dat 'er dus, zelfs om den Natuurlyken Godsdienst onder 't Menschdom in te voeren, ene bovennatuurlyke Openbaring ten uiterſte *noodig* zy. —— Intusſchen heeft men, gelyk de Hoogleeraer vervolgens betuigt, dit echter niet te verſtaen van ene volſtrekte noodzaeklykheid in den ſtrengſten zin; maer indiervoege, dat de Openbaring by uitſtek noodzaeklyk is, in zo ver zelfs, dat wy gegronde reden hebben, om te denken, dat de ware Godsdienst zonder haer in de waereld nooit gekend zou zyn. —— Voorts heeft men ook dit gevoelen van den Heer *Campbell* niet te verwarren met het denkbeeld van *Socinus* en zyns gelyken, daer hy zich desaengaende uitdruklyk aldus verklaert.

„ Deeze beweeren, dat de werken der Schepping en der Voorzienigheid geene genoegzaeme bewyzen verſchaffen, uit welke men redelyker wys tot 't beſtaen en de volmaektheden van God beſluiten kan. En dit is een gevoelen, dat volſtrekt valsch is in zich zelve, en ook ten eenenmael verſchillende van dat geen, 't welk ik heb voorgeſteld. Voor een ogenblik ſta ik openlyk toe, dat 't beſtaen en de volmaektheeden van 't Op-

Opperweezen, uit de werken der ſchepping en de voorzienigheid, ontegenzeggelyk kunnen betoogd worden; met dit oogmerk heb ik ook een verſlag gegeeven van zommige deezer betoogredenen, en eenige ſchryvers aengehaelt, die dit ſtuk in hunne voortreffelyke ſchrivten buyten alle bedenking hebben geſtelt. Ik houde alleenlyk dit ſtaende, dat de mensch, ten eenenmael aen zich zelven en 't gebruyk zyner redelyke vermogens gelaeten zynde, niet bekwaem zy, om, zonder een buytengewoon onderwys, deeze bewyzen te ontdekken, op welke de zekerheid van deeze waerheid gegrondvest is". En hier in wordt hy, gelyk hy aenmerkt, door vele geleerde Mannen gerechtvaerdigd; waer onder hy zich wel voornaemlyk op *Calvinus* (*) beroept. Begeert men dit gevoelen van den Hoogleeraer *Campbell*, zyn groote doelwit, en tevens den aert zyner redeneerwyze in 't behandelen van dit onderwerp, nog duidlyker voorgeſteld te zien, men ſla dan 't oog op de volgende ontvouwing hier van, als hy zich indezervoege uitdrukt.

„ 't Is voor den mensch met de daed mogelyk, 't beſtaen van God te begrypen, wanneer hem deeze waerheid wordt voorgeſteld. — 't Is voor hem mogelyk, wanneer men hem nopens 't beſtaen van God onderricht, en behoorlyk onderweezen heeft, omtrent de natuur en de geſteldheid der hemelſche lichaemen, en de dingen hier beneden op aerde, voldingende bewyzen op te maeken, ten betooge van 't beſtaen en de volmaektheeden eens oneindigen Opperweezen. De onloochenbaere ondervinding dult niet, dat wy hier aen een oogenblik twyffelen zullen. Maer indien 't nu uyt zommige aenneemelyke waerſchynlykheden, raekende de menſchelyke natuur, welke op de tegenwoordige geſteldheid van zaeken gegrond zyn, en door de ondervinding geſtaevd worden, blyken zal, dat de mensch, die van de Openbaering verſtooken is, niets minder dan bequaem zy, om door zyne eigene vermogens 't beſtaen en de volmaektheeden van God en andere noodzaeklyke Leerſtukken van den Natuurlyken Godsdienst te ontdekken; — Indien in 't vervolg uyt de ondervinding zal blyken, dat de mensch, wanneer hy aen zich zelven was overgelaeten, God nooyt gekent heeft; — dat alle de Wysgeeren, die 'er zich met allen vlyt op toegelegt hebben, om de eerſte oorzaek en bouwmeester van 't Geheelal, en der byzondere weezens naer te ſpooren, deeze ontdekking nooyt gedaen hebben; — en dat die weinige Wysgeeren der oudheid,

(*) Zie zyne Verklaring van *Rom.* I. 20. i *Cor.* I. 21.

Digitized by Google

heid, die door *onderrichting* tot 't begrip van 't beſtaen eenes oneindigen Opperweezen gebracht zyn, nooyt bequaem waren, om eenige redelyke gronden van hun geloof op te geeven; indien 't vervolgens blyken zal, zeg ik, dat alle deeze ſtellingen, door de ondervinding bewaerheid worden, dan is myne vraeg: *mag men hier uyt beſluyten, dat 't voor den mensch, wanneer hy aen zich zelven gelaeten en van alle Openbaering verſtooken is, onmoogelyk zy, om tot de kennis van 't beſtaen en de volmaektheeden eenes oneindigen Opperweezen te geraeken?* —— De Leezer onderrichte my, hoe ik een gebeurtenis zal noemen, welke van 't begin der waereld, gedurende zo veele eeuwen, nergens op den ganſchen aerdbodem heeft plaets gehad, en ook meer dan waerſchynlyk aen 't einde der waereld nooyt zal plaets hebben. 't Moet eene zeldzaame en bloote mogelykheid weezen, welke nooyt noch ergens ter waereld in de daed heeft plaets gehad, niet tegenſtaende de menſchen alle hunne vermogens hebben aengewend op die wys, dat zy daedelyk plaets moest hebben. Mag iemand 't niet met reden vryelyk als zyn gevoelen opgeeven: *de gebeurtenis is onmoogelyk* (zonder evenwel 't woord onmoogelyk in den ſterkſten nadruk te neemen, voor eene eenvouwdige en volſtrekte onmogelykheid,) *in den gewoonen loop der zaeken*, dat is, *als de menſchen aen zich zelven gelaeten, en van alle Openbaering beroofd zynde, hunne redelyke vermogens gebruyken?* —— Mag ik, dit gevoelen beweezen hebbende, niet hoopen 't geluk te zullen hebben, van zommigen myner medemenſchen tot een recht begrip van zaeken te brengen, en hen te verplichten, om den verſchuldigden eerbied te bewyzen aen de bovennatuurlyke Openbaering? Om zich edelmoedig voor de bovennatuurlyke Openbaering te verklaeren, wanneer zy, dit onderzoek geleezen hebbende, by de uitkoomst bevinden, dat de Wysgeeren, zo wel als de Boeren, onbequaem zyn, om, door 't gebruyk van hunne redelyke vermogens, (niet de onſterfelykheid der Ziele, welke de ſchranderſte Wysgeer mogelyk nog niet bewyzen kan,) maer 't beſtaen uit te vinden van een weezen, dat hy zelfs beſluyt *de eenige en waerachtige God te zyn*".

Wy hebben deze verklaring van des Hoogleeraers denkwyze wat breeder opgegeeven, om dat 's Mans gevoelen, in den eerſten opſlag, velen ligtlyk wat vreemd zou kunnen voorkomen; wat nu verder de uitvoering zelve betreft, hier omtrent zullen wy ſlegts kortlyk den hoofdzaeklyken inhoud melden, om dit Artykel niet te breedvoerig te doen worden;

een

Digitized by Google

een volgend Stuk zal ons wel gelegenheid geven, tot een byzonderder gewag van 't aenmerkelykſte.

De Hoogleeraer vangt aen met ene beknopte ontvouwing van 't gewigt van 't onderwerp, dat hy ſtaet te behandelen, als mede van de byzondere ſtukken, welken hier onderzogt worden: en ter naſpooringe daar van pryst hy ten ernſtigſte aen een onderzoek, in 't welke men niet zo zeer acht geeft, op beſpiegelingen, als wel op daedlyke blyken en de algemene ondervinding; daer 't hier voornaemlyk op aen komt. De vraeg toch in dezen is niet zo zeer, werwaerds ons de beſpiegeling zou leiden, als wel waer toe ons de ondervinding leid; deze toont ons door daden wat de menschlyke natuur wezenlyk verricht heeft; en leert ons ten duidelykſte wat men van de menſchen mag verwachten. — Wyders deelt de Autheur zyne denkbeelden mede wegens den aert en de voortreflykheid van den Natuurlyken Godsdienst, zo ter opheldering van het bedoelde onderwerp, als om te toonen, dat hy niet behoort onder dezulken, die de Openbaring uitermate verheffen, ten koste van den Natuurlyken Godsdienst. En verder bevlytigt hy zich om den ſtaat des geſchils, tuſſchen de Voorſtanders en Verwerpers der Openbaringe, wel byzonder ten opzichte van de uitgeſtrektheid der menschlyke vermogens, in 't ſtuk van Godsdienst, ten klaerſte open te leggen.

Na deze voorafgaende aenmerkingen treed de Hoogleeraer ter zake, en bepaelt zich, voor eerst, tot het onderzoek, *of de mensch bekwaem zy, om de onſterflykheid der ziele uit te vinden.* Ene oplettende naſpooring van 's menſchen vermogens en deszelfs werkzaemheid, doet hem denken, dat de menſchen, wanneer zy ten eenemael aen zichzelven overgelaten zyn, en niets anders dan hunne eigen denkbeelden en bevattingen kunnen volgen, al te ſamen onkundig zyn van de natuur der zuivere geesten, en van derzelver afgeſcheiden beſtaen en onſterfelykheid. Dit denkbeeld verſterkt hy door de ondervinding, uit de beſchouwing der onvoldoende bewyzen van *Socrates* en *Plato*, en de overweging der gevoelens van alle de oude Wysgeren, die, zo vóór als na den tyd van *Socrates*, de onſterflykheid der Ziele beweerd hebben. En deze ondervinding leid hem tot het beſluit, dat het vry algemeen aengenomen gevoelen van de onſterflykheid der Ziele, ook door die Wysgeren omhelsd, zyn oorſprong verſchuldigd is, niet aen de *navorſchingen* en *redeneringen* der menſchen zelven; maer aen ene *bovennatuurlyke Openbaring*.

Op

Digitized by Google

Op het afhandelen van dit gedeelte, gaet hy over tot het tweede ſtuk, om op ene dergelyke manier te onderzoeken, *of de mensch bekwaem zy, om 't beſtaen, de natuur en de volmaektheden van God uit te vinden.* Hier in houd zich de Hoogleeraer aen dezelfde handelwyze; hy ſpoort 's menſchen vermogens en deszelfs werkzaemheden na, en raedpleegt de ondervinding. Het ſlot hier van is, dat hy betuige.

„ Ik moet openlyk belyden, te gelooven, dat de mensch, geheel en al aen zich zelven gelaeten, *geene bovennatuurlyke Openbaering hebbende*, de hemelſche lichaemen niet alleen als levendige weezens beſchouwen, maer ook zyne gedachten, zyne hoop en vrees, tot deeze verheevene weezens bepaelen zal, van welke hy uit de ondervinding oordeelt, dat hy afhangſyk zy; en dat hy geen denkbeeld, geen vermoeden hebben zal van 't beſtaen eenes onzichtbaeren weezen, dat oneindig grooter en heerlyker is, *dat alleen overaltegenwoordig is, God bovenal te pryzen in de eeuwigheid.*"

Ter nadere onderzoekinge van de wettigheid van dit beſluit, ſtelt de Hoogleeraer zich voor, vervolgens, met alle mogelyke oprechtheid en eerlykheid, de gevoelens dier oude Wysgeren, die hem 't meest in de Heidenſche Waereld ſchynen uitgemunt te hebben, op te geven; en hy twyfelt niet, of men zal in hunne gevoelens omtrent de *eerſte oorzaek*, en den *oorſprong* der dingen, ene zeer goede *proef* hebben, van de ongenoegzaemheid der menschlyke vermogens, om, zonder enig onderwys, 't beſtaen van de Godheid uit te vinden. —— Met de afgifte van het tweede Stukje van dit Werk hoopen wy hier van een nader verſlag mede te deelen.

Bybels Zakelyk Woordenboek. Opgeſteld door J. G. STARINGH, *Bedienaar des H. Euangeliums te Gouderak. Zesde Deel. Eerſte Stuk. Te Amſterdam by* de Wed. G. de Groot en Zoon 1773. *In groot quarto* 700 *bladz.*

OVereenkomſtig met het geen wy reeds meermaels van dit Werk gezegd hebben, heeft men in dit gedeelte wederom een aental van opheldering veler byzonderheden, die in de Heilige Bladeren voorkomen. De Eerwaerde *Staringh* bevlytigt zich ſteeds om het aenmerklykſte, uit ene menigte van uitlegkundige Schryveren, by een te verzamelen, en 't zelve op ene oordeelkundige wyze voor te dragen; dat den Liefhebberen van Bybeloefening, en vooral dezulken, wier

om

Digitized by Google

omſtandigheden hen tot een bekrompen Boekenſchat bepalen, dikwils te ſtade kan komen. Men vind hier by een gebragt, 't geen in veler Schriften verſpreid is; en de Nederduitſche Lezer ontmoet 'er daer en boven verſcheiden merkwaerdigheden in, die niet dan in vreemde talen gemeen gemaekt waren. Hier by komen des Autheurs eigen bedenkingen, en de aenmerkingen, die ſommigen zyner Vrienden hem goedgunſtig medegedeeld hebben; dat voor vele Lezers gevallig kan zyn. —— Tot een voorbeeld hier van ſtrekke 't geen zyn Eerwaerde te berde gebragt heeft, op 't Artykel OVERPRIESTERS; ten beteren verſtande van 't geen Lukas ſchryft, *Luk.* III. 1, 2. als hy *Annas* en *Kajaphas* beiden *Hoogepriesters* noemt; daer 't bekend is, dat 'er, volgens de Godlyke inſtelling, en naer de Joodſche regels, maar *één Hoogepriester* kon zyn.

De Eerwaerde *Staringh* ſtelt deswegens de gevoelens van *Lardner* en *Seldenus* als de hem aenmerkelykſten voor. —— Volgens *Lardner*, was *Kajaphas* de wezenlyke Hoogepriester, toen ter tyd de voornaemſte in gezag en waerdigheid; maer *Annas* was gelyktydig met enig gezag bekleed, zynde de tweede voorname Perſoon in die Regering, en mogelyk wel het *Hoofd* van 't Sanhedrin, dat hem echter bedenklyk voorkomt. Uit dien hoofde konden zy, zegt hy, daer *Kajaphas* nu eigenlyk Hoogepriester was, en *Annas* dat Ampt voorheen bediend had, zeer eigenlyk gezegd worden, in dezen tyd Hoogepriester geweest te zyn: en *Annas* kon, ſchoon hy in een lager rang geſteld ware, wel eerst genoemd worden; voor zo veel hy de Schoonvader van *Kajaphas*, en van 't Hoogpriesterampt afgegaen ware. —— Dan *Seldenus* gist, dat *Annas* en *Kajaphas* hier niet genoemd worden, uit hoofde van enige *heilige* bediening; maer als twee Perſoonen, welken toen, onder de Romeinen, in 't beſtier van den Joodſchen Burgerſtaet, het hoogſte gezach hadden; *Annas* toen *Hoofd*, en *Kajaphas* de *Vader* van het Sanhedrin was; en dat *Annas* daerom eerst genoemd word, als die in 't Burgerlyke in hooger bediening was. —— Het gevoelen van *Seldenus* komt ook *Staringh* het aenneemlykst voor; en hy tekent aen, dat *Whitby*, in zyne Aenmerkingen over deze plaets, insgelyks daer henen wil; als mede *Saubertus*, in zyn Boek, *de Sacerdotio* &c. Deze laetstgenoemde naemlyk, iets gezegd hebbende van die twee zo voorname Amptenaren, en daerby aengemerkt hebbende, dat die genoemd werden *de Overſten des Volks*, en ook ſomtyds ἀρχιερεῖς, *de Overpriesters*, zegt verder: men moet begrypen, dat *Annas* geweest is de *Vorst*

Digitized by Google

van den grooten Raed, en *Kajaphas* de *Vader*. Voorts meld *Staringh* ons nog, dat de Eerwaerde *Simons*, rustend Predikant te *Stolwyk*, mede in het zelfde begrip is, doch het uit andere gronden afleid. 's Mans gedachten deswegens, onzen Schryver vriendlyk medegedeeld, worden ons hier indezervoege voorgedragen.

„ Zyn Eerw. leidt met veele anderen de inſtelling van den grooten Raed van Koning *Joſaphat*, 2 Chron. XIX. 8—11, volgens welke inſtelling 'er twee Preſidenten of Voorzitters waren: *Azaria de Hoofdpriester* was het *in alle zaake des HEEREN*, en *Zebadja de zoon Ismaels, de Vorst van het huis Juda, in alle zaake des Konings.* Dus dan de eene in het *Kerkelyke*, en de andere in het *Politike*. Voorts meent zyn Eerw. in de Schriften van *Ezra* en *Nehemia* ſpreekwyzen te vinden, die hem doen vermoeden, dat de groote Raad zelfs in *Babel* zyne gedaante heeft behouden, ſchoon veel minder in gezag en beſtuur dan voorheen; als mede, dat die, terſtond na de wederkeering uit *Babel*, in zyn voorig gezag herſteld is, waar toe hy betreklyk maakt *Ezra* X. 14, met de *Nederl. Kantteekening*, en *Neh.* VIII. 14. IX. 38. XI. 1, in alle welke plaatſen geſprooken wordt van *hunne Vorſten, de Vorſten der gantſche Gemeente, de Overſten des Volks, die te Jeruzalem woonden.* Heeft men nu den Grooten Raad in zyn voorig gezag herſteld, zo heeft men ook, volgens de inſtelling van Koning *Joſaphat*, twee *Preſidenten* moeten aanſtellen; over het *Kerkelyke* zal men zeekerlyk den Hoogepriester *Joſua* geſteld hebben; en heeft men over het *Politike* moeten ſtellen eenen Vorst uit het huis *Davids*, zo zal *Zerubbabel* daar toe de naaste geweest zyn: waarom men die twee ook dikwils te ſaamen gevoegd vindt, als *Ezra* II. 2. III. 8. *Neh.* XII. 2. *Hagg.* I. 1. II. 3—5, als de voornaamſte Hoofden van het Volk, boven alle anderen uitſteekende in eere, rang, gezag en beſtieringe van zaaken. Gelyk nu de Hoogepriester beſtendig de Voorzitter was in het Kerkelyke, zo dunkt het zyn Eerw. zeer waarſchynlyk, dat de Voorzitter in het Burgerlyke ſteeds genoomen is uit de Vorſten van het huis *Davids*, tot op den tyd der *Machabeën*, toen de Hoogepriesterlyke Familie dit aanzienlyk Ampt, naar het ſchynt, heeft aan zich getrokken, om zich dus van al het bewind, in het Politike zo wel als in het Kerkelyke, meester te maaken, waar door dat Geſlacht ten hoogſten toppe is geſteigerd, en het Huis van *David* allengskens zo verminderd is, tot die laagte, waar toe het vervallen was ten tyde van *Jeſus* Geboorte. Dus zyn dan, ſedert de tyden der *Macha-*

beën

Digitized by Google

beên, beide de Voorzitterſchappen geraakt in het Hoogepriesterlyk Geſlacht, en werden op dien tyd, dien *Lukas* bedoelt, bekleed door *Annas* en *Kajaphas*, die beide uit dit Geſlacht waren, en wel zo, dat *Annas* de Voorzitter was over Burgerlyke, en *Kajaphas* over Kerkelyke Zaaken; en waren dus aan te merken als de voornaamſte *Hoofden des Joodſchen Volks*, daar voor bekend in de openbaare Jaarboeken of Staatsſchriften, 't welk *Lukas* dan gereedelyk gelegenheid gaf, om van derzelver Regeeringe even zo wel te gewaagen, als van die van Keizer *Tiberius*, van deszelfs *Stadhouder* en van de *Viervorſten*, om te juister te kunnen bepaalen den tyd, wanneer *Johannes* zynen dienst, als Voorlooper van den Mesſias, heeft aangevaard. Dit gevoelen zal te gereeder ingang vinden, indien men aan het woord ἀρχιερεῖς de beteekenis geeft van *Overprieſters*, die het in menigte van plaatſen heeft, in plaatſe van *Hoogepriesters*, om dat dit laatſte een woord is, 't welk aanſtonds ſtooten moet, aan elk, die weet, dat 'er ſlegts *één* Hoogepriester was, en ook maar *één* mogt zyn onder de *Jooden*."

Apologie voor de Leer der Verzoeninge, door J. TISSEL, *Lutherſch Leeraar te Schiedam. In 's Gravenhage by* J. du Mee 1774. *In groot octavo* 253 *bladz.*

TOen wy voor enigen tyd gewag maekten van 't Geſchrift van den Eerwaerden *Eberhard*, 't welk ten tytel heeft, *Nieuwe Apologie van Socrates*, gaven we reeds te kennen, dat die Heer, in verſcheiden Godgeleerde denkbeelden, zo ver van den gewoonen weg afweek, dat het enigen ongetwyfeld zeer zou ſtooten (*). Ook zag men, gelyk de Eerwaerde *Tiſſel*, in zyne Voorreden voor het hier bovengenoemde Werk, ſchryft, in Duitſchland eerlang enige *Aanmerkingen van den Heer Oesfeld* tegen het zelve te voorſchyn komen; tot welker vertaling onze Autheur zich wel dra opgewekt vond. Doch by nader overdenking beſloot hy veel liever zelf de pen op te vatten, en zich wel byzonder te bepalen, tot het geen *Eberhard* wegens de Leer der Verzoeninge aengevoerd heeft. Hier uit is deze *Apologie voor de Leer der Verzoeninge* ontſtaen; welke, na enige voorafgaende aenmerkingen over de manier, waer op de Heer *Eberhard* redenkavelt,

(*) Zie *Hedend. Vaderl. Letter-Oef. II D.* bladz. 368.

Digitized by Google

velt, geſchikt is, om, in de eerſte plaetſe, het Leerſtuk der Verzoeninge, volgens de Leer der Lutherſche Kerke, te beſchouwen en te bewyzen; ten tweede, de zwarigheden van dien Heer daer tegen ingebragt te onderzoeken en te beantwoorden; mitsgaders eindelyk, om de beſchuldiging, als of deze Leer de Godsvrucht benadeelde, weg te nemen. — Zyn Eerwaerde behandelt dit ſtuk onderſcheiden en met oordeel, betoonende zich in alles een zeer welgeſchikt Voorſtander van de Leer zyner Kerke; welke, niet tegenſtaende zyne gevoeligheid tegen den Eerwaerden *Eberhard*, nochtans vry gematigd de pen weet te voeren. Het laetstgemelde gedeelte heeft onze Schryver opgeſteld, in de manier ener Alleenſprake eens Christens, in welke de drangredenen, die 'er in dit Leerſtuk tot Godsvrucht aen te treffen zyn, ontwikkeld worden. — Zyn Eerwaerde draegt dit met alle gemoedlykheid ten ernſtigſte voor; en ene aendachtige overweging dier alleenſprake ſtrekt alleszins, om een ieder te wapenen tegen het zondig misbruiken van de Leer der Verzoeninge; en te toonen, hoe men dezelve niet alleen ten troost, maer ook ter heiliginge van 't hart behoore, te gebruiken.

J. D. MICHAELIS *Ontwerp der voorbeeldige Godsgeleerdheid. Uit het Hoogduitsch vertaald, naar de tweede en vermeerderde Uitgave. Te Utrecht, by* J. C. ten Bosch 1773. *Behalven het Voorwerk* 180 *bladz. in groot octavo.*

NOch de ernſtigſte voorſtanders, noch de yverige tegenſtrevers der voorbeeldige Godgeleerdheid, zullen, naer 't ons voorkomt, in dit Geſchrift van den Hoogleeraer *Michaëlis* een recht genoegen vinden: hy zal den eerſten te weinig en den laetſten te veel op hebben met het voorbeeldlyke. Dit is natuurlyk te wachten, als men enigermate een middelweg bewandelt, of zyn eigen oordeel volgt, zonder zich aen ene in zwang zynde denkwyze bepaeldlyk te binden, gelyk onze Autheur gemeenlyk doet. — Zyn Hoogeerwaerde van gedachte zynde, dat men aen de ene en andere zyde het ſpoor byster is, heeft zich bevlytigd om na te gaen, wat men, op goeden grond, in deze Godgeleerde Oefening zou konnen vaſtſtellen. Dit heeft hem voorts, ten dienſte zyner Studenten, een Ontwerp der voorbeeldige Godgeleerdheid doen ſchryven; in 't welke hy aenvanglyk ontvouwt, 't geen men in aenmerking heeft te nemen, wegens de Geſteldheid, de Wezendlykheid en de Uitlegregelen der Voorbeelden: waer op

Digitized by Google

op hy vervolgens de Voorbeelden zelven, zo ten aenzien van de Offeranden, als van de heilige Perſoonen, Gebouwen, Feesten en Bedryven, als mede van de Geſchiedenisſen verklaert. Men ontmoet 'er over 't geheel een ſchrander Vernuft, een uitgebreiden Geleerden, en een Hoogleeraer in, die zyne belezenheid met oordeel weet te paſſe te brengen. Uit dien hoofde levert ons dit Geſchrift een aental van merkwaerdigheden, die de overweging van een onpartydig oordeel verdienen. Maer met dit alles durven wy den Lezer niet toezeggen, dat hy de voorbeeldige Godgeleerdheid bondiger bevestigd zal zien, dan anderen dezelve verklaerd hebben. De anderszins hooggeachte *Michaëlis* heeft, 't is waer, in 't eerſte gedeelte van dit Geſchrift, gepoogd aen te toonen, wat men daer omtrent gade hebbe te ſlaen, om niet te vervallen tot ene geheele verachting dezer Studie, en aen de andere zyde geen verwilderde verbeeldingskracht onbezonnen op te volgen; maer 't geen hy deswegens meld is zo weinig bepalende, of liever aen zo vele uitzonderingen onderworpen, dat de voorbeeldige Godgeleerdheid dus doende ſteeds ten grooten deele Problematicq blyve. Ter dier oorzake is ook het tweede gedeelte, of de verklaring der voorbeelden, niet zelden zodanig uitgevoerd, dat het niet meer dan Problematisch zy; des zyn Hoog Eerwaerde zelve, in de tweede Hoogduitſche uitgave, welke men in deze Nederduitſche vertaling gevolgd heeft, meer dan eens in de nevensgaende Aentekeningen wrake 't geen hy in den text geſteld heeft, of ten minſte te kennen geve, dat hem zulks nu min overtuigend voorkomt. — Deze handelwyze is ene proeve van 's Mans oprechtheid; doch ze ſchynt tevens enigzins te toonen, dat de opgegeven uitlegkundige regels, gelyk we aengeduid hebben, niet zeer beſliſſende zyn.

Gerechtelyke Geneeskunde, door den Heere CHR. GOTT. LUDWIG. *Uit het Latyn vertaald, door* J. DUPONT, *M. D. Tweede Uitgaave. Te Utrecht, by* G. van den Brink 1774. 231 *bladz. in groot Octavo.*

DE Gerechtelyke Geneeskunde is van veel belang; dewyl de Overheid in 't recht-oefenen, dikwyls genoodzaakt wordt den Genees- en Heelkundigen raad te pleegen, om een duidelyk denkbeeld te krygen van den waaren ſtaat der gevallen, waar over 't vonnis moet geveld worden. De gevallen zyn te menigvuldig en te bekend, dan dat 't noodig is, dit door

Digitized by Google

voorbeelden te bewyzen. De Werken waar uit men deeze kennisse haalen kan, zyn meest uitgebreide, in 't Latyn beschreeven en kostbaare Boeken, en daarom niet in ieders handen. Een Werkje derhalven, 't welk een handleiding van de Gerechtelyke Geneeskunde bevat, is dienstig; onder verscheide, die daar toe geschikt zyn, verdient dit 't geen wy nu verhandelen, zekerlyk een eerste plaats, wegens deszelfs beknopte klaarheid. De Auteur 'er van, is de beroemde LUDWIG, welkers verlies de Geneeskundige Wereld nog betreurt. Zyne verdiensten zyn uit verscheide Geneeskundige Werken, door hem uitgegeeven, bekend. Hy had ook een groot deel in 't opstellen van 't Geneeskundig Tydschrift, bekend onder den naam van, *Commentaria de rebus in Medicina & re Naturali gestis.* Deeze tweede Uitgaave is vermeerderd met een Voorbericht van den Heer DUPONT, Vertaaler van dit Werkje, waar in verscheide nutte Aanmerkingen, tot deeze zaak betrekkelyk, gevonden worden.

Schets der geheele Verloskunde, geschikt om derzelver Grondbeginzelen volkomen te leeren. In 's Gravenhage, by H. H. van Drecht, 1774. 166 *Bladzyden in groot Octavo.*

WY vinden 't noodzaakelyk ons oordeel over dergelyke Werkjes, als dit is, te geeven, om 't Gemeen bekend te doen worden, wat vertrouwen 'er in te stellen zy, dewyl het een zaak van zo veel belang is. Wy hebben bevonden dat de Auteur, die niet goedgevonden heeft zyn naam te openbaaren, in dit Werkje op de kortste en eenvoudigste wyze de nutste lessen en veiligste regels met weglaating van 't onnoodige, en verwerping van schadelyke stellingen en verdigte bygeloovigheid, mededeelt volgens de door voornaame Mannen van onzen tyd verbeterde Verloskunde. Want zo de laateren in een Kunst veele vordering gemaakt en den Ouden overtroffen hebben, is 't zekerlyk in deeze Kunst. Wy pryzen derhalven deeze Schets der Verloskunde onzen Leezeren, die 'er belang in stellen, zeer aan, en wenschen dat 't zelve tot nut van 't Menschelyk Geslacht onder 't Gemeen en byzonder onder de Vroedmeesters en Vroedvrouwen, (dog hiermede durven wy ons niet vleijen) bekend worde, om de regels daarin vervat na te volgen. Men vindt hier geene onderwerpen die tot de Genees- en Heelkunde behooren, om dat de Auteur met recht oordeelt dat de gewoonte, die tot

hier

hier toe vry algemeen plaats heeft gehad, van de in- en uitwendige Ziekten der Zwangere en Kraamvrouwen, benevens die der nieuwgeborene Kinderen, te vermengen met de Verloskunde, regt geschikt is „om een volkomene Kwakzalvery van de allergevaarlykste gevolgen aan te kweeken". De Auteur deelt hier ook 't gebruik en de wyze van werken met de Instrumenten mede, welke de Vroedmeesters anders de gewoonte hebben van zorgvuldig voor de Vroedvrouwen te verbergen. De sterkste redenen, die de Auteur in de Voorreden bybrengt, om de Vrouwen ook hierin te onderrigten, zyn deeze: „zullen alle Vroedvrouwen in Tegen-natuurlyke Verlossingen weeten, welke met Instrumenten moeten geholpen worden, zoo is noodzaakelyk, dat zy leeren en kunnen onderscheiden, wanneer die nodig zyn, om by tyds hulp te vragen, en door verzuim de Vrouw niet te verwaarloozen. Het eenigste, dat men dan voor de Vroedvrouwen zou kunnen verbergen, is het Manuaal met de Instrumenten, dog, volgens myn oordeel, zonder grond, want die zo na volleerd is, mag en zal met weinige moeite en onderregting dit 'er by kunnen leeren; en als op plaatsen, daar menigmaal in geene uuren in den omtrek een Vroedmeester te vinden is, een Vroedvrouw wist en kon, door het gebruik van een Instrument, het leeven van een of twee Menschen behouden, zou zulks een ongeoorloofde en strafwaardige zaak zyn? Ik stel dierhalven als een zekere waarheid, dat bekwaame Vroedvrouwen dezelfde gronden, onderwyzing en kundigheid nodig hebben, om die Tegennatuurlyke Verlossingen, welke met de hand geschieden kunnen, wel te doen, welke in Vroedmeesters vereischt worden, om met hand en Instrumenten te werken; of behoord een algemeen welzyn verzuim te worden, om het eigenbelang van weinigen? Of is de Vrouwelyke Kunne niet bekwaam om te leeren? Of kunnen de leerende Vroedvrouwen op dezelfde wyze niet onderwezen worden, als leerende Vroedmeesters? Of zyn alle geadmitteerde Vroedmeesters bekwaamer als Vroedvrouwen kunnen worden? Of eindelyk zouden in alles wel onderwezen Vroedvrouwen nadeelig voor de Maatschappy zyn? Maar sommigen zeggen, als de Vroedvrouwen zo veel wisten, dan zouden zy dikwyls al te roekeloos onderneemen, die Verlossingen te doen, die haar gemeenlyk in groote Steden verboden zyn: wat aangaat de roekeloosheid, zoo zouden sommigen hier door zekerlyk misdoen; maar dit kan insgelyks geschieden in die Verlossingen, welke hun vry staan te doen; en zouden alle Vroedmeesters vry zyn van alle roekeloose be-

Digitized by Google

handelingen? Ik voor my geloof, dat die zwaarigheid altyd blyven zal, want *hoe onkundiger iemand is, hoe verwaander en roekeloozer.* Vind men egter goed, alle Vroedvrouwen het gebruik der Inſtrumenten, in de Verloskunde by eene Wet te verbieden, zoo moeten zy zig daar na ſchikken in die plaatſen, waar in zoodanige Wet ſtand grypt..... Indien diergelyke Wet in alle Steeden en Dorpen plaats heeft, dan was het zeer dienſtig, dat de Chirurgyns zich in 't algemeen toeleiden, de Verloskunde te leeren, om ſpoedig in tyd van nood de behulpzaame hand te kunnen bieden; maar als men begrypt, hoe de meeste Dorp-Chirurgyns zig reeds bezwaard hebben, met de Genees- Heel- en Artſenykunde, zoo zyn 'er weinige, die men met eenige redelykheid, nog een vierde post vergen kan, en ook een zaak, die door byzondere onderrigting en oeffening moet geleerd worden, waarom de Chirurgyns in de Steeden een byzonder *Examen* moeten ondergaan, indien zy als Vroedmeesters willen practiſeeren. Schoon het waarſchynlyk is, dat veele Heelmeesters, gelyk de Hoofdluiden der Chirurgyns Gilden, zeer kundig in de Verloskunde zyn, om te kunnen voldoen aan een post, waar toe zy gequalificeerd worden, naamentlyk, van niet alleen de Vroedvrouwen, maar ook de Vroedmeesters te examineeren, voornaamentlyk *over het tegennatuurlyke, het handelen van Inſtrumenten en de Operatien daar toe ſtaande*, 't geen anders een Contradictie zou ſchynen, en in een zaak zo gewichtig als de Verloskunde is, niet kan of mag verondersteld worden".

De Geſchiedenis der Waereld vertoond in de lotgevallen der oude Volken, beſchreeven door de Heeren ROLLIN en TAILHIE. *Naar den derden druk in het Nederduitsch overgezet. Derde Deel. Te Amſt. by* P. Meijer 1774. *In groot octavo* 332 *bladzyden.*

IN dit gedeelte wordt de geſchiedenis der Perſiaanen en Grieken, welke in het voorige ſtuk gebragt was, tot op den dood van *Darius Nothus*, met het afloopen van den Peloponeſiſchen oorlog, agtervolgd tot op den ondergang van 't Perſiſche Ryk, of de volkomen zegenpraal der wapenen van den Macedoniſchen Vorst *Alexander*, over die van den laatſten Perſiſchen Koning *Darius Kodoman*. Aan 't verhaal dier gewigtige omwentelinge van zaaken, wordt hier wyders nog gehegt, een verſlag van de verdere uitbreiding der overwinningen van *Alexander*; en de Autheur beſluit dit Deel met

een

Digitized by Google

een berigt van den dood diens Alleenheerſchers; op wiens overlyden de Griekſche Monarchie, door hem tot ſtand gebragt, wel dra weder verviel, ter oorzaake, dat dit wyduitgeſtrekte Ryksgebied eerlang in verſcheiden deelen geſplitst werd. —— De ontvouwing deezer geſchiedenisſen levert een aantal van byzonderheden, welken op eene leerzaame wyze voorgedraagen worden, te meer daar de Heer *Tailhié* den Leezer, onder het nagaan van 't Geſchiedkundige, tevens gepaste Staat- en Zedekundige bedenkingen aan de hand geeft. —— Van die natuur is, onder veele andere gewigtige onderwerpen, 't geen hy aantekent, wegens de dwinglandy van den Atheenſchen Raad, en de herſtelling der vryheid van *Athene*, waer van wy de voornaamſte byzonderheden, ter deezer gelegenheid, nog zullen mededeelen.

De Spartaanſche bevelhebber, *Lyzander*, zig meester gemaakt hebbende van *Athene*, had de regeeringsvorm aldaar veranderd, en 't beſtier geſteld in handen van een Raad van dertig *Arebontes* of Bewindsmannen; die meerendeels Dwingelanden waren, en verſchrikkelyke wreedheden oefenden. *Theramenes* een van hun, die beginſels van eer had, en zyn vaderland beminde, verklaarde zig eerlang openlyk, tegen de buitenſpoorigheden zyner amptgenooten. Dit ſtelde hem bloot aan veeler haat, en men nam eindelyk een beſluit om hem te doen ſterven; welk beſluit, niet tegenſtaende zyne verdediging, die by veele Raadsheeren invloed ſcheen te hebben, gewelddaadig ter uitvoering gebragt werd; zonder dat 'er zig iemand tegen verzettede, dan alleen *Socrates*; die egter niet magtig was dat geweld te keeren. De dwingelandy nam zedert hand over hand toe; het gevangen neemen en moorden ging dermaate in zwang, dat ieder voor zig of de zynen vreesde, des 'er eene algemeene verſlagenheid ontſtonde. Alleen *Socrates* bleef onverſaagd. Hy vertroostte de bedroefde Raadsheeren; hy wakkerde de burgers, tot wanhoop overſlaande, weder op, en gaf aan allen een verwonderlyk voorbeeld van ſtandvastigheid en moed; zyne vryheid behoudende, ging hy rustig in 't midden der dertig Tyrannen, die alles deeden beeven, maar welker woede of bedreigingen zyne onverſchrokte ziel nimmer deeden wankelen. —— Intusſchen verlieten veelen der aanzienlykſten de Stad, om elders eene veilige ſchuilplaats te zoeken. Zy hadden aan hun hoofd *Thraſybulus*, een burger van zonderlinge verdienſte, die de onheilen van zyn Vaderland met ſmert gevoelde, en weldra een ontwerp ſmeedde, om de Dwingelanden aan te tasten, en hunne tyranny in hun bloed uit te dooven. *Lyſias*, een

Digitized by Google

redenaar te Syrakuze, welken de dertig uitgebannen hadden, ondersteunde hem met vyfhonderd soldaaten, op zyn eigen kosten geworven. De aanslag van *Thrasybulus* gelukte. De dertig Tyrannen werden uit Athene verjaagd, en men stelde in hunne plaats tien mannen aan, om de stad te bestieren; maar dezen gedroegen zig niet beter dan hunne voorgangers. — De Heer *Tailhié*, dit breeder voorgedraagen hebbende, maakt deswegens de volgende aanmerking.

„ Het is, zegt hy, verwonderlyk, te zien, dat die maatschappyen, welke men voor het gemeene welzyn aanstelt, altoos zo schielyk, zo algemeen, zo eenpaarig, zo standvastig, in eene soort van samenzweering tegen het algemeene welzyn vervallen. Men heeft dit in de vierhonderd, te Athene verkooren, gezien; vervolgens zag men het in de dertig, thans ziet men het in deze tien. Dog, het geen de verwondering moet vermeerderen, is, dat die tyrannische drift zig zo schielyk meester maakte van den geest der Inboorlingen van eene Republiek, die in de vryheid geboren en gewoon waren in gelykheid te leeven, ('t welk de grond is van een Gemeenebest,) en die, van der jeugd af, in een haat voor alle onderwerping en afhangelykheid gevoed en opgetrokken waren. Daar moet dus aan den eenen kant een onweerstaanbaare bekoorlykheid zyn in het heerschen over zyns gelyken, en, aan de andere zyde, eene sterke neiging, om zig aan de heerschappy van anderen te onderwerpen; dit beide blykt door de ondervinding; maar waarom moet die heerschlust aan den eenen kant door wreedheid voldaan worden; en waarom moet de geest van onderwerping, aan de andere zyde, in slaverny en veragtelyke laagheid ontaarden? Dit is ongetwyffeld een schandvlek voor de menschelyke natuur.

„ De Dertig, (dus hervat onze Schryver den draad der Historie,) van hun gezag vervallen, zonden afgevaardigden naar Lacedemon, om onderstand te vraagen. *Lyzander*, die met troepen derwaards gezonden wierdt, deedt zyn best om te bewerken, om de Tyrannen te doen herstellen. Maar de Koning *Pausanias*, die ook tegen Athene optrok, door medelyden getroffen over den droevigen toestand, waar toe eene stad, te voren zo bloeijende, gebragt was, had de edelmoedigheid van den burgeren heimelyk te begunstigen; en eindelyk bezorgde hy hen den vrede, die door het bloed der dertig Tyrannen bezegeld wierdt. *Thrasybulus*, om zyn Vaderland een bestendigen vrede te verschaffen, deedt alle de bannelingen herroepen, en stelde die beroemde amnestie voor, waar by de burgers zig met eede verbonden het voorledene te vergee-

geeten. Men herſtelde de regeering op den voet, zo als zy te voren was. Men bragt de wetten weder in kragt, en men benoemde magiſtraaten naar de gewoone regeeringsvorm.

„ Ik kan my niet weerhouden hier de wysheid en gematigdheid van *Thraſybulus*, zo heilzaam en noodzaakelyk na lange huiſſelyke oproeren, te doen opmerken. Dit is een der ſchoonſte gebeurtenisſen der oudheid, en dier Atheenſche zagtheid waardig; welke in de volgende eeuwen in alle goede regeeringen ten voorbeelde heeft geſtrekt.

„ Nooit was eene tyrannye wreeder of bloediger geweest, dan die, waar uit Athene thans het hoofd opheurde. Yder huis was in den rouw; yder Familie beklaagde het verlies van eenigen bloedverwant; het was eene algemeene plondering geweest, waarin losbandigheid en ſtraffeloosheid alle misdaaden hadden doen regeeren. De byzondere perſoonen hadden regt, om het bloed aller medepligtigen van zulk eene yſſelyke verdrukking te eisſchen; en het belang zelfs van den Staat ſcheen hunne begeerte te wettigen, om, door het voorbeeld eener ſtrenge ſtrafoefening, diergelyke aanſlagen voor altoos te beletten. Maar *Thraſybulus*, zig door eene meerdere grootheid van Ziel, en door een meer verlichte en dieper ziende ſtaatkunde, boven dit alles verheffende, begreep, dat hy, met die misdaadigers te ſtraffen, eeuwigduurende zaaden van verdeeldheid en haat zoude nalaaten; dat hy, door die huiſſelyke verdeeldheden, de kragten van het Gemeenebest verzwakken zoude, die het belang vereischte tegen den gemeenen vyand te vereenigen, en dat dit den Staat een groot getal burgers zoude doen verliezen, die denzelven gewigtige dienſten bewyzen, en hunne vorige fouten zelfs herſtellen konden.

„ Dit gedrag heeft naderhand den bekwaamſten ſtaatkundigen, na groote oproeren, het zekerſte en vaardigſte middel toegeſcheenen, om den vrede en de rust te herſtellen (*a*). *Cicero*, Rome in twee partyen verdeeld ziende, ter gelegenheid van den dood van *Julius Cæſar*, die door de ſaamgeſwoornen omgebragt was, herinnerde deeze beroemde amneſtie, en ſtelde voor, om, op het voorbeeld der Athenienzeren, al het voorledene in eene eeuwige vergetelheid te begraaven. De Kardinaal *Mazarin* deedt *Don Louis de Haro*, eerſten Staatsdienaar van Spanje, opmerken, dat het dit gedrag van goedheid en zagtheid was, 't welk maakte dat in Frankryk de oproeren en wederſpannigheden geene noodlottige uitwerkzels had-

(*a*) *Philipp.* IV. 2. 1.

Digitized by Google

hadden, en dat zy tot dus verre den Koning geen duim gronds hadden doen verliezen. In plaats dat de onbuigzaame ſtrengheid der Spanjaarden te wege bragt, dat de onderdaanen, die eens opgeſtaan waren, nooit dan door geweld onder het juk der afhangkelykheid wederkeerden. Dit blykt, vervolgde hy, door het voorbeeld der Hollanderen, welke vreedzaame bezitters zyn van verſcheiden provintiën, die, pas een eeuw geleeden, den Koning van Spanje toebehoorden. Het is om deze reden, dat de grootheid en majeſteit der Vorſten, gelyk *Diodorus* te regt aanmerkt (*a*), niet kan opgehouden worden, dan door de goedheid en regtvaardigheid jegens hunne onderdaanen. Gelyk dezelve integendeel vernietigd wordt en te onder gaat, door eene harde en onregtvaardige regeering, die hen den haat van 't volk berokkent".

Dit ondervond, met veele anderen, de bovengemelde *Lyzander*, naar 't verdere verhaal van onzen Schryver. „ De groote optogten van *Lyzander*, zegt hy, hadden zyn hart derwyze opgeblaazen, dat hy zig tot eene verwaandheid en trotsheid liet vervoeren, die zyne magt zelve te boven ging (*b*). Hy was onverdraaglyk heerschzugtig, en hield geen maat noch in 't beloonen noch in 't ſtraffen. Men zoude op zyn graf hebben kunnen zetten, het geen *Sylla* op het zyne deedt ſtellen: „ Dat nooit iemand hem overtroffen hadt in wél te doen aan zyne vrienden, of in kwaad te doen aan zyne vyanden". *Pharnabazes*, der onregtvaardigheden van *Lyzander* moede, als die alle de provintiën, waar hy het bevel voerde, plonderde en uitputte, zondt afgevaardigden naar *Sparte*, om zig te beklaagen over de kwaade behandeling die men hem aangedaan had. De Ephoren riepen *Lyzander* terſtond te rug. Dit bevel wierp hem in groote verſlaagenheid. Dewyl hy de klagten en beſchuldigingen van *Pharnabazes* vreesde, haaſtte hy zig om tot een geſprek met hem te koomen, in hoop van hem te buigen, en zynen vrede met hem te maaken. Hy ging hem dan vinden, en verzogt hem den Ephoren een anderen brief te ſchryven, waarin hy te kennen gave, dat hy vergenoegd over hem was. Maar *Lyzander*, zegt *Plutarchus*, wist dit ſpreekwoord niet. „ Wees by een guit een dubbele guit". De Landvoogd ſchreef, in tegenwoordigheid van *Lyzander*, een brief, zo als deze het begeerde; maar hy ſtelde een anderen op, waar in hy het tegendeel ſchreef van dat het welk de eerſte bevatte.

Lyzander vertrok zeer vergenoegd, en te *Lacedemon* geko-

(*a*) *Diod. L. XIV. p.* 1234. (*b*) *Plut. in Lyſ. p.* 443, 445.

Digitized by Google

komen zynde, ſtapte hy in 't paleis, alwaar de Raad vergaderd was, af, en gaf den Ephoren den brief van *Pharnabazes* over. Maar hy ſtondt zeer verwonderd, toen hy den inhoud hoorde, en ging zeer verſlagen heen. Weinige dagen daar na kwam hy weder in den Raad, en zeide den Ephoren dat hy verpligt was naar den tempel van Ammoñ te gaan, om zig van eene gelofte van offerhande te kwyten, welke hy dezen God vóór zyne ſtryden beloofd hadt. Deeze pelgrimagie was ſlegts een voorwendſel, waar mede hy het verdriet, 't welke hy hadt van te *Sparte* als een gemeen burger te leeven, zogt te bedekken. Hy, die altoos het opperbevel gevoerd hadt, konde zig thans aan de wetten niet onderwerpen, noch de vernederende gelykheid, welke hem met de menigte verwarde, verdraagen, of zig tot de eenvoudigheid van een afgezonderd leven gewennen. Zyn affcheid dan, na veele zwaarigheden, verkreegen hebbende, ging hy tot zyn bedoeld oogmerk te ſcheep".

Reize door Sicilie en Malta, van P. BRYDONE, F. R. S. *Uit het Engelsch vertaald. Eerſte Deel. Te Amſt. by* Yntema en Tieboel 1774. *Behalven het Voorwerk*, 207 *bladz. in groot octavo.*

Sicilie en *Malta*, twee Eilanden in de Middellandſche Zee; hoe beroemd in veele opzigten, zyn egter maar zeer weinig bezogt, door Reizigers, die, gelyk men zegt, de groote Tour doen; zo ter oorzaake, dat ze geheel buiten de gewoone Reisroute liggen, als uit hoofde der bezwaarlykheid van den reistogt. En hier aan heeft men 't voornaamlyk toe te ſchryven, dat 'er tot nog, vooral met betrekking tot *Sicilie*, (buiten het Oudheidkundige, dat geleerde Onderzoekers nageſpoord hebben,) gebrek was aan naauwkeurige berigten, wegens de geſteldheid, de natuurlyke historie, en verdere merkwaardigheden dier Gewesten. Dit zo zynde kan het den Liefhebberen deezer Oefeninge niet anders dan aangenaam weezen, dat de Heer *Brydone* zig genoopt gevonden heeft, om naar *Sicilie* over te ſteeken, en zyne aldaar gedaane waarneemingen, in 't bovengenoemde Geſchrift, door den druk gemeen te maaken; te meer, wanneer ze in alle zyne aantekeningen beſpeuren, dat hy ſteeds voorkomt, als een kundig, opmerkzaam en geloofwaardig Man, dat genoegzaam in alles doorſtraalt. ——— Hy geeft een verhaal zyner Reize, by manier van Brieven aan zynen Vriend geſchreeven; en ieder Brief verleent doorſlaande bewyzen, dat hy geoefend was in de fraaie weetenſchappen, zyn werk gemaakt had van de natuurlyke historie, en daar toe betrekkelyke kundigheden, dat hy geen moeite ontzag,

om

Digitized by Google

om alles met oplettendheid na te gaan, en naauwkeurig aan te teke-nen, 't welk hy doet in een beſchaafden maar onopgeſmukten ſtyl. Zyne ſchryfwyze is wel byzonder van die natuur, dat hy, onder 't melden zyner waarneemingen, zyne gedagten op een onbedwongen trant volge, en dus zyne ontmoetingen en naſpooringen verhaale, met die aandoening, bedenkingen en overweegingen, waar toe hem de omſtandigheden aanleiding gaven; waar door hy den Leezer, om zo te ſpreeken, als met hem doet reizen, en een deelgenoot van alles maakt; 't welk den Leezer het doorbladeren deezer Brieven te gevalliger doet voorkomen, en geſtadig uitlokt, om hem als Reisgenoot te volgen.

Te *Napels* zynde, neemt hy een beſluit om *Sicilie* te gaan zien; begeeft zig te ſcheep; zeilt uit de golf van *Napels*, op de *Tyrrheenſche* zee, voorby de *Liparifche* eilanden; komt aan den ingang der Straat tuſſchen *Kalabrie* en *Sicilie*, of *de Faro van Meſſina*, daar de draaikolk *Charybdis* op het voorgebergte *Scylla* ſlaat, en de ſtroom met ene ongelooflyke ſnelheid, onder een hevig geloei, voortvliet naar de baai van *Meſſina*, de hoofdſtad van *Sicilie*; in welke onze Reiziger, aan land geſtapt zynde, van eene ongemaklyke Scheepstogt uitrust. ——— Dit gedeelte behelst verſcheiden merkwaardigheden ten opzigte der genoemde plaatſen; dan wy kunnen 'er niet wel op ſtaan blyven, alzo wy ons voorgeſteld hebben den Heer *Brydone* op den Berg *Etna* te vergezellen; 't welk ons noodzaakt, willen wy dit Artykel niet te lang maaken, het overige in te korten. Genoeg zy 't dan van 's Reizigers verderen togt, van *Meſſina* naar den berg *Etna*, in welker beſchryving een aantal van keurige waarneemingen, en oordeelkundige berigten voorkomt, beknoptlyk te melden, dat hy van *Meſſina*, onder het geleide van twee Banditen, welken den reizenden tot trouwe Leidslieden verſtrekken, naar *Giardini* toog, om den *Etna* van de Oostzyde te beklimmen, en langs den anderen kant, naamlyk dien van *Cattania*, van denzelven af te dalen. Dat hy, de uitvoering hier van onmogelyk vindende, ten einde van een moeilyken dag reizens, te *Jaci* van den berg kwam; van waar hy, na over verſcheiden uitgedoofde Vuurbergen getrokken te zyn, *Cattania* bereikte; en 't hem toen gelukte dien ontzaglyken Berg te beklimmen; deszelfs top te bereiken, en weder af te komen in *Cattania*; wanneer hy beſloot zyne reize verder voort te zetten, naar *Syrakuſe*, die ons in 't volgende Deel beſchreeven zal worden. ——— In dit verhaal, zo van den misluckten togt, als wel van de geſlaagde beklimming, mitsgaders in de nevensgaande aanmerkingen op de voornaamſte byzonderheden, vindt men een juister berigt van den berg *Etna*, dan men elders ontmoet; met een nevensgaand verſlag van 't merkwaardigſte der plaatſen, om en aan dien berg gelegen. Het opmerkzaame oog van den Heer *Brydone* ſlaat alles naauwkeurig gade, zyne onvermoeidheid doet hem alles navorſchen, en zyne bedreevenheid in de Oudheden en 't Natuurkundige ſtelt hem in ſtaat, om

Digitized by Google

om zyne ontdekkingen in alle opzigten voort te zetten; en dezelven met oordeel indiervoege op het papier te brengen, dat alle ſoorten van Leezers dit berigt met nuttigheid en vermaak kunnen nagaan. De beſchryving is wyders over 't geheel in dien ſmaak uitgevoerd, dat ieder een dezelve, uit hoofde van 't natuurlyke, met aandoening moet leezen, en eenigermaate die ſoort van verrukking gevoelen, welke den Heere *Brydone* trof, toen hy, in 't midden van al het akelige, de treffendſte vertooningen beſchouwde, die het gezigt vermaakten, en 't hart met eerbied vervulden. —— Laat ons, om 'er eene proeve van te neemen, het oog ſlaan, op 't hoofdzaaklyke van zyn berigt, wegens het doortrekken van het derde Gewest (*), en 't beklimmen van den top des ontzaglyken Bergs; 't welk onze Reiziger met zyn gezelſchap aanvaardde, na dat ze zig door den ſlaap, in eene ſpelonk verkwikt hadden.

„ Wy bevonden ons, zegt hy, den 28ſten May (1770), des morgens, omtrent één uur, boven het groeiend Gewest, en zagen de Bosſchen van den Etna verre beneden ons. Deeze vertoonden zig nu gelyk een duistere en akelige afgrond, die den Berg omringde; terwyl wy voor ons zagen een uitſpanſel van ſneeuw en ys; in welks midden wy, op een zeer grooten afſtand, den hoogen kruin des Bergs bemerkten, ſteekende zyn vreesſelyken mond uit, en braakende vloeden van ſmook en damp". —— Dat yſelyk gezigt, en 't bezef van 't gevaar, deed de Reizigers byna wankelen, dog zy beſlooten te volharden; bleeven, hoe vermoeiende het klimmen ook ware, beſtendig by hun beſluit; bedenkende dat de Keizer ADRIANUS, en de Philoſooph PLATO, dezelfde moeite ondergaan hadden, en wel uit dezelfde beweegreden, om naamelyk de Zon van den top van den Etna te zien opgaan. Zy kwamen nog voor het krieken van den dag, by de overblyfzels van een oud gebouw, 't welk onderſteld wordt door den Philoſooph EMPEDOCLES geſtigt te zyn; die hier zyn verblyf nam, om de natuur des Bergs te onderzoeken. Hier ruſtte het reisgezelſchap wat uit.

„ Wy hadden, zegt de Heer *Brydone*, nu tyd, om onze aanbidding aan 't Opperwezen te doen, in eene ſtille beſchouwing van de verhevene en ontzagchelyke voorwerpen der Natuur. Het Firmament was volmaakt klaar, en het onmeetelyk gewelf des Hemels ſchitterde

(*) De geheele Berg naamlyk wordt in drie Gewesten verdeeld. Het eerſte, het *vrugtbaare Gewest*, ſtrekt zig uit, van den voet des bergs, ter hoogte van veertien of vyftien Engelſche mylen; alwaar het tweede, of het *Boschgewest* begint; dat omtrent agt of negen mylen ryst; van waar het *barre Gewest* nog agt mylen opwaards klimt; tot aan 't bovenſte van den *Crater*, den kelk, of mond des Bergs. Deeze *Crater* heeft een omtrek van 33 myl, aan den top, en deszelfs kegelagtige berg is aan den voet niet minder dan 10 mylen uitgebreid. Het daar aan volgende *Boschgewest* beſlaat een omtrek van 70 of 80 mylen, daar 't grenst aan 't *vrugtbaare Gewest*, dat zig voorts aan alle zyden nederwaards tot den voet des Bergs uitſtrekt, alwaar 't een omtrek van 183 mylen, of ruim 60 uuren gaans, beſlaat.

Digitized by Google

de met eene heerlykheid en luister, die den ongevoeligſten een diepen eerbied zoude ingeboezemd hebben. Wy vonden, dat wy 'er onvergelykelyk ſterker, dan beneden, door getroffen wierden, en konden in 't eerst de onmiddelyke oorzaak niet ontdekken, tot dat wy met verwondering waarnamen, dat het getal der Starren oneindig vermeerderd, en dat het licht van elk derzelven veel helderer was dan wy het gewend waren te zien. De witheid van den Melkweg was gelyk eene zuivere vlam, die dwars door den Hemel ſchoot, en met het bloote oog konden wy verzamelingen van Starren zien, die in de laagere Gewesten geheel onzigtbaar waren. De reden van dit alles, daar wy in 't eerst niet genoeg op bedagt geweest waren, vertoonde zig welhaast ten duidelykſte, toen wy in aanmerking namen, dat wy nu door tien of twaalf duizend voeten grove damp getrokken waren, waar door de ſtraalen verſtompt en verward worden, eer dat zy de oppervlakte der aarde bereiken. Wy ſtonden verbaasd over de heldere en onderſcheidene wyze van zien, en riepen gezamenlyk uit: „Welk een edele plaats voor een Obſervatorium! Hadt EMPEDOCLES de oogen van GALILEI gehad, wat al ontdekkingen zoude hy niet gedaan hebben!" Het ſpeet ons, dat Jupiter niet zigtbaar was, dewyl ik waarlyk geloof, dat wy eenigen zyner Satelliten of Wagters met het bloote oog zouden hebben kunnen zien, ten minſten met een kleine Verrekyker, dien ik by my had. Wy beſpeurden een licht, een groot eind wegs beneden ons op den Berg, het welk in de Bosſchen ſcheen te beweegen, maar of het een Dwaallicht of iets anders ware, kan ik niet zeggen. Wy namen insgelyks verſcheiden van die Lugtverhevelingen waar, welken men vallende of verſchietende Starren noemt, en die nu even verre boven ons verheven ſcheenen, als wanneer zy beneden gezien worden, zo dat deeze lichaamen waarſchynlyk zig veel verder van ons af beweegen, dan de grenzen, die zommige Philoſoophen aan den dampkring geeven". — Dan dit gezigt, hoe treffende ook, kwam niet in vergelyking, by 't geen zig voor hun opdeed, toen zy, na, op een vermoeiend klauteren, en een en anderwerf halte houden, den hoogſten top des Bergs beſteigden; en 'er tyds genoeg kwamen, om het verbaazendst en verhevendst gezigt in de geheele Natuur te beſchouwen; een gezigt zo verrukkend, dat onze Schryver zig onbekwaam oordeele, om het in volle kragt af te maalen.

„ Hier moet, betuigt hy, de beſchryving altoos te kort ſchieten, want geene verbeelding is in ſtaat om zig zulk een luisterryk, zulk een gadeloos, tooneel voor te ſtellen; zulk een *gadeloos* tooneel, zeg ik, want gewisſelyk is 'er op onzen Kloot geen plek gronds, dat zo veele grootſche, zo veele verhevene, voorwerpen vereenigt, en de ziel met zo veel eerbied en ontzag, voor de Goddelyke Majeſteit, vervult. De verbaazende verhevenheid boven de oppervlakte der aarde, tot een enkel punt als 't ware gebragt, zonder eenigen omringenden Berg, eenige hoogte, eenig voorwerp, daar de zinnen

Digitized by Google

en verbeelding op rusten, en zig van hunne verbaasdheid in 't nederzien herstellen kunnen. Dit punt lands. op den kant van een onpeilbaaren afgrond, zo oud als de waereld; een afgrond, die dikwils rivieren van vuur uitstort, en brandende rotsen opwerpt met een geraas dat het geheele Eiland doet daveren. Voeg hier by de onbepaalde uitgestrektheid van 't gezigt, bevattende de grootste verscheidenheid en de schoonste tooneelen, die in de Natuur te vinden zyn. Voeg 'er eindelyk by de opgaande Zon in 't Oosten, ryzende om dit wonder-vol Tooneel te verlichten.

„De geheele Dampkring trapsgewyze opgehelderd, om het onbeperkt gezigt rondom ons, eerst schemerende, allengs wat sterker, te vertoonen. — Beide Zee en Land scheenen donker en verward, als of zy eerst uit den oorspronkelyken Chaos te voorschyn kwamen, en licht en duisternis scheenen steeds onverdeeld, tot dat de ochtend, by trappen vorderende, het licht deedt doorbreeken, en de scheiding volkomen maakte. —— De Starren wierden uitgedoofd, en de schaduwen verdweenen. De Bosschen, die tot hier toe zwarte en diepe afgronden gescheenen hadden, waar van geen straal te rug stuitte om hunne gedaante of kleuren te vertoonen, maakten nu eene nieuwe schepping, die allengs voor het gezigt oprees, en door iedere nieuwe lichtstraal met nieuw leven en nieuwe schoonheid wierdt bezield. Het Tooneel wierdt steeds ruimer, de Gezigteinder scheen te verwyden, en zig naar alle zyden uit te strekken: tot dat de Zon, de Scheppet van alle die wonderen, zig in het Oosten vertoonde, en dit heerlyk gezigt een schitterenden luister byzette, en de verrukking volkomen maakte. Alles was nu inderdaad verrukking; wy waren betoverd, wy waren ons zelven onttoogen, en niemand onzer konde zig verbeelden, dat hy nog op de aarde was. ——— De zintuigen, aan zulke voorwerpen opgewoon, wierden met eene onbegrypelyke kragt door dezelve getroffen, en wierden onophoudelyk, en steeds door nieuwe, en even sterke, voorwerpen getroffen; geen wonder derhalven, dat zy eenigen tyd noodig hadden, om dezelve te onderscheiden, en geregeld aan de Ziel over te brengen. ——— Het lichaam der Zon, uit den Oceaan opryzende; oneindige streeken van Zee en Land, tusschen beiden; de Eilanden van Lipari, van Panari, van Alicudi, van Strombolo, en Volcano, met hunne smookende kruinen, scheenen onder onze voeten; wy zagen op geheel Sicilie als op eene Landkaart neder; wy konden iedere rivier, in alle haare wendingen en bogten, van haaren oorsprong tot haaren mond, nagaan; het gezigt is aan alle kanten volstrekt onbepaald, en daar is geen voorwerp in den kring, dat het afbreeke; zo verre de oogen dragen kunnen is alles vry en open, en men stuit niet anders dan in het oneindige; ja ik ben verzekerd, dat het alleen by gebrek van volmaaktheid van ons gezigt was, dat wy de Kusten van Afrika, en zelfs van Griekenland, niet ontdekten, dewyl dezelve zekerlyk boven den Gezigteinder liggen: want de omtrek van den zigtbaaren Horizon op

den top van den Etna kan niet minder dan van tweeduizend myien zyn". —— By deeze treffende vertooning, die de Heer *Brydone* verder in verſcheiden byzonderheden beſchryft, hadden zy tevens onder 't oog den Crater van den Berg, op wiens verſchrikkelyken rand zy ſtonden; en van welken hy ons het volgende gewaagt.

„ De tegenwoordige Crater van deezen verbaazend grooten Vuurberg is een kring van omtrent vierde half myl in den omtrek, hy loopt rondom ſchuins af, en maakt eene regelmaatige holte, gelyk een zeer groot Amphitheater. Uit verſcheiden plaatzen van deeze ruimte komt eene zwavelagtige ſmook van eene groote uitgeſtrektheid voort, welke zwaarder zynde dan de omringende lugt, in plaats van in dezelve op te klimmen, gelyk men anders van rook en damp verwagt, onmiddelyk na dat zy buiten den Crater komt, als een ſtroom langs den Berg afrolt, tot dat zy aan dat gedeelte van den Dampkring is neêrgedaald, het welk de zelfde ſwartelyke zwaarte met haar heeft, als wanneer zy horizontaal, of naar den gezigteinder, uitſchiet, en een groote ſtreek in de lugt maakt naar dien oord, daar de wind naar toe waait, het welk, gelukkig voor ons, juist naar den tegenoverſtaanden kant was van dien, daar wy ons bevonden.— De Crater is zo heet, dat het zeer gevaarlyk, zo niet onmoogelyk, is om daar in te gaan; daarenboven is de rook en damp zeer laſtig, en op veele plaatzen is de oppervlakte van den grond zo week, dat 'er voorbeelden zyn van menſchen die daar in gezonken zyn, en die hunne vermeteltheid met hun leven betaald hebben. Naby het middelpunt van den Crater is de groote mond van den Volcano, dien yſelyken afgrond, zo beroemd in alle Eeuwen, ſteeds als de ſchrik in dit, en de ſtraf in 't ander leven, beſchouwd, en even dienſtig voor de oude Bigteren en de hedendaagſche Geeſtelyken, even bekwaam om voor een werktuig van de Zanggodinnen als van den Geest te dienen. Wy beſchouwden denzelven met ontzag en yzing, en verwonderden ons niet, dat hy als de ſtrafplaats der verdoemden was aangemerkt. Als wy ook gaven op de oneindige diepte van deezen vreeſelyken Berg, op zo veele groote holen en ſpeloncken, daar zo veele Lava's uit gevloeid, zulk eene hoogte en uitgeſtrektheid gronds uit geformeerd zyn; als wy letten op de kragt van deszelfs inwendig vuur om deeze Lava's tot zulk eene hoogte op te voeren, om dezelve in de lugt, als 't ware, te draagen, en zelfs over den rand van den Crater heen te voeren; als wy ons alle die vreeſelyke verſchynzelen, die hier mede vergezeld gaan, het kooken der ſtoffen, het ſchudden en beeven des Bergs, het uitwerpen van vlammende rotſen, enz. te binnen bragten, moesten wy erkennen, dat de verhitſte verbeelding, door de akeligſte verſchrikkingen aangezet, zig naauwlyks een denkbeeld van een vreeſelyker Hel zou kunnen maaken".

De Heer *Brydone*, deeze zyne beklimming en daar op volgende afdaaling van den Berg beſchryvende, vlegt in dit zyn verhaal eene menigte van natuurkundige waarneemingen, die ook in den laatſten

Brief

Brief van dit Deel verder agtervolgd worden. Men vindt des in dit berigt, eene zeer naauwkeurige beſchryving van den Etna, die boven al met opmerking verdient geleezen te worden; zo om dat ze ons een juist verſlag van deezen Berg geeft, als om dat ze tevens dient, ter opheldering onzer denkbeelden, van de verſchrikkelyke uitwerkingen der vuurbraakende Bergen in 't algemeen. Tot een voorbeeld hier van ſtrekke nog het geen hy ons meldt, wegens de uitbarſtingen, die eene menigte van kleiner Bergen en Bergjes op den Etna formeeren.

De Etna naamlyk is, in het *barre Gewest*, wel meerendeels vlak en effen van grond; maar deeze Berg heeft, in het *Boschgewest*, eene menigte van kleine Bergjes; en 't langere gedeelte of het *vrugtbaare Gewest* is insgelyks met zeer veele kleine kegelagtige en klootagtige Bergjes bedekt, die door de verſcheidene uitbarſtingen van den Etna opgeworpen zyn, en allerwegen langs de verbaazende helling van den Etna verſpreid liggen.

„ Iedere uitbreeking nu, zo onze Autheur zegt, formeert doorgaans één van deeze Bergen. Gelyk de groote mond van den Etna zelven zo verbaazend hoog boven de laagere ſtreeken van dien Berg verheven is, zo is het niet moogelyk, dat deszelfs inwendig vuur, ſteeds een uittogt, zelfs rondom den voet, ja, zonder twyffel, verre beneden denzelven, zoekende, ter hoogte van twaalf of dertien duizend voeten, (want zo hoog is waarſchynlyk de top des Bergs(*),) ſtoos opgevoerd zoude worden. Het heeft derhalven doorgaans moeten gebeuren, dat het zelve, na den Berg, en deszelfs omliggende ſtreeken, een tyd lang geſchokt te hebben, ten laatſten zig een doortogt in deszelfs zyden maakt, en dit noemt men eene uitbarſting. In den beginne brengt het alleenlyk een dikken rook en regenvlaagen van asch voort, die het naby gelegen land verwoesten. Deeze worden welhaast gevolgd van gloeiende ſteenen, en groote rotſen tot eene verbaazende hoogte in de lugt opgeworpen. Het nedervallen deezer ſteenen, tevens met de groote hoeveelheden asch, ter zelfder tyd uitgeworpen, formeeren ten laatſten Bergen van eene halve ſpheriſche en kegelagtige gedaante (†). Zomtyds is dit, binnen het

(*) De Heer *Brydone* zegt vervolgens bepaalder, dat de loodrechte hoogte van den Etna waarſchynlyk niet boven de twaalf duizend voeten gaat, of weinig meer dan twee mylen is; 't welk na genoeg invalt met zyne waarneemingen op den Barometer. Aan den Zeekant te *Catsanis* ſtond dezelve op 29. $8\frac{1}{2}$; aan den kruin van den Etna tekende hy 19. 4; 't welk een verſchil geeft van 10 duim en $4\frac{1}{2}$ linien, of $124\frac{1}{2}$ linien; dat ons eene hoogte van 11205 voeten aanduidt; indien men de rekening van *Picart* volgt, ſtellende veertien Franſche toiſes, of omtrent 90 Engelſche voeten, voor iedere linie Kwik.

(†) Veelen deezer Bergen hebben mede een regelmaatigen Crater of beker boven in den top, en in eenigen is de groote mond, of, zo men 't noemt, de *Voragine*, welke de gebrande ſtof, daar deeze Bergen uit geformeerd

het beſtek van eenige weinige dagen volbragt, zomtyds duurt het maanden lang, 't welk het geval was in de groote uitbarſting van 1663. In die laatſte gevallen is de nieuw geformeerde Berg van eene groote uitgeſtrektheid; zommige derzelven zyn niet minder dan van zeven of agt mylen in 't rond, en duizend of meer voeten hoog boven den Etna, ter plaatze alwaar deeze hen opgeworpen heeft. Anderen hebben niet meer dan twee of drie mylen in den omtrek, en drie of vier honderd voeten hoogte.

„Na dat deeze Berg geformeerd is, berst de Lava of Vuurſtroom doorgaans van deszelfs laagſte gedeelte uit; welke, alles wat haar in den weg is voortſtuwende, meestal door de Zee alleen geſtuit wordt. Dit is het gewoon beloop van eene uitbarſting; ſchoon het zomtyds, doch zelden, gebeurt, dat de Lava op eenmaal uit de zyde des Bergs, zonder alle de gemelde omſtandigheden uitbarst; en dit is doorgaans het geval in de uitbarſtingen van den Veſuvius, wiens hoogte zo veel minder is, en alwaar de geſmolten ſtof gemeenlyk naar den mond gevoerd wordt, die dan dezelfde verſchynſelen vertoont, welken ik beſchreeven heb; regenvlaagen, om zo te ſpreeken van asch en ſteen uit den mond van den Volcano ontlastende, zonder eenigen nieuwen berg te formeeren, terwyl de hoogte van den Ouden alleenlyk merkelyk verhevener wordt; tot dat eindelyk de Lava, naby het bovenſte van de kelk opgereezen, aan een der zyden uitbreekt, als wanneer het eene volkomen uitbarſting is. Dit is letteryk het geval geweest met twee uitbarſtingen van dien Berg, daar ik een oplettend ooggetuigen van geweest ben. Maar de Etna is oneindig grooter en hooger, en één kelk of mond is niet genoeg, om uitmocht aan zulke oceaanen van vuur te geeven".

meerd zyn, ontlast, ſteeds open. De Heer *Brydone* wierp in ſommigen groote ſteenen neder, en hy hoorde, zegt hy, derzelver geraas nog langen tyd daar na.

J. BENTS *Vang op den Wintmolen, of vernietiging der gewaande Wederlegging van 's Mans aldervroegſte Vaderlandze Oudheden; en daar bygevoegde Bylage, tegen het Jagtregt der Weſtvrieſen van denzelven Schryver, door den Heer* A. KLUIT, *in het Jaar* 1761 *uitgegeven. Te Hoorn by* T. Tjallingius 1774. *Behalven de Berigtredenen* 70 *bladz. in quarto.*

TOen de Heer *Bent* zyne *aldervroegſte Vaderlandze Oudheden* door den druk gemeen maakte, hebben we niet verzuimd den Leezer een breedvoerig verſlag te geeven van 's Mans denkbeelden over de diestyds behandelde Stoffen; en wel byzonder over den alouden loop van den *Beneden Rhyn;* wanneer we tevens, door bygevoegde aantekeningen, toonden, dat des Autheurs gevoelen desaan-

Digitized by Google

aangaande ons geenszins bondig beweezen toeſcheen (*). Weinig tyds daar na hebben wy gewag gemaakt, van eene *Wederlegging* van 't voorgenoemde Geſchrift, door den Heer *Kluit*; mitsgaders van eene *Verhandeling van* Bent, *over het Jagtrecht der Westvriezen*, en van eene *Bylage van* Kluit, *raakende die Verhandeling*; met melding van de verſchillende denkbeelden dier Schryveren; wanneer de vergelyking hunner Schriften ons de voorkeur heeft doen geeven aan die van den Heer *Kluit* (†). —— Niet tegenſtaande dit ons oordeel, hebben wy ons de moeite getroost, van het thans op nieuw uitgegeeven geſchrift van den Heer *Bent* met oplettendheid na te gaan, ten einde te zien, of het nog eenige opheldering mogte behelzen, die min of meer ten voordeele van den Heer *Bent* ſpraken. Dan, alles ingezien zynde, hebben wy niets gevonden, dat tot verſterking van des Autheurs gevoelen, of ter ontzenuwinge van de ingebragte wederlegging kan dienen: en 't moeit ons, dat wy ons genoodzaakt gevonden hebben, zonder vrugt, een lastig Geſchrift te doorbladeren; gedwongen oplosſingen, en gedrongen verklaringen van oude Schryveren ter toetſe te brengen. —— Wy ſpreeken 'er op zodanig eene wyze van, om dat dit Geſchrift inderdaad meer dan eens ons geduld getergd heeft, door de moeilykheid van den Schryver na te gaan; waar by nog kwam, dat het geheele Geſchrift alleszins vervuld is met eene bitsheid, welke meer kenmerken draagt van een toornig Schryver, dan van een Autheur, die bedaardlyk overweegt, wat men tegen zyne denkbeelden heeft in te brengen. —— Ondertuſſchen is dit nog gemaatigd, in vergelyking van 't geen hy verder in 't licht denkt te geeven, volgens het geen hy in zyne voorafgaande *Berigtredenen* meldt.

„ De liefde tot vrede, zegt hy, heeft my aangeraaden, om de geheele vernietiging der zogenoemde Wederlegging van den Heer KLUIT, (welke zedert lang afgeſchreve in gereedheit heeft gelegen) ſlukswyze uit te geven, en met dit eerſte Deeltje, waarin het voornaamſte verſchilpunt wordt verhandelt, 't welk is: De plaats van PLINIUS, als mede de overeenſtemming van CÆSAR, TACITUS en MELA, met den voorſchreven PLINIUS, een begin te maaken. Of het my mogt gelukken in den Heere KLUIT de bezweeke reden op te wekken, zodanig dat zyn Ed. by eenige uitgave of uittrekzel, wilde betuigen, met deeze gemaatigde beantwoordiging van zyne voldriftige Wederlegging, genoegen te nemen; dan heb ik beſloten, de verdere beoordeeling van zyn Werkje onder my te houden; vermits dezelve wat ligtiger en ſcherper is gevallen als dit eerſte Deeltje".

Indien de Heer *Bent* beſtendig by die gedagten blyft, verwagten wy eerlang nog meer van die natuur; dewyl de Heer *Kluit* zodanig eene betuiging niet ſtaat te geeven. Zyn Ed. heeft ons, by gelegenheid

(*) Zie *Vad. Letter-Oef.* II D. bl. 252. 333. 414.
(†) Aldaar bl. 512. 649.

heid van het mededeelen van eenig verſlag, wegens zyne ontdekkingen nopens de zekere echtheid van twee oude betwiste Charters (*), zulks gemeld, en tevens verzogt, of we de goedheid geliefden te hebben, om een van hem deswegen ontvangen Berigt, te plaatſen; 't welk wy, naar ons oordeel, niet hebben kunnen weigeren. Het zelve luidt aldus.

„ A. KLUIT heeft met verwondering gelezen een Werkje, genoemd: J. BENTS *Vang op den Wintmolen*; na een meer dan twaalfjarig ſtilzwygen thans uitgegeven, tegen ene Verhandeling, genoemd: A. KLUIT, *Wederlegging der* [zoogenoemde] *ontzwagtelde en gezuiverde aldervroegſte Vaderlandze Oudheden van* J. BENT, *benevens ene korte Bylage over het Weſtfrieſe Jagtregt. 's Hage by C. v. Balen*, 8*vo*. 1761. Dezelve verklaart aan 't Gemeen met de beantwoording van dezen *Wintmolen* noch meer dan 12 jaar te zullen wachten, en dan by leven en welzyn te zien, of hy waardig zy te beantwoorden, met een' wêeromſlaanden titel, *De Molen van* J. BENT *door de Vang*. Ondertuſſchen verzoekt hy aan den Schryver, om met zyne verder onder handen zynde Stukjes, door hem beloofd, ſlechts onverhinderd en onbeantwoord voort te varen".

(*) Te weeten het Verdrag tuſſchen de Graaven *Lodewyk* en *Willem*, in den jaare 1206; benevens het Vredeverdrag van Holland met Vlaanderen, geteekend, Ao. MCLXVII, en niet 1147, gelyk ſommigen het verkeerdlyk opgegeeven hebben. De Heer *Klein* heeft de *Autographa* hier van ontdekt in de Cathedrale van St. Donaas te Brugge, en dezelven tot een verder gebruik eigenhandig afgeſchreeven.

Verhandeling over het Verhevene *en* Naïve *in de fraeje Wetenſchappen. Uit het Hoogduitſch van* MOSES MENDELSZOON, *Tweede Uitgave met Verbeteringen. Te Utrecht by* S. de Waal 1774. *Behalven de Voorrede* 71 *bladz. in groot octavo.*

'ER is niets algemeeners, dan Redenaars en Dichters te vinden, die zig toeleggen op het geen men *verheven* noemt, of op 't geen den naam van *naïf* draagt; en Leezers aan te treffen, die op deeze en geene voorſtellingen uitroepen, „ dat is verheven, of, dat is naïf!" Doch 't is 'er ondertuſſchen wel verre van, dat alle de zodanigen een recht denkbeeld hebben van 't waare verheevene en weezenlyke naïve. Op een nader onderhoud, raakende dat treffende in die voorſtellingen, ontdekt men dikwerf ten klaarſte, dat de Leezers 'er zo min opgevat zyn, als de Schryvers; en men beſpeurt ten duidelykſte, dat dit gebrek voedſel geeft aan een valſchen ſmaak. 't Zou uit dien hoofde te wenſchen zyn, dat de een en de ander zig regelmaatiger denkbeelden hier van vormde; om het zelve beter in agt te neemen, zo in 't ſchryven, als in 't beoordeelen van zulke Schrif-

Digitized by Google

Schriften; ten einde de goede ſmaak zuiverder aangekweekt mogte worden; 't welk niet weinig zou toebrengen, zo tot beſchaaving der Schryveren als der Leezeren, die zich, by mangel hier van, door een ſchynſchoon laaten verblinden, en de wezenlyke ſchoonheden niet opmerken. — Ter bevorderinge nu hier van, durven wy, zonder eenige zwaarigheid, zeer wel als nuttig aanpryzen, het opgenoemde Werkje van den Heer MOSES MENDELSZOON; dat de Utrechtſche Hoogleeraar *van* GOENS, met eene algemeene goedkeuring der Hoogduitſche Oordeelkundigen, uit het Hoogduitsch vertaald, en met eenige opheldering verrykt heeft (*). — Men vindt in 't zelve eene wysgeerige ontvouwing van het verhevene in de ſchoone kunſten en weetenſchappen, met gepaste voorbeelden oordeelkundig voorgedraagen; en wyders eenige aanmerkingen over het naïve, byzonder in de uitdrukkingen, die insgelyks door geſchikte voorbeelden verklaard worden. Het eerſte gedeelte is een uitgewerkt ſtuk; het laatſte is wat oppervlakkiger, maar intusſchen voldoende aan het toenmaalige oogmerk van den Schryver; en de Hoogleeraar *van Goens* heeft geene moeite geſpaard, om des Autheurs denkbeelden, daar 't dienſtig ſcheen, eenig nader licht by te zetten.

Volgens den Heer *Moſes Mendelszoon* beſtaat het verhevene in de ſchoone kunſten en weetenſchappen, in *eene kunſtige, zinnelyk-volkomene voorſtelling, welke verwondering verwekt.* En deeze verwondering, zegt hy, kan van twee verſcheidene ſoorten zyn, „ Of het voor te ſtelene onderwerp bezit in en voor zich zulke eigenſchappen, die verwonderenswaerdig zyn; in welk geval de verwondering van het onderwerp de heerſchende idee in onze ziel word; of het onderwerp is in zich zoo ongemeen niet, doch de kunſtenaer bezit de geſchiktheid om de eigenſchappen daer van voor den dag te haelen, en in een ongemeen licht te ſtellen, en dan valt de verwondering meer te rug op de volmaektheid des kunſtenaers." — Ieder deezer ſoorten van 't verhevene, welken die verwondering verwekken, gaat de Autheur afzonderlyk na, om te ontvouwen, wat men omtrent ieder van dezelven in agt hebbe te neemen. En aan 't einde deezer Verhandelinge brengt hy ons nog onder 't oog, dat de bekwaamheid om aan verſcheidene dingen iets gemeenſchaplyks te ontdekken, 't geen geene zonderlinge gewigtige gevolgen heeft, van het verhevene, zo der eerſte als der tweede ſoorte, met regt uitgeſlooten is. Dan hy merkt tevens aan, dat dit ſlegts geldt met betrekking tot eene gemeene en ſpitsvin-

(*) De Hoogleeraar heeft dit Stukje, in 't jaar 1769, reeds voor zyne rekening uitgegeeven; doch 't is diesfyds meer in Duitſchland dan in onze Gewesten verſpreid. Thans is het door den Boekverkooper, die 't regt van Copy verkregen heeft, openlyk afgegeeven, met bywooging van 't oordeel der Hoogduitſchen wegens de vertaaling, en eene verbetering eeniger misſtellingen.

vindinge geestigheid; en niet tot die edele en groote soort van geest, die geene ydele gelykheden, maar nuttige waarheden, en niet zelden waardige gevoelens, ten grondslage heeft. — Tusschen beiden deelt hy ons nog eene aanmerking mede over eene plaats uit *Longyns* Verhandeling over de Verhevenheid, die wy, in stede van op andere byzonderheden, welken ons te ver zouden doen uitweiden, staan te blyven, zullen overneemen;

„ Longyn zegt, in het 7de hoofdstuk zyner Verhandeling. ‚In 't ‚gemeen mag men zeker geloven, dat dat gene wezenlyk schoon ‚en verheven zy, 't geen allerwyze en aen alle menschen be‚haegde.'

„ Perrault is met deze stelling niet te vreden, en zegt 'er van in zyn antwoord op Boileau's elfde aenmerking over *Longyn*, ‚ dat ‚men na dit voorschrift het verhevene zeer zelden zou vinden, wyl ‚menschen van verschillenden ouderdom, opvoeding en leevens‚wyze, zig dezelfde zaek op zeer verscheidene wyze voorstellen.' Het komt my voor dat Perrault geen ongelyk heeft, zo men van het verhevene der twede soort spreekt. 'Er behoort al veel een diep inzicht in de geheimnisen der kunst, om de gaeven der kunstenaers na waerde te kunnen schatten, en bewonderen, en hoe gering is het getal niet dier bevoorrechte geesten, die deeze diepziendendheid bezitten? Doch het verhevene in de voorwerpen zelven, en voornaementlyk het verhevene in de gevoelens, moet voorzeker alle menschen treffen, zoo zy slechts de woorden verstaen, waer door het uitgedrukt word. Ja, lieden van ene gemene denkingwyze, wier gevoel nog niet ten enenmaelen verwend is, moeten het verhevene in de gevoelens te meer bewonderen, na maeten het zich meer boven hunne denkingswyze verheft, en zy minder gedacht hadden, dat de menschlyke ziel zulke volmaektheden kon bezitten. — Men werpt hier tegen in. Is niet meermaelen van de fynste kunstrechters over plaetsen getwist, of zy tot het verhevene behoorden dan niet? De plaets van Moses, *God zeide, daer zy licht, en daer was licht*, behoort buiten twyffel tot het verhevene der eerste soort, en toch is deszelfs verhevenheid van kundige geesten in twyffel getrokken. Waer is dan die eenstemmigheid, die men voor een kenteken van het verhevene der eerste soort zal aennemen? — Doch men gedenke hier dit: De tegenpartyen van Longyn hebben noit getwyffelt, of de stelling, ‚ God ‚zeide, daer zy licht, en daer was licht,' in zich zelve verheven zy; dit alleen hebben zy niet willen toestaen, dat het oogmerk van Moses geweest zyn zoude, om hiermede iets verhevens te zeggen; dat is, zy stonden deze plaets haere verhevenheid van de eerste soort toe, doch zy vonden 'er de verhevenheid van de tweede soort niet in. Daer en boven ziet men in de strydschriften, die over deze plaets gewisselt zyn, met verwondering, hoe weinig deze kunstrechters de een den anderen verstaen wilden. De

ene

ene party beroept zich overal op de verhevenheid der handeling, en eenvoudigheid van het voorſtel; de ander ſlaet dit met ſtilzwygen over, en ſpreekt enkel van het oogmerk des wetgevers, die, menſchelykerwyze geſproken, hier zyne zielsvermogens niet zonderling ten koſten wilde leggen, om iets verhevens voort te brengen (*). Hadden zy zich verklaerd, zoo waere het geſchil wel haest beſlist geweest."

„ Longyn heeft dus niet alleen te recht geſteld, dat dat gene wezentlyk ſchoon en verheven zy, 't geen alzins en aen alle menſchen behaegd; (†) doch men kan daer en boven, zoo men van het verheven der eerſte ſoort ſpreekt, de ſtelling omkeren en zeggen, het verhevene moet allerwyze en aen alle menſchen gevallen. De onmiddelyk daer op volgende woorden des griekſchen kunstrechters toonen ook, dat hy eigentlyk van het verhevene der eerſte ſoort ſpreekt, als hy zegt, dat het allerwyze en aen alle menſchen behaegd, ſchoon hy dit wezentlyke onderſcheid nergens uitdrukkelyk opgegeven heeft. , Wanneer lieden, zegt hy, van menſgerleije neigingen, van ene ongelyke levenswyze, die in kundigheden en jaeren van elkandere verſchillen, dan noch op dezelfde wyze door iets aengedaen worden; zoo geeft terſtond de vereniging van zo vele onenigheden, ons des te grotere zekerheid, dat dat gene, 't welk men zo bewonderd, ontwyffelbaer iets hoogs in zich hebben moet.'

Wat verder het *Naïve* betreft, waar van onze Autheur in de twee-

(*) „ Lowth heeft dit niet begrepen, en zonder het geſchil aen te raeken, houdt hy het met Boileau: (*de Poëſ. Hebr. Prael.* 16) De beſliſſing van onzen Schryver is juist. Om hem recht te begrypen, ſla men gade de aenmerking van *M. Remond de St. Mard*; die, (*Réflexions ſur l'Ode*, Oeuvr. T. 5.) beweert, dat het verhevene, in dit gezegde van Moſes, ontſtaet uit de koelheid en eenvoudigheid, met welke Moſes ſpreekt, van 't ſchoonſte oogenblik der waereld, het oogenblik der Scheppinge. Zulk ene tael had men zyns oordeels, natuurlyk te wachten van Moſes; die dermaete gewoon was aen 't beſchouwen der wonderen van Gods magt, dat dit ſchoone oogenblik hem als eene eenvoudige zaek voorkwame." „ Gy ziet, zegt hy, „ gene de minſte verwondering van Moſes in zyn verhael; en, ('t geen gy „ niet te ſterk in opmerking kunt nemen,) die verwondering, welke Moſes „ niet heeft, brengt hier de onze voort, en doet ons verwondert ſtaen. Ene „ uitwerking, welke men hier tot den hoogſten trap beſpeurt; en ene uitwerking, die men gewaer word in alle trekken van 't verhevene, en zonder welken zy den ſchoonen naem, dien men hun geeft, niet waerdig „ zouden zyn."

(†) „ Αφ' ἑαυτοῦ zegt Longinus, en hy begreep het voor zich zelven, zoo als het verſtaen moet worden: doch om beter te ſpreken, zou men bepaelder moeten zeggen, *'t geen alzins daar voor gehouden word, en als zodanig elk een treft*, of liever *'t geen de verwondering van elk een trekt*. Had 'er dit geſtaen, zoo zou myn vriend Riedel de aenmerking te rug gehouden hebben, die hy op deze plaets maekt, in zyne *Theorie der ſchoone Kunſten und Wiſenſchaften S.* 19."

Digitized by Google

tweede plaats handelt; het eenvoudige is 'er, zegt hy, buiten twyffel eene noodzaaklyke eigenſchap van, maar de bloote eenvoudigheid is niet genoeg (*); 'er moet onder dezelve iets gewigtigs, iets edels of iets aandoenlyks verborgen leggen, dat ons verheugd doet uitroepen, dit is naïf. Uit dien hoofde zou men 'er de volgende verklaaring van konnen vaſtſtellen. „ Zoo een voorwerp edel, ſchoon, of met zyne wichtige gevolgen gedacht, en door een eenvoudig teken aengeduid word, zoo heet deze tekening *naïf*." Dan daar wy voorbeelden vinden, in welke degeene die iets naïfs zegt, inderdaad 'er niet meer by denkt, dan de woorden met zig brengen, waar van hy zig bedient, doch in welke de toehoorders, door andere omſtandigheden, in ſtaat geſteld zyn, om 'er meer by te denken; zo oordeelt de Autheur, dat men de beſchryving van het naïve wat verder moet uitbreiden, en wel indezervoege. „ *Wanneer door een eenvoudig teken ene betekende zaak verſtaan word, die zelve wichtig is, of van wichtige gevolgen zyn kan*, het oogmerk des ſprekers moge geweest zyn om meer *te verſtaan te* geven, dan hy zegt, of hy mag by geval meer vermeden hebben, *zoo heet*, in beide de gevallen, *de betekenis naïf*." De eene en andere ſoort van *naïveteit* in de uitdrukking wordt hier door voorbeelden opgehelderd, met nevensgaande aanmerkingen over derzelver gebruik. —— Begeert men, om het berigt van dit Stukje, een weinig te vervrolyken, een ſtaaltje van zodanige naïve uitdrukkingen, zie hier twee voorbeelden, welken de Hoogleeraar *van Geens* 'er onder anderen ingevlogten heeft, om te toonen, hoe het naïve plaats kan hebben, zonder dat de Spreeker zulks bedoele; in hoedanige gevallen iemand zig zelven, zonder 'er aan te denken, zeer naïf kan ſchilderen; door naamlyk iets te zeggen, dat hy, om andere reden, had behooren te zwygen.

„ Een Pater Prior van de Kartuiſer order, aen ene kostbare maeltyd zynde, geduerende de Vasten, verzocht om van een *pastey* gedient te mogen worden, die zeer geprezen wierd. „ Pater! zeide een monnik die naest hem zat, eet 'er niet van! Ik ben in de keuken geweest, en heb gezien dat zy 'er vleesch in deden." — Wel, zeide de Prior, gemelyk, wat deed gy ook in de keuken? Daer was immers uwe plaets niet." *Diction. d'Anecdotes T. I. p.* 258, 259.

„ Een gezelſchap van vrouwen vermaekte zich, met malkanderen enige kluchten te verhaelen, in den ſmaek van de *Gageure des trois Commères*. Ene onder haer vertelde op haer beurt een nadrukkelyk geval, 't geen zy zeide van iemand, die ik weet niet waer gereisd had, gehoord te hebben, en zy beſloot haer verhael: „ ogenblikkelyk ging de deur open, en wie zou 'er geweest zyn dan haar man zel-

(*) „ Onder de eenvoudigheid behoort ook de gemaklykheid. Het naïve verdwynt niet raſſer als het *opgeſmukt* is, dan het doed, wanneer het *gezocht* ſchynt. De ene regel is hier zoo weezenlyk als de andere."

zelve." — „ Haer man! zeiden de anderen, haer man! verſchrikkelyk!" — „ Ja, antwoorde zy driftig, denk eens hoe dodelyk ontſteld *ik* was."

Wanneer de menſchen ſterk aangedaan zyn, vallen zy ligtlyk in zodanig eene onvoorzigtigheid; men zegt in drift iets, 't geen men by ryper overleg niet gezegd zou hebben; en deeze onvoorzigtigheid is gemeenlyk zeer naïf.

KLAUDIUS CIVILIS, *in zeſtien Zangen, door* F. V. STEENWYK. *Te Amſteldam by* P. Meijer 1774. *In quarto* 395 *bladz.*

HEt heldhaftig opzet van den beroemden Batavier *Klaudius Civilis*, om de Staatszugt der Romeinen tegen te gaan, en de Vryheid der Batavieren te verdeedigen, benevens de gelukkige uitſlag van 's Helds onderneeming, met het treffen van een gunſtig verdrag voor zyne Landsgenooten; zyn het onderwerp deezer zeſtien Zangen. De Heer *F. v. Steenwyk* heeft deeze tienjaarige geſchiedenis, welke in onze oude Vaderlandſche Historie boven al opmerking verdient, met veel naauwkeurigheid voorgedraagen; in vloeibaare verzen, die alleszins in eene zuivere taal geſchreeven zyn. Men ſchynt, uit de uitvoering, te mogen afneemen, dat onze Dichter niet veel op heeft met Dichtkundige cieraaden, en de werkingen der verbeeldingskragt; hy maakt 'er althans zo weinig gebruiks van, dat zyne Zangen maar zeldzaam geſchikt zyn, om die aandoeningen in 't gemoed der Leezers te verwekken, welken het meerendeel der Dichtkundige Liefhebberen in Poëtiſche Schriften hoog waardeeren. Doch in vergelding hier van, verleent hy ons Geſchiedkundige Zangen, die met oordeel opgeſteld zyn; en waar van wel gezegd mag worden, dat ze by uitſtek beantwoorden, aan de Voorſchriften eener regelmaatige Dichtkunde; onder welker inagneeming de Dichter het natuurlyke in 't verhaalen tevens in 't oog gehouden heeft. —— Men oordeele hier van eenigzins uit het volgende berigt, dat ons de Dichter geeft, raakende de wederkomst van *Vredegond* en *Bato* in 't leger van *Civilis*, en derzelver wederzydſche ontmoeting. —— Eenige Krygslieden naamlyk hadden de Gemalin en Zoon van *Civilis*, hier *Vredegond* en *Bato* geheeten, opgeligt, en de Romeinſche Bevelhebber had deeze dierbaare panden naar de Agrippyner Bouwſtad gezonden, met bevel om ze in die veſting te bewaaren. Dit ongeval trof het hart van den Held; en was wel inzonderheid het onderwerp van zyn geſprek met zyne Moeder *Walburg*; toen zy, op een heuvel van verre ſtaroogden op de hoogſte toorenſpits dier Stad; terwyl een gedeelte des Legers voor dezelve was, en *Civilis* zig vleidde zyne Ega, en Zoon wel dra te zul-

zullen verlosſen. In 't midden van dat hun onderhoud, terwyl ze zig met die hoop ſtreelen,

Zien ze onverhoeds van verre op 't veld een ſtofwolk ryzen.
Wat ſtreelend voorgevoel! (barst gryze Walburg uit:)
Kan 't zyn Civilis! dat uw lieve gade en ſpruit
Reeds herwaards trekken, uit de plaats van haar verdrukking?
Ja, (antwoord haar de vorst, in nieuwe zielverrukking;)
't Is mooglyk, dat de plaats, aan Rome zo getrouw,
Geen' ſtouten weêrſtand waagt, dewyl 't niet baten zou;
't Is mooglyk, dat myn zoon en gade herwaarts trekken;
Zy kunnen 't waarlyk zyn: wy zullen 't haast ontdekken;
Ik kan beſpeuren, dat men trekt met ſnelle ſchreên...
Daar zie ik ruiters door de ſtofwolk duidlyk heen...
Is dat geen wagen, dien zy herwaarts aan geleiên?..
Ja ... met een vrouw en kind!.. Gewis, ik mag my vleijen,
Dat waarlyk Vredegond met Bato ons genaakt.
Beſeft wat blydſchap een gemaal en vader ſmaakt...
Zy zyn 't; ô ja, zy zyn 't; ik moet myn oog betrouwen;
Ik zal myn Vredegond, myn Bato weêr aanſchouwen.
Civilis, op die taal verſtomd van blydſchap, ſnelt
Ten hoogen heuvel af, en ſtreeft, op 't lage veld,
Naar die verloren, naar die weêrgevonden panden.
Zy zien hem; toonen hem, met uitgeſtrekte handen,
Hun groote blydſchap; en ombelzen hem in 't hart:
Zy ſchreijen nu zo veel van vreugd, als ooit van ſmart,
Zy ſpoên ten wagen af, daar 't vorstlyk paar te gader
Den held in d'armen vliegt. ô Vader! waarde vader!
„ 'k Zie u dan eindlyk weêr! en Romes dwang heeft uit!.."
„ ô Dierbre gemalin! ô veelgeliefde ſpruit!.."
„ Gezegende gemaal! doorluchte ſtaatsbehoeder!.."
Dus uiten zich de zoon, de vader, en de moeder:
Civilis, noch zyn gaê, noch Batoos vlugge jeugd
Heeft kracht tot verdre taal, in d'overmaat van vreugd.
Zy houden zich omärmd, door drift bykans bezweken,
Daar blyde traanen meer dan tedre woorden ſpreken.
Maar yllings barst de mond van vader en gemaal,
Van gade en zoon weêr uit in afgebroken taal;
Totdat ze, meer bedaard, zich beter kunnen uiten.
De jonge Bato kan zyn' boezem 't eerst ontſluiten:
ô Lieve vader! (luid zyn taal;) wat groot geluk,
Na moeders bittre ſmart, en Batoos fellen druk!
Gy leeft! de vryheid leeft! Nu zult ge uw' Bato leeren
Hoe Sieverts heldenbloed de vryheid moet verweeren.
Myd waarde zoon! (zo ſpreekt de vaderlandſche held;)
Hoe ſtreelt me uw vroege jeugd, die veel van u vooſpelt!

Mogt

Mogt ge eenmaal myne plaats tot 's lands geluk bekleeden!
En gy, myn egaê, die hem ſterkt in onze zeden!
Batavifche heldin, zo lang door my beſchreid!
Beminde Vredegond! gy óók in veiligheid!
En gy, doorluchte held! (laat Vredegond zich hooren;)
Gy, korts in 't heir beweend, zyt voor den ſtaat herboren:
Men heeft me'uw' ramp gemeld en op den zelfden tyd
My door de groote maar' van uw behoud verblyd.
Gy mist een oog, doch wint een roemryk heldenteeken.
Civilis, tot wiens lof de volken moeten ſpreken!
Gy, die om gade en zoon uw eer niet hebt verzaakt,
Die reeds het vaderland en ons gelukkig maakt;
Gy, brave vrind der goôn! zult noch ons heil vermeeren;
Gy zult den zwaren kryg in ware vreê verkeeren;
Gy zult, met Wodans hulp, het lieve vaderland
Gewis herſtellen in zyn' ouden gloriſtand.
Zo ſpreekt ze; en, wat gevaar de ſtaat ook hebb' te loppen,
De vorst verzekert haar, dat ze op dat heil mag hopen.
De gryze Walburg, en haar dochters, toegetreên,
Betoonden ſprakeloos haar zielgenegenheên
Aan 's hertogs gade en zoon, omärmden beiden teder,
Ontfingen blyk op blyk van zuivre liefde weder.
De tong bemigde haast hoe bly zich 't hart bevond.
De taal van Walburg luid: Wees welkom, Vredegond,
Civilis wyze gaê, waarop die held mag roemen,
En die ik juichend' mag myn waarde dochter noemen!
Wees welkom, dierbre ſpruit en waardig heldenbloed
Des grooten Bataviers, die 't vaderland behoed!
Hoopt beiden voor den ſtaat: de goden zyn rechtvaardig:
Uw deugd en 't recht des lands zyn hun beſcherming waardig.
Dus uit zich Walburg, daar ze in vreugdetranen ſmelt.
Na d'eerſte en teêrſte drift, geleid de blyde held
Die achtbre vrouwen, met zyn' zoon, ten leger binnen.
De benden groeten hier, met opgetogen zinnen,
Civilis gade en zoon, die, door de wyken heen,
Met Walburg en haar kroost, naar 's hertogs veldtent treên:
Men hoort een ſterk gejuich door al de legerſtede.
De grooten ſchieten toe; die hoofden groeten mede
Het weêrverkregen paar, en wenſchen, bly te moe,
Civilis, by dit heil, een ſnelle vrede toe.
Maar welk een nieuwe vreugd verrukt hier Katmeers moeder!
Zy hoort het dierbaar wicht, daar 't uitroept „Moeder! broeder!"
En 't ſnelt haar in den arm. Hoe kuſten eerst elkaêr
De moeder en de zoon, en dan het broederpaar!
Het vorstlyk maagſchap is in 't eind', met trage ſchreden,
Door d'oorlogsgrooten heen, in 's hertogs tent getreden.

Hoe

Hoe bly herdenkt hier, in het huis- en ſtaatsgeluk,
De held, met gade en bloed, den doorgeſtanen druk!
Beſef, ô Vredegond! (laat zich Civilis hooren,)
Myn droefheid, toen ik u en Bato had verloren:
Beſef myn blydſchap nu: 't geluk van 't vaderland
Behoed myn echtgenoote en oudſte huwlykspand.
ô Myn Civilis! (zegt ze;) ik oordeel van uw ſmarte,
En van uw vreugde, naar den toeſtand van myn harte.
Wat heeft myn bange ziel een' bittren angst geleên,
Toen myn gemaal, 's lands held, niet weêr op 't ſlot verſcheen!
Toen Roomſche zoetelaars ons, yllings aangegrepen,
Onkundig van uw lot, naar 't ryksheir dorsten ſleepen!
Wy, zonder hoop op hulp, mishandeld, afgemat,
Gevangen weg gevoerd naar d'Agrippyner ſtad,
Gevoelden, waarde held! in 't lyden geen verzagting,
Dan toen de brave raad aan my verklaarde, uit achting,
Dat gy de Roomſche magt op 't eiland had verheerd.
Die kwelling is voorby, de ramp in heil verkeerd,
Door 't Agrippynsch gewest de Galliſche eed gezworen,
Het vaderland vol hoop, ons echtgeluk herboren,
En d'overdenking dier verdwenen ongenoegt',
In ons gezegend lot, een ware ſtof tot vreugd.
Men ziet deez' blyden dag, de plegtigſte offerhanden
Op 't heilig veld tot eer van al de goden branden:
Het vorstlyk maagſchap, hier eerbiedig neêrgeknield,
Betoont wat dankbaarheid hun juichend hart bezielt.
De held erkent, beloont, aan d'Agrippynelingen,
De heusheid, die zyn gade en zoon van hen ontfingen.

Werken van de Maatſchappy der Nederlandſche Letterkunde te Leyden. Tweede Deel. Te Leyden, by P. v. d. Eyk *en* D. Vygh 1774. *Behalven het Voorwerk* 351 *bladz. in groot quarto.*

IN deeze Verzameling verleent ons de arbeidzaame Maatſchappy der Nederlandſche Letterkunde, op nieuw, een aantal van leerzaame Schriften, die hunne aangenaamheid en nuttigheid hebben. De Taal- de Dicht- en Oudheidkundige vindt hier Stukken, die zyner opmerkzaamheid wel waardig zyn.

Eene Nederduitſche navolging van het Latynſche Dichtſtuk, van den Hoogleeraar *A. v. Royen;* toen hy zyne Doorlugtige Hoogheid, WILLEM den Vden, in naam der Leidſche Zanggodinnen, begroette, maakt een aanvang van dit tweede Deel. Behalven deezen vloeibaaren Zang van den Heer *Adrianus van Aſſendelft*, ontmoet men een Dichtſtuk van den Heer *Bernardus de Bosch*, getyteld *de Christen.*

Aan

Aan den Vrygeest. In dit Stuk, eene ruimſchootſche en uitbreidende navolging van één des Hoogleeraars *Gellerts* Gedichten, waar in *de Bosch* zig ſlegts van *Gellerts* leiddraad bedient, wordt ons de rechtgeaarte Christen, die zyn gedrag geloovig naar de Euangelieleer rigt, ter beſchaaminge van den Vrygeest, deftig voorgedraagen, en indiervoege beſchreeven, dat hy ten aanmoedigend voorbeeld diene, voor alle waare Christenen. Wyders wordt ons, onder deeze ſoort van Schriften, nog medegedeeld, een Graffchrift, gemaakt door den Heer *Jan de Kruyff*, op den beroemden Heer *J. Wagenaar*,

[Wiens] vlugge en ſchrandre ziel, door werkzaamheid gedreeven,
Heeft van haar glansryk ſchoon het ſchittrendst' blyk gegeeven.
Hy ſchreef, door Wysheid zelve in 't ſpoor van eer geleid,
Voor Vaderland, voor Stad, voor Deugd, voor Eeuwigheid.

Schept men meer behaagen, in 't leezen van Taal- en Dichtkundſge aanmerkingen, ook ten deezen opzichte kan men voldoening erlangen, in 't doorbladeren der *Aanmerkingen* van den Heer *de Bosch*, ter verbeteringe zyner *Dichtlievende Verlustigingen*; als mede in de *Verdediging van de voornaamſte en Dichterlyke Vryheden*, door den Heer en Mr. *Zacharias Henric Alewyn*. Deeze twee Geſchriften leveren ons verſcheide waarneemingen, die in dit ſlag van oefening met nut naagegaan kunnen worden. Is *de Bosch*, in 't beoordeelen van zyn eigen Werk, wat geſtreng, en bepaalt hy den Dichter, nu en dan zeer eng aan den Spraakkundigen eisch; de Verdediging van *Alewyn* geeft hem meerder vryheid; en een oordeelkundig Liefhebber leert uit beiden, waar op hy agt heeft te geeven, om naauwkeurig te ſchryven, en in hoe verre 't hem geoorlofd zy, zig van eenige vryheden te bedienen, wanneer de vloeibaarheid van 't Vers, de kragt van taal, of wat dies meer zy, eenige toegeevendheid van de Spraakkunst vordert. Jonge Dichters, een verſtandig gebruik maakende, van zodanige leſſen, als hier gegeven worden, zullen zien hoe men de Spraakkunde en het Dichterlyke Verlof te gelyk in 't oog behoort te houden; en eene Dichtkundige Vryheid, op zyn pas gebruikt, niet te wraaken, zonder dezelve echter juist als een ſieraad der Spraakkunſte op te dringen.

Is men eindelyk gevallen op Oudheidkundige onderzoekingen, dan vindt men ſtoffen van dien aart in de twee overige Verhandelingen van de Heeren *Hieronymus van Alphen* en *Willem Kops*; daar de eerſte ons ontvouwt, wat men te denken hebbe, van *den Eed, met zeven Stolen, des Utrechtſchen Biſchops*; en de laatſte door den druk gemeen maakt, zyne *Schets eener Geſchiedenisſe der Rederykeren:* welke ſtukken van 's Lands Historie hier oordeelkundig beſchouwd worden.

Raakende het eerſte, toont ons de Heer *van Alphen*, dat de Biſſchop

ſchop van Utrecht, wanneer 'er verſchil viel over den regtmaatigen eigendom eeniger goederen, het geruste bezit van dezelven bleef behouden, als hy *een eed zwoor met zeven ſtolen*, of *met zeven ſtolen zyner kerke*, dat is, als hy met zeven geſtoolde perſoonen of prelaaten zwoer, dat zeker land, ſlot of heerlykheid, in verſchil, aan de Kerk toebehoorde. Onze Oudheidkundige brengt ons vervolgens onder 't oog, hoe 't hier te Lande oudtyds gebruikelyk was, zelfs in de burgerlyke regtspleegingen, dat niet alleen de beſchuldigde zwoer, maar dat ook verſcheiden eedgenooten, wel tot driehonderd toe, zig met hem vereenigden; 't zy om de waarheid te bevestigen, of om te verzekeren, hoe vast zy geloofden, dat dien, voor welken zy zwoeren, de waarheid ſprak. Hier uit mag men afleiden, dat dit gebruik zyn oorſprong verſchuldigd is aan de oude burgerlyke regtspleegingen; en dat de Utrechtſche Biſſchoppen zulks gevolgd hebben. Dan 't blyft intusſchen eenigzins duister, of de Utrechtſche Biſſchoppen deezen Eed, ten hunnen voordeele, ingevoerd, dan of zy daartoe, door eenig Waereldlyk Vorst, geregtigd zyn geworden? De waarſchynlykheid pleit voor 't eerſte; en 't is blykbaar dat ze zig van deezen Eed bediend hebben, voor dat Koning *Karel*, in den jaare 1349, dat gebruik gewettigd, en hetzelve den Utrechtſchen Biſſchoppen het allereerst, naar 't ſchynt, als een regt gegeeven heeft. — Wanneer men het beloop der Geſchiedenisſen, en de voorbeelden hier van, voor en na dien tyd, gadeſlaat, heeft men, gelyk de Heer *van Alphen* doet zien, reden om te denken; dat de Utrechtſche Biſſchoppen al vroeger, naar de algemeene gewoonte, dit gebruik ingevoerd, dog 'er geen voordeel van gehad hebben, dan wanneer zy 'er zig, volgens verdrag van hunne partyen zelven, of volgens eene gegeevene toeſtemming van een of ander magtig Heer, zig van dien Eed bediend hebben. En dat deeze voorregtsbrief van Koning *Karel* weinig invloeds gehad, en den Biſſchoppen weinig voordeels aangebragt hebbe. 't Blykt hem althans niet, zegt hy, *dat de Biſſchoppen die onbepaalde magt, om zig door zodanigen eed alles te kunnen eigenen, ooit geoefend hebben*; en hy gist, dat men de oorzaak hier van te zoeken heeft, in de aangroeiende magt der Nederlandſche Vorſten en Heeren, en het dalend gezag der Germaanſche Keizeren. — Verder wyst ons de Autheur aan, dat niet alleen de Utrechtſche maar ook andere Biſſchoppen, en insgelyks de Capittelen, met toeſtemming van den Biſſchop, zig van deezen Eed bediend hebben. En ten laatſte geeft hy een nader verſlag van de plegtigheid met welke zulks geſchiedde.

Wat wyders het tweede ſtuk, *de Geſchiedenis der Rederykeren*, betreft, de Heer *Kops* heeft de moeite genomen van na te ſpooren, wat hy van derzelver opkomst en voortgang, mitsgaders van de voornaamſte byzonderheden tot hen betrekkelyk, konde ontdekken. En zyne navorſchingen hebben hem in ſtaat geſteld om 'er een geregeld verſlag van te geeven; waar door verſcheidene merkwaardig-

he-

Digitized by Google

heden aangaande de Rederykers in een helderer licht geſteld zyn, dan ze tot nog algemeen bekend waren. —— Men kan, volgens dit berigt, ſchoon 't niet mogelyk zy den juisten oorſprong der Rederykers te bepaalen, op vry goeden grond vast ſtellen, dat hunne Rhetorykkamers, in onze Nederlandſche Gewesten, reeds min of meer plaats hadden, met den aanvang der veertiende Eeuwe. En 't blykt dat ze nog vry wel ſtand gehouden hebben, tot op het afloopen der voorledene, en zelfs hier en daar tot in het begin der tegenwoordige Eeuwe; in welke zy egter bykans tot niet gemaakt zyn; in zo verre dat 'er thans naauwlyks maar weinige overblyſſelen van voorkomen. De Heer *Kops* ontvouwt ons vooraf de natuur en de inrigtingen dier Kamers op eene beknopte wyze; en tekent vervolgens in een welgeſchikt Geſchiedverhaal de merkwaardigſte byzonderheden aan, die ter zyner kennisſe gekomen zyn. Hy ſtelt dit alles, met nevensgaande aanmerkingen indiervoege voor, dat het diene, om ons de gebruiken der Rederykers, en den ſmaak van die tyden in Dicht- en Toneelkunde te leeren kennen; 't welk in veele gevallen aan de geſchiedenisſen van vroeger tyd licht kan geeven; te meer daar de verrigtingen der Rederykers niet zelden merkelyken invloed hadden op het Gemeen. Aan het einde dezer Verhandelinge, die, zo ten aanzien van 't Dicht- als Geſchiedkundige, opmerking verdient, is nog gehegt eene Lyst der Rederykkameren in de Nederlanden, die ons een denkbeeld geeft van derzelver aantal, daar 'er vermoedelyk nog meer waren, dan hier gemeld zyn. Ook heeft 'er de Autheur nog bygevoegd een Gildebrief van Heer *Adolf van Bourgonje*, mitsgaders die van de *Wethouderſchap* der Stad Veere, aan de Rederykkamer aldaar ter Stede verleend, in de jaaren 1530 en 1608, die ons toonen van hoedanig eene natuur de wetten en gebruiken waren, die de Rederykers gewoonlyk op hunne Kamers onderhielden. — Men ontdekt wel byzonder in 't beloop van deeze Geſchiedenisſen den trapswyzen voortgang der Dichtkunde in de Nederlanden; en wordt tevens gewaar, dat het den ouden Rederykeren, ſchoon het hun aan beſchaafdheid mangelde, niet aan geestigheid ontbrak; en dat zy 't, vooral in de dagen der Hervorminge, niet weinig gelaaden hadden op deeze en geene wangebruiken, die in de Roomſche Kerk heerschten, welken zy, nu eens op eene ernſtige, dan op eene boertige wyze, gispten. Tot een voorbeeld van 't laatſte verſtrekke het beknopte bericht, dat ons de Heer *Kops* van zekere tot nog ongedrukte *Kluyt*, (dus noemde men diestyds eene *Klugt*) geeft.

„ Dezelve is, omtrent het jaar 1533, opgeſteld, door *Lourens Jansz.*, Factor der Rederijkkamer de *Wijngaertrancken*, onder de Zinſpreuk *Liefd' boven al*, te Haarlem, en heeft ten tijtel *Cluyt van onſen Lieven Heers Minnevaer*. De Vertooners zijn: *Onſe lieve-Heers-Minnevaer*, deszelfs Wijf *Lubbeken*, *Goed onderwys*, *de Koster*, *de Portier*, en *de Paus*.

Digitized by Google

Minnevaer klaagt dat hij geplaagd is met zeven kinderen, die wel wat lusten, en van honger schreeuwen, zo dat hem dunkt, *haer waech moet geen grond hebben*. Ten uitersten verlegen om hun de kost te verzorgen, baert hij uit in deezen onbehoorlijken wensch.

Ick wouw in ons huijs eens quaem die pest,
En naem er een deel met haer op die staert.
Maer sij moesten niet lang liggen of 't waer een nest:
Want langhe steete ben ick off vervaert.

Goed-onderwijs, te voorschyn komende, zoekt hem te vertroosten; vermaanende, te prijzen 't geen God hem toezendt: er eindelijk bijvoegende:

Betrout den Heer, laat er hem mee bewerden.
Hij sal voor uwe kinderen sorgen, want sij hooren hem toe.

Hoe, zegt *Minnevaer*, behooren ze hem toe?

Immers heet ick vaer, waer ick ga reijsen.

Goed-onderwijs vertoont hem, hoe onze lieve Heer de rechte Vader is van alle menschen, en vermeldt. *Minnevaer* besluit, dat indien onze lieve Heer de Vader is van zijne kinderen, hij derhalven slechts als Minnevader over hen gesteld is, en dat dus de Vader de onkosten hunner opvoedinge behoort te voldoen. Verheugd over deeze ontdekking, gaat hij na zijne vrouw, en zegt:

Wijf ké weest te vreen, 't sal nu wel lukken:
Blijder stucken hoorde ghij nooijt ontvouwen.
Een ander sal nu onse kinderen houwen.

Zijn 't niet onse kinderen? vraagt *Lubbeken*, hoe zal ik dit verstaan? Neen antwoordt de man, ik ben 'er maar minnevaar van.

Lubb. Wie is 'er dan vaer aff?
Minn. Maer onse lieve Heer,
Zo ghij 'er wel breer sult sien betnepen.
Lubb. Ick heb bij onsen Heer niet geslapen
Om kinderkens te raepen, door eenich ontbiet.
Minn. Maer wijf 't mach in u droom wel sijn geschiet,
Al weet ghij daer af niet, dat en is geen wonder.
In den droom geschiet altemet wel sulcken plonder
Van boven tot onder; dus en hout u niet vreemt.
Hier door en wert u eer niet verleemt.
Maar soo ment voornemps, soo ist ons propijs.

Lubbeken is wel in haaren schik met dit nieuws. Zij maaken de rekening op, wat hun de kinders al gekost hebben, en gaan vervolgens na de parochie-kerk, daar, volgens het zeggen van *Minnevaer*, onze lieve Heer woont. De *Koster* vraagt, wat zij begeeren?

Lubb.

Lubb. Wij ſouden gaerne onſen lieven Heer ſpreecken. enz.
Koster. Jae, goede Vrienden, onſe lieve Heer is nu uyt
Om een ſaeck ſeer ruyt, wel om te beclaegen.
Minn. Hoe ſoo toch vrient?
Koster. Die Geuſen hebben hem van hier gaen jaegen.
Godt ſalſe noch plaeghen, ſijt dat gewis.
Ick weet ook niet te wijſen waer hij nu is.

Op dit bericht ſtaan man en vrouw verlegen, niet weetende wat bij der hand te neemen. De *Koster* ſtiert hen na onzen lieven Heers Stedehouder, genaamd de *Allerheijligſte Vader*. Hier op trekken zij na Rome, en kloppen aan eene poorte, boven welke de naam der ſtad geſchreeven ſtaat. De *Portier* doet open, en, op hun verzoek, den *Paus* te voorſchijn komen, aan wien zij hunne boodſchap melden, biddende, onder anderen, dat dewijl onze lieve Heer van huis en niet te vinden is, en zij tegens gene ſchade hunnen,

Of hij wil verſchieten
Dees penninghen voor hem ſonder eenich verdrieten.
Ghij meuchtſe weer genyeten, als daer ghelt verſchijnt.

De *Paus* begrijpt niet, hoe onze lieve Heer kinders kan ter minne hebben. Zij verhaalen hoe *Goed onderwijs* hun zulks gezegd had.

Nu verſtae ick u (zegt de H. Vader) en ick ſal u berechten.
U ſom is groot, en hier is in 't landt
Gheun ghelt voor de handt, dat mij doet beſwaeren.
Maar bogheerdij te hebben eenyge Roomſche waeren?
Die ſullen wij niet ſpaeren, maer goethertich u jonnen.
Minn. Wat waeren ſoudent ſijn?
Paus. Maer veelerleij dienſten met ſchoone pardonnen,
By laſten bij tonnen hebben wij die veil,
Elk een ſeer nootelijk; want ſij ſijn die peijl
Van 's menſchen heijl. Waert dat dees vervielen,
So waert elendich geſtelt met die ſaemele ſielen,
Dier nu na eryelen, als leewen die brullen.
Lubb. Heer mach m'er wel kinderen buijcken mee vullen?

De *Paus* bericht haar, dat het geestlijke dingen zijn. Zij zeggen, dat zij dan liever geld hebben. De H. Vader wijst hen van de hand, en zegt het niet te hebben; ook dat het tegen zijne gewoonte ſtrijdt zulks te geeven, want vervolgt hij:

Wij zijn wel ontfangers, maer niet om uit te keeren.
Al die met ons accordeeren ſijn oick van dien aert.

Des blijven *Minnevaer* en zijn wijf ongetroost, en 't ſpel eindigt.

Digitized by Google

Magazyn der kleine Kinderen, benevens twee leerzaame en ſtichtelyke Verhandelingen, door Mejuffrouw DE LOS RIOS. *In 's Gravenhage, by* J. du Mee 1774. *In octavo* 144 *bladzyden.*

DIt Stukje is zeer wel geſchikt tot een nuttig tydverdryf voor Kinderen, die beginnen te leezen. Het behelst in de eerſte plaats eenige leerzaame vertellingen van Kinderlyke bedryven, die verhaald worden op eene wyze, welke beantwoordt aan de vatbaarheid van zulke Kinderen, en dient om hun het pryzenswaardige of laakbaare, in het verſchillende gedrag dier Kinderen, duidelyk te doen bemerken. Neem, ten voorbeelde, *het onwoorzichtig Kind.*

„ Een kind had zig des avonds aan tafel gezet met zyn Speelgoed, om te ſpeelen. In plaats van zig met zyn Poppegoed bezig te houden, nam hy de Kaars, en trok dezelve heen en weder, tot dat die eindelyk op zyn hand viel, en hem brandde.

„ Het Kind, 't welk daar door hevige pyn gevoelde, begon uit al zyn magt te ſchreeuwen." Een ander Kind, ouder dan hy, zeide tegen hem. „ Men heeft u reeds zo lange gewaarſchouwt van nooit een brandende Kaars aan te raaken, nog andere gevaarlyke dingen; maar gy vreest het gevaar niet, voor dat gy 'er in gevallen zyt. Leer dat dit zeer ſlecht gedaan is."

„ Dit arme Kind, dat reeds van harte berouw had, beloofde 'er altyt aan te zullen denken".

Op deeze Vertellingen volgen *Onderwyzingen van een Vader aan zyne Kinderen*, of wel ingerigte Leſen, ter beſtieringe van 't gedrag in verſcheiden opzigten. Verder zyn hier bygevoegd, *Aantekeningen tot nut der kleine Kinderen*, *Grondregels in vierregelige Vaerzen*, benevens *Algemeene en Chriſtelyke Voorſchriften*; beſtaande uit zedelyke Spreuken, die ter waarſchouwinge tegen een kwaad, en ter opwekkinge van een goed gedrag ſtrekken.

Echt Voorſchrift tot het maaken van Verniſſen. Uit het Engelsch vertaald. Te Rott. by D. Vis 1774. *In octavo* 21 *bladz.*

ZY die hun werk maaken van Verniſſen, tot welker dienst deeze Voorſchriften geſchikt zyn; vinden hier een kort berigt, raakende het bereiden van de beſtgte Copal Olie Vernis, de Amber Vernis, de Goude Lak Vernis, de Goude Vérnis voor Schilderyen, de Verniſſen voor Koper, Goud of Zilver, en de Avanturine of luisterryke Spikkel. Hier by komt eene beſchryving van de wyze, hoe de Verniſſen te leggen, en naar den eerſten Paryſchen ſmaak te polysten. Veelligt ſtrekken deeze Voorſchriften nog al tot eene handleiding voor jonge Kunſtenaars, ſchoon ze voor ervaren geen nieuws behelzen.

Digitized by Google

HEDENDAAGSCHE VADERLANDSCHE *LETTER-OEFENINGEN.*

Verzameling van Leerredenen, door G. BONNET. *Dr. en Pr. der H. Godgeleerdheid, en Academie-Prediker te Utrecht. Te Utrecht, by* de Wed. J. v. Poolſum, *en* A. v. Paddenburg 1774. *Behalven het Voorwerk* 424 *bladz. in gr. octavo.*

IN dit negental van Leerredenen, vertoont zich de Hoogleeraer *Bonnet*, als een oordeelkundig uitlegger der Heilige Schriften; die, in verſcheiden wetenſchappen bedreven, zyne kundigheden op ene gepaste wyze doet dienen, ter opheldering van 't onderwerp dat hy behandelt. Hy valt zyne Toehoorders niet lastig met ene vervelende Geleerdheid, houd hen niet op met noodelooze verklaringen, brengt den tyd niet door met verdrietige uitweidingen; maer blyft beſtendig by zyn onderwerp, dat hy in deszelfs wezenlyke byzonderheden ontzwagtelt, en geleerdlyk in zodanig een licht ſtelt, dat het daedlyk ter onderrichtinge ſtrekke. Zyn Hoogeerwaerde maekt verder een verſtandig gebruik van alles, ter verſterkinge in 't Geloof, en ter aenſpooringe tot een heiligen wandel, dat hy manlyk en ernſtig aendringt. Uit hoofde hier van mag men deze Leerredenen wel aenmerken, als geſchikte voorbeelden ener nuttige Predikwyze, in 't behandelen van Geſchiedkundige onderwerpen, waer toe het meerendeel dezer Verzamelinge betrekkelyk is. En men heeft reden om te verlangen, naer de afgifte van een tweede Deel, in 't welke de Hoogleeraer ons ſtoffen van een anderen aert toezegt. Intuſſchen kan men dit gedeelte met vrucht doorbladeren.

Het behelst, als aengeduid is, meerendeels Geſchiedkundige onderwerpen. Jacobs komst in Egypte, en deszelfs vestiging in 't land Goſen. *Gen.* XLVII. 1--12. De doortogt van Jacobs nakomelingen door de Roode Zee, *Exod.* XIV. 19-31. De aanſtelling der zeventig Oudſten, en 't ſpyzen van 't Volk met kwakkelen. *Num.* XI. 24--35. De inſtelling van de Wet der Eerſtelingen. *Deut.* XXVI. 1--11. De gedreigde vloeken op Israëls ongehoorzaamheid. *Deut.* XXVIII. 38--68. Jozuas overwinning over de Canaäniten, onder een verbazend wonderwerk, in drie Leerredenen. *Joſ.* X. 1--14. In 't behandelen van ieder dezer onderwerpen legt zyn Hoogeerwaerde 't 'er op toe, om een oordeelkundig verſlag van al 't merkwaer-

Digitized by Google

dige, dat in 't ene of andere opzicht ene gezette overweging vordert, te geven; ter dier oorzake ontmoet men in deze Leerredenen een aental van byzonderheden; welken verſtandige Lezers der nadere overdenkinge waerdig zullen keuren. Tot ene proeve hier van ſtrekke des Hoogleeraers aenmerkingen over het wonderdadige, in Israëls doortogt door de Roode Zee; waer van wy het hoofdzaeklyke in dezen nog zullen melden.

Volgens het verhael van Mozes, *deed de HEER*, toen hy, op Gods bevel, zyne hand over de Zee uitſtrekte; *de zee weggaen door een ſterken oostenwind.* „ Dit verdient, zegt de Hoogleeraer, onze opmerking. Israël ſtond aan den westelyken oever van de roode zee, en moest oostwaards op den weg neemen, om aan de overzyde in de woestyne Etham te komen, en vervolgens van daar naar de berg Sinai de reize voort te zetten. De Oostenwind ſcheen derhalven het water tegen dien oever, daar Israël thans was, te moeten opjaagen; en te gelyk niet weinig hindernis aan te brengen voor 't volk; als moetende, tegen zulk een geweldigen ſtorm, geduurig voorttrekken; want dezelve waaide *den ganſchen nacht*, en dus, geduurende al dien tyd, dat Israël zynen weg naar de overzyde vervorderde. Doch wanneer wy op alle de byzonderheden, hier gemeld, naauwkeurig acht geeven, ſchynt men allergevoegelykst de zaak dus te begrypen. De Oostenwind, zeer ſterk waajende, heeft alleen zyne kragt geoefend op 't water, en wel dwars over de zee heenen, naardien dezelve, gelyk bekend is, zich van 't Zuiden naar 't Noorden uitſtrekt. Dus heeft de wind zyne werking begonnen van die zyde daar Israël was, en met zulk een geweld het water gedrukt, dat een gedeelte van het zelve zuidwaards, en een gedeelte noordwaards, wyken moest. En 'er is reden om te denken, dat de Oostenwind die werking heeft voortgezet tot aan den oostelyken oever, naar maate Israël, in zyne reize over den bodem der zee, al meer vordering maakte. De grond der zee, van water ontbloot, is vervolgens door dien zelven wind, zoo veel zulks noodig was, droog gemaakt, zoo dat Israël met zulk een gemak doortrok, als of de bodem der zee een vlak veld geweest ware. Eindelyk daar de weg reeds bereid was, zal de oostenwind wel hebben blyven waajen; doch met zulk eene gematigdheid; dat de doortrekkende menigte daar van geen het minſte hinder konde hebben.

„ Zoo zien wy hier wel een natuurlyk middel gebruikt; maar op eene bovennatuurlyke wyze, en geenzins om het wonder te verminderen; maar in tegendeel, om het zoo veel ui-

Digitized by Google

duidelyker te doen opmerken. Had God een Westen of Zuid-westelyken wind gebruikt, dan zouden de wateren voor 't aangezicht van Israël zyn weggevoerd geworden, gelyk by een buitengewoone ebbe. De Oostenwind in tegendeel kon niet anders dan het water naar hen toe zenden: doch God bepaalde de kragt van deezen wind, om de zee, by tyd vervolg, dwars door te verdeelen, en teffens eene wyduitgeſtrekte ruimte tuſſchen de wateren ten Noorden en ten Zuiden te veroorzaaken; zulk eene ruimte, als genoeg was, voor een magtig leger van ten minſten agttien maal honderd duizend menſchen. Deeze omſtandigheid kon gansch Israël bekend zyn; zy konden zeker weeten, dat ze den wind niet van agteren; maar van vooren, hadden, en derhalven gerustelyk beſluiten; dat deszelfs uitwerkingen ten eenemaal wonderdaadig waren. Op deeze wyze dan werden, gelyk Moſes het noemt, *de wateren gekloofen*".

De Hoogleeraer, dit wonderdadige dus verklaerd hebbende, merkt verder aen, dat ſommigen dit wonderdadige ontkennen, en anderen het zelve verkleinen; terwyl 'er ook gevonden worden, die zulks verkeerd begrypen; 't welk hem beweegt hier op nader ſtaen te blyven.

De eerſten vinden niets wonderdadigs in dezen doortogt: „ Mozes zeggen ze, nam den tyd der ebbe waar, en voerde het volk over het afgeloopen ſtrand; dus is hier geen grooter wonder te vinden, dan by den overtogt van Alexander, door de Pamphyliſche Zee". Tegen dezulken toont de Hoogleeraer, dat die twee geſchiedenisſen niet met elkanderen te vergelyken zyn; mitsgaders dat dit gevoelen ten uiterſte redeloos, en niet te verdedigen is, zonder te veronderſtellen, dat de Israëllers, die zig dus door Mozes lieten verleiden, om iets voor wonderdadig aen te nemen, dat ſlechts natuurlyk was, hunne reden, ja zelfs het gebruik hunner oogen, niet gehad hebben. Wel byzonder verbreekt hy de kracht van dit gevoelen ten enemael door de volgende bedenkingen.

(1.) Israël bevond zig, in den vierden of vyfden nacht na de volle Maen, geduurende den nacht, op den bodem der zee; en 't was toen, gelyk men kan narekenen, geen ebbe, maer vloed, die geduurd heeft, tot twee of drie uuren na middernacht.

(2.) Is het te denken, dat de Egyptenaers hier omtrent min kundig waren, dan Mozes; en zoûden dezen zich daer omtrent zo zeer vergist hebben, als men volgens dit gevoelen onderſtelt?

Digitized by Google

(3.) Naer de nauwkeurigſte berichten, word de oever van de roode zee, by hare grootſte ebbe, ten allermeeste drie honderd ſchreden ontdekt. En deeze ruimte kan niet meer dan een half uur tyds geheel droog blyven; want de zee, ten laegſte gevallen zynde, begint, na een kleinen tusſchenſtand, al ras weder te vloeien. Dus kan men, om den tyd van zes uuren te vinden, welken Israël in het doortrekken ongeveer beſteed zal hebben, de breedte van het droog geloopen ſtrand ten allermeesten maer bepalen op twee honderd ſchreden. Over zulk ene geringe breedte nu moet, in één nacht, een heir van meer dan achttien honderd duizend zielen, met vee en goederen overgevoerd worden: kan dit enig redelyk mensch begrypen; en ziet men niet ten klaerſte, dat dit gevoelen met de natuur der zake ſtrydig is?

Ten opzichte van 't verkleinen van dit wonderdadige meld de Hoogleeraer het gevoelen van den geleerden *Clericus*; die beweert, dat een Noordenwind het water naer het Zuiden opgezet heeft. Dan deze verklaring wraekt zyn Hoogeerwaerde als te gezogt, en niet voldoende aen 't verhael van Mozes.

Eindelyk ſlaet hy 't oog nog op eene verkeerde uitlegging, die eertyds velen behaegd heeft. „ Men hield het, zegt hy, gemeenlyk daar voor, dat de zee, ter plaatze van den doortogt, ten minſten twintig uuren gaans in de breedte had: maar nu, eenen weg van twintig uuren gaans, in ééne nacht, en dat met zulk een onzaggelyk Leger af te leggen, ſcheen hun, en met reden, onmogelyk te zyn. Ze begreepen dan de zaak op deeze wyze. Israël werd in de zee geleid, tusſchen de ter wederzyde op een gepakte en als opgebonden wateren; doch niet, om, dwars door de zee heenen, haaren oostelyken oever te bereiken, en dus den weg naar Sinaï te bekorten; maar alleen ter hunner verloſsing uit de magt van een vervolgenden vyand, en om deezen, het heir naamelyk der Egyptenaaren in de wateren te doen omkomen. Dus was het genoeg, dat Israël zoo ver de zee intoog, als dienen kon ter bereiking van dit tweeledig oogmerk; hier op kon het wederkeeren, en een weinig hooger of laager, dan daar men was ingegaan, aan denzelfden westelyken oever wederom uitkomen. En te meer grond ſcheenen zy voor deeze gedachten te vinden, in twee byzonderheden, van Moſes duidelyk gemeld. De eerſte, dat Israël door de roode zee wederom gekomen is in de woestyne Etham, Num. XXXIII. 8; die zelve woestyne, daar het volk reeds geweest was, en van waar het, op Gods bevel, had moeten wederkeeren, om zich te legeren

voor

Digitized by Google

voor Pi-Hachiroth, tusſchen Migdol, en tusſchen de zee voor Baal Zephon; Exod. XIV. 2. De andere byzonderheid is, volgens het 30 vers, dat Israël de doode lyken der Egyptenaaren zag *aan den oever der zee:* maar nu, men houdt het daar voor, dat deeze de westelyke, de Egyptiſche, oever der roode zee geweest zy; zo moet dan Israël noodwendig aan de zyde van Egypten wederom uitgekomen zyn. —— Doch omtrent het een en ander heeft eene merkelyke misvatting plaats. De woestyne Etham, welks begin de Israëliten in hunne voorige reize reeds bereikt hadden, ſtrekte zich zeer verre uit aan de overzyde van dat gedeelte der roode zee, het welk zy zyn doorgetrokken: en het blykt genoegzaam dat de woestyne Etham met de woestyn Sur, een en dezelve zy. Zoo kon dan het volk, ſchoon van het begin deezer woestyne langs den westelyken oever der roode zee wedergekeerd, echter, door het midden van die zee, in dezelfde woestyne aan den oostelyken oever uitkomen. Voorts die oever, op welke de doode Lyken der Egyptenaaren, door het geweld der wederkeerende wateren, geworpen werden, was niet de westelyke, aan de zyde van Egypten, maar de oostelyke: gelyk uit het beloop van deeze gebeurtenis, zoo als die vervolgens opgegeeven, en met den doortogt van Israël door de Jordaane, Joſ. IV. 33, vergeleken wordt, blykbaar is. En wat eindelyk aangaat, de breedte der zee, ter plaatſe van den doortogt; die breedte wordt verſcheidenlyk opgegeven; doch, volgens de naauwkeurigſte berigten, kan men veilig zeggen, dat de zee, of liever de uithoek van den westelyken zeeboezem, dien de Israëliten zyn doorgegaan, niet veel meer dan drie uuren gaans in de breedte zal gehad hebben. Stelt men nu, dat God eene opening heeft gemaakt in de zee, ter wydte van een uur gaans, dan is het gemakkelyk te begrypen, hoe zulk een Leger, al was het zelfs nog grooter geweest, in zoo korten tyd heeft kunnen doortrekken. En waarom zou men hier ook Gods voorzienig beſtel omtrent Israël niet opmerken? Hy heeft hunnen weg voorſpoedig gemaakt: *Hy voerde hen*, gelyk de Digter zegt, in den 105 Pſalm; *Hy voerde hen uit met zilver en goud, en onder hunne ſtammen was niemand die ſtruikelde*"!

Digitized by Google

Verhandeling over 't Menſchelyk Geloof: waar agter nog bygevoegd is eene Verhandeling over de voornaamſte Hoofdſtukken der Kristelyke Leer. Door D. GUILIELMUS CRIGHTON. *Uit het Latyn vertaald. Te Amſt. by* G. Warnars 1774. *Behalven het Voorwerk* 228 *bladz. in groot octavo.*

HEt onderwerp dezer Verhandelinge, het *Menschlyk Geloof* geheeten, is dat Geloof het welk rust op het gezag der Kerkvaderen, der Hervormers of der Opſtellers van Kerkbeſluiten en Geloofsformulieren, die allen voor feilbare menſchen te boek ſtaen. En de Hoogleeraer *Crighton* ſtelt zich in dit geſchrift voor, het zyne toe te brengen, om dat Menschlyk Geloof uit den gezuiverden Godsdienst te weren; door te toonen, dat niets van dien aert enig gezag in den Godsdienst behoort te hebben. Ten dien einde gaet hy, op de ontvouwing zyner gronden, na, wat 'er omtrent het gezag van den enen of anderen afzonderlyk in aenmerking zou kunnen komen; en bevlytigt zich om den Lezer ten klaerſte te beduiden, dat men noch dien noch dezen enig gezag behoort toe te kennen. Onze Autheur behandelt dit onderwerp, als een ernſtig Godgeleerde, die ervaren is in de Kerklyke Geſchiedenisſen, op zodanig ene wyze, dat deze zyne Verhandeling wel geteld moge worden onder de aenmerkelykſte Schriften over deze ſtoffe. Een ieder die bezeft, dat een onpartydig onderzoek van den Godsdienst, in afzicht van alle menschlyk gezag, van 't uiterſte gewigt is, zal, in 't doorbladeren van dit geſchrift, ene ſterke bevestiging van zyne denkwyze vinden; en de Voorſtanders van 't Menschlyk Geloof zullen wel doen, wanneer zy des Hoogleeraers bedenkingen oplettend overwegen. By dit Stukje is ook nog gevoegd ene Verhandeling over de voornaemſte hoofdſtukken der Kristelyke Leer. Dezelve behelst een oordeelkundig onderzoek, betreffende de kenmerken der grondwaerheden van den Kristelyken Godsdienst, en 't geen men daer omtrent in acht heeft te nemen: doch dewyl wy, reeds voor enigen tyd, ene Nederduitſche Vertaling dier Verhandelinge in 't *Mengelwerk* medegedeeld hebben (*), zal 't nu niet noodig zyn 'er meer byzonder van te gewagen. Alleenlyk zullen wy nog, uit de eerstgemelde Verhandeling, hier te berde brengen ene aenmerking, welke, met opzicht tot

(*) Zie *Hedend. Vaderl. Letter-Oef. Meng. II D.* bladz. 243-256. 291-300.

Digitized by Google

tot de Geloofsformulieren, tot dit ſtuk betrekkelyk is. —— Men zegt naemlyk; „ zoo wel als elke Kerk verplicht is, zo is ze mede gerechtigd, om toe te zien, en zorge te draagen, dat die leere, die zy voor de waare erkend heeft, en de overeenſtemming in dezelve, bewaard en voortgeplant worde". Zie hier wat 'er de Hoogleeraer op antwoordt.

„ Wy ſpreeken het aankleeven van de Kerk, dat is, van de vergadering van zodaanige menſchen, die vasthouden, dat men, in 't ſtuk van den godsdienst, de goddelyke boeken volgen moet, aan dien plicht geenzints tegen: maar zoo wy eenig doorzicht hebben, zoo heeft die bewaaring en voortplanting geen betrekking tot godgeleerde beſpiegelingen nog tot wysgeerige geſchillen. Want de godsdienst rust hier niet op, maar op de bepaalingen, die in de Heilige Boeken klaar ter neêrgeſteld, en die, voor den eenvoudigſten mensch, zoo hy maar niet van alle gezonde reden ontbloot is, bevatbaar zyn. Ook vinde ik omtrent dit ſtuk niets behalven een verplichting: en ontdekke 'er geen ander recht in, dan, voor zoo verre de kerk vermag te eisſchen, dat niemand zich van zyne plichtsbetrachting zoeke te onttrekken. Ondertusſchen kan hier uit het minſte van allen worden goedgemaakt, dat de kerk een recht zou hebben, om deszelfs ledemaaten, tot overeenſtemming in de leer te dwingen, zoo lang zy belooven, dat ze ledemaaten en voorſtanders, en geen vyanden van dezelve zullen zyn. Het is uwe plicht, om te ſchryven, en gy hebt ook daar toe recht, om dat het niemand, behoudens natuurlyke en burgerlyke wetten, vry ſtaat, u zulks te verhinderen; doch dit recht brengt geenzints mede, dat andere verplicht zouden worden, om uwe geſchriften te leezen. Alle Christenen leggen onder een algemeene verplichting, om, naar hunne vermoogens, de kennis van den godsdienst voort te planten; doch zy zyn van desgelyken verplicht, geen mensch in zyne vryheid te benadeelen. En die waare en zaligmaakende kennis, (want van deeze ſpreeken wy, en niet van een enkel uitterlyke vertooning van kennis,) kan niet door middel van wetten; maar door onderwyzing, aanpryzing en overtuiging worden voortgeplant. Ook is eene volkomene overeenſtemming, uitgezonderd die Leerſtukken, die in de heilige bladeren klaar, en op eene voor elk bevattelyke wyze, ter neergeſteld zyn, eensdeels niet noodzaaklyk, en kan 'er ook ten anderen op geenerlei wyze weezen. De kerk is opgericht, ten einde de menſchen tot het geloof in God, en de eeuwige gelukzaligheid gebragt zouden worden, en hier toe is geen andere leer noodig, dan die, welke klaar in de Heilige Schrift

Digitized by Google

is geopenbaard. Overmits de *byzondere* kerken, in zoo verre van de *algemeene* kerk verſchillen, dat, daar deeze ſtelt, dat men in de geloovsſtukken de Heilige Schrift te volgen hebbe, zonder dat ze de leerwyze, op welke de Leer uit de Schrift tuur gehaald moet worden, bepaalt, en de byzondere daar en tegen leeringen, naar haare eigen bevattingen, invoeren, die, ſchoon de eene tegens de andere volſtrekt ſtryden, evenwel, zoo elk voorgeeft, alle uit de Heilige Schriften gehaald zyn: zoo kunnen voorzeker de byzondere kerken geen recht hebben, van de menſchen te dwingen, om hunne gevoelens te richten naar de haare, aangezien alle Christenen een even gelyk recht hebben. En dit is des te zekerder, om dat 'er elk mensch oneindig meer aangelegen is, een lid van de algemeene, dan van eenige byzondere kerk te weezen. Zoo dan nu de te vooren geſtelde verplichtinge niet met omzichtigheid binnen de behoorlyke paalen geſteld worde, zoo zal elk een iegelyk gebonden zyn, (wat is dit een ſlaafſche en allerlaagſte wys van redeneeren,) om de ſtellingen van die Kerk, waar in hy, ſchoon buiten zyn weeten, gebooren is, vast te houden. Men ſtelle dan, dat de overeenſtemming in de fundamenteele artikels noodzaakelyk zy; doch om deeze artikelen, behoeven geen menſchelyke Symboliſche boeken met eenig gezag bekleed te worden. Want zulk een, die de waarheid van die artikelen loochent, houdt op, van een Ledemaat der algemeene, dat is van een Christen-, en niet een Lid van een byzondere kerk te weezen".

Bedenkingen over de Kerk-vereeniging, door J. FR. W. JERUSALEM, *Abt te Ruddagbauſen. Uit het Hoogduitsch vertaald. Te Utrecht, by* S. de Waal 1774. *In groot octavo* 28 *bladzyden.*

EEn voorſlag van den Aertsbisſchop en Cardinael *de la Lance*, tot ene onderhandeling ter vereniginge van de Proteſtantſche en Roomſche Kerk, heeft den Abt *Jeruſalem*, tot deze onderhandeling aangezogt zynde, aenleiding gegeven, om deze Bedenkingen, als ene *Pro Memoria* op te ſtellen. Zyn Weleerwaerde, vrugtlooze poogingen aengewend hebbende om 'er zich geheel van te ontſlaen, heeft, op het verzoek van zekeren Graef, die 'er ſterk op aen ſtond, ene Verhandeling over dit onderwerp geſchreven, behelzende de reden, waarom hy gelooft, dat 'er van dergelyke private conferentien, ter bevorderinge van dit anders zo gewenscht oogmerk,

Digitized by Google

merk, niet veel te verwachten zy. Een geest van gematigdheid, en een bondig oordeel, hebben den Prelaet deze Verhandeling indiervoege doen ſchryven, dat Protestanten en Roomſchen dezelve zonder kwetzing kunnen overwegen; en duidelyk gewaer worden, dat 'er tot nog gene mogelykheid is, om zulk ene Vereniging ſtand te doen grypen.

Het komt hem voor, dat 'er, ſchoon verſcheiden omſtandigheden gunſtiger genoemd mogen worden, tot nog onoverkomelyke hinderpalen zyn, die ons beletten op zulk ene Vereniging te hoopen. Men heeft hier omtrent wel aen te merken, dat het niet ſlechts te doen is, om ene onderlinge Verdraegzaemheid, maer om ene wezenlyke Vereniging; om te bewerken, dat beide de partyen, in hare Leerſtellingen, zo ver overeenkomen, dat zy weder éne Kerk worden. Ook ſtaet wel in acht te nemen, dat men elkander niet door bewimpelingen moest zoeken te misleiden, maer dat ieder zich eerlyk en ter goeder trouwe wilde verklaren. Indien men dit voorheen gedaen, en de heerschzucht zo ſterk een rol niet geſpeeld had, zou men veelligt al grooter vorderingen gemaekt hebben op het Trentſche Concilie; en mogelyk zou men zich thans, indien men by de eenvoudigheid van het Tubingſche Verdrag wilde blyven, langs dezen weg, nog wel laten vinden, in ſtukken, die men wederzyds min gewigtig zou rekenen, of te vereffenen waren. Dan met dit alles blyven 'er pointen over, waer omtrent men zulks niet te gemoet kan zien.

Zyn Weleerwaerde neemt hier toe, ten voorbeelde, de *Transſubſtantiatie*, met derzelver omſlag; dermate met het geheele Systema der Roomſche Kerke verknocht, dat de Protestanten 't genoegzaem zouden moeten overnemen, of de Roomſchen het bykans geheel zouden moeten opgeven. Hy toont verder dat de Protestanten, hoe veel toegevenheid en inſchiklykheid zy ook omtrent de Roomſchen willen gebruiken, de Byvoegzelen, welken de Roomſche Kerk by de ware Godsdienſtleer geyoegd heeft, nooit voor godlyke en tot de zaligheid onontbeerlyke waerheden kunnen aennemen. Wel byzonder doet hy zien, dat de Protestanten wigtige reden hebben, om hunnen Godsdienst nog geſtadig van enige overblyfzelen dier menschlyke Byvoegzelen te zuiveren; en dus den arbeid der Hervormers met alle oplettendheid voort te zetten; ten einde nog te verbeteren 't geen verkeerd of gebreklyk gebleven is. Uit dien hoofde, zegt hy, is 't niet mogelyk, dat de Protestanten hier één enigen ſtap doen; 't zou derhalven alleen van de Roomſche zyde moeten geſchieden; en 't is zeker, dat het van die zyde voor tegenwoordig nog,

Digitized by Google

even onmogelyk is; ja dat 'er geen vergelyk deswegens getroffen kan worden, wat toegevendheid men ook zou willen gebruiken. En ſchoon genomen, 't ware mogelyk een vergelyk omtrent die Byvoegzelen te vinden, dan zou het, gelyk onze Schryver verder opmerkt, nog aankomen, op het begrip rakende de Opperhoofdigheid van den Paus; dit zouden de Protestanten moeten overnemen, of de Roomſche Kerk zou 'er van moeten afſtappen; dat van wederzyde even onmogelyk is.

In 't voorſtellen van dit alles houdt de Abt *Jeruſalem* ſteeds het oog op de listige handelwyze van *Boſſuet*; wiens uitlegging der Katholyke Leeringe, de Kardinael *de la Lance* als tot een grondſlag van vereniging aengeprezen had. Dan onze Schryver toont zeer duidelyk dat men dien weg niet kan inſlaen; en verklaert verder, dat het Systema van *Courayer* en *Febronius* beter geſchikt zou zyn, om ons nader aen de Roomſche Kerk te brengen. Alles nagaende ſchynt het hem zelfs toe; „ dat dit veelligt het Systema zal worden; 't welk de Voorzienigheid eerst als een middel zal gebruiken, om aen de Christenheid allengskens de eendragt weder te geeven. „Maar, zegt hy, de Godsgeleerden kunnen 'er voor het tegenwoordige met alle hunne welmeenendſte inzichten nog niets aan doen". Hy beveelt het des aen de Voorzienigheid, en vleit zich, uit het gebeurde in de laetſte jaren, dat dezelve ten dezen opzichte meer zal doen, dan alle menschlyke poogingen hebben kunnen uitrichten, en alle vernuft had durven hoopen.

Men heeft zich derhalve, zyns oordeels, niet te verhaesten, en vooral niet, gelyk de Kardinael *de la Lance* inboezemde, van wegen het Deïsmus; dat enig voordeel behalen mag op de byvoegzelen, maer zich beſpotlyk ten toon ſtelt, zo dra het den Godsdienst in zyne Bybelſche eenvoudigheid aenrand. Dan één ding zegt zyn Weleerwaerde kunnen wy intusſchen doen; te weten, ene onderlinge Verdraegzaemheid oefenen; om, in ſtede van de gemoederen te verbitteren, de vrede onder de Christenen te bevorderen. „ Men make dan, zegt hy daerom, een begin, naer het voorſchrift van onzen Godlyken Stichter, malkanderen met liefde te verdragen, en aan de reden en het geweten de natuurlyke rechten te laten, dan zullen de verbitteringen van zelfs ophouden, de Partyen zullen haare Leerſtukken naauwkeuriger en met meer verſtand toetzen, in wederzyds vertrouwen nader by elkander komen; en dus zullen wy daar door het Deïsmus niet alleen op eenmaal zyne ſterkſte verwytinge benemen, maar al was het ook, dat de Scheuringen bleven voortduuren, zullen wy derzelver ramp-

Digitized by Google

rampzalige gevolgen, welke de waereld tot hier toe zo deerlyk verwoest hebben, ten minſte verhinderen. De Godsdienst zal niet te minder zynen zegenenden invloed over de waereld verſpreiden, en wy zullen de nadere en volkomene Vereeniging aan de Voorzienigheid, en aan een aanwasſend licht der tyden, gerust kunnen overlaten".

De orde des Heils, volgens welke God, aan byzondere Menſchen, zyne zaligmakende Genade ſchenkt, of het Verband tusſchen Genade en Plicht, in eene Verhandeling voorgeſteld, door D. KLEMAN *Leeraar der Gereformeerde Gemeente te Voorburg. In 's Gravenhage, by* J. A. Bouvink 1774. *Behalven de Voorreden* 80 *bladz. in groot octavo.*

GElyk de Eerwaerde *Kleman* ons meermaels in zyne Schriften voorkwam, als een Godgeleerde, die niet blindlings anderen volgt, maer zyn eigen oordeel in het onderzoeken van Godgeleerde Stellingen durft gebruiken; zo vertoont hy zich bovenal indiervoege in de opgemelde Verhandeling; waer in hy met ene zedige vrymoedigheid den gewoonen weg verlaet. Zyn Eerwaerde vestigt in dezen het oog op de zwarigheid, welke men vind, in 't overeenbrengen van de Leer van Gods krachtdadige Genade, met de Leere van 's Menſchen vryheid; of de oplosſing der vrage: „ Is de mensch doodlyk onmagtig om te gelooven, hoe kan dan God van hem het geloof als eenen plicht vorderen?" In 't behandelen hier van bepaelt hy zich, zonder zich op te houden, met het gevoelen van *Pelagius*, of de denkwyze van *Luther*, om te onderzoeken, hoe deze zwarigheid, overeenkomſtig met de Leerbegrippen der Gereformeerde Kerke, opgeheven kan worden.

'Er zyn, zo als hy aenvanglyk doet zien, gewigtige bedenkingen, tegen de oplosſing, die men in de Gereformeerde Kerk doorgaens van dezen knoop geeft. Te zeggen, „ God kan het met recht van den mensch vorderen, nadien zyn eerſte vader vóór den val kragten gehad heeft, om te gelooven; doch dezelve moedwillig verlooren heeft"; voldoet hem niet. En even zo min kan hy 't goedkeuren, dat men beweere; „ dat God den mensch gebied te gelooven, niet om te leeren, dat hy zulks doen kan, maar wat zyn plicht is, en hoe hy, overeenkomſtig zyne redelyke natuur, hem het geloove inwerkt". —— De Eerwaerde *Kleman* getoond hebbende, dat een waerheidzoekend gemoed in deze gebruiklyke op-

Digitized by Google

oplosſingen niet wel berusten kan; ſlaet daer op een anderen weg van ontbinding in.

Men heeft, zegt hy, ter wegneminge van alle zwarigheid hier in, te vooronderſtellen, „ dat 'er zulk eene orde des heils, en zulk een verband, door Gods hooge wysheid en goedheid, is vastgeſteld tusſchen 's menſchen vrywillige redelyke handelingen, en Gods bovennatuurlyke mededeeling des geloofs, en aller Zaligmaakende genadegaven, dat het ſchenken van de laatſten aan de zedelyke rechte beſtiering van de eerſten zoo naauw verbonden is, dat alle, die een behoorlyk gebruik maaken van hunne verbeterde natuurkrachten, door het zedelyk onderwys des Euangelies, en zich ernſtig ſtellen in den weg van plicht, zekeren ſtaat op de verkryging van zyne bovennatuurlyke genade kunnen maaken: en zy, die zich aan het verzuim deezer plichten ſchuldig ſtellen, en zich vrywillig tot ongeloof en ongehoorzaamheid bepaalen, van die genade beroofd blyven; en wegens hun vrywillig ongeloof zich aan eene zwaarder ſtraffe onderwerpen." —— Volgens deze vooronderſtelling is 'er, gelyk hy verder tracht te betoogen, gene zwarigheid, de ſchynſtrydigheid is weggenomen en de vooronderſtelling is aenneemlyk. Dan, begrypende dat dit niet genoeg is, legt hy 't 'er voorts op toe, om te bewyzen, dat deze vooronderſtelling van 't verband tusſchen Genade en Plicht ene leerſtelling van 't Euangelie is. Hier toe beroept hy zich, op ſchriftgetuigenisſen van drieërleien aert.

1. Zulken, in welken ons deze Orde des Heils beſchreven word: als Heb. XI. 6. Matth. XIII. 8. 23. Matth. XIII. 12. Luk. VII. 29, 30. Jeſ. XLV. 19. of in welken dezelven ons gebiedender wyze geleerd word: als Jeſ. LV. 6. Matth. VII. 7, 8. Openb. III. 20.

2. Zulken, waer in aen den mensch ene vrye keuze tot den dienst van God gelaten word: als Deut. XXX. 19. Joſ. XXIV. 14, 15. Hand. XIII. 46.

3. Zulken, in welken God zich over des menſchen ongeloof en onbekeerlykheid beklaegt: als Joh. V. 40. vergel. met VI. 44 en 65. en met Rom. IX. 16. Matth. XXIII. 37.

Op het aendringen van deze ſchriftgetuigenisſen, ter ſtavinge zyns gevoelens, verledigt hy zich wyders tot het beantwoorden eniger tegenbedenkingen, om dus de beletſelen ener volledige overtuiginge uit den weg te ruimen: en wel byzonder te doen zien, dat hy, ſchoon afwykende van de meer heerſchende manier van ſpreeken op dit ſtuk, echter geenzins afwyke van de bevestigde leere der Hervormde Kerke. En ten laat-

Digitized by Google

laatſte toont hy welk een invloed dit leerſtuk, of de vaſtſtelling van zulk een verband tuſſchen Genade en Plicht, heeft op de bediening des Woords en de beoefening der Godzaligheid. —— Zyn Eerwaerde heeft dit alles met zo veel beſcheidenheid voorgeſteld en aengedrongen, dat het hem redelyker wyze door niemand ten kwade geduid kunne worden; en oplettende onderzoekers van de Leer onzer Nederlandſche Kerke, wier overweeginge dit geſchrift wel waerdig is, zullen met genoegen 's Mans denkbeelden nagaen. Tot ene proeve hier van, ſlae men het oog op de verſchillende beſtiering van een verlegen Mensch, volgens de gewoone beginſelen, of op de gronden van den Eerwaerden *Kleman*; zo als hy dezelve voordraegt.

„ Hoe zult gy, zegt hy, volgens uwe beginſelen, eenen mensch beſtuuren, die u vraagt; wat hy doen moet om zalig te worden? Gy zult hem terſtond met Paulus moeten antwoorden, gelooft in den Heere Jezus Christus, en gy zult zalig worden. Hier op zal hy u vraagen, hoe koome ik aan dit geloof? Kan ik gelooven als ik wil? Gy zult hem zeggen, ô neen! Het is 'er zoo verre van daan, dat gy zoud kunnen gelooven, dat gy zelfs niets kunt doen, om het geloof te verkrygen, het zelve niet oprecht en welmeenend kunt begeeren of willen, zelfs niet recht om bidden en zoeken. Hoe koom ik dan aan het geloof, zal hy verder vraagen? God moet het u door genade geeven, zal uw antwoord zyn. Moet ik dan ſtil blyven zitten, en maar voort leeven tot dat God my 't geloof geeft, zal hy weder antwoorden? Neen, zult gy zeggen, gy moet vlytig de middelen der genade gebruiken; als het gehoor des woords, het beſtier der vroomen, en vooral het gebed: maar, ben ik zeker, dat ik dan het geloof bekomen zal, zal hy op nieuws vraagen? Volgens uwe beginſels moet gy neen zeggen; gy moet onder het naarſtig gebruik der middelen blyven wachten, of God u het geloof ſchenken wil. My ongelukkige! zal hy uitroepen, als God my dan eens het geloof niet ſchenken wil, wat zal dan al myn arbeid baaten? en nochtans zal ik verdoemd worden, als ik niet gelove. Het geloof is uw plicht, Godt gebiedt het u, en kan rechtvaerdig uw ongeloof ſtraffen, zult gy misſchien hier tegen inbrengen: maar hy zal met te grooter ernst u te gemoet voeren; hoe kan iets myn plicht zyn, waar toe ik zoo onmachtig ben om ze te doen, als een doode, en ter verkryginge van kracht, om ze eens te oefenen, al myn arbeid ydel en vergeefs, ten minſten geheel onzeker is, en welke ge-

Digitized by Google

genade God my misschien nooit zal gunnen? Zal een rechtvaerdig God my ten eeuwigen verderve doemen, over het gemis van eene deugd, die Hy my niet heeft willen schenken, en over myne zonden van ongeloof, welke ik niet heb kunnen te boven koomen, en waar toe Hy my zyne hulpe ontzegt heeft? Hy zal voortgaan, en zeggen, hoe gebied gy my de middelen der genade te gebruiken, als de verordineerde weg, in welken God aan menschen het geloof mededeelt? Maar hebt gy my niet geleert, dat ik datzelve niet doen kan, dan op eene zondige en Gode niet aangenaame wyze? Ik kan myne eigene onmacht en onwil niet gelooven, het woord niet recht hooren, niet zoeken, niet bidden, niet zuchten; met één woord ik kan niets doen? Wat zult gy hier op toch veel antwoorden, dan het geen gy reeds aangevoerd hebt, en waar tegen hy het zyne, zoo bondig, heeft ingebragt? Of, gy moest hem kunnen te vrede stellen, door hem te gemoet te voeren, gy zyt immers een redelyk schepzel, en gy zyt verplicht als zodanig het uwe te doen; blyf uw onmacht gelooven en maar aanhouden, God is een beloner der genen die hem zoeken. Ja, zal hy zeggen, ik ben een redelyk schepzel, en wil gaarne mynen plicht doen, maar ik kan niet, al myn plichtbetrachten deugt niet, is huichelachtig en zondig; wat zal het my dan baaten? En is God een beloner der genen die hem zoeken, wat kan dat my toch voordeel aanbrengen; want alleenlyk geloovige menschen kunnen God recht zoeken; of kunnen het ook anderen doen? Dan hebt gy my een verkeerd bestier gegeeven."

„ Laat uit dit spreekend voorbeeld een ieder, die de waarheid ter harte neemt, en gevoel heeft van Gods welmeenende zondaarsliefde, onpartydig oordeelen, of zulk een bestier van eenen verlegenen mensch niet vol tegenstrydigheden is, en verre afgewykt van het bestier van Jesus en zyne Apostelen." — Geheel anders is het bestier van den Eerwaerden *Kleman*, naer luid zyner voorstellinge.

„ Ik moet, zegt hy, zulk eene verlegene ziel, die vraagt, wat zy doen moet om zalig te worden, zonder omwegen antwoorden, gelooft in den Heere Jezus: vraagt zy daar op, kan ik door myne eigene krachten gelooven? Ik zal haar zo sterk als iemant overtuigen, dat het geloof in Christus een geschenk der bovennatuurlyke Goddelyke genade is: noodwendig zal zy my hier op zeggen; is het 'er zoo mede gelegen, hoe koome ik dan aan de bezitting des geloofs? Misschien wil God my het geloof niet schenken? Hier op zal ik haar vraagen, of haar

Digitized by Google

haar keuze welmeenend en oprecht is, of zy van de noodzaaklykheid en aart des geloofs behoorlyk overtuigd is? Geeft zy my daar op een voldoend antwoord, zal ik haar het noodig onderrigt geeven van de Orde des heils, volgens welke God het geloof ſchenken wil; en heeft zy dit wel begreepen, zal ik haar aanwyzen, wat weg zy hebbe in te ſlaan: Gods woord te hooren en te onderzoeken, met nadenken op haaren toeſtant, en met betrekking tot zich zelve, — zich met inſpanninge van alle krachten te ontdoen van moetwillig ongeloof en alle zondige beletzelen, welke de verkryging des geloofs, onmooglyk maaken, — vooral God met een ernſtig en aanhoudend gebed, in belydenisſe van haare zonden en onmacht, om de geheele verandering van haar hart, en de genadegaven des geloofs aan te loopen, en zulks ootmoedig van hem te verzoeken. Vraagt zy hier op, wanneer zy deezen weg met de beste meening van haar hart inſlaat, of God haar dan het geloove zeeker zal deelachtig maaken; ik zal haar zonder de minſte ſchroom hier van verzeekeren. Eischt zy hier op van my als van eenen feilbaaren mensch bewyzen uit Gods woord, om haar gerust te ſtellen in eene zaak van zoo veel gewigt, ik zal ze haar met de grootſte bereidwilligheid geeven. — Zegt zy, dat haar nog maar eene zwarigheid, doch die haar wel het meeste drukt, overblyft, of evenwel haar arbeid niet vergeefsch zal zyn, indien zy niet van eeuwigheid tot het geloof verordineerd is? Ik zal haar antwoorden, dat hoe waarachtig het is, dat niemand gelooft, dan die ten eeuwigen leven verkooren is, niet Gods eeuwige voorverordinering, maar zyn bevel het rigtſnoer van onze handelingen zyn moet; dat ook in dit geval daar uit met geenen grond eenige bedenkingen ryzen kunnen, dewyl God ons heeft gelieven te openbaaren, dat Hy in zyn eeuwigen raad heeft vastgeſteld aan elk het geloof te ſchenken, die het welmeenend zoekt, en niemand te verdoemen, dan die met eene vrye keuze ongeloovig en aan het Euangelie van Jezus ongehoorzaam is, moet dit ons niet genoeg zyn?"

„ Die nu met een onpartydig gemoed dit beſtier gadeſlaat, en het by het voorige bedaardelyk vergelykt, zal het niet zeer moeijelyk zyn te oordeelen, welke van beide het redelykſte, zekerſte, en met Gods woord meest overeenkomende is."

Deze leiding zal wel niet voldoen aen de begrippen van hun, die tot eene andere Gezintheid behooren: dan zyn Eerwaerde heeft, gelyk wy in den beginne aenduidden, deze Verhandeling niet zo zeer geſchreven, met betrekking tot dezulken, als wel tot de zodanigen, die het leerſtelſel onzer Nederland-

ſche

Digitized by Google

ſche Kerke omhelzen. En 't zy dat 's Mans denkwyze ene min of meer uitgebreide toeſtemming erlange, zyne Verhandeling zal altoos van dienst wezen, om een lydelyk Christendom tegen te gaen; en te toonen dat God in Jezus Christus, met de hoogſte liefde en ontferming, oprecht en welmend de zondaers noodigt, door de prediking van 't Euangelie.

Vervolg van Papieren betreklyk tot het voorgevallen te Schoonhoven, tuſſchen de reſpective Predikanten dier Stad.

TEr nadere ontvouwinge van 't geen te Schoonhoven voorgevallen is, dient, by de Papieren, waer van we onlangs gewag gemaekt hebben, (*) een *tweede Brief geſchreeven uit Schoonhoven aen een Heer te Utrecht*; in welken het beloop van dat verſchil verder achtervolgd word: hier by komt nog een *Extract uit de Reſolutien van de Heeren van de Vroedſchap van Schoonhoven*, van dato 24 Aug. 1774, met noodige opheldering. Wyders is ons nog, ten opzichte van 't verſchillend gevoelen zelve, ter hand gekomen, een *Brief aan de Gemeente van Schoonhoven*, ſtrekkende om de Gemeente in 't algemeen, Do. *Chevalier*, benevens de Wel Ed. Gr. Achtb. Magiſtraet en Kerkenraed, aen te moedigen, om in 't beſchermen der Waerheid voort te gaen, tegen de pooging van een valschgenaemden *Philekleſius* en *Orthodoxus*. —— Men toont in deze Papieren ten klaerſte aen, dat het gevoelen van Do. *Chevalier* in genen deele als onrechtzinnig verworpen kan worden; dat de denkbeelden, en de daer op gegronde handelwyzen van zyn Eerwaerden volkomen eenſtemmig zyn met de vastgeſtelde Formulieren, en Christlyke Synodale ordeningen. Men brengt ten duidelykſte onder 't oog, hoe 't gevoelen van party uitloopt tot uiterſten, welken daer mede niet overeengebragt kunnen worden. En men ſtelt tevens de onrechtmatigheid van 't wederſtreven der Magiſtraet, in alle derzelver beſluiten, in 't helderſte daglicht. Een ieder, die niet bedreven is in de Kerklyke Geſchiedenisſen, zou naauwlyks kunnen gelooven, dat het voorſtaen van een zogenaamd Kerklyk Recht, tegen zyne Overigheid, zo ver gedreven zou kunnen worden; en een ieder, die de haetlyke

(*) Zie boven bl. 256.

Digitized by Google

lyke gevolgen van zulk een gedrag, uit vroegere Geſchiedenisſen, heeft leeren kennen, zal 't den Brieffchryver niet kwalyk nemen, dat hy zynen Brief met het volgend Vers ten einde brengt.

Wanneer de Wachters van den Tempel,
De ſleutlen hen ter hand geſteld
Niet wel gebruiken, maar geweld
En Inquiſitie, op den drempel
De hand toereiken, en zoo voort
Den Tempel in ten Kanſel leiden;
Zich in den Raad een plaats bereiden,
Om daar te voeren 't hoogſte woord;
Als haat en nyd de vierſchaar ſpannen,
Met dweepery en onbeſcheid,
Om langgetrapte onnozelheid.
Ontzind den Tempel uit te bannen,
En onder ſchyn van voor het Recht
Der Kerk, en zuivre leer te ſtryden,
Verſchuldigde eerbied ſtelt ter zyden,
En de Overheid de Trouw ontzegt,
Dan is 't, helaas! te ver gekomen;
Dan is het tyd, ja meer dan tyd,
Dat waereldlyke magt het pleit
Beſlist, en voorts, ten nut der Vroomen,
Die opgeblaazen Tempelwachters
De ſleutelen geheel ontzet,
En wyders, volgens rede en wet,
Hen hand'len, als men met verachters
Van Overheên en Wetten doet,
Die Kerk en Stad en Land beroeren
Om nieuwigheden in te voeren,
Tot koeling van hun euvelmoed,
En ſtellen in hun plaats dan Mannen,
Die haat en nyd de Kerk uitbannen.

Digitized by Google

Redenmatig betoog, dat de Leer van de algemeene aanbieding der Zaligheid *ſtrydig zy met de aangenomene Leer der Hervormde Kerke, zo als die vastgeſteld is in 't Nationaale Synode van Dordrecht. Briefswyze voorgedragen aan P. B. door P. O. Te Utrecht by* D. Baars 1774. *In groot octavo 57 bladz.*

Brief van een Vriend aan zyn Vriend. Waar in getoond werd: dat de Leer der algemeene aanbieding van Christus, en de Zaligheid in hem, in de verkondiging van het Euangelie, *noodzakelyk vloeit, uit de grondleerſtukken van onze Gereformeerde Kerk, en wel byzonder uit het Leerſtuk der eeuwige, vrye verkiezing, van Menſchen, tot Zaligheid; zo als die in de Hervormde Kerk geleerd werd. Te Amſterdam by* Ch. v. Eſſen 1774. *In groot octavo 14 bladz.*

WAnneer men beide deze Papieren onpartydig leest, zal men, zo we vertrouwen, op nieuw bevestigd worden in 't denkbeeld, dat 'er niet weinig woordenſtryds in dit verſchil plaets heeft, gelyk we voorheen opgemerkt hebben. Deze woordenſtryd ſtand houdende, is 't niet vreemd, dat de Leer der algemene aanbieding der Zaligheid den enen voorkomt als ſtrydig met de Leer der Dordſche Vaderen, en dat een ander dezelve aenziet, als ene Leer die zelfs noodzaeklyk voortvloeit uit de grondleerſtukken der Gereformeerde Kerke; de verſchillende manier van beſchouwing maekt in dit geval natuurlyk ene ſtrydige denkwyze. Wanneer de Schryver van 't *Betoog* het gevoelen van zyn party niet te ver trok, zou hy zig wel dra kunnen verenigen met den *Briefſchryver*, en veelligt zal die Brief, zo dezelve al niet geheel overtuigend mogte zyn, ten minſte kunnen ſtrekken, om hem en zyns gelyken te doen magten, dat de voorſtanders dier Leere zo ver niet afwyken, als ſommigen zich verbeelden; en dat men derhalve geen rede heeft, om de Kerk in gevaer te achten, ter oorzake dat die Leer meerder ingang ſchynt te vinden, gelyk de Schryver van 't *Betoog* aanduidt.

De

Digitized by Google

De lydende Emmanuel door J. A. CRAMER, *eertyds Koninglyke Deenſche Hofprediker, thans ſuperintendent der Kerken van Lubek. Naar den tweeden druk, uit het Hoogduitsch vertaald door* J. H. HERING. *Derde Deel. Te Dordrecht by* A. Blusſé en Zoon 1774. *Behalven het Voorwerk* 322 *bladz. in gr. octavo.*

's HEillands laetſte onderhandeling met zyne Discipelen, aengetekend *Joan.* XIV, XV en XVI, is het onderwerp der Leerredenen van dit derde Deel. Tusſchen beiden komt, by gelegenheid der voorſtellinge van zyne bereidvaerdigheid tot het lyden, *Joan.* XIV. 30, 31, ene Redenvoering over *Jez.* LIII. 7, met betrekking tot dit onderwerp: en voorts ſluit deze verzameling met ene Predikatie, over den aenvang van 't Hoogpriesterlyk Gebed van Jezus Kristus, Joh. XVII. 1—6. —— Zyn Eerwaerde ontvouwt deze ſtoffen, even als de voorgaenden, ter ſtichtelyker opwekkinge, om 's Heillands liefde te erkennen; en zyne Toehoorders, in 't geloof verſterkt zynde, te bewegen tot een ſtandvastig voornemen, om volgens de voorſchriften van 't Euangelie te wandelen.

Tweebonderdjarige gedagtenis der verlosſinge van Middelburg, plegtig geviert den 20 *Feb.* 1774, *in ene Leerrede over Pſ. CXXVI, door* AUGUSTUS VAN DER SLOOT, *Predikant te Middelburg. Te Middelburg by* L. Moens. *Behalven het Voorwerk* 82 *bladz. in gr. octavo.*

BY de reeds uitgegevene Leerredenen, betreklyk tot Zeelands verlosſing uit de Spaenſche Dwinglandy, kan ook deze gevoeglyk geplaetst worden. De Eerwaerde *van der Sloot* geeft in dezelve, na ene algemene ontvouwing van den inhoud van den CXXVI Pſalm, een beknopt achtervolgend verhael van 't voorgevallene, zedert dat de Hervorming in Middelburg ſtand begon te grypen, tot dat de Stad, na vele onderdrukking en ene zware belegering doorgeſtaen te hebben, in 's Prinſen handen geraekte, en de Vryheid herſteld wierd. In de opgave hier van doet hy geſtadig wel opmerken, hoe groot de nood ware, en hoe moeilyk het viele de Stad te verlosſen; 't welk hy ernſtig ter betrachtinge aendringt.

Digitized by Google

Eenvoudige Bevindingen in de jaaren 1772 *en* 1773. *Opgeſteld in haare Binnekamer, door* M. B. *Te Arnhem, by* W. Troost 1774. *Behalven het Voorwerk* 306 *bladz. in octavo.*

Maria Buys komt in dit Geſchrift voor als een welmenend Mensch, die, volgens hare denkwyze, het goede in 't oog heeft, en ene yverige Voorſtandſter is van de zogenaemde bevindelyke leiding, mitsgaders de gevoelens die 'er gemeenlyk aen verknogt zyn. Menſchen van dien ſmaek zullen het met ſtichting lezen; maer 't is niet geſchikt voor de zodanigen, die ene beter beredeneerde leiding volgen. Men ziet uit dit Stukje tot welke uiterſten die denkwyze loopt; alles wordt bevinding, en de Voorzienigheid werkt ſteeds op ene bevindelyk bepalende wyze. Wanneer men, by voorbeeld, iets verzuimd of nagelaten heeft, en een ander, *naer gewoonte* handelende, ons hier omtrent te gemoete komt, dan bevind men, dat Gods Voorzienigheid in dat geval byzonder werkzaem is. Van zulk ene natuur is de volgende bevinding, die wy tot een ſtaeltje zullen voordragen.

„ In 't Middaguur t'huys zynde, zegt onze Schryfſter, deede de Heere my, in het aanbiddelyke van zyne Voorzienigheid iets ontmoeten, 't welk my zeer tot verwondering en aanbidding, tot leering en blydſchap was: Ik had iets nagelaaten uyt liefdeloosheid tegen my zelfs, (gelyk ik 't noemen moet,) en een uyt een verbeelding, dat ik iets zonde kunnen doen, 't welk nochtans myn Hemelſche Vader wist, dat ik niet konde doen. Wat gebeurt 'er? Myn Vader, *welke alle* Harten in zyne Hand heeft, en die myn zwakheid *en onvermogen* kende, die Magtige, Alweetende en Goedertierene Heere, gaf in 't Harte van een Man, die gewoon was my hulp te bewyzen, dat hy my moest een Boode ſtuuren, om my te vraagen, of hy komen zoude, om my na de Kerk te ryden. ô Wat wierd ik beſchaamt en verlegen! toen die Boode quam, over de teedere liefde van mynen Hemelſchen Vader tot my, en over zyn naukeurig en oplettend oog, dat hy op my had in liefde, in zoo zonder myn weeten voor my te zorgen; dewyl ik zag hoe myn Alweetende Vader regt maakte, dat ik krom gemaakt had; En hoe myn teederlievende Vader zyne belofte zoo aan my vervulde, in myne zwakheid te hulp te komen; Ja wat leerde myn getrouwe Vader my hier uyt, dat ik die middelen wel mogte gebruyken, welke my tot onderſteuning dienden: En wat was ik verwondert, dat deeze zonde van nalatigheid door de beſtieringe Gods, en de zorge Gods

Digitized by Google

Gods over my Elendige, my zoo moesten medewerken ten goede, en dat ik hier uyt zoo veel moeste leeren: ô! Ik wilde wel op myn Aangezigt gevallen hebben, in verwondering en aanbidding, dat de Heere zoo voor my zorgde, en het zoo ten goede voor my beſtierde, en dat myn Alweetende Vader het Harte van dien Man zoo boog ten mynen nutte: Och! Wat is God goed op my! En wat toont de Heere niet, de getrouwe te zyn over zyn nootdruftig Kind! Ja wat maakt de magtige en ontfermende Jehovah aan my zyn elendig Kind openbaar, dat hy my leyd en draagt, nu in mynen Ouderdom! En dat de Heere in den weg van zyne Voorzienigheid zoo Vaderlyk voor my zorgt! Immers daar moet die Man, zonder dat hy 't weet, Gods Raad dienen, om my na Ziel en Lichaam tot nut te weezen, op dat ik God daar voor danken en verheerlyken zoude: ô Wat is het groot! enz.

JAN HENDRIK RUMPEL, Medicinæ & Chirurgiæ Doctor. *Afſcheids-Leſſe over het Stremſel in de gedistilleerde Olien. Te Nymegen, by* Iſaak van Campen 1774. 26 *bladz. in groot octavo.*

DEeeze Affcheidslesſe van den Zeer Geleerden Heer RUMPEL gehouden, op de Keizerlyke en Koninglyke Hooge Schoole van Duysburg, over 't Stremſel in de gedistilleerde Olien, is in 't Latyn gedaan en nu in onze Moedertaal door den Auteur overgebragt, gelyk hy ons in de Voorreden mededeelt, welke getekend is *Grave* den 20 Augustus 1773; zynde den 23ſten Verjaardag van den Auteur. Men heeft lang en tot heden toe getwist, over de Natuur en oorſprong van 't Stremſel, het welk in lang geſtaan hebbende gedistilleerde Olien gevonden word: de Auteur geeft ons eerst op, de gedagten van de beroemdſte Scheikunſtenaars over dit ſtuk, en gaat dan over, om ons zyne eigene proeven, hier over genomen, mede te deelen, waar uit hy beſluit, dat 'er een zout- en zuurachtig beginzel in dat Stremſel gevonden wordt. Om deszelfs oorſprong aan te toonen, vergenoegt de Auteur zich met het volgende: „ Dat de gedistilleerde Olien uit het brandbaare, vlug zuur zout, aardagtig en waterig beginzel beſtaan, toonen voor eerst deszelfs brandbaarheid, met Vitriool-zuur vermengd zynde zwavelwording enz. Het 2de dunkt my reets genoeg beweezen: de Aarde toont zig duidelyk, na dat dezelve overgehaalt of verbrand is, enz. het wateragtige vertoont zig zonneklaar, zo de Olie, met Kryt of Kalk vereenigt

Digitized by Google

zynde, gedistilleerd word, enz. Uit deeze aangenoome beginzels volgen dan alle de Veranderingen, die wy dagelyks in de gedistilleerde Olien zien gebeuren? De eer ſneeuw witte Oranje, Nagel, Aloë, en Sasſaphras, Olie; hoe ook voor ligt en lugt bewaart, verliezen door den tyd, naar zy min of meer zyn bewaard, haar wit- en vloeibaarheid, de gras groene Alſem, Cascarill, en Genever-Olie, de Lazuur, blauwe Chamomil, Duizentblad en Galban Olie, worden bruin, dik, en ondoorſchynende. Waar van daan deszelfs min doorſchynendheid? Waar van daan deszelfs dikwording? En nederwerping van deszelfs te vooren aangetoond zoutagtig beginzel? Nergens anders van, dan dat deszelfs brandbaar-beginzel door medewerking der ingeſloten lugt, zig door het vlugſte gedeelte van het zout en brandbaar beginzel, met het wateragtig vereenigd, en tot een aldervlugſten geest overgaande, door uiterlyke warmte ruimten weet te verſchaffen; al *ſchoon* de Olien in Flesjes met glazene ſtoppen bewaart worden, en dat voornamentlyk; wanneer de Flesjes niet geheel vol Olie zyn, of door by gedaan water vol gehouden worden, dat deeze veronderſtelling waar is, leeren ons niet alleen het voorgaande; maar ook de Natuurwetten en ondervinding. Dat nu hier uit mindere te zamenhang in het te rug blyvende over is, volgt zonneklaar, het zout vindt geen ontbindvogt genoeg, de deeltjes naderen zig, door haare aantrekking meer en meer, en vormen vervolgens het geen ons doelwit was te toonen". Hier op volgt nog eene Waarneeming, over de aartige Crystalſchieting van het *Sal ſedativus Hombergii*. Met nog twee Brieven, waar van de eerſte is aan den Hooggeleerden Heer LEIDENFROST, of *wy het wezentlyk Opium bezitten of niet*. De tweede is aan den Hooggeleerden Heer M. W. SCHWENCKE, *over de Gagel en 't Smeerboomtje*: waar toe aanleiding gegeeven heeft, de Brief van den Beroemden Heer J. VAN DER HAAR, welke in de *Hedendaagſe Vaderl. Lett. Mengelw. Eerſte Deel, bl.* 333, gevonden wordt.

Beſcheide Beantwoording van den Wel Ed. Hooggel. Heere P. CAMPER, *door* den Schryver *van het Belang der Maatſchappye, in het beteugelen van den Kindermoord. Te Leeuwaarden, ter Drukkerye van* H. A. de Chalmot. *72 bladz. in groot octavo.*

DEeze beantwoording van den Wel-Eerwaarden zeer Geleerden Heer STERK, die dezelve nu met zyn eigen naam

naam ondertekend heeft, zynde de vier eerſte Brieven een nameloos Geſchrift; ſchoon de Auteur 'er van by de meesten niet onbekend was, is van minder belang voor onze Leezers; dewyl de Auteur zelfs daar in nu verklaart overtuigd te zyn, dat de Hooggeleerde Heer CAMPER met hem gelooft, dat de Kindermoord een misdaad is tegen de Maatſchappye, en dat de Hoogleeraar 't tegenovergeſtelde gevoelen, volgens onzen Auteur ſchynende te beweeren, egter niet bedoeld, maar de woorden, *zy misdoet niet aan de Maatſchappye*, in eene andere betekenisſe gebruikt had. Waar op de Wel-Eerwaarde Schryver aanmerkt. Dat de Hoogleeraar niet wél gedaan heeft met de bovengemelde woorden, *zy misdoet niet aan de Maatſchappye*, in eene ongewoone betekenisſe te gebruiken, zonder den Leezer daar van op de een of andere wyze te onderrichten; en dat hy zich overyld heeft, door den Profeſſor, *volgens zyne vermaaning*, eer hy tegen hem ſchreef niet eerst om eene nadere verklaaring van zyne woorden te verzoeken; 't welk gemakkelyk had kunnen geſchieden, wegens den kleinen afſtand van Leeuwaarden tot Franeker: dog de wyze, op welke de Heer CAMPER heeft kunnen goedvinden, zulks in zyne *Gedagten over de misdaad van Kindermoord*, voor te ſtellen, zyn zodanig dat de Schryver het met geen ſtilzwygen kan voorby gaan; maar zich genoodzaakt vindt, om, ter zyner eigene verdeediging, dezelve voor het oog van alle onzydigen bloot te leggen. Dog het lust ons niet verder in dit geſchil te treeden: wy laaten het hier by berusten; dewyl men 't over de voornaame zaak eens is: 't komt nu aan op beleedigende uitdrukkingen, die de een kan verzachten en de ander verzwaaren. 't Zal niet noodig zyn te herinneren, dat wy onlangs onze gedagten over dit verſchil hebben medegedeeld.

Natuurkundige Verhandelingen, of de Verzameling van Stukken, de Natuurkunde, Geneeskunde, Oeconomie, Natuurlyke Historie &c. betreffende. IV D. III St. Te Amſt. by A. v. d. Kroe 1774. *In groot octavo* 164 *bladzyden.*

LEezers van verſchillenden ſmaak vinden in dit Stukje weder eene verſcheidenheid van onderwerpen, die geſchikt zyn, om hunne oplettendheid eenige uuren bezig te houden. — Eene Verhandeling over de bereiding der afſcheivogten des Menschlyken Lichaams, door de opſlurping, en de nuttigheid hier van, ſtrekt ter opheldering van verſcheiden by-

zonderheden, die in de Geneeskunde te ſtade komen; voor al met opzigt tot ongevallen, die 'er uit voortſpruiten; wanneer zulks niet behoorelyk geſchiedt, of zodanige ongeſteldheden, die 'er meermaals verkeerdlyk aan toegeſchreeven zyn. Eene beſchryving van eene monſteragtige geboorte geeft op nieuw aanleiding, om het Systema van den grooten DE BUFFON over de voortteeling oplettend te beſchouwen. Een berigt van de uitwerkſelen der vaste lugt, by wyze van eene Klysteer gebruikt, in 't tegengaan van Rotkoortſen, pryst zulks aan, als een kragtig der rottinge wederſtandbiedend middel; terwyl 'er tevens aangeduid wordt, dat de Salpeteragtige lugt, als dezelfde eigenſchap hebbende, misſchien insgelyks in die omſtandigheden zeer voordeelig bevonden zou worden. Deeze Stukken, benevens een verhaal van eene zwangerheid van negen jaaren, of de zonderlinge bewaaring van eene doode vrugt, geduurende dien tyd; als mede het verſlag van eene ontlasting der Stonden, door het Oog; kunnen den beminnaaren der Praktyk gevallen.

Even zo zullen handeldryvende Leezers etlyke opmerkenswaardige aantekeningen vinden, die nog al eenige betrekking tot onzen Handel kunnen hebben, in eene opgave van Zwedens voor- en nadeelen tot de Scheepvaart. —— En de Liefhebbers van keurige verzamelingen van opgezette Dieren, gedroogde Inſecten enz. ontmoeten hier eene Verhandeling, die hunner overweeginge wel waardig is. Derzelver Schryver weet hun, 't is waar, geen algemeen onfeilbaar middel, ter ongeſchonden bewaaringe hunner verzamelinge, voor te ſchryven, maar zyne onderrigtingen kunnen hun egter veelzins van dienst zyn. Volgens zyne ondervinding, en de hier opgegeeven waarneemingen, beantwoorden de middelen, die men gewoonlyk gebruikt om alle verdervende Inſecten af te weeren, niet aan het bedoelde oogmerk; ook meent hy, op goeden grond, vast te mogen ſtellen, dat het zeer moeilyk, zo niet onmogelyk, (dat hem naast voorkomt,) zy, een in alles voldoenend middel te vinden. Ondertusſchen wil hy nogtans niet nalaaten den Liefhebberen aan de hand te geeven, welke middelen, en hoedanige werkingen hy de bekwaamſten oordeelt, om het verderf ten beste voor te komen: waar toe hy eerst de noodige kundigheden raakende die verdervende Inſecten voordraagt, en vervolgens meldt, wat men met de meeste nuttigheid kan aanwenden, om dezelven uit te rooien; mitsgaders hoe men, door oplettendheid, dit kwaad grootlyks kan voorkomen. Hy twyfelt niet, of men zal, zyn raad volgende, het nut 'er van ondervinden; alleenlyk dugt hy, dat men

Digitized by Google

zien 'er tegen op zal zien, uit vreeze dat het te veel zorg en tyd vordert. „ Maar ik kan, zegt hy, door de ondervinding verzekeren, dat deze tegenwerping, welke in den eerſten opſlag gegrond kan ſchynen, egter zodanig niet is; dat, met een weinig hebbelykheid en kennis van de voorwerpen, vyf of zes dagen, op verſchillende tyden verdeeld, geduurende een geheel jaar, genoegzaam zyn, voor de zorg en tyd, welken eene zeer talryke verzameling vereischt".

Buiten deeze dus ver gemelde Stukken, vindt men hier nog verſcheiden Verhandelingen, die tot de Natuurkunde, en deeze of geene byzondere takken van dezelven behooren. — Eenige Natuur- en Weerkundige waarneemingen leggen een grondſlag ter verklaaringe van etlyke verſchynſelen, die uit de verſchillende trappen van hette of koude der lugt, en derzelver onderſcheiden vereeniging met ſommige vloeiſtoffen ontſtaan. — Wy worden hier onderrigt, dat de gunſtige beſchryving, die veelen van de Napelſche Lugtsgeſteldheid gegeeven hebben, in alle deelen niet gegrond is; en dat onze Landsgenooten, die over onzen Dampkring klaagen, geen reden hebben, om Italie van dien kant te benyden. Men is 'er inzonderheid zeer geplaagd met den *Sirocco* of Zuidoostenwind, die zulken nadeeligen invloed op het Lichaam heeft, dat 'er de Geest grootlyks door lyde. Uit dien hoofde leggen de vernuftige Schryvers aldaar hun Werk ter zyde, zo lang die wind waait; en op het leezen van een zot of laf geſchrift, is men in Italie gewoon te zeggen; *Era ſcritto in tempo del Sirocco*; „ het is in den tyd van den Siroc geſchreeven". Veelligt zou eene ſoortgelyke waarneeming ook hier te Lande niet ondienſtig zyn; daar veelen in dampig weer met een benevelden geest ſchynen te ſchryven; en niet kunnen beſluiten hun Werk, al kan het onverhinderd uitſtel lyden, te ſtaaken, in 't aankomen en afvallen der bladen. Dan dit in 't voorbygaan. — Eene volgende Verhandeling levert ons eene opheldering wegens de regelmaatige Winden, als veroorzaakt door den invloed der Zonne, naar derzelver verſchillenden ſtand; dat wel voornaamlyk plaats heeft in en omtrent de zogenoemde verzengde Lugtſtreek; doch ook in Noordlyker Landen beſpeurd wordt, gelyk de Schryver deezer Verhandelinge opmerkt.

Men heeft naamlyk in dat heetere gewest van onzen Aard- en Waterbol beſtendige Land- en Zeewinden, die elkander, met het op- en ondergaan der Zonne, beurtlings opvolgen, trapswyze toe- en afneemen. De oorzaak hier van is de invloed der Zonne, of het gemis van denzelven. De hette van

Digitized by Google

den dag maakt de lugt boven het Land yler dan boven de Zee, en met den invallenden nagt herneemt zy haaren natuurlyken trap van koude, waar door zy weder digter wordt. Dit maakt dat de Lugt by dag Landwaards moet vloeien, des 'er een Zeewind ontſtaat; waar tegen de Lugt des nagts Zeewaards trekt, en 'er dus een Landwind waait. Deeze verſcheidenheid is zekerlyk het eenpaarigſte in de verzengde Lugtſtreek; doch ze wordt ook in Noordlyker landen beſpeurd, zelfs in onze eigen kouder Klimaaten, in het Zomerſaiſoen; ſchoon het verſchil tusſchen de hette, door de langte van den dag, en de kortheid van den nagt, veel minder zy, dan in warmer Klimaaten, of Landen, die nader aan de Linie liggen.

„ Maar ſchoon de kortheid onzer nagten ons belet Nagtwinden te voelen, even ſterk en geregeld als de Landwinden, welken men in de verzengde Lugtſtreek ondervind, zo hebben wy egter, in yderen ſchoonen avond, gelegenheid, om een verſchynzel waar te neemen, uit eene gelyke oorzaak voortkomende, met die, waar door de gemelde Landwinden in warmer Klimaaten worden voortgebragt. Gelyk namentlyk het water zyne warmte langer behoudt dan de Aarde of het Land, na dat de Zon opgehouden heeft, het een en het ander te beſchynen, zo wordt de vogtigheid, of waaſem, welke, terwyl de hitte van den dag nog werkte, en, tot een kleinen afſtand boven de Aarde was opgereezen, ſchielyk verdikt door de koelte van den avond, en valt in ſterken dauw neder: terwyl die, welke boven de oppervlakte van het water hangt, langzamer verdikt wordt, (om dat dit Element zyne warmte langer behoudt,) en op een kleiner afſtand, boven het zelve, in de gedaante van waaſem zweeft, dewelke langzaam zakt, naarmaate zy haare warmte verliest. Dit is de oorzaak van die laage Misten, welke men, tegen het einde van den Zomer, zo dikwils boven de oppervlakte van Rivieren en andere Wateren ziet zweeven."

Door deeze zelfde oorzaak verklaart onze Autheur de *Moursons* of beurthoudende Paſſaatwinden, in den Indiſchen Oceaan; met eene nevensgaande aanmerking over 't geen daar omtrent plaats heeft in Landen, die verder van de Linie gelegen zyn.

„ Onder den Æquator, zegt hy, zyn de dagen en nagten, het geheele jaar door, even lang, zo dat de hitte, dus gelykelyk verdeeld of afgebrooken, nooit zo hoog ſtygt, dat zy onverdraagelyk wordt voor de bewooners dezer Landen. En gelyk 'er onder de Linie geen opvolging van Jaargetyden is, zo ondervinden de Poollanden, even weinig, de nog ver-

maa-

Digitized by Google

maakelyker beurtwisſelingen van nagt en dag, dewyl de Zon daar, des Zomers, nooit ondergaat, en des Winters nooit boven den Gezigteinder ryst. En ſchoon de dag, naar mate wy van de Poolen aftrekken, in lengte afneemt, van zes maanden tot vier en twintig uuren, zoo daalt egter, in alle hooge breedtes, de Zon voor zulk een korten tyd, en in zulk eene ſchuinſche richting, beneden den Gezigteinder, dat het verſchil, tuſſchen de hitte van den dag en den nagt, niet zeer aanmerkelyk is. Hier uit volgt, dat, geduurende dit Jaargetyde, terwyl de Zon voortgaat, met zulk een onafgebrooken invloed, op de oppervlakte der Aarde te werken, de Lugt, boven het drooge Land, meer verdund moet worden, dan boven de oppervlakte des Waters; zo dat 'er in dezen tyd, natuurlyker wyze, een Wind uit Zee naar het Land moet waaijen, gelyk aan de dagelykſche Zeekoeltes in de warmer Klimaaten. En gelyk, in tegendeel, de Lugt in deze Noordelyke ſtreeken, geduurende den Wintertyd, boven het Land kouder is, dan boven het Water, zo zullen de Winden, natuurlyke wyze, van Land naar Zee waaijen, en zy zullen van denzelfden aart zyn, als de Landwinden in de verzengde Lugtſtreek. Maar, gelyk de invloed van de Zon, ſchoon langer aanhoudende, doorgaands flaauwer is, in Klimaaten die verre van de Linie af, dan die daar digt by of onder liggen: zo kan men niet verwagten, dat de gemelde uitwerkzels, by de Poolen, met dezelve regelmaatigheid, als in de verzengde Lugtſtreek, plaats zullen hebben; wordende door kleinere oorzaaken, die den Dampkring aandoen, en in ſtrydige rigtingen beweegen, ligter afgebrooken. Ondertuſſchen worden die uitwerkſelen niet zo volkomen geſtuit, of wy kunnen dezelven, in onze koude Klimaaten, zeer onderſcheidelyk nagaan: want geduurende het Zomerſaiſoen werkt het groote vaste Land ten Oosten van ons, het welk meer verhit wordt dan de Atlantiſche Oceaan ten Westen, eene algemeene geſchiktheid, voor den ſtroom der lugt naar 't Oosten, zo dat men dan, meer Westelyke winden heeft, dan andere; en dit heeft plaats in alle de ſtreeken, die aan de Westzyde van het gemelde vaste Land liggen; en de Oostelyke winden waaijen daar meer in den Natyd, in den Winter, en in het Voorjaar. In tegendeel berigten ons de Engelſchen, wegens Noord-Amerika, dat de Oostelyke winden des Zomers meer waaijen dan op eenigen anderen tyd, en dat de Westelyke winden, geduurende de koude Wintermaanden, de overhand hebben. Dezelve uitwerkzels hebben met meer ſtandvastigheid plaats, in andere deelen van Europa, byzonderlyk in Grie-

Digitized by Google

Griekenland, en in de Landſchappen daaromſtreeks: gelyk de oude Grieken al hebben waargenomen, dat de Winden, geduurende de hitte van den Zomer, en byzonderlyk in de hondsdagen, van het Zuiden waaijen; en, geduurende de koude van den Winter, uit het Noorden."

Wyders ontmoet men in dit Stukje eenige opmerkzaame waarneemingen, over de dubbele Refractie van 't Rotskrystal, welken dienen ter verklaaringe van dit verſchynſel; en toonen hoe deeze Refractie overeenkomt met het inwendige maakſel van 't Rotskrystal. Daar benevens komen 'er nog in 't voor, aenmerkingen over de Electriciteit en derzelver zonderlinge uitwerkſelen; waar omtrent ons wel byzonder medegedeeld wordt, een berigt van de gedaante der Donderſtaaven of Bliksemgeleiders, ter beveiliginge van de Gebouwen, tegen het Onweer; met eene nevensgaande beſchryving van een Donderhuisje ter proefneeminge; tot een bewys, dat de metaalen geleiders al het hemelſche vuur op zig zelven aantrekken, en 't zonder eenig gevaar in den grond afleiden. Dit berigt en deeze beſchryving wordt door een Plaatje opgehelderd. Ten laatſte vindt men, naar gewoonte, aan 't einde, de Meteorologiſche waarneemingen van den Heer R. HOLL, Cad. Bomb. te Zutphen, voor de maanden Jan. Feb. en Maart 1774.

Beſchryving van Arabie, uit eigene waarnemingen en in 't land zelf verzamelde narigten opgeſteld door CARSTEN NIEBUHR. *Uit het Hoogduitsch vertaald, en vermeerderd met een Register van 't geheele Werk.* Benevens *Vraagen aan het Deenſche Reisgezelſchap naar Arabie, voorgeſteld door den Hoogleeraar* J. D. MICHAELIS. *In 't Nederduitsch vertaald, door* JACOB VAN EKERS, *Bedienaar des Godlyken Woords te Medenblik. Te Amſterdam by* S. J. Baalde, *en te Utrecht by* J. v. Schoonhoven en Comp. 1774. *In groot quarto.*

SChoon de overbekende Reistogt van eenige geleerde Mannen naar Arabie, op bevel zyner Deenſche Majeſteit, niet in alle deelen naar wensch geſlaagd zy, is dezelve egter niet gansch vrugtloos geweest. Dit getuigt deeze *Beſchryving van Arabie*, door een der Reisgenooten, den Heer *Niebuhr*, in 't licht gegeeven, welke men thans ook in 't Nederduitsch te voorſchyn gebragt ziet. Hem was de taak der Aardryksbeſchry-

ſchryvinge opgeleid, en het Geſchrift toont dat hy, daar toe zeer wel geſchikt zynde, 'er loflyk aan beantwoord heeft; ja dat hy, na 't overlyden der andere Heeren, met alle naauwkeurigheid opmerkzaam geweest is, om ook andere byzonderheden gade te ſlaan, en, naar zyn vermogen, den gebreklyken uitſlag te gemoet te komen. In 't doorbladeren deezer Beſchryvinge ontdekt men alomme een Man, die zig van zyne kundigheden zeer wel weet te bedienen, tot verdere navorſchingen; en die met oordeel gebruik weet te maaken van alles wat ſtrekken kan ter opheldering van weetenswaardige zaaken die hem voorkomen. Men ziet in alle de deelen deezer Beſchryvinge, dat hy alle moeite aangewend heeft, om het geen onderzoek verdiende na te vorſchen; het zy door zelf, daar 't mogelyk was, de zaak te onderzoeken, het zy door onderrigtingen van anderen desaangaande te ontvangen. En 't geen dit zyn ſchryven te meerder geloofwaardigheid byvet, is dat hy beſtendig onderſcheid maakt, tusſchen het geen hy als ooggetuigen beſchryft, en 't geen hy op de berigten van anderen aantekent. —— Op zodanig eene wyze te werk gaande, deelt hy ons hier mede een oordeelkundig verſlag van dat Gewest en deszelfs voornaamſte merkwaardigheden. Hy verleent ons eene naauwkeurige beſchryving, zo van Arabie in 't algemeen, als van deszelfs byzondere Landſchappen; met meldinge van verſcheiden Aardrykskundige waarneemingen, die ons een geregelder denkbeeld van dat Gewest, in deszelfs ligging, bewooning enz. geeven, dan 'er tot nog voorgedraagen was. Dit gaat vergezeld van eene ontvouwing der voornaamſte Zeden en Gewoonten, mitsgaders van het aanmerkelykſte dat verder tot de Godsdienſtige en Burgerlyke en Natuurlyke Historie der Arabieren behoort.

In 't opſtellen van deeze zyne Berigten heeft hy, by alle voorkomende gelegenheden, zyn ſchryven betrekkelyk gemaakt tot de Vraagen, welken de Hoogleeraar *Michaëlis* aan dat Reisgezelſchap ter onderzoekinge voorgeſteld had. En men heeft ook daarom deeze Vraagen, niet ten onpaſſe, te gelyk met deeze Beſchryving, in 't Nederduitsch afgegeeven; waar door de Leezer te beter in ſtaat geſteld wordt, om het hoofdbedoelde van verſcheiden byzondere berigten na te gaan. Dit Stuk van den Hoogleeraar *Michaëlis* verdient te meer de oplettenheid der Leezers, daar 't niet alleen de Vraagen, welken op zig zelven haare nuttigheid hebben, behelst; maar tevens ons leert, op hoedanig eene wyze dit Project, om eenige Geleerde Mannen naar Arabie te zenden, tot ſtand ge-

Digitized by Google

gekomen, en ingerigt geworden zy. Daar benevens vervat dit Geſchrift ook nog des Hoogleeraars beoordeeling van des Reizigers Beſchryving, die den Heere *Niebuhr* tot lof verſterkt, en nog al eenige nevensgaande aanmerkingen voordraagt. —— Beide deeze Stukken zyn des den Liefhebberen der Oosterſche Weetenſchappen nuttig; en deelen ons etlyke aanmerkingen mede, die ſtrekken kunnen ten beteren verſtande van verſcheiden dingen, welken de Oosterſche Volkeren aangaan; en dus ook van deeze en geene plaatſen der Heilige Schriften, die daar toe betrekkelyk zyn. —— Om uit de menigte van voorbeelden eene byzonderheid te kiezen, zullen wy ons, (dat ons met het openſlaan van het Boek onder 't oog komt,) bepalen tot het gebruiken van Springhaanen tot voedzel.

De Hoogleeraar *Michaëlis* betuigde, dat hy zich van de *Akrides* Matth. III. 4. en den *Arbe* Lev. XI. 22. *nog geen* ander denkbeeld kon maaken, dan dat van Springhaanen. Maar hy verzogt een ander onderzoek, omtrent het al of niet gebruiken der Springhaanen ter ſpyze in 't Oosten; dewyl de Inſectenkundige *Rösel*, in zyn Voorberigt voor de Springhaanen en Krekels, eenige aanmerkelyke tegenwerpingen, tegen het eeten van Springhaanen, als eene gewoone ſpyze aangevoerd, en zulks als zeer ſchadelyk beſchreeven heeft. —— Hier op nu dient in deezen het volgende tot onderrigtinge.

„ De Trekſpringhaanen, (welken de Heer *Niebuhr* ſlegts in kleinen getale gezien had,) zyn even dezelfden; welken de Arabiers eeten, en, gelyk ik my herinnere van den Heere *Forskäl* (*) gehoord te hebben, ook dezelfden, *welken men* in Duitschland gezien heeft. Een Arabier uit Lachſa, met den welken ik in Perſie reisde, noemde my de volgende onder de Springhaanen, welken zyn Vaderland bezoeken. *Dsjerâd âchmar*, of de roode Springhaan. Deze is by zyne aankomst zeer mager. Na dat hy zig nu tot groote ſchade der inwooneren wel gevoed en gemest heeft, word hy *Dsjerâd Mükken* genaamd, en dan is hy voor de Arabiers een lekker beetje. Op dezen volgt *Dsjerâd cheifân*, dat is de ligte Springhaan. Deeze komt ook mager naar *Lachſa*, en word, na eenen tyd lang goed voedzel gehad te hebben, *Dsjerâd Semân* of de vette Springhaan genaamd, en dient den Arabieren ook tot ſpy-

(*) De Heer *Forskäl* was mede een van het Reisgezelſchap, dien het doen van natuurkundige waarnemingen aanbevolen was.

Digitized by Google

ſpyze. Te Básra noemt men den Springhaan, welken de Arabieren het liefst eeten, *Mukn*. Men zeide verder, dat deze het wyfje, en zeer vet, of vol eijeren, en voor de mannen eene verſterkende ſpyze zy. *Dsjerâd asſûr* is het mannetje van de *Mukn*, doch mager, en word daarom te Básra niet veel om te eeten gezogt."

„ Het is voor de Europeërs al zo onbegryplyk, dat de Arabiers ſpringhaanen met ſmaak eeten, als het den Arabieren, die nooit omgang met Christenen gehad hebben, ongelooflyk voorkomt, wanneer men hun vertelt, dat de Christenen oesters, krabben, kreeften en dergelyken voor eene aangenaame ſpys houden. Evenwel is het eene zo vast en zeker als het andere. De ſpringhaanen worden in alle de Arabiſche ſteden, van Bûb el mandeh af tot Básra toe, aan touwtjes geregen ter markte gebragt. Op den berg Sumâra zag ik eenen Arabier, die 'er zig eenen geheelen zak vol van gezameld had. Men heeft verſcheidene wyzen van ze toe te bereiden. Een Arabier in Egypte, van wien wy begeerden, dat hy in onze tegenwoordigheid ſpringhaanen ate, wierp ze op eene gloeijende koole, en na dat hy ze lang genoeg oordeelde gebraden te hebben, nam hy ze een voor een by de ſpringvoeten en den kop, en nam de rest in eenen hap. Als de Arabiers eene groote menigte ſpringhaanen hebben, braden, of drogen zy ze in den oven, of koken en eeten ze met zout. Ik zelve heb nooit ondernomen ſpringhaanen te eeten. Maar de conſul LUCAS, welke zig eenige jaaren te Salé opgehouden, en aldaar de proef 'er van genomen had, heeft den Heere conferentieraad WASCHERSLEBE verzekerd, dat zy omtrent denzelfden ſmaak hebben, als de gedroogde platvischjes, welken van Eckernforde uit het Holſteinſche komen, en aldaar *bretlinger* genaamd worden. De Arabiers in 't koningryk Marocco koken de ſpringhaanen, en drogen ze op de daken der huizen. Men brengt ze daar met korven vol op de markt. De Heer LUCAS heeft noch in Salé noch in Egypte of Arabie gehoord, dat het eeten der ſpringhaanen ongezond zy, en hondsmuggen, of gevleugelde hondsluizen, zou veroorzaaken. De Jooden in Yemen eeten de ſpringhaanen al zo gaern als de Mohámmedaanſche Arabiers, en willen daarom verzekeren, dat de vogels, welken GOD den kinderen Israëls in de woestyne gaf, niets anders dan ſpringhaanen geweest zyn. De Italiaanſche Jooden te Háleb egter meenden, dat GOD hunne voorvaders in de woestyne met patryzen geſpysd hebbe. Doch is de mening der Arabiſche Jooden hier in wel de waarſchynlykſte.

Digitized by Google

ſte (*). — Onze Reiziger geeft verder nog een nader verſlag, van verſcheiden byzonderheden, raakende de Springhaanen, dat ter beantwoordinge van andere vraagen dient; doch het gemelde is ons genoeg met betrekking tot het gedaane voorſtel; liever zullen wy hier nog byvoegen een merkwaardig berigt van den Heer *Niebuhr*, betreffende eenige Jooden in Arabie, 't welk wy ons herinneren, by gelegenheid, dat hy hier gewag maakt van Arabiſche Jooden.

„ Men vind, volgens zyn verhaal, niet alleen, in de meeſte provintien van Arabie, eenige Jooden, die verſtrooid onder de heerſchappy der Mohammedaanen leeven, maar ook in de bergagtige ſtreek van Hedsjâs, in den omtrek van Cheibar, zo als men hem gemeld heeft, geheele ſtammen, welken onder hunne onafhanglyke Schechs ſtaan. Een ſtam dezer Arabiſche Jooden zou *Beni Miſſead*, eene andere *Beni Schabán* en een derde *Beni Anäſſe* genoemd worden. De naam van *Beni Cheibar* is by de noordlyke Mohámmedaanen *nog ſteeds* zo gehaat, dat men iemand haast niet meerder honen kan, dan wanneer men hem een afkomeling van Beni Cheibar noemt. Zy zeggen daarom ook dat hunne karavanen in Hedsjâs door Beni Cheibar geplunderd worden. Doch zy doen dezen Jooden daar door te veel eer; want by de laatſte plundering waren de Schechs van den ſtamme Herb in Hedsjâs, en Anäſſe uit Nedsjed, de voornaamſte aanvoerers, en de Jooden van Cheibar hadden, volgens berigten van geloofwaardige Mohammedaanen, maar weinig hulptroepen by dit Arabisch leger. Het ſchynt dat de Jooden van Cheibar in 't geheel geen gemeenſchap hebben met de Jooden, die in de ſteden, op de grenzen van Arabie leggende, wonen. Ten minſten wilden die te Haleb en Damask niets van hunne broeders Beni Cheibar gehoord hebben. Daar ik my op het getuigenis van zo veele Mohammedaanen beriep, antwoordden zy, dat dezelven zig by hen in 't geheel niet durfden melden; dewyl zy de wet niet naar hunne wyze waarnamen: ze zyn dus veelligt Karaiten (†). — De

(*) De Heer Juſtitieraad TEMLER toonde den Heer *Forſkål* den brief van CLENARDI, alwaar deze reiziger in 't I B. bl. 73, ook zegt, dat de Arabiers te Fez Springhaanen eeten. Men zie voorts J. LUDOLPHUS *in Hist. Æthiop.* OLAUS BORNEMAN *in Diſſ. de victu* JOH. BAPT.

(†) De Heer *Neibuhr* ſtaaft deeze gisſing door eene plaats uit de *Geographia Nubienſis*, da[illegible]ezegd wordt, dat 'er in den beginne

Digitized by Google

De naam van den ſtam Anaſſe heeft veel overeenkomst met den naam *Hanaſſi*, welken Benjamin van Tudela byna voor 600 jaaren vermeld heeft (*). Insgelyks met *Banu Anzab*, welke ſtam reeds Mohammed en den eerſten Chalifen veel verdriet aangedaan heeft. Dus heeft deze familie van Jooden waarſchynlyk reeds over de 1100 jaaren geregeerd.

van den Mohammedaanſchen Godsdienst te Cheibar *Coraiten* woonden. Dan de Hoogleeraar *Michaëlis* tekent in zyne *Beoordeeling* aan, dat men daar ter plaatſe niet heeft te denken om den naam eener Secte, maar dien eener familie; de *Coraits*, welken tot een ſtam van dien naam behoorden. Voorts wil hy niet tegenſpreeken dat deeze Jooden Karaïten zyn; maar 't komt hem voor, dat men zulks niet kan afleiden uit de onkunde van de andere Jooden aangaande dezelven; de woestynen, zegt hy, die 'er tuſſchen liggen kunnen 'er de oorzaak van zyn. — En dit wordt te aanneemelyker, daar de Heer *Niebuhr* zelf de volgende aantekening heeft. — „ De woning dezer Joden, tot dewelken men, vooral van 't oosten en 't noorden, niet anders dan door groote woestynen komen kan, heeft veelligt gelegenheid tot de fabel van den ſabbathvloed gegeven, want de Jooden, gelyk bekend is, reizen niet op den ſabbath. De karavanen egter met dewelken zy in het oosten genoodzaakt zyn te reizen, zullen zig hunnent wegen niet ophouden. En wyl zy alleen niet met zekerheid reizen kunnen door deze groote woestyn, zo kunnen zy ook wegens hunnen ſabbath geen reis naar Cheibar ondernemen. Barthema maakt insgelyks van de onafhanglyke Jooden in de ſtreek van Medina gewag".

(*) „ *Itinerarium Benjamini Tudelenſis ex verſ. B. A. Montani* p. 75, 76, 77".

Reisboek door Italien. Uit de nieuwſte Reisbeſchryvingen en eigen aanmerkingen t'zamengeſteld, door D. J. VOLKMAN. *Nu ten dienſte der Hollanderen uit het Hoogduitsch vertaald. Derde Deel. Te Utrecht, by* J. v. Schoonhoven en Comp. 1774. *In groot octavo.* 386 *bladz.*

OP het geleide van den Heer *Volkman* in Rome gekomen zynde, verſtrekt hy ons tot een *Cicerone*, om ons het merkwaardigſte dier beroemde Stad aan te wyzen; waar mede hy in dit derde Deel een aanvang maakt. Men ontdekt wel dra uit zyne onderrigtingen, dat hy den Reiziger of Leezer van meer dienst kan zyn, dan de gewoone *Cicerones* of *Antiquarios* te Rome, dien 't veelal aan

kennis of ſmaak ontbreekt, en dikwyls den rechten Liefhebberen meer hinderlyk dan dienſtig zyn. De voorige Stukken hebben ons reeds bewyzen verleend van de bekwaamheid van deezen onzen Leidsman, en dit gedeelte bevestigt het gunſtige gevoelen voor hem; daar hy ons op eene geregelde wyze door Rome leidt, als een kundig Man het merkwaardigſte ontvouwt, en tevens ons oordeel ſcherpt, om het weezenlyk fraaie behoorelyk gade te ſlaan. De nieuwsgierigheid vindt hier niet alleen voldoening, maar de Oudheidkundige leert door dit onderwys; en de Liefhebbers van Bouw- Beeld- en Schilderkunde ontvangen hier Leſſen, waar van ze zig met voordeel konnen bedienen; des dit Werk niet alleen den reizenden, of den Leezer in 't algemeen, maar ook wel inzonderheid den Kunſtoefenaar, nuttig zy.

Onze Autheur maakt een aanvang met de loſuitingen, waar mede men Rome al van oudsher verheven heeft, en toont dat men, zonder Romes waaren roem te benadeelen, wel zeggen *mag*, *dat zy* hier in buitenſpoorig te werk gegaan zyn; zo ten *aanzien van* de grootte, als van de volkrykheid der Stad. Dit breeder toonende bericht hy ons, dat de tegenwoordige omtrek, na genoeg dezelfde als die van 't oude Rome, op omtrent dertien Italiaanſche mylen begroot wordt, en dat men de Stad in drie of vier uuren rond gaat. Voorts erkent hy, dat het oudtyds ſterker bevolkt was dan tegenwoordig; bevattende, volgens *Florus*, vóór de burgerlyke oorlogen, 450,000 burgers, daar 'er, volgens de nieuwſte telling, nu tuſſchen de 160,000 en 170,000 menſchen woonen. Na eenige verdere voorafgaande algemeene aanmerkingen, bepaalt de Heer *Volkman* zig tot de beſchryving der Stad, zo als dezelve in 14 *Rioni* of wyken verdeeld is; naar welke verdeeling hy zyne beſchryving inrigt. —— Dan dewyl de Pieterskerk en het daar bygelegen Vatikaanſche Paleis gemeenlyk de eerſte ſtukken zyn, die men beſchouwt, vindt hy 't geraaden, daar van ook eerst gewag te maaken. Hier aan *hegt hy een berigt* betreffende de Poorten en Bruggen der Stad, den Tiber en de Waterleidingen; waar op hy vervolgens de beſchryving der Stad, naar de bovengemelde verdeeling, begint; wordende de acht eerſte Wyken in dit Stuk beſchreeven.

De Heer *Volkman* bevlytigt zig om een leerzaam berigt van alles te verleenen; en ieder ſtuk, dat hy voordraagt, toont een Schryver, die 't 'er op toelegt, om den Leezer niet op te houden met verdrietige beſchryvingen, maar hem zodanig een verſlag te geeven, dat hy het merkwaardigſte, en wel byzonder het fraaie in het zelve, kunne opmerken. In dien ſmaak beſchryft hy ons de Pieterskerk en 't Vaticaanſche Paleis; en zo gaat hy voorts van Wyk tot Wyk, om ons telkens onder 't oog te brengen, niet alles wat de nieuwsgierigheid tot zig trekt, (dit was onmogelyk;) maar 't geen bovenal opmerking verdient; en in deeze ketize gaat hy oordeelkundig te werk; vleggende ſteeds in zyne beſchryving zodanige waarneemingen, die ter be-

Digitized by Google

beſchaavinge van Kunſten en Weetenſchappen dienen. Tot eene proeve daar van in 't Bouwkundige ſtrekke het voornaamſte zyner beſchryvinge van de Kerk *S. Maria ad Martyres*, anders *La Rotonda* genaamd, zynde het oude *Pantheon*, het ſchoonſte overblyffel van de oude Roomſche heerlykheid, en de eenige tempel, die geheel overgebleeven is.

„ Het portaal, zegt hy, is pragtig en grootsch. De gevel rust op agt korinthiſche zuilen. De ingang beantwoordt aan 't gebouw, en heeft veelen nieuwen architekten tot een model gediend. De koepel doet eene ſchoone werking; dog de torens, die Bernini 'er aan gelapt heeft, doen nadeel aan 't geheel. Veel architekten hebben 'er zig toe haaren brengen, om twee gevels boven elkander te plaatſen, om dat 'er aan de Rotonda twee zyn. Dog dit komt daar van daan, dat men 't portaal 'er vermoedelyk naderhand aangebouwd, en, om niet al te hooge zuilen noodig te hebben, het laager gemaakt heeft. Hier doet dit geen nadeel; dewyl de bovenſte gevel agterwaards ligt, en van beneden niet kan gezien worden. De tusſchenruimtens der zuilen in 't portaal vertoonen zig daar door te ſchoonder, dat de zuilen digt by malkander ſtaan. De zuilen zelven zyn byna tien modellen te hoog; de gevel ſchynt wat te zwaar voor dezelven. De voet is niet zo ſchoon als 't kapiteel en de kornis, welke wel geëvenredigde uitſtekken heeft. Het portaal heeft eene ſchoone evenredigheid; alleenlyk ſchynt het wat laag, om dat de treeden, die men voorheen moest opgaan, nog onder 't puin begraaven liggen. Het beſtaat uit zestien treflyke zuilen van Oostersch graniet, die 15 voet in de rondte hebben. De groote deur om in de kerk te komen is, naar evenredigheid van de afſtanden der zuilen, niet te groot.

„ De Rotonda is van binnen 72 ſchreeden of 337 Paryſche voeten breed, en even zo hoog. Wyl de tempel aan alle de Godan gewyd was, bootſte men de gedaante des hemels na, en gaf het gewelf die van een halven kogel, die van boven een opening van 27 voet in de middellyn heeft. Door deeze opening alleen krygt de kerk een zeer voordeelig ligt (*). De vloer is ten deele met porfier belegd, en naar het midden toe een weinig ſchuinsch afloopend, hebbende daar een opening, waar door het van boven in vallend regenwater weg loopt. De tempel heeft korinthiſche zuilen, die wel geëvenredigd, dog een weinig laag zyn. Maar de bovenſte pilasters hebben 'er geen verbindtenis mede. De agt altaaren, die in den binnenſten omtrek zyn, pronken ieder met twee kostbaare zuilen; vier zyn van porfier, vier van giallo antico, en agt van graniet. Haar evenredigheden verdienen geen berisping; alleen ſpringt de kornis der groote korinthiſche

(*) „ Men zegt daarom, dat de Roomſche meisjes, die verloofd zyn, zig, om dat het ligt hier zo zuiver is, in deeze kerk het eerst aan haar vryers gaan vertoonen. Zie *Winkelman*, Aanm. over de Bouwkonst bl. 41 ".

Digitized by Google

ſche order te ver vooruit. De agt groote nisſen, die in de oude tyden het eenige ſieraad uitmaakten, gaven den tempel een veel groosſcher aanzien, voor dat nog de van Keizer Hadriaan in elke nis aangebragte, ſchoon in haar zelven kostbaare zuilen van giallo antico, 'er bykwamen. De vakken aan 't gewelf waren voormaals met verguld brons overtrokken; doch Benedictus de XIV deed het gewelf witten, waar door het gebouw veel van zyn oud eerwaardig aanzien verloor". — Op eene diergelyke wyze geeft de Autheur een oordeelkundig berigt van de kunstſtukken die hy beſchryft. Zie hier, by voorbeeld, 't geen hy meldt van eenige ſtukken in 't Paleis *Borgheſe*; waar van hy onder anderen de volgenden opgeeft.

„ Diana met haar nymfen op de jagt, van *Domenichino*, een der ſchoonſte ſtukken van Rome. Zy ſchieten met pylen naar vogels in de vlugt, en Diana geeft eener nymfe, die een vogel neergeſchoten heeft, den prys over. De beelden van eene nymf, welke geſchoten heeft, en van de eene die ziet of zy wel gemikt heeft, zyn treflyk. Eene andere, die zig gereed maakt om te gaan baden *is* zeer bekoorlyk, en nog eene andere, die uit het water komt, heeft een ſchoon hoofd. Het ſtuk heeft veele byzondere ſchoonheden en een goed koloriet; egter doet het in 't algemeen geen groote uitwerking; 't welk ten deele daar van daan komt, dat de beelden niet regt in groepen en t'zamen verbonden zyn. De hoofden der nymfen zyn wat eenvormig. Diana, als het hoofdbeeld, verheft zig niet genoeg, en is het minst ſchoon.

„ De aanbidding der herders van Jacob Baſano. De kleuren zyn ongemeen ſterk opgedragen, en de houding van Maria is niet edel. Een H. Cecilia in Raphaëls eerſte manier. De Kardinaal Borgia en Machiavel, op een ſtuk van denzelven meester. De christelyke liefde, een bekoorlyk beeld van Guercino. De vier elementen van Albani in een drooge manier, waarom veelen ze voor origineel houden. De zogenoemde Schoolmeester, of een oud man, met een boek in een armſtoel zittende, een vermaard ſtuk van Titiaan, waar aan men de uitdrukking en het koloriet bewonderen moet". Op zulk eene manier beſchryft de Heer *Volkman* deeze en andere ſtukken, om niet ſlegts eene lyst te geeven, maar te gelyk aan te duiden, wat 'er een Liefhebber byzonder in op te merken ſtaat; dat hem ook meermaals gelegenheid geeft, om de zonderlinge invallen eeniger Schilders op te tekenen. Genoeg is 't hier omtrent gewag te maaken, van eene ſchildery in de Kerk van *Madonna del Popolo*, daar hy 't volgende van meldt. „ Boven het altaar aan den wand heeft Maratti met olieverw de ontvangenis van Maria, en daar onder een zamenſpraak geſchilderd, waar de H. Joannes ſtaat, en de H. Gregorius in een armſtoel zit, en zig van den H. Geest in de geſtalte eener duive iets in 't oor luisteren laat".

Om uit de menigvuldige byzonderheden in dit Deel voorkomende, nog een artykel van een anderen aart op te geeven, zullen wy, ne-

Digitized by Google

nevens de bygebragte voorbeelden van 's Mans ſchryfwyze, ten laatſte voegen, 't geen hy ons leert, aangaande de *Sellæ ſtercoriæ*, in de Kerk van den H. Joannes van Lateraan, waar van zo veel geſchreeven is.

„ Dat de nieuwe pauzen, zegt hy, zedert het geval met Pauzin Joanna voorgevallen is, daar op gaan zitten, en op een onbetaamlyke wyze hunne ſex onderzoeken laaten, is ongetwyffeld een fabel, zo wel als de geheele vertelling van de Pauzin. De ſtoelen zyn van rood marmer, en hebben vermoedelyk den ouden Romeinen in de baden gediend (*). Of zy als ſtilletjes, dan om zig met reukwerk te berooken, dan wederom tot iets anders gebruikt zyn geworden, is niet te bepalen. Eenige pausgezinde ſchryvers ſtaan toe, dat de pauzen by de bezitneeming van 't Lateraan voorheen daar op moesten gaan zitten. Mabillon zegt, dat het uit nederigheid geſchied is, om de woorden uit het I Boek van Samuel, Hoofdſt. II. vs. 8. zig te kunnen toepaſſen, welken ook by de Ceremonie gezongen werden: *Suscitat de pulvere egenum, & de ſtercore erigit pauperem, ut ſedeat cum principibus & ſolium gloriæ teneat*, en daar uit zou de naam *ſtella ſtercatoria* geſproten zyn. Zulk een ſtoel wordt ook in de Benediktyner abdy van Monte Caſino getoond".

(*) „ Zy zyn ten minſten in de baden van Caracalla gevonden. Miſſen verhaalt 'er veel laffe dingen van, en maakt de opening in de tekening veel te groot. In tegendeel is zy zo klein, dat het niet wel ſtilletjes ſchynen geweest te kunnen zyn. Van Pauzin Joanna kan men nazien, wat wy in 't I D. bl. 309. gezegd hebben". [Wy zullen het zelve ter deezer gelegenheid hier nog aan hegten]

„ Eenige ſchryvers van het leeven der pauzen beroepen zich, in aanzien der pauzinne Joanna op een handſchrift, in de Ambroſiſche bibliotheek, van Anaſtaſius, dat het leeven der pauzen, welken omtrend den tyd van deeze Joanna geregeerd hebben, beſchryft. Men vindt hier drie handſchriften van Anaſtaſius; het eerſte is zeer oud, en vermoedelyk in den leeftyd des auteurs geſchreeven; het loopt egter alleen tot aan Stephanus II, aan het einde van de agtſte eeuw, en kan alzoo niets van gemelde pauzin melden, die omtrend het midden der negende eeuw zoude geleefd hebben. Eenige hebben daarom ſtaande gehouden, dat Anaſtaſius het leeven der pauzen niet verder voortgezet heeft. Het tweede manuſcript is niet origineel. Voor aan ſtaat, dat iemand het naar een manuſcript, in een zeker Benedictiner klooſter gevonden, zorgvuldig heeft laaten copieeren, en de caracters zoo veel mogelyk heeft laaten namaaken, om het aan de Ambroſiaanſche bibliotheek te ſchenken. Wanneer de letters behoorlyk gevolgd zyn, zoo ſchynt het van de twaalfde eeuw te zyn. De pauzin Joanna ontbreekt in de ry; men leest egter in eene noot aan de kant, tuſſchen de pauſen Leo IV. en Benedict. III. omtrend het jaar 850, dat men hier valſchelyk eene Pauzin heeft willen inſchuiven. Het komt 'er alleen op aan, of die noot in het oorſpronkelyke is geweest; ten minſten zyn de letters eenerley met de overige. In het derde manuſcript, dat van de veertiende of vyftiende eeuw ſchynt te zyn, ſtaat de geheele geſchiedenis duidelyk beſchreeven. Intuſſchen is het een zeker bewys, wanneer men dit handſchrift wil volgen, dat Martinus Polonus en anderen, welke van deze geſchiedenis gewag maaken, dezelve uit oude hiſtorieſchryvers genomen hebben".

OLDENBARNEVELDS *Eer verdeedigd. In twee Brieven. Te Amſterdam by* C. N. Guerin 1774. *In groot octavo* 306 *bladz.*

GEen Nederlander, die maar eenige kennis heeft van 's Lands Geſchiedenisſen, is 't onbekend, dat de ſchuld of onſchuld van 's Lands beroemden Advocaat, *Oldenbarneveld*, het onderwerp van verſcheiden pennen geweest is. En zy die de veelvuldige ſchriften en aanmerkingen deswegens met oplettenheid lazen, hebben ligtlyk kunnen ontdekken, dat de bewyzen voor 's Mans doodſtraf-ſchuldigheid nimmer op eene overtuigende wyze aangedrongen zyn geworden; en dat men met meer kragt van 's Mans onſchuld, aan doodſtrafwaarde misdaaden, gepleit, en de onregtmaatigheid der jegens hem gehoudene Regtspleeginge beweerd heeft. Wel byzonder is het denzulken, in 't doorbladeren der wederzydſche Schriften geblceken, hoe het, zo wel aan de eene als aan de andere zyde, zelfs by de zodanigen, welken die Regtspleeging nog al in een gunſtig licht wilden ſtellen, of uit hoofde van den toeſtand der zaaken, met verſchoonende omſtandigheden voordraagen, bykans altoos geſtooten heeft, *dat men Oldenbarneveld zyn eigen competenten Regter onttrokken, en hem door de Staaten Generaal heeft laaten vonniſen.* —— Om nu deezen ſteen des aanſtoots weg te neemen, heeft zeker Schryver voor eenigen tyd, (beweerende dat *Oldenbarneveld*, ſchoon niet naar de regels van verſchooning behandeld, naar het uiterſte Regt behandeld is,) 't 'er op toegeleid, om deeze byzonderheid opzetlyk te ontvouwen, en te toonen, dat zulks zo vreemd niet voorkomt, als veelen nu wel denken, wanneer men de denkwyze van dien tyd over 's Lands Souvereiniteit nagaat; als men bezeſt, dat men toen algemeen begreep, *dat de Staaten Generaal, gelyk zy pretendeerden, waarlyk de Hoogſte Overheid van de zeven Provintien waren, en ook aldaar, zo wel als in de Generaliteit, het hoogſte Regt mogten oefenen.* Dan het beweeren hier van heeft den Schryver der bovengenoemde twee Brieven bewoogen, om de ongegrondheid deezer gedagten ten klaarſte te doen zien; en tevens 's Lands Advocaat, tegen alle ter dier gelegenheid bygebragte verdienkingen ten zynen maadeele, te verdeedigen. Deeze Brieven ſtrekken ter opheldering van verſchelden byzonderheden, die tot dit ſtuk betrekking hebben, en ze verdienen, ook buiten het opzigtlyke tot *Oldenbarneveld*, de leezing van alle oordeelkundige Liefhebbers onzer Vaderlandſche Geſchiedenisſen: voor zo verre zy het ſtuk, raakende de Souvereiniteit, in verſcheiden gevallen, merkelyk ſicht byzetten. — Onze Brieſſchryver heeft ten rechten verſtande hier van, en om misvattingen voor te komen, het *Politique Systema* onzer groote Mannen desaangaande kortlyk byeengetrokken; en wy zullen, zo

wy

wy vertrouwen, veelen geen ondienst doen, met deeze beknopte voorstelling daar uit over te neemen.

„ OLDENBARNEVELD, DE GROOT, DE WITT, BYNKERSHOEK en andere Groote Mannen, hebben, overeenkomstig onze *Constitutie*, zo in hunne Schriften als met hun ganssche gedrag, het *Politicq Systema*, dat thans algemeen aangenomen is, beweert; en ze hebben, buiten bereik van tegenspraak, beweezen.

1. Dat de STAATEN der byzondere *Provintien*, immers na de afzweering van den Koning van SPANJE, *onafhankelyke Souverainen* zyn.

2. Dat de UNIE, immers na die afzweering, eene *Of-* en *Defensive Alliantie* is van zo veele *Souverainen*, als dezelve aangegaan of vervolgens aangenomen hebben, en by de overige Bondgenooten als zodanig erkent zyn.

3. Dat de Vergaadering der STAATEN GENERAAL dus geene *Souveraine* Vergaadering is, althans niet met betrekking tot de *Provintien*, en dat gevolgelyk de Besluiten, aldaar, 't zy by *Eenpaarig-* 't zy by *Meerderheid*, in zaaken daar Overstemming plaats hebben kan, genomen, geen verbindende kragt hebben, dan voor zo verre de byzondere *Provintien* hunne Afgevaardigden tot het neemen van die Besluiten gemagtigd hebben, of de aldaar genomen Besluiten vervolgens goedvinden te *ratificeeren*. —— Dat dus dezelve *Afgevaardigden* slegts *Representanten* of, zo gy wilt, *Ambassadeurs* zyn, die in naame en op orde van hunne *Hooge Principaalen*, by forme van *Congres* vergaderen, om gezamentlyk te handelen, en een Besluit, niet van één, maar van ZO VEEL SOUVERAINEN, uit te brengen, als 'er *Provintien* zyn, die de UNIE aangenomen hebben, en by de Bondgenooten erkend zyn.

4. Dat de Godsdienst en Vervolging der Hervormden wel *by-komende*, dog voorzeker niet de *eenige* Redenen van het opneemen der Wapenen kunnen genoemt worden, dewyl ALVA *aller gezinten algemeene Vyandt was*, en dat de Wapenen wel voornamentlyk tegen den Spanjaarts opgevat zyn, om het vertreeden van 's Lands *Voorregten* en *Handvesten*, en *speciaal* meede om het schenden van het *Privilegie de non evocando*.

5. Dat de GENERALITEIT, of wel de Gezamentlyke Bondgenooten zig, dienvolgende, geheel ten onregte eenig gezag of Regtspleeging zouden aanmatigen over Ingezetenen van deeze of geene *Provintie*, en dat zulks, zonder kwetzing van de *Voorregten* en *Handvesten* van den Lande, voor welker verdeediging men zig gewapent heeft, ja zonder verbreeking en schending van de UNIE niet geschieden kan.

6. Dat daar en tegen de GENERALITEIT, of wel de Gezamentlyke Bondgenooten bevoegt zyn, om te *jugeeren*, over de GENERALITEITS Landen en GENERALITEITS Ingezetenen, en daar toe in dezelve alle die daaden de *Jure* verrigten kunnen, die tot het oefenen van *Jurisdictie* behooren.

7. Dat het voor het overige, zo uit den ganſchen inhoud der *Unie*, en den onverbreekbaaren Band, waar door de *Provintien* zo naauw met den anderen verbonden zyn, als anderzints, *indisputabel* is, dat aan de GENERALITEIT, of wel Gezamentlyke Bondgenooten, in zekere gevallen, meer vermogen gegeeven is, als gemeenlyk in *Of-* en *Defenſive Alliantien* pleeg te geſchieden. —— Dat het wel zeer *Difficiel* is, de juiſte *Bornes* daar van op te geeven, dan dat men, ten dien opzigte, onder anderen, de volgende Regelen zorgvuldig moet in 't oog houden.

a. Dat men aan de GENERALITEIT, of wel de gezamentlyke Bondgenooten, niets verders of anders toe moet kennen, dan dat geene, het welk *Hen klaarblykelyk* en *nominatim* opgedraagen is, dewyl de *Provintien*, *Souverainen* zynde, dat geene onbetwistbaar *Gecenſidereert* moeten worden, nog *actueel* te hebben en te beziten, 't geen zy nimmer afgeſtaan hebben.

b. Dat men vooral niets aan de GENERALITEIT, of wel de Gezamentlyke Bondgenooten, moet toekennen, waardoor de *Souverainiteit* der byzondere *Provintien*, *waarlyk* en *inderdaad*, weggenomen, ten minſten verkort zouden worden, zig *rigide* en *heiliglyk* aan de *Unie* en verdere Verbonden houdende.

c. Dat men het *Tractaat* van *Unie* nimmer in dien zin kan of mag *expliceeren*, waar door de *Privilegien*, *Voorrechten* en *Handvesten*, ter welker behouding of herkryging men de Wapenen opgevat, en de *Unie* aangegaan heeft, verkort of geſchonden worden.

d. Dat men, van den anderen kant, uit hoofde van een zo Broederlyk Verbond, als 'er tuſſchen de *Provintien ſubſiſteert*, aan de GENERALITEIT, of wel de Gezamentlyke Bondgenooten, zodanige zaaken *mag*, en in zekere gevallen, volgens de Regelen van *behooren* en *betaamen*, niet van het *Stricte Regt*, *moet accordeeren*, die men anderzints aan geen Bondgenoot behoeft te vergunnen; zo lange zulks ſlegts zonder *præjuditie* van de *Hoog-* en *Geregtigheden* der byzondere *Provintien* geſchieden kan. —— By voorbeeld —— Waarom zou men aan de GENERALITEIT weigeren de *Executie* van haare Vonniſſen, op het *Territoir* van deeze of geene *Provintie* te doen, wanneer die Vonniſſen geſlaagen zyn, wegens perzoonen en zaaken, waar over de *Jurisdictie notoirlyk aan de* GENERALITEIT *competeert?* —— Maar wanneer, in tegendeel, de GENERALITEIT goedvind, zig de *Judicatuure* over Ingezetenen van deeze of geene Provintie aan te maatigen, en de tegenſpraak der byzondere STAATEN niet geliefde te *reſpecteeren* of gehoor te geeven, dan komt men de *Hoog-* en *Geregtigheden* der *Provintien* en haare *Souverainiteit* te na —— dan treedt men de *Unie* met Voeten —— dan *violeert* men *Voorregten* en *Privilegien*, waarom men zig gewapent, honger, peſt, geweld, ja den dood zelven ondergaan heeft —— dan maatigt men zig, op eene onwettige wyze, eene *Souverainiteit* over de byzondere STAATEN en derzelver Ingezetenen aan, die men nimmer bekomen heeft.

Digitized by Google

„ Zo wel nu als deeze door ons opgegevene *Puncten* de voornaamſte Grondſlagen zyn, waar op ons Staatsgebouw nu byna twee Eeuwen is gevestigt geweest, zo is het onwederſpreekelyk, dat dit de waare *Principes* zyn, waar op die groote Mannen hun *Politieq Systema*, 't geen nu algemeen aangenomen is, gebouwt hebben."

Historie der Rhynsburgſche Vergadering. Te Rotterdam by J. Burgvliet en Zoon 1775. *Behalven het Voorberigt* 288 *bladz. in groot octavo.*

NAdien veelen, behalven dezulken die deeze Rhynsburgſche Vergadering uit Godsdienſtigheid bywoonen, nu en dan uit nieuwsgierigheid zig in dezelve vervoegen, zo is deeze Vergadering in ons Vaderland vry algemeen bekend. Dan desniettegenſtaande ontbreekt het, vooral den laatſten, niet zelden aan eene behoorelyke kundigheid van den weezenlyken aart deezer Godsdienſtige byeenkomſte; en nog minder zyn derzelver lotgevallen denzulken kenbaar. Ter onderrigtinge nu van de zodanigen dient dit Geſchrift; dat vry onpartydig door eene kundige hand opgeſteld ſchynt te zyn. —— Het behelst een verhaal van den eerſten oorſprong en inrigting eener Godsdienſtige Huisoefeninge, die den grondſlag geleid heeft tot eene uitgebreider Vergadering, eerst te *Warmond*, en vervolgens te *Rhynsburg*; die aanleiding gegeeven heeft, tot het invoeren van ſoortgelyke Vergaderingen aan andere plaatſen; onder den naam van *Collegien*. Het meldt ons dat de eerstgenoemde Vergadering maandlyks geſchiedde; en dat de handhaavers der laatstgemelde *Collegien*, in 't vervolg van tyd, en nog heden, veelal de gewoonte hebben, om, buiten hunne eigen byeenkomſten, tweemaal des jaars te Rhynsburg te ſamen te komen, om aldaar het Heilig Avondmaal te gebruiken. Op dit algemeene berigt volgt een byzonderer verſlag van zulke perſoonen, die zig, in den eerſten tyd, boven anderen toegeleid hebben, om deeze ſoort van Godsdienſtige byeenkomſten aan te pryzen, en hier en daar te bevorderen; als mede van eenige voorvallen by die gelegenheid, en voor- en tegenſchriften, betreffende deeze zogenoemde *Collegianten* of *Rhynsburgers*. In de derde afdeeling ontmoeten wy een verhaal van oneenigheden, met de daar uit voortſpruitende gevolgen, en de eindelyk te wege gebragte verzoening; waar door de verdeeldheden onder de Leden dier Vergaderinge een einde namen. Verder verhaalt ons de Schryver, hoe de voorſtanders en handhaavers van deeze wyze van Godsdienstoefening, hier en daar, bloot geſteld geweest zyn aan onluſten van buiten; hoe dezelven gelukkig afgeloopen zyn; en hoe de *Collegianten* of *Rhynsburgers* in deeze dagen de begeerde rust en vryheid genieten, onder de beſcherming der Hooge Ove-

righeid, die hun, even als anderen, in alle Godsdienſtige voorregten doen deelen. Onze Schryver hier mede zyne geſchiedenis tot den tegenwoordigen tyd gebragt hebbende, geeft ten laatſte nog een berigt van eenige ſchikkingen, welke men gemaakt heeft, om deeze Vergadering te *Rhynsburg* ſtand te doen houden; als mede van de wyze, op welke de Godsdienſtige Vergaderingen aldaar ingerigt, en inzonderheid de plegtigheden van den Doop en het Avondmaal bediend worden. —— Men vindt des in dit Geſchrift byeen verzameld, het geen ſtrekken kan, om zig een regelmaatig denkbeeld van de opkomst en den voortgang der Rhynsburgſche Vergaderinge, als mede van de manier der Godsdienſtoefeninge, zo daar, als in de byzondere ſamenkomſten der Collegianten gebruikelyk, te maaken; dat onder het Kerklyke Geſchiedkundige van ons Vaderland, inzonderheid met betrekking tot de verſchillende wyzen van Godsdienſtoefening, opmerking verdient.

De naagelaatene Gedichten van ELISABETH KOOLAART *geboren* HOOFMAN. *Te Haarlem by* J. Bosch 1774. *Behalven het Voorwerk* 200 *bladz. in groot octavo.*

MEt het aan den dag brengen deezer Gedichten, wordt de genoegzaam vergeeten naam van Mejuffrouw *Koolaart* geboren *Hoofman* verleevendigd; en derzelver inhoud toont ten klaarſten dat onze Dichteres wel waardig was, om by de Nakomelingſchap in gedagten te blyven. Zy deelde, toen zy bloeide, met regt in de uiterſte hoogagting; eenige uitgegeven Dichtſtukken verbreidden haaren roem in die dagen; dan zulks ſchynt denzelven zo niet gevestigd te hebben, als zy wel verdiende. Dit bewoog de Heer *Willem Kops*, een oordeelkundig Voorſtander van waare verdienſte, en oefengraag Beminnaar der fraaie Weetenſchappen, het zyne aan te wenden, om haar der vergetelheid te ontrukken. Een bundel haarer Gedichten in handen gekreegen hebbende, heeft het hem goedgedagt, eene keuze uit dezelven te doen, ettelyke ſtukjes over verſchillende ſtoffen by een te zamelen, en dezelven in 't licht te geeven. Hy werd 'er te meer toe aangemoedigd, daar zy 't geluk hadden van te behaagen aan Nederlands Puikdichteresſe Mejuffrouw *van Winter* geboren *van Merken*; 't welk hem in zyne Opdragt tot haar doet zeggen:

Gy zaagt ze, en voelde uw hart terſtond tot deernis noopen;
Gy preest hun aart en zwier, hun houding, geest en zin:
En mogen zy voortaan op uw beſchermıng hoopen,
Zoo treeden ze onbeſchroomd de kieſche waereld in.

Aan

Aan 't hoofd deezer Verzameling heeft de Uitgeever, in zyne Voorrede, eene beknopte Leevensbeſchryving van Mejuffrouw *Koolaart* geplaatst, die haar eer aandoet, en den inhoud van ſommige ſtukjes gereeder doet verſtaan. —— By de Nederduitſche Gedichten komen, aan 't einde der Verzamelinge, ook nog eenige Latynſche; waar uit men beſpeurt, dat zy hier toe insgelyks niet ongeſchikt ware; en een drietal van daar bygevoegde Latynſche Huwelyksdichten van den beroemden *P. Francius*, *J. Broukhuſius* en *D. Hoogſtratanus*, op haar voltrokken Huwelyk met *P. Koolaart*, ſtrekt ten waarborge der agtinge, welke men haar diestyds toedroeg. —— De Liefhebbers der Dichtkunde zullen 't ongetwyfeld den Heer Uitgeever dank weeten, dat hy hun eene zo aangenaame Verzameling heeft laaten toekomen; die, het zy in 't vrolyke het zy in 't ernſtige, beſtendig de eigenaartige trekken van een recht dichtkundigen Geest uitlevert. —— Men hoort haar in haare vroege jeugd, op een buitenplaatsje haarer Ouderen, by het dorp *Bloemendaal* niet ver van *Haarlem* gelegen, en *Veenberg* geheeten, een vrolyken *Beekzang* zingen, die dus natuurlyk rolt.

Klaare beek, wier kronkelſtroomtjes
Schitteren met gouden zoomtjes,
Als het licht natuur doet leeven;
Wat kan ons uw waterval,
In dit zielbetovrend dal,
Niet al lust en blijdſchap geeven?

's Morgens, eer de zon de dropjes
Afdroogt van de roozeknopjes,
Lust ons, vrolyk, korf en mandjes,
Van 't gebloemt, dat langs uw boord
Ons op 't veldtapijt bekoort,
Op te vullen langs uw randjes.

Of in 't lommer neêr te duiken
Van nabuurige elzeſtruiken;
Blyden morgenzang te paaren,
Met de weergalooze keel
Van de ſchelle Philomeel,
Dat het ſchatert door de blaâren.

's Avonds, als uwe ijpedreeven
Langer ſchaduw van zich geeven,
Schaft ge ons aangenaame plaſſen,
Laauw van middag zonneſchijn;
Daar we ons in uw kristalijn,
Loopend, lobb'rend, ſpeelend waſchen.

De-

Digitized by Google

Deze ſtreek is vrij en veilig,
Boom en bron Diana heilig,
Zonder laagen, zonder ſmetten;
Daar geen Satijr, daar geen wigt,
Trots op zijn gevreesden ſchigt,
Dartle voeten in durft zetten.

Hier verſlijt men, zonder zorgen,
En den avond, en den morgen,
Middernagt en middag-uuren;
Altoos lustig, altoos blij
Altoos vreeze en kommer vrij
Lang moet zulk een leeven duuren!

Wenschlyk ware 't geweest, dat zy zulk een leeven langduurig had genooten; maar 'er hing een gansch ander lot over haar hoofd. Het Huwelyk, dat haar alles goeds ſcheen te voorſpellen, baarde haar bittere tegenheden, en ſtelde haar in een akelig *vooruitzigt*; dat haar egter, daar zy op den goeden en wyzen Albeſtierder vertrouwde, den geest niet dermaate benevelde, of ze behield haare dichterlyke leevendigheid. Hier van getuige haar volgende *Gebed in onzekerheid*, dat een treffend ſtuk, en een voorbeeld van eene weluitgevoerde Overdragt genaamd mag worden: het luidt in deezervoege.

Almagtige! die aard, en zee, en hemelkringen,
Met al hun lichten, draait op hunne onwrikbre ſpil;
't Onſterflyk Geeſtendom, de zwakke ſtervelingen,
Ja 't groot heelal regeert naar Uw alwijzen wil;
Daar vorst en onderdaan gelijk voor buigen moeten;
Dewijl ge ook 's konings hart naar Uw gevallen leidt,
Gelei mij ook, mijn God! beſtier mijn wankle voeten,
En wijs mij 't rechte pad te gaan in veiligheid!
Ik zwerf, gelijk een boot in 't midden van de golven,
Geſlingerd en geperst door voor- of tegenwind;
Een zwarte dikke wolk heeft zon en dag bedolven,
Daar 't oog geen zeker licht noch ſtarre-tekens vindt.
Het twijfelend gezigt ſchrikt nu voor blinde klippen,
Dan voor een zeegedrogt. Nu, dunkt mij krijg ik land
En haven in het oog; ſluks gaat mijn hoop weêr glippen:
Wat oever ſcheen, gelijkt nu plaat of wellend zand.
Zo dobber ik, helaas! onzeker, in wat oorden
Ik eindlijk landen zal. Mijn wreed beſtreeden hart
Beeft als een beuketeig, op 't ſtormen uit het noorden,
Of een vermoeide hinde, in hondenjagt benard.
Geef raad, mijn God! in zulk een draaikolk van gedagten!
Mijn God! geef redding, zo Gy 't veiligst voor mij vindt!
Dat de afgeſchokte kiel, verdoold in donkre nagten,
Niet werd der zee ter buit, ten ſpeeltuig van den wind!

Vlij,

Digitized by Google

Vlij, daar Uw vriendlijk oog het alles op kan klaaren,
De barning vlak, en ſchuif de nevels aan een kant!
Neem, wisſe Stuurman! in deez' aandrang van gevaaren,
Neem, bid ik, zelf het roer, genadig, in de hand!
Stel gij den vasten ſtreek, en wend den krommen ſteven
Ter rechter haven in, op dat ik, uit dien vloed
Behouden, rust geniet, en hier en naa dit leeven
Uw lof zing, door den drang van mijn verpligt gemoed.

Nagelaten Gedichten van Mr. JAN DE TIMMERMAN, *in leven Penſionaris der Stad Middelburg. Te Middelburg by* P. Gillisſen *en* Ch. Bohemer 1774. *Behalven het Voorberigt en den Bladwyzer* 359 *bladzyden.*

TEr nagedagtenisſe van den Heer en Mr. *de Timmerman*, als Dichter, heeft men deeze Verzameling byeengebragt; beſtaande, uit Geboortedichten, Lofdichten, Bruilofts- Lyk- en Rouwzangen, benevens eenige Mengeldichten, Byſchriften en Vertaalingen. Men ziet 'er uit, dat die Regtsgeleerde zich meermaals vermaakte in Dichtkundige uitſpanningen, op veelerleie ſoorten van onderwerpen; dat hy in allen even gelukkig geſlaagd zou zyn was niet te wagten; en veelligt had hy, indien hy in zyn leven zyne dichtſtukken verzameld en ter drukperſe geſchikt had, eene andere keuze gedaan. Doch wat hier van ook zy, de Verzameling heeft egter haare verdienſte, en behelst verſcheiden vloeiende Dichtſtukjes, die zo van wegens de vinding, als den inhoud, niet tot 's Mans oneer ſtrekken. Men hoore, tot eene proeve hier van, zyne lesſen, die hy den Jongeling *Petrus Leonardus Schippers* inſcherpte; toen dezelve der Dordrechtſche Schoole vaarwel zeide, om zig tot het ontvangen van 't Academiſche onderwys in de Regten te ſchikken.

De naam van *Schippers* geeft hem aanleiding tot eene leenſprenkige voorſtelling van 's Jongmans omſtandigheden, niet ongelyk aan iemand, die, naar het kruidryke Oosten vaarende,

Zijn tocht ten halve ſchat, wanneer hij aan den voet
Des Tafelbergs het hoofd *de Goede Hoop* ontmoet.

Hy beſchouwt hem als zig ter halver weg verkwikkende, om met friſſche kragten de reize verder voort te zetten; waar toe hy hem, door 't gunſtigſte vooruitzigt, aanmoedigt; en by welke gelegenheid hy hem zyn goeden raad mededeelt, zeggende,

My dunkt, gij watertand, en wilt het anker lichten.
Maar zacht, laat af, mijn Vrind; hou noch een weinig ſtand;
En hoor mijn vriendenraad eerst veilig op het land.

Het

Het perk der zee, het geen uw' kiel noch moet bevaren,
Is onafmeetbaar en vervuld met holle baren,
Met banken, klippen, en wat meer het ſchuimend nat,
Ter ramp des zeemans, in zijn' holten buik bevat.
De wind des ijvers moet dies ſtaag uw zeilen vullen,
En doen de wimpels van uw oeffenſcheepje krullen.
Het roer des oordeels zij geſtadig in uw' hand;
Dan zeilt ge regelrecht naar Themis lauwerland.
Het Roomſche Wetboek zij 't compas met al zijn ſtreken,
Die toonen u, of gij van 't ſpoor zijt afgeweken:
En zoo 'er twyffel waar, zie dan de ſterren aan
Van d'eerſten rang, die aan Astreas hemel ſtaan;
CUJACIUS, DE GROOT, de HUBERS, GOTHOFREDEN,
NOODT, SCHULTING, BYNKERSHOEK, en HEM, (*) *dien korts geleden*
De Hemel ons ontrok, op dat hij met meer glans,
Den NIJD *ten trots, zou ſtaan aan Themis beldren trans.*
Geef op die Sterren acht: zij zullen u geleiden,
Daar de Eer, de Dochter van de vijit, u zal verbeiden.
Doch weet, de tocht is lang op 't brieſchend element;
Men gaat eens graag aan land: de zee verveelt in 't end;
Vooral, indien men, na het doorſtaan der gevaren,
Een eiland rijzen ziet in 't midden van de baren.
Dan hier dient ook beleid: zie toe, waar heen gij gaat,
En ſchuw vooral de kust der dertele overdaad:
Stop voor den tooverzang der wellust beide uwe ooren,
En laat geen Wijnpapin uw jong gemoed bekoren.
Maar is uw ziel belust; bezoek den rozengaard
Der onbeſproken vreugd, met rein vermaak gepaart.
Gy zult mij dikwijls, met den trouwſten mijner vrinden,
VAN EISDEN, daar, in kust en zielgenoegen, vinden:
Het zij Anacreons puikzuivre Griekſche lier
Zijn zielvriendinne prijst met onnavolgbren zwier;
't Zij Naſo of Tibul ons ſtreelt met minnarijen,
Of ons Secundus leert om ſuikerkusjes vrijen,
Die 't ver van Bonefoos in kunst en kuisheid wint.
Hier ſpeelt ons Galaté, van Reelant teêr bemint,
Maar teerder nog geſpeelt, eens levendig in de oogen:
Dan zien wij weêr eens op de trotſche minnebogen,
In Abtswoutsvelden, door de lier van Poot geſticht,
Voor wien het liefdekoor der Duitſche Dichtren zwicht.
Indien uw hert ook wordt door dit vermaak gevangen,
Koom dan! wy nooden u door onze lange zangen.
Bezoek dan haast de plaats, waar gij ons vinden zult:
Koom, SCHIPPERS, ſteek maar af! wij wachten met geduld.

(*) *Den Heer* WILLING, *Hoogleeraar in de Rechten, te Utrecht*, overleden in 't jaar 1746, in welk jaar ook dit Dichtſtukje geſchreeven wierd.

Het

*Het leeven van de Zweedſche Gravinne C***. Door* C. F. GELLERT. *Naar den tweeden druk op nieuw uit het Hoogduitsch vertaald. Te Amſt. by* J. Dóll 1774. *Behalven de Voorreden* 199 *bladz. in groot octavo.*

MEn heeft deezen Roman, in 't jaar 1760, onder den naam van *Charlotta*, zonder melding van den Autheur, reeds in 't Nederduitsch te voorſchyn zien komen; wy hebben denzelven toen al geſteld onder de aangenaame en nutte Schriften van die ſoort; en de tegenwoordige nieuwe uitgave geeft geen rede, om dat getuigenis te herroepen. 't Is naamlyk zedert, by gelegenheid van een tweeden, verbeterden en vermeerderden Hoogduitſchen druk van 't jaar 1770, kennelyk geworden, dat het een geſchrift is van den beroemden *Gellert*; en zulks heeft, daar de voorige Nederduitſche druk bykans uitverkogt was, te meer aanleiding gegeeven, om dit Stukje, volgens dien verbeterden druk, op nieuw in 't Nederlandsch voor 't licht te brengen. Het opſtel van deezen Roman bedoelt niet minder, dan de overige Zedekundige Schriften van dien Hoogleeraar, het inboezemen van oprechte Deugd in 't algemeen, en van Menschlievende goedhartigheid in 't byzonder. Ter aanpryzinge hier van ſchetst hy het character der Gravinne in verſchillende omſtandigheden; onder een ſamenloop van veelerleie gevallen, die hem het haatlyke der Ondeugd, en 't beminnelyke der Deugd, vooral ten opzigte van de goed- of kwaadwilligheid des harten, ten leevendigſte doen afmaalen. Dit Geſchrift behoort dus onder de zedekundige Romans, die haare nuttigheid hebben; en zy die met meer ſmaak verhaalende dan redeneerende Romans leezen, zullen deezen met vermaak doorbladeren; nadien dezelve, zonder redeneerende uitweidingen, geſchikt is, om eene menigte van gevallen aan een te ſchakelen, of ſaam te vlegten, die door hunne voorſtelling geſchikte Zedelesſen inboezemen.

VOLTAIRES *Eere verdedigt. Alom te bekomen. 76 bladz. in groot octavo.*

DIt Geſchrift behelst een Brief van den Heer *Zahn*, die het character van den Heer *de Voltaire* zeer ongunſtig afmaalt; waar op een Voorſtander van *de Voltaire* zyne aanmerkingen mededeelt. Verder volgt een Brief van een Vriend aan een Vriend, ter verdeediginge van *Voltaires* character. Wyders een Brief van een Rotterdammer, vervattende eene Apologie voor den Heer *de Voltaire*; benevens twee kleine Stukjes van den Heer *de Voltaire*, onder het opſchrift van *le Quand & le St*, of het *Wanneer* en *Indien*, tegen eeni-

Digitized by Google

eenigen zyner partyen. — Men kan niet zeggen, dat deeze vermeling van eene weezenlyke waarde zy; 't geen 'er voor en tegen *de Voltaire* in bygebragt wordt, is, zo aan de eene als de andere zyde, algemeen en oppervlakkig voorgeſteld. En 't is genoeg bekend, dat men, dus in 't wilde ſchermende, het character van *de Voltaire* zo wel gunſtig als ongunſtig kan ſchetſen; wanneer men zig bepaalt, om het ſlegts van éene zyde te beſchouwen, en ſtout durft ſpreeken, omtrent het geen de andere zyde betreft.

De Byzondere. Door den Ryksgraaf van LYNAR. *Eertyds Koninglyk Deenſche Minister en Stadhouder te Oldenburg. Uit het Hoogduitsch. Te Amſt. by* C. Bellingwout 1774. *In octavo 70 bladz.*

BYzonder *te durven zyn*, als 't onze pligt vordert, is deugd. *Byzonder te zyn*, uit eene aangenomen gewoonte, is zwakheid. *Byzonder te zyn*, uit een miſlag van 't verſtand, is een gebrek. *Maar byzonder te willen zyn*, zig van anderen te onderſcheiden, door eene verkeerdheid van den wil, is eene ondeugd. En dit heeft men zo wel te berispen, als het laakbaar gehouden moet worden; wanneer men *ſchroomt byzonder te zyn*, of *niet byzonder wil zyn*, daar 't onze pligt is; als men zyn Verſtand en den Godsdienst opoffert, aan eene buitenſpoorige leevenswyze; om niet te verſchillen van anderen, op dat men ons voor geen *Byzondere* houde, en uit dien hoofde als een te naauwgezet mensch in een haatlyk licht ſtelle. —— Wil iemand deeze zetregels, door characters van verſchillende ſoort, op eene leerzaame wyze opgehelderd zien, hy leeze dan dit Stukje van den Ryksgraaf *van Lynar*, die hem het loflyke, het verkeerde, het beſpotlyke en beſtraffenswaardige van die characters duidelyk onder 't oog brengt. Eene oplettende overweeging dier characters zal den Leezer waarſchuwen, om zig niet, buiten noodzaak, van anderen te onderſcheiden, maar ook, van den anderen kant, niet te ſchroomen, byzonder te zyn in de oogen van hun, wier goedkeuring wy regmaatig mogen verwagten. —— Men ſchikke zig, in al het onzondige en onverſchillige, naar 's Lands gewoonte; men gebruike alle redelyke toegeevendheid omtrent de gebreken en misſlagen van den Evenmensch; dan maake geen zwarigheid van byzonder te zyn, als het inderdaad roemwaardiger is, gelaakt dan gepreezen te worden, van zulken, wier Verſtand of Wil bedorven is.

Digitized by Google

HEDENDAAGSCHE VADERLANDSCHE *LETTER-OEFENINGEN.*

Noodige Opheldering en der Kerklyke Geſchiedenisſen, tot den tyd van CONSTANTINUS DEN GROOTEN, *ontleend uit twee Latynſche Werken over dat Tydbeſtek, van den Hooggeleerden* J. L. MOSHEIM, *Kanſelier der Hooge Schoole te Gottingen. Behoorende tot des Autheurs Oude en Hedendaagſche Kerklyke Geſchiedenisſen. Eerſte Deel. Te Amſt. by* F. de Kruyff, A. van der Kroe, Yntema en Tieboel. *In groot Octavo, behalven de Voorreden* 315 *bladzyden.*

BEnevens het Regiſterſtuk, op de Tien Deelen der *Oude en Hedendaagſche Kerklyke Geſchiedenisſen* van MOSHEIM, 't welk, by zo uitgebreid een Werk, volſtrekt noodig is, en dus met dank zal ontvangen worden, wordt ons het Eerſte Deel des bovengemelden Werks ter hand geſteld.

In de Voorreden krygen wy verſlag, van den aanleg en aart deezer *Noodige Opheldering en:* en wy kunnen, daar 't zelve onopgeſmukt is, niets beter doen, om onzen Leezeren een Berigt van die beide geeven, dan het hoofdzaaklyke daar van over te neemen.

De *Vertaaler*, of liever *Verzamelaar*, deezes Werks merkt met rede aan, dat de klagten, over de kortheid der behandelinge van de drie vroegſte Eeuwen der *Chriſtlyke Kerke*, in de geagte *Kerkelyke Geſchiedenisſen* van MOSHEIM, gegrond was. Deeze kortheid hadt haare rede. Die Kerklyke Geſchiedſchryver naamlyk hadt, reeds voor de Uitgaave zyner Oude en Hedendaagſche *Kerklyke Geſchiedenisſen*, twee Werken het licht doen zien, tot die vroegſte tyden des *Chriſtendoms* betrekkelyk, het een bepaaldlyk over de *Eerſte Eeuwe*, en het andere over den ſtaat en zaaken der *Chriſtenen tot den tyd van* CONSTANTINUS DEN GROOTEN handelende: hy keurde het, overzulks, onnoodig die zelfde ſtukken even uitvoerig, in eene *Algemeene Kerklyke Geſchiedenis* te beſchryven.

Uit die twee veel breedſpraakige Werken, zyn deeze *Noodige Opheldering en der Kerklyke Geſchiedenisſen tot den tyd van* CONSTANTINUS DEN GROOTEN opgemaakt. De Opſteller heeft, niet verkiezende deezen Bundel tot eene bystere dikte te doen zwellen, deeze regels in agt genomen. „ Om geene ſtukken dan die van *weezenlyk* belang waren over te neemen;

Digitized by Google

— Om zo veel mogelyk die te kiezen; welken hy van eenen algemeenen ſmaak keurde, en welken het gros der Leezeren der vertaalde Kerklyke Geſchiedenisſen konden voldoen; — Om de zulke niet agter wege te laaten, die, ſchoon meer voor de Geleerden geſchikt, aangelegenheidshalven hier plaats verdienden. Te ruimer heeft hy zich, gelyk hy verklaart, omtrent deezen laatstgemelden Regel, bot gevierd: naardemaal de Werken, uit welke hy, als uit wel voorziene bronnen, dit Werk geput heeft, by onze Landsgenooten niet zeer bekend, en hier ſchaars te bekomen zyn. Oordeelende den Liefhebberen der Geleerdheid, zonder eenig nadeel der Leezeren in 't algemeen, dit voordeel te kunnen toebrengen. Hy betuigt gaarne toe te ſtemmen, dat anderen, aan dit zelfde Werk, volgens dezelfde Regelen, de hand geſlaagen hebbende, eenige Stukken, door hem agtergelaaten, zouden geplaatst, en zommige, van hem gekoozen, zouden overgeſlaagen hebben, dan agt hier over geene verſchooning te moeten verzoeken, en geene andere verdeediging te moeten bybrengen, dan dat hy zich hierin van dat regt bediende, 't welk hem even zeer als hun toekwam; het regt om zyn eigen oordeel te gebruiken, en, in afzigt van Partyſchappen, de inboezemingen der Waarheidsliefde te volgen". Wy moeten, de oorſprongiyke Werken kennende, zyne Regels billyken, en, wat de keuze betreft, dien pryzen, en zal dezelve, zo wy agten, ook der meesten goedkeuring wegdraagen.

Dit eerſte Deel, de eerſte Eeuwe betreffende, behelst de volgende XXXV *Opbelderingen.* I. *Dat de* Jooden *in 't algemeen en de* Sadduceen, *zo wel als de* Phariſeen, den MESSIAS *verwagtende waren.* — II. *Over de byzondere Gevoelens der* Sadduceen, *en den oorſprong waar uit zy die ontleenden.* — III. *Waarom men van de* Eſſeen *geene melding gemaakt vindt in de Schriften des Nieuwen Verbonds.* — IV. *Van de Offerande der* Eſſeen. — V. *Over de* Therapeuten. — VI. *Wegens der* Samaritaanen *verwagting van eenen* MESSIAS. — VII. *Of* CHRISTUS *het Handwerk zyns Naamvaders* JOSEPH *verrigt en een* Timmerman *geweest hebbe.* — VIII. CHRISTUS *hieldt zich aan de Joodſche Kerk verbonden; doch was 'er egter, in zeker opzigt, van afgeſcheiden.* — IX. *Over de Benaaming van* Apostel. — X. *Waarom* CHRISTUS, *na zyne Verryzenis uit den doode, zich alleen aan zyne Vrienden en Bekenden, en niet aan allen, in 't openbaar vertoond hebbe?* — XI. *De rede, waarom de Apostels verſcheide jaaren te* Jeruſalem *bleeven, ontvouwd.* — XII. MATTHIAS, *niet by 't Lot; maar, by meerderheid van Stemmen,* tot Apostel *verkooren.* — XIII.

Digitized by Google

XIII. *Het algemeen gevoelen, als of alle Apostels,* JOANNES *alleen uitgezonderd, eenen geweldigen dood zouden geſtorven zyn, ſteunt op geenen genoegzaamen grond.* — XIV. *Over de geſteltenis der* Jeruſalemſche Kerke. — XV. *Wegens het valſch voorgeeven van de Oudheid veeler* Christen Kerken *in* Europa. — XVI. *Dat de* Eerſte Christenen *niet allen uit de heffe des Volks waren.* — XVII. *Over de Dwaaling, wegens de* Tien Vervolgingen, *voor den tyd van* CONSTANTYN DEN GROOTEN. — XVIII. *Over de uitgeſtrektheid der Vervolginge onder* NERO. — XIX. *Wegens het Wetgeevend gezag der Apostelen.* — XX. *De gedaante door de Apostelen aan de Christlyke Gemeenten gegeeven, levert geen altoosduurend voorbeeld uit.* — XXI. *Onderzoek of de Apostels de gedaante der Eerſte Kerke van de Kerktugt der Joden ontleend hebben.* — XXII. *Wegens de Onderwyzende en Regeerende* Ouderlingen. — XXIII. *Over het aankweeken der* Leeraaren, *in de eerſte Christen Kerke.* — XXIV. *Over den oorſprong der Biſſchoppen.* — XXV. Dat de Eerſte Christenen *elk op zich zelven ſtonden, en onafhangelyk van elkander waren.* — XXVI. *Dat de Byeenkomſte der Kerke te* Jeruſalem, *in het XV Hoofdſtuk van* de Handelingen der Apostelen *vermeld, geene Kerkvergadering geweest hebbe.* — XXVII. *Over het Leeven en de Zeden der* Eerſte Christenen. — XXVIII. *Van de handelingen der* Eerſte Christenen, *in hunne Godsdienſtige Byeënkomſten; en eene Opheldering van het gedeelte des Briefs van* PLINIUS, *daar toe betrekkelyk.* — XXIX. *Onderzoek, over de Vryheid van leeraaren, onder de* Eerſte Christenen. — XXX. *Of het in de Eerſte Christen Kerke den Leeken vrygeſtaan hebbe, den* Waterdoop *te bedienen.* — XXXI. *Van de* Zalving der Zieken met Olie. — XXXII. *Van de* Ketters *en* Ketteryen, *ten tyde der Apostelen.* — XXXIII. *Over 't geen men verbaalt van den dood van* SIMON MAGUS, *en het Standbeeld voor hem te Rome opgerigt.* — XXXIV. *Van de* Nicolaïten. — XXXV. *Over* CERINTHUS *en zynen Aanhang.*

Deeze verſcheidenheid van Onderwerpen, door den bekwaamen Geest des doorgeoefenden MOSHEIMS behandeld, ſtellen niet weinig zaaken in een geheel ander licht, dan ze voorheen beſchouwd wierden: hy, doorgaans ontheeven van den band des Menschlyken gezags, durft twyfelen, waar geene zekerheid te bekomen is, oude lang aangenomene en daar door geheiligde gevoelens tegengaan; opregt en onpartydig niet zelden het gemeen betreeden pad verlaatende. Het ruimer plan 't geen hy zich, in zyne *Commentarien*, waar uit deeze *Opheldering* meest ontleend zyn, voorſchreef, gaf hem gelegen-

heid, om de zaaken hooger op te haalen, dan in zyne *Algemeene Geſchiedenisſen* in te dringen tot het ontdekken der verborgenſte dryfveeren, welke eenige, in den eerſten opſlage, vreemde gebeurtenisſen deeden voorkomen; en die dingen in derzelver onderſcheidene betrekkingen, verbintenisſen en gevolgen beſchouwen. Overzulks zal de Leezer, die zich niet te vrede houdt met te weeten, dat iets gebeurd is, maar die tevens wenscht te zien, wat daar toe aanleiding gegeeven hebbe hier eene zonderlinge voldoening vinden. Eene voldoening van te meer gewigts en ſterker verlangd, ten opzigte van dit Tydvak der *Christen Kerke*; wanneer zy zich eene korte wyl vertoont, in haare eerſte en ongerepte zuiverheid; terwyl „ de Geſchiedenis ons de allengskens inkruipende verbasteringe in Leer, Tugt en Zeden voor oogen ſtelt; en aanwyst wat Menſchen, van de eenvoudige Waarheid afkeerig, door vooroordeelen en verkeerde inzigten vervoerd, reeds vroegtydig beſtonden; welke Vervolgingen de Voorſtanders en Belyders der Waarheid moesten lyden; als mede hoe het licht der Euangelie-waarheid ſteeds hooger klom, en, van Eeuw tot Eeuw, meerder Landen beſtraalde, tot dat eindelyk de *Christelyke Godsdienst* de heerſchende Godsdienst wierd des *Romeinſchen Ryks*".

Verſcheide Aantekeningen heeft de kundige Vertaaler 'er bygevoegd: over welker waarde hy den beſcheiden Leezer laat vonnisſen. Op het nagaan derzelven, durven wy verzekeren, dat hy hier mede, by zyne Landsgenooten, eere en dank zal inleggen: dewyl zy veelal ſtrekken, om eene korte Verklaaring van het duistere te geeven, en hun voorts te wyzen tot Schriften by hun bekend, of ligt te bekomen. Van zyne Vertaalwyze behoeven wy niets te zeggen, hy heeft daar in denzelfden voet en onbedwongenheid gehouden, als in zyne Vertaaling der *Kerkelyke Geſchiedenisſen* van MOSHEIM; „ zo heusch, gelyk hy zich uitdrukt, door den *Nederlander* ontvangen", en waar voor hy zynen dank, te dier gelegenheid, openlyk betuigt. —— Wy moeten, nogthans, een Stukje ter proeve van dit Werk opdisſchen. Het is 'er zo geſchikt toe, als eenig Werk kan weezen; elke Opheldering is, bykans, een Vertoog op zich zelven: doch een breed uitgewerkt zou ons te lang vallen, wy verkiezen daarom een der kortſten, ons bepaalende tot de *Afdeeling*, die *over het Leeven en de Zeden der eerſte Christenen* handelt. Op dit ſtuk laat de Hoog Eerw. MOSHEIM, zich in deezer voege hooren.

„ 1. Bekend zyn, onder meer andere Schryvers, die ons een Verhaal gegeeven hebben van het Leeven en de Zeden der eer-

Digitized by Google

eerſte *Chriſtenen*, de geleerde Mannen J. FRONTO; WILLIAM CAVE en GODFR. ARNOLD, die, ſchoon ze geenzins te veragten zyn, en veele dingen, overeenkomſtig met de waarheid, ter opheldering van den toenmaaligen toeſtand der Kerke geboekt hebben, nogthans, reeds voor lang, veelen voorkwamen, als de maat te buiten gaande, in het vermelden van den lof der Belyderen van JESUS naam, in dien eerſten tyd. Het zal der moeite waardig weezen, de voornaamſte misſlagen, door hun hier in begaan, aan te wyzen, als mede wat daar toe gelegenheid gegeeven hebbe.

„ *Voor eerst.* Zou men, uit hunne Schryfwyze, moeten opmaaken, dat alle Gemeenten, in de eerſte Eeuwen, beſtaan hadden uit Menſchen, geheel der Deugd toegeheiligd en vry van zonden. Dan hier in tasten zy zekerlyk mis: want de Brieven van PAULUS en de overige Apostelen, als mede die van CLEMENS, IGNATIUS en anderen, toonen duidelyk, dat de Kerk van CHRISTUS altoos gelyk geweest hebbe aan een Akker, op welke zo wel Onkruid groeide als Tarwe, en dat gierige, wellustige, hoogmoedige en twistgraage Menſchen ook de Gouden Eeuwe der Kerke bezoedelden. Wat beteekenen anders de dikmaals herhaalde en ſterke vermaaningen en beſtraffingen dier heilige Mannen? Veelen lieten zich onder de Christgeloovigen aantekenen, die geen ander oogmerk hadden dan het ſlinkſche, om van de Liefdaadigheid hunner Medebroederen te leeven, hunne dagen gemaklyk te ſlyten, en hunne wellusten te volgen. Anderen vervoegden zich tot de *Chriſtlyke Gemeenten*, derwyze ingenomen en vervuld met verkeerde begrippen en gevoelens, waar aan zy van hunne vroegſte Jeugd gewoon waren, dat zy bykans, op geenerlei wyze, van dezelve afgebragt konden worden: de voorzigtigheid duldde, egter, niet allen de zodanigen van de gemeenſchap der Kerke af te ſnyden. Dit is ten vollen blykbaar voor een ieder, die oit met opmerking de oude Schriften der *Chriſtenen*, of de Brieven der Apostelen, geleezen heeft, en dus is het overtollig, hier op breeder ſtil te ſtaan.

„ *Ten tweeden.* Maaken deeze Schryvers geen nauwkeurig onderſcheid, tusſchen de byzondere Eeuwen, 't welk nogthans noodwendig moet gedaan worden: zy benoemen, met den naam van *Eerſte Chriſtenen*, allen die tot den tyd van CONSTANTINUS DEN GROOTEN, ja naa dien Keizer, geleefd hebben, gelyk te zien is uit de getuigenisſen, welken zy aanhaalen. Allen nu, die geene volſlaagene Vreemdelingen zyn in de oude Geſchiedenisſen der *Chriſtlyke Kerke*, weeten, welk een toevloed van ſnoode Menſchen, de Tweede Eeuwe reeds

Digitized by Google

overſtroomde, die met den tyd meer en meer toenam, en, in de Vierde Eeuwe, de geheele Kerk dermaate vervulde, dat 'er maar weinig voetſtappen van de oude Trouwe en Deugd overbleeven".

„ *Ten derden.* Schatten zy het Leeven en Zeden der *Chriſtenen*, uit 't geen TERTULLIANUS, CLEMENS, IRENEUS, ja HIERONYMUS en AUGUSTINUS, voorſtellen als een rigtſnoer des gedrags, en om eenen wandel, overeenkomſtig met de Voorſchriften van CHRISTUS, te leiden. Doch, wie bid ik U, bemerkt niet, hoe verkeerd dusdanig eene waardeering te agten zy? Hoe immers ſluit deeze gevolgtrekking; de *Chriſten Leeraars* hebben, wegens de Godsvrugt, de Heiligheid en de Liefde, de heerlykſte Leſſen gegeeven; derhalven zyn de eerſte *Chriſtenen*, ten minſten derzelver grootſte gedeelte, zeer Godvrugtig, heilig en liefhebbend geweest. De een en de ander deezer oude Leeraaren ſpreekt groot, en met gepaste uitdrukkingen van zyne eigene Vroomheid en Deugd; derhalven hebben alle *Chriſtenen* met hun het zelfde toppunt van heiligheid beklommen. Wie zal 'er voor inſtaan, dat zy, die op zo verheven wyze, over Wysheid en Deugd ſpreeken, zelve wys en deugdzaam waren? Weet men niet genoeg, door onwraakbaare ervaarenis, dat der Menſchen zeggen en doen, dikwyls, hemelsbreed verſchillen?

„ *Ten vierden.* Stellen zy, 't geen van een enkel Mensch, of van eenige weinigen gezegd en gedaan is, voor, als de Stem en de Handelwyze der ganſche Kerke. De meesten, die over de verrigtingen der *Oude Chriſtenen* geſchreeven hebben, zyn aan dit Euvel gansch of eenigermaate ziek; waar door zy zeer dikwyls, 't geen maar tot weinigen behoort, tot *algemeen* aangenomene gevoelens, handelingen en inſtellingen brengen. Hoe onregtmaatig dit is, ſpreekt van zelve.

Ten vyfden. „ Kan ik zelfs niet goedkeuren: dat zy de *Chriſtenheid* afbeelden, als geheel en al zodanig geweest te zyn, gelyk ze ons voorkomt in de *Verdeedigſchriften*, door de *Chriſtenen* aan de Keizers en Overheden ter hand geſteld. Wie immers is onkundig, hoe zy, die de verdeediging eener Maatſchappye op zich neemen, gewoon zyn, alleen zodanige ſtukken te vermelden, als tot derzelver lof en aanpryzing kunnen dienen, en ſtilzwygend voorbygaan, 't welk eenigzins ten nadeele ſtrekt? Eene handelwyze, welke niet ſchandelyk of ſhood kan genoemd worden; maar den naam van voorzigtig mag draagen, indien de Opſteller van dus een Verdeedigſchrift geen oogmerk heeft om te bedriegen. Daarenboven is men gewoon, in lof- en ſmaadredenen, ſtaan te blyven, en

Digitized by Google

aan te dringen, op 't geen het voornaamſte is, en, in zekere Gemeenſchap, de overhand heeft. Dat de Oude *Chriſtenen* van deeze gewoonte niet onkundig waren, zal een ieder ras bemerken, die 't geen TERTULLIANUS, in zyne *Verdeedigſchriften* bybrengt, wegens de Zeden der *Chriſtenen*, vergelykt, met het geen die Kerkvader, in zyne andere Schriften, ten dien opzigte, aantekent, en met leedweezen vermeldt.

„ *Ten zesden.* Gaat het vast, dat 'er, onder de *Oude Chriſtenen*, geene geringe geſchillen gereezen zyn, over de Zedekunde en Pligten der *Chriſtenen*: dat deezen een ſtrenger regel volgden dan geenen. Waar uit volgt, dat het Leeven en Gedrag der *Chriſtenen*, op alle plaatzen, niet eveneens; maar verſchillend geweest hebbe, naar de verſchillende begrippen hunner Leeraaren. Allen, die ſmaak vinden in het naſpeuren van dergelyke onderwerpen, weeten hoe de *Chriſtenen*, van de vroegſte tyden af, verſchillende denkbeelden koesterden, over de nuttigheid en noodzaaklykheid der Menschlyke Weetenſchappen, de Pligten des Huwelyken Staats, den Oorlog, den Koophandel, en ontelbaar andere ſtukken. Doch, die Schryvers, van welken wy thans ſpreeken, verzamelden by één, 't geen één Aanhang der *Chriſtenen*, ten dien opzigte, gezegd heeft, en zoeken ons te doen gelooven, dat zy het algemeen gevoelen der ganſche *Chriſtlyke Kerke* voordraagen; en niet alleen het gevoelen, maar ook de Leevenswyze.

„ *Ten zevenden.* Niet lang naa de eerſte grondvesting der *Chriſtlyke Kerke*, kreeg, ik weet niet door welk een ongelukkig lot, dit denkbeeld de overhand, dat alle *Chriſtenen* niet in denzelfden rang konden geſteld worden; maar dat deezen tot eene grootere maate van heiligheid verbonden waren, dan geenen, even gelyk onder andere Volken, Menſchen, in de bedryven deezer Wereld ingewikkeld, van de Wysgeeren, in zeden en leevenswyze verſchilden. Diensvolgens waren 'er, in de Tweede Eeuwe, niet weinigen, onder de *Chriſtenen*, die, door kleeding, houding, zeden, woorden en daaden, zich van de rest der Geloovigen onderſcheidden, en, den naam van *Asketen* en *Chriſten Wysgeeren* aangenomen hebbende, eene zonderlinge en ſtrenge leevenswyze volgden. Tot dien rang behoorden, gelyk wy, van de Tweede Eeuwe handelende, zullen zien, bykans alle Kerkvoogden en *Chriſten*-Leeraars. — Op dit onderſcheid zyn de Beſchryvers van het Leeven en de Zeden der eerſte *Chriſtenen* niet bedagt geweest, of hebben 't zelve over 't hoofd gezien: want zeer dikwyls eigenen zy aan de ganſche *Chriſtenheid* toe, 't geen tot de *Asketen* alleen; en niet tot de *Gemeene Chriſtenen*, behoorde. In de

Digitized by Google

daad, indien iemand meent op dien voet te mogen handelen, op welken GODFRIED ARNOLD te werk gegaan is, in zyne *waare Afbeelding der eerſte Chriſtenen*, dien zal het niet bezwaarlyk vallen; wanneer hy genoegzaame bedreevenheid in de oude Schriften bezitte, een Werk van gelyke grootte te vervaardigen, *over 't ſlegt en ſnood gedrag der Chriſtenen*. Buiten tegenſpraak zyn de oude *Chriſtlyke Gemeenten*, bovenal, die in de Eerſte en Tweede Eeuwe bloeiden, beter geweest dan de hedendaagſche; en mogen eenigzins den geenen, die, te jammerlyk van de oude zuiverheid verbasterd en ontaard, zich thans naar den naam van CHRISTUS laaten noemen, ten voorbeelde onder 't ooge gebragt worden. Doch zy, die de eerſte *Chriſtenen* zo heilig en vlekloos afmaalen, bedriegen zich, en geeven den Vyanden des *Chriſtendoms* de wapenen, ter beſtrydinge, in handen".

Ten ſlot onzer Aankondiginge moeten wy den Leezer, naar luid van 's Voorredenaars berigt, nog melden; „ dat dit tegenwoordig deel alleen de *Eerſte Eeuwe* betreft; een volgend zal over de *Tweede Eeuwe* loopen, en een Derde, aan de Geſchiedenisſen der Derde, en een gedeelte *der Vierde Eeuwe*, naamlyk tot op den tyd van CONSTANTINUS DEN GROOTEN, dergelyke *Opbelderingen* byzetten. Hier uit kan de Leezer opmaaken, dat hy nog twee Deelen te wagten hebbe: en wy kunnen hem verzekeren, dat onze *Opbelderingen* daar mede zullen beſlooten worden, als mede dat ze geheel afgeſchreeven, en ter drukperſe gereed liggen; ja voor een goed gedeelte reeds afgedrukt zyn; zo dat ze binnen kort ſtaan te volgen ".

De waarheid en Godlykheid der Euangeliſche verhalen, opgemaakt uit vergelyking van den val van PETRUS *met den dood van* JUDAS, *zoo als beide die gebeurdtenisſen in het N. T. beſchreeven zyn. Door* P. HOFSTEDE *Dr. en Pr. Honor. in de Godgeleerdheid, Historien en Kerklyke Oudheden, Predikant te Rotterdam, en Lid van het Zeeuwſche Genootſchap te Vliſſingen. Te Rotterdam by* J. Bosch *en* R. Arrenberg 1774. *Behalven de Voorrede* 64 *bladz. in groot octavo.*

HEt groot onderſcheid dat 'er zich opdoet in de Euangeliſche verhalen, tusſchen het bericht van den val van *Petrus*, en deszelfs boetvaerdigheid, met dat van 't vreeslyk uiteinde van *Judas* en deszelfs zogenaemd berouw, heeft de op-

Digitized by Google

oplettendheid van den Hoog Eerwaerden *Hofstede* tot zich getrokken, en hem bewoogen, om 'er de reden van na te spooren. De Euangelisten naemlyk hebben de eerste geschiedenis vry breedvoerig, voor al ten aenzien van 't haetlyk verlochenen, opgegeven, en de laetste is slechts kortlyk te boek gesteld. Van waer dit onderscheid? De Hoogleeraer denkt, „dat het allereerst en voornaamlyk geschied is, *om daar mede aan de weereld de overtuigendste blyken te geven van de waarheid der Euangelische verhalen.*" Hy toont, onder het aendringen hier van, hoe de schryfwyze der Euangelisten, in 't melden van beiden deze gevallen, ter wederzyde lynrechtstrydig is, met het geen men natuurlyk van Bedriegers heeft te verwachten, en hy leidt 'er uit af, *dat de Euangelisten opregte en waarheidlievende menschen zyn geweest, op welker verhalen men zig volkomen verlaten mag.* — Tot dus ver past de Hoogleeraer het gewoone bewys voor de goede trouw der Euangelisten, afgeleid uit hunne manier van verhalen, wel byzonder toe op hun verschillend bericht van deze twee merkwaerdige gebeurtenissen; en hy stelt dit bewys met oordeel in een treffend licht; door de merkwaerdige byzonderheden hier van ten krachtigste aen te dringen.

Dus de waerheid van 't Euangelisch Verhael daer uit bevestigd hebbende, gaet hy vervolgens nog een stap verder, om de beschouwing van dit onderscheid te doen strekken, ter stavinge van de Godlykheid van 't Euangelisch Verhael; terwyl hy beweert, „dat de Godlyke Voorzienigheid, al mede, om ons te overtuigen van de waarheid van 't Euangelisch Verhaal, de geschiedenis van Petrus berouw en van Judas wanhoop, *op zulk eene*, en *op geen andere*, *wys* te boek heeft laten zetten." Men word, zyns oordeels, wanneer men alles behoorlyk nagaet, geleid om te vragen, of de Euangelisten, (schoon ze uit en van zich zelven in staet waren, om deze twee gevallen te vermelden,) „die twee gevallen, buiten de bestiering van Gods Geest, wel *op die wyze* zouden vermeld hebben. En 't schynt hem byna onmooglyk, dat zy, zonder een buitengewonen invloed en bestiering, den val van hunnen besten vriend Petrus, met zo vele verzwarende omstandigheden, en den zelfsmoord van hunnen bitterste vyand Judas, met zoo veel gematigheid, hebben konnen beschryven." Ter opheldering en bevestiginge van dit zyn denkbeeld, toont hy in 't breede, hoe 't den menschen zeer eigen is, in gevallen van die natuur, op ene geheel andere manier te handelen; en hoe zelfs de verstandige en gemoedlyke Christenen bestendig anders denken, spreken en schryven, wan-

Digitized by Google

neer hun ſoortgelyke gevallen voorkomen. Hier uit leid hy af, dat men zodanig ene ſchryfwyze natuurlyk niet wel van de Euangelisten kon verwachten, en dat men derhalve in dezelve ene buitengewoone beſtiering heeft te erkennen. — De Hoogleeraer heeft zekerlyk zyn bewys zeer wel in kracht voorgedragen; maer 't zal, des niet tegenſtaende, zo 't ons toeſchynt, velen niet overtuigend voorkomen, al ware 't alleen uit overweging, dat de byzondere omſtandigheden der Euangelisten te veel verſchillen van die der menſchen in 't algemeen, om uit het een tot het ander een overtuigend bewys te trekken. 't Zou althans niet raedzaem zyn 'er gebruik van te maken tegen het Ongeloof, en een geloovig Christen, overtuigd van de oprechtheid der Euangelisten, vind in 't gansch beloop van 't Euangelisch verhael, en den inhoud der Euangelieleere, zo doorſlaende bewyzen van Godlykheid, dat hy 't niet noodig hebbe, dezelve op zodanig ene wyze *in iedere* byzonderheid te zoeken. —— Zie hier intuſſchen het hoofdzaeklyke van des Hoogleeraers bewys, zo als hy 't in 't ſlot beknoptlyk te ſamen trekt.

„ Ik meen hier met verſchiet van voorbeelden genoegſaam, (zo maar niet overbodig,) te hebben bewezen de menschlyke *geneigdheid*, om, *aan de eene zyde*, de verkeerdheden hunner vrienden, in welker onderwerpen, bedryven en achting by de weereld, zy een byzonder belang hebben, voor het oog hunner vyanden te verduisteren, of, zoo dit niet doenlyk is, te vernisſen, te verkleinen, te verzagten, — en om, *aan de andere zyde*, de ſchendaden of wanbegrippen hunner tegenſtanders, en alles wat derzelver perſonen betreft, te verbreiden, te vergrooten en in de ergſte gedaante te vertoonen. —— Een *geneigdheid*, die zich noch door de voortreflykſte natuurgaven, noch door de reden, noch door *beoeffening*, noch door *gewone* zaligmakende genadens, zoo geheel met wortel en tak in dit tegenwoordige leven laat uitroeijen, of ze openbaart zig, by voorkomende gelegenheid, meer of min, in het ſpreken en ſchryven van een ieder; zelfs van den Godsvrugtigſten Christen. Is dat zoo, en is het even zeker, dat zig al het tegenovergeſtelde dier *geneigdheid*, welke anders allen menſchen van hooger en lager beſtaan eigen is, aan een opmerkſaam Beſchouwer ontdekt in het verhaal der Euangelisten, nopens den val van hunnen vriend Petrus, en het wanhopig uiteinde van hunnen vyand Judas; dan dunkt my, by wettig gevolg te mogen beſluiten, dat zig hier iets meer dan menschlyks voordoet, en dat Matthæus, Marcus,

Digitized by Google

cus, Lucas en Johannes zig nooit omtrent die twee gebeurdtenisſen, *op die wys en indiervoegen*, als gezegt is, zouden gedragen en uitgelaten hebben; indien hunne pennen niet door een Godlyke hand beſtierd waren geweest."

Predikatien over de Epistelen van alle Zon- en Feest-dagen van het geheele Jaar. Door H. SCHUBERT, *eerst Predikant te Potsdam; daarna Inſpector en eerſte Leeraar te Zorſen. Naar den tweeden Hoogduitſchen Druk vertaald, door* A. PR. KLENKE, *Hoog- en Nederduitsch Schoolhouder te Amſterdam. Eerſte Deel. Te Amſteldam by* A. Eichhorn 1774. *Behalven het Voorwerk* 622 *bladz. in groot* octavo.

Uit de Voorreden van dit Werk, en den inhoud der Predikatien, loopende dit Deel van den eerſten Zondag in den Advent, tot op den Zondag Sexageſima, blykt duidelyk, dat de Eerwaerde *Schubert* niet veel op heeft met een beredeneerden Prediktrant; des dezulken die gevallen zyn op een beredeneerd vertoog der Godlyke Waerheden, die ons in de Openbaring voorgedragen worden, ten bewyze der redelykheid van onzen Godsdienst, deze Leerredenen niet naer hunnen ſmaek zullen vinden. Ze zyn beter geſchikt voor de zodanigen, die ene oppervlakkige gemoedlyke manier van voorſtellen met graegte aenhooren, by welke ene zinnebeeldige voordracht van meer invloeds is, dan ene beredeneerde ontvouwing. Toehoorders van die natuur zullen deze Leerredenen met genoegen lezen, en ſtichting vinden in 's Mans predikwyze; gelyk men uit het volgende ſtaeltje enigermate mag afleiden. — De Eerwaerde *Schubert* zyne Hoorders vermanende, om zich zelven dagelyks aen te wakkeren, en met ernst daer voor te zorgen, dat zy in Gods Genade blyven en toenemen, drukt zich deswegens aldus uit.

„ Indien dit geſchieden zal, zo moeten zy zich van de Middelen bedienen, door welke zy in 't Goede wasſen en toeneemen kunnen. Zy moeten zich (1.) *met de vernuftige lautere Melk des Euangeliums dagelyks ſpyzen, op dat zy door dezelven toeneemen.* — Laat een Mensch GODTS Woord liggen, en overweegt hy het zelve niet naerſtig onder hartelyke Gebeden, zo zal hy zyne weinige Kracht wel haast verliezen. Maar beſchouwt en overweegt hy het zelve dagelyks, *zo is hy gelyk een Boom, geplant aan de Waterbeeken, die zyne Vrucht brengt te zyner Tyd, en wiens Blaaderen niet verwelken.* Zy moeten (2.) *vlytig bidden, zich ook, waar zy Gelegenheid vin-*

vinden, met andere Kinderen GODTS *aanmoedigen.* — De eene Kool ontſteekt de andere. Komen de Kinderen deezer Waereld by malkanderen, om zich van hunne aardſche Voordeelen te onderreden, zouden de Kinderen van GODT dit ook niet in 't Geestelyke doen? — Zy moeten ook (3.) *over zich door* GODTS *Genade naerſtig waeken*, op dat zy niet van de Waereld, den Zatan en hun eigen Vleesch overrompeld worden. En zo moeten zy zich dikwils en vlytig aanwakkeren, en het Woord: *Wast in de Genade en Kennisſe van onzen* HEERE *en* ZALIGMAAKER JESUS CHRISTUS! moet beſtendig in hunne Oorén klinken. Willen zy zich tot Rust begeeven, en de Handen in den Schoot leggen, zo zal 't haast met hen gedaan zyn. — Zwemt iemand den Stroom te gemoete, zo moet hy beſtendig met Handen en Voeten roeijen, anders wórdt hy te rug gedreeven: Wy gaan *opwaarts ten Hemel.* Hoe menige Storm en Wind der Verzoekinge valt *niet op ons* aan? Willen wy nu daar rusten en niet voortwerken, *hoe* zullen wy dan voortkomen, en *onzen Loop voleinden*? In 't *Christendom ſtil ſtaan, is te rug gaan.*

„ Men ſtelle zich een Kool-vuur voor, 't welk in vollen Gloed ſtaat. Hoe ligtelyk toch is het zelve overtrokken met Aſche? Wordt deeze nu niet wech geblaazen, en worden 'er geene nieuwe Koolen bygedaan, zo dooft het eindelyk geheel en al uit. Zo is het ook geleegen met ons Hart. Schoon het zelve thans in vollen Gloed der Genade GODTS en der Liefde tot JESUS CHRISTUS ſtaat, zo zal 'er nochthans haast eenige Koelheid inſluypen willen. Wordt dezelve nu niet met het Gebed verdreeven, en de Gloed der Genade daar door in ons Hart op nieuw aangeblaazen, ook tevens nieuwe *Kracht van* den Heere nederwaarts gehaald, ach! dan wordt *het Hart* ras koud, ja het ſterft eindelyk zelfs, en zinkt weder in zynen voorigen dood. Eene Pluim of Feeder kan door het blaazen gemakkelyk in de hoogte gedreeven worden; maar laat men dezelve ter neder zinken en met Fuilnis bemorst worden, zo zal men dezelve zo ligt niet weder in de hoogte dryven kunnen. Ons Hart, wanneer het zelve door de Genade van de aardſche dingen ligt gemaakt is, laat zich door Bidden en Smeeken gemakkelyk tot GODT ten Hemel gericht onderhouden. Maar laat men het zelve weder ter Aarde zinken, en met den Drek der geestelyke Luiheid en andere Onzuiverheden beſmet worden, zo zal het, ſchoon het wel niet onmogelyk is, nochthans zeer bezwaarlyk tot het rechte Opklimmen tot GODT weder gebragt worden. — Windt men een Orlogie of Uurwerk op, zo zal dezelve, naar haare Inrichting, haare ge-

Digitized by Google

gezette Tyd voortgaan, en men behoeft dezelve eerst na verloop van vier en-twintig Uuren weder op te winden. Maar trekt men het Hart des Morgens door het Gebed opwaarts, nochthans zal het wel haast nederzinken, indien het niet dikwils, ja zonder Ophouden, opgetrokken, en door de Overweeging des Godtlyken Woords, door Bidden en Waaken, Hemelwaards gericht wordt. Daar mag men geen vier-en-twintig Uuren met het Opwinden wachten, indien men daar aan geen merklyke Schaaden lyden wil. Derhalven moet men de Gaave GODTS dagelyks dikwils in zich aanwakkeren, of *aanblaazen*, op dat men in de rechte Kracht blyve. — Het Vuur op den Brand-Offer-Altaar mocht in 't *Oude Testament* niet uitgaan, maar moest beſtendig onderhouden worden. *Onderhoud gy ook, gy Gelooviger*, (want met deezen, en niet met de Kinderen deezer Waereld wordt thans geſprooken,) *onderhoud gy ook, het Vuur der Liefde GODTS in u met Bidden, Waaken en Overweegingen des Godtlyken Woords*, zo zorgt gy recht voor uwe Ziele".

Korte Christlyke Godgeleerdheid en Zedekunde. Door J. G. TÖLLNER *Dr. en Pr. in de H. Godgeleerdheid &c. &c. op de Hooge Schoole te Frankfort. Uit het Hoogduitsch vertaald, onder het opzicht en met eene Voorreden van* C. C. H. v. d. AA. *Te Haarlem, by* J. Bosch 1774. *Behalven het Voorwerk* 418 *bladz. In groot octavo.*

BYzonder nuttig te zyn voor de zodanigen, die geen Academiſche Oefeningen gehouden hebben, en nochtans gaerne de gronden van hunnen Godsdienst zouden verſtaen, is het hoofdbedoelde van den Hoogleeraer *Töllner* in dit Werk. 't Is hem voorgekomen, dat het denzulken, ten minſte in zyne Gezindheid, nog ontbrak aen ene geſchikte handleiding ter gegronder kennisſe van het Godsdienſtig Samenſtel. Het oppervlakkig onderwys, dat men der Jeugd geeft, is voor meer gevorderden niet toereikend: en 't geleerde onderwys, dat men op de Hooge Schoole voordraegt, loopt boven de vatbaerheid van hun, die geen tyd en gelegenheid hebben, om zich tot de beoefening van zulke Schriften te verledigen. 'Er word dan voor hun ene middelſoort van onderwys gevorderd; en hier op heeft de Hoogleeraer zich in dezen toegeleid. — Hy heeft ten dien einde een beknopt Samenſtel geſchreven, behelzende ene gegronde onderrichting in alle die waerheden, welker kennis hy onontbeerlyk acht, en die men on-

Digitized by Google

ongeleerden kan inboezemen, zonder geleerde kundigheden te vooronderſtellen, of geleerde naſpooringen van hun af te vorderen. In de ontvouwing en het betoog dier waerheden tracht hy alles, ten klaerſte en ten bondigſte, tot ene redelyke overtuiging voor te ſtellen, in ene orde, welke een ieder gereedlyk kan nagaen. En de Hoogleeraer is in dit alles zo wel geſlaegd, dat zyn Geſchrift wezenlyk van dienst konne zyn, ter bereiking van 't oogmerk, dat hy 'er zich mede voorgeſteld heeft; boven al ten opzichte van zyne byzondere Geloofsgenooten. Ongeletterde Leden zyner Gezintheid vinden hier een geſchikt Samenſtel, ter hunner onderrichtinge; en Leermeesters, 't zy in de Schoolen, 't zy in de Huizen, mitsgaders Predikanten, die byzonder onderwys aen de zodanigen geven, hebben in dit Geſchrift ene beknopte voordragt; die ze voor hunne Leerlingen, naer ieders vatbaerheid, konnen uitbreiden; waer toe ook de Hoogleeraer, in nevensgaende aenmerkingen, meermaels gepaste onderrichtingen geeft. — Voor 't overige is dit Geſchrift indiervoege opgeſteld, dat ook Christenen van andere Gezintheden 'er meerendeels een nuttig gebruik van kunnen maken; in zo verre het veelal de aengenomen erkende waerheden behelst; en de Hoogleeraer de byzondere begrippen zyner Gezintheid met alle gematigdheid ontvouwt. Ook kan des Hoogleeraers Leerwyze ten voorbeelde van navolginge ſtrekken; of veelligt aenleiding geven, om het onderwys van ongeletterde bejaerden op een beteren voet te brengen, dan 't gemeenlyk ingericht word.

De Vryheid van Godsdienst in de Burgerlyke Maatſchappy verdeedigd. Te Amſt. by J. Doll 1774. *Behalven het Voorwerk* 452 *bladz. in groot octavo.*

IN den jare 1734, heeft men enige merkwaerdige Stukken, rakende de Vryheid van den Godsdienst in de Burgerlyke Maetſchappy, by een gebragt, en uitgegeven, onder den tytel van *Verzameling van Verhandelingen over de Verdraagzaemheid en Vryheid van Godsdienst.* Deze bekende Verzameling is nu, met enige vermeerderingen, herdrukt; wel byzonder met byvoeging van *een tweeden Brief* van den Heer *Locke*, over dit onderwerp, en mededeeling der aenteekeningen van den Heer *Barbeyrac*, over de Redenvoering van den Heer *Noodt*, rakende den *Godsdienst vry van Heerſchappy.* Wyders heeft men aen 't hoofd dezer herhaelde uitgave nog geplaetst, een *Vertoog ter Inleidinge*, ſtrekkende tot ontvouwin-

winge van de gronden, op welken de Vryheid van Godsdienst rust, en volgens welken de zorg der Overheid, ten aenzien van den Godsdienst bepaeld is; als mede van den oorſprong der misvattingen wegens de Heerſchappy over denzelven. — Met het herhalen dezer uitgegevene Verzamelinge, die reeds ſchaers te bekomen was, en derzelver vermeerdering, geeft men den Lezeren op nieuw in handen, het merkwaerdigſte dat nopens dit onderwerp geſchreven, en de ernſtigſte overweging van alle beminnaren van Vryheid en Godsdienst waerdig is. Een onderwerp, dat beſtendig levendig behoort gehouden te worden, in ons Nederland, daer de dierbare panden van Vryheid in den Godsdienst en den Burgerſtaet heilig zyn; des ieder Burger de tael van den beroemden *Noodt* niet te ſterk ingeboezemd konne worden.

„ Men roeme ons geluk! Elk onzer mag den grooten en almagtigen God, volgens zyne wyze en plegtigheden, eeren, naar de overtuiging van zyn gemoed. Wy hebben, door 's Hemels gunst, en de trouwhartigheid en voorzorge van deezen onſterffelyken Staat, niet te vreezen voor Beulen, Krygsluiden, of godlooze, bedriegelyke, bloeddorſtige en hovaardige Prieſters, die op de goederen, eer, het leven en de vryheid der degelykſte en verſtandigſte menſchen, 't zy van hoogen, laagen of middelbaaren ſtaat, boosaardig en ſchelmagtig loeren. Die wreede, heillooze en verfoeilyke dwinglandy heeft onze Voorvaderen gedrukt, met vertredinge van alle Goddelyke en menſchelyke regten. Dog zy hebben hunne aloude vryheid met groote dapperheid en gelyken roem herſteld; en dezelve aan ons in eigendom en voor altoos, met goed regt, overgegeven. Het is ons werk zorg te dragen, dat wy zulk edelmoedig bloed niet mogen onwaardig wezen, nog de vrugt van dat groote en onwaardeerbaare goed door laf hartigheid en onagtzaamheid verliezen; maar de vryheid, welke wy van onze voortreffelyke en godvrugtige Voorouderen ontfangen hebben, aan ons Vaderland, Kinderen en Nakomelingen, buiten welke ons, naast God, niets dierbaarder kan of mag wezen, zuiver en ongeſchonden, met volkomene getrouwheid, voor eeuwig, agterlaten".

Digitized by Google

Hiſtoriſche Redenvoering op het ontdekken der Gedenknaalde, opgerecht ter eere van JOANNES VAN MIGGRODE, *uitgeſproken in de Groote Kerk te Veere, door* J. V. IPEREN, *Predikant in die Stad enz. enz. Te Amſterdam by* M. de Bruin 1774. *Behalven het Voorwerk* 186 *bladz. in groot octavo.*

ZY, die de voorgaande Redenvoering van den Eerwaarden *v. Iperen*, over *het tweebonderdjarig Jubelfeest der Nederlandſche Vryheid* (*), bezitten, zullen wel doen, als zy deeze *Hiſtoriſche Redenvoering* daar nevens voegen en doorbladeren. Dezelve behelst, met het geene in de Aanteekeningen, en verdere Bylagen, vervat is, niet minder dan de eerstgemelde, verſcheiden byzonderheden, die tot de eerſte beginſelen der Reformatie behooren; en ſtrekt verder ter opheldering van deeze en geene ſtukken, die in de voorige Redenvoeringe gemeld zyn. —— De gelegenheid, by welke zyn Eerw. deeze laatſte uitgeſproken heeft, is deeze. — Zyn Eerwaerde gaf in zyne eerſte Redenvoering te kennen, dat 'er, aan het Noorderhoofd der Stad, onder de ruwe keien en lompe zinkſteenen, onagtzaam weggeſmeeten was eene brok der zerke, pronkende met het wapen en den naam van den Edelen en Eerwaarden MIGGRODE, wiens nagedagtenis, als Zeelands Hervormer, met meer luister verdiende bewaard te worden. Deeze herinnering was van die uitwerking, dat hunne Edele Agtbaarheden van Veere den volgenden dag reeds orde ſtelden, om dit overblyfſel van daar te neemen, en in Stads-Schuur te brengen. Vervolgens beſloot men eene deftige gepaste Gedenknaalde te ſtigten, de brok der oude Grafzerke in derzelver voetſtuk kunſtig in te werken, en deeze Praalnaalde, ter gedagtenisſe van dien beroemden Man, in de Groote Kerk te plaatſen. Dit alles verrigt, en 't pragtige Gedenkſtuk voor aller oogen ontdekt zynde, heeft de Eerwaarde *van Iperen*, op verzoek der Regeerders van Veere, den eerſten December des jaars 1773, ter dier gelegenheid, deeze Redenvoering in de Groote Kerk aldaar uitgeſproken. —— Zyn Eerw. geeft in dezelve een naauwkeurig verſlag van de loſwaardige verrigtingen van den Ed. en Eerw. *Miggrode*; dien hy met regt aanmerkt, als Zeelands eerſten en voornaamſten Kerkhervormer, wiens yverige poogingen, met den gelukkigen uitſlag, der nagedagtenisſe wel waardig zyn. —— Zie hier

ee-

(*) Zie *Hedend. Vaderl. Letter-Oef. I D.* bladz. 511.

Digitized by Google

eenè korte ſchets van 's Mans leevensloop, in deeze Redenvoering breeder voorgedraagen.

Joannes van Miggrode was gebooren uit aanzienlyke Ouderen, Heer *Jacob van Miggrodè*, en Vrouwe *Margareta van den Eekhaute*, beiden van adelyken geſlachte. Hy zag eerst het leevenslicht, in den jaare 1531, te Aalst in Vlaanderen; alwaar hy denkelyk de beginſelen der Wetenſchappen geoefend zal hebben, om zyne Studien op de hooge School van Leuven te voltrekken. Tot den Geestlyken ſtand bepaald en geordend zynde, ſchynt hy al vroeg met het Kanonikaat van Veere, in 't Capittel onzer lieve Vrouwe, begiftigd geweest te zyn. Hy komt voor als iemand, die in een hoog aanzien was onder de Roomſche Geestlykheid, zynde Pastoor en Hoofdpriester der Parochiaale Kerke van Veere; en vermoedelyk heeft hy ook het Dekanaat waargenomen. Deeze Geestlyke, in hoe gunſtige omſtandigheden naar de Waereld leevende, beſloot egter, op inwendige overtuiging, de Leer der Waarheid openlyk te belyden, voor te ſtaan, en en 'er alles voor op te zetten; 't welk ten gevolge had, dat hy, die, in 't jaar 1564, nog als Pastoor van Veere te boek ſtaat, in 't jaar 1567, met veele andere Protestanten de vlugt naar Engeland name. In dat Gewest ſtond hy in de hoogſte agting by de vlugtelingen, aan welken Koningin *Elizabeth* een veilig verblyf verleende; ook was hy 't, die de Nederlandſche Gemeente te Kolchester plantte en tot ſtand bragt. Na 't veroveren van den Briel, en 't opſteeken van de banier der Vryheid te Vliſſingen en te Kampveere, in den jaare 1572, ſtak hy terſtond over naar 't Vaderland; en nam reeds in dat jaar den dienst van gewoon Herder te Veere waar. — Alles nagaande is 't vry duidelyk, dat hy van dien tyd af, tot in 't jaar 1574, „ genoegzaam de eenige vaste Predikant geweest moet zyn, van wien zich Zyne Vorstlyke Excellentie, en de Walcherſche Regeering bedienden, tot het regelen der Kerklyke zaaken, niet alleen te Kampveere, maar ook te Vliſſingen, op de vloot, in het leger, in de bezettingen, door het geheele Eiland, te Zierikzee misſchien, ja mooglyk ook door de geheele Provincie, voor zoo verre die benaauwde tydsomſtandigheden zulks hebben toegelaaten. Ook moet hy de eerſte en voornaamſte geweest zyn, die, na het inneemen van Middelburg, aanſtonds aldaar, niet alleen Zondag, maar tweemaal in de week, over de Historie van het Lyden gepredikt hebbe; en die, met den Prins, kort te vooren, de Clasſis van Walcheren had opgericht". Verder is het blykbaar, dat hy, in de volgende tyden, beſtendig de Man was, dien men in alle

gewigtige Kerklyke handelingen raadpleegde, en die in alles, om zo te ſpreeken, de voornaame hand had; tot dat hy, in den ongemeen hoogen ouderdom van 96 jaaren, ontſliep, op den zesden van Bloeimaand des jaars 1627.

Deeze Redenvoering pronkt met het Portrait van den Ed. en Eerwaarden *van Miggrode*, gemaakt naar eene oude origineele ſchildering op hout; als mede met eene afbeelding van de Praalnaalde, ter 's Mans gedagtenisſe, in de Groote Kerk van Veere opgerigt. Voorts zyn 'er nog verſcheiden Bylagen agter de Redenvoering gevoegd, welken ter opheldering of bevestiginge van ettelyke byzonderheden kunnen dienen. Onder anderen vindt men 'er een Brief van *Caspar van Vosbergben*, geſchreeven den 10 July des jaars 1584, aan de Heeren Burghmeesters en Schepenen der Stede van der Vere, nopens het doorſchieten van den Prins te Delft; welke inzonderheid ſtrekt ter bevestiginge van het getuigenis der zodanigen, die melden, dat de Prins niet door het hart geſchooten is, maar de wonde in 't laagere gedeelte van 't lichaam ontvangen heeft, en dus nóg, gewond zynde, geſproken heeft; dat, in 't laatſte geval beter te begrypen is, dan in 't eerſte. Deezen brief, welke tot nog onuitgegeeven was, zullen wy, ten gevalle der Liefhebberen, ook hier plaats geeven. Dezelve luidt aldus.

„ Mijn Heeren. Ick en can uwer E. de claechlijcke gelegentheijt ende geſteltenisſe der ſaken alhier ſoo niet verhalen als de materie en impatie derſelver wel verheijscht van het groot ongeluck dwelck Godt gelieft heeft tot ſtraffe ontwiſelijck onſer ſonden fijne Exc. op huijden recht voer de twee *uijren naer* noene ouer te ſeijnden, metsgaders de groote *rouwe en* verdriet, dwelck die van ſijnen huijſe en deſe *ganſche* Stadt daeromme hebben betoocht. De geſchiedenisſe is ſulcx, naer dat fijn Exc. des noens van de maeltijdt was opgheſtaen en meende naer boven te gaen, heeft hem eener gepreſenteert bij naeme Balthaſar Gerards, Bourgoignon de la franche Comte van Villafrans hem vernaempt hebbende Franchoisguion, ouer eenige daghen wedergekeert met brieven van Caron, aen ſijne Exc. de welcke hem dragende al off hij wonder ſoude weten uijt te rechten met ſekere cachets volants, die hij ſeijde van den Grave van Mansuelt ſecretelijck en buijten ſijnen weten door 't middel van een ſijnen coſijn Secretaris van voorsz. Grave becomen te hebben ende met de compſte die hij hadde van het handſchrift oft ondertekeninge des voorsz. Grave, in de welcke hij ſoo geverſeert was, dat men deen van dander niet

en

Digitized by Google

en ſoude hebben connen onderkennen, hebbende hem hier mede om eenich goet exploict van eenige plaetſen daer door te becommen te hove in eenich credit geinſinueert, en aldaer bij hem hebbende ſekere pistole gheladen met drie looden heeft ſijne vsz. Exc. bouen de huepe doer den buijck gheſchoten, daer van hij ter neder is geſoncken, ſprekende deſe laetſte woirden: *mon Dieu, mon Dieu aye pitié de may & du pauvre peuple.* 'T ghene den vsz. ſchelm daer toe hadde ghemoviert is gheweest de proscriptie bij den Coninck van Spaengie uijtgheheven in drucke en den ijver van ſijne moordadighe religie, hebbende hier van in communicatie gheweest met eenen Jeſuit, die hem van ſijne reſolutie en conſtantie in deſen wel ondertast en daer toe geanimeert heeft, met een hope van groote recompenſe, die hij ſoe hij 't ſoude ontcommen van den Coninck van Spaengien was verwachtende.

„ Dit is 't ſommier van dier gheſchiedenisſen, uitghevallen op eenen thiendon Julij ſoe den thienden Junij daer te voiren zijne Alteze in Vranckerijck is deſer werelt ouerleden; hier toe is noch een ander disperaat ongeluck onder t'huisgeſin van ſijne F. Exc. gevallen, dat ſeker ſoldaet van ſijner Exc. Guarde, meenende de vsz. muerder (die hem veijnsde naer bruijsſel te willen verreijſen) ter goeder trouwe en om ſijn voijage te verſekerder te moghen en te veijliger volbrenghen, te helpen, hem heeft geasſiſteert en behulpick gheweest, om een goet ſinckroer te coopen, weinich wetende dat het ſoude dienen om ſijnen Heere en Meester om te brenghen, ſiende het feijdt daer mede volbracht uijt deſperatie en mistroosticheijt heeft hem ſelven twee ofte drie poignaladen gegeven, daer van hij weinig tijds daer naer oick is geſtorven. De rouwe van Mevrouwe de Princeſe is onuijtſprekelijk en niet ſonder verwonderen op te nemen, hebbende met ghelijke fortune haer Vader en beijde haer mans verloren. Mijn heeren mogen dencken hoe de Gravinne van Swartſenborch en de kinderen en jonge Princeſen en Jonckvrouwe haer moeten bedroeft gevonden hebben in deſen ſtaet. De Grave Mauritius is ontboden en wordt vast op alles ſoe veel de gelegenheijt des tijds en middelen toelaten ordre geſteld. Resteert alleenlijck, dat wij ons mannelijck dragen en den moet niet en laten ſincken naer de ooghe geſtadich op God Almachtich en op ſijnen ſtarcken arm willen hebben, die de ſijne can ſlagen en weder geneſen, ter neder worpen en weder op heffen en naer dat hij de ſijne tot huijs beſocht ſal hebben ſulcke boosdadighe menſchen met haeren aenhanck wel vinden. Middelertijdt en moeten wij ons deuoirs niet vergheten in 't verſurghen der

Digitized by Google

gheene die Godt ons bevolen heeft, ende al te doen wat menſchelijcker wijſe elck hem evertuerende behoirt gedaen te worden, als in nieuwe regieringhe en authoriteijt op te richten en op de verſekertheijt der plaetſchen en Steden, metsgaders de cleene forſen die wij te velde noch hebben, ſulck ordre te ſtellen, dat wij de ſtucken van 't lichaem ſoe veel het doenlijck ſij bij den anderen houden, niet twijffelende oft mijne heeren en ſullen alle deuoir aen die ſijde doen om op alles te voorſiene ende niet min goet vinden bij proviſie 't ghene hier bij ons ſal met de meeste ſtemmen tot conſervatie van den lande beraempt en beſloten worden, affleijndende in alder ijl nieuwe gedeputeerde met vollen last en verſegelinge der Steden in 't particulier ſonder naer elkanderen te wachten herwaarts aan, om op deze en alle andere ſaken met de aenweſende Provincien en Preſenten haer te moghen conformeren en wat goets tot Godes eere en der landen ten besten te beſluiten. Mij hier mede ghedienſtich in uwer E. goede gratie gebiedende, bidde den almoghende, dat hij ſijne genadighe ooghen op dit ons arme verdruckte en vallende Vaderlandt gelieve neder te ſlaene, en ſijnen ſtercken arm tegens ſijne en onſe vianden te weijden tot ſijner eere en vertroostinghe van ſoo veele bedruckte en vrome perſonen als tot hem in haere noodt noch daghelijcx met duijſenden ſuchten en ſijne hulpe alleen verwachten. deſen thien Julii Ao. 1584.

(Addres)
Mijne Heeren
Mijne heeren Burghmrs. en Schepenen der Stede van der Vere. "

Uwer E. goedwill. Dienaer
(geteekend)
CASPAR VAN VOSBERGHEN.

Phyſiologia, of Natuurkundige Ontleeding van het Menſchelyk Lichaam. Eerſte Stuk. Te Amſterdam by A. van Goor. 90 *bladz. in groot octavo.*

IN de Voorreden, waar de Auteur de ſchandelykheid der Luiheid niet onaardig afmaalt, vraagt hy eindelyk: „ Gaaven dan de Latynen wel een kwaade naam aan dit verfoeilyk Wangedrogt, als zy zeiden, *otium est pulvinar Diaboli.*" Is het een bewys van onze onkunde dat wy nooit by een' Latynſchen Auteur deeze ſpreekwyze hebben aangetroffen? De volgende is een bekende uitdrukking van een' der beroemd-

Digitized by Google

roemdſte Dichters: *ô Meliboët, Deus nobis haec otia fecit.* Na zyne redeneering over de affchuwelyke Luiheid, maakt hy de volgende toepaſſing: „Is dit zo! men zal, houd ik my verzekert, het in my niet wraken; dat ik my ſteeds gewagt heb, om van deeze ſlange, hoe zeer onder het gras verſcholen, van de ſchynſchoone naam *Gemakkelykheid* niet te worden bekropen en doodelyk gebeeten." De Auteur deelt ons vervolgens mede, hoe hy zich voor de beeten van die vergiftige ſlange beveiligd heeft. „Zoo ſchielyk ik dan de Hooge Schoole vaarwel gezegt, en myne naame op de rolle der Geneesmeesteren laaten zetten had in myn Vaderſtad; heb ik gezogt om myne leedige uuren bezigheid te geeven; te meer, wyl ik ondervindelyk zag, dat de Praktyk (zo men het noemt) zoo ſchielyk en overvloedig haaren overvloedshoorn niet uitſtort in den ſchoot der jonge Geneesheeren, als zy wel met noeste yver verlangen; ik dagt niets hand my beter en verlustigt mynen geest meer dan de *Geneeskunde*, daar mede ik dog den tyd van verſcheide jaaren op de Hooge Schoolen geſleeten, aan de voeten van groote Mannen, andere Hippocratesſen en Galenusſen, gezeeten heb, om hunne wysheid te hooren; gelyk de noeste Beije haaren zoeten hooning likt van geurige en keurige bloemen. Zie daar dan beſcheide Leezer, een Werkje betreffende de Geneeskunde; het welk ik in myne leedige uuren heb ſamen geſtelt." Hy vleit zich niet de bedilzugt en haare ſpitze tanden te zullen ontwyken, „ô neen, waar tegen grynst Momus niet, byzonder in deeze eeuw." Dan dit moet iemand, volgens den Auteur, voorzichtigheid leeren, om zyn zaak eerst wel te overweegen, en zyne gedachten wel te herkauwen, voor dat men die aan 't Publiek mededeelt. „Heb ik dan zomtyds (zegt hy verder) het ongeluk van de zaaken die ik behandel, in alles niet wel te treffen, men denke, *humanum est errare*, maar in zyne dwaalingen, hoe overtuigt wordende, eigenzinnig ſtyf en ſterk te willen volharden, is het belagchelyke gedrag van een koppigen en verwaanden zot." Dit is zeer nedrig en zedig geſproken, dan hy kort hier merkelyk weder op af door het volgende: „Maar myn Leezer zal, hoop ik, ook de edelmoedigheid en inſchikkelykheid wel willen gebruiken, om te denken, dat het ſtuk, het welk ik behandel, vol is van zulke hoogklimmende wysheid en diepe geheimen, daar zich, Eeuwen achter een, de ſchranderſte Hippocratesſen op hebben ſtomp gedagt, hunne ziel en lichaam vermoogens en kragten omtrent hebben afgeſleten, tot nut van het Menschdom; zo dat zy met hunnen laatſten ademtocht hebben moe-

Digitized by Google

ten uitroepen: *aliis inſerviendo conſumor!* als een afgebrande kaars, door een ander te dienen, word ik verteerd."

Dit Stukje beſtaat buiten de Inleiding uit tien Hoofdſtukken, waarin gehandeld word. I. *Over de Deelen van het Menſchelyke Ligbaam.* II. *Over het Leeven.* III. *Over de Bloedvaten.* IV. *Over de Watervaten.* V. *Over de Omloop van het Bloed.* VI. *Over de Beweeging en loop van het Water (Lympha.)* VII. *Over het Hart.* VIII. *Over het Bloed.* IX. *Over de Uitwerkingen van de Beweging van het Hart en Slagaderen.* X. *Over de Ademhaaling.* — De Auteur begaat een kleine misſlag, wanneer hy, handelende over de Ademhaaling, 't volgende zegt: „ Ook zyn eenige van gevoelen, dat 'er tuſſchen 't Borſtvlies en de Longen lugt is, het geen GALENUS reets heeft geleert, en HALLER en HAMBERGERUS hebben willen bevestigen;" 't is 'er zo verre van daan, dat HALLER dit ooit beweert heeft, dat hy in tegendeel daarover met HAMBERGER, zyn' nabeſtaanden, in een lettertwist geraakt is; waarom hy ook over deeze zaak nauwkeurige proeven genomen heeft, waaruit hy klaar aantoont dat 'er geen lucht tusſchen 't Borſtvlies en de Longen gevonden wordt. Onze Auteur behoeft de Werken van HALLER maar in te zien om hiervan overtuigt te worden. De Schryver is ook zonderling, en tegen alle Natuurkundigen aan, in 't uitleggen van de oorzaak der Ademhaaling. „ De oorzaak der Ademhaaling is derhalven (zegt hy) een aantrekking van de lugt, door de kragt der natuur veroorzaakt, hierdoor is dan de verwyding van de Borst een gevolg der aantrekking (*attractio*) en ingang van de lugt in de long, welke als namentlyk met geweld aangetrokken word, en in de lugtwegen indringt, *en de ribben en 't middelrift terug ſtoot.*" Verder, „*dewyl* 'er derhalven dan geen ſpieren zyn die de ribben opligten, zo moet men denken dat de lugt door aantrekking in de borst ingaat, en de wanden van de holligheid van de borst te rug ſtoot, 't middenrift needer drukt, en de ribben en 't borstbeen na boven perst. In de uitademing ſchynen 'er ook geen vermogens te zyn, die de ribben nederdrukken. — De ondienſtige lugt ſchynt derhalven uit te gaan, door dat de aantrekkende vermogens (*vires attrahentes*) ſtil houden, op dat daarna weder een goede lugt in de plaats van de andere in de lugtwegen kan ingaan"! Wy zullen hier geen aanmerking over maaken, 't is voor ons genoeg onze Leezers van dit vreemd gevoelen kennisſe gegeeven te hebben: hy zoekt vooraf, op een zonderlinge wyze, te betoogen dat 'er geen ſpieren zyn die de in- en uit-ademing bevorderen. Voor 't overige hebben wy niet ge-

von-

Digitized by Google

vonden dat de Auteur eenige nieuwe ophelderingen, uitvindingen, of verbeterde verklaaringen van de werking van 't menſchelyk lighaam aan de hand geeft. De Auteur geeft de volgende gewigtige redenen op, wegens 't agterhouden van zyn naam." Maar om omzigtig te werk te gaan in het uitgeeven van dit myn Geneeskundig Werkje, denk ik niet kwaad te zyn om in het uitgeeven het eerst myne naam te verzwygen, en *Apelles post tabulam* te ſpeelen; krygt het ſmaak, ik zal by het laatſte ſtukje, (want met kleine Deeltjes zal ik dit myn Werkje in de Waereld trachten te brengen) myne naam dan vermelden." Wy zullen ook geene aanmerkingen maaken over den ſtyl, dewyl de Auteur zyne Leezers verzoekt om zyne „ Taal- en Spelkunde wat te willen inſchikken; want Lieden die de Latynſche taal meest behandelen (als onze Auteur, gelyk de Leezers reeds uit eenige aangehaalde Latynſche ſpreekwyzen hebben kunnen opmaaken) zyn veeltyds daaromtrent niet te naauwkeurig."

Verhandelingen van het Bataafsch Genootſchap der Proefondervindelyke Wysbegeerte te Rotterdam. Eerſte Deel. Te Rotterdam by R. Arrenberg 1774. *Behalven het Voorwerk* 583 *bladz. in gr. quarto.*

SCheen het Bataafsch Genootſchap aan ſommigen reden tot klagten te geeven, over het agterblyven van openbaare proeven van deszelfs werkzaamheid, die klagten zullen met de afgifte van dit eerſte Deel een einde neemen; en men zal, op het doorbladeren van deszelfs inhoud, reden hebben om 'er over vergenoegd te zyn. Het verleent aan 't hoofd een uitvoerig verſlag van de oprigting en handelingen van 't Genootſchap; waar uit men, terwyl ons de geſteldheid van 't Genootſchap daar door kennelyker wordt, kan afneemen, dat 'er niet weinig tyds verloopen moest, eer alles in de vereischte orde geſchikt ware. Men geeft ons tevens, aan 't einde van dat berigt, grond, om vervolgens een ſpoediger voortgang te verwagten; zonder dat egter het oogmerk zy, zig te verhaasten, ten nadeele van de keur der Verhandelingen, die men goedvindt aan den dag te brengen. Verder wordt ons eene Naamlyst der Leden van dit Genootſchap, zedert deszelfs oprigting tot op de uitgave van dit Deel, gegeeven; en op dat Voorwerk volgt een aantal van Verhandelingen, die, zo ten opzigte der onderwerpen, als ten aanzien der uitvoeringe, eene algemeene goedkeuring kunnen

Digitized by Google

wegdraagen; en in verſcheiden takken der Proefondervindelyke Wysbegeerte haare nuttigheid hebben.

Men ontmoet hier een Geſchrift, dat ten tytel heeft *Rivierkundige Grondwaarheden*; welks eerſte opſtel het Genootſchap reeds in den jaare 1770 te voorſchyn deed komen; om het, onder aanmoedigende uitnoodiging, ter proeve en verbeteringe, aan des kundigen voor te draagen. Deeze uitnoodiging niet vrugtloos geweest zynde, heeft de Autheur gebruik gemaakt van de ingekomen aanmerkingen; en zyn opſtel verder, ook door eigen overweegingen, merkelyk verbeterd. In gevolge van dien behelst dit Stuk thans een volledig *Samenſtel van Rivierkunde*; waar in derzelver Grondbeginſelen en Regelen in orde gebragt, de Hoofdwaarneemingen geſchikt ontvouwd, en de voornaamſte byzonderheden, die betrekking hebben, tot den oorſprong, het bederf en de verbetering der Rivieren, onderſcheidenlyk verklaard worden. De Schryver brengt het, dus beſchaafd, anderwerf onder 't oog der Rivierkundigen; met verzoek dat zy nog verder hunne vlyt zullen aanwenden, en hem behulpzaam zyn, om dit Samenſtel trapswyze tot eene meerdere volmaaktheid te brengen.

Dit Deel behelst mede éene der Verhandelingen, welken het Genootſchap ontvangen heeft, ter beantwoordinge der Vraage: „Is 'er eenig middel om onze Landen, die door Regen of Opperwater overſtroomd zyn, en het Water uit zig zelven niet loozen kunnen, op eene ſpoediger en gereeder wyze, en met geen meerder kosten, dan tot hier toe door Wind- en Molenwerk geſchied is, van het zelve te ontlasten? zo ja, welk?" Ter beantwoordinge hier van ſtrekt een ingekomen berigt van een, ten minſte in de toepaſſing, *geheel nieuw* Werktuig, geſchikt om de overſtroomde Landen, aan de Rivieren, waar in Eb en Vloed gaan, gelegen, zonder Wind-Watermolens droog te maalen, op eene ſpoediger wyze en tot minder kosten, dan met Wind-Molenwerk. De hier medegedeelde beſchryving, afbeelding enz. van dit Werktuig heeft het Genootſchap dermaate voldaan, dat het den Opſteller, zynde *Kornelis Vaandrager*, Mr. Timmerman en Molenmaker te Oudekerk aan den Yſſel, begiftigd heeft, met de toegezegde Gouden Prysmedaille, ter zwaarte van 30 Ducaaten.

Behalven deeze werktuigkundige uitvinding, deelt men ons ook mede de beſchryving van een nieuwen *Pyrometer* of Vuurmeeter. Dit Werktuig dienende om de uitzetting, welke de vaste Lichaamen door de hette ondergaan, en gevolglyk ook

om

Digitized by Google

om de inkrimping, welke de koude of vermindering van hette in hun te wege brengt, af te meeten, eertyds door den beroemden *Musſchenbroek* uitgevonden, en naderhand door hem verbeterd, wordt hier met aanmerkelyke nieuwe verbeteringen opgegeeven. Een dus ingerigte Hettemeeter overtreft de voorige, niet alleen in naauwkeurigheid, maar ook in een wyduitgeſtrekter gebruik.

Hier benevens wordt ons voorgedraagen, eene Verhandeling over *de Dollondſche Verrekykers*; welke ons met den aanvang een berigt geeft van de uitvinding der *Acromatique Voorwerpglazen*; die men aan *Euler* heeft toe te ſchryven, en welke voortgezet is door *Dollond*, naar wien deeze ſoort van Kykers den naam van *Dollondſche* Verrekykers voeren. De Opſteller deezer Verhandelinge bepaalt zig verder in deezen, tot het verklaaren van de algemeene hoedanigheden dier Werktuigen. Hier toe toont hy eerst, hoe men, door een ſamenſtel van Lensſen van verſchillende digtheid, een Brandpunt zonder Prismatiſche koleuren kan voortbrengen, of de afdwaaling der koleuren, benevens die des Brandpunts, kan voorkomen. Vervolgens wyst hy aan, wat men omtrent het Vergrootend vermogen, het Veld en de Helderheid des Verrekykers in agt hebbe te neemen. En eindelyk ſtelt hy nog eenige aanmerkingen voor, over de onderſcheiden vereischten van Astronomiſche en Geographiſche Verrekykers, die behooren geſchikt te zyn, naar het verſchillende gebruik, dat men 'er van maaken wil. — De Gezigtkundige Schryver van dit Stuk heeft ten oogmerk, de Leer deezer Acromatique Kykers in drie Verhandelingen te ontvouwen; in de naastvolgende de Voorwerpglazen, en in de derde de Oogglazen, als mede het vervaardigen van verſcheiden ſoorten van Verrekykers in overweeging te neemen. Liefhebbers der Gezigtkunde zullen, de uitvoering der eerſte Verhandelinge ziende, reden vinden om na de volgenden te verlangen.

Zo nuttig als deeze gemelde Verhandelingen ten opzigte van de Natuurkunde en 't Werktuigkundige zyn, even zo nuttige onderwerpen worden hier met betrekking tot de Natuurlyke Historie beſchouwd. Daar onder behooren de volgenden. — Eene Verhandeling over *het Zamenſtel der Groote Beenderen in Vogelen*, en derzelver verſcheidenheid in byzondere ſoorten, benevens Aanmerkingen over het *Gezang der Mannetjes Kikvorſchen*; welke beide Stukken verſcheiden waarneemingen behelzen, die een verder onderzoek verdienen. — De beſchryving van een *Bloemhorologie*; ſtrekkende om aan te toonen, hoe men zig van *Nagtevenings/che Zonne-*

Digitized by Google

bloemen, (dat zyn zodanige Bloemen; die dagelyks, zo lang zy niet verwelken, op een gewis en gezet uur van den dag opgaan, en zig meestentyds ook op een bepaald uur dagelyks wederom ſluiten,) kan bedienen, om dezelven tot eene ſoort van Uurwyzers te doen verſtrekken. Onze Autheur geeft ten dien einde een verſlag van de verſchillende Uuraanwyzende Bloemen, benevens eene ſchets van derzelver ſchikking. Deeze is indiervoege ingerigt, dat ze diene, ter aanwyzinge van ieder uur in den Zomertyd; wanneer zulks alleen geſchieden kan; om dat 'er vroeger of laater geen genoegzaame hoeveelheid van zulke Bloemen, tot ieder uur van den dag, voor handen is. — Eene beſchryving en afbeelding van een nieuw geſlacht van Planten *Fagelia* genaamd; waar door de reeds groote lyst der Planten nog met een nieuw geſlacht vermeerderd wordt. Men vindt hier eene regelmaatige opgave van derzelver kentekenen, mitsgaders eene nauwkeurige afbeelding, zo van een gedeelte der Plant als van de Bloem en Vrugt, die dezelve voortbrengt. — Daar benevens komt ons nog voor eene Verhandeling over het *Rhabarber van de echtſte ſoort*; waar op wy wat bepaalder ſtaan zullen blyven; nadien het aankomt, op 't neemen van Proeven, ter aankweekinge van dit nuttig Gewas, anders een voortbrengſel van *China* en *Tartarye*, ook in onze Gewesten.

In deeze Verhandeling ontmoet ons eerst een verſlag van 't voorgevallene omtrent de eerſte bekendwording, verzending naar elders en voortfokking deezer Plant uit Zaad in een ander Gewest. Hier uit blykt, dat Rusland de *eerſte* verkryging van 't Zaad deezer Plante verſchuldigd is, aan den Hoogleeraar *Boerhave*; en dat de *eerſte* bekendwording van het Rhaharber van de echtſte ſoort toe te ſchryven is aan den Oud-Profeſſor *de Gorter*, die 'er de *eerſte* kennis van gegeeven heeft aan den grootſten Kruidkenner *Linnæus*; welke door hem *eerstmaal* in ſtaat geſteld is, om deeze Plant uit Zaad voort te teelen, en op te kweeken; des de eer hier van aan onze Vaderlanders toekome. — Op dit verſlag laat onze Schryver volgen, een beknopt berigt van de verſchillende ſoorten van dit Geſlacht; om aan te toonen, dat het *Rheum Palmatum*, of het *Rheum foliis palmatis* (*), (het onderwerp

(*) Het Rhabarber met handpalmswyze, of in puntige lippen uitloopende bladen; waar van *Linnæus*, in *Specie Plantarum Ed.* 1762. *pag.* 531 zegt. „ De uitbottende Lenteknop is niet rood, maar geel; de bladen zyn ruw, de lippen der bladen zyn langwerpig en ſpits uitloopende."

werp deezer Verhandelinge,) voor de uitgeleezendſte ſoort, het echtſte Rhabarber, gehouden moet worden: als dat geen, het welk in de Geneeskunde van den meesten dienst is; en doorgaans die walgingen niet verwekt, welke ſommigen in 't gebruiken van het gemeene Rhabarber vermeemen. — Zulks beweegt den Opſteller deezer Verhandelinge verder, om de voortkweeking deezer Plante, in onze Gewesten gelyk ook elders geſchiedt, aan te moedigen, en zyne ondervinding deswegens aan de hand te geeven.

„ Alle behoorlyk toebereidde en niet te vochtige Gronden, zegt hy, zyn bekwaam tot de voortteeling van deeze Plant. Reden is 'er niet om te denken, dat 'er eenige onzer Provinciën metter tyd niet genoegzaam van haar voorzien zou konnen geraaken. In kleyagtige, in zanderige, in moerige aarde wil zy voortgroeijen. Zy wiesch in een ſtaal van mookerig Bagger, dat maar éénS was omgezet, met zoo goeden voortgang, dat zy het tweede jaar, aan een' Steng van ruim 8 voeten hoog, overvloedige Bloemen en Zaaden voortbragt. Ook in Aarde van verteerd blad, en in Veen, behoed voor al te groote en aanhoudende vochtigheid in den Winter, groeit zy weelig. Eene gedaane zaaijing in den Duingrond by *Bloemendaal*, buiten *Haarlem*, nam niet op; maar deels de openheid van het terrein, deels de brandende hitte van 't zand, deels de overſtuiving by den minſten wind, met één woord, gebrek aan luuwte, en aan gemaatigde vochtigheid, waren 'er de oorzaaken van. In Duingronden ondertusſchen, die genoegzaam beſchut zyn, wordt overvloedigiyk te *Noordwyk* en elders het *Rheum Rhapenticum* geteeld; en hoe veele Buitenplaatſen zyn 'er langs onze geheele Duinſtreek, daar men, op de Bedden met Planten tot Kruidenwyn, het *Rheum foliis undulatis* zeer weelig ziet groeijen? Gewislyk, gelyk 'er beide deeze ſoorten van *Rheum* tot genoegen voort willen, zal ook het *Rheum Palmatum* aldaar wel tieren kunnen. In hooger Land, als dat der *Veluwe*, in heyagtigen Grond van grover Zand, volgens gebruik toegemaakt, en matiglyk vochtig gehouden, weigert deeze Plant niet zig ſterk genoeg voort te zetten."

Verder geeft onze arbeidzaame Kruidkundige de noodige onderrigtingen aan de hand, en de opkweeking en vermeerdering deezer Plante, in onze Gewesten, 't zy door Zaaijen, 't zy door Scheuring van andere Planten, te vermeerderen. En ten laatſte pryst hy zulks aan, door onder 't oog te brengen, met hoe weinig moeite dit Gewas hier te Lande aangekweekt, en met voordeel, verſch uit den grond gehaald, gebruikt

bruikt kan worden; in ſtede van het zelve, in gedroogde wortelen, van elders met groote kosten te haalen. Hier omtrent beroept hy zig, in 't ſlot, op 't getuigenis van den Heer *Bicker* en den Hoogleeraar *Moncby*; die de gunſtigſte berigten van dit hier te Lande voortgeteelde Rhabarber van de echtſte ſoort gegeeven hebben.

Benevens alle deeze opgenoemde Verhandelingen vinden de Genees- Ontleed- en Heelkundigen in dit Deel nog verſcheiden Stukken, die hunne opmerkinge waardig zyn; als behelzende ten deele nieuwe of verbeterde uitvindingen, en ten deele waarneemingen omtrent, of berigten van byzondere gevallen, van welken zy zig met vrugt kunnen bedienen. Als daar zyn; eene Verhandeling over het toeſtellen van *Breukbanden*; eene waarneeming van eene *Gal- of Kwylkoorts* in 't eiland Overflakkee; eene waarneeming van eene *doorgaande Borſtwonde*; korte Aanmerkingen over de *Beenwording* der zagte deelen, doch byzonder over die der *Mannen-Ballen*, met eene bygevoegde Waarneeming geſterkt; Waarneeming van drie *Steenen*, uit eene verzweeringe der *Galblaaze*, uitwendig door den Buik geloosd; korte Verhandeling over de *Galſteenen* gevonden in de Galblaazen der Runderen; Verhandeling over de nieuwe manier van *het doorſteeken der Blaaze*, met proeven bevestigd; Waarneeming van eene groote hoeveelheid van *Galſteentjes* met den afgang ontlast; Berigt van de herſtelling eener Vrouwe van *eene onnatuurlyke uitzetting der Baarmoeder*; en van de geneezing eenes Kinds, van een *zogenoemden Waterkanker* in de onderſte Lip. — Verſchillende Lief hebbers van onderſcheiden deelen der Proefondervindelyke Wysbegeerte ontmoeten hier dus Stukken naar *hunnen* ſmaak; en dit eerſte Deel ſtrekt ter bevestiginge van de goede verwagting, die men van 't Bataafſche Genootſchap gevormd heeft; 't welk grond verleent om te hoopen, dat het 'er ook verder aan zal beantwoorden.

De nieuw uitgevonden Sluis, en *De nieuw uitgevonden Diepmachine*; *uitgevonden*, *afgebeeld*, *en beſchreeven door* C. REDELYKHEID. *In groot Folio.* Men kan beide deeze Stukken te ſamen, of ieder afzonderlyk, bekomen, *in 's Gravenhage*, *by* H. Ch. Gutteling, *en te Amſt. by* Yntema *en* Tieboel.

IN deeze twee Geſchriften geeft ons de Heer *Redelykheid* een duidelyk verſlag van twee nieuw uitgevonden Werktuig-

tuigen, met naauwkeurige Afbeeldingen van alles wat tot derzelver toeſtel behoort.

Het eerſte Werktuig is eene Sluis met in- en uitſchuivende Deuren, die, ſchoon het water tot eene merkelyke hoogte voor de Sluis ſtaa, met weinig moeite, en zonder gevaar, geopend en geſlooten kunnen worden. Deeze Deuren naamlyk kunnen, door middel van vyzels of ſchroeven, binnen het muurwerk van de Sluis, in- en uitſchuiven, en dus, naar de vereischte tusſchenwydte, minder of meer, of geheel, open- of toegedaan worden. De Schroeven, door welker werking, de Deuren open- of toegaan, worden bewoogen door ſchepraderen, welken langs daar toe geſchikte rioelen, in beweeging gebragt worden, door 't water zelve, dat voor de Sluis ſtaat; het welk, de Schepraderen in beweeging gebragt hebbende, zig weder loost in het binnenwater agter de Sluis. Ook is deeze bewerking op zodanig eene wyze ingerigt, dat de ſchroeven, en vervolgens de deuren, als 'er geen gelegenheid is, om met water te werken, gemaklyk door menſchenkragt in beweeging geholpen kunnen worden. —— Zodanig eene Sluis is wel byzonder geſchikt tot het maaken van afleidingen, om de Rivieren in 't afbrengen van water te verligten, en door dat middel Dykbreuken voor te komen. Maar 't blykt, by nadere opmerkzaamheid, dat dezelve ook in verſcheiden andere gevallen, van gevorderde overſtrooming of opſtopping van water, en ſoortgelyke werkzaamheden, van meer dienst kan zyn, met minder moeite en gevaar werkſtellig gemaakt kan worden, dan onze gebruikelyke Sluizen met Punt- of Vloeideuren, met derzelver ſtempeling of ontſtempeling, en onze gewoone Val- of Schotdeuren.

De Heer *Redelykheid* heeft, na een langduurig onderzoeken, deeze Sluis uitgevonden; en Hunne Edele Grootmogenden, de Heeren Staaten van Holland en Westvriesland, hebben hem, op ingeleverd Request, eene gunſtige toezegging gedaan, indien zyne geprojecteerde Sluis, by eene proefneeming met een model van genoegzaame grootte, of het vierde gedeelte van het geheel, aan zyne voorſtelling beantwoordde. Op deeze toezegging heeft de Uitvinder zyne proefneeming te werk geſteld, by de Beekmolen, op den Scheveningſchen weg, even buiten 's Gravenhage. En in 't doen deezer proeve is de Heer *Redelykheid* zo wel geſlaagd, dat hy eene algemeene goedkeuring erlangd hebbe; 't welk ten gevolge gehad heeft, dat hem, door H. E. G. M., toegeleid zy, de ſomme van *éénduizend Gouden Ducaaten*, zo ter vergoedinge van gemaakte onkosten, als tot een geſchenk voor zyne aan-

Digitized by Google

aangewende vlyt in 't naſpooren van 't geen den Lande dienſtig zou mogen zyn. Na deezen gewenschten uitlag heeft de Uitvinder den geheelen toeſtel van deeze nieuwe Sluis, in alle deszelfs byzonderheden, met de vereischte opheldering, door den druk gemeen gemaakt, om zyne uitvinding, ter verdere verbeteringe, onder aller oogen te brengen. Hier toe heeft hy een zestal van Plaaten met veel oplettendheid getekend, en dezelven in de uiterſte juistheid doen graveeren. Deeze Plaaten heeft hy wyders, in een nevensgaand Geſchrift, in alle derzelver deelen, die opheldering vorderden, verklaard, na eene voorafgaande beknopte ontvouwing van den ſamenſtel en de werking deezer Sluize in 't algemeen. Verder geeft hy tevens nog eene beantwoording en oplosſing van zodanige bedenkingen, welken hem, als zwaarigheden, wegens het gebruik deezer Sluize, voorgekomen zyn. En eindelyk draagt hy ons voor de nuttigheid en dienst van deeze zyne Uitvinding, zo ten opzigte van het hoofdoogmerk, als in andere gevallen; ten welken einde hy alles aan 't verdere onderzoek van deskundigen aanbeveelt.

Het tweede Werktuig, in deeze Papieren voorgedraagen, is eene nieuwe Diepmachine, geſchikt ter verdiepinge van opgeſlikte Wateren, en ter verbeteringe van Rivieren, welker beddingen, door den tyd, bovenmaate verhoogd geworden zyn. Men heeft allerwege bevonden, dat de tot nog gebruikelyke Diepmachinen, in veele opzigten, niet kunnen voldoen aan 't geen men wel zou wenſchen; vooral dat ze te kort ſchieten, in de begeerde uitwerking, op eene aanmerkelyke diepte, in de verandering van eb en vloed, en verſcheiden ſoorten van gronden. Zulks heeft dien arbeidzaamen Heer aangeſpoord, om te beproeven, of 't niet mogelyk ware een Werktuig te maaken, dat op alle plaatſen, en in alle omſtandigheden, met vrugt gebruikt zou kunnen worden, om verontdiepte Waters bevaarbaar te maaken, om belemmerende Plaaten in Rivieren en Havens weg te neemen, om der Steden Graften tot eene behoorlyke diepte te brengen, en wat van die natuur meer zy; om zulks te doen, ook in Wateren daar Eb en Vloed gaat, daar vaste kleiſtof, plaatzand of diergelyken zeer veel hindernis toebrengen, of daar eene werking tot meerder diepte vereischt wordt, dan de gewoone Diepmachinen kunnen bereiken. Na herhaalde poogingen is 't hem eindelyk gelukt een Werktuig uit te vinden, waar van hy zig zodanig eene gewenschte uitwerking durft belooven; en wel zulk een, dat te gelyk in alle deelen voldoet, aan de vereischten van onkostelyk te zyn, en veel uit te voeren.

Dit

Dit Werktuig beſtaat in een rond Wiel, met een bepaald getal van Lepels, of Schuimſchoppen, naar deszelfs grootte, ter wederzyde; die, naar eisch der onderſcheidene diepte, en der verſchillende ſoorte van ſpecie, welke opgebragt moet worden, te ſchikken zyn. Zodanig een Wiel hangt in een ſchuit, in welks bodem eene fleuf is, waar door het Wiel met de Lepels kan draaien; en op den Schuit is een juk met een toeſtel, ingerigt om het Wiel rond te dryven. Het wordt in beweeging gebragt door een wederzydſchen Slinger, dien een Man, aan ieder zyde, doet werken. Terwyl het Wiel, door dit middel omgevoerd wordt, ſnyden de Lepels in den grond; brengen de losgemaakte en opgeſchepte ſpecie naar boven; ſtorten dezelve aan ieder zyde in een daar toe geplaatſten ontvangbak, die dezelve vervolgens loost in de ſchuit, welke, aan ieder zyde van de Diepſchuit, tot de ontvangst gereed ligt.

Op de uitvinding van dit Werktuig heeft de Heer *Redelykheid*, na ingeleverde Requeste, van hunne H. E. G. M., een Octroy voor den tyd van vyftien jaaren op deeze zyne Diepmachine verkreegen. En hier na heeft hy, op eene ſoortgelyke wyze als van de Sluis gemeld is, een drietal van Plaaten, met de noodige beſchryving en opheldering, in 't licht gegeeven; waar uit men de ſamenſtelling en werking deezer Diepmachine duidelyk kan nagaan; mitsgaders afleiden, dat dezelve in veele opzigten van een uitgeſtrekter dienst kan zyn, dan andere hier toe ingerigte Werktuigen. Men heeft 'er wel geen proeven mede genomen, gelyk met de Sluis, en dus kan men 'er min ſtellig van ſpreeken; maar uit de werkzaamheid van een klein Model, de Tekeningen en 't berigt van den Uitvinder, hebben Hunne Ed. Mog., de Gecommitteerden tot de zaaken van de nieuwe Inventien, gronds genoeg gehad, om 'er gunſtige gedagten van te voeden, als blykt uit het rapport dier Heeren Gecommitteerden aan Hunne Edele Groot Mogende, de Heeren Staaten van Holland en Westvriesland. — Naar hun inzien kon men, uit het geen hun onder 't oog gebragt was, afneemen, dat deeze Machine zeer wel geſchikt geoordeeld mogt worden, om aan de voorgeſtelde uitwerking te kunnen voldoen. Wel byzonder uiten zich Hunne Edele Mogende wegens de nuttigheid deezer Inventie aldus.

„ Met relatie tot de nuttigheid deezer Inventie, in gevalle dezelve, gelyk het ons op goede gronden voorkomt, in het groot aan het oogmerk komt te voldoen, remarqueeren wy, in de eerſte plaats, dat tot deeze gantſche Machine, (die niet dependeert van Wind en Water, noch beſtaat uit veele Wielen,

len, Raderen enz. waar omtrent de Suppliant de eenvoudigheid in 't oog gehouden heeft, en die daar en boven, volgens informatie van den Suppliant, niet zeer kostbaar zoude vallen,) niet meerder nodig zouden zyn, dan zeven Arbeiders, daar, om van de andere Diep-Machines niet te ſpreeken, de Amſterdamſche Moddermolen vier Arbeiders benevens vier Paarden, behalven de Manſchap, die op Modderſchouwen gebruikt worden, nodig had; ten tweede, dat, wanneer deeze Machine maar ſlegts de helft van de uitwerking, die de Suppliant zig verbeelde, kwam te presteeren, men met dezelve in een uur tyds meer dan zeven en twintig Last zoude kunnen uitbaggeren; terwyl met een ordinaris Baggering met het Net of Beugel of kromtandige Haak, ter diepte van vyf tot negen voet, (en welke Baggering, volgens het algemeene gevoelen, tot nog boven alle andere Werktuigen te prefereeren was,) met zeven Man in dezelve tyd, niet meer dan tien en een half last konde gebaggert worden; en ten derde, dat met deeze Machine zelfs geduurende Ebbe en Vloed, in alle Gronden, niet alleen ter gemelde diepte, maar zelfs van negen tot twintig voeten, en meer zoude kunnen gediept worden". — Dit Rapport, benevens de verdere Stukken hier toe behoorende, zyn voor de beſchryving der Diepmachine geplaatst; gelyk ook de Stukken, die ten deezen opzigte tot de Sluis betrekkelyk zyn, voor de verklaaring dier uitvindinge gevonden worden.

Het gedrag van 's Lands Beſtierderen in deezen, met betrekking tot den Heer *Redelykheid*, toont, dat het hun niet mangelt aan zugt, om den noesten Uitvinder te hulp te komen; 't welk op nieuw dient, ter aanmoediginge van *dezulken*, die zig op nuttige Uitvindingen toeleggen. *En* als men de inrigting van beide deeze Werktuigen oplettend nagaat, ziet men ten duidelykſte, dat de Heer *Redelykheid* geen moeite ontzien heeft, om zyne Uitvinding zo volkomen te maaken, als hem tot nog mogelyk was. Ook toonen deeze zyne uitgegeeven Schriften, dat hy zig alleszins bevlytigd heeft, om het volledigſte berigt van den geheelen toeſtel en deszelfs werking te geeven; ten einde hier door alle deskundigen in ſtaat te ſtellen, om 'er over te kunnen oordeelen, en de nuttigheid, benevens de gebreken of bedenkelyke zwaarigheden, na te ſpooren; dat van dienst kan weezen, om deeze Uitvindingen tot nog meerder volmaaktheid te brengen. — Hier toe legt hy deeze zyne uitgevonden Werktuigen voor aller oogen bloot; met verzoek dat alle Liefhebbers van 't Werk-

tuig-

tuigkundige; die, 't zy door beſpiegeling of door praktyk, bekwaam zyn om 'er over te kunnen oordeelen, het hunne toebrengen, om zyne Uitvindingen verder voort te zetten; en dus met hem mede te werken, tot het aankweeken deezer Weetenſchap, ter bevorderinge van 's Lands welweezen.

Deeze Werken zyn thans ook by gemelde Boekhandelaars, in 't Fransch, te bekoomen.

BERIGT,

wegens een Prentwerk, *volgens de Nieuwe Uitvinding van den Heer*

CORNELIS PLOOS VAN AMSTEL, JAC. CORN. Z.

Mededirecteur van de Teken-Academie der Stad Amſterdam; van het Zeeuwſche Genootſchap der Weetenſchappen te Vliſſingen, en Lid van de Hollandſche Maatſchappye der Weetenſchappen te Haarlem.

BEhalven de Voortbrengzelen der Natuur, zyn 'er ook nog ſommige Werken van Kunst en Vernuft, welke mede, van oude tyden af, der Tekenkunſte tot voorwerpen van navolging gediend hebben. Veelen hebben niet minder roem verworven in 't afbeelden van Gebouwen gelyk Kerken en andere, dan in het afbeelden van Menſchen, Dieren, Land- en Water-gezigten. Onder deezen is in 't begin der zeventiende Eeuw vermaard geweest PIETER SAENREDAM (*), die (om nu niet te ſpreeken van zyne bekwaamheid in de Gebouwen van buiten, gelyk, onder anderen, in de Schildery van 't oude Stadhuis hier ter Stede in Burgemeesters Kamer te zien is) inzonderheid uitmuntte in het ſchilderen en tekenen van Kerken van binnen, en van dien aart is het onderwerp eener Prent in kleuren gedrukt, welke met twee andere Prenten, hier onder nader te beſchryven, nu in 't licht gebragt, en gevolgd is naar een orgineele Tekening van

P. SAENREDAM, 1630.

Dezelve verbeeldt een der oude Kerken in Nederland, gebouwd naar de orde die men gewoonlyk aan de Gothen toeëigent. Het gezicht is genoomen van binnen, ſtrekkende uit het Ruim, door de boogen heen, naar de ommegang agter de gallery-pilaaren, die langs de houten affchutting

(*) Geboren te Aſſendelft, 1597.

Digitized by Google

ting van het Choor geplaatst zyn. Voorwaarts aan ziet men een Heer met een Juffer, en, in 't verschiet, twee Mannen wandelen. Op den voorgrond vertoont zig iemand, waarschynlyk de Schilder *Saenredam* zelve, zittende aan den voet van een pilaar, en bezig de Kerk naar 't leven af te tekenen. De pilaaren zyn rondom met wapenschilden, en gedenktekenen van Krygshelden en anderen behangen. Dit alles wordt zo kragtig als bevallig gedaagd, door een helder zonlicht; veroorzaakende aardig speelende Schitterlichten, zagt gebroken Slagschaduwen en Reflexien op de witte Pilaaren, die, daar door, natuurlyk schynen te ronden. Het verschiet wordt verlicht door geschilderde Glazen, 't geen niet weinig toebrengt tot het wyken en uitkomen der voorwerpen.

Nimmer kon het Zonnelicht gelukkiger gevolgd, en de kleuren in zulk een helder licht beter uitwerking doen, dan in deeze kleine Tekening. Voorts is de omtrek *zo vast en* meesterlyk, als de behandeling der kleuren edel en *smekende* is; ook houden de liefhebbers dit Kerkje, dat nog een weêrga heeft, voor het beste, 't welk van deezen grooten Meester bekend is.

Wat de navolging in het Prentje betreft, hebben wy reden te vertrouwen dat de ongemeene keurigheid, waar mede dezelve is uitgevoerd, de goedkeuring en het genoegen der kundige Liefhebberen zal wegdraagen, aan welke wy gaarne overlaaten te beoordeelen of dit Kunststuk niet, ten deezen opzigte, overtreft alle de Prenten, welke, tot hier toe, door onzen uitgeever in 't licht gebragt zyn; wenschende intusschen dat het genoegen, van in deezen zo gelukkig geslaagd te zyn, dien arbeidzaamen Kunstoeffenaar mag strekken *in vergoeding* van den tyd en de moeite, welke hy tot *het vervaardigen* besteed heeft, en aanspooren, om, ter bevordering der Kunst, zyn werk van tyd tot tyd met nieuwe uitgaven te vermeerderen.

Het tweede Prentje, welke in deeze uitgaaf komt, is gevolgd naar eene Tekening met de Pen en Oost-Indische Inkt, door den met regt beroemden

KAREL VAN MANDER (*).

De Tekening is gemerkt KM · 1603, zynde 's Meesters gewoone handtekening, en verbeeldt

Een

(*) Onder meer fraaije Werken van Kunst en vernuft inzonderheid bekend door zyn *Schilderboek*, dat by zyn leven uitgekomen, en naderhand in Ao. 1618, met zyn Levensbeschryving, herdrukt is.

Digitized by Google

Een Heer, ſtaande op den voorgrond by een tafel. Een weinig van hem af ziet men een Juffer, zittende op de Citer te ſpeelen, naar welker toon hy bezig ſchynt de zyne te ſtellen. In beider wezens is de aandagt zeer wel uitgedrukt; ook zyn de ſtanden der beelden zeer bevallig, waartoe de losheid der Kleeding van dien tyd veel toebrengt, welke hier uit zeer wel kan waargenomen worden. Ook beſpeurt men in de kamer die door een ſterk zonnelicht gedaagd is, de Bouwwyze en ſchikking der meubelen in 't begin der voorige Eeuw gebruikelyk, 't ſchynt egter ook uit deeze tekening dat de Meesters van die tyden, zig meerder toegelegd hebben op de vastheid en zekerheid van den omtrek, dan op verkiezing van licht en donker, waarin veele der laatere hen overtroffen hebben.

Eindelyk komt hier nog by eene derde Prent, die de 23ſte in dit Werk, en gevolgd is naar eene Tekening in zwart kryt door

GOVERT FLINK, 1643. (*)

Verbeeldende een Mansportret ten halven Lyve, in de kleeding van een Jaager, met een fluweele muts op 't hoofd, leggende met de Linkerarm over een baluster, en houdende de tromp van een Roer in de hand. Over zyn ſchouder hangt een Bandelier. Deeze afbeelding wordt van ſommigen niet onwaarſchynlyk gehouden voor die van denzelfden *Govert Flink*.

De Tekeningen, naar welke deeze Prenten gemaakt zyn, berusten allen in 't Kabinet van den Heere *Ploos van Amſtel* zelven.

Dit Prentwerk is te bekomen by *Mattheus Woortman*, Kunstverkooper op de Angeliersgragt; en by de Drukkers deezes *Tjtema* en *Tieboel*. By wien het van de Liefhebberen kan worden gezien; doch wordt niet in Commiſſie gegeeven.

(*) Discipel van *Lambert Jacobsz.* en *Rembrand van Rhyn*.

Sterrekunde, door den Heer DE LA LANDE *Koningl. Openbaar Leeraar der Wiskunde enz. Uit het Fransch vertaald, door* A. B. STRABBE, *Mathematicus te Amſt. Tweede Deel. Eerſte Stuk. Te Amſt. by* J. Morterre 1774. *In groot octavo* 268 *bladzyden.*

HEt zesde Boek, waar mede dit tweede Deel een aanvang neemt, heeft ten onderwerpe de *Beweegingswetten* der

zes voornaame Planeeten; en begint met de gedaante van derzelver Loopkringen na te gaan. Onze Sterrekundige toont, hoe men oudtyds hier over gedagt heeft, en hoe veel men aan den onvermoeiden arbeid van den grooten *Kepler* verſchuldigd is; overeenkomſtig met wiens berekende waarneemingen, door die der volgende tyden bevestigd, het thans algemeen erkend is; „ dat de zes voornaamſte Planeeten *Ellipſen* beſchryven, wier brandpunt in het middelpunt der Zon is". Als mede, dat derzelver evenredige middelbaare afſtanden, van de Zon, na genoeg te bepaalen zyn door de volgende getallen. Stel den afſtand der Aarde op 10, dan is die van Mercurius 4, die van Venus 7, die van Mars 15, die van Jupiter 52 en die van Saturnus 95. Vervolgens leert hy ons, hoe *Kepler*, by voortgaande werkzaamheid, die beſtendige Wet hunner beweeginge ontdekte; „ dat de Vierkanten hunner Omloopstyden zyn als de Teerlingen hunner *Afſtanden* "; mitsgaders die Wet: „ dat de inhouden evenredig zyn tot den tyd "; dat is, dat de Planeeten, in 't doorloopen hunner wegen, gelyke vlakten in gelyke tyden beſchryven.

De Heer *de la Lande*, deeze ontdekkingen ontvouwd, en derzelver gegrondheid beweezen hebbende, gaat daar op over ter nadere verklaaringe van de Elliptiſche beweeging der Planeeten rondom de Zon, en het geen daar toe betrekking heeft; welke verklaaring hy, nevens de vereiſchte berekeningen, voordraagt. Zulks leidt hem verder tot eene onderrigting betreffende de waarneemingen op de ſchynbaare middellynen der Planeeten, en de daar mede verknogte berekening, van derzelver evenredige grootte, als mede van de digtheid, hoeveelheid van ſtoffe, maat der zwaarte, en afſtand van de *Aarde*; alle welke byzonderheden, na de gegeeven opheldering, in eene Tafel gelyklyk onder 't oog gebragt worden. Hier aanhegt hy, ten ſlot van dit Boek, eene reeks van oude en hedendaagſche Waarneemingen van de Zon, en de vyf voornaamſte Planeeten; na welker opgave hy zig verledigt tot de beſchouwing en verklaaring van den loop der Maane, met derzelver verſchynſelen.

Hier toe beſteedt hy het zevende Boek, of het overige gedeelte van dit Stuk. In 't zelve handelt hy eerst van de beſtendige gedaantveranderingen, of ſchynbaare geſtalten, (*Phaſes*,) der Maane, van eerſte Quartier, Volle Maan, en laatſte Quartier, tot Nieuwe Maan; die aanleiding gegeeven hebben tot de rekening by Maanmaanden. De waarneeming hier van, zegt hy, bragt natuurlyk te wege het gade ſlaan der Zons- en Maans-verduisteringen; en hier uit bleek, dat de Maan een

Digitized by Google

donker lichaam is, 't welk door de Zon verlicht wordt. Zulks doet hem vervolgens de wyze dier verlichtinge ontvouwen; met nevensgaande aanmerkingen over byzonderheden tot dat onderwerp betrekkelyk. Wyders verklaart hy den omloop der Maane rondom de Aarde, met deszelfs oneffenheden in verſchillende opzigten, benevens de wyze der berekeninge. Daar mede verbindt zig eene aanmerking over de Chaldeeuwſche Periode, van tweehonderd drie en twintig Maaneſchynen. En hier op geeft ons de Heer *de la Lande* zyne onderrigtingen, wegens het berekenen van de middellyn en de uurbeweeging der Maan; ſluitende voorts dit Boek met een verſlag van de waarneemingen der Maane, welken byzonderlyk van dienst kunnen zyn.

Oefengraage Liefhebbers der Sterrekunde, der Franſche taale niet magtig, zullen met vermaak den voortgang der Nederduitſche Vertaalinge van dit Werk zien; en, in 't volgen der onderrigtingen van den Heer *de la Lande*, die trapswyze regelmaatig voortgaat, bevinden, dat zyn onderwys by uitſtek geſchikt is, om iemand tot eene gegronde kundigheid deezer Weetenſchap, zo in 't Theoretiſche als in 't Practicaale, te brengen. — Wy zullen, om buiten Figuuren en Rekeningen te blyven, en egter iets merkwaardigs uit dit Deel op te geeven, ons bepaalen, tot des Autheurs opheldering van eene valſche vertooning der Gezigtkunde, ten aanzien der Maane; welke aan verſchillende oplosſingen der Gezigtkundigen onderhevig is.

Men weet naamlyk, dat de Horizontaale middellyn der Maane, die uit het middelpunt der Aarde gezien wordt, gelyk is aan de middellyn, die wy waarneemen, wanneer de Maan aan den Horizon is. Daar beneven is 't bekend, dat de Maan, wanneer zy in 't Zenith ſtaat, ons zo veel nader is, als de aanſchouwer, die op de oppervlakte der Aarde verheven is, zig boven het middelpunt der Aarde bevindt; te weeten één zestigſte gedeelte; als men den afſtand der Maane van 't middelpunt der Aarde bepaalt op ongeveer zestig halve Aardkloots middellynen. Hier uit volgt dan, dat de ſchynbaare middellyn der Maane in 't Zenith één zestigſte gedeelte grooter moet zyn, voor een aanſchouwer op de oppervlakte der Aarde, dan ze zig, uit het middelpunt der Aarde gezien zynde, zou vertoonen. En derhalve moet de ſchynbaare middellyn, als wy de Maan in 't Zenith zien, voor ons één zestigſte gedeelte grooter zyn, dan als wy haar in den Horizon waarneemen. — Dan hier uit, 't welk de Heer *de la Lande*

Digitized by Google

beweezen heeft, ſchynt eene bedenkelyke zwaarigheid te ontſtaan, die hy in deezer voege oplost.

„ Volgens het voorgaande bewys, zegt hy, moet de middellyn der Maan kleinder ſchynen, wanneer de Maan opgaat, dan wanneer zy tot eene zekere hoogte gekomen is; de Maan zich verheffende moet voor ons gezicht grooter ſchynen, en de waarneeming, met eenig werktuig gedaan, bewyst den Sterrekundigen geduurig, dat de Maan onder een kleinder hoek verſchynt, wanneer zy aan den Horizon is. Nogthans is het eene in 't algemeen bekende zaak, dat de Maan, op het bloot gezicht, van eene ongemeene grootte ſchynt te zyn, wanneer men haar op het einde van den dag achter gebouwen of bergen ziet opgaan; daar is byna niemand welke zich niet verbeelt, haar als dan twee of driemaal zo groot te zien, dan wanneer zy vervolgens tot een groote hoogte komt. *Dit is* zekerlyk een valſche vertooning der Gezichtkunde, *en dezelve* heeft insgelyks voor de andere Hemellichten plaats; *maar het* is genoeg, de Maan door eenigen Verrekyker, door een papieren koker, of zelfs, zo men wil, door een kaarteblad, waar in met een ſpeld een gaatje gemaakt heeft, te zien, om zich te overtuigen, dat de vergrooting niet weezenlyk is, en dat de middellyn der Maan als dan in tegendeel onder een kleinder hoek wordt gezien, dan wanneer de Maan op een grooter hoogte is.

„ *Regis*, in zyn *Systême de Philoſophie* (Tom. IV. L. 8.) beweerde, dat zulks een uitwerkſel van de ſtraalbuiging was; maar in plaats van de voorwerpen uit te breiden, verkort de ſtraalbuiging die, en doet de afſtanden kleiner ſchynen.

„ Het is moeijelyk zich een klaar denkbeeld van *de oorzaak* dier valſche vertooning voor te ſtellen, ten zy alleen door met alle gezichtkundigen dit ſtilzwygend, gemeen en van den wil onafhangkelyk, oordeel aan te neemen, door 't welk wy de voorwerpen zeer groot achten, welke wy zeer ver van ons oordeelen te zyn, ter zelver tyd als wy de voorwerpen zeer ver van ons oordeelen te zyn, wanneer wy tevens veele tuſſchen ons en die voorwerpen geplaatſte ligbaamen zien. *Roger Bacon*, de gezichtkunde van *Ptolomeus* aanhaalende, (een werk 't welk geduurende de eeuwen van onkunde is verlooren geraakt,) geeft ons te kennen, dat die Schryver daar over dus had geoordeeld. *Descartes* en de Vader *Mallebranche* (*Recherches de la ver. Liv. I.*) verklaaren het op dezelfde wyze. Zie hier derhalve, myns bedunkens, den knoop der zwaarigheid,

„ De

„ De Maan aan den Horizon achter een berg, of aan het uiterſte einde eener vlakte, opkomende, verſchynt noodzaaklyk achter verſcheide zichtbaare en onderſcheidene voorwerpen; in plaats dat men, wanneer zy zich op een zekere hoogte bevindt, het gezicht verheft om de Maan te beſpeuren, en tusſchen haar en ons niets ziet, 't welk ons van haaren afſtand kan doen oordeelen. In 't eerſte geval acht onze verbeelding, gewoon om van de verwydering eens lighaams te oordeelen, door de menigte der voorwerpen, welke tusſchen het zelve en ons verſchynen, de Maan zeer ver van ons te zyn; en zulks door gewoonte, door eene ingeſchapene neiging, en door een gevolg van haare wyze om de afſtanden te begrooten, en over dezelve te oordeelen. Nu zal het zelfde voorwerp, 't welk wy zeer ver van ons oordeelen te zyn, grooter geoordeeld worden, dan of men het zelve zeer naby meende te zyn. Dus wordt de Maan aan den Horizon, op een grooter afſtand geacht zynde, door dit eerſte begrip grooter geoordeeld. De overweeging is niet genoegzaam, om het verband dier beide beoordeelingen te verhinderen, om dat de geduurige gewoonte eene zo ſterke afhangkelykheid in dezelve geſteld heeft, dat men die niet meer kan ſcheiden. Men zal in het eerſte deel der groote verhandeling over de Gezichtkunde van SMITH, *art.* 160 *en volg. Tom. I. pag.* 111. van den druk van den V. *Pezenas*, *Avignon* 1767 (*), andere bewyzen van de waarheid van dit ingeworteld en van onzen wil onafhangkelyk oordeel over de grootte der voorwerpen vinden.

„ De Vader *Gouye* plaatſte voor deeze beſchouwing, of voegde by dezelve, eene andere, en ik denk dat dezelve kunnen ſaamengaan, en zich onderling verſterken. Een zuil, welke voor een muur gezien wordt, of van verſcheiden verſchillende voorwerpen omringd is, en zelfs een uitgeholde zuil, ſchynt in 't algemeen grooter te zyn, dan wanneer dezelve eenvouwdig en op zich zelven ſtaande was; de dampen van den *Horizon* en de nabyheid der Aarde, bergen, boomen enz. maaken die uitwerking op de Maan: en door haar meer vergezeld te doen ſchynen, vertoonen zy haar voor ons gezicht, even als of zy van een grooter uitgebreidheid was. *Hist. de l'Acad.* 1700 p. 8".

(*) *Zie* SMITH *Gezigtkunde I D. bl.* 155—161. Nederd. Uitgave 1753.

Digitized by Google

Dagverhaal der Reize van N. E. KLEEMANN. *Naar den tweeden en vermeerderden Hoogduitſchen druk in 't Nederduitsch vertaald. Met Plaaten. Te Haarlem by* C. H. Bohn 1774. *Behalven de Voorreden* 341 *bladz. in gr. octavo.*

ZO menigwerf als Rusland met de Turken den Oorlog voerde, was het *Krimſche Schiereiland* een der hoofdtooneelen van den Kryg, dit zag men ook in den laatstgevoerden Oorlog; en 't is bekend dat het geen gering aandeel had, zo in de onlusten van die dagen, als in de voorwaarden op welken de Vrede geſlooten werd. Uit dien hoofde is dit Gewest menigwerf het onderwerp veeler geſprekken geweest; en blyft nog heden opmerkenswaardig, ten aanzien der voordeelen, welken zig Rusland, door de daar omtrent gemaakte ſchikkingen, bedongen heeft. Dit wekt natuurlyk veeler nieuwsgierigheid, om dat gedeelte van *Tartarye* te kennen; en ter voldoeninge hier van kan deeze Reis van *den Heer Kleemann* zeer wel ſtrekken. Hy heeft dit Gewest niet ſlegts ter loops, in 't doorreizen, gezien; maar eenige maanden aldaar vertoefd, het Land doorkruist, met de Inwoonders verkeerd, en onder hen den handel gedreeven. Hy heeft daar benevens, zo door eigen opmerkzaamheid, als door geſprekken met deskundigen, overvloedige gelegenheid gehad, om eene gegronde kennis van het merkwaardigſte te verkrygen; en zyn geſchrift toont, dat hy niet nalaatig geweest is, om 'er zig met oordeel van te bedienen. 't Is des niet vreemd, dat de Ruſſiſche Gezant te *Weenen*, gelyk de Voorreden getuigt, het dienſtig oordeelde, deeze Reisbeſchryving, zo als dezelve eerstmaal in 't jaar 1771 in 't Hoogduitsch het licht zag, den Ruſſiſchen Krygsbevelhebberen aan den Donau toe te zenden; en dat men vervolgens te *Petersburg* goedvond, dit berigt door eene Ruſſiſche Vertaaling gemeen te maaken. *Thans* deelt men dat Werkje ook den Nederduitſchen Lezer, volgens eene verbeterde Hoogduitſche uitgave, mede; en deszelfs *inhoud* kan van een wezenlyken dienst zyn, om zig een geregelder denkbeeld van het *Krimſche* en 't nabuurige, mitsgaders van deszelfs aangelegenheid, te vormen.

Het Stukje is tweeledig opgeſteld; het eerſte gedeelte behelst het dagverhaal zelve, en het laatſte ontvouwt ons eenige byzonderheden, zo van het Land als van deszelfs Inwoonderen.

In 't Dagverhaal beſchryft onze Reiziger zyne reistogt van *Weenen*, die een aanvang nam den zesden van Wynmaand des jaars 1768, langs den Donau, naar *Belgrado*, en verder naar *Kilianova*. Van daar vervolgt hy zyne reis te Land, naar *Cavſchan* in *Butſchiak-Tartarye*, voorts over *Bender* door *Nogeu-Tartarye*, naar *Oczakow*, aan den mond van den Dnieper en de Zwarte Zee gelegen, *Oczakow* verlaatende, moest hy, by mangel van rytuig, de ge-

Digitized by Google

gevroozen Zeeëngte, tusschen die plaats en het tegenoverleggende *Kolbreing* overwandelen. Hier weder rytuig krygende reed hy naar *Or* of *Precop*, de deur van de *Krim*, en daarom in 't Turksch *Orkapsii* genaamd. Dus ver zyne reis naar de *Krim* gemeld hebbende, verhaalt hy voorts zyn verblyf, handel en wedervaaren in dat Gewest, van Sprokkelmaand tot Herfstmaand des jaars 1769; tot op zyn vertrek met de Turksche Vloot naar *Konstantinopel*; van daar, voorts te scheep, naar *Smirna*, en verder naar *Triest*; van welke plaats hy zyne reis naar *Weenen* verhaastte; alwaar hy den vierden van Bloeimaand des jaars 1770 behouden aankwam. —— De Heer *Kleemann* doet dit verhaal zynder reize in den natuurlyken styl van iemand, die zyn wedervaaren meldt, van een lugthartigen Reiziger, die een vrolyk berigt geeft van 't geen hem overgekomen is; en die, zonder ophef of gemaaktheid, eenvoudig en oprecht het beloop zyner reize, en 't geen hem opmerklyk in zyne ontmoetingen toescheen, voordraagt. Zulk eene schryfwyze maakt de leezing van dit Dagverhaal gevallig; en de Reiziger ontvouwt daar door tevens verscheiden byzonderheden, welken tot de zeden en gewoonten der Natien, onder welken hy zig bevond, betrekking hebben; die in 't melden van zodanige voorkomende gevallen al zo natuurlyk, als in eene gezette beschryving van dezelven, afgemaald worden. Voor't overige is dit Dagverhaal doormengd met beknopte beschryvingen van, en kortbondige aanmerkingen over de Gewesten, en derzelver voornaamste plaatsen, die onze Reiziger doorgetrokken is, of in welken hy zig eenigen tyd opgehouden heeft; als mede van het geen verder omtrent deeze en geene byzonderheden bovenal melding verdient. Dus vindt men hier, onder anderen, een berigt van de hachlyke vaart, door de zogenoemde *Tzeren* Poort, of eene gevaarlyke engte, in den Donau; van de plegtigheid welke plaats heeft, by 't gehoorgeeven van den Tartaarschen *Chan*; van deszelfs Hofstoet, en staatlyken uittogt; van de manier van handeldryven in de *Krim*; van de wyze op welke de *Circassische* slaavinnen verkogt werden; met meer byzonderheden van dien aart. Men heeft dit Dagverhaal wyders verciert met koperen plaaten, die merkwaardige afbeeldingen behelzen; waar onder die van de vier Dardanellen, ieder op eene afzonderlyke plaat, geene de minsten zyn.

Het tweede gedeelte van dit Geschrift steunt, buiten des Reizigers eigen waarneemingen, grootlyks op het berigt van den *Mufti*, een der voornaamste Ministers van den *Chan*; die eene naauwkeurige kennis van het Land had, en zyne berigten gereedlyk aan den Heer *Kleemann* mededeelde. Het behelst een geschikt verslag van 't voornaamste dat oppmerking verdient wegens de gesteldheid van dit Gewest; den aart en leevenswyze der verschillende Natien die't zelve bewoonen; de Regeering, den Krygsstaat, den Godsdienst en Koophandel in 't Krimsche en de nabuurige Streeken. Dit alles verleent eene naauwkeuriger beschryving van 't *Krimsche*, dan tot nog gemeen gemaakt was.

Het een en 't ander gedeelte behelst dus verſcheiden byzonderheden, omtrent een Gewest, dat in verſcheiden opzigten wel waardig is nader gekend te worden; en verdient dus de oplettendheid der weetgierigen. Tot eene proeve hiervan ſtrekke zyne volgende beſchryving van de *Krim*, in 't Dagverhaal, met eenige aanmerkingen uit het laatſte gedeelte.

De *Krim*, een Schiereiland, door de Zwarte Zee en de Zee van Aſof omſpoeld, uitgezegd aan de zyde van *Precop*, alwaar deszelfs landengte is, en van de eene zyde der Zee tot de andere eene zeer hooge linie loopt, welke met eene diepe gracht voorzien is, doch geen zeer ſterke poorten ſchynt te hebben, is het voordeeligſte der Gewesten, waar over de *Chan* van *Klein-Tartarye* het gebied voert (*). Het ligt op acht en veertig graaden Noorderbreedte, en heeft drie en negentig Duitſche mylen in den omtrek. Deszelfs voornaamſte ſteden en vestingen aan den Zeekant zyn de volgende.

Kaffa, de hoofd- en eene koopſtad met eene reede. *Görz*, *Janikale* en *Arabat*, met de vesting *Prekop* aan de linie. Voorts *Achmetſchitt*, *Gösive* en *Balukława*, welken ieder eene reede hebben. —— Wyders zyn de aanmerkelykſte plaatzen, Landwaards in, *Bachtſchieſarai*, de hofplaats van den Chan, *Achmetſchitt* aan de grootſte rivier des lands, *Karaſa*, eene voornaame handelplaats, en de overblyfſels der oude Stad *Eski Krim*, dat is de *oude Krim*, tegenwoordig een groot dorp.

De Genueezen waren eertyds de magtige beheerſchers van dit ſchiereiland, en hadden de aanzienlykſte ſteden op het zelve gebouwd, om 'er hunnen uitgeſtrekten handel veilig te dryven. In deeze ſteden kwamen de onderſcheidene natien uit het hedendaagsch Europeesch *Turkye*, uit *Moskau*, *Astrakan*, *Buchlara*, *Circaſſie*, *Georgie*, *Aſie* enz. Dewyl nu deeze natien meerendeels geen geld hadden, ruilden zy waaren tegen waaren. Men kan ligt denken, dat deeze handel van geen gering aanbelang en voordeel was. *Zy werden* eindelyk door de invallen der Tartaaren zeer ontrust, en van tyd tot tyd uit alle de ſteden, behalve uit *Kaffa*, verdreeven. Doch dertig of veertig jaaren na de verovering van *Konſtantinopel*, of, volgens de aantekening van Dr. *Buſching*, in den jaare 1474, bemagtigden de Turken ook deeze ſtad, en de handel der Genueezen in het Krimſche ſchiereiland had daar mede een einde (†).

Dit

(*) Deeze *Chan* beheerst het Schiereiland *Krim*, *Nogen-* en *Butſchiak Tartarye*. De *Krim* is, wegens den Koophandel, de Scheepvaart, de Veeteelt, den Wyn, en andere voortbrengſelen des lands, het beste en voordeeligſte zyner Gewesten. —— *Nogen-Tartarye*, alleenlyk door de linie by *Or* van de *Krim* afgezonderd, is zeer groot. De inwoonders leggen zig nergens anders op toe, dan op de veefokkery en den akkerbouw. Boter, Honig, Wasch en Graanen worden in groote menigte van hier naar de kusten van de *Krim* gebragt, en verder naar *Konſtantinopel* ingeſcheept. — *Butſchiak-Tartarye* is klein maar vrugtbaar. Deeze Tartaaren leveren hunnen overvloed naar *Bender*, *Ackiermann*, *Kili* enz.

(†) Onze Reiziger vond hier en daar nog eenige overblyfſels, die te-

Digitized by Google

Dit land is zeer vruchtbaar, uitgezonderd de heuvels en hooge bergen, van welken maar eenige met ſtruik en hout bezet zyn. Boſſchadien zyn 'er weinig. Het uitzigt is hier, wegens de geſtadige afwisſeling van vlakten, heuvels, en valeien zeer bevallig. Kleine rivieren zyn 'er in menigte, die zeer goed, en door kleine keiſteentjes gezuiverd water hebben. De landlieden woonen meest aan dezelven. Hunne dorpen, die, in grooten getale, in de vermaakelykſte landsdouwe liggen, grenzen met hunne tuinen, cypreſſen en andere boomen genoegzaam aan elkander. Ooft en andere vrugten zyn 'er genoeg, doch de inwooners weeten van de laatſten maar weinig gebruik te maaken. Zy konden hier veele nuttige gewaſſen aankweeken, indien zy 'er niet te eigenzinnig en te lui toe waren. De wyn, die in dit land groeit, is tamelyk goed en gezond, en ſomtyds ook zeer goedkoop. Over 't algemeen waren de leevensmiddelen hier, vóór den oorlog, tot een zeer geringen prys te bekomen. Eer de menigte van Turkſche troepen in de *Krim* was, kostte een ocka boter acht para; een ocka vleesch twee para; twintig of dertig eieren één para; een groote kalkoen zeven para, eene oude hen drie para; een ocka brood vier aspers; een ocka goede wyn vyf aspers, enz. (*).

Haazen en ander wild is hier genoeg voor handen; en de jagt ſtaat voor een ieder open. In 't gebergte vindt men Wolven en wilde Verkens; welke laatſten, op dat zy de overhand niet zouden neemen, ſlegts dood geſchooten, maar niet gegeeten worden; doordien zelfs de Christenen hier te lande 'er een afkeer van hebben. Sneppen, Patryzen, met ander wild en ſmaaklyk gevogelte, is hier in grooten overvloed; doch, dewyl de inwooners ze niet eeten, zo weeten zy ze ook niet toe te bereiden.

Het Krimſche gebergte, dat uit eene aaneengeſchakelde keten van zeer hooge en ſteile bergen beſtaat, neemt zyn begin niet verre van *Kaffa*, en loopt langs de kusten, zuidwaards, het halve ſchiereiland rond.

De geſteltenis van lugt en weer is hier zeer gezond; doch de noordewinden veroorzaaken 'er in den winter groote koude; dewyl naar den noordkant geene gebergten, maar veele vlakten zyn.

De Inwooners van dit land bereiken meerendeels een goeden ouderdom, en zien 'er, by hooge jaaren, nog ſteeds zeer wel uit. Zy hebben geene artſen; en bygevolg weeten zy ook, indien men eenige kruiden uitzondert, niets van de geneeskunde.

De Krimſche Tartaaren zyn orthodoxen, in den Mohammedaanſchen

nigenis draagen van den eertyds voordeeligen handel der Genueezen in deeze Gewesten; en hy geeft in 't laatſte gedeelte een vry gunſtig berigt van den handel op de *Krim*, om dien, uit *Duitschland* langs den Donau, aan te moedigen.

(*) Een *ocka* is 2½ pond Hollandsch, en in vloeibaare maat 1½ pond Hollandsch. Een *para* is 3 Aspers, of ongeveer 11 penningen Hollandsch.

Digitized by Google

ſchen Godsdienst, even als de Turken, veroordeelende de Perſianen als Scheurmaakers. Zy geeven voor dat zy beter en yveriger Muſelmannen zyn dan de Turken; men vindt ze goedaartige en braave lieden. Daar en tegen ſteeken de Armeniers (*), Grieken en Jooden vol bedrog en list; en zy voeden hunne kinderen zeer ſlegt op.

In de ſteden heerscht eene tamelyk goede orde en inrigting. In tyden van vrede kan men overal in dit Schiereiland, zonder het allerminſte gevaar, reizen, en men hoort 'er dan, in langen tyd, niets van plonderen (†).

(*) Van deeze Armeniers geeft de Autheur in 't laatſte gedeelte eene afzonderlyke beſchryving, die hen in alle deelen als flegte Christenen doet voorkomen. Bygeloof, zegt hy, barbaarschheid, onreinheid, trouwloosheid, bedrog en verraadery maaken het treffendst van hun karakter uit.

(†) Men beſchryft deeze Natie dikwyls, als of zy beſtond uit roovers, die de wegen hunner landen onveilig maaken; maar zy zyn het, zegt onze Reiziger, doorgaans op verre na niet. Men vindt ze meestal van natuure goedaartig, gewillig, gedienſtig en gezeglyk. Aan de grenzen van *Nogeu-Tartarye* geſchieden ſomtyds rooveryen; doch de ligging van dat land, en andere voordeelen geeven zekerlyk genoegzaame gelegenheid daar toe aan de hand. — Van dit Gewest, dat uit louteren vlakten en heivelden beſtaat, als mede van deszelfs Inwooneren, die zeer veel van de Krimſche Tartaaren verſchillen, geeft de Autheur insgelyks een byzonder verſlag. Onder hen, zegt hy, loopt een Reiziger ligt gevaar, doch in de *Krim* heerscht 'er in vredenstyden zo diep eene rust en veiligheid, als in eenigen onzer beſchaafde Landen plaats kan hebben.

Reisboek door Italie, door D. J. VOLKMAN. *Ten dienſte der Hollanderen uit het Hoogduitsch vertaald. Vierde Deel. Te Utrecht by* J. v. Schoonhoven *en* Comp. 1774. *In groot octavo* 391 *bladz.*

NAar de verdeeling van Rome in veertien Wyken, *doorwandelt* onze Leidsman in deezen de overige zes Wyken, welken na de voorige beſchouwing van acht Wyken nog te *bezigtigen* ſtonden. Hy geleidt ons, even als voorheen, van Wyk tot Wyk; en geeft een naauwkeurig verſlag van de voornaamſte Gebouwen, met het verdere merkwaardige, dat des Reizigers aandagt in deeze beroemde Stad boven al tot zig trekt. De geheele Stad dus doorwandeld, en met een kunstminnend oog het treffendſte gade geſlagen hebbende, doet hy ons eenigen tyd ſtilſtaan, in de beſchouwing van het Mozaïk en Stukadoorwerk te Rome; welke kunſtige behandeling hy beknoptlyk ontvouwt. — Verder beſchryft ons de Heer *Volkman* in 't breede 't geen den Paus en deszelfs Regeering door zyne Kardinaalen, in hunne verſchillende bedieningen, met de daar toe behoorende Geregtshoven enz., betreft; 't welk hem aanleiding geeft, om tevens melding te maaken, van zodanige Kerkgebruiken te Rome, welken inzonderheid opmerking vorderen. — Hier by komt een

Digitized by Google

een berigt van de zeden en levenswyze der Romeinen; als mede van hunnen handel, en 't geen voorts daar toe betrekkelyk is, zo maaten en gewigten als muntſpecien. By die gelegenheid deelt hy ook wel byzonder mede, eene beknopte beſchryving der verſchillende ſoorten van marmer, die men in Rome aantreft, mitsgaders van de *Puzzolana*, of den van oudsher hooggeagten duurzaamen Kalk, die de ſteenen op 't allerſterkſte verbindt. Voorts meldt hy ons den ſtaat der Kunſten en Weetenſchappen te Rome, benevens het geen omtrent de Lugt, en de Landſtreek van Rome, in 't algemeen op te merken ſtaat. En eindelyk geleidt hy ons door de Landſtreek rondsom Rome, met ontvouwing van het merkwaardigſte in deszelfs omtrek, tot op den weg naar Napels; werwaards hy met het volgende Deel zyne Reis door Italie zal vervorderen.

Wanneer men, dit Werk doorbladerende, dus al leezende, met den Heer *Volkman*, in Rome en deszelfs omliggende Landſtreek wandelt, ontdekt men alomme een aantal van voorwerpen die der opletende beſchouwinge overwaardig zyn. En men doet het met te meer nuts; daar hy ons alles met oordeel leert bezigtigen; onder nevensgaande aanmerkingen over de Kunſten en Weetenſchappen waar toe dezelve betrekking hebben; om ons het fraaie of wanſtaltige onder 't oog te brengen. In dit opzigt mag men dit Reisboek wel aanmerken, als eene oordeelkundige verzameling van leerzaame Leſſen, die ons deswegens gegeeven worden; terwyl het tevens der nieuwsgierigheid, door eene geſchikte ontvouwing van 't voornaamſte, dat het beroemde Rome aangaat, in alle deelen voldoet. — Met betrekking tot dit laatſte is inzonderheid thans, daar de Roomſche Stoel ledig ſtaat, boven al opmerklyk het uitvoerige berigt, dat de Heer *Volkman* ons geeft, raakende de plegtigheden van het Conclave, het verkiezen en kroonen van den Paus; dat hy naauwkeurig en oordeelkundig voorſtelt. De tegenwoordige omſtandigheden laaten niet wel toe, zulks ongemerkt voorby te gaan; waarom wy een beknopt verſlag van het merkwaardigſte hier uit zullen mededeelen.

Tien dagen na des Pauzen dood gaan de Kardinaalen in 't Conclave, dat met veel ſtaatſie geſchiedt; en waar in zy, benevens alle de bedienden, die tot het Conclave behooren, opgeſlooten blyven, tot dat de verkiezing gedaan is; ten zy in geval van zwaare ziekte; wanneer iemand 'er uitgelaaten wordt, doch het hem ook niet geoorlofd is, 'er weder in te komen. Het eerſte werk ter verkiezinge is het *Scrutinium*, of het opneemen der ſtemmen; waar omtrent verſcheide plegtigheden plaats hebben. Als ieder Kardinaal zyn ſtembriefje, onder eede dat hy dien ſtemt, welke hy de bekwaamſten agt, in een daar toe geſchikten beker geworpen heeft, worden deeze ſtembriefjes, één voor één 'er uitgenomen; zy gaan door de handen van drie, by 't lot aangeſteide, *Scrutatores*; de laatſte leest de ſtemmen, of geſchreeven naamen der beſtemde perſoonen, overluid,

en

Digitized by Google

en ſchryft ze op. Die twee derden der ſtemmen heeft, wordt Paus. Zo dra de vreemde Kardinaalen merken, dat iemand, die hun Hof niet aangenaam is, haast ſtemmen genoeg hebben zou, moeten zy proteſteeren; want als het getal daar is, heeft 'er geen uitſluiting plaats, waar toe de Keizer, Frankryk en Spanje regt hebben. Wanneer niemand het geeischte getal heeft, komt het tot een *Accesſit* of tweede ſtemming, die op dezelfde wyze als de eerſte geſchiedt, en gemeenlyk net eveneens uitvalt, alzo ieder by zyn gevoelen blyft. Dit wordt alle morgen op nieuw herhaald; tot dat de partyen moede worden, opgeſlooten te blyven, of eenige Kardinaalen door kuiperyen, die 'er inmiſſchen veelvuldig in zwang gaan, op eene andere zyde gebragt worden. — Volgens het decreet van 't Concilie van Rome, in 't jaar 769 gehouden, moet men in deeze ſtemming tot Paus een der Kardinaalen benoemen; doch het blykt uit verſcheiden voorbeelden, dat men zulks niet altoos in agt genoomen heeft; en men ziet het derhalve niet als noodzaaklyk aan, ſchoon 'er de Kardinaalen in latere tyden niet van afgegaan zyn. *Gemeenlyk* neemt men in 't begin dien niet, op wien men weezenlyk het oog heeft, om de groote hevigheid der partyen eerst wat te laaten bekoelen, en elk zyn eigen zin een weinig te laaten uitwaiien. Als de eerſte yver voorby is, en men zig in 't Conclave begint te verveelen, brengt men hem op 't tapyt, met wien men 't in ernst meent; waar op de verkiezing ten laatſte voltrokken wordt.

Op de gedaane verkiezing wordt de nieuw verkooren Paus gevraagd, of hy de regelmaatige verkiezing wil aanneemen; en zo ja, welken naam hy zal voeren; waar van de Ceremonieemeester terſtond eene acte maakt. Hy verwiſſelt daar op, na 't doen van een kort gebed, agter het altaar, zyne Kardinaals kleederen voor de Pauslyken. Dan zet hy zig op eene ſoort van throon, en geeft den Kardinaalen den eerſten zegen. Deezen kuſſen hem de hand en hy omhelst ze weder; de Camerlingo ſteekt hem den viſſchers ring aan *den vinger*, en de Paus geeft dien aan den Ceremonieemeester, *om 'er zyn* nieuwen aangenomen naam op te laaten graveeren. *Voorts* wordt de verkiezing, onder het gelui der klokken, het loſen van 't Geſchut enz. ſtaatlyk aan 't Gemeen afgekondigd.

De Paus gaat vervolgens naar zyne cellie; en na de maaltyd, wordt hy, gekleed in een langen rok, en met de biſſchopelyke muts op 't hoofd, op 't altaar der Sextyniſche kapel gedragen; alwaar hem de Kardinaalen, gelyk men 't noemt, aanbidden; kuſſende hem den voet, de hand, de borst en 't aangezigt. Voorts dragen hem twindig bedienden, op hunne ſchouders, in een met goud geborduurden armſtoel, naar de St. Pieters kerk; voor hem gaat het Muziek, ter zyde de Lyfwagt, en de Kardinaalen volgen. Hier wordt hy ingelyks op 't hooge altaar geplaatst en aangebeden. Eindelyk draagt men hem naar 't Vatikaan; en de illuminatien en vuurwerken duuren twee avonden agter elkander door de Stad.

In

In de eerſte agt dagen, tot aan de inwying en krooning, verrigt de nieuwe Paus geen openbaare plegtigheden; en ſchoon hy werkelyk regeere, vaardigt hy nog geene bullen met het looden zegel af, maar ſlegts breves met den viſſcherring bezegeld. Den dag daar aan begeeft zig de Paus, met een zeer pragtig gevolg, van 't Vatikaan naar 't Quirinaal, of het Pauslyke Paleis op Monte Cavallo.

Als de dag ter krooninge daar is, gaat de Paus, met een talryk gevolg, in begeleiding van alle de Kardinaalen, van welken de Biſſchoppen in biſſchoplyk gewaad, en de anderen in koſtbaare miskleederen zyn, naar de St. Pieterskerk. In 't voorportaal gaat hy op een troon zitten, om de domheeren dier kerk ter voetkus toe te laaten. Daar op draagt men hem, gelyk de eerſtemaal, in de kapel van 't heilige Sacrement en de Gregoriaanſche, en ten laatſte op het hooge altaar. Voor hem gaat een Ceremoniemeester, die op een zilveren ſtok een weinig werks draagt, driemaal voor den Paus knielt, en, terwyl een Prieſter het werk met een kaars aanſteekt, zegt, *ſic tranſit gloria mundi*, (zo gaat de heerlykheid der waereld voorby;) om dus den Paus, by deeze plegtigheid, het vergangelyke der waereld te herinneren.

De oudſte Kardinaal Diaken hangt den Paus het *Pallium* om, dat met zes kruiſſen van zwart taf vercierd, en een zinnebeeld van het Apostelampt, en de volkomene Pauslyke magt is. De Kardinaalen en Biſſchoppen kuſſen hem weder den voet. De Paus doet de mis op het hooge altaar, op het welk dat niemand buiten hem doen mag. Als de mis begint, verrigten de Kardinaalen op nieuws de aanbidding. Men zingt de Euangelien en Zendbrieven in 't Grieksch en Latyn, om de vereeniging der twee kerken te betekenen. De Paus gebruikt het avondmaal, dat hem op den troon gebragt wordt. Na de mis brengt men hem naar de groote loge boven den hoofdingang der St. Pieterskerk; hy klimt ten aanzien van al het volk op den troon, en de eerſte Kardinaal-Diaken zet hem op 't hoofd eene driedubbele kroon (*); zinſpeelende op de drieërlei magt, de waereldlyke, de geeſtlyke en de vaderlyke, of op het geheimzinnige getal van drie en de Drieëenheid. Met het opzetten der kroone zegt de Kardinaal-Diaken; *Accipe Tiaram, tribus coronis ornatam, & ſcias patrem te eſſe principem ac regem, rectorem orbis, in terra Vicarium Salvatoris noſtri Jeſu Chriſti, cui honos & gloria in ſecula ſeculorum. Amen.* Dat is. „ Ontvang de *Tiara* of Muts met drie kroonen vercierd, en weet dat gy zyt, een Vader, Vorst en Koning, een Beſtierder der Waereld, op Aarde een Stadhouder van onzen Zaligmaaker Jeſus Christus, welke geëerd en verheerlykt zy in eeuwigheid.

(*) Die kroon draagt de Paus alleen op den dag zyner krooninge. Men plaatst dezelve egter, tot een cieraad, op 't altaar der St. Pieterskerk, by groote plegtigheden. By andere plegtigheden heeft de Paus alleen de Biſſchoplyke muts op; en anders een rooden met goud geborduurden hoed.

Digitized by Google

heid. Amen." De plegtigheid eindigt met een dubbelen zegen van den Paus; den eerſten deelt hy uit ſtaande op den troon, den tweeden vooraan op de gallery, en te gelyk wordt aan allen, die hem ontvangen, eene volkomen vergiffenis van zonden verkondigd. Eindelyk wordt hy naar 't Vatikaan te rug gedraagen, waar hy zyne gewoone klederen aandoet; en de Dekan van 't kollegie der Kardinaalen hem, in aller naam, een complimeut maakt, en eene lange regeering toewenscht. Voorts worden met den avond de huizen der Kardinaalen, der Gezanten, en van allen die tot het Hof behooren, of met den nieuwen Paus eenige verbintenis hebben, geïllumineerd. Boven allen munt dan uit de voorzyde, en de koepel van de St. Pieters Kerk. Ook wordt 'er een Italiaansch vuurwerk van den Engelenburg afgeſtooken.

Alle deeze plegtigheden worden eindelyk voltrokken door het *Poſſeſſo*, als de nieuwe Heilige Vader bezit neemt van de Kerk van S. Giovanni di Laterano. Alzo deeze de Biſſchoplyke Kerk van Rome is, van welke de Paus, als 't ware, den titel voert, en waar de Pauſen *in* 't eerſt hun verblyf hielden (*), moet hy in de eerſte maanden *zyner regeeringe* daar van bezit neemen. Dit geſchiedt met een zeer ſtaatlyken optogt en grooten trein. Dezelve begint van 't Vatikaan, en gaat over het Capitool naar de opgenoemde Kerk. Op het Capitool houdt de Paus ſtil, om de huldiging van den Roomſchen Raad te ontvangen. Het Kapittel van 't Lateraan komt hem te gemoet, en reikt hem de ſleutels over. Dan klimt de Paus op een by de Kerk opgerigten troon, en de Domheeren kuſſen hem de voeten. In de Kerk deelt hy den zegen uit van het hooge altaar, en dan nog eens van de gallery aan de voorzyde der Kerke. Eindelyk begeeft hy zig, in zyne gewoone kleeding, weder te rug naar 't Pauslyke Paleis, daar de Pauſen nu gemeenlyk hun verblyf houden; het Quirinaal geheeten, om dat het op den Quirinaalſchen Berg ſtaat.

(*) Konſtantyn ſchonk zyn Paleis op deeze plaats ſtaande, nevens de Kerk, aan Paus Sylvester, en ſedert dien tyd onthielden zig hier de Pauſen, tot dat Gregorius de XI zyn vertrek in 't Vatikaan nam. Dan 't Vatikaan ſtaat reeds voor lange ledig, en wordt nu alleen gedurende het Conclave bewoond. Men heeft het Quirinaal, van wegens deszelfs hooge ligging en zuivere lugt, tot een gedurig verblyf der Pauſen verkooren, boven het Vaticaan, dat laag ligt, en eene vogtige ongezonde lugt heeft. Behalven dit, zyn ook de vertrekken van 't Quirinaal ruimer, gemaklyker, en met aangenaame tuinen voorzien. Het Vatikaan ligt wyders in een afgelegen hoek, meest bewoond van 't ſlegſte gemeen; en 't Quirinaal ſtaat in 't best bevolkte deel der Stad; 't welk zo wel voor den Paus zelven, als alle die geenen, die iets ten Hove te doen hebben, gemaklyker is; dat ook eene goede rede was, om dit verblyf boven 't andere te ſtellen.

Ge-

Digitized by Google

Gezangen van H. LUSSING MATTHYSZ. *Te Amſteldam by* H. Vieroot *en de Wed.* Loveringh *en* Allart 1774. *In groot octavo* 59 *bladz.*

VEelen hebben zig in den beginne, toen men van eene nieuwe Pſalmberyming ſprak, gevleid met het denkbeeld, dat dezelve ook aanleiding zou geeven, tot het vermeerderen van 't Kerklyk Gezangboek met eenige Liederen, vooral met zodanigen, die betreklyk waren tot de Feestdagen en de plegtigſte byeenkomſten der Chriſtenen, om als dan openlyk in de Godsdienſtige Vergaderingen gezongen te worden. Het onderwerp is ook, zo ons meer dan eens van goederhand gemeld werd, door verſcheiden ernſtig overwoogen; dan 'er ſcheenen zig ſteeds tot nog onoverkomelyke zwaarigheden te vertoonen, welken de invoering van zulke Liederen, in de openbaare Godsdienſtige vergaderingen, te zeer belemmerden; waar door dit, hoe nuttig anderzins, en hoe zeer gewenscht by veelen, agtergebleeven is. 'Er blyft derhalve vooreerst voor die geenen, welken dit gebruik nu tevens gaarne ingevoerd hadden gezien, niets anders overig, dan te hoopen, dat die zwaarigheden eenmaal uit den weg geruimd zullen worden, en dat 'er zig in 't vervolg van tyd gunſtiger omſtandigheden mogen opdoen. —— Intuſſchen levert ons de Heer *Luſſing*, in deeze zyne Gezangen, eenigermaate eene proeve van dat ſlag van Liederen, waar van men zig, zo al niet openbaar, ten minſte een ieder in zyn huis, by zodanige gelegenheden zou kunnen bedienen. Zy hebben ten onderwerp, de Geboorte, het Lyden, de Opſtanding, de Hemelvaard van den Heiland, en de uitſtorting van den Heiligen Geest; en deezen gaan vergezeld van Gezangen ter voorbereidinge voor 's Heeren Avondmaal, by het Avondmaal, en ter dankzeggingе na het zelve; waar by ten laatſte nog een Nieuwejaarszang gevoegd is.

Alle deeze Gezangen zyn over 't geheel indiervoege geſchikt, dat menſchen van verſchillende leidingen in onze Nederlandſche Kerk, wanneer ze 'er niet te zeer op geſteld zyn, om hunne byzondere denkwyze te ſterk uitgedrukt te hebben, 'er met ſtigting een verſtandig gebruik van kunnen maaken. Zy zouden dus eenigzins mogen dienen tot een aanpryzend voorbeeld van openbaare Gezangen in die tydsomſtandigheden, voor zo verre zulks inzonderheid in agt genomen behoort te worden; nadien men dezelven anders, de eene of andere leiding te ſterk begunſtigende, niet wel tot een algemeen gezang van alle de Leden der Kerke zou kunnen gebruiken. De Opſteller deezer Gezangen heeft daar benevens zorg gedraagen, om dezelven zo te ſchikken, dat ze gezongen konnen worden, niet alleen op onze gewoone Pſalmwyzen, maar meestal op de wyzen dier Pſalmen, welken, by zodanige gelegenheden, in den openbaaren Godsdienst boven anderen gebruikelyk zyn: waarom ze ook by de uitgeevers, geheel op nooten, in twee formaaten, tot gemak der zang-

Digitized by Google

lievenden, onder de pers zyn. Deeze inrigting maakt dezelve best geſchikt ten algemeenen gebruike; en ervaren Zangers kunnen 'er zig, indien ze hunne ſtem niet te ſterk verheffen, zelfs van bedienen onder 't openbaare gezang, zonder anderen eenigen hinder toe te brengen: dat misſchien een weg kon baanen, om zulk eene ſoort van Kerkgezangen, door den tyd, met minder moeilykheid in gebruik te brengen. —— Doch dit zal vermoedelyk eerstdaags niet geſchieden. —— Tot een voorbeeld uit deeze Liederen ſtrekke de volgende *Engelen-zang*, naar de wyze van Pſ. CIII.

1.

Eer' eer' zij God! loof, loof den Heer der Heeren;
Wat loven kan moet zijnen roem vermeêren;
Hy ſpreidt zijn liefde op 't luisterrijkst ten toon:
Het diep geheim van heil heeft Hij ontſloten;
Hij zendt in 't vleesch, den uit zijn ſchoot geſproten,
Zijn Enigen, uit Hem geboren, Zoon.

2.

Al de aarde juich, juich met de Hemelſingen;
Gods Wonderzoon daalt uit de ſterrekringen.
Hij is de Vreê voor Adams nageſlacht:
Gods vriendſchap, die, helaas, door 's menſchen zonden
Zo deerlyk, zo rampzalig was geſchonden,
Is nu vernieuwd, herſteld in al haar kracht.

3.

Gods vrije liefde in eeuwig welbehagen,
Die hier den mensch het ſchoonſte licht doet dagen,
Wordt wonderbaar, volheerlyk, nu verſpreid.
Van aartsch vernuft of zuivre Engeltongen
Words nooit genoeg haar' lof, naar eisch, gezongen.
Wat loven kan loof de Oppermajeſteit.

Aanſpraak der Dichtkunst by het openen van den nieuwen Schouwburg te Amſteldam, op den 15den van Herfstmaand 1774. Te Amſteldam by T. *en* J. A. Crajenſchot 1774. *In groot octavo* 14 *bladz.*

ONder de menigvuldige losſe ſtukjes, welken ons, by gelegenheid van 't openen van den Schouwburg ter hand gekomen zyn, vinden wy deeze *Aanſpraak der Dichtkunst* het merkwaardigſte. Ze behelst, in dankbaare erkentenis, welgeſchikte lessen, zo voor het Tooneel als de Aanſchouwers, die tevens het nut van den Schouwburg doen opmerken. Men hoore 't geen zy *Thalia* aanbeveelt.

Tha-

Thalie mutte ook uit door eedle Schertsery.
Vriendin, uw Ampt beſtaat in lagchende elk te leeren.
Berisp, haal-door, beſpot de Waan en Bastaartdy;
En doe Verdienſte en Deugd op dwaasheid triompheeren.

* * *

Beſchaam de List, en pleit voor Eere en Billykheid.
Behaag dus d'Overheên, die Bato's Erf beſtieren:
Gedenk, dat Moed en Trouw, gepaard met Wys Beleid,
Als nog de deugden zyn van waare Batavieren.

* * *

Vertoon, in geestig Spel, 't bedrog der Bastaart-Kunst;
Die menig ryk Vernuft zyn Eer en Loon doet derven:
Hoe 't blind Geluk ſomtyds die Simm' vereert met Gunst,
Terwyl we een eed'len Geest, helaas! op 't Stroo zien ſterven.

* * *

Schets d'onderdrukte Deugd, gepynd door Broodgebrek.
Maal d'eed'le Zielen die haar bitter Leed verzachten.
Vertoon 't afſchuuw'lyk Beeld van een' ontaarden Vrek;
En, hoe de Mildheid hem haar Voorbeeld doet betrachten.

* * *

Betoog, hoe d'Arbeidsman zich menigwerve onteert,
Door onkunde, arg en nyd, verkwisting, plomp- en traagheid:
Hoe dus zyn jammerklagt noch Vriend noch Vyand deert,
Terwyl hem d'Armoe pynt, ten Geeſsel zyner laagheid.

* * *

Uw luchtige Aart verſtrekke om iederen Levenspſtand
Te vormen naar de Wet van Billykheid en Reden.
Dies, ſcherp uw Hekelgeest tot Heil van 't Vaderland:
Zo zult ge een Leidſtar zyn voor Neêrlands Aart en Zeden.

Merkwaardig bericht wegens het zonderling geval van MARIA VAN DYK. *Alom te bekomen.* 14 *bladz. in groot octavo.*

Maria van Dyk, Huisvrouw van *Jan de Groot*, woonagtig te Vleuten, komt in als een zonderling voorbeeld van Spysonthouding. Het berigt deswegens luidt aldus.

„ Deze Vrouw heeft, zo men haar, haaren Man, en de genen die met haar voor en na dien tyd verkeerd hebben, gelooven mag, ſins April 1767, en dus reeds ſedert omtrent zeven en een half jaar, geen ſpyze hoe genaamd, geen brood, noch eenig voedzel, gebruikt; en nochtans, na haar laatſte Kraambed, zeven vierendeel jaars, tot in Ao. 1768, haar Kind zelve gezoogd. Zy gebruikte,

Digitized by Google

tot in Nov. 1768, niets dan Koffy met Melk. Toen, in eene zware ziekte geſtort zynde, waar in zy maar enkel koud water nuttigde, verzwakte zy dermate dat men aan haare opkomst twyffelde. Tegen hope echter allengs gebeterd, bleef zy, tot in Ao. 1770, zeer zwak, en moest als op handen en knien kruipen. Na dien tyd, en ſedert dat ze, in plaats van koud Water, Thee met een weinig zuiker drinkt, zonder melk, zyn hare krachten zoo zeer toegenomen, dat ze, 't gene zeker allerverwonderlykst is, niet alleen tamelyk fris en kleurig, naar hare jaren, (zynde nu omtrent 55 jaren oud,) uitziet, maar ook; met alle vlugheid, als een ander Mensch, al haar huiswerk verricht, gelyk de Schryver dezes zelve, meer dan eens, gezien heeft. Nu en dan gebruikt ze echter, om het harte te ſterken, een weinig Jenever. Zoo ik meene heeft ze my verklaard; haare Maandelykſche Reinigingen tot omtrent haar 50ſte jaar of daar boven nog geregeld gehad te hebben, en dat ze, hoe groot een afkeer ook van brood en ander voedzel hebbende, nogthans nooit zwarigheid gevonden heeft, in 't gebruik van de gewyde *Hostie*, of het Ouwel der Communie; dewyl ze van *Godsdienstbelydenis* Roomschgezind is.

„ Dit zonderling Voorwerp nu, is een en andermaal, onder 't opzicht van den Hoogleeraar de *Hahn* te Utrecht, onderzocht, en laatst nog, in 't jaar 1774, met zoo veele naauwkeurigheid, dat men niet geſchroomd heeft, openlyk in het Provintiale Nieuwspapier te verklaren, dat het gene van deze Vrouw voorgegeven wordt, zich in de daad zo bevinde; en dat ze als nog, zonder eenig Voedſel, blyft leven; waaromtrent de ſtrikſte Proeven, onder 't opzigt van gemelden Hoogleeraar, door den Stads-Chirurgyn *van Lancken*, en den Med. Studioſus *S. Voltelen* genomen zyn; van welken men eene nadere beſchryving van hunne bevindingen, met verlangen, te gemoet ziet."

By dit verſlag voegt de Schryver een verhaal van *verſcheiden ſoortgelyke* of andere zeer zonderlinge gevallen; die *egter allen*, gelyk hy erkent, niet even geloofwaardig zyn. Hy doet zyn berigt verder vergezeld gaan, van eenige gisſende bedenkingen, over de oorzaak deezer zeldzaame Spysonthoudinge; doch men kan wel zien, dat hy 'er zyn hoofd niet over gebroken heeft; daar hy 't een boerende dan ernſtig behandelt. 't Is te wenſchen, dat men een gezetter onderrigting van dit tot nog onverklaard verſchynſel, volgens de waarneemingen te Utrecht gedaan, zal erlangen.

Digitized by Google

HEDENDAAGSCHE VADERLANDSCHE *LETTER-OEFENINGEN.*

Vyf gewigtige Samenſpraaken. De vier eerſten uit het Fransch vertaalt, de vyfde opgeſteld door THOMAS VIEROOT, *Emeritus Predikant van Wormer. Te Amſteldam by* H. Vieroot, 1774. *Behalven de Voorrede 242 bladz. in gr. Octavo.*

Ieder dezer Samenſpraken gaet over een onderwerp van wezenlyk aenbelang. Het eerſte onderhoud betreft de *Onſterflykheid der Ziele*; en de beſchouwing van de verwonderenswaerdige band, welke tuſſchen het ſtoflyk Lichaem, en de onſtoflyke Ziel is, niet tegenſtaende zy twee zo zeer verſchillende Wezens zyn, geeft aenleiding tot een tweede geſprek over het *aanwezen van God*; ten duidelykſte af te nemen, uit al het geſchapene, dat ons Hem, niet alleen als een magtig en wys, maer tevens als een goed Wezen, leert kennen. Hier aen volgt eene derde ſamenſpraek, welke geſchikt is, om de bewyzen voor de Godlyke Voorzienigheid in een helder licht te ſtellen, mitsgaders de gewichtigſte bedenkingen tegen dezelve te beantwoorden. En daer by komt ten vierde, een geſprek over den Godsdienſt, ten betooge der waerheid van den Christelyken Godsdienſt, met eene nevensgaende verdeediging van de Leer der Roomſche Kerke tegen de Proteſtanten. — Deze vier Samenſpraken zyn naestdenkelyk, gelyk de Eerw. *Vieroot* gist, opgeſteld, door den geleerden en beroemden *Boſſuet*, Biſchop van Meaux; en zyn Eerwaerde heeft dezelven der vertalinge wel waerdig geagt, ſchoon 'er in de derde enige denkbeelden voorkwamen, die hem ſtootten, en de vierde hem grootlyks tegenſtonde. Ter dier gelegenheid heeft zyn Eerwaerde op de derde enige aentekeningen gemaekt, en het laetſte gedeelte van de vierde ſamenſpraek met doorgaende aenmerkingen wederleid.

Men vindt, in de drie eerſten, de bewyzen voor de Onſterflykheid der Ziele, het Beſtaen van God, en de Voorzienigheid, indiervoege voorgedragen, dat zelfs mingeoefenden des Schryvers redeneerwyze gereedlyk kunnen nagaen; en dezelven met nuttigheid kunnen leezen, ter verſterkinge van hun Geloof in die gewigtige Waarheden. Veelligt had de Eerwaerde *Vieroot* wel zo goed gedaen, als hy zyne Vertaling daer mede geſtaekt had; want de volgende vierde Samenſpraek

Digitized by Google

is, zelfs in 't eerſte gedeelte, met betrekking tot de waerheid van den Christelyken Godsdienst, ſlechts oppervlakkig uitgewerkt. En 't laetſte gedeelte behelst niet anders dan een ſneen getrokken voorſtel van de gewoone Leerwyze van Biſſchop *Boſſuet*; die de Leer der Roomſche Kerk vernuftig verniste, en een listig gebruik maekte van de verſchillende denkwyzen der Protestanten.

Voorts heeft 'er de Eerwaerde *Vieroot* nog ene vyfde Samenſpraek van zyn Opſtel bygevoegd. Dezelve handelt over den *Zielen-toeſtand van de geloovig afgeſtorvenen*. Zyn oogmerk in deze Samenſpraek is niet, om het gewoone Leerbegrip van dit ſtuk te ontvouwen, of de verſchillende denkbeelden der Godgeleerden, betreffende dit onderwerp, na te gaen, maer de ongegrondheid van zeker byzonder gevoelen, door een ongenoemden Schryver, voor enige jaren, openlyk beweerd, aen te toonen. Het gevoelen in dezen *overwoogen*, en door zyn Eerwaerden tegengeſproken, komt hoofdzaeklyk hier op uit. „ Dat, gemerkt niemand volkomen gelukzalig, zonder volkomen heilig te zyn, kan wezen, zulken, die geloovig, dog gebreklyk heilig ſterven, na hunnen dood nog zo lang met ſmerte moeten arbeiden, om de overgeblevene onreinigheden uit te roeien, tot dat zy volkomen heilig zyn". 'Er zou dus, gelyk die Schryver ſpreekt, geen ongerymd vagevuur der Roomſchen na dit leeven te ſtellen zyn, maer 'er zou, na 't ondergaen van den tydlyken dood, „ nog een ſtryd plaets hebben tuſſchen Gods Geest en de kwaade zondige heblykheden in ons gemoed, die uitgeroeid moeten worden, om ons volkomen heilig te maken". De Eerwaerde *Vieroot* kan zig met dat gevoelen niet verenigen; en beweert in *tegendeel*, dat de zielen der geloovigen, by hare *afſcheiding door* den dood van het lichaem, de nog overgeblevene *kwade* heblykheden afleggen, en alleen de goeden behouden". Dat 'er dus zodanig een ſtryd niet gevonden kan worden, maer „ dat God, die het goede werk in een geloovigen begonnen heeft in dit leven, by den dood het zelve aan of in zyne ziele volmaakt; waardoor dezelve dan van heilig nog heiliger word". —— Zyn Eerwaerde behandelt dit ſtuk met alle beſcheidenheid, tracht de ongegrondheid der denkwyze van dien Schryver te doen zien, zyne eigen gedachten ten klaerſte te ontvouwen, en dezelven door gepaste aenmerkingen te bekrachtigen. —— Indien 's Mans voorſtellingen in alle deelen geen voldoening geven, aen dezulken die het beſtreden *gevoelen* enigzins begunſtigen; ze zullen echter vermoedelyk nog al opgeleid worden, om het denkbeeld van dien ſtryd uſſchen

Digitized by Google

ſchen Gods Geest, en de kwade zondige heblykheden, te laten varen, of ten minſte merkelyk te verzachten; en liever denken op ene trapswyze vordering in heiligmaking; wanneer het ene en 't andere gevoelen wat nader by elkander zal beginnen te komen. — Zo lang men ter wederzyde vast houd, dat het Godlyk oordeel ten laetſten dage zal gaen over het geen *in 't lichaem*, *in dit leven*, geſchied is, kunnen deze verſchillende denkbeelden over den ſtaet der Zielen tusſchen den dood en 't oordeel, niet wel een nadeeligen invloed hebben. Dit vast ſtaende, zo hebben wy, hoe men 'er ook over denke, met den Eerwaerden *Vieroot*, te zeggen, „ dan moet het droevig lot, het welk den godloozen en onheiligen beſchooren is, ons allen als een ſchrik des Heren zyn, om ons tot bekeringe te bewegen. Dan moeten wy, door by het geloov deugd, by de deugd lydzaamheit, matigheit, godzaligheit, broederlyke liefde, en liefde tot allen te voegen, onze roeping en verkiezing tot zaligheit tragten vast te maken. Dan moeten wy, gelyk hy die ons geroepen heeft heilig is, ook heilig zyn in allen onzen wandel, om dat 'er geſchreven is, zyt heilig want ik ben heilig: ja dan moeten de grote beloften, welke wy hebben, ons aanzetten, om ons zelven te reinigen van alle beſmettingen van vleesch en van geest; voleindigende de heiligmaaking in Gods vreeze. Dan moeten wy daar op uit zyn, om zo te leven, dat onze ziel ſterve den dood der opregten, en ons uiterſte zy gelyk het zyne; want het einde van den vromen en opregten zal vrede zyn: ja de regtvaardige zal ingaan in vrede, en elk die in zyne opregtheid wandelt, zal rusten op zyne ſlaapſteede."

Kerkreden ter inwydinge van de nieuwe en verbeterde Pſalmberyming, in de Gemeente van 's Graavenhaage, uitgeſprooken in de Groote Kerk door J. VAN SPAAN, *Bedienaar van 't Heilig Evangeli aldaar. In 's Graavenhaage by* J. Bouvink *en* H. Gutteling, 1774. *Behalven de Voorrede enz.* 44 *bladz. in gr. Octavo.*

Ene afzonderlyke melding van de menigvuldige Leerredenen, by gelegenheid der invoeringe van de nieuwe en verbeterde Pſalmberyming in Nederlands Kerke, kwam ons den Lezeren te vervelend voor, om 'er ons mede op te houden; waerom wy 'er van afgezien hebben. Intusſchen was het voorval echter te opmerkelyk, om van genen dier Leerreden gewag te maken; dit deed ons beſluiten tot ene keuze; en zulks

Digitized by Google

vast ſtaende wierden wy wel dra bepaeld, tot de bovengenoemde Leerrede van den Eerwaerden *Spaan*. Behalve dat dezelve, als gene van de minſte over dit onderwerp, aengeprezen mag worden, en buiten andere beweegredenen van de plaets en omſtandigheden, in welke dezelve uitgeſprooken is, ontleend; werden wy 'er inzonderheid toe overgehaeld, doordien zyn Eerwaerde in 't Voorbericht doet hoopen, dat wy een naeuwkeurig oordeelkundig verſlag van deze heuchlyke gebeurtenis, waer in hy zelf een zeer aenmerkelyk deel heeft, uit zyne welbeſneden penne zullen ontvangen. Dit doet ons deze Leerreden enigzins aenmerken, als een Voorlooper van een Geſchrift, dat wy met verlangen te gemoet zien; en dus eischt dezelve, dat wy 'er boven anderen gewag van maken.

Zyn Eerwaerde ontvouwt in de eerſte plaetſe zyne Textwoorden, Pſ. XCVI. 1-4.; als behelzende opeengeſtapelde opwekkingen tot den lof der Allerhoogſten, vs. 1-3; en een trits van gegronde redenen, waer mede die worden aengedrongen. Naer zyn inzien is deze Pſalm betreklyk tot de dagen des Nieuwen Testamentes; en het Profetisch vertoog van denzelven is vervuld, toen de blymaer van 't Euangelie, onder Jooden en Heidenen verkondigd, de ryke vreugdeſtof geweest is tot een nieuw lied, ter eere van den verheerlykten Koning der Kerke. Dit denkbeeld, in het volgende gedeelte zyner Leerreden, ook op onze omſtandigheden overbrengende, wekt hy zyne Toehoorders op, tot het looven van den Heer der Heerlykheid; en maent hen daer toe aen, door hunne aendacht te vestigen, op het nieuwe Kerkgezang, als geſchikter dan het oude, om, overeenkomſtig de groote genade-voorrechten die wy genieten, en den kieſchen ſmaek onzer kunstkundige tyden, den Allerhoogſten te verheffen. De Eerwaerde *van Spaan*, de eer gehad hebbende, van, door Hunne Ed. Gr. Mog. de Heren Staten van dit Gewest, benevens anderen afgevaerdigd geweest te zyn, ter dezer verbeteringe van de Pſalmberyming, oordeelt zich enigzins gehouden, om een beknopt verſlag te geven van 't geen door zyne geëerde Ampt- en Kunstgenooten, benevens hem, verricht is geworden.

Hy vind het niet noodig, ſtaen te blyven op de gebreklykheid der beryminge van Dathenus, als te overbekend; en twyfelt niet, of de onverzetlyke driestheid van ſommigen, zal zich zelve, binnen korten tyd, ſtom en dood zingen. "Ouden en afgeleefde menſchen, zegt hy, die geene vermogens meer hebben, om iets nieuws te leeren, geeven wy gaerne in

Digitized by Google

in deezen iets toe, maar redelooze en eigenzinnige ſtyfhoofdigheid in een ſtuk, dat de verbetering in een der voortreflykſte deelen van onzen ſchoonen en redelyken godsdienst betreft, kunnen en mogen wy, zonder verontwaardiginge, niet dulden." —— De verbeterde beryming in alle deelen onberispelyk te noemen, zou verwaendheid zyn; 't is hem genoeg dat ze, daer ieder hunner zyn uiterſte vermogen aengewend heeft, ene algemene goedkeuring wegdraegt; en hy kan zyne toehoorders verzekeren, dat 'er niets in gevonden word, 't welk tegen de aengenomen formulieren van Nederlands Kerk aenloopt; mitsgaders, dat men zorg gedragen heeft, om 'er niemands byzonder gevoelen in te doen heerſchen; ook kan hy, in volle ruimte, getuigenis geven van de minzame eendracht, welke onder de Ampt- en Kunstgenooten, ſtaende dezen arbeid, geheerscht heeft. Voorts verleent hy ene opgave van de voornaemſte regelen, welken zy, in de keuze en verbeteringe der berymingen van *Voet*, het *Amſterdamſche Genootſchap*, en *Ghyzen*, in acht genomen hebben.

'Er kwam naemlyk in overweging, —— „welke van die drie den waaren zin des heiligen Dichters best getroffen had. —— Welke der Staaten overzettinge het naaste by kwame. —— Welke berijming voor elk der Pſalmen best voldeed aan de begrippen van den Gereformeerden Godsdienst. —— Welke de klaarſte en vatbaarſte ware voor de gemeente over het geheel genoomen. —— Welke meest beantwoordde aan de naauwkeurigſte wetten der zuivere vaderlandſche taal- en dichtkunde. —— Welke met de verdeelinge der zangvaarzen van het oude pſalmgezang meest overeenkwam. —— Welke de minſte ſmeltingen en affnydingen in de woorden had. —— Welke dier drie berymingen het hart en de verbeeldingskragt meest aandeed. —— Welke Dichter de minſte aanvullingen en uitbreidingen gebruikte, of dezelve, daar zy noodig waren, meest uit de heilige Schryveren ontleend had. —— En eindelyk wat pſalm in de woordenſchikkingen het minst gedwongen was, en het gladſte vloeide".

Na het voorſtellen van dit alles, brengt hy zyne Toehoorders onder 't oog, hoe wy thans deelen in een geluk, daer onze Vaders reeds voorlang naer gereikhalsd hebben; hoe zulks een ieder verplicht tot den lof des Heren, ene dankbare gedachtenis aen 's Lands Overheden, en bovenal tot een rechtmatig Godsdienſtig gebruik dezer Pſalmberyminge, dat zyn Eerwaerde ten ernſtigſte aendringt: waer op hy zyne Redenvoering met een gepast Dichtſtukje, als een Inwydingzang dezer Beryminge, ten einde brengt.

Digitized by Google

De zedelyke nuttigheden en verpligtingen der Inſtellingen van den Waterdoop. Uit het Engelsch vertaeld, en ter aenmoediging tot het in ſtand houden en aankweeken hunner Gemeentens, opgedragen aan de Doopsgezinden in Nederland. Te Leyden by L. Herdingh, 1774. *Behalven de Opdragt* 123 *bladz. in groot Octavo.*

Dit Stukje is by uitnemendheid wel geſchikt, ter opwekkende aenmoediginge van hun, die tot de Doopsgezinden behooren; tot die Christelyke Gezindheid, welke inzonderheid beweert, dat de Waterdoop, volgens 's Heillands inſtelling, alleen bediend moet worden, aen Perſoonen, die tot jaren van onderſcheid gekomen zyn, en, op hunne oprechte betuiging van Geloof en Boetvaerdigheid, begeeren, door den Christelyken Doop der Kerke ingelyfd te worden. Op dezen grond ontvouwt de Engelſche Schryver, (behoorende tot die Gezindheid in Engeland, daer 'er nog velen, onder den naem van *Baptists* of *Doopers* gevonden worden,) de Godsdienſtige en zedelyke nuttigheden van den Doop, mitsgaders de voordeelen, die aen den Doop verknocht zyn. Verder toont hy de verplichtingen tot den Doop, met beantwoording der uitvluchten voor het verzuim van denzelven. Hier nevens voegt hy enige leerzame onderrichtingen voor hun, die zich aen den Doop willen onderwerpen; als-mede ene aenſpraek aen gedoopte Christenen, om hen te rug te doen zien, op dit plechtig bedryf, hen op te wekken tot een Gode waerdigen wandel, hen te waerſchuwen tegen *verflaeuwing* en afval, mitsgaders aen te ſpooren tot *ſtandvastigheid* en vordering. Dit alles word, naer 's Mans denkwyze, ten ernſtigſte aengedrongen; en behelst verſcheiden Godsdienſtige aenmerkingen, die van ene algemene nuttigheid zyn, en ook van dienst kunnen wezen, voor zulken, die over de inſtelling van den Heiligen Doop anders denken, en hunne verplichting wegens den Doop, dien zy in hunne eerſte jeugd ontvangen hebben, ter harte nemen. Zy toch, tot meerder jaren gekomen zynde, en, door hunne Belydenis, hunne openlyke intrede in de zichtbare Kerk van Jeſus Christus doende, daer mede hunne verbindtenisſe door den Doop bevestigende, ſtaen in die omſtandigheden gelyk met de zodanigen; en dus komen hun ook dezelfde leſen te ſtade. — De Heer Vertaler heeft zyne Opdracht geſchreven, als een Man, die toont, dat hy een waerdig Voorſtander zyner Gezindheid is; daer hy zyne Geloofsgenooten hartlyk waerſchuwt,

Digitized by Google

ſchuwt, tegen alle laeuwheid en onverſchilligheid, omtrent het geen hy in gemoede oordeelt, een bevel van onzen Hemelſchen Koning te zyn. Overeenkomſtig met die zucht voor het handhaven zyner Gezindheid, neemt hy deze gelegenheid waer, om derzelver Leden aen te ſpooren, tot ene ſtandvastige aenkleving in 't algemeen; en byzonder tot ene edelmoedige ondersteuning der behoeftige Gemeentes; ten einde haer in ſtaet te ſtellen, om den Leeraren ene behoorlyke bezolding te kunnen verlenen. Hy ſchynt reden te hebben, om over mangel van goede ſchikking deswegen te klagen, en ſchryft als iemand, die den bloei zyner Gezindheid recht ter harte neemt.

Brief aan Philoeccleſiastes, *opgeſteld door* Justus Salaris. *Te Amſterdam by* J. Morterre 1774. *In groot Octavo* 53 *bladz.*

Voor enigen tyd heeft de Eerwaerde *Blaauw*, den Doopsgezinden onder 't oog gebragt, hoe noodzaeklyk het ware, wilden zy hunne Gemeentes in ſtand houden, dat zy krachtdadige middelen in 't werk ſtelden, om de Gemeentes van Leeraren te voorzien, en den onvermogenden Leeraren Tractementen te geven (*). Het Project diestyds door zyn Eerwaerden voorgedragen, is het onderwerp van dezen Brief; en de voornaemſte inhoud van 't geen *Justus Salaris* ſchryft, komt daer op uit, dat de Eerwaerde *Blaauw* 't 'er meer op toegeleid heeft, om het getal der Leeraren te vergrooten, dan om de Gemeentes te ondersteunen, tot het geven van een behoorlyk Tractement. Het komt hem voor, dat dit laetſte, (waer op de Schryver van de zo evengemelde Opdracht insgelyks het oog had,) wel meest in aenmerking komt. Het zal, naer zyne gedachten, den Doopsgezinden aen geen Leeraers ontbreeken, als 'er maer gezorgd wordt, dat de Gemeentes ene bezolding verlenen, daer een Leeraer met zyn Huisgezin onbekrompen van leven mag. De noodzaeklykheid hier van, en de verplichting daer toe, zo men de Gezindheid voor verval wil bewaren, toont *Justus Salaris* aen; dan als 't op een Project aenkomt, ziet hy 'er tot nog niet door; maer belooft 'er zyne gedachten nader over te zullen laten gaen. — Intusſchen deelt hy, aen 't einde van zyn Brief, nog mede de opgave van een bezuinigd Huishouden enes Predikants, belo-

(*) Zie *Hedend. Vad. Letter-Oef. I. D. bl.* 383.

Digitized by Google

lopende 's jaerlyks de somme van *f* 742 : 8 : 8; ten bewyze, dat een Predikant met zyne Huisvrouw alleen, zonder Kinderen, niet eerlyk kan leven, met een Tractement van Zeshonderd Gulden. —— De hier in opgesloten klagte, met betrekking tot de bezolding der Leeraaren is vry algemeen, onder alle Gezindheden; en men mag *Justus Salaris* wel wat tyd geven, om zyn Project te maken; of hy ook iets uit mogte vinden, dat van een uitgebreider nut kon zyn, ter ruimere bezoldinge der Leeraren.

De Euangelische Leeraar, door J. FR. NARDIN, *Leeraar der Lutherschе Kerke te Blamont. Uit het Fransch in 't Nederduitsch vertaald. Derde en Vierde Deel. Te Amsterdam by* A. v. Goor, 1774. *In groot Octavo.*

Met het afloopen van dit vierde Deel, is deze Verzameling van Leerredenen gebragt, tot aen de Predikstoffe op den XIV Zondag na de H. Drievuldigheid; en de Eerwaerde *Nardin* behandelt zyne onderwerpen, even als in de voorige Deelen (*). Ze zyn dus niet geschikt voor Lezers, die gesteld zyn op ene verstandlyke ontvouwing, en beredeneerden aendrang; maer wel voor zulken, die, 's Mans denkwyze toestemmende, voornaemlyk op het gemoedlyke oogen.

G. F. MEIERS *Philosophische Zedenkunde, in 't Nederduitsch overgezet, door* J. W. v. HAAR. *Te Amsteldam by de Wed.* Loveringh en Allart, 1774. *Behalven het Voorwerk 590 bladz. in gr. Octavo.*

De Hoogleeraer *Meier* stelt zich in dit Werk voor, de *Philosophische Zedenkunde*, in navolginge van Professor *Baumgarten*, te behandelen. Hy verstaet 'er door, „ de weetenschap of kennis van de inwendige natuurlyke pligten des menschen, voor zo verre dezelve in zynen natuurlyken toestand beschouwd wordt". En hy legt het 'er op toe, om deze wetenschap op het duidelykste en bondigste te ontvouwen, ten einde het zyne toe te brengen, ter bevorderinge van ware Deugd. In de uitvoeringe hier van, vindt men alleszins ene geregelde orde, ene oordeelkundige inrichting, en naeuwkeu-

(*) Zie *N. Vad. Letter-Oef. IV. D. bl.* 382.

Digitized by Google

keurige verklaring; uit welken hoofde dit Werk zeer geſchikt is, om denzulken, die aen zodanig ene Philoſophiſche leiding gewoon zyn, een wel aeneengeſchakeld verband van de Philoſophiſche Zedekunde mede te deelen.

Met den aenvang geeft de Hoogleeraer, in zyne Inleiding, een uitvoerig verſlag van de natuur der Philoſophiſche Zedekunde, derzelver grondſlagen, uitgebreidheid, bepaelde doelwit, trappen van volmaektheid, en vereischte behandeling; mitsgaders derzelver betrekking tot, en overeenkomst met de Christelyke Zedenkunde. Deze en andere daer mede verknochte byzonderheden voorgedragen hebbende, ontvouwt hy ten laetſte, in zyne Inleiding, de grondſtelling zyner geheele Philoſophiſche Zedekunde, welker verklaring wy hier zullen laten volgen, na dat wy voorts het beloop van dit Deel kortlyk gemeld zullen hebben. —— Het bepaelt zich tot de inwendige plichten jegens God; en handelt in de eerſte plaets van den inwendigen Natuurlyken Godsdienst. Daer omtrent komt in opmerking, het aendringen van 's Menſchen verplichting tot den Godsdienst; het ontvouwen van den Natuurlyken Godsdienst in 't gemeen, en verder het verklaren van deszelfs byzondere deelen, of de onderſcheiden plichten, tot welker betrachting de mensch gehouden is. Hier toe behoort *God te eeren* en *Hem te dienen*. Het eerſte vordert van ons, dat wy, van Gods Deugden en Volmaektheden, zulk ene uitvoerige, Gode betaemlyke, juiste, duidlyke, vaste en levendige kennis trachten te verkrygen, als maer eenigzins in al ons vermogen ſtaet. Dus de eerſte helft onzer ziele, het geheel vermogen der kennisſe, en onze geheele kennis, ter eere van God aenleggende; hebben wy verder de andere helft onzer ziele, het geheel vermogen der begeerte, en alle onze begeerte, tot de eer van God aen te wenden; waerin de inwendige dienst van God beſtaet. Deze inwendige dienst eischt de liefde tot God, het vergenoegen met God, de hoop en het vertrouwen op God, de dankbaerheid jegens God, het overgeven aen Gods wil, de aenbidding van God, de vrees voor God, de gehoorzaemheid jegens God, en 't inwendig gebed tot God. —— Onder deze opgenoemde plichten kan men, naer 't oordeel des Hoogleeraers, alle inwendige plichten jegens God betrekken; doch een volledig onderwys van den inwendigen Godsdienst, zegt hy, vordert dan nog te ſpreken van de deugden en ondeugden, die den geheelen inwendigen Godsdienst in 't gemeen raken; welken hy beſchouwt als vaerdigheden, die een vroom of Godloos mensch, door de beoefening der plichten jegens God, als ook

Digitized by Google

der zonden tegen hem, voor en na verkrygt, en die geen betrekking hebben tot de enkele plichten jegens God, maer tot alle deze plichten byeengenomen, of den Godsdienst in 't geheel aengemerkt. Uit dien hoofde ſchikt hy de laetſte afdeeling dezer Verhandelinge van den inwendigen Godsdienst, tot het overwegen dier vaerdigheden; welken hy onderſcheid in *Deugden der Vroombeid*, en *Ondeugden der Godloosheid*; als daer zyn de zuiverheid, de beſtendigheid, de yver, en meer diergelyken, met derzelver tegenovergeſtelden. — Hier mede word dit eerſte Deel beſlooten, en de Hoogleeraer zal in 't volgende overgaen, tot het behandelen van den uitwendigen Godsdienst; om denzelven, op de eigenſte wyze als hier de inwendige Godsdienst voorgedragen is, naer den eisch der Philoſophiſche Zedekunde, te ontvouwen. — *Zie hier* intuſſchen de boventoegezegde Verklaring van des Hoogleeraers grondſtelling, welke een beſtendigen invloed heeft, *op* alle de deelen dier Philoſophiſche Zedekunde; waerom wy, niet ondienſtig geacht hebben, dezelve in dezen te plaetſen.

„ Wil men de geheele Philoſophiſche Zedenkunde recht verſtaan, en zich daar van behoorlyk overtuigen, dan moet men noodwendig een genoegzaam begrip hebben van de grondſtelling, waar uit de geheele Zedenkunde beweezen wordt. Te weeten, deeze. *De mensch is gehouden, zich zelven door zyne vrye handelingen volkomen te maaken*, of *door zyne vrye handelingen zyne volkomenheid te zoeken.* Deeze waarheid is de eerſte pligt, waar uit alle andere pligten voortvloeijen. Wy zyn, naamelyk, tot onze vrye handelingen verpligt, voor zo verre wy beweegredenen hebben, dezelve te doen of te laaten. De beweegredenen ontſtaan *uit de duidelyke* vertegenwoordigingen van het goede *of het kwaade*, het welk in de vrye handelingen gevonden wordt, of op eenigerley wyze daar mede verknocht is. Gevolglyk, ben ik verpligt tot alle handelingen, waar mede myne volkomenheid gepaard gaat; en ik ben gehouden, na te laaten, alle handelingen, die my onvolkomen maaken. Ja, ons geheel vermogen der begeerte is zo geſteld, dat wy alleenlyk iets begeeren konnen, voor zo verre wy het zelve aan ons, als goed, voorſtellen; en daar van een afkeer hebben, voor zo verre wy ons het zelve, als kwaad, vertegenwoordigen. Men kan derhalve zeggen, dat deeze zelfde voorname pligt de grondwet van onzen wille, en van ons geheel vermogen der begeerte is; en is derhalve de eerſte en algemeene wet van alle onze vrye daaden, die God door de natuur in onze harten geſchreeven heeft. Wanneer wy derhalve uit de natuur alleen kon-

Digitized by Google

konnen aantoonen, dat eene vrye daad of handeling ons meerder volkomen maaken zou; dan is het een natuurlyke pligt, deeze handeling te verrichten. Maar konnen wy op even dezelfde wyze aantoonen, dat eene vrye handeling ons meerder onvolkomen maaken zou; dan is het een natuurlyke pligt, deeze handeling natelaaten. Wy zullen derhalve hier, in deeze onze Zedenkunde, ten grondflage leggen, dat wy in den natuurlyken toeftand gehouden zyn, te verrichten alle vrye handelingen, waarvan wy uit de natuur konnen aantoonen, dat zy ons meerder volkomen maaken; of, 't geen het zelfde is, dat zy goed zyn; en na te laaten alle vrye handelingen, waarvan wy uit de natuur aantoonen konnen, dat zy ons minder volkomen maaken, om dat zy kwaad zyn, fchoon wy tot geen van beiden, door uitwendige dwangmiddelen, van rechtswegen, door menfchen konnen aangefpoord worden. Bygevolge zyn wy gehouden, in deezen toeftand altoos het beste te doen, vermits wy telkens eene volkomenheid niet verkrygen, die wy zouden konnen en moeten verkrygen, wanneer wy ons wel, in een zeker geval, goed gedraagen; maar evenwel ons nog beter zouden hebben konnen gedraagen. Wanneer nu deeze grondftelling alleszins vruchtbaar zyn zal; dan moeten wy in aanmerkinge neemen, dat de zedelyke volkomenheid, of zulk eene volkomenheid des menfchen, die van zynen vryen wille afhangt, beftaat in de overeenftemminge van het menigvuldige in hem tot een en het zelfde oogmerk. Wanneer de mensch alle zyne vermogens, alle zyne veranderingen, en al wat in hem gevonden wordt, voor zo verre hetzelve van zyne vryheid afhangt, zodaanig regelt, dat hetzelve, byeen genomen, een middel is, tot zyn behoorlyk doel-einde; dan is hy zedelyk volkomen. Dit doeleinde is te vinden, of in den menfche zelve, of buiten hem. In het eerfte geval, maakt hy zich zelve volkomen als een doeleinde; doch, in het tweede geval, als een middel tot andere doeleindens buiten hem. Des kan deeze onze grondftelling niet gezegd worden, den menfche alleen te doen bedacht zyn op zyn eigen belang, even als of hy daarom altoos verpligt ware, enkel en alleen op zyn eigen voordeel bedacht te weezen: maar wie dezelve recht verftaat, die zal zich zelve befchouwen als een gedeelte der fcheppinge, als een fchakel in de algemeene keten van alle gefchapene dingen: hy zal derhalve overtuigd weezen, dat hy in de waereld eenen dubbelen post bekleedt, als een doeleinde, en als een middel van andere dingen. En overzulks zal hy, ingevolge van deeze grond-waarheid, trachten, op zyn ei-

eigen voordeel bedacht te zyn; en zich dus zelve tot een doeleinde van zyn vry gedrag ſtellen, op dat hy zyne volkomenheid, als een doeleinde, door zyne handelingen bereike. Doch hy zal zyne volkomenheid niet zo zeer verzuimen, en zich ſlegts half volkomen maaken; maar hy zal mede trachten, te worden een alleszins volkomen middel, tot bevorderinge der volkomenheden van andere dingen buiten hem. Des zal hy trachten, in 't midden van het verband aller dingen, te worden eene bronwel, waaruit ſtroomen van verkwikkend en vruchtbaarmaakend water zich van rondsomme door de geheele ſtreek verbreiden, en waarin het water van elders wederom t'ſamenvloeit."

Reizen van den Heer TH. SHAW, *Leeraar in de H. Godgeleerdheid enz. enz. Door Barbaryen en het Oosten. Uit het Engelsch vertaald, door* P. BODDAERT *Med. Dr. met Aantekeningen van den Vertaler,* S. RAU, M. TYDEMAN *en* C. SAXE. *Tweede Deel. Te Utrecht by* J. v. Schoonhoven en Comp. *Behalven het Voorwerk en de Bladwyzer* 368 *bladz. in groot quarto.*

NA 't geene wy, raakende de manier van des Autheurs opſtellen, en de wyze der Nederduitſche uitgave, van dit overnuttige Werk, by de afgifte van het eerſte Deel gezegd hebben (*), zal 't niet noodig weezen op dit aanpryzende ſtaan te blyven. Genoeg zy het te melden, dat dit tweede Deel, in alle opzigten, niet minder is dan het eerſte; en dat het zelfs in 't Oudheidkundige, boven al met betrekking *tot de* ſchryfwyze der Bybelbladeren, gezegd mag worden, eenigen voorrang te hebben. —— Het hoofdonderwerp verleent hier toe aanleiding. Gelyk het eerſte Deel betrekkelyk was tot de Koningryken *Algiers* en *Tunis*; zo gaat dit tweede over 't *Heilige Land* en de nabuurige Gewesten; over Landſtreeken en byzonderheden van dezelven, waar van de Heilige Schryvers veelvuldig gewaagen, en waar op eene menigte hunner ſpreekwyzen ſlaat. Dit geeft den oplettenden *Shaw* in zyne Beſchryving, den beleezen Hoogleeraaren, benevens den kundigen Vertaaler, in hunne Aantekeningen, dikwerf gelegenheid, tot het opheldren eeniger duisterheden, die natuurlyk in Oosterſche Schriften voorkomen; en aan welken een oog-

ge-

(*) Zie *Hedend. Vaderl. Letter-Oef. I D.* bladz. 74.

Digitized by Google

getuigen van zo veel bekwaamheid, als de beroemde *Shaw* was, merkelyk licht kan byzetten.

Men deelt ons ten dien einde hier in de eerſte plaatſe mede, eenige Aardrykskundige aanmerkingen over ſommige deelen van *Syrie*, *Phenicie* en 't *Heilige Land*, als mede over *Egypte*, mitsgaders over het Land *Goſen*, het *Steenagtig Arabie*, en de legering der Israëllers in het zelve. In deezen wordt ons de ligging van verſcheiden plaatſen, en 't merkwaardigſte van dezelven, met zeer veel oordeel en naauwkeurigheid, ontvouwd: vooral met betrekking tot zodanige byzonderheden, die andere Reizigers niet gemeld, of min oplettend gadegeſlaagen hebben; en de overweeging van Oudheidkundigen verdienen. Verder levert ons de Hoogleeraar een aantal van Natuurkundige en Mengel-aanmerkingen over verſcheidene deelen van het Oosten; welken grootlyks dienen ter nadere ontvouwinge van de Natuurlyke Historie deezer Gewesten, en tevens wel inzonderheid ter opheldering van 't geen de Heilige Schryvers wegens deeze en geene Planten of Dieren melden. Daar benevens ontmoet men in dit gedeelte oordeelkundige aanmerkingen over de zinnebeeldige geleerdheid der Egyptenaaren, en verſcheiden ſtukken daar toe betreklyk; welker beoefening van dienst kan zyn, ten rechten verſtande veeler zinnebeeldige voorſtellingen, die ons in de gewyde bladeren voorkomen. Wyders heeft men aan 't einde van dit Werk nog gehegt, eene verzameling van Uittrekſels, Bylagen en verbeterende Aantekeningen, die ter opheldering van verſcheiden byzonderheden, in 't Werk voorgedraagen, kunnen ſtrekken. De Liefhebbers der Aardrykskunde, der Oudheidkunde en der Natuurlyke Historie vinden dus in deeze Reizen van den Hoogleeraar *Shaw*, verrykt met veele leezenswaardige Aantekeningen, een ruimen voorraad voor huunen oefengraagen geest, waar van zy met voordeel gebruik kunnen maaken. — Om uit dien grooten overvloed eene byzonderheid mede te deelen, welken van eene algemeene nuttigheid zyn kan, bepaalt zig onze keuze, tot des Autheurs aanmerkingen over de vrugtbaarheid van het Heilige Land; waar in hy, als een eerlyk ooggetuigen, zekerlyk geloof verdient, tegen alle de zodanigen, die ons dat Land als een dor en onvrugtbaar Gewest afmaalen. Om egter hier in niet te breedvoerig te zyn, zullen wy zyn geheele berigt, met alle de nevensgaande Aantekeningen, niet overneemen; maar 't hier en daar een weinig inkorten, en 't geen tot dit voornaame onderwerp betrekkelyk is onder 't oog brengen.

De Hoogleeraar gewag gemaakt hebbende van de vrugt baar-

Digitized by Google

baarheid van *Syrie* en *Phenicie*, merkt aan dat het Heilige Land nog vrugtbaarder zou zyn, indien 't zo wel bewoond en bebouwd was als van ouds, want de grond zelf is veel beter, en de voortbrengzels zyn voordeeliger. Het katoen, in de vlakten van *Rama*, *Esdraëlon* en *Zabulon* vergaderd, wordt boven dat van *Sidon* en *Tripoli* geagt; en 'er worden nergens beter peulvrugten, of eenige soort van weit of koorn verkogt, dan 'er gemeenlyk te *Jeruſalem* ter markte komen. De barheid of liever onvrugtbaarheid, over welke ſommige Schryvers, het zy uit onweetendheid, of uit kwaadaartigheid klaagen, komt niet uit de onbekwaamheid of natuurlyke onvrugtbaarheid van het Land voort, maar door het gebrek van inwooners, en derzelver afkeer van den arbeid. De geduurige onlusten en ſtrooperyen, tuſſchen de kleine Vorſten in dit gewest, maaken daar en boven, dat 'er geen aanmoediging is, om het Land te bearbeiden, wyl het onzeker is, wie 'er zoude *inoogſten*. Anders is het Land een *goed Land* in zig zelve, en nog wel bekwaam, om aan zyne nabuuren *koorn* en *olie* te verſchaffen, zo als het ten tyde van *Salomo* was, naar luid van 1 *Kon.* V. 11.

Men verbeeldt zig dat het Land rontſom *Jeruſalem*, vol rotſen en bergen zynde, onvrugtbaar moet weezen; maar ſchoon men dit gevolg, hoewel verre van de waarheid, al eens toeſtonde, zou men egter nog niet kunnen zeggen, dat een Ryk dor en onvrugtbaar is, om dat 'er eenige plaatſen in het zelve zo zyn. En, behalven dat, zo was de zegening, welke aan *Juda* gegeeven werd, Gen. XLIX. 11, 12., niet van dezelfde ſoort, als die van *Aſer* of *Iſaſchar*, vs. 20, 15.; Aſers brood zou vet, en Iſachars land zou lustig zyn, maar van *Juda* was gezegd; *Hy is roodagtig van oogen door den wyn, en wit van tanden door den melk.* *Mozes* merkt ook melk en honing, die de voornaamſte lekkerny en onderhoud van den ouden tyd waren, gelyk zy nog zyn by de *Bedowyn Arabieren*, aan, als *den roem van alle landen*: en alle deeze voortbrengſelen worden 'er nog genooten, of zouden 'er althans nog te verkrygen zyn, door behoorelyke zorg en yver. De overvloed van wyn ontbreekt 'er egter tegenwoordig; doch men ontdekt nog uit de uitmuntendheid van dien weinigen, welke te *Jeruſalem* en *Hebron* geperst wordt, dat deeze barre rotſen, gelyk men ze noemt, eene veel grootere hoeveelheid zouden kunnen geeven, indien de *Turken* en *Arabieren*, die zelven geen wyn gebruiken, wilden toelaaten, dat de wynſtok verder aangekweekt en verbeterd wierd.

De wilde honig, welke voor een gedeelte het voedſel van *Joannes* den Dooper in de woestyn uitmaakte, toonde dat 'er

eene

Digitized by Google

eene groote menigte van denzelven in de wildernis gevonden werd; en dat men, gevolglyk, de aanwyzing der Natuur volgende, en de byen in korven en grooter zwermen aanfokkende, denzelven zeer zou kunnen vermeerderen. Volgens *Joſephus* (*Joodſche Oorl. V B. 4 H.*) was *Jericho* eene *honigvoedende ſtreek*; en wy vinden ook meermaalen in de Heilige Schriften van *wilden honig* gemeld. Zie 1 Sam. XIV. 25, 26. Deut. XXXII. 13, Ps. LXXXI. 17. *Diod. Sicul.* ſpreekt ook (*Lib.* XIX.) van *wilden honig*, welke van boomen droop; het welk ſommigen, doch wat te voorbaarig, ſlegts voor een honigdauw, of eene vloeibaare ſoort van *Manna* genomen hebben; daar 't egter bekend is, dat de byen zo wel in holle ſtammen, en op de takken van boomen, als in de klooven der rotſen zwermen maaken: en dus kan men van beide plaatſen honig verwagten.

Of ſchoon de bergen in deeze landen, op ſommige plaatſen, overvloeien van thym, rosmaryn, vlier en andere geurige kruiden, op welken de byen voornaamlyk aazen; zo zyn zy egter op andere plaatſen, niet minder voorzien met heesters, en een malsch kort gras, waar op het rundvee greetig aast, dat de melk overvloediger en ſmaaklyker, mitsgaders het vleesch aangenaamer en voedzaamer maakt. Deeze manier van het hoornvee te voeden is niet alleen eigen aan *Judea*, maar gaat ook op den geheelen berg *Libanus*, op de *Castravan* bergen en in *Barbarye* in zwang; alwaar de hoogere gronden tot dit gebruik geſchikt, en de vlakten en valleien tot bouwland bewaard worden.

Het gebergte kon dus den inwoonderen oudtyds een grooten voorraad van boter, melk en wolle leveren, mitsgaders het aantal van hoornvee, dat men dagelyks, vooral te *Jeruſalem* tot gemeen voedſel of offeranden noodig had. Dan dit niet alleen, maar 't kon ook, tot groot voordeel, met olyfboomen beplant worden; en de overblyffels toonen genoegzaam aan, dat 'er oudtyds groote plantaadjen van olyfboomen geweest zyn. Men mag ook vaſtſtellen, dat de wyngaard voorheen niet verwaarloosd wierd, in een grond en ligging, welke zo voordeelig voor denzelven was. Men vindt 'er thans, behalven te *Jeruſalem* en te *Hebron* (*), 't is waar, weinig over-

(*) Buiten de groote menigte druiven en rozynen, die dagelyks, de eene of de andere, te *Jeruſalem*, en in de byliggende dorpen, ter markte gebragt worden; zo zendt *Hebron* alleen, jaarlyks, 300 Kemellasten, dat is, byna 2000 kwintalen naar *Egypte*, van zekeren

overblyffels van die oude wyngaarden; maar zulks is vermoedelyk toe te ſchryven aan de *Turken*, die zwaarigheid maaken, om eene vrugt voort te teelen, welker gebruik door hunne Wet verbooden is.

Indien men nu, by de voortbrengſels der bergen, nog verſcheiden groote ſtreeken lands voegt, welken men hier en daar in de valleien, tusſchen de bergen van *Juda* en *Benjamin*, ver-

ren ſiroop, dien men *Dibſe* noemt, zynde het zelve woord, dat in de H. Schrift, door *honig* overgezet wordt, als *Gen.* XLIII: 11. Verſta 'er gelyk 'er ſtaat *Dibſe* door: want eigenlyke honig kon in *Egypte* zo zeldzaam niet zyn, als *Dibſe*, wegens gebrek van wyngaarden. Volgens *Lev.* II: 1. ſchynt de honig van verſchillende ſoorten te zyn: *van geenen ſuurdeesſem*, ſtaat daar, *en van geenen honing*, of van geene ſoort van honig *zult gy den Heere vuuroffer ontſteeken.* En, behalven den honig van druiven, *van byen*, en van den palmboom, of van dadels; is, mogelyk, ook de honig des riets, of de ſuiker, zeer oud. Zo neemen ſommige uitleggers het Hebreeuwſche woord, dat wy *Hoogl.* V: 1. door *honigraaten* overzetten, voor *een riet* of *honig des riets*; waar van men ook gewag vindt, by *Strabo*, *Dioscorides* en *Lucanus*. Voor 't overige wordt *Hebron* by de *Arabieren* genoemd *Abaliel*, dat is de *uitverkoorene* of *geliefde*: en men vertoont 'er nog de *Maggar el Mamra*, den kelder of ſpelonk van *Mamre* of *Machpela*, van welke men leest *Gen.* XXIII: 17. Dezelve is altyd met lampen verlicht, en by de *Mahometaanen* in ongemeene hoogagting. —— De Hoogleeraar TYDEMAN, deeze aanteekening van den Autheur over den palmhonig of *Dibſe*, en de oudheid van den Suiker vervolgende, merkt verder nog aan, hoe uit *Gen.* XL: 9—13 en 21 het tegendeel ſchynt te blyken van 't geen de Heer SHAW te *kennen geeft*, dat 'er naamlyk, ten tyde van *Jakob*, geen wyngaarden in *Egypte* zouden geweest zyn. Zie ook de Heer DE PAUW *Recherches philoſophiq. ſur les Egyptiens et les Chinois.* T. I. Sect. III. p. 113—116. ZORN. *ad* HECAT. *Abder. p.* 174 *in adnot.* WESSEL. *ad* HERODOT. L. II. C. 77. en MICHAELIS over *Gen.* XLII. en XLIII: 11. en in de *Beoord. van* NIEBUHR. *bl.* 161.— Doch de geleerde JABLONSKI *Panth. Ægypt.* L. II. C. I. §. 6. p. 131, is het eens met onzen Schryver, en belooft de zwaarigheid uit *Gen.* XL. elders te zullen oplosſen; doch ik twyfel of hy het gedaan hebbe. Doch het meeste licht geeft hier de Heer NIEBUHR *Beſchreib. von Arab. bl.* 147 e. v., of bl. 139 e. v. der Neerd. Uitgave, daar hy aanmerkt, dat de *Mahometaanen*, hoewel zy geenen wyn drinken, egter, met groote vlyt, druiven kweeken: en 'er of Rozynen, of *Dubs* (ſiroop) van maken, gelyk in *Egypten*, *Omân*, en te *Basra*, ook *Dubs*, en zelfs brandewyn, uit dadelen, gemaakt wordt.

Digitized by Google

verſpreid vindt, dan zal men zien dat *het Lot hun in lieflyke plaatſen gevallen*, en dat hun *eene ſchoone erfnis geworden* was, om de ſpreekwyze van *Pſ.* XVI: 6. te gebruiken; ſchoon deeze ſtammen onderſteld worden, den meest barren grond des lands ten deele gekreegen te hebben.

„ De bergagtige deelen derhalve van het Heilige Land, zegt onze Autheur verder, waren zo ver van onbewoonbaar, onvrugtbaar, of het uitwerpſel van het Land *Canaan* te zyn, dat in tegendeel, by de verdeeling van het zelve, het gebergte van *Hebron*, als eene byzondere gunst, aan *Caleb* toegeſtaan wierd, *Joſ.* XIV: 12. Dus lezen wy ook, dat, in den tyd van *Aſa*, de bergagtige ſtreken van *Benjamin* en *Juda*, volgens 2 *Chron.* XIV: 8., vyfhonderd en tagtig duizend ſtrydbare mannen uitleverden, zynde dit een onwederſprekelyk bewys, dat het Land bekwaam was, zulk eene menigte te voeden; ja zelfs om nog tweemaal zoo veel menſchen den kost te geven, wyl men niet minder, naar evenredigheid, ſtellen kan voor de oude lieden, vrouwen en kinderen. Zelfs tegenwoordig, niet tegenſtaande de landbouw reeds ſedert zoo veele eeuwen verwaarloosd is, liggen de vlakten en velden, ſchoon even vrugtbaar als voorheen, nog meest onbebouwd, terwyl zelfs de kleinſte heuvel met inwooners overladen is. Indien dan dit deel van het Heilig Land alleen beſtond uit barre rotſen en ſteilten, gelyk ſommigen ſtaande houden, hoe is het dan mogelyk, dat het beter bewoond zy geweest, dan de vlakten van *Esdraëlon*, *Rama*, *Zabulon* of *Acre*, welke alle, volgens het getuigenis van den Heer MAUNDRELL, een zeer aangenaam land uitleveren, en boven alle verbeelding vrugtbaar zyn? Men kan hier niet op antwoorden, dat de inwooners hier geruster leeven, dan in de vlakke landen: want zy hebben 'er geene muuren, noch ſterkten, om hunne Dorpen of legerplaatſen te beveiligen: zy hebben ook weinige of geene plaatſen van moejelyke aankomst; zoo dat de bergen zoo wel als de vlakten even zeer bloot liggen voor de aanvallen en ſtrooperyen van den vyand. Maar de rede is klaar en duidelyk, wyl zy hier genoegzaamen voorraad voor zig zelven, en nog meer voor hun vee vinden: want, voor zig zelven hebben zy hier *brood tot verzaadens* toe; terwyl hun vee in rykere velden graast; en beiden worden zy verfrischt door bronnen van uitmuntend water; iets, het welk, vooräl des zomers, niet alleen in de vlakten van dit, maar ook van andere landen onder dezelfde lugtſtreek, maar al te veel ontbreekt. Deze vrugtbaarheid van het Hei-

Digitized by Google

lige Land, welke ik beſchreven heb, wordt bevestigt door Schryvers van groot gezag, wier eenzydigheid in dezen geenszins kan verdagt worden. Dus noemt het TACITUS *Histor. Lib. V. Cap.* 6. *uber ſolum* een vrugtbaren grond; en JUSTINUS *Hist. Lib. XXXVI. Cap.* 3. ſchryft: *Sed non minor loci ejus apricitatis quam ubertatis admiratio est.* Dat is: Men moet zig niet minder over de zonrykheid, dan over de vrugtbaarheid van dat land verwonderen (*).

(*) Met deeze beſchryving van de vrugtbaarheid van 't Heilige Land ſtemmen de berigten van veele andere Reizigers overeen. De Autheur beroept zig, in eene aantekening, vooral op de waarneeming van P. DELLA VALLE, die zig, *Lettr.* XIII, in deezen zin uitdrukt." Het Land, het welke wy doortrokken, was zeer ſchoon. Alle de heuvelen, bergen en valleijen waren vrugtbaar. Het Dal *Mambre* was, gelyk alle de andere omliggende landen, *ſchoon* wat bergagtig en ſteenagtig, zeer vrugtbaar: — en, ſchoon de bergen en valleijen vol rotſen zyn, zyn zy egter alle vrugtbaar, door de vlyt der inwooners, die dezelve bebouwen." Voorts wyst ons de Hoogleeraar TYDEMAN, naar de Schryvers, over de vrugtbaarheid van het *Joodſche* Land, door den Hooggel. Heer HOFSTEDE, in zyne *Byzonderh. I. D. bl.* 43, aangehaald. Zie ook, zegt hy, ZORN. *ad* HECAT. *Abder. Eclog. p.* 58. *ſeqq.* IKEN. *Diſſert. Vol II. Diſſ. VIII.* §. 16. *ſeqq. p.* 322. *ſeqq.* ELSNER in de *Mem. de l'Ac. de Berlin. T. I. p.* 157. en MICHAELIS over *Deut.* XI: 11.

Singuliere of byzondere Historien; wegens het verongelukken van het Groenlands Schip, de Juffrouwen ANNA CORNELIA en ANNA, *waar op commandeerde als Commandeur* DIRK CORNELISZ. HOOGERDUIN, *van de Helder. Te Amſterdam by* W. A. Leeuwendaal 1774. *Behalven de Voorreden* 55 *bladz. in quarto.*

EEn uitvoerig verhaal eener rampſpoedige reize van het opgemelde Schip, dat eindelyk op de hoogte van Egmond op Zee, als een Wrak, dat niet te bewaaren was, aan de woede der golven overgegeeven moest worden; des de Commandeur en zyn Volk met drie Sloepen het ſtrandwaards zettede; 't welk ten gevolge had, dat de Commandeur en 28 Man, in 't midden der grootſte gevaaren, het leeven behiel-

den;

Digitized by Google

den; terwyl de Loots benevens 16 Man, door 't omslaan van dé derde Sloep, in welke zy waren, verdronken. De Opsteller van dit Geschrift heeft het Memoriaal van een der Officieren gevolgd, en het zelve doorvlogten met eene soort van verdeediging van 't gedrag des Commandeurs, en andere aanmerkingen tot een onderwerp van die natuur betrekkelyk. — Hy komt voor als iemand, die deeze Historie opgesteld heeft, tot eene proeve zyner bekwaamheid; en bied zyn dienst aan, om meer dergelyke Historien te schryven; verzoekende alle Zeelieden of Reizigers, die singuliere, het zy gelukkige of ongelukkige Reizen gehad hebben, om hem dezelven mede te deelen: wanneer hy belooft hunne berigten, naar zyn vermogen, op een beschaafden trant, te voorschyn te doen komen. Zyn doelwit is wel byzonder het nut en vermaak der Zeelieden: veelligt zal zyne wyze van verhaalen hun wel genoegen geeven; en gelyk men al doende leert, zo heeft men te verwagten, dat hy in de kunst van verhaalen zal toeneemen, als hy 'er meerder werk van krygt: 't is voor een proefstuk al vry wel in zyn soort.

Het Surinaamsche Leeven, tooneelswyze verbeeld. Door DON EXPERIENTIA. *In octavo* 32 *bladz.*

ZO *Don Experientia* getrouw opgeeft, 't geen hy ondervond, geduurende zyn verblyf in Suriname; en 't geen hy hier tooneelswyze voordraagt, als een Spel, dat van 't eene Jaar in 't andere, in alle de rivieren en creequen van Suriname gespeeld wordt, is 't 'er zeer slegt gesteld. Het eigenbelang heeft de banden der eerlykheid verbroken, en de kwaade trouw speelt ten sterkste haaren rol. — Het berigt is wat ruw; indien 't al ten aanzien van sommigen naar waarheid zy, wy vertrouwen egter, dat het niet algemeen doorgaat; en hoopen op beter tyding, uit eene Colonie, in welker handel en bloei ons Vaderland een weezenlyk belang heeft.

Roef-

Digitized by Google

Roefpraatje over de tegenswoordige Staat van Suriname, en de laage prys der Producten. Te Amſterdam by H. Selleger 1774. *Behalven de Voorreden* 175 *bladz. in groot octavo.*

Remarques op bovengenoemde Roefpraatje. Te Amſterdam by J. Weſſing Willemsz. 1774. *In groot octavo* 8 *bladz.*

HEt hoofdverſchil tuſſchen deeze twee Schryvers, en 't voornaame onderwerp van die Papieren, is de oorzaak van den laagen prys der Surinaamſche Koffy. De Schryver van 't Roefpraatje, die een praatig Gezelſchap *heeft*, *dat al* vry wat omhaalt, vindt de oorzaak hier van in ſommige malverſatien en wandirectien. De Schryver der Remarques tragt hier tegen zyne Leezers kortlyk te beduiden, dat dit Roefgezelſchap weinig kennis heeft van 't Artykel van de Koffy, en dat men den laagen prys der Surinaamſche Koffy aan zeer natuurlyke oorzaaken die een overvloed van Koffy hier te Lande te wege brengen, heeft toe te eigenen. — 't Is te wenſchen, dat de waarheid meest aan de laatſte zyde is. En als men nagaat, dat men in 't jaar 1737, toen de handelwyzen, in 't Roefpraatje bedoeld, nog niet in zwang waren, de Puik Surinaamſche Koffy kon koopen, en dagelyks kogt voor 5 a 5½ Stuiver; dan zal men zig zoo zeer niet verwonderen over den tegenwoordigen *prys*.

RE-

Digitized by Google

REGISTER
VAN
BOEKEN EN SCHRIFTEN,

Die in het Derde Deels Eerſte Stuk, van dit Werk, oordeelkundig tevens en vrymoedig verhandeld worden.

Met derzelver Pryzen.

A.

AAnhangzel op de eerſte Uitgave van het Eerſte Deel der Brieven van eenige Portugeeſche en Hoogduitſche Joden aan den Heer *de Voltaire*; Amſt. by *Intema* en *Tieboel*, in gr. 8vo. *f* 0-11-0 199

——— tot het Hollandsch Rechtsgeleerd Woordenboek, IIde Deel. Amſt. by *S. van Esveldt*, in Folio. *f* 8-10-0 136

Aanmerkingen op de verbetering der ontlasting van Rhynlands Boezemwater op het Y, door een Liefhebber der Waterloopkunde. Amſt. by *Intema* en *Tieboel*, in gr. 8vo. *f* 0-11-0 171

——— (Vervolg dier) Amſt. by *Dezelfden*, in gr. 8vo. *f* 0-13-0 414

——— over de laatſte Bankroeten in Engeland en Holland, in gr. 8vo. *f* 0-11-0 187

——— over de onlangs uitgekomene Eenvoudige Zamenſpraaken, door *Orthodoxus*. Utr. by *G. v. d. Brink*, in gr. 8vo. *f* 0-6-0 303

Aanſpraak der Dichtkunst by het openen van den Nieuwen Schouwburg te Amſterdam. Amſt. by *T.* en *J. A. Crajenſchot*, in gr. 8vo. *f* 0-6-0 622

Ænæ (*H.*) Wiskundige beſchouwing van een hellend Waterſcheprad, nieuwlings door den Heere *A. G. Eckhardt* in 's Hage uitgevonden. Amſt. by *G. Warnars*, in gr. 8vo. *f* 1-0-0 401

Æpinus (*F. U. Th.*) Verzameling van verſcheide Vertoogen over den Aschtrekker. Amſt. by *G. Lequien*, in 8vo. *f* 1-8-0 207

Afbeelding (Wysgeerige) van het Character van wylen den Heer *Fagel*. Hage, by *P. F. Goſſe*, in gr. 4to. *f* 0-6-0 282

Digitized by Google

Afbeelding van In- en Uitlandſche Houten, enz. Amſt. by *J. Ch. Sepp*, in gr. 4to. *f* 3-0-0 26
Almonde (*D. v.*) Genade als het grootſte voorrecht van alle Menſchen. Amſt. by *de Erven F. Houttuyn*, in gr. 8vo. *f* 0-12-0 393
Antwoord op den Brief over de welmeenende Aanbieding, door *Juſtus Philecleſius*. Utr. by *G. van Paddenburg*, in gr. 8vo. *f* 0-6-0 303

B.

Baars (*D.*) Eeuwgety van Utrechts verloſſing uit der Franſchen overmagt. Utr. by *D. Baars*, in 8vo. *f* 0-6-0 235
Bakker's (*P. Huizinga*) Poëzy. Amſt. by *P. Meyer*, in gr. 8vo. *f* 1-10-0 80
Baregem (*P. G. v.*) Tractaat ofte Oordeelkundige Aanmerkingen over de berugte Keyzers-ſnede. Dendermonde by *J. du Caju*, in 8vo. *f* 1-10-0 305
Beantwoordinge (Beſcheide) van den Wel Ed. Hooggel. Heer *P. Camper*, door den Schryver het Belang der Maatſchappye, in 't beteugelen van den Kindermoord. Leeuw: by *H. A. de Chalmot*, in gr. 8vo. *f* 0-8-0. 546
Beaumont (*M. le Prince de*) Aanhangzel op het Magazyn der Jonge Juffrouwen, 's Hage by de Wed. *O. van Thol en Zoon*. IV. Deelen in 8vo. *f* 3-10-0. 87
Bedenkingen (Eenige noodige) betreffende de oude Rympſalmen, Rott. by *Beunet en Hake*, in gr. 8vo. *f* 0-8-0 328
Begrip (Kort) der Verhandelingen van de Koningſyke Academie der Heelkunde te Parys. Haarl. by *J. Beets*, in gr. 8vo. *f* 1-0-0 442
——— (Kort) van het Zamenſtel der Natuur, van den Heer *C. Linnæus*, met zeer veele ſoorten vermeerderd, door *P. Boddaert*. Iſte Deel, 2de Stuk. Utrecht by *J. v. Schoonhoven en Comp.* in gr. 8vo. *f* 1-12-0 355
Belang (Het) der Maatſchappye in het beteugelen van den Kindermoord, briefswyze voorgeſteld, door S. M. V. D. Leeuw. by *H. A. de Chalmot*, in gr. 8vo. *f* 0-11-0 397
Bents (*J.*) Vang op den Wintmolen. Hoorn, by *T. Tjallingius*, in 4to. *f* 0-13-0 508
Berigt wegens een Prentwerk volgens de Nieuwe Uitvinding van den Heer *Corn. Ploos van Amſtel*, *Jac. Corn. Z.* 605
——— (Merkwaardig) wegens het zonderling geval van *Maria van Dyk*, in gr. 8vo. *f* 0-4-0 623
Berkhey (*J. Le Francq van*) Natuurlyke Historie van Holland. IIde Deels 2de Stuk; met Pl. Amſt. by *Yntema en Tieboel*, in gr. 8vo. *f* 2-8-0 20

Digitized by Google

Berkhey (*J. Le Francq van*) Natuurlyke Historie van Holland. IIIde Deels 3de Stuk. Amst. by *Yntema en Tieboel*, in gr. 8vo. *f* 2-8-0 157
Betoog (Redenmatig) dat de Leer van de algemeene aanbieding der Zaligheid strydig zy met de aangenomene Leer der Hervormde Kerke. Utr. by *D. Baars*, in gr. 8vo. *f* 0-8-0 544
Betsy of het Nieuwe Engelsche Weesmeisje. Rott. by *A. Bonhall*, enz. in 8vo. *f* 1-10-0 235
Bevindingen (Eenvoudige) in den Jaare 1772 en 1773, opgesteld in haare Binnekamer, door M. B. Arnhem by *W. Troost*, in 8vo. *f* 0-16-0 544
Bilaube, Willem de Eerste. Amst. by *M. Magerus*, in gr. 8vo. *f* 3-9-0 71
Blom (*Corn.*) Request. Leeuw. *f* 0-5-8 42
Bonnet (*C.*) Beschouwing der Natuur, met Aanmerkingen van *G. Coopmans*. Iste Deel. Franeker by *H. D. Lomars*, in gr. 8vo. *f* 1-10-0 266
—— (*G.*) Verzameling van Leerredenen. Utr. by de Wed. *J. v. Poolsum*, enz. in gr. 8vo. *f* 2-0-0. 525
Boon (*J. M.*) Brief aan de Schryvers der *Hedendaagsche Vaderlandsche Letter-oefeningen*. Delft by *E. van der Smitt*, in gr. 8vo. *f* 0-4-0 57
Booth (*A.*) De Heerschappy der Genade. Utr. by de Wed. *J. J. v. Poolsum*, in gr. 8vo. *f* 1-16-0 52
Brief aan de Leeraaren der Hervormde Gemeinten in Nederland, enz. Amst. by *H. Vierodt*, enz. in gr. 8vo. *f* 0-6-0 112
—— aan den Heere *Voltaire* ter uitnoodiging om de waardigheid van Doctor in de Godgeleerdheid in Duitschland aan te neemen. Amst. by *G. Bom*, in 8vo. *f* 0-4-0 468
—— over de welmeenende aanbieding van *Christus*. Utr. by *H. v. Otterloo*, in gr. 8vo. *f* 0-6-0 303
—— (Tweede en laatste) over de welmeenende aanbieding van *Christus*. Utr. by *H. v. Otterloo*, in gr. 8vo. *f* 0-11-0 303
—— van eenen Heer aan zynen Vriend over het uitgekomen Werk, genaamd *Zoografia*. Amst. by *Irenitus Batavus*, in gr. 4to. *f* 0-6-0 187
—— van eenige Rhynlanders aan den Liefhebber der Waterloopkunde. In gr. 8vo. *f* 0-4-0 414
—— van een Vriend aan een Vriend, over de Leer der algemeene aanbieding van *Christus*. Amst. by *Ch. van Esfen*, in gr. 8vo. *f* 0-4-0 442

Brief van *N. Hoefnagel* aan den Heer Struubergen, in gr. 8vo. *f* 0-4-0 472
Brieven van eenige Portugeesche en Hoogduitsche Jooden aan den Heer *de Voltaire*. IIde Deel. Amst. by *Yntema* en *Tieboel*, in gr. 8vo. *f* 2-8-0 244
Brouwer (*P.*) Aanpryzing van 't Heilig Zingen. Dordr. by *P. van Braam*, in gr. 8vo. *f* 0-6-0 113
Bruining (*H. A.*) De Kerk van Nederland tot God verheerlykend zingen opgewekt. Middelb. by *P. Gillisen*, in gr. 4to. *f* 0-6-0 329
Brydone (*P.*) Reize door Sicilie en Malta. Iste Deel. Amst. by *Yntema* en *Tieboel*, in gr. 8vo. *f* 1-0-0 501
Burmanni secundi (Petri) *Poematum Libri quatuor. Lugd. Batav. apud* C. v. Hoogeveen Junior, *in* 4to. *m. f. f* 5-5-0 456
Byzondere. (De) Amst. by *C. Bellingwout*, in 8vo. *f* 0-8-0 572

C.

Campbell (*A.*) De Noodzaaklykheid der Openbaaringe. Iste Stuk. Utr. by *H. v. Otterloo*, in gr. 8vo. *f* 1-2-0 483
Camper (P.) *Disertatio de Emolumentis & optima methodo Insitionis Variolarum, &c. Gron. apud* H. Crebas, *in gr.* 8vo. *f* 1-10-0 114
Camper (*P.*) Gerechtlyke en Ontleedkundige Verhandeling, over de tekenen van Leeven en Dood in nieuw gebooren Kinderen. Leeuw. by *H. A. de Chalmot*, in gr. 8vo. *f* 0-14-0 351
——— (P.) Gedagten over de Misdaad van *Kindermoord*, dienende tot antwoord op de ongegronde aanmerkingen van den Heer S. M. V. D. Leeuw. by *H. A. de Chalmot*, in gr. 8vo. *f* 0-8-0 399
Chapelle (*de la*) Verslag van de verbaazende Historien der zogenaamde Buikspreekers. Amst. by *G. Warnars* enz., in gr. 8vo. *f* 0-15-0 298
Character (Het uitmuntende) en de zonderlinge lotgevallen van *Hugo de Groot*, herdagt by de beschouwing van het Slot Loevestein. Amst. by *J. ter Meulen*, in gr. 4to. *f* 0-18-0 413
Chomel (*M. N.*) Huishoudelyk Woordenboek. Vde Deel. Leyd. by *J. le Mair*, en te Leeuw. by *H. A. de Chalmot*, in gr. 4to. *f* 10-0-0 122
Crighton (G.) Verhandeling over 't Menschlyk Geloof, enz. Amst. by *G. Warnars*, in gr. 8vo. *f* 1-5-0 530

Cor-

Digitized by Google

Cornelle (*L.*) Beknopte Leerwyze der Franſche Taal, Tweede Druk. Utr. by de Wed. *J. J. van Poolſum*, in 8vo. *f* 1-0-0 91

Cremer (*J. A.*) De lydende Emmanuel. IIde Deel. Dordr. by *A. Blusſé en Zoon*, in gr. 8vo. *f* 1-12-0 348

——— IIIde Deel. *f* 1-12-0 543

Cuperus (*J.*) Kerkfeeden. Utr. by *G. v. d. Veer*, enz. in 4to. *f* 0-11-0 194

Curtenius (*P.*) De zwaarſte plaatzen uit de Brieven van Paulus opgehelderd. IIde Deel. Amſt. by de Wed. *G. de Groot en Zoon*, in 4to. *f* 4-0-0 93

D.

Dicht-tafereel van de invoering en opvolging der Mode, in gr. 8vo. *f* 0-4-0 331

Diesbach (*J. v.*) De ganſche Naam der Allerhoogſte Goedheid, op de allerbeſte wyze verhoerlykt enz. 's Hage by *H. Backhuyzen*, in gr. 8vo. *f* 0-8-0 12

Doddridge (*Ph.*) De Huisuitlegger des Nieuwen Testaments. IIde Deel. 1ſte Stuk. Amſt. by *P. Meyer*, in gr. 8vo. *f* 1-10-0 45

——— Verzameling van Academiſche Leſſen. IIde Deel. Rott. by *A. Botball* enz. In gr. 8vo. *f* 2-0-0 141

Druuen (*J. J. van*) De Gemeente van Israël tot het intreeden voor Land en Kerk opgewekt. Utrecht by *J. C. ten Bosch*, in gr. 8vo. *f* 0-6-0 254

F.

Fidler (*F. A.*) De Profelyt: Twee Deelen. Amſt. by *A. d. Selſchap* en *P. Huart*, in gr. 8vo. *f* 5-2-0 396

Findlay (*R.*) Verdeediging der Heilige Schriften, tegen den Heer *de Voltaire*. Amſt. by *A. v. d. Kroe*, en Harl. by *F. v. d. Plaats & Junior*. IIde Deel, in gr. 8vo. *f* 1-12-0 425

Fletcher (*A.*) Staatkundige Verhandeling, over de noodzaakelykheid eener welingerigte Burgerlandmiliție, in gr. 8vo. *f* 0-8-0 332

Franschman (De reizende) of zonderlinge gevallen van den Heer *Pierre Curieux* in Holland, in 8vo. *f* 0-16-0 471

G.

Geheim der Goochelaars, in 8vo. *f* 0-8-0 44

Gellert (*C. F.*) Fabelen en Vertelzels. IIde Deel. Amſt. by *P. Meyer*, in gr. 8vo. *f* 1-10-0 84

——— Het leeven van de Zweedſche Gravinne van G***. Amſt. by *J. Doll*, in gr. 8vo. *f* 1-0-0 571

Digitized by Google

REGISTER.

Gellert (*C. F.*) Zedekundige Lessen: Twee Stukken. Amst. by *P. Meyer*, in gr. 8vo. *f* 3-12-0 458
Geschiedenis (Wonderlyke) van *Cassander* en deszelfs Zoon, Utr. by *D. Baars*, enz. in 8vo. *f* 0-4-0 236

H.

Hannes (*Ch. R.*) Verhandeling over de Onschuld der Boomvrugten in het voortbrengen van den Rooden-loop. Nym. by *J. v. Campen*, in gr. 8vo. *f* 0-11-0 307
Haren (*O. Z. van*) Proeve van Nederduitsche Treurspelen, Zwolle, by *S. Clement*, in gr. 8vo. *f* 1-0-0 282
Hattum (*B. J. van*) Geschiedenissen der Stad Zwolle. IVde Deel, Zwolle by *S. Clement*, enz. in gr. 8vo. *f* 0-16-0 35
Hoemskerk (*A.*) De Ongerymdheid en Schadelykheid van de Stelling, betreffende het onfeilbaare vermogen van den Koortsbast, in het geneezen van afgaande Koortzen. Rott. by *A. Bothal*, in gr. 8vo. *f* 0-6-0 441
Heineccius (*J. G.*) Grondbeginzelen van het Wisselregt, met aanmerkingen verrykt door Mr. *K. K. Reitz*. Middelb. by *Ch. Bohemer*, in gr. 8vo. *f* 3-12-0 320
Historie der Rhynsburgsche Vergadering. Rott. by *J. Burgvliet en Zoon*, in gr. 8vo. *f* 1-5-0 565
——— (Hedendaagsche) of vervolg der Algemeene Historie Vde Deel. Amst. by *G. de Groot en Zoon*, enz. in 4to. *f* 8-12-0 362
——— (Natuurlyke) volgens het Samenstel van den Heer *Linnæus*. IIde Deels 1ste Stuk. Amst. by de Erven *F. Houttuin*, in gr. 8vo. *f* 3-12-0 116
Hofstede (*P.*) De waarheid en Godlykheid der Euangelische verhaalen, Rott. by *J. Bosch*, enz. in gr. 8vo *f* 0-9-0 580
Hollaz (*D.*) Iets volledigs voor den Zondaar. Arnhem by *J. H. Moeleman*, in 8vo. *f* 0-6-0 55
Huisvader (De) Blyspel in Onrym. Utr. by *J. C. ten Bosch*, in gr. 8vo. *f* 0-12-0 90
Hume (*D.*) Historie van Groot-Brittanje. VI. en VIIde Deel. Rott. by *Losel*, enz. in gr. 8vo. *f* 6-0-0 218

J. en I.

Jacobs (*J. Fr.*) Het Hoogelied, door eene gemaklyke en eenvoudige Verklaaring, van de Bezwaaren tegen 't zelve ingebragt, vry gesprooken. Leyden by *J. Le Mair*, in gr. 8vo. *f* 0-14-0 387
——— Regelen en voorbeelden voor eerstbeginnende Geestelyken. Leeuw. by *P. Koumans*, in gr. 8vo. *f* 2-2-0 346

Jans-

Jansonius (*H.*) Allereerſte waarheden van den Christlyken Godsdienst, en noodigſte waarheden van den Chr. Godsdienst, Gron. by *A. Groenewolt*, in 8vo. *f* 0-10-0 351
Jeruſalem (*J. Fr. W.*) Bedenkingen over de Kerkvereeniging, Utr. by *S. de Waal*, in gr. 8vo. *f* 0-6-0 532
Inſtructions d'un Pere a ſon Fils, *A Utr. chez* H. Spruit, *in* 8vo. *f* 1-0-0 85
Jones (*R.*) De Vriendſchap met God, Haarl. by *J. Bosch*, in gr. 8vo. *f* 0-18-0 361
Joſſelin (*P. G.*) Geuziana, Amſt. by *F. H. Demter*, in gr. 8vo. *f* 1-0-0 111
Iperen (*J. v.*) Hiſtoriſche Redenvoering op het ontdekken der Gedenknaalde, opgerigt ter eere van JOANNES VAN MIGRODE, Amſt. by *M. de Bruyn*, in gr. 8vo. *f* 1-10-0 588

K.

Kleeman (*N. E.*) Dagverhaal der Reize na de Krim, Haarl. by *C. H. Bohn*, in gr. 8vo. *f* 3-6-0 612
Kleman (*D.*) De Orde des Heils, enz. 's Hage by *J. A. Bouvink*, in gr. 8vo. *f* 0-10-0 533
Klinkenberg (*J. v. N.*) De voordeelen van den Godsdienst aangedrongen, IIde Deel 1ſte Stuk, Utr. by *H. v. Otterloo*, in gr. 8vo. *f* 1-16-0 293
Kluit (A.) *Conſpectus Hiſtoriæ Criticæ Comitatus Hollandiæ & Zeelandiæ &c. Traj. apud* A. v. Paddenburg, *in* 4*to*. *f* 0-14-0 128
Koolaart (*E.*) Nagelaatene Gedichten, Haarl. by *J. Bosch*, in gr. 8vo. *f* 1-10-0 566

L.

Lande (*De la*) Astronomie, 1ſte Deel, 2de Stuk, Amſt. by *J. Morterre*, in gr. 8vo. *f* 2-0-0 151
——— IIde Deel 1ſte Stuk, *f* 2-0-0 607
Leevensbeſchryving (Hiſtoriſche) van *Petrus Paulus Rubbens* Amſt. by *J. Smit*, in gr. 8vo. *f* 2-4-0 176
Leland (*J.*) Verhandelingen over verſcheiden Onderwerpen of Redenvoeringen, IIIde Deel, Rott. by *A. Botball*, in gr. 8vo. *f* 2-0-0 340
Lentfrinck (*Alb.*) Uitgezogte Genees- en Heelkundige Verhandelingen en Waarneemingen, 1ſte Deels 1ſte Stuk, Dordr. by *P. v. Braam*, enz. in gr. 8vo. *f* 0-18-0 62
Letteroefeningen van het Kunſtgenootſchap, onder de Zinſpreuk *Diligentiæ Omnia*, Amſt. by *M. Magerus*, in gr. 8vo. *f* 1-8-0 409
Liliensbal (*Th. Cb.*) Oordeelkundige Bybelverklaaring, XIVde Deel, by de Wed. *Loveringh* en *Allart*, in gr. 8vo. *f* 3-0-0. 381

Digitized by Google

Lofzangen en Geestlyke Liederen der Euangelische Broeder-Gemeente, Amst. by *C. N. Guerin*, in gr. 8vo. *f* 0-12-0 257

Ludwig (*Chr. Gott.*) Geregtelyke Geneeskunde. Tweede Uitgave, Utr. by *G. van den Brink*, in gr. 8vo. *f* 1-0-0 443

Lusti (*Fr. M.*) Bybelsche Opheldering, uit Oosterssche en andere Reisbeschryvingen, 's Hage by *H. Bakhuysen*, in gr. 8vo. *f* 1-5-0 1

Lusing (*H.*) De Noodzaaklykheid van den Godsdienst in 't gemeen, en van den Christlyken Godsdienst in 't byzonder beweerd, IIde Deel, Amst. by *H. Vieroot*, in 8vo. *f* 2-0-0 431

——— ——— Gezangen, Amst. by *H. Vieroot*, in gr. 8vo. *f* 0-10-0 621

Lysons (*D.*) Practicaale Verhandelingen over de tusschenpoozende Koortzen, enz. Rott. by *A. Botbal*, in gr. 8vo. *f* 0-18-0 18

M.

MAgazyn der kleine Kinderen, benevens twee leerzaame en stichtelyke Verhandelingen, door Mejuffrouw *de Los Rios*, 's Hage by *J. du Mee*, in 8vo. *f* 0-10-0 524

Marck (*Fr. A. v. d.*) Affscheidsbrief aan den Wel Eerw. Kerkenraad der Nederduitsche Gereformeerde Gemeente te Groningen, Utr. by *J. v. Schoonhoven en Comp.* in gr. 8vo. *f* 0-4-0 300

——— ——— *Oratio Inauguralis de Gloria Dei suprema Naturæ Lege*, *Ultraj. apud* Schoonhoven & Socios, *in 8vo. m. f. f* 0-8-0 301

Meier (*G. F.*) Verhandeling over het onzondig gebruik-maaken van de Waereld, 's Hage by *P. v. Cleef*, *in gr. 8vo. f* 0-14-0 389

Meijers (*G. F.*) Philosophische Zedenkunde, 1ste Deel, Amst. by de Wed. *Loveringh* en *Allart*, in gr. 8vo. *f* 3-4-0 632

Mendelszoon (*M.*) Verhandeling over het verheevene, en Naïve in de fraaije Weetenschappen. Tweede Uitgave met verbeteringen, Utr. by *S. de Waal*, in gr. 8vo. *f* 0-12-0 510

Mensch (De) in aangenaame Spectatoriaale Vertoogen beschouwd. IVde Deels 1ste Stuk, Amst. by *P. J. Entrop*, in gr. 8vo. *f* 1-4-0 229

——— ——— IVde Deels, 2de Stuk, *f* 1-4-0 465

Merken (*L. W. v. Winter* Gebr.) Jacob Simonszoon de Ryk. *Treurspel*, Amst. by *P. Meijer*, in 8vo. *f* 0-12-0 418

Michaëlis (*J. D.*) Mosaisch Recht, IIIde Deel, Haarl. by *J. Bosch*, in gr. 8vo. *f* 1-5-0 215

Mi-

Digitized by Google

Michaelis (*J. D.*) Ontwerp der voorbeeldige Godgeleerdheid, Utr. by *J. C. ten Bosch*, in gr. 8vo. *f* 1-4-0 492
Missive van een Heer in Leiden, aan zyn Vriend in 's Gravenhage, in gr. 8vo. *f* 0-3-0 472
Mol (*C. de*) De gemaskerde Briefschryver ontmaskerd, Midd. by *P. Gillisen*, in gr. 8vo. *f* 0-12-0 396
Montesquieu (*de*) de Aart der Wetten, IIIde Deel, Amst. by *J. Kok*, in gr. 8vo. *f* 1-8-0 223
Mosheim (*J. L.*) Kerklyke Geschiedenis, Xde Deel, Amst. by *A. de Kruyff*, *A. v. d. Kroe*, en *Yntema en Tieboel*, in gr. 8vo. *f* 1-16-0 237
——— ——— Opheldering en der Kerklyke Geschiedenissen, ten tyde van *Constantinus den Grooten*, Iste Deel, Amst. by *F. de Kruyff*, *A. v. d. Kroe* en *Yntema* en *Tieboel*, in gr. 8vo. *f* 1-10-0 573
——— ——— Over het Ampt, de Pligten en de Voorregten van eenen Euangelie-dienaar, Leid. by *J. Le Mair*, in gr. 8vo. *f* 1-2-0 55
——— ——— Verklaaring over II Corinthe, 2de Stuk, Utr. by *G. T. en A. v. Paddenburg*, in 4to. *f* 1-12-0 336
——— ——— Wederleggende Godgeleerdheid, IIde Deel, Utr. by *G. T. en A. v. Paddenburg*, in gr. 8vo. *f* 2-2-0 98
——— ——— Zedeleer der Heilige Schrift, IVde Deel 2de Stuk, Utr. by *G. T.* en *A. v. Paddenburg*, in 4to. *f* 2-4-0 436
Mouby (*de*) zonderlinge gevallen van eene voornaame Juffer, die zich niet van de Wereld heeft afgezonderd, 's Hage, by *N. Bakhuyzen*, in 8vo. *f* 3-10-0 470

N.

Nardin (*J. Fr.*) de Euangelische Leeraar, IIde en IVde Deel, Amst. by *A. van Goor*, in gr. 8vo. *f* 1-10-0 632
Niebubr (*C.*) Beschryving van Arabie, benevens Vraagen aan het Deensche Reisgezelschap na Arabie, voorgesteld door den Hoogleeraar *J. D. Michaelis*, Amst. by *S. J. Baalde*, enz. in gr. 4to. *f* 12-0-0 552
Nieuwland (*P.*) Twee Oordeelkundige Brieven, 's Hage, by *J. Thierry*, in gr. 8vo. *f* 0-6-0 41
——— ——— Uitlegkundige Vermaaklykheden, 's Hage, by *J. Thierry*, in gr. 8vo. *f* 2-10-0 195
Nuyssenburg (*J. v.*) Korte beschryving van Geertruidenberg, voorafgegaan door eene plegtige Jubelreden, enz. Dordr. by *A. Blussé en Zoon*, in gr. 8vo. *f* 0-18-0 271

O.

OLdenbarnevelds Eer verdeedigd, in twee Brieven, Amst. by *C. N. Guerin*, in gr. 8vo. *f* 0-12-0 502

Digitized by Google

Onderwys (Kort) in de Vroedkunde, by wyze van Vragen en Antwoorden, Leeuw. by *A. Herwerda* en G. *Trusling*, in gr. 8vo. *f* 0-8-0 156
Opkomst (De) en Bloei van de Republiek der Vereenigde Nederlanden; enz. Amst. by *P. Conradi*, en te Harl. by *F. van der Plaats Junior*, in gr. 8vo. *f* 5-5-0 66

P.

PApieren betrekkelyk tot het voorgevallen te Schoonhoven, tusschen de respective Predikanten dier Stad, 256
—— —— Vervolg deezer Papieren. 540
—— over het Speelen met de Kaart. 254
Parival *Dialogues Bretons*, *Utr. chez* G. T. en A. v. Paddenburg, in 8vo. *f* 0-10-0 379
Partage (*Le*) *de la Pologne. A Londres in* 8vo. *gr. p. f* 0-15-0 469
Pauw (*de*) Wysgeerige Beſpiegelingen, over de Egyptenaaren en Chineesen, IIde Deel, Dev. by *L. Leemhorst*, in 8vo. *f* 1-8-0 449
Peterſen (*J.*) De meest gewoone misſlagen, in het Prediken aangeweezen, Amſt. by *H. W. de Bruin*, in gr. 8vo. *f* 0-12-0 56
Phyſiologia of Natuurkundige Ontleeding van het Menschlyk Lichaam, 1ſte Stuk, Amſt. by *A. v. Goor*, in gr. 8vo. *f* 0-14-0 598
Pithecologia, *ſive de Simiarum natura*, *Carminum Libri duo*, *in gratiam Reipublicæ Literariæ*, *Amſt. apud* G. Tielenburg, *in* 8vo. *m. f. f* 0-9-0 457
Porte (*de la*) De Nieuwe Reiziger, XVde Deel, Dordr. by *A. Blusſé en Zoon*, in gr. 8vo. *f* 1-10-0 212
—— —— XVIde Deel, *f* 1-10-0 367
Prins (*J.*) Proeve van Bybelbloemen, Leid. by *J. Haſebroek*, enz. in gr. 8vo. *f* 0-16-0 394
Proces, Advys en Vonnis over een Kindermoord, in het Guarniſoen van Arnhem voorgevallen, Arnh. by *W. Troost*, in 4to. *f* 0-6-0 43
Proeve van den tegenwoordigen Smaak der Hoogduitſchers, in zaaken van Godgeleerdheid en Wysbegeerte. Tweede Stuk, Utr. by *J. van Schoonhoven en Comp.* in gr. 8vo. *f* 0-12-0 103
Proeven (Zedekundige), uit het Engelsch van de Heeren O. *Goldſmith* en Dr. *S. Johnſon*, IIIde Deel, Dev. by *L. Leemhorst*, in 8vo. *f* 0-18-0 831

R.

RAbener (*G. W.*) Verzameling van Hekelſchriften, Vde Deel, Amſt. by *P. Meijer*, in gr. 8vo. *f* 1-10-0 374

Digitized by Google

Rambach (*J. J.*) Euangelische Overdenkingen, IIde Deel, 2de Stuk, Arnh. by *J. H. Moeleman*, in 4to. *f* 1-12-0 298
Redelykheid (*C.*) de Nieuw-uitgevonden Sluis, 's Hage, by *H. C. Gutteling*, en te Amst. by *Yntema en Tieboel*, in gr. Fol. *f* 10-10-0 600
—— —— de Nieuwuitgevonden Diepmachine, by *Dezelfden*, in gr. Fol. *f* 8-0-0 600
—— —— Rivierkundige Aanmerkingen, op de Rivierkundige Waarneemingen van den Heere M. V. BARNEVELT, 's Hage, by *H. Bakhuyzen*, in gr. 8vo. *f* 0-12-0 38
Redenvoering en Feestzang, ter gelegenheid van de Vyf-entwintigste Verjaaring van de oprigting des Genoodschaps, onder de Zinspreuk: *Concordia & Libertate*, Amst. by *J. Schreuder*, in 4to. *f* 0-16-0 78
Ritsema (*H.*) De uitmuntende Heerschappy der zeer overvloedige Genade Gods, boven de vermeerderde Zonde, Rott. by *J. Bosch*, in gr. 8vo. *f* 2-8-0 392
Robertson (*W.*) Historie der Regeering van Keizer *Karel den V.* Vde Deel, Rott. by *D. Vis* enz. in gr. 8vo. *f* 2-0-0 266
—— —— VIde Deel. *f* 2-0-0 443
Roefpraatje over Surinamen, Amst. by *H. Selleger*, in gr. 8vo. *f* 0-16-0 644
—— —— Remarques op het zelve, Amst. by *J. Wessingh Wz.* in gr. 8vo. *f* 0-2-0 644
Rollin en *Tailbie*, de Geschiedenis der Waereld, vertoond in de lotgevallen der oude Volken, IIde Deel Amst. by *P. Meijer*, in gr. 8vo. *f* 2-10-0 321
—— —— IIIde Deel. *f* 2-10-0 496
Rooy (*A. de*) Taal, Oudheid- en Oordeelkundige Mengelstukjes, Dordr. by *P. v. Braam*, in gr. 8vo. *f* 0-8-0 317
Roustan (*A. J.*) Brieven over den Tegenwoordigen Staat des Christendoms, en het gedrag der Ongeloovigen, met de Beantwoording hunner voornaamste Tegenwerpingen, enz. Amst. by *Yntema* en *Tieboel*, in gr. 8vo. *f* 2-0-0 473
Rumpel (*J. H.*) Afscheids-Lessen over het Stremsel, in de gedistilleerde Olien, Nym. by *J. van Campen*, in gr. 8vo. *f* 0-6-0 545
Ruysch (*M.*) Lykreden op het overlyden van den Wel-Eerwaarden *P. Paludanus*, Delft by *E. v. d. Smout*, in 4to. *f* 0-8-0 350

S.

SAlaris (*J.*) Brief aan Philoeclesiastes, Amst. by *J. Morterre*, in gr. 8vo. *f* 0-8-0 631

Sa-

Samenſpraak op den Stamboom der Jeſuiten, of de Satyrique, Prentverbeelding onlangs uitgekomen te Rome, in gr. 8vo. f 0-6-0 188

——— —— tuſſchen een oud en een jong Officier, over de manier van het leeven van veel Geldelooze Militairen, in gr. 8vo. f 0-4-0 236

Schets der geheele Verloskunde, geſchikt om derzelver Grondbeginzelen volkomen te leeren, 's Hage, by *H. H. van Drecht*, in gr. 8vo. f 0-18-0 494

Schmid (*N.*) De beſchouwing van het Waereldgebel gemakkelyk gemaakt, Haarl. by *J. Bosch*, in gr. 8vo. f 1-16-0 307

Scholten (*C. W. R.*) Uitgezogte Genees- en Heelkundige Waarneemingen, Haarl. by *C. H. Bohn*, in gr. 8vo. f 1-0-0 204

——— —— Wysgeerige Brieven, aan den Heere Baron van G*** tegen de Deiſtiſche Schriften, Hoorn, by *J. Keyzer*, in 8vo. f 1-0-0 333

Schubert (*H.*) Predikatien over de Epiſtelen van alle Zon- en Feeſtdagen van 't geheele Jaar, Iſte Deel, Amſt. by *A. Eichhorn*, in gr. 8vo. f 1-8-0 583

——— (*J. E.*) Redekundige en Schriftuurlyke Gedagten, over de Heilige Schrift, Iſte Deel, Amſt. by *A. Eichhorn*, in gr. 8vo. f 2-12-0 6

Schuitepraatje, gehouden in de Jaagſchuit, vaarende van Leeuwaarden op Sneek, over de Schriften van *N. Hoefnagel*, Leeuw. by *A. Feltema*, in gr. 8vo. f 0-8-0 236

Scipionis (*G.*) *in Divi Pauli ad Philemonem Epiſtolam Commentarius, Traj. apud* J. van Schoonhoven & Soc. *in* 4to. f 1-10-0 189

Shaw (*Th.*) Reizen. Door Barbaryen naar het Oosten. IIde Deel. Utr. by *J. v. Schoonhoven en Comp.* in gr. 4to. f 4-0-0 636

Singuliere of byzondere Historien. Amſt. by *W. A. Leeuwendaal*, in 4to. f 0-8-0 642

Sloot (*A. van der*) Leerreden over Pſ. CXXVI. Middelb. by *L. Moens*, in gr. 8vo. f 0-12-0 543

Spaan (*J. van*) Kerkrede ter Inwydinge der nieuwe en verbeterde Pſalmberyming. 's Hage by *J. Bouvink*, enz. in gr. 8vo. f 0-8-0 627

Staringh (*J. G.*) Bybels Zaaklyk Woordenboek. VIde Deel. Iſte Stuk. Amſt. by de Wed. *G. de Groot en Zoon*, in gr. 4to. f 5-10-0 488

Starke (*Chr.*) Zevenvoudige Orde des Heils. Amſt. by *A. Meyer*, in gr. 8vo. 0-16-0 108

Steen-

Steenwyk (*F. van*) Klaudius Civilis, in zestien zangen. Amst. by *P. Meyer*, in 4to. *f* 3-12-0 515
Sulzer (*J. G.*) Kort Begrip van alle Weetenschappen en andere deelen der Geleerdheid. Amst. by *H. W. de Bruyn*, in gr. 8vo. *f* 1-5-0 402
Surinaamsche (Het) Leeven, in 8vo. *f* 0-6-0 643

T.

TAfereel (Historiesch) van Indien of Indostan, enz. Amst. by *A. v. Goor*, in gr. 8vo. *f* 0-18-0 326
——— van Natuur en Konst. Xde Deel. Amst. by *P. Meyer*, in 8vo. *f* 1-5-0 30
——— ——— XIde Deel. *f* 1-5-0 358
Tempel (De) des Geluks. Arnh. by *J. H. Moeleman*, in gr. 8vo. *f* 0-6-0 379
Timmerman (*J. de*) Nagelaaten Gedichten. Middelb. by *P. Gillisen*, enz. in gr. 8vo. *f* 1-12-0 569
Tisfel (*J.*) Apologie voor de Leere der Verzoeninge. 's Hage by *J. du Mee*, in gr. 8vo. *f* 1-2-0 491
Tisfot (*S. R. D.*) Verhandeling over de Vallende Ziekte. Amst. by *P. Conradi*, enz. in gr. 8vo. *f* 1-8-0 258
Tollner (*J. G.*) Korte Christlyke Godgeleerdheid en Zedekunde. Haarl. by *J. Bosch*, in gr. 8vo. *f* 1-16-0 585
Toplady (*A.*) Jesus gezien van de Engelen, en Gods aandenken aan den Mensch. Amst. by *M. de Bruin*, in gr. 8vo. *f* 0-14-0 349
Tydeman (*M.*) Redenvoering over de Weelde. Utr. by *A. v. Paddenburg*, enz. in 8vo. *f* 0-8-0 462

U.

UItspanningen (Zedelyke). IIde Deel. Amst. by *F. de Kruiff*, in gr. 8vo. *f* 3-0-0 177
Usfeux (*D'*) Zedige en Leerzaame Geschiedverhaalen, 21te Stukje. Dordr. by *P. v. Braam*, in 8vo. *f* 0-12-0 91

V.

VEldboven (*A.*) Dichtkundige Bespiegelingen. Dordr. by *H. de Haas*. in gr. 8vo. *f* 1-0-0 371
Verdeediging (Vriendlyke) van het Genootschap van Jesus. In gr. 8vo. *f* 0-8-0 188
Verhaal wegens de twee laatste Overstroomingen in de Betuwe, enz. Rott. by *R. Arrenberg*, in 4to. *f* 0-14-0 39
Verhandeling aangaande het nut des Schouwburgs, enz. In gr. 8vo. *f* 0-6-0 234
——— over de Eigen Naamen der Frieſen. Franeker by *H. D. Lomars*, in gr. 8vo. *f* 0-11-0 288

Ver-

Digitized by Google

Verhandeling (Proefkundige) van wit en gekleurd Plaister, Verglas- en Schilderwerk, enz. 's Hage by *H. H. van Drecht*, in gr. 8vo. *f* 0-14-0 378
Verhandelingen (Natuurkundige) IVde Deels 1ste Stuk. Amst. by *A. v. d. Kroe*, in gr. 8vo. *f* 0-18-0 63
——— IVde Deels 2de Stuk, *f* 0-18-0 312
——— IVde Deels 3de Stuk, *f* 0-18-0 547
——— ter naspooringe van de Wetten en Geseldheid onzes Vaderlands, enz. Door een Genootschap te Groningen. *Pro excolendo Jure Patrio*. Iste. Deel. Gron. by *J. Bolt*, in gr. 8vo. *f* 2-10-0 161
——— van het Bataafsch Genootschap der Proefondervindelyke Wysbegeerte te Rotterdam. IIde Deel. Rott. by *R. Arrenberg*, in gr. 4to. *f* 7-0-0 595
Vervolg op de nieuwe wel ervaarene Utrechtsche Keukenmeid. Utr. by *G. v. d. Brink*, in 8vo. *f* 0-12-0 91
Vierost (*Th.*) Vyf Zamenspraaken. Amst. by *H. Vierost*, in gr. 8vo. *f* 1-0-0 625
Vleming (*J. de*) Kort Samenstel der Perspectief op eene geheel nieuwe wyze afgeleid uit de gronden der Driehoeksmeeting. Amst. by *G. Warners* en *P. den Hengst*, in gr. 8vo. *f* 0-15-0 28
Voet (*J. E.*) Staat der afgescheide Geesten voor den Dag der Opstandinge. Utr. by de Wed. *J. Jr van Poolsum*, enz. in gr. 8vo. *f* 0-8-0 109
Volkman (*D. J.*) Reisboek door Italien. IIde Deel. Utr. by *J. v. Schoonhoven en Comp.* in gr. 8vo. *f* 1-10-0 278
——— IIIde Deel. *f* 2-0-0 551
——— IVde Deel. *f* 1-14-0 616
Voltaire's Eere verdeedigd, in gr. 8vo. *f* 0-8-0 571
Voorschrift (Echt) tot het maaken van Vernissen. Rott. by *D. Vis*, in 8vo. *f* 0-3-8 524
Vries (*C. de*) Leerredenen. Amst. by *Intema* en *Tiebel*, in 4to. *f* 0-8-0. 194
Vryheid (De) van Godsdienst in de Burgerlyke Maatschappy verdeedigd. Amst. by *J. Dell*, in gr. 8vo. *f* 2-8-0 588

W.

WAarschouwing aan alle regtzinnige Christenen, tegen zekere gevaarlyke Stellingen, voorkomende in de *Beschouwing der Natuur* van den Heer *C. Bonnet*, in gr. 8vo *f* 0-7-0 305

War-

Digitized by Google

Waarſchouwing (Ernſtige en welmeenende) tegen het Misbruik van Gods Naam. Hoorn by *T. Tjallingius*, in gr. 8vo. *f* 0-4-0 193
Werken van de Maatſchappy der Nederlandſche Letterkunde te Leyden. IIde Deel. Leyden by *P. v. d. Eyk* en *D. Vygh*, in gr. 4to. *f* 4-16-0 518
Wit (*Æ. de*) Drietal van Wysgeerige Verhandelingen. 's Hage by *J. Thierry*, in gr. 8vo. *f* 0-11-0 148
Wysgeer (De Christen) bezig in aandagtige Overdenkingen, enz. IIde Deel, 's Hage by *J. du Mee*, in gr. 8vo. *f* 3-0-0 15

Z.

ZAk-Atlas. (Nieuwe Geographiſche Nederlandſche) Amſt. by *J. Ch. Sepp.* *f* 5-10-0 40
Zamenſpraaken (Eenvoudige) tuſſchen een min ervaaren en meer geoefend Christen, enz. Utr. by *G. T. v. Paddenburg*, in 8vo. *f* 0-12-0 55
Zedelyke (De) nuttigheden en verpligtingen der Inſtellingen van den Waterdoop. Leyd. by *L. Herdingh*, in gr. 8vo. *f* 0-14-0 630
Zollikoffer (G. J.) Leerredenen. 2de Stuk. Amſt. by *P. Meyer*, in gr. 8vo. *f* 1-5-0 347
Zoografia, in XII. Boeken. Door het Kunstgenootſchap: *Prodeſſo canendo*. Rott. by *Bennet en Hake*, in 4to. *f* 3-3-0 181

BERIGT

VOOR DEN

BOEKBINDER.

Het *Muzykſtukje* te plaatſen tegen over bl. 179

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google